

รายงานการวิจัย

เรื่อง

การศึกษาวิเคราะห์บทบาทของสตรีที่มีต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมตามแนว
พระพุทธศาสนาที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสาน
A Critical Studies in the Role of Woman in Supporting Buddhist Virtue
and Morality as Appeared in E-San Folklores

โดย

พระราชรัตนาลงกรณ์, ดร.

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตหนองคาย

พ.ศ. ๒๕๕๘

ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยจากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

MCU RS 610758080

รายงานการวิจัย

เรื่อง

การศึกษาวิเคราะห์บทบาทของสตรีที่มีต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมตามแนว
พระพุทธศาสนาที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสาน
A Critical Studies in the Role of Woman in Supporting Buddhist Virtue
and Morality as Appeared in E-San Folklores

โดย

พระราชรัตนาลงกรณ์, ดร.

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตหนองคาย

พ.ศ. ๒๕๕๘

ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยจากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

MCU RS 610758080

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

Research Report

A Critical Studies in the Role of Woman in Supporting Buddhist Virtue
and Morality as Appeared in E-San Folklores

By

Dr. Phrarajarattanalongkorn

Mahachulalongkornrajavidyalaya University Naongkhai Campus
B.E. 2558

Research Project Funded by Mahachulalongkornrajavidyalaya University
MCU RS 610758080

(Copyright Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

ชื่อรายงานการวิจัย : การศึกษาวิเคราะห์บทบาทของสตรีที่มีต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรม
ตามแนวพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสาน

ผู้วิจัย : พระราชรัตนาลงกรณ์, ดร.

ส่วนงาน : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตหนองคาย

ปีงบประมาณ : ๒๕๕๘

ทุนอุดหนุนการวิจัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

บทคัดย่อ

งานวิจัยนี้เป็นส่วนหนึ่งของรายงานการวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์บทบาทของสตรีที่มีต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสาน” โดยมีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ(๑) เพื่อศึกษาบทบาทของสตรีที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา (๓) เพื่อศึกษาบทบาทของสตรีที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสาน (๒) เพื่อศึกษาวิเคราะห์บทบาทของสตรีที่มีต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสาน

ผลการวิจัยพบว่า พระพุทธศาสนาได้ให้ความสำคัญกับสตรีในทุกมิติไม่ว่าจะเป็นบทบาทในเรื่องของการเป็นมารดา เป็นภรรยา หรือบทบาทในทางพระพุทธศาสนาก็สามารถที่จะเข้าสู่วิถีปฏิบัติเป็นภิกษุณีเพื่อศึกษาพระพุทธศาสนาได้ ส่วนบทบาทสตรีในวรรณกรรมอีสานทั้งหมด ๑๒ เรื่องที่นำมาศึกษานั้นจะพบว่า วรรณกรรมอีสานให้ความสำคัญกับสตรีในทุกๆด้านไม่ว่าจะเป็นบทบาทของความ เป็นมารดา ความ เป็นภรรยา หรือบทบาทในการแสดงออกทางสังคมได้โดยอิสระ เช่น การเลือกคู่ การทำงานหรือการสอน

นอกจากนั้น บทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานยังมีอิทธิพลต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนาในหลายๆด้าน ได้แก่ (๑) ด้านการทำบุญ (บุญกิริยาวัตถุ ๓) (๒) ด้านความซื่อสัตย์ (๓) ด้านความขยันหมั่นเพียร (๔) ด้านความเข้าใจในชีวิต (๕) ด้านความกตัญญู (๖) ด้านความมีเมตตา (๗) ด้านความเชื่อเรื่องกรรม ซึ่งบทบาทในแต่ละด้านนั้นสามารถที่จะเป็นภาพสะท้อนหรือเป็นแบบให้สตรีในสังคมอีสานได้นำไปประพฤติปฏิบัติตามได้ นอกจากนั้นบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานยังมีคุณค่าต่อสังคมอีสานหลายๆด้าน ได้แก่ (๑) คุณค่าด้านการศึกษา (๒) คุณค่าด้านการเข้าถึงบทบาททางวัฒนธรรมของสตรีในวรรณกรรมอีสาน (๓) คุณค่าในด้านการเคารพสิทธิของสตรี (๔) คุณค่าการพัฒนาชีวิต เป็นต้น

Research Title: A Critical studies in the role of woman in supporting Buddhist Virture and morality as appeared in E-San Folklores.

Researcher: Dr.Phrarajrattanalongkorn

Department: Mahachulalongkornrajavidyalaya University Nongkhai Campus.

Fiscal Year: 2558/2015

Research Scholarship Sponsor: Mahachulalongkornrajavidyalaya University

ABSTRACT

This research is the part of a research report in titled " A Critical studies in the role of woman in supporting Buddhist Virture and morality as appeared in E-San Folklores." There are three objectives : (1) To study the role of women in the Buddhist scriptures ; (2) To study the role of women in the E-San Folklores. (3) To study the role of woman in supporting Buddhist Virture and morality as appeared in E-San Folklores.

The results of the research was found that The Buddhism has paid attention to women in all dimensions, whether it is the role of motherhood, wife or role in Buddhism, is able to enter the Buddhist nuns to study the Buddhist teaching. But The role of women in the E-San folklores are 12 stories which we pick up to study It will be found that the E-San folklores focuses on the women in every dimensions, whether it be the role of motherhood, wives or the role of social expression freely, such as the choice of partner or teaching.

In addition, the role of women in the E-San folklores has also influenced the promotion of morality according to Buddhism in many aspects : (1) merit (merit 3) (2) honesty (3) diligence (4) the understanding of life (5) the gratitude of the stage (6) the mercy (7) The Law of Karma. Which Each role can be a reflection or a model for women in the E-San to be able to behave. In addition, the role of women the E-San folklores has many values in E-San Society : (1) educational value (2) value of access to cultural roles of women in the E-San folklores (3) value of respect for women's rights (4) Value for the life development.

กิตติกรรมประกาศ

งานวิจัยในครั้งนี้ถือว่าการวิจัยที่มุ่งสร้างองค์ความรู้ให้เกิดกับผู้คนในภาคอีสานและผู้ที่สนใจในเรื่องของวรรณกรรมอีสาน วัฒนธรรมและที่สุดก็คือ”บทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสาน” อันถือว่าเป็นแก่นของเรื่องที่จะต้องศึกษา โดยการศึกษาวิจัยในครั้งนี้ผู้วิจัยต้องขอขอบพระคุณ พระสุธีรัตนบัณฑิต (พระมหาสุทิตย์ อาภากรโร ดร.) ผู้อำนวยการสถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ที่ได้ให้คำตอบและแนวทางในการทำวิจัยเริ่มต้นตั้งแต่การดำเนินการวิจัยมาตั้งแต่ต้น โดยท่านผู้อำนวยการได้เมตตาเสนอแนะแนวทางในการดำเนินการวิจัยให้เป็นไปตามรูปแบบของการวิจัยของสถาบันและมุมมองในการนำเสนอข้อมูลเกี่ยวกับประเด็นที่ต้องการวิจัยให้มีมุมมองที่กว้างและลึกมากขึ้น ทำให้ผู้วิจัยมีมุมมองในการทำงานวิจัยครั้งนี้ได้ละเอียดมากขึ้น และขออนุโมทนาขอบคุณ ดร.อริเทพ ผาหา อาจารย์ประจำภาควิชาพระพุทธศาสนา คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยที่คอยสนับสนุนข้อมูลที่จำเป็นในการวิจัย การที่มีข้อมูลที่ตีจนสามารถนำมาวิเคราะห์และเขียนออกมาเป็นเรื่องได้ก็ล้วนมาจากการรวบรวมข้อมูลเป็นหลัก

ขออนุโมทนาขอบคุณคณาจารย์ร่วมสถาบันทุกท่านที่ได้ช่วยถ่ายทอดองค์ความรู้อันทรงคุณค่ายิ่ง และแบ่งปันประสบการณ์ที่มีประโยชน์เพื่อช่วยให้งานวิจัยนี้ได้รับการยอมรับจากหลายฝ่าย หากประโยชน์อันใดที่งานวิจัยนี้พึงมี ขออนุโมทนาบุญให้กับ บิดา มารดา ครูอุปัชฌาย์อาจารย์ เพื่อนสหธรรมิก ญาติโยม และผู้ที่ได้รับประโยชน์จากองค์ความรู้ของงานวิจัยนี้ ขอให้ทุกท่านจงเจริญในธรรมยิ่งๆ ขึ้นไปด้วยเทอญ

พระราชรัตนาลงกรณ์ ดร.

๑๕ ตุลาคม ๒๕๖๑

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	(ก)
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	(ข)
กิตติกรรมประกาศ.....	(ค)
สารบัญ.....	(ง)
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ.....	(จ)
บทที่ ๑ บทนำ.....	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา.....	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย.....	๕
๑.๓ ขอบเขตของการวิจัย.....	๕
๑.๔ นิยามศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย.....	๕
๑.๕ กรอบแนวคิดของการวิจัย.....	๖
๑.๖ การทบทวนวรรณกรรม/สารสนเทศ (information) ที่เกี่ยวข้อง.....	๖
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย และสถานที่ทำการทดลอง/เก็บข้อมูล.....	๘
๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับการวิจัย.....	๙
บทที่ ๒ บทบาทของสตรีในสมัยพุทธกาล.....	๑๐
๒.๑ บทบาทของสตรีอินเดียก่อนพุทธกาล.....	๑๐
๒.๑.๑ สตรีในฐานะบุตรสาว.....	๑๑
๒.๑.๒ สตรีในฐานะภรรยา.....	๑๓
๒.๑.๓ สตรีในฐานะหญิงหม้าย.....	๑๖
๒.๑.๔ สตรีในฐานะมารดา.....	๑๗
๒.๑.๕ บทบาทของสตรีในสถานะทางศาสนา.....	๑๘
๒.๒ บทบาทของสตรีอินเดียสมัยพุทธกาล.....	๑๙
๒.๒.๑ บทบาทของสตรีในฐานะบุตรสาว.....	๒๓
๒.๒.๒ บทบาทของสตรีในฐานะภรรยา.....	๒๕
๒.๒.๓ สตรีในฐานะหญิงหม้าย.....	๓๖
๒.๒.๔ สตรีในฐานะสะใภ้.....	๓๗
๒.๒.๕ บทบาทของสตรีในฐานะมารดา.....	๓๘
๒.๒.๖ บทบาทของสตรีในสถานะทางศาสนา.....	๔๒
บทที่ ๓ บทบาทของสตรีที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสาน.....	๕๐
๓.๑ แนวคิดเรื่องบทบาท.....	๕๐
๓.๑.๑ แนวคิดเกี่ยวกับทฤษฎีบทบาท.....	๕๐
๓.๑.๒ แนวคิดเกี่ยวกับทฤษฎีหน้าที่.....	๕๑
๓.๑.๓ ลักษณะและความสำคัญของบทบาทและหน้าที่.....	๕๑

๓.๒ แนวคิดเรื่องวรรณกรรมอีสาน.....	๕๒
๓.๒.๑ ความหมายของคำว่าวรรณกรรม.....	๕๒
๓.๒.๒ แนวคิดเรื่องวรรณกรรมอีสาน.....	๕๓
๓.๒.๓ ความเป็นมาของวรรณกรรมอีสาน.....	๕๔
๓.๒.๔ การสืบทอดวรรณกรรมท้องถิ่นอีสาน.....	๕๔
๓.๒.๕ ลักษณะสำคัญของวรรณกรรมอีสาน.....	๕๖
๓.๒.๖ ประเภทของวรรณกรรมพื้นบ้านอีสาน.....	๕๗
๓.๓ ปรัชญาของวรรณกรรมอีสานที่นำมาศึกษา.....	๕๘
๓.๓.๑ เรื่องสีทน มโนราห์.....	๕๘
๓.๓.๒ เรื่องขุณนางอ้ว.....	๖๓
๓.๓.๓ เรื่องนางนกกะจอก.....	๖๓
๓.๓.๔ เรื่องนางแตงอ่อน.....	๖๕
๓.๓.๕ เรื่องสุพรรณานาคชาดก.....	๖๖
๓.๓.๖ เรื่องท้าวกำกาดำ.....	๖๗
๓.๓.๗ เรื่องขุนทึง.....	๖๘
๓.๓.๘ เรื่องอินทนิลสอนลูก.....	๗๐
๓.๓.๙ เรื่องท้าวคำสอน.....	๗๑
๓.๓.๑๐ เรื่องจำปาสดัน.....	๗๒
๓.๓.๑๑ เรื่องสุพรรณมฤคา.....	๗๓
๓.๓.๑๒ เรื่องนางผมหอม.....	๗๔
๓.๔ บทบาทและหน้าที่สตรีที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสาน.....	๗๖
๓.๔.๑ บทบาทสตรีในฐานะลูกสาว.....	๗๖
๓.๔.๒ บทบาทในฐานะภรรยา.....	๘๘
๓.๔.๓ บทบาทสตรีในฐานะสะใภ้.....	๑๐๙
๓.๔.๔ บทบาทสตรีในฐานะหญิงหม้าย.....	๑๑๑
๓.๔.๕ บทบาทสตรีในฐานะมารดา.....	๑๒๓
๓.๕ บทบาทสตรีในด้านศาสนา.....	๑๓๗
๓.๕.๑ บทบาทการเข้าวัดฟังธรรม รักษาศีล ให้ทานและเจริญภาวนา.....	๑๓๗
๓.๕.๒ บทบาทในการศึกษาธรรมกับผู้รู้ (พระฤๅษี)	
๓.๖ สรุป.....	๑๔๙
บทที่ ๔ วิเคราะห์บทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานที่มีต่อการส่งเสริม	
 คุณธรรมจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนา.....	๑๕๑
๔.๑ บทนำ.....	๑๕๑
๔.๒ เปรียบเทียบบทบาทและหน้าที่ของสตรีในสมัยพุทธกาลกับ	
สตรีในวรรณกรรมอีสาน.....	๑๕๒
๔.๒.๑ บทบาทของสตรีในทางสังคม.....	๑๕๒

๔.๒.๒ บทบาทของสตรีในทางศาสนา.....	๑๗๓
๔.๓ วิเคราะห์บทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานที่มีต่อการส่งเสริมคุณธรรม	
ตามแนวพระพุทธศาสนา.....	๑๘๔
๔.๓.๑ แนวคิดเรื่องคุณธรรมจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนา.....	๑๘๔
๔.๓.๒ บทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานที่มีผลต่อการส่งเสริม	
คุณธรรมและจริยธรรมตามแนวของพระพุทธศาสนา.....	๑๘๗
(๑) ด้านการทำบุญ (บุญกิริยาวัตถุ ๓)	๑๘๘
(๒) ด้านความซื่อสัตย์.....	๒๐๘
(๓) ด้านความขยันหมั่นเพียร.....	๒๑๔
(๔) ด้านความเข้าใจในชีวิต.....	๒๒๐
(๕) ด้านความกตัญญูเวที.....	๒๓๒
(๖) ด้านความมีเมตตา.....	๒๓๖
(๗) ด้านความเชื่อเรื่องกรรม.....	๒๔๐
๔.๔ วิเคราะห์คุณค่าของการศึกษาบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสาน.....	๒๕๖
๔.๔.๑ คุณค่าด้านการศึกษา.....	๒๕๖
๔.๔.๒ คุณค่าด้านการเข้าถึงบทบาททางวัฒนธรรมของสตรี	
ในวรรณกรรมอีสาน.....	๒๕๙
๔.๔.๓ คุณค่าในด้านการเคารพสิทธิของสตรี.....	๒๖๐
๔.๔.๔ คุณค่าการพัฒนาชีวิต.....	๒๖๒
๔.๔.๕ คุณค่าในการพัฒนาสังคม.....	๒๗๓

บทที่ ๕ สรุป อภิปรายผล

๕.๑ สรุปผลการวิจัย.....	๓๐๕
๕.๒ ข้อเสนอแนะ.....	๓๑๕

บรรณานุกรม.....	๓๑๗

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก บทความวิจัย.....	๓๒๘
ภาคผนวก ข กิจกรรมเกี่ยวข้องกับการนำผลการวิจัยไปใช้ประโยชน์.....	๓๔๒
ภาคผนวก ค ตารางเปรียบเทียบวัตถุประสงค์ กิจกรรมที่วางแผนไว้	
กิจกรรมที่ได้ดำเนินการมา และผลที่ได้รับของโครงการ.....	๓๔๔
ภาคผนวก ง แบบสรุปโครงการวิจัย.....	๓๔๗
ภาคผนวก จ ภาพประกอบการวิจัย สตรีอีสานในอดีต.....	๓๖๓
ภาคผนวก ฉ การสัมภาษณ์กลุ่มย่อยเพื่อรับฟังแนวคิดจากนักวิชาการ (Focus Group)	
ณ อาคารหลวงพ่อพระใส ห้องประชุมสะไบทิพย์วัดโพธิ์ชัย (พระอารามหลวง)	
อำเภอเมือง จังหวัดหนองคาย.....	๓๗๓

ประวัติผู้วิจัย.....๓๗๘

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

๑. การใช้คำย่อ

อักษรย่อในงานวิจัยนี้ ใช้อ้างอิงจากพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ.๒๕๓๙ การอ้างอิงใช้ระบบระบุ เล่ม/ ข้อ/ หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ ดังตัวอย่างเช่น ที.ม. (ไทย) ๑๐/ ๑๖/ ๑๐ หมายถึง ทีฆนิกาย มหาวรรค พระไตรปิฎก เล่มที่ ๑๐ ข้อ ๑๖ หน้า ๑๐

พระไตรปิฎกภาษาไทย

พระวินัยปิฎก

วิ.ม. (ไทย)	=	วินัยปิฎก มหาวรรค	(ภาษาไทย)
วิ.จ. (ไทย)	=	วินัยปิฎก จุฬวรรค	(ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

ที.สี. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ปา. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค	(ภาษาไทย)
ม.มู. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก์	(ภาษาไทย)
ม.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสก์	(ภาษาไทย)
ม.อุ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปณณาสก์	(ภาษาไทย)
ส.ส. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค	(ภาษาไทย)
ส.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวรรค	(ภาษาไทย)
อง.เอกก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย เอกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ทุก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ทุกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ติก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ปญจก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ปญจกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.อฏฐก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย อฏฐกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.นวก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย นวกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ทสก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ทสกนิบาต	(ภาษาไทย)
ขุ.ธ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบท	(ภาษาไทย)
ขุ.ชา. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ชาดก	(ภาษาไทย)
ขุ.เถร. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย เถรคาถา	(ภาษาไทย)
ขุ.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทเทศ	(ภาษาไทย)
ขุ.อุ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อุทาน	(ภาษาไทย)
ขุ.อิติ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อิติวุตตกะ	(ภาษาไทย)
ขุ.สุ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย สุตตนิบาต	(ภาษาไทย)
ขุ.พุทธ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย พุทธวงศ์	(ภาษาไทย)

อรรถกถาภาษาไทย

วิ.อ.	(ไทย)	=	สมันตปสาทิกา	วินัยปิฎกอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ม.ม.อ.	(ไทย)	=	มัชฌิมนิกาย	ปัญจสุทนีมูล	ปัญญาสกอรรถกถา (ภาษาไทย)
ส.ข.อ.	(ไทย)	=	สังยุตตนิกาย	สารัตถปกาสินี	ชั้นวรรคอรรถกถา (ภาษาไทย)
อง.ติก.อ.	(ไทย)	=	อังคุตตรนิกาย	มโนรลปุรณี	ติกนินบาตรอรรถกถา (ภาษาไทย)
อง.เอกก.อ.	(ไทย)	=	อังคุตตรนิกาย	มโนรลปุรณี	เอกกนินบาตรอรรถกถา (ภาษาไทย)
ขุ.อิติ.อ.	(ไทย)	=	ขุททกนิกาย	ปรมัตถทีปนี	อิติวุตตกอรรถกถา (ภาษาไทย)

ปกรณ์วิเสสภาษาไทย

วิสุทธิ (ไทย)	=	คัมภีร์วิสุทธิมรรคแปล	(ภาษาไทย)

๒.การระบุหมายเลขและคำย่อ

อักษรย่ออรรถกถาในงานวิจัยนี้ ใช้อ้างอิงคัมภีร์ อรรถกถา ภาษาไทย ฉบับมหา มกุฏราชวิทยาลัย ผู้วิจัยจะแจ้ง เล่ม/ภาค/หน้า เช่น ขุ.ธ.อ.(ไทย) ๒/๒/๒๔๓. หมายถึง พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย ธรรมบท เล่มที่ ๒ ภาคที่ ๒ หน้า ๒๔๓ ฉบับมหา มกุฏราชวิทยาลัย ๒๕๒๕ ส่วนการอ้างอิงปกรณ์วิเสส จะใช้ระบุชื่อคัมภีร์ / เล่ม / หน้า เช่น วิสุทธิ. ๓ / ๗ .หมายถึง คัมภีร์วิสุทธิมรรค เล่ม (ภาค) ที่ ๓ หน้า ๗. หากเป็นวิสุทธิมรรค ภาษาไทยจะใช้ฉบับสมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร).โดยการอ้างอิงจะใช้วิธีการระบุตามแบบการอ้างอิงของหนังสือทั่วไป คือ สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร). คัมภีร์วิสุทธิมรรค ๑๐๐ ปี สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร). พิมพ์ครั้งที่ ๔. (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ประยูรวงศ์พรินท์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๖.) หน้า ๒๓.

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ภาคอีสานหรือภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยนั้นถือได้ว่าเป็นดินแดนหนึ่งที่มีประวัติความเป็นมาที่ยาวนาน และเป็นดินแดนที่ได้รับอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์และพระพุทธศาสนามาเป็นระยะเวลาอันยาวนาน และในอดีตภาคอีสานก็ถือได้ว่าเป็นดินแดนที่เป็นที่ตั้งของอาณาจักรที่สำคัญหลายอาณาจักรที่มีความเจริญรุ่งเรืองมาหลายยุคหลายสมัย ทั้งนี้เพราะภาคอีสานนั้นมีแม่น้ำโขงเป็นแม่น้ำสายหลักที่เป็นเส้นทางการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมของคนในสมัยโบราณ และมีแม่น้ำสายเล็กๆ อีกหลายสายที่เป็นเส้นทางเชื่อมโยงคนให้สามารถจะติดต่อกันได้ นอกจากนี้ภาคอีสานยังมีลักษณะเป็นแอ่งกระทะ คือแม้จะมีความแห้งแล้งแต่ก็มีแหล่งน้ำที่สำคัญที่เป็นบ่อเกิดของอารยธรรมหรือความเจริญของผู้คนในสมัยโบราณอยู่ ๒ แห่ง คือ ที่ราบลุ่มสกลนครหรือแอ่งสกลนคร และที่ราบลุ่มโคราช โดยที่แหล่งน้ำสำคัญทั้ง ๒ นั้นก็เคยเป็นที่ตั้งของอาณาจักรสำคัญ ๒ อาณาจักร คือ อาณาจักรศรีโคตรบูรณ์ ตั้งอยู่บริเวณแอ่งสกลนคร และอาณาจักรศรีจนาศะ ตั้งอยู่บริเวณแอ่งโคราช และที่ราบลุ่มทั้ง ๒ แห่งนั้นเองที่ได้เป็นศูนย์กลางสำคัญในการสร้าง และเป็นบ่อเกิดของวัฒนธรรมที่สำคัญของภาคอีสาน

การที่หัวเมืองอีสานนั้น มีอิสระในการปกครองกิจการภายในของตนเอง เป็นปัจจัยที่สำคัญในการรักษารูปแบบของวัฒนธรรมความเชื่อขนบธรรมเนียมประเพณี ตลอดจนค่านิยมของสังคมของตนเอง โดยอิทธิพลทางวัฒนธรรมของราชธานีไม่เข้ามาแทรกแซง ฉะนั้นวรรณกรรมอีสานจึงมีรูปแบบเป็นเอกลักษณ์เฉพาะของตน และส่วนใหญ่ได้รับอิทธิพลมาจากวัฒนธรรมลุ่มน้ำโขง (ลาว) แก่นของเรื่อง (Theme) ในวรรณกรรมอีสานจึงต่างกับวรรณกรรมภาคกลาง ที่เหมือนกันมีอยู่บ้าง เฉพาะวรรณกรรมพุทธศาสนา ซึ่งได้รับอิทธิพลมาจากชาดกทางพุทธศาสนาเช่นเดียวกัน ส่วนวรรณกรรมเรีงมย์ วรรณกรรมคติธรรม ตลอดจนตำนานต่างๆ ที่มีปรากฏมากมายในอีสาน แต่ภาคกลางจะไม่รู้จักเรื่องราวเหล่านี้เลย และเป็นเรื่องราวที่นักศึกษาวรรณกรรมไทยไม่ใคร่จะได้อ่านหรือศึกษากัน จึงไม่มีการหยิบยกขึ้นมา กล่าวถึงในวงการวรรณกรรมหรือวรรณคดีเท่าที่ควร และไม่มี การเผยแพร่มากนัก เพราะเหตุว่าวรรณกรรมอีสานเป็นวรรณกรรมที่จดบันทึกด้วย อักษรตัวธรรม (อักษรโบราณอีสาน มีรูปแบบคล้ายอักษรโยนก ในภาคเหนือ) และอักษรไทยน้อย (คล้ายอักษรลาว แต่มีอักษรหลายตัวต่างกัน) และอีกประการหนึ่งวรรณกรรมอีสานใช้สำนวนภาษาถิ่นอีสาน จึงเป็น การยากลำบากมากสำหรับนักศึกษาวรรณกรรมภาคกลางที่จะเข้าใจ และเข้าถึงในสุนทรียภาพแห่ง วรรณกรรมนั้นๆ

ดังที่ได้กล่าวไว้แล้วว่า หัวเมืองอีสานนั้นมีอิสระในการปกครองกันเอง โดยมีหัวหน้าหมู่บ้าน เจ้าเมืองดูแลลูกบ้าน ทางราชธานีไม่ได้เกี่ยวข้องและแทรกแซงเหตุการณ์ภายในของหัวเมือง ตลอดสมัยกรุงศรีอยุธยา และรัตนโกสินทร์ตอนต้น เพียงแต่ได้ส่งส่วยสิ่งของต่างๆ ในเมืองนั้นมาใช้ใน

ราชการกรุงเทพฯ เป็นหน้าที่ ฉะนั้นวัฒนธรรมจากราชธานี จึงไม่ค่อยจะได้แพร่เข้าไปในหัวเมืองอีสานมากนัก จึงเป็นเหตุให้หัวเมืองอีสานได้มีรูปแบบของวัฒนธรรมอันสืบทอดกันมาแต่โบราณ และทะนุบำรุงวัฒนธรรมไปตามรูปแบบของตน และการที่ไม่ค่อยจะได้ติดต่อสัมพันธ์กับราชธานีทางด้านส่วนตัวของประชากร เนื่องจากระยะทางไกลและทุรกันดาร จึงเป็นเหตุหนึ่งที่ไม่มีการผสมผสานกันในความเชื่อ ความคิดและค่านิยมทางสังคม ระหว่างอีสานกับภาคกลาง

ฉะนั้น วรรณกรรมของอีสานจึงมีรูปแบบอย่างหนึ่ง ต่างไปจากภาคกลาง และการที่หัวเมืองอีสานเป็นเมืองเล็กๆ ไม่มีราชธานีที่มั่นคง และมีความเจริญรุ่งเรืองจึงไม่ปรากฏว่าราชสำนักเป็นแหล่งกลางในการส่งเสริมวรรณกรรมให้เจริญรุ่งเรือง สถาบันกลางของวีรกรรมอีสานจึงเป็นหน้าที่ของวัดและชาวบ้านไป และอีกประการหนึ่งเท่าที่ศึกษาวรรณกรรมอีสานพบว่า วรรณกรรมมีส่วนร่วมในการควบคุมสังคม คือ สอนจริยธรรมแก่ประชากรและระเบียบจารีตประเพณี อันพึงประพฤติปฏิบัติ เช่น วรรณกรรมเรื่องฮีตสิบสอง คองสิบสี่ (จารีต อันควรปฏิบัติในรอบ ๑๒ เดือนและคลองแห่งธรรมะ อันผู้ใหญ่ ผู้ปกครอง เจ้าบ้านนายเมือง ควรประพฤติ ๑๔ ประการ) จึงพอจะสรุปได้ว่า การที่หัวเมืองอีสานมีอิสระในการปกครองกันเองนั้น เป็นปัจจัยหนึ่งที่วรรณกรรมมีบทบาทในการควบคุมสังคมด้วย รูปแบบของวรรณกรรมจึงมีรูปแบบต่างๆ ไปจากภาคกลางอีกลักษณะหนึ่ง

พระพุทธศาสนาได้เข้ามาสู่ดินแดนภาคอีสานในหลายยุคสมัย คือมีทั้งส่วนที่เป็นพระพุทธศาสนาเถรวาทแบบทวารวดีที่สืบเนื่องมาตั้งแต่สมัยพระเจ้าอโศกมหาราช หรือพระพุทธศาสนาหายานอันเป็นอิทธิพลของอาณาจักรมหายาน (นครวัดนครธม) แต่ที่เป็นพระพุทธศาสนาเถรวาทลังกาวงศ์ที่เข้ามาในภาคอีสานก็คือสมัยพระเจ้าฟ้างุ้ม^๑ และที่ชัดเจนมากที่สุดก็คือสมัยพระเจ้าโพธิสาลราชกุมาร เพราะสมัยนี้พระองค์ได้ทำการติดต่อกับเชียงใหม่และสุโขทัยจึงมีการนำเอาคัมภีร์และวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาเข้ามาเผยแพร่ในดินแดนลาว และภาคอีสานที่เป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรด้วย ซึ่งผลจากการที่พระพุทธศาสนาได้เผยแผ่เข้าไปสู่ดินแดนลาวและภาคอีสานนั้นก็ปรากฏว่าชาวอีสานก็ได้มีการสร้างวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาขึ้นโดยอาศัยเรื่องราวชาดกในคัมภีร์พระพุทธศาสนา และเรื่องราวตำนานของท้องถิ่นหรือเรื่องที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อดั้งเดิมมาผูกเข้ากันเป็นเรื่องราวที่น่าสนใจจนกลายมาเป็นวรรณกรรมท้องถิ่น หรือวรรณกรรมพื้นบ้านในที่สุด

สำหรับวรรณกรรมพื้นบ้านอีสานมีทั้งที่เป็นมุขปาฐะและลายลักษณ์ ข้อมูลที่ปรากฏในวรรณกรรมทั้งสองประเภท ล้วนสำคัญและทรงคุณค่า ทั้งนี้เพราะวรรณคดีซึ่งเป็นศิลปะประจำชาตินั้น โดยทั่วไปแล้วเกิดจากอัจฉริยภาพของนักปราชญ์หรือนักกวี ซึ่งเป็นผู้ทรงความรู้ในราชสำนัก ส่วนวรรณกรรมพื้นบ้าน เช่น นิทานพื้นบ้าน เกิดจากคนธรรมดาทั่วๆ ไป ซึ่งถือว่าเป็นพลเมืองส่วนใหญ่ของประเทศ เพราะฉะนั้นแม้ว่าวรรณกรรมพื้นบ้านจะเป็นเรื่องเล็กน้อยก็ตาม แต่โดยแท้จริงแล้วเป็นสิ่งที่ควรศึกษาอย่างยิ่ง เพื่อความเข้าใจอันดีต่อเพื่อนมนุษย์ และสังคมโดยรวม^๒

^๑ มหาสิลา วีระวงศ์, พงศาวดารลาว ตั้งแต่บุลลันถึง 1946, (เวียงจันทน์ : สำนักพิมพ์มณฑลอุดร, ๒๕๔๔), หน้า ๓๗-๓๙.

^๒ กุหลาบ มลลิกะมาส, คติชาวบ้าน, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๐๙), หน้าคำนำ.

คำว่า วรรณกรรมพื้นบ้าน หรือวรรณกรรมท้องถิ่น หมายถึง วรรณกรรมที่เป็นเรื่องเล่าเชิงมุขปาฐะคือ เรื่องราวที่จำและเล่าสืบต่อกันมา^๓ และวรรณกรรมที่มีการบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษร ซึ่งวรรณกรรม เหล่านี้ได้ปรากฏอยู่ในท้องถิ่นต่างๆ ของไทย โดยคนในท้องถิ่นนั้นเป็นคนสร้างสรรค์ขึ้นมา ซึ่งมี รูปแบบการประพันธ์เป็นแบบฉันทลักษณ์อันเป็นที่นิยมกันในสมัยนั้น และภาษาที่ใช้ก็เป็นภาษาของ ท้องถิ่นนั้นด้วย วรรณกรรมท้องถิ่นหรือวรรณกรรมพื้นบ้านนั้นจะมีอยู่ทุกท้องถิ่นของไทย เช่น ภาคใต้ ภาคกลาง ภาคเหนือ และภาคอีสาน^๔ ส่วนคำว่าวรรณกรรมท้องถิ่น หรือวรรณกรรมพื้นบ้านอีสานนั้น หมายถึง หนังสือหรือเอกสารที่มีการบันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับวรรณกรรมอันเป็นภูมิปัญญาของชาว อีสานในอดีตทั้งที่เป็นเรื่องเล่าเชิงมุขปาฐะ และส่วนที่เป็นบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษร ซึ่งสามารถแบ่ง ได้เป็น ๒ ประเภท คือ (๑)ประเภทมุขปาฐะ (๒)ประเภทลายลักษณ์ ซึ่งแบ่งเป็น วรรณกรรม พระพุทธศาสนา วรรณกรรมประวัติศาสตร์ วรรณกรรมคำสอน วรรณกรรมนิทาน และวรรณกรรม เบ็ดเตล็ดอื่นๆ^๕ ซึ่งวรรณกรรมพื้นบ้านอีสานนั้นถือได้ว่ามีเอกลักษณ์เฉพาะคือได้รับอิทธิพลความเชื่อ หรือหลักคิดเชิงปรัชญาจากพระพุทธศาสนาเป็นส่วนมาก แม้ว่าวรรณกรรมเรื่องนั้นจะไม่ใช่วรรณกรรมประเภทคำสอนทางพระพุทธศาสนาก็ตาม แต่เราก็จะพบว่าเนื้อหาของวรรณกรรม เหล่านั้นจะแทรกคำสอนของพระพุทธศาสนาเอาไว้เสมอ^๖ ทั้งนี้ก็เพราะวรรณกรรมพื้นบ้านอีสานนั้น โดยมากผู้แต่งจะเป็นพระ หรือนักปราชญ์ที่ผ่านการบวชเรียนมาแล้ว^๗ ดังนั้นวรรณกรรมอีสาน ส่วนมากนอกจากเพื่อความสนุกสนานบันเทิงใจแล้ว ก็ยังมีวัตถุประสงค์หลักคือมุ่งเพื่อใช้เป็นอุปกรณ์ ในการสอนศีลธรรมแก่สังคมด้วย^๘ ซึ่งสอดคล้องกับทรรศนะของนักวิชาการท่านหนึ่งว่า

“วรรณกรรมพื้นบ้านอีสานมีลักษณะเป็นตัวของตนมากคือมีลักษณะเป็นวรรณกรรมของ ประชาชน ชาวอีสานได้ใช้วรรณกรรมเป็นสื่อ เป็นตัวกำหนดรูปแบบในการดำเนินชีวิต ความคิดความเชื่อ การตัดสินใจที่ดี ความชั่วของคนในสังคม”^๙

“บทกวีของชาวอีสานมิใช่จะมีความไพเราะหรือมีความสูงส่งทางอักษรศาสตร์เท่านั้นแต่ เป็นกุศโลบายที่จะสอดแทรกหลักธรรมของพระพุทธองค์ให้ซึมซาบเข้าไปให้เข้าถึง

^๓ ธวัช ปุณโณทก, วรรณกรรมอีสาน, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๓๗), หน้า ๒๙.

^๔ พรทิพย์ ชั่งธาดา, วรรณกรรมท้องถิ่น, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : สุวีริยาสาส์น, ๒๕๓๙), หน้า ๑๒.

^๕ รศ.อุดม บัวศรี, วรรณคดีอีสาน, (ขอนแก่น : เอกสารประกอบการสอน อุดมสำเนา, ๒๕๔๐), หน้า ๒๙.

^๖ ศิริเพ็ญ พิริยจิตรกรกิจ (และคณะ), “การวิเคราะห์จริยศาสตร์ในวรรณกรรมอีสาน”, เอกสารรายงานการวิจัย สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ (สกว.), ๒๕๓๑, หน้า ๑๕., และดูเพิ่มเติมใน ธวัช ปุณโณทก, วรรณกรรมท้องถิ่น, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์วิบูลบุรพา, ๒๕๒๕), หน้า ๑๕๖-๑๕๗.

^๗ ศิริเพ็ญ พิริยจิตรกรกิจ (และคณะ), “การวิเคราะห์จริยศาสตร์ในวรรณกรรมอีสาน”, หน้า ๑๓., และดูเพิ่มเติมในสัญญา สะสอง, แนวคิดเชิงปรัชญาในวรรณกรรมพื้นบ้านอีสาน, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหา บัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๔, หน้า ๒.

^๘ ระวีวรรณ อินทร์แหยม, เสี้ยวสวาสดี : การศึกษาเชิงวิเคราะห์, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ อำนวยสาส์น, ๒๕๒๗), หน้า ๑๓.

^๙ ธวัช ปุณโณทก, วรรณกรรมอีสาน, หน้า ๓๔๙.

ประชาชนทุกชนชั้นของสังคมโดยอาศัยศิลปะเชิงวรรณคดี”^{๑๐}

ดังนั้น เราจึงจะพบว่าวรรณกรรมพื้นบ้านอีสานเกือบทุกเรื่องไม่ว่าจะเป็น ผาแดง นางไอ่ สังข์สินไชย ขูลูนางอั้ว ขุนทิงค์ กาละเกด หรือแม้แต่กำกาดำ เป็นต้น ก็จะมีเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาแทรกอยู่แทบทั้งสิ้น นอกจากนั้นวรรณกรรมอีสานยังได้มีเรื่องเล่าที่เกี่ยวข้องกับบทบาทของผู้คนที่อยู่ในพื้นที่ของชุมชนอีสานไว้อย่างหลากหลาย เช่น บทบาทของนักบวช บทบาทของผู้ปกครองบทบาทของผู้ชาย ผู้หญิง หรือบุรุษและสตรีที่ทำหน้าที่หรือแสดงบทบาทของตนเองในเรื่องต่างๆ อันเป็นการแสดงออกซึ่งอัตลักษณ์ของความเป็นคนชาวอีสานหรือลาวไว้ด้วย และเมื่อพิจารณาถึงอัตลักษณ์หรือบทบาทของผู้คนที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานแล้วเราจะพบว่า สตรี ถือว่าเป็นผู้ที่มีบทบาทมากที่สุดในวรรณกรรมอีสาน เนื่องจากสตรีเป็นผู้ที่มีบทบาททั้งในส่วนของการเป็นแม่ คนรัก น้องสาว หรือบทบาทในความเป็นคนร้าย หรือเป็นนางอิจฉาในเรื่อง หรือเป็นผู้ทำหน้าที่ในการเป็นผู้นำครอบครัวในคราวที่ผู้ชายไม่สามารถทำหน้าที่นั้นๆได้ ซึ่ง จารุวรรณ ธรรมวัตร ได้กล่าวถึงบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานเอาไว้ว่า บทบาทของสตรีที่ปรากฏในวรรณกรรมคำสอนประเภทนิทานหรือคำสอนอื่นๆนั้นได้แสดงให้เห็นว่าสตรีมีศักดิ์และสิทธิเท่าเทียมผู้ชายเช่น การที่สตรีสามารถที่จะเป็นผู้ปกครองเมืองได้ เป็นต้น^{๑๑} นอกจากนั้น ธวัช ปุณโณทก ได้อธิบายไว้ว่า ชาวอีสานไม่พึงใจในสตรีที่มีความงามมากนัก แต่จะพึงใจในสตรีที่นำโชคลาภมาสู่ครอบครัวเป็นอันดับแรก และรองลงมาก็คือสตรีที่ใจบุญ ซื่อสัตย์ต่อสามีและสตรีที่เป็นแม่บ้านแม่เรือนตามลำดับ^{๑๒} จะเห็นได้ว่าวรรณกรรมอีสานนั้นไม่ได้เน้นความงามของสตรีไว้มากเหมือนวรรณกรรมของชาวภาคกลาง เมื่อกล่าวถึงสตรีก็จะเน้นในเรื่อง ความมีจริยธรรม และความขยันหมั่นเพียร พฤติกรรมและการปฏิบัติตนเองต่อสามี การเลี้ยงดูบุตรธิดา และการดูแลบ้านเรือนโดยเฉพาะหากเป็นวรรณกรรมประเภทนิทานคำสอนจะเน้นหนักว่าสตรีจะต้องมีบทบาทในการทำบุญ ทำทานและมีศีลธรรมอันดีตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา ซึ่งถือว่าวรรณกรรมอีสานนั้นมีพระพุทธศาสนาเป็นพื้นฐานของความเชื่อหลักอยู่แล้วและเมื่อพิจารณาถึงบทบาทของสตรีที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานจึงถือว่าเป็นการศึกษาถึงบทบาทของสตรีในคติความเชื่อที่มาจากพระพุทธศาสนาเป็นหลัก ซึ่งผู้วิจัยเห็นว่าประเด็นเรื่องบทบาทของสตรีชาวพุทธที่มีต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานถือว่าเป็นเรื่องที่มีความสำคัญเพราะนอกจากจะเป็นการศึกษาถึงเรื่องบทบาทสตรีโดยทั่วไปแล้วยังเป็นการศึกษาถึงอิทธิพลของพระพุทธศาสนาที่มีต่อการแต่งวรรณกรรม และรวมถึงบทบาทของสตรีที่มีต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานด้วย ดังนั้น ผู้วิจัยจึงมีความสนใจที่จะดำเนินการวิจัยดังกล่าวเพื่อค้นหาความจริงถึงบทบาทของสตรีที่มีต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานทั้งที่เป็นบทบาทในด้านการทำหน้าที่และบทบาทตามพฤติกรรมที่ควรและไม่ควรต่างๆ ทั้งนี้ก็เพื่อที่จะได้นำมาเป็นกรอบในการใช้เป็นหลักสูตรหรือแนวการ

^{๑๐} จารุบุตร เรื่องสุวรรณ, ของดีอีสาน, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๐), หน้า ๕๕.

^{๑๑} จารุวรรณ ธรรมวัตร, “สตรีในพงศาวดารลาว” ในแลลอดพงศาวดารลาว, (มหาสารคาม : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, ม.ป.ป), หน้า ๑๐๕.

^{๑๒} ธวัช ปุณโณทก, วรรณกรรมอีสาน, หน้า ๑๔๙.

สอนเกี่ยวกับสตรี และบทบาทของสตรีในวัฒนธรรมอีสานหรือนำไปเผยแพร่ให้กับผู้คนในสังคมให้ทราบกันต่อไป

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- (๑) เพื่อศึกษาบทบาทของสตรีที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา
- (๒) เพื่อศึกษาบทบาทของสตรีที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสาน
- (๓) เพื่อศึกษาวิเคราะห์บทบาทของสตรีที่มีต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสาน

๑.๓ ขอบเขตของการวิจัย

๑.๓.๑ ขอบเขตวิธีการดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) คือการวิเคราะห์เอกสาร (Document Analysis) และลงภาคสนามเพื่อสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิในองค์ความรู้เรื่องบทบาทของสตรีชาวพุทธอีสานที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสาน

๑.๓.๒ ขอบเขตด้านเนื้อหาในการวิจัย

สำหรับขอบเขตด้านเนื้อหาของการวิจัยนั้น ผู้วิจัยจะวิจัยเรื่อง ศึกษาวิเคราะห์บทบาทของสตรีที่มีต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานโดยมีกรอบในด้านเนื้อหาที่จะศึกษาก็คือ (๑) เพื่อศึกษาบทบาทของสตรีที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา (๒) เพื่อศึกษาบทบาทของสตรีที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสาน (๓) เพื่อศึกษาวิเคราะห์บทบาทของสตรีที่มีต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสาน โดยเนื้อหาของวรรณกรรมที่จะนำมาศึกษานั้นก็มีอยู่จำนวน ๑๒ เรื่องซึ่งเป็นเรื่องที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับบทบาทสตรีดังต่อไปนี้

(๑) สีนม มโนราห์	(๒) ขุนนางอ้าว
(๓) นางนกระจอก	(๔) นางแตงอ่อน
(๕) สุปุณณานาคชาดก	(๖) ท้าวกำกาดำ
(๗) ขุนทิง	(๘) อินทนิญาณสอนลูก
(๙) ท้าวคำสอน	(๑๐) จำปาสี่ต้น
(๑๑) สุพรรณโมกษา	(๑๒) นางผมหอม

๑.๓.๓ ขอบเขตด้านเวลา

สำหรับระยะเวลาในการศึกษาผู้วิจัยนั้นได้กำหนดระยะเวลาในการศึกษาเรื่อง บทบาทของสตรีชาวพุทธที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสาน ในระยะเวลา ๑ ปี คือตั้งแต่วันที่ ๑ เดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๕๕๘ ถึงวันที่ ๓๐ กันยายน พ.ศ. ๒๕๕๙

๑.๔ นิยามศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย

ในการดำเนินการวิจัยในครั้งนี้ผู้วิจัยได้กำหนดความหมายของศัพท์เฉพาะที่เป็นเนื้อหาของคำที่จะต้องใช้ในการวิจัยเรื่องนี้อย่างต่อไปนี้

วรรณกรรมอีสาน หมายถึง นิทานพื้นบ้านอีสานที่ได้รับการบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษรแล้ว คือการจารลงในใบลาน และพิมพ์เป็นรูปเล่มหนังสือ

สถานภาพ หมายถึง ตำแหน่งหรือเกียรติยศของบุคคลที่ปรากฏในสังคม ในที่นี้ หมายถึง สถานภาพของสตรีในคัมภีร์พระพุทธศาสนาและในวรรณกรรมอีสาน

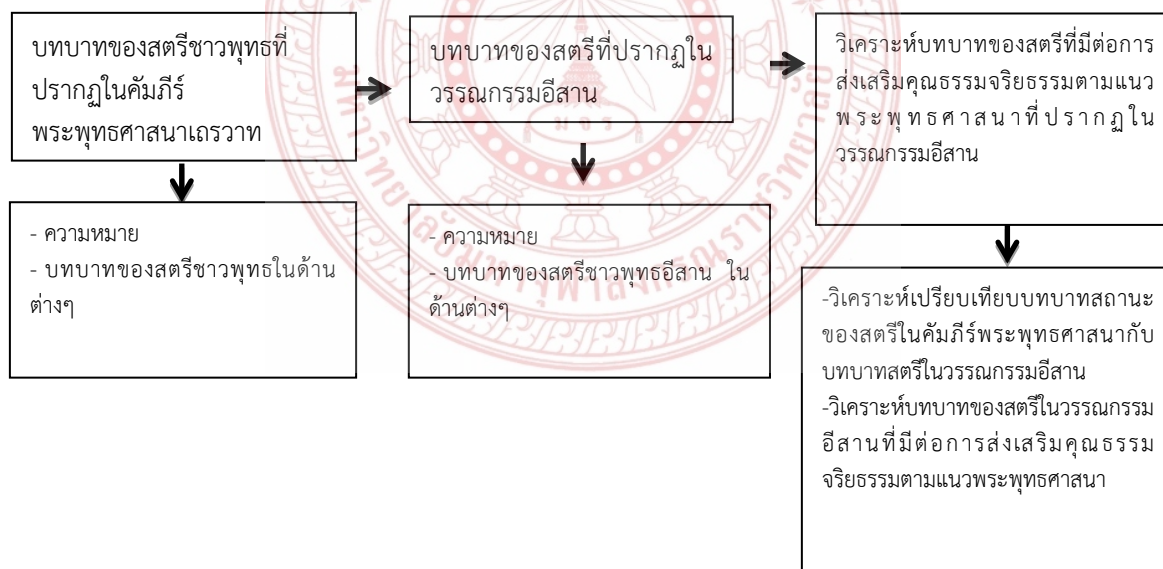
บทบาท หมายถึง การทำตามหน้าที่ที่กำหนดไว้ ในที่นี้ หมายถึง บทบาทของสตรีอีสานในด้านต่างๆ เช่น ด้านการเป็นบุตร ด้านการเป็นภรรยา ด้านการเป็นมารดา ด้านการศึกษาและด้านสังคม

คุณธรรมจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนา หมายถึง คุณธรรมและจริยธรรมในด้านต่างๆดังต่อไปนี้ (๑) ด้านความกตัญญู (๒) ด้านความรับผิดชอบ (๓) ด้านการมีศีล (๔) ด้านความเพียร (๕) ด้านสติปัญญา เป็นต้นที่สตรีจะพึงมีในการดำเนินชีวิตในสังคม

บทบาทของสตรีที่มีต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนา หมายถึง การดำเนินชีวิตตามหน้าที่หรือบทบาทของสตรีที่สอดคล้องหรือส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนามีความกตัญญู ความรับผิดชอบ ความเพียร เป็นต้น

๑.๕ กรอบแนวความคิดของการวิจัย

สำหรับกรอบแนวคิดในการดำเนินการวิจัยนั้นผู้วิจัยได้กำหนดกรอบแนวคิดที่สำคัญไว้ โดยกรอบแนวคิดทั้งหมดนั้นสามารถที่จะพิจารณาได้จากแผนภาพดังต่อไปนี้

๑.๖ การทบทวนวรรณกรรม/สารสนเทศ (information) ที่เกี่ยวข้อง

การตรวจสอบแนวคิดเกี่ยวกับบทบาทของสตรีที่มีต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานมีรายละเอียดดังนี้

๑.๖.๑ บวร ประพฤติดี และคณะ ได้กล่าวถึงสตรีใน “สตรีไทย บทบาทในการเป็นผู้นำทางการบริหาร” ว่า ตัวกำหนดที่สำคัญที่ทำให้เพศหญิงอยู่ในระดับที่ ด้อยกว่าเพศชายนั้นก็คืออำนาจที่เกิดจากพลังของร่างกายที่แข็งแรง ไหญ่โตกว่า และอำนาจที่เกิดจากการยอมรับในสังคม^{๑๓}

๑.๖.๒ พระศรีปริยัติโมลี (สมชัย กุศลจิตโต) กล่าวไว้ใน “สตรีในพระพุทธศาสนา” ว่า ในพระพุทธศาสนานั้น สตรีและบุรุษมีหน้าที่และบทบาทที่แตกต่างกัน ความแตกต่างกันนี้ได้ปรากฏอย่างชัดเจนในรูปแบบของบทบาท และหน้าที่การครองเรือน พระพุทธเจ้าได้ทรงแนะนำถึงหน้าที่และบทบาทของสตรีในฐานะภรรยาที่พึงปฏิบัติต่อสามี เพราะทรงตระหนักว่าความสงบสุขและความสามัคคีภายในครอบครัวนั้น ส่วนใหญ่ขึ้นอยู่กับสตรี และทรงแสดงหน้าที่และบทบาทของบุรุษในฐานะสามีที่พึงปฏิบัติต่อภรรยาเช่นกัน จะเห็นได้ว่า พระพุทธศาสนาถือว่าสตรีและบุรุษมีหน้าที่และบทบาทแตกต่างกันไปตามธรรมชาติ ทั้งสตรีและบุรุษต่างก็สามารถบำเพ็ญประโยชน์แก่สังคม พระศาสนา และประเทศชาติได้เท่าเทียมกันด้วยสถานภาพแห่งหน้าที่และบทบาทของตน ความแตกต่างกันแห่งหน้าที่และบทบาทของสตรีและบุรุษเป็นเพียงความแตกต่างตามธรรมชาติ แต่สิ่งหนึ่งที่พระพุทธศาสนายอมรับในความเหมือนกันคือ การบรรลุลัทธิ และความเป็นมนุษย์ ซึ่งมีความเท่าเทียมกันทั้งสตรีและบุรุษ^{๑๔}

๑.๖.๓ ลักษณะวัด ปาละรัตน์ กล่าวไว้ใน “สตรีในมุมมองของพุทธปรัชญา” ว่า ในปัจจุบันได้ให้ความสนใจในเรื่องฐานะ สิทธิ เสรีภาพ ของสตรีกันอย่างกว้างขวาง อันทำให้การดำเนินงานในด้านยกระดับสถานภาพสตรีเป็นไปอย่างแพร่หลาย ในประเทศไทยปัญหาเกี่ยวกับสตรีนี้ ก็จัดเป็นเรื่องหนึ่งที่คนไทยทั่วไปได้ให้ความสนใจ มีการแสดงความคิดเห็นถกเถียงกันถึงความถูกต้องเหมาะสมในเรื่องความเสมอภาคระหว่างหญิงชายในอินเดีย ก่อนสมัยพุทธกาลสถานภาพของสตรีไม่ได้ดีนัก ครั้นสมัยพุทธกาล พระพุทธองค์ก็ทรงเปรียบเทียบบุคคลในฐานะต่างๆ ที่ต้องมีความสัมพันธ์กันกับทิศต่าง ๆ ๖ ทิศ ซึ่งพระองค์ทรงจัดภริยาไว้เป็นทิศเบื้องหลัง เมื่อพิจารณาหน้าที่ของภริยาแล้วจะเห็นว่า ภริยาไม่ได้เป็นผู้อยู่ใต้หรือผู้ตามสามีเท่านั้น แต่ภริยาเป็นผู้แบ่งเบาภาระดูแลทุกสิ่งทุกอย่างในบ้านให้เรียบร้อย ซึ่งเป็นการชี้ให้เห็นถึงหน้าที่และสิทธิอย่างชัดเจน เพราะทรงตระหนักถึงฐานะของสตรี ดังพุทธภาษิตบทหนึ่งว่า “พระจันทร์ก็มีอิทธิพล พระอาทิตย์ก็มีอิทธิพล สมณพราหมณ์ก็มีอิทธิพลฝั่งสมุทรก็มีอิทธิพล แต่หญิงทั้งหลายมีอิทธิพลยิ่งกว่าอิทธิพลเหล่านั้นขึ้นไปอีก สถานภาพของสตรีในสมัยก่อนพุทธกาล และสมัยพุทธกาลเมื่อเปรียบเทียบให้เห็นถึงสภาพที่เปลี่ยนไปของสตรี และแสดงให้เห็นบทบาทของพุทธศาสนาที่มีส่วนช่วยยกระดับสถานภาพของสตรีในฐานะต่างๆ ให้สูงขึ้น ทำให้แนวความคิด ทรรศนะในทางที่เห็นและปฏิบัติต่อสตรีอย่างผู้ที่ด้อยกว่านั้นน้อยลง มีส่วนช่วยส่งเสริมสถานภาพ สิทธิของสตรีให้ดีขึ้น^{๑๕}

^{๑๓} บวร ประพฤติดี และคณะ, สตรี บทบาทในการเป็นผู้นำทางการบริหาร, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๒๐), หน้า ๑-๒.

^{๑๔} พระศรีปริยัติโมลี (สมชัย กุศลจิตโต) และคณะ, สตรีในพระพุทธศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: สุขภาพใจ, ๒๕๔๔), หน้า ๖ – ๑๐.

^{๑๕} ลักษณะวัด ปาละรัตน์, สตรีในมุมมองของพุทธปรัชญา, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๕).

๑.๖.๔ ผศ.ดร.พุทธรักษ์ ปราบนอก ได้ทำการวิจัย เรื่อง หลักพุทธธรรมในวรรณกรรมคำสอนอีสาน ผลการวิจัยพบว่า หลักพุทธธรรมที่เป็นสังฆธรรมที่ปรากฏในวรรณกรรมคำสอนอีสาน คือ เรื่องนรก สวรรค์ และนิพพาน โดยคำสอนเรื่องนรกจะเปรียบเทียบเป็นสถานที่ลงโทษสำหรับบุคคลผู้ปฏิบัติผิดหลักจริยธรรม ส่วนสวรรค์เป็นสถานที่สำหรับเสวยสุขของบุคคลผู้ประพฤติปฏิบัติชอบตามหลักพุทธธรรม ส่วนคำสอนเรื่อง นิพพานนั้นก็เป็จุดหมายสูงสุด หรือเป็นอุดมคติชีวิตของบุคคลตามหลักพุทธจริยธรรม แต่ไม่ได้เป็นคำสอนเชิง พรรณนาโดยละเอียด ทั้งนี้เป็นเพราะว่าเนื้อหาในวรรณกรรมคำสอนมีเนื้อหาเชิงจริยธรรมมากกว่าเชิงสังฆธรรม ส่วนหลักพุทธธรรมที่เป็นจริยธรรมที่ปรากฏในวรรณกรรมคำสอนอีสาน คือ คำสอนเรื่องทศพิธราชธรรม หลักศีล ๕ บุญกิริยาวัตถุหรือวิธีการทำบุญ หลักปฏิบัติสำหรับสตรีและบุรุษ หลักปฏิบัติของภรรยา หลักปฏิบัติของสามี การบูชาบุคคลที่ควรบูชา การฟังธรรม และการมีความเคารพ นอกจากนี้ยังปรากฏหลักคำสอน เชิงจริยธรรมอื่นๆ ซึ่งไม่ใช่หลักพุทธธรรมโดยตรง แต่เป็นคติธรรมในการครองชีวิต ทั้งชีวิตส่วนตัว และสังคมอีกด้วย^{๑๖}

๑.๖.๕ จารูวรรณ ธรรมวัตร ได้ศึกษาเรื่องวัฒนธรรมพื้นบ้าน ผลการศึกษาพบว่า นิทานพื้นบ้านในทางคติชาวบ้าน หมายถึง เรื่องเล่าด้วยวาจา ถ่ายทอดสืบต่อมาจากบรรพชนจนถึงปัจจุบัน นิทานที่มีคุณค่าหลากหลายตามเนื้อเรื่อง เช่น มีคุณค่าด้านความบันเทิง ให้การศึกษา ให้เหตุผลในการประกอบพิธีกรรม และเป็นสิ่งระบายความแค้นของมนุษย์^{๑๗}

๑.๖.๖ ประมวล พิมพ์เสน ได้ศึกษานิทานพื้นบ้านอีสาน ผลการศึกษาพบว่า มีวรรณกรรมหลายเรื่องที่แต่งขึ้นจากความเชื่อ จากนิทานพื้นบ้าน หรือแต่งขึ้นเพื่อเป็นตำนานบางสิ่งบางอย่าง แล้วยกเอาข้อคิด คติธรรมจากนิทานพื้นบ้านเรื่องก่อนๆ การแต่งกลอนลำ กลอนแหล่ กลอนสรภัญญ์ หรือกาพย์เห่ขันขี้ไฟ ส่วนใหญ่ก็เป็นผลมาจากนิทาน เนื่องจากว่านิทานพื้นบ้านเป็นบทสรุปของความเชื่อในสังคม ถ้าเราอยากทราบว่สังคมเขาอยู่กันอย่างไร เราสังเกตได้จากเรื่องราวต่างๆ ในวรรณกรรมนิทาน นิทานยู่ให้คนทำการบ สังคมก็จะวนเวียนไม่มีที่สิ้นสุด นิทานชี้แนะให้คนรักสงบ สังคมก็สงบไปด้วย^{๑๘}

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย และสถานที่ทำการทดลอง/เก็บข้อมูล

๑.๗.๑ การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยทั้งการวิจัยเอกสาร และการภาคสนาม

๑.๗.๒ ใช้แหล่งสืบค้นจากสำนักหอสมุดแห่งชาติ หอสมุดมหาวิทยาลัย ตำรา พงศาวดาร เอกสาร เป็นแหล่งสืบค้นข้อมูล

๑.๗.๓ ภาคสนามจะได้ทำการสัมภาษณ์บุคคลที่เกี่ยวข้องในประเด็นเกี่ยวกับบทบาทของสตรีที่มีต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสาน

^{๑๖} ผศ.ดร.พุทธรักษ์ ปราบนอก, หลักพุทธธรรมในวรรณกรรมคำสอนอีสาน, (คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ : มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๕๗), หน้า ๑๒.

^{๑๗} จารูวรรณ ธรรมวัตร, เอกสารประกอบการศึกษาวัฒนธรรมพื้นบ้าน, (มหาสารคาม : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, ๒๕๓๐), หน้า ๑๓๐.

^{๑๘} ประมวล พิมพ์เสน, นิทานพื้นบ้านอีสาน ๑, (ขอนแก่น : หจก. โรงพิมพ์คลังนานาวิทยา, ๒๕๕๑), หน้า ๑๐.

๑.๘ ประโยชน์ที่จะได้รับการวิจัย

- ๑.๘.๑ ทำให้ทราบบทบาทของสตรีที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา
- ๑.๘.๒ ทำให้ทราบบทบาทของสตรีที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสาน
- ๑.๘.๓ ทำให้ทราบผลการวิเคราะห์บทบาทของสตรีที่มีต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสาน

บทที่ ๒

บทบาทของสตรีในสมัยพุทธกาล

ก่อนที่จะพิจารณาถึงประเด็นอื่นๆ ผู้วิจัยเห็นว่ามีความจำเป็นที่เราจะต้องทำความเข้าใจเกี่ยวกับบริบททางสังคม และสถานะบทบาทของสตรีที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาททั้งในส่วนที่เป็นข้อมูลเกี่ยวกับบทบาทของสตรีในสมัยก่อนและสมัยพุทธกาลว่าสตรีในสมัยนั้นได้มีบทบาทสตรีในทางสังคมอย่างไร ซึ่งในประเด็นเรื่องบทบาทของสตรีที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนานั้นมีดังต่อไปนี้

๒.๑ บทบาทของสตรีอินเดียก่อนพุทธกาล

สำหรับในเบื้องต้นนี้ผู้วิจัยจะได้กล่าวถึง ประเด็นเรื่องของสถานะของสตรีในสมัยก่อนพุทธกาล เนื่องจากต้องการที่จะให้เห็นถึงบริบทหรือภาพรวมของสตรีในสมัยอินเดียก่อนพุทธกาลว่าสตรียุคก่อนพุทธกาลนั้นมีสถานะและบทบาทอย่างไร หรือสังคมอินเดียนั้นมองสตรีในยุคนั้นอย่างไร และบทบาทของสตรียุคก่อนสมัยพุทธกาลนั้นได้มีพัฒนาการที่ส่งผลมาถึงสมัยพุทธกาลอย่างไร ทั้งนี้ก็เพราะว่าการที่จะเข้าใจในเรื่องของสตรีในสมัยพุทธกาลให้ถ่องแท้ จะต้องทำความเข้าใจในบทบาทของสตรีในยุคก่อนพุทธกาลด้วย เนื่องจากบทบาทของสตรีทั้งสองยุคนี้มีความเกี่ยวเนื่องกัน หรือมีพัฒนาการที่สืบทอดหรือส่งต่อในเรื่องคติความเชื่อและบทบาทที่สัมพันธ์กันและกัน^๑ โดยบทบาทของสตรีในครั้งก่อนพุทธกาลก็คือในสมัยพระเวท สมัยพราหมณะ และสมัยอุปันิชิต ซึ่งเป็นการแบ่งตามทัศนะของศาสตราจารย์ ดร. ราชกฤษณ์ โดยได้แบ่งพัฒนาการแนวคิดของอินเดียออกเป็น ๓ ยุค กล่าวคือ

๑. ยุคพระเวท (Vedic Period) เริ่มตั้งแต่เกิดมีพระเวทขึ้นในประวัติศาสตร์ความคิดทางปรัชญาอินเดีย กำหนดระยะเวลาตั้งแต่ประมาณ ๑,๐๐๐ ปี ถึง ๑๐๐ ปี ก่อนพุทธกาล ซึ่งเป็นระยะเวลาที่ชาวอารยันเข้ามาตั้งรกรากเป็นปึกแผ่นอยู่ในอินเดีย แนวความคิดทางด้านปรัชญาในระยะเริ่มแรกของยุคนี้เป็นแบบพหุเทวนิยม (Polytheism) เนื่องจากชาวอารยันในสมัยนั้นนับถือเทพเจ้าประจำธรรมชาติต่างๆ มีพระเวรुณ พระอินทร์ และพระอัคนี มโนคติเรื่องเทพเจ้าในสมัยนี้มีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับสิ่งที่เรียกว่า ฤตะ (Rta) ซึ่งหมายถึงความถูกต้องเที่ยงธรรม เทพเจ้าทั้งหลายนอกจากจะเป็นผู้พิทักษ์ระเบียบของจักรวาลและเป็นผู้คำจุนกฏแห่งศีลธรรม ความเชื่อแบบพหุนิยมซึ่งเป็นลักษณะเด่นของยุคพระเวทซึ่งในระยะแรกได้เปลี่ยนไปเป็นแบบอเทวนิยม (Henotheism) ซึ่งหมายถึงความเชื่อว่ามีเทพเจ้าผู้ยิ่งใหญ่เพียงองค์เดียวในบรรดาเทพเจ้าเป็นจำนวนมาก แต่ความเชื่อดังกล่าวจำกัดอยู่เฉพาะในเวลาทำพิธีบูชาโยมนั้น^๒

^๑ ลักษณะวัด ปาละรัตน์, สตรีในมุมมองของพุทธปรัชญา, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๕), หน้า ๕.

^๒ ฐานิสรา ประธานราชวรุณนิกร, อพยาคตปัญห พินุหาที่พระพุทเจ้าไม่ทรงพยากรณ์,(กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๕๒), หน้า ๓๒.

๒. ยุคมหากาพย์ (Epic period) เป็นยุคการเกิดขึ้นของมหากาพย์สำคัญ ๒ เรื่องคือ มหากาพย์รามายณะและมหากาพย์มหาภารตะ แต่ศาสตราจารย์ ดร. ราชกฤษณ์ กำหนดยุคนี้ว่าเป็นยุคที่พุทธศาสนาและศาสนาเชนรุ่งโรจน์เป็นคู่แข่งกับศาสนาพราหมณ์ ยุคนี้เริ่มต้นตั้งแต่ประมาณ ๑๐๐ ปี ก่อนพุทธกาลจนถึงราว พ.ศ. ๗๐๐

๓. ยุกระบบทั้งหก (Period of the Six Systems) เป็นยุคเกิดขึ้นของระบบทั้งหกของปรัชญาฮินดู คือ นยายะ ไวเศษิกะ สาขะโยคะ มีมางสา และเวทานตะ ยุคนี้เป็นยุคที่ศาสนาพราหมณ์ได้พัฒนามาเป็นศาสนาฮินดู ยุคนี้เริ่มตั้งแต่ราว พ.ศ. ๗๐๐ ลงมา^๓

ซึ่งการศึกษาในครั้งนี้ผู้วิจัยจะได้ทำการศึกษาบทบาทและสถานะของสตรีสมัยก่อนพุทธกาลที่อยู่ในระยะพัฒนาการของศาสนาพระเวทและฮินดู โดยจากการพิจารณาภาพรวมจะพบว่า สตรีชาวฮินดูถึงแม้ได้สร้างความสามารถทางปัญญา และควมมีเสรีภาพทางจิตวิญญาณ แต่สตรีก็ยังถูกจำกัดภายใต้กรอบของชีวิตภายในครัวเรือน คือการปกครองที่มีสามีเป็นใหญ่ และยังคงผูกพันกับความรับผิดชอบภายใต้ครัวเรือน แต่อย่างไรก็ตามในรายละเอียดของการศึกษาเรื่องสถานะและบทบาทของสตรีในสมัยก่อนพุทธกาลนั้นเราก็สามารถที่จะศึกษาได้ดังต่อไปนี้

๒.๑.๑ สตรีในฐานะบุตรสาว

จากการศึกษาเป็นเบื้องต้นจะพบว่า บทบาทของสตรีในสมัยก่อนพุทธกาล โดยเฉพาะในสมัยพระเวท สตรีในฐานะที่เป็นลูกสาวนั้นค่อนข้างที่จะไม่ได้รับการยอมรับและมีสถานะที่ค่อนข้างต่ำ กล่าวคือคนยุคพระเวทมีความเชื่อว่า (๑) ลูกสาวถูกมองว่าเป็นอุปสรรค และแหล่งเกิดของความทุกข์ยากและความเจ็บปวดทุกข์ทรมานใจ เนื่องจากคติความเชื่อของศาสนาพราหมณ์ในยุคพระเวทนั้นเห็นว่าครอบครัวใดก็ตามแต่งงานแล้วจะขอพรเพื่อให้ได้ลูกชาย เพราะลูกชายสามารถที่จะเปลี่ยนหนี้ทางศาสนา ๓ ประการได้ คือ (๑) หนี้ต่อความเป็นลูกศิษย์ของฤาษี (๒) หนี้ในการประกอบบุญพิธีแก่ทวยเทพ (๓) หนี้ต่อการให้เครื่องเซ่นสรวงต่อวิญญาณบรรพบุรุษทั้งหลาย^๔ ดังนั้น ครอบครัวจึงปรารถนาลูกชายมากกว่าลูกผู้หญิง และเห็นว่าลูกสาวนั้นไม่สามารถที่จะเปลี่ยนหนี้นี้ได้เลย (๒) ลูกชายจะได้รับการยอมรับมากกว่าลูกสาว เพราะเห็นว่าลูกชายนั้นสามารถที่จะสืบสกุลได้และรักษาจารีตของพราหมณ์ผู้เป็นบิดาได้ ส่วนลูกหญิงหรือลูกสาวจะถูกตำหนิเพราะถือว่าเป็นภาระ เป็นความกังวลของพ่อแม่ เพราะหากเมื่อถึงเวลาอันควรแล้ว หญิงใดที่พ่อแม่ไม่สามารถหาผู้ครองจัดการแต่งงานให้ได้ก็จะเป็นความอับอายของวงศ์ตระกูล โดยในสมัยนั้นถือกันว่า หน้าที่ของหญิงสาวก็คือการแต่งงานมีครอบครัว ดังนั้นหญิงใดที่ไม่สามารถหาชายที่จะมาเป็นสามีได้จึงเป็นที่เพ่งเล็งเป็นที่ดูหมิ่นดูแคลนของสังคมการมีบุตรหญิงจึงเป็นความกังวล และความทุกข์ของพ่อแม่ ยิ่งกว่านั้น บุตรหญิงก็ไม่สามารถช่วยบิดาให้พ้นจากรกบุตรได้ เพราะตามประเพณีฮินดูที่เชื่อถือกัน บุตรชายเท่านั้นที่จะประกอบพิธีกรรมให้กับบิดาที่ล่วงลับได้ การประกอบพิธีกรรมภายหลังบิดาเสียชีวิตนี้ ชาวอินเดียก่อนพุทธกาลถือเป็นสิ่งสำคัญมาก เพราะหมายถึงการที่ผู้ตายจะได้รับความสุขในชีวิตหน้า ความเชื่อในเรื่องนี้มีความเกี่ยวข้องอย่างใกล้ชิดกับการแต่งงาน เพราะชายที่แต่งงานต่างก็มีจุดหมาย

^๓ สุนทร ธีรวัช, รศ.,ดร., ปรัชญาอินเดียประวัติและลัทธิ, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๓.

^๔ ผศ.ดร.อภิญญวัฒน์ โพธิ์สาน, แนวคิดสตรีฮินดู, (มหาสารคม : อภิชิตการพิมพ์, ๒๕๖๐), หน้า ๑๕.

อยู่ที่การได้บุตรชายไว้ช่วยให้ตนพ้นจากนรกที่ชื่อว่าปุตตะ และช่วยให้ตนได้ไปสวรรค์ ดังนั้นการแต่งงานจึงมีเป้าหมายคือการได้บุตรชาย โดยสตรีที่เป็นภรรยานั้นเป็นเพียงวิถี ซึ่งจะทำให้ได้มาซึ่งบุตรชายเท่านั้น^๕

อย่างไรก็ตามเมื่อพ้นยุคพระเวทไปแล้วคตินิยมในเรื่องของลูกสาวก็เปลี่ยนไป เนื่องจากยุคอุปนิษัทนั้นเห็นว่า ลูกสาวสามารถที่จะเป็นผู้ที่มีบทบาทในทางศาสนาได้ ก็คือการที่ยุคนี้ยอมรับให้สตรีเข้าเรียนรู้ในเรื่องของพระเวทได้ ทำให้ค่านิยมของสังคมที่มีต่อลูกสาวเปลี่ยนไปก็คือ เริ่มให้ความสำคัญกับลูกสาวมากขึ้น นอกจากนั้นในเรื่องของหน้าที่ที่จะพบว่า ยุคก่อนสมัยพุทธกาลนั้นลูกสาวของคนอินเดีย จะมีหน้าที่ในเรื่องของการจัดการงานในบ้าน เช่น การรีดนมแพะ การดูแลกวาดบ้าน หุงหาอาหาร เป็นหน้าที่หลักในการช่วยเหลือพ่อแม่^๖ ซึ่งเป็นหน้าที่ที่มีความจำเป็น ดังนั้น ในแง่หนึ่งลูกสาวก็ยังคงมีความสำคัญกับครอบครัวอยู่ ในส่วนของการจัดการศึกษาของผู้ที่เป็นลูกสาวสังคมอินเดียยุคสมัยก่อนพุทธกาล โดยเฉพาะยุคพระเวทให้โอกาสเด็กหญิงสาว ในเรื่องของการเรียนพระเวทเท่าเทียมกับผู้ชาย เพราะสังคมอินเดียเห็นว่าการเรียนรู้เพื่อกำจัดอวิชชานั้นเป็นสิ่งที่มีความสำคัญ^๗ เพราะเห็นว่าครอบครัวมีลูกสาวที่มีปัญญาฉลาด และเรียนรู้เรื่องพระเวทได้ ถือว่าเป็นความภาคภูมิใจของพ่อแม่หรือตระกูลนั้นทีเดียว โดยการเรียนพระเวทนั้นจะลูกสาวจะเริ่มเข้าสู่การเรียนโดยการประกอบพิธีอุปนัยเมื่อมีอายุได้ ๗-๘ ปี ที่จะต้องไปพักที่บ้านอาจารย์ ต้องใช้ชีวิตแบบหญิงพรหมจารี คือไม่มีเรื่องของการเกี่ยวข้องกับผู้ชาย ต้องสวมเครื่องแบบของนักบวชก็คือ การสวมเสื้อหนังกวาดถือไม้เท้าที่ทำมาจากไม้ไผ่ และทำการประกอบพิธีกรรมที่สำคัญตามที่อาจารย์สอนรวมถึงปรนนิบัติรับใช้อาจารย์ด้วย สำหรับรูปแบบการเรียนก็จะเรียนแบบ (๑) มุขปาฐะ คือการท่องจำ (๒) การสนทนาตอบปัญหาในเรื่องที่ได้เรียนมาแล้ว และการเรียนในชั้นที่สูงขึ้นก็จะมี การบำเพ็ญตบะตามแนวคิดของพราหมณ์ด้วย^๘ อนึ่ง การเป็นนักศึกษาของสตรีของอินเดียในยุคก่อนสมัยพุทธกาลนั้น สตรีผู้รู้จะมีชื่อว่า พรหมวาทีนิ หรือสตรีผู้รู้เรื่องของพราหมณ์ หรืออีกประเภทหนึ่งก็คือ สตรีปรัชญา เป็นผู้รู้เรื่องปรัชญาอย่างแจ่มแจ้ง นอกจากนั้นในยุคพระเวทยังมีนักบวชผู้หญิงอีกประเภทหนึ่งเรียกว่า ฤาษิกา หรือผู้ที่หยั่งรู้ธรรมที่เป็นผู้หญิง เป็นนักภิกษุของพราหมณ์ที่มีชื่อเสียงและได้รับการยอมรับว่าเป็นผู้ที่มีความรู้และสามารถเปิดสำนักรับนักเรียนเข้ามาศึกษาในสำนักได้ เนื่องจากเป็นผู้ที่มีความรู้เพียงพอแล้ว นอกจากนั้นนักบวชสตรีของพระเวท หรืออุปนิษัทก็มีอีกหลายชื่อ เช่น โฆษา, วิศวาวรา, อปาสา, โลปามุทรา เป็นต้น ซึ่งเป็นนักบวชหญิงที่มีความชำนาญในพระเวทมาก^๙ จะเห็นได้ว่าการศึกษาของสตรีในยุคนั้นได้รับการยอมรับพอสมควร ซึ่งไม่ได้มีการกีดกันจนไม่สามารถที่จะเข้าเรียนได้ แต่การที่จะเข้าเรียนได้ก็มีเฉพาะบุตรสาวของคนชั้นสูงเท่านั้น หรือมีวรรณะสูงคือวรรณะพราหมณ์หรือแพथย์ ส่วนวรรณะต่ำๆ ก็ยังถูกกีดกันอยู่ดี

^๕ ลักษณะวัด ปาละรัตน์, สตรีในมุมมองของพุทธปรัชญา, หน้า ๖-๗.

^๖ ผศ.ดร.อภิญญวัฒน์ โพธิ์सान, แนวคิดสตรีฮินดู, หน้า ๑๙.

^๗ Kieth A.B. (tr.). Aitariya Aranyaka 2 parts Rve.ed.(Delli : Eastern Book Rinker,1995), p. 485

^๘ ผศ.ดร.อภิญญวัฒน์ โพธิ์सान, แนวคิดสตรีฮินดู, หน้า ๒๘.

^๙ ผศ.ดร.อภิญญวัฒน์ โพธิ์सान, แนวคิดสตรีฮินดู, หน้า ๔๐-๔๑.

อนึ่ง เมื่อบุตรสาวถึงกาลที่จะต้องแต่งงาน พ่อแม่จะต้องจัดการเรื่องการแต่งงานให้ โดยการแต่งงานของสตรีอินเดียยุคสมัยก่อนพุทธกาลนี้มีความเข้าใจผิดกับหลายเรื่องของหนุ่มนักศึกษา ภาควิทยา เนื่องจากว่าคนโดยมากเข้าใจว่าผู้หญิงอินเดียจะต้องเที่ยวไปจับผู้ชายหรือไปหาผู้ชายมา แต่งงานกับตนเอง แต่ความจริงแล้วไม่ใช่แบบนั้น การแต่งงานของสตรีอินเดียก็คือ (๑) มีอายุประมาณ ๑๖ ปีถือว่าอายุพอแต่งงาน (๒) มีผู้ชายมาจีบหรือมาเกี้ยวพาราสีที่บ้านหรือพ่อแม่ของฝ่ายหญิงฝ่าย ชายตกลงหมั้นหมายกันไว้เรียบร้อยแล้วในช่วงแต่งงานใหม่ๆ ว่าเมื่อได้บุตรธิดาแล้วก็จะให้แต่งงานกัน ในกรณีที่ ๒ ไม่มีปัญหาก็คือพ่อแม่ฝ่ายหญิงจะเป็นฝ่ายมาขอพ่อแม่ฝ่ายชายเพื่อขอแต่งงานกับลูกสาว ของตนเองจะแต่งแบบวิวาห์หรืออวาหะก็ได้ อันนี้เป็นเรื่องธรรมดา แต่ถ้าเป็นกรณีที่ ๑ ที่ยังไม่มี การหมั้นหมาย ผู้หญิงต้องมีหนุ่มๆ มาจีบ เมื่อผู้หญิงชอบใจผู้ชายคนไหนแล้วก็จะไปบอกกับพ่อแม่ว่า ชอบคนนี้ๆ เมื่อพ่อแม่ฝ่ายหญิงรู้ก็จะไปสุขอให้ โดยที่พ่อแม่ฝ่ายหญิงเป็นออกค่าสินสอดทั้งหมด แต่ก็ เป็นที่รู้กันว่าค่าสินสอดทั้งหมดนั้นไม่ได้เป็นค่าตัวผู้ชาย แต่เป็นค่าเลี้ยงดูผู้หญิงที่พ่อแม่ต้องหาไปให้ เพราะกลัวว่าเมื่อลูกสาวตนเองไปอยู่กับฝ่ายชายแล้วจะลำบาก อันนี้เป็นค่านิยม หากครอบครัวใดมี ฐานะยิ่งเพิ่มค่าสินสอดแพงๆ เพราะต้องการให้ลูกสาวมีความสุขสบายในการเป็นอยู่ในบ้านเรือน ผู้ชายนั้น ซึ่งนี่เป็นความเข้าใจผิดของคนที่ศึกษาวัฒนธรรมอินเดียที่บอกว่าถ้าผู้หญิงอยากแต่งงาน จะต้องหาเงินไปแต่งผู้ชาย ความจริงไม่ใช่แบบนั้น การให้สินสอดเป็นเรื่องของพ่อแม่ของฝ่ายหญิงที่ เป็นห่วงลูกสาวมากกว่าที่จะให้เป็นค่าสินสอดแก่ฝ่ายชาย ดังนั้น การแต่งงานที่มีค่าสินสอดให้บ้าน ฝ่ายชาย จึงเกิดมาจากความห่วงใยของผู้ปกครองฝ่ายหญิง และค่านิยมเรื่องการมีลูกชายของสังคม อินเดียยุคนั้นเท่านั้น

๒.๑.๒ สตรีในฐานะภรรยา

เมื่อสตรีได้ตกลงแต่งงานกับผู้ชายคนใดแล้ว เธอจะถูกเปลี่ยนสถานะจากสตรีธรรมดา มาเป็นสตรีที่มีเจ้าของหรือผู้อื่นครอบครองการที่จะได้เป็นภรรยาของผู้ชายในอินเดียยุคโบราณนั้น ยาก เพราะมีเกณฑ์ที่ผู้ชายจะเลือกอยู่หลายประการ ได้แก่ (๑) การศึกษาดี (๒) มีความงาม (๓) มี ฐานะร่ำรวย (๔) มีสุขภาพที่ดีมีลูกได้ (๕) มีชาติสกุลที่ดี^{๑๐} หากมีคุณสมบัติไม่ครบก็อาจจะไม่ถูกเลือก จากผู้ชายได้อาจจะต้องตกอยู่ในสถานะหญิงหม้าย หรือสาวเท่อได้ อนึ่งในสังคมอินเดียโบราณนี้มี รูปแบบของการแต่งงานที่หลากหลาย เช่น ในคัมภีร์มनुธรรมศาสตร์ระบุว่ามีการแต่งงานมาก ถึง ๘ รูปแบบ คือ (๑) แต่งแบบพรหม คือแต่งแบบพ่อแม่พี่ชายยกให้คนที่เหมาะสมแบบไม่มีเงื่อนไข (๒) แต่งแบบปราชายัตยะ เป็นการแต่งเหมือนแบบที่ ๑ แต่มีเงื่อนไขว่าทั้งคู่ต้องทำหน้าที่ทางศาสนา ให้มากที่สุด (๓) แต่งแบบไทวะหรือเทวะ แต่งแบบผู้ปกครองยกลูกสาวให้กับพระหรือพราหมณ์ผู้ ประกอบพิธีกรรม (๔) แต่งแบบอาระยะ แต่งแบบเจ้าบ่าวมอบว้างามคู่หนึ่งให้เป็นค่าสินสอดแก่ฝ่าย เจ้าสาว (เป็นการตอบแทน) (๕) แต่งแบบคานธรวะ หรือคนธรรพ์ แต่งแบบหญิงสาวกับชายหนุ่มอยู่ กินด้วยกันโดยไม่ต้องมีพิธีกรรมใดๆ (๖) แต่งแบบอาสุระ คือแต่งแบบผู้ชายไปซื้อผู้หญิงมาเป็นภรรยา (๗) แต่งแบบรากษสะ หรือรากษส คือแต่งแบบผู้ชายไปฉกคร่าผู้หญิงมาเป็นภรรยา โดยไม่ได้รับการ ยินยอมจากฝ่ายผู้ปกครองฝ่ายหญิง (๘) แต่งแบบไปศาจะหรือปีศาจ คือแต่งแบบการปลุกปล้ำหรือขึ้น

^{๑๐} ผศ.ดร.อภิญญวัฒน์ โพธิ์สาน, แนวคิดสตรีอินเดีย, หน้า ๕๙.

ใจเอาผู้หญิงคนนั้นมาเป็นภรรยา^{๑๑} ส่วนพระเวทเพิ่มการแต่งงานแบบสยุมพรหรือการแต่งงานแบบเลือกคู่เข้ามา อนึ่ง เมื่อคนเราแต่งงานกันแล้ว ไม่ว่าจะรูปแบบใดที่สุดผู้หญิงก็จะได้ชื่อใหม่ว่า ภริยาหรือภรรยา โดยคำว่า “ภริยา” เป็นคำบาลี ส่วน “ภรรยา” เป็นคำสันสกฤต มีความหมายว่า “เมีย” ซึ่งหมายถึง “หญิงที่อยู่กินกับชาย หรือหญิงที่เป็นที่ครอบครองของชาย”^{๑๒} ในพระเวทมีคำเรียกชื่อภรรยาต่างกันคือ ชายา, ชนิ, ปัตนี หมายถึงผู้ที่เป็น (๑) เป็นความรักของสามี (๒) เป็นแม่ของลูกๆ (๓) เป็นหุ้นส่วนชีวิตของสามี หรือคำอื่นที่นำมาใช้เป็นคำเรียกชื่อภรรยาได้แก่ คำว่า ทัมปติ หรือทัมปติวะ กรตุวิทา ซึ่งหมายถึงการเป็นภรรยาของชาวฮินดู^{๑๓} นอกจากนั้นในคติฮินดูเห็นว่าภรรยาคือส่วนประกอบของสามีดังต่อไปนี้ (๑) ภรรยาเป็นอรรถาธคินี คือ เป็นส่วนเติมเต็มของชีวิตของสามี เพราะตอนพระเจ้าสร้างโลกครั้งแรกสร้างมนุษย์มาจากชายครึ่งหญิงครึ่ง หากเกิดมาแล้วเป็นผู้ชายไม่มีผู้หญิงมาเป็นคู่จะถือว่าเป็นคนที่ไม่เต็มคน ดังนั้น ผู้ชายจึงต้องหาส่วนที่มาเติมเต็มชีวิตให้กับตนเองคือการมีภรรยา (๒) ภรรยาเป็นเมล็ดพันธุ์หรือเลือดเนื้อเชื้อไขของสามีหรือสามีนั้นจะทำให้มีการเกิดอีกครั้งในครรภ์ของภรรยาเท่ากับว่าสามีจะเกิดอีกครั้งเมื่อมีภรณานั่นเอง (๓) ภรรยาเป็น ทัมปติหรือทัมปติ คือภรรยาเป็นนายหญิงแห่งเรือน หรือเป็นเจ้านายในการดูแลบ้านเรือนของผู้เป็นสามีหรือเป็นผู้ร่วมเรือนดูแลครอบครัวร่วมกันกับสามี (๔) ภรรยาเป็นคฤหัสถ์ปัตนี หรือสำราญชิ คือ ภรณานั้น เป็นผู้ร่วมชะตาชีวิตของสามี หรือเป็นผู้ร่วมสุขร่วมทุกข์กันตลอดชีวิตของสามี เริ่มตั้งแต่แต่งงานจนถึงตาย (๕) ภรรยาเป็นอัสตัม หรือเป็นบ้านเรือนของสามี หมายถึง ภรณานั้นคือบ้านเรือนหรือที่อยู่อาศัยของสามี หมายความว่าเมื่อยามที่สามีเดือดร้อนหรือมีเรื่องทุกข์ใจภรรยาจะเป็นผู้ปลอบขวัญหรือเป็นที่นำความชุ่มเย็นมาให้เมื่อเวลาที่กลับเข้าบ้าน ดังนั้น ภรรยาจึงเป็นเหมือนบ้านเรือนที่พักอาศัยของสามี (๖) ภรรยาเป็นสหธรรมิณี คือ ภรรยาเป็นหุ้นส่วนชีวิตทั้งในทางโลกและทางธรรมในกิจการงานทุกอย่างของสามีไปจนตาย หรือเป็นเพื่อนของสามีในทุกสถานการณ์หรือในทุกเหตุการณ์ที่ยามสุขร่วมสุขยามทุกข์ร่วมทุกข์แบบนี้ทำให้ได้ชื่อว่าเป็นสหธรรมิณี^{๑๔} จะเห็นได้ว่าการเป็นภรรยาของสตรีในสมัยก่อนพุทธกาลนั้นมีรูปแบบและแนวคิดที่เกี่ยวกับบทบาทและหน้าที่การเป็นภรรยาหลายรูปแบบแต่ละรูปแบบนั้นแสดงถึง “ความมีคุณค่า” และการถูกยกย่องโดยผู้ชายในยุคนั้นว่าผู้ที่เป็นภรณานั้นเป็นเสมือนหนึ่งทุกสิ่งทุกอย่างในชีวิตของเขาเลยทีเดียว

อนึ่ง รูปแบบการแต่งงานในสังคมก่อนสมัยพุทธกาลนั้นจะพบว่าการอยู่ร่วมกันของสามีภรรยาหลายรูปแบบ ซึ่งสามารถที่จะนำมาพิจารณาได้ดังต่อไปนี้ คือ (๑) รูปแบบผัวเดียวเมียเดียว เป็นรูปแบบที่เป็นที่นิยมมาก เนื่องจากว่าเป็นรูปแบบที่มีปัญหาน้อยที่สุด เพราะเป็นธรรมดาการที่จะมีสตรีใดมีความยินดีกับการได้ร่วมสามีเดียวกับคนอื่นภายในบ้านหลังเดียวกันนั้น เป็นเรื่องที่เป็นไปได้ยาก ดังนั้น สังคมอินเดียจึงยอมรับในเรื่องของการมีการแต่งงานแบบผัวเดียวเมียเดียวมากกว่า โดยเฉพาะสมัยพระเวท (๒) รูปแบบผัวคนเดียวเมียหลายคน รูปแบบนี้จึงเป็นที่นิยมกันในหมู่ชนชั้นปกครอง หรือพ่อค้า เนื่องจากยุคหลังคือ ยุคพราหมณะ ที่เป็ญยุคแห่งความเชื่อ เรื่องเทพเจ้าที่

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๙-๘๒.

^{๑๒} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒, (กรุงเทพมหานคร: บจก. อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๔๖), หน้า ๖๕๖.

^{๑๓} ผศ.ดร.อภิญญาวัฒน์ โพธิ์สาน, แนวคิดสตรีฮินดู, หน้า ๙๔-๙๙.

^{๑๔} ผศ.ดร.อภิญญาวัฒน์ โพธิ์สาน, แนวคิดสตรีฮินดู, หน้า ๙๔-๙๙.

อนุญาตให้ผู้ชายมีเมียได้มากถึง ๔ คน หรือมีคติที่มาจากเรื่องของเทพเจ้าบนสวรรค์ว่ามีนางสนมได้เป็นพัน แต่ในโลกมนุษย์นั้นในยุคนี้อนุญาตให้มีเมียได้ถึง ๔ คือ แต่ละคนมีชื่อต่างกันดังต่อไปนี้ (๑) มหิชิ เป็นมเหสีหรือเมียหลวงเป็นผู้เป็นใหญ่ในบ้าน หรือหัมปติหรือปติ เป็นผู้ที่มิสิทธิเข้าร่วมในยัญพิธีกรรมต่างของสามีได้ (๒) ปรีฤกตี คือ ชายาที่ไม่มีโอรสแก่พระราช (๓) วาวาตา คือ พระชายาที่เป็นที่โปรดปรานของพระราช (๔) ปาลาคลี พระชายาที่เป็นลูกสาวของขุนนางคนใดคนหนึ่ง^{๑๕} ซึ่งในภาษาชาวบ้านถ้าหากจะมีชื่อเรียกภรรยาทั้งสี่คนนี้ก็คือ (๑) เมียหลวง (๒) เมียไม่มีลูกด้วย (๓) เมียรัก เมียหลง (๔) เมียการเมือง เพราะต้องแต่งมาคานอำนาจทางการเมือง เป็นต้น อนึ่งการที่จะมีภรรยาหลายคนนี้พระเวท ระบุว่ามิเหตุจำเป็นก็คือ (๑) เรื่องการจัดพิธีกรรมบูชายัญที่สามีจะต้องมีภรรยาเข้าร่วมพิธีกรรมตามระเบียบพิธีการ (๒) เพื่อต้องการที่จะมีลูกชาย จึงต้องมีภรรยาหลายๆ คน^{๑๖} (๓) รูปแบบผิวหลายคนเมียคนเดียว^{๑๗} เป็นเรื่องที่มีในพระเวทแต่ในเรื่องจริงนั้นเรื่องนี้อาจจะต้องมีการพิสูจน์ หรือวิเคราะห์อีกหลายครั้ง เนื่องจากว่าการที่ผู้หญิงคนเดียวจะมีสามีเกินหนึ่งคนพร้อมกันนี้ก็อาจจะเป็นเรื่องที่ยาก

สำหรับบทบาทของภรรยาในครอบครัวของสังคมอินเดียก่อนยุคสมัยพุทธกาลนั้นจะพบว่าภรรยาจะต้องมีหน้าที่หลายประการด้วยกัน คือ การมีหน้าที่จะต้องรับผิดชอบทั้งในทางโลกและทางศาสนา ในทางโลกนั้นจะต้องดูแลลูก ดูแลสามีทุกอย่างที่เกิดขึ้นในเรือน จะต้องเป็นภาระของภรรยาทั้งหมดเรื่อง การให้การศึกษาการอบรมเลี้ยงดูลูก และการให้ความรักความเข้าใจลูก และสามีก็เป็นเรื่องที่ภรรยาจะต้องทำ เช่น ภริยาต้องนับถือสามีเหมือนเทวดา คอยปรนนิบัติรับใช้ และตกอยู่ภายใต้บังคับบัญชาของสามี ทั้งพ่อแม่ญาติพี่น้องของสามีก็เป็นนายที่คอยสั่งให้ภริยาต้องกระทำตามทุกสิ่งไป โดยตัวผู้เป็นภรยานั้นอาจได้รับสิทธิ์หรืออำนาจเพียงเล็กๆ น้อยๆ เท่านั้น เกี่ยวกับกิจการงานภายในบ้าน แต่จะไม่มีส่วนเกี่ยวข้องกับกิจกรรมอื่นๆ ที่เป็นสาธารณะ หากสามีตายภริยาผู้เป็นหม้ายก็ต้องกลับไปอยู่ใต้บังคับบัญชาของบิดาหรือบุตรชาย สตรีในสมัยนี้จึงไม่มีค่า ไม่มีคามหมาย หรือความสำคัญ สำหรับสังคมเท่าไรนัก นอกจากเป็นเพียงสมบัติของบุรุษ สตรีไม่ได้รับการยกย่อง ไม่ได้เป็นเจ้าของชีวิต ไม่ได้เป็นตัวของตัวเอง หรือดำรงชีวิตตามที่ตนต้องการ^{๑๘} ซึ่งถือว่าภาระในเรื่องทางโลกนี้ก็เป็นเรื่องที่ค่อนข้างหนัก

นอกจากนั้นก็มีภาระของภรรยาในยุคนี้ก็มีอีกประการหนึ่งก็คือ ภาระทางศาสนา คือ ต้องเป็นผู้ที่คอยจุดไฟบูชาเทพเจ้าประจำเรือนให้ลูกโซนอยู่ตลอดเวลาไม่ให้เกิดเพลิงไหม้ เนื่องจากว่าไฟนี้เป็นไฟศักดิ์สิทธิ์ของครอบครัวและเป็นไฟที่มีพันธะเกี่ยวข้องกับศาสนา นอกจากนั้นยังต้องเข้าร่วมประกอบพิธีกรรมกับสามีอีกด้วย ไม่ว่าสามีจะทำอะไรในกิจต่างๆ ภรรยาจะต้องมีส่วนร่วมในกิจที่จะต้องทำอย่างนั้นๆ ด้วยความเคารพและตั้งใจ ซึ่งถือว่าเป็นบทบาทที่มี และต้องทำในฐานะที่เป็นภรรยาที่ดีของสามีนั่นเอง

อีกประการหนึ่งในเรื่องของการแยกทาง หรือการหย่าร้างนั้นสตรีอินเดียสามารถที่จะหย่าร้างกับสามีได้หากมีเงื่อนไขที่ไม่อาจจะตกลงกันได้ แต่ความเป็นจริงแล้วหากไม่จำเป็นจริงๆ การหย่า

^{๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๓.

^{๑๖} ผศ.ดร.อภิญญวัฒน์ โพธิ์สาน, แนวคิดสตรีฮินดู, หน้า ๑๑๖.

^{๑๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๗-๑๑๘.

^{๑๘} ลักษณะวัด ปาละรัตน์, สตรีในมุมมองของพุทธปรัชญา, หน้า ๑๒ - ๑๓.

ร้างจะไม่เกิดขึ้น เนื่องจากว่าสตรีที่หย่าร้างมักจะไม่ได้รับการยอมรับในสังคมอินเดีย เนื่องจากว่าการแต่งงานนั้นมีพันธะสัญญากันก่อนว่าจะต้องไม่แยกจากกัน แต่เมื่อแยกจากกันจึงถือว่าเป็นการทำผิดหลักการของศาสนาดังนั้น สังคมจึงไม่ยอมรับ ส่วนในเรื่องของสิทธิของสตรีที่เป็นภรรยานั้นก็มีสิทธิหลายอย่างคือ สิทธิในทรัพย์สิน สิทธิในการประกอบกิจการศาสนา สิทธิในการประกอบอาชีพ สิทธิในทางการเมือง โดยสิทธิต่างๆ เหล่านี้ตามประเพณีของสตรีอินเดียยุคก่อนสมัยพุทธกาลนั้นก็มียุบยั้งแล้ว

๒.๑.๓ สตรีในฐานะหญิงหม้าย

ในสมัยก่อนพุทธกาลนั้นสตรีที่เป็นหม้ายถือว่าเป็นเรื่องที่น่ามาซึ่งความทุกข์มากมาย เนื่องจากเป็นวิถีชีวิตที่ถูกกีดจากสังคมในฐานะที่เป็นผู้ (๑) ถูกทิ้ง (๒) สามีตายจากไป หรือสูญหายไป ทำให้ชีวิตจะต้องอยู่เพียงลำพังเป็นเหตุให้สังคมไม่ยอมรับ ซึ่งคำว่า หญิงหม้ายนั้นในภาษาสันสกฤตตรงกับคำว่า “วิธวา” หมายถึง ผู้หญิงที่อยู่เพียงลำพังอย่างเปล่าเปลี่ยวเดียวดาย^{๑๙} หรือไม่มีสามีอยู่แล้ว ซึ่งในพจนานุกรมฉบับบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒ ให้ความหมายว่า ม่ายหมายถึง ก. มองผ่านไปเลยไป. ว. ไร้คู่ครองเพราะผัวหรือเมียตายจากไปและยังไม่ได้แต่งงานใหม่ และหมายรวมถึงเพราะหย่าขาดจากกันด้วย ถ้าเป็นชายเรียกว่า พ่อหม้าย ถ้าเป็นหญิงเรียกว่า แม่หม้ายโดยปริยาย เรียกหญิงที่เล็กกับผัวว่า แม่หม้ายผัวร้าง หรือ แม่ร้าง (โบ) ไร้คู่ผัวเมีย เช่น อนึ่งหญิงใดหาผัวมิได้เป็นม่ายถือกำนัลอยู่ในวัง. (สามดวง) เขียนเป็น หม้าย ก็มี หม้ายชั้นหมาก ว. เรียกหญิงที่คู่หมั้นตายหรือถอนหมั้นก่อนแต่งงาน หม้ายทรงเครื่อง ว. เรียกแม่หม้ายที่มั่งมีว่า แม่หม้ายทรงเครื่อง^{๒๐} ซึ่งก็ไม่ได้แตกต่างไปจากความหมายในสมัยก่อนพุทธกาล คือการไม่มีสามีอยู่เพียงลำพัง โดยสาเหตุของการเป็นหม้ายนั้นก็มีดังนี้ คือ (๑) สามีตายจากไป (๒) พลัดพรากจากสามี (๒) อยู่เลี้ยงดูลูกเพียงลำพัง^{๒๑} และการที่เป็นหม้ายนั้นจะต้องมีสัญลักษณ์ให้สังคมรู้คือ (๑) โทนหัวเกลี้ยงตลอดเวลา (๒) นุ่งห่มผ้าสีไม่ฉูดฉาด (๓) ไม่มีเครื่องประดับร่างกายของตนเอง^{๒๒} อันนี้ถือว่าเป็นข้อบังคับของสังคมที่จะต้องบังคับให้หญิงที่เป็นหม้ายต้องปฏิบัติ ดังนั้น สตรีทั้งหลายจึงไม่ปรารถนาที่จะเป็นหม้าย การเป็นหม้ายมีแต่ความทุกข์ยากลำบากแสนสาหัสแน่นอน เพราะหญิงหม้ายนั้นจะเป็นผู้ถูกสังคมรังเกียจว่าเป็นจัญฑาล ถูกนิพนธ์ว่าร้ายว่าเป็นตัวนำโชคร้าย และถูกห้ามไม่ให้เข้าร่วมในพิธีต่างๆ หญิงหม้ายจัดเป็นผู้ไร้ความหมาย สังคมไม่ยกย่อง ภริยานั้นเป็นสมบัติอยู่ภายใต้สิทธิ์ขาดของสามี เมื่อสามีตายผู้เป็นภริยาก็ไม่มีสิทธิ์จัดการกับชีวิตของตนเอง แต่ต้องกลับไปอยู่กับบิดาหรือบุตรชาย ชีวิตไม่มีเสรีภาพ และต้องตกอยู่ในอาณัติครอบครองของผู้อื่นเสมอไปโดยที่ตนไม่มีสิทธิ์จัดการกับชีวิตตามที่ต้องการ ในบางแห่ง สตรีหม้ายไม่มีสิทธิ์แม้กระทั่งจะมีชีวิตอยู่ เพราะตามประเพณีแล้วภริยาต้องตายตามสามีผู้เป็นเจ้าของชีวิตไปด้วย โดยการเผาตัวตายตามสามีในวันที่เผาศพสามี นี่ถือเป็นการแสดงความภักดีต่อผู้เป็นสามี^{๒๓} โดยที่ความเชื่อเรื่องการเผาตัวตายตามสามีนี้ก็เกิดมาจากความเชื่อเรื่องวิญญาณคู่ที่ถูกกำหนดให้

^{๑๙} ศศ.ดร.อภิญญวัฒน์ โพธิ์สาน แนวคิดสตรีอินเดีย, หน้า ๑๕๑.

^{๒๐} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒, (กรุงเทพมหานคร : นามมีบุ๊คพับลิเคชั่น, ๒๕๔๖), หน้า ๘๕๘.

^{๒๑} ศศ.ดร.อภิญญวัฒน์ โพธิ์สาน แนวคิดสตรีอินเดีย, หน้า ๑๕๗.

^{๒๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๑.

^{๒๓} ลักษณะวัด ปาละรัตน์, สตรีในมุมมองของพุทธปรัชญา, หน้า ๒๕.

มาเกิดร่วมกันเป็นคู่ระหว่างหญิงและชาย เมื่อชายหรือสามีตายจากไปสตรีที่เป็นภรรยาจึงต้องตายตามสามีไปด้วยเพื่อจะได้ไปอยู่ร่วมกับสามี เพราะเมื่อดวงวิญญาณดวงหนึ่งดับอีกดวงจะต้องดับตามไปด้วย ดังนั้น สังคมอินเดียยุคโบราณจึงจำเป็นที่จะบีบคั้นให้หญิงหม้ายตายตามสามีไปด้วย แต่ก็มีกลุ่มความคิดหนึ่งคือ กลุ่มความคิดที่ไม่ศรัทธาพระเวทก็ปฏิเสธแนวคิดการเผาตัวตายของแม่หม้าย เพราะเห็นว่าการที่คนเรามีชีวิตอยู่ต่อไปจะสามารถสร้างประโยชน์ได้มากกว่าการตายไปพร้อมกับสามี ดังนั้น ในยุคหลังพระเวทจึงมีความคลี่คลายในเรื่องนี้ลงไปจากเดิมมาก โดยสังคมยุคหลังได้หาทางออกกับแม่หม้ายโดยไม่ต้องฆ่าตัวตายด้วยการ (๑) ใช้ชีวิตที่เหลืออยู่ด้วยการเป็นหม้ายของตนเองต่อไป (๒) แต่งงานกับน้องชายสามีเสีย (๓) แต่งงานใหม่กับผู้ชายที่รักเธอ ไม่รังเกียจเธอเท่านี้ก็สามารถที่จะแก้ไขปัญหาการฆ่าตัวตายตามสามีไปได้^{๒๔}

๒.๑.๔ สตรีในฐานะมารดา

สำหรับประเด็นต่อไปที่จะต้องศึกษาก็คือประเด็นบทบาทของสตรีในยุคก่อนพุทธกาลในฐานะที่เป็นมารดา ซึ่งเป็นเรื่องที่สืบเนื่องมาจากการเป็นภรรยาเมื่อแต่งงานไปแล้วและให้กำเนิดบุตรธิดาแล้วสตรีที่เป็นภรรยาก็จะมีสถานะที่เปลี่ยนไปจากการเป็นภรรยาเพียงอย่างเดียวก็จะมาเป็น “มารดา” หรือ “แม่” แทน ซึ่งสถานะของสตรีที่เป็นมารดา หรือแม่นั้นถือว่าเป็นสถานะที่เป็นที่พึงพอใจกับสามีและสังคมอินเดียมาก เนื่องจากรมารดาหรือแม่นั้นเป็นผู้ที่ให้กำเนิดบุตรธิดากับโลกใบนี้ นั่นเอง คำว่า “มารดา” หรือ “แม่” ตรงกับภาษาสันสกฤตว่า มาตา หรือ มาตฤ หมายถึง หญิงที่เป็นแม่ของลูก หรือ หญิงในฐานะที่เป็นผู้ให้กำเนิดแก่ลูกหรือ เป็นคำที่ลูกเรียกผู้ให้กำเนิดตน” มารดานั้นมีชื่อเรียกต่างๆ กัน ตามลักษณะแห่งการกระทำที่ปรากฏแก่สตรีผู้เป็นมารดา

สำหรับสตรีในฐานะมารดาในสมัยก่อนพุทธกาลนั้นถือว่ามียุทธศาสตร์ที่สำคัญในเชิงอุดมคติอย่างหนึ่งก็คือการที่เป็นแม่ที่ให้กำเนิดลูกชาย เพราะการให้กำเนิดลูกชายนั้นถือว่าเป็นโชคที่เธอและสามีปรารถนาและมีความต้องการ เพราะลูกชายนั้นมีนัยสำคัญในเชิงศาสนาอย่างมาก อนึ่ง หากพิจารณาถึงบทบาทของสตรีที่เป็นแม่หรือมารดานั้นจะมีบทบาทและหน้าที่ที่สำคัญทั้งสองส่วนก็คือในส่วนที่เป็นหน้าที่ทางโลกก็คือ (๑) การดูแลบุตรธิดา (๒) การดูแลบ้านเรือนและไฟประจำบ้าน (๓) ร่วมประกอบพิธีกรรมกับสามีในคราวที่สำคัญๆ (๔) ดูแลกิจการบ้านเรือนให้เป็นไปด้วยดี แต่บทบาทที่สำคัญๆ ของสตรีในฐานะของมารดาหรือแม่ก็มีเพียง ๒ ประการเท่านั้นก็คือ (๑) การให้กำเนิดลูก (๒) การดูแลอบรมบุตรธิดาให้เป็นคนดีเท่านั้น เพราะเพียงแค่ ๒ ประการนี้มารดาหรือแม่ก็ต้องทำหน้าที่ทั้งชีวิตเลยทีเดียว นอกจากนั้นหากพิจารณาถึงคุณธรรมของผู้เป็นแม่ก็จะพบว่าผู้ที่เป็นแม่จะต้องมีคุณธรรมหลักก็คือ ความมีเมตตาคือความรักต่อบุตรธิดาอย่างเท่าเทียมกัน ซึ่งความรักความเมตตานี้ถือว่าเป็นหัวใจสำคัญของความเป็นแม่เลยทีเดียว ซึ่งสังคมในสมัยยุคก่อนพุทธกาลก็ให้ความสำคัญกับแม่โดยนัยที่กล่าวมาแล้วนี้

^{๒๔} ผศ.ดร.อภิญญวัฒน์ โพธิ์สาน แนวคิดสตรีอินเดีย, หน้า ๑๖๒.

๒.๑.๕ บทบาทของสตรีในทางศาสนา

จากการศึกษาสิทธิและสถานภาพทางศาสนาของสตรีในสมัยพุทธกาลและก่อนพุทธกาล เป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นฐานะทางสังคมของสตรีได้เป็นอย่างดี^{๒๕} ในสมัยก่อนพุทธกาลนั้นหากพิจารณาดีๆ จะพบว่า มีทั้งที่มีสิทธิในเรื่องของศาสนา และที่ไม่มีสิทธิในเรื่องของศาสนา โดยสตรีที่มีสิทธิในทางศาสนานั้นจะเป็นสตรีในวรรณะสูงที่สามารถเล่าเรียนและศึกษาพระเวทได้เหมือนผู้ชายจนสามารถที่จะพัฒนาตนเองไปเป็นนักบวชในทางศาสนาได้เลยทีเดียว ดังที่ได้กล่าวแล้วในบทบาทของสตรีในฐานะลูกสาว เพราะอย่าลืมนึกว่าเกณฑ์ที่ผู้ชายจะเลือกผู้หญิงเป็นภรรยาต้องมีอยู่ ๕ ข้อ มีข้อหนึ่งในนั้นก็คือจะต้องเป็นคนที่มีการศึกษาดีและมีสติปัญญาที่ได้รับการพัฒนามาแล้ว ดังนั้น จึงเป็นไปได้ที่สตรีจะไม่ได้รับสิทธิในเรื่องของการศึกษาโดยเฉพาะพระเวท อนึ่ง เมื่อสตรีได้แต่งงานมาแล้วก็ยังมีหน้าที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ การเข้าร่วมพิธีกรรมสำคัญกับสามีซึ่งเหตุผลที่ผู้ชายหรือพราหมณ์จะต้องแต่งงานข้อหนึ่งก็คือมีภรรยาเพื่อให้ภรรยาเข้าร่วมพิธีกรรมได้ หากไม่มีภรรยาพิธีกรรมบางอย่างก็ไม่สามารถที่จะทำได้ ดังนั้น ด้วยเหตุผลนี้จึงเป็นเรื่องยืนยันได้ว่าสิทธิสตรีในทางศาสนาในยุคก่อนพุทธกาลนั้นมีอยู่จริงแต่เป็น เฉพาะสตรีที่อยู่ในวรรณะสูงเท่านั้น คือ กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ส่วนศูทรและจัณฑาลนั้นไม่มีสิทธิอย่างแน่นอน^{๒๖}

สำหรับสตรีในวรรณะต่ำคือศูทรและจัณฑาลถือว่าไม่มีสิทธิในทางศาสนา เนื่องจากติดเงื่อนไขในเรื่องของวรรณะที่เข้มแข็งของอินเดีย ดังนั้น สตรีศูทรหรือจัณฑาลจึงไม่มีสิทธิทางศาสนาเท่าเทียมกับสตรีในวรรณะที่สูงขึ้นไป อนึ่งการกีดกันสตรีในวรรณะต่ำนั้นพราหมณ์จะให้เหตุผลว่าสตรีเป็นสิ่งไม่สะอาดอันเนื่องมาจากระดู ชาวยุโรปเห็นว่าสตรีเป็นผู้ไม่สมควรที่จะแตะต้องในระหว่างที่มีระดู และสตรีในช่วงนี้ของเดือนก็จะเป็นผู้ไม่บริสุทธิ์สำหรับการประกอบพิธีกรรมต่างๆ จะเห็นได้จากกฎในลักษณะที่เป็นข้อห้ามทางศาสนาที่ให้แยกหญิงที่มีระดูออกไปต่างหากจากการประกอบพิธีกรรมทางศาสนา นอกเหนือจากการมีระดู การให้กำเนิดบุตรยังเป็นหน้าที่พิเศษเฉพาะสำหรับหญิงในช่วงของการตั้งครรภ์ และคลอดบุตรนั้นก็เป็ระยะเวลาที่ถือกันว่าหญิงไม่บริสุทธิ์ นอกเหนือจากเวลานี้แล้ว สตรีเป็นผู้บริสุทธิ์สำหรับการประกอบพิธีกรรมทางศาสนา ในกรณีที่ชายมีภริยาอยู่ในวรรณะศูทรคือภริยาที่ไม่ใช่ชนอารยันซึ่งได้มาจากการชนศึกสงคราม จึงมีการกำหนดว่าภริยาที่สามารถประกอบพิธีกรรมทางศาสนากับสามีได้จะต้องอยู่ในวรรณะเดียวกันกับสามี ภริยาที่อยู่ในวรรณะศูทรจะไม่ได้รับสิทธิทางศาสนา ต่อมาได้มีการกำหนดว่าสตรีผู้มีความรู้เรื่องพระเวทดีเท่า นั้นจึงจะประกอบพิธีกรรมทางศาสนาได้ ต่อมาได้มีการเปลี่ยนแปลงขึ้นอีก โดยการจัดสตรีว่าเป็นพวกเดียวกับศูทร และไม่มีสิทธิประกอบพิธีกรรมทางศาสนา สตรีได้รับการปฏิบัติเยี่ยงคนในวรรณะศูทร จึงมีความกระทบกระเทือนต่อสถานภาพของสตรีโดยตรง ทำให้สถานภาพโดยทั่วไปของสตรีในสังคมตกต่ำลงอย่างมาก สตรีถูกแยกออกไปจากการศึกษาพระเวท ประกอบกับอีกเหตุผลหนึ่งคือ สตรีต้องแต่งงานตั้งแต่อายุยังน้อย จึงไม่มีโอกาสได้เรียนมากดังแต่ก่อนนั่นเอง^{๒๗}

^{๒๕} Itekar.A.S., The Position of Women in Hindu Civilization : From Prehistoric Times to the Present Day, Delhi : Motilal Banarsidass, 1962, P. 194., อ้างในลักษณวัตน์ ปาละรัตน์, สตรีในมุมมองของพุทธปรัชญา, หน้า ๑๑๐.

^{๒๖} ผศ.ดร.อภิญญวัฒน์ โพธิ์สาน แนวคิดสตรีอินเดีย, หน้า ๑๑๖.

^{๒๗} ลักษณวัตน์ ปาละรัตน์, สตรีในมุมมองของพุทธปรัชญา, หน้า ๔๑ - ๔๔.

จากการกล่าวมาทั้งหมดจะพบว่าบทบาทของสตรีในยุคสมัยก่อนพุทธกาลนั้นเมื่อพิจารณาภาพรวมแล้วอาจจะเห็นว่าสตรีไม่ได้รับการยอมรับในทางสังคมและศาสนาที่ไม่เท่าเทียมกับบุรุษอันนี้ถือว่าเป็นข้อเท็จจริง เนื่องจากสังคมอินเดียเป็นสังคมที่อยู่ภายใต้ระบบวรรณะ ซึ่งถือว่าเป็นระบบที่เป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาหรือการแสวงหาความเท่าเทียมกันระหว่างมนุษย์ได้ เพราะระบบวรรณะเป็นระบบที่มั่งคั่งแยกมนุษย์ให้แตกต่างกันอยู่แล้ว เมื่อพิจารณาถึงภาพรวมจึงจะพบว่า สังคมยุคนั้นให้ความเท่าเทียมกันของสตรีในแต่ละวรรณะแตกต่างกัน เช่น การให้สิทธิกับสตรีในวรรณะสูงกว่าสตรีในวรรณะต่ำ แต่หากพิจารณาเป็นเรื่องเฉพาะเกณฑ์เฉพาะของสตรีในวรรณะสูงนั้นจะพบว่าสังคมอินเดียให้การยอมรับถึงขนาดยอมให้ศึกษาพระเวทได้ยอมแม้กระทั่งให้เป็นอาจารย์ด้านพระเวทได้เลยทีเดียว ในมุมนี้ก็ถือว่าสตรีมีบทบาทค่อนข้างสูง และหากพิจารณารายประเด็นเจาะจงไปที่สตรีในวรรณะต่ำนั้น แทบจะไม่ต้องพูดถึงเรื่องสิทธิใดๆ เลยเพราะบทบาทของสตรีในวรรณะต่ำนั้นจะต้องทำหน้าที่ภายใต้กฎเกณฑ์ของวรรณะของตนเองเท่านั้นไม่เกี่ยวกับกฎเกณฑ์ของศาสนาแต่อย่างใด

๒.๒ บทบาทของสตรีอินเดียสมัยพุทธกาล

สำหรับประเด็นต่อไปที่จะต้องนำมาศึกษาคือประเด็นที่เกี่ยวข้องกับบทบาทและหน้าที่ของสตรีในยุคสมัยพุทธกาลว่า ในสมัยพุทธกาลนั้นพระพุทธองค์หรือกระแสสังคมชาวพุทธได้มีมุมมองต่อสตรีและบทบาทของสตรีอย่างไร และบทบาทของสตรีในแต่ละด้านนั้นเป็นอย่างไรบ้าง ซึ่งจากการศึกษาเป็นเบื้องต้นจะพบว่า ในสมัยพุทธกาลนั้น พระพุทธองค์ทรงยอมรับว่า ผู้หญิงก็มีศักยภาพที่จะบรรลุธรรมได้เท่าเทียมกับผู้ชาย นับเป็นก้าวแรกของพระพุทธศาสนาที่มีการยอมรับสตรีทุกระดับเข้ามาบวชในพระพุทธศาสนาโดยมีพระนางมหาปชาบดีโคตมี^{๒๘} เป็นผู้จุดประกายในเรื่องนี้นอกจากนั้นยังมีสตรีท่านอื่นๆ อีกเป็นจำนวนมากที่มีจิตศรัทธาเลื่อมใสในคำสอน อุทิศตนบวชเป็นภิกษุณีเพื่อปฏิบัติให้หลุดพ้นจากวัฏสงสาร และยังมีสตรีอีกจำนวนไม่น้อยที่ได้ศึกษาปฏิบัติธรรมถึงแม้ไม่ได้บวชเป็นภิกษุณีแต่มีบทบาทสำคัญในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา^{๒๙} ซึ่งแสดงให้เห็นว่าพระพุทธศาสนานั้นได้เปิดพื้นที่ หรือให้สิทธิกับสตรีที่จะได้ก้าวเข้ามามีบทบาททางด้านศาสนาและสังคมได้มากยิ่งขึ้น อนึ่ง เราจะพบว่าสตรีในพระพุทธศาสนานั้นถือว่าเป็นสตรีที่ได้รับการยอมรับในเรื่องของบทบาทภายใต้กรอบแนวคิดที่สำคัญ ๒ ประการ คือ

(๑) แนวคิดที่เชื่อเรื่องกรรม สำหรับความเชื่อเรื่องกรรมถือว่าเป็นลักษณะของคำสอนที่มุ่งให้ความสำคัญกับ (๑) ศักยภาพของมนุษย์ (๒) กฎเกณฑ์ของธรรมชาติของโลกและจักรวาล ที่ว่าคำสอนเรื่องกรรมเป็นการให้ความสำคัญกับศักยภาพของมนุษย์ คือมุ่งเน้นที่จะสอนให้ผู้คนได้มีความเชื่อว่าการกระทำเป็นเครื่องกำหนดอนาคตของตน อนาคตของตนเองไม่ได้ขึ้นอยู่กับการดลบันดาลของเทพเจ้าใดๆ มนุษย์เองเป็นผู้ที่สามารถสร้างอนาคตหรือสร้างสิ่งที่จะช่วยเหลือหรือที่พึ่งให้เกิดขึ้นกับตนเองได้^{๓๐} ที่พึ่งของมนุษย์นั้นไม่ได้อยู่ที่การสร้างของเทพเจ้าแต่อยู่ที่สองมือสองเท้าหนึ่งสมองของ

^{๒๘} พระมหากมล ถาวโร (มิ่งคำมี), “สถานภาพสตรีในพระพุทธศาสนา”, หน้า ๕๒.

^{๒๙} สมัคร งานแสง, “ศึกษาบทบาทของสตรีในองค์กรพระพุทธศาสนาในสังคมไทยปัจจุบัน: ศึกษาเฉพาะกรณี วัดพุทธราม วัดสังฆทาน สำนักปฏิบัติธรรมเสถียรธรรมสถาน และสำนักปฏิบัติธรรมสวนแก้ว”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๐), หน้า ๑๐.

^{๓๐} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๖๐/๘๒.

มนุษย์นี้เอง^{๓๑} ในอดีตมนุษย์อาจจะถูกสอนมาว่า พระเจ้าสร้างสรรพสิ่ง และดลบันดาลสรรพสิ่งให้^{๓๒} แต่เมื่อพระพุทธศาสนาเกิดขึ้นแล้วพระพุทธศาสนาก็สอนว่ามนุษย์ยิ่งใหญ่กว่าเทพเจ้า หากมนุษย์ได้พัฒนาตนเองจนถึงที่สุดแล้ว^{๓๓} มนุษย์สามารถที่จะมีอำนาจเหนือดวงชะตา หรือเทพเจ้าทั้งมวลได้ ดังนั้น กรรมจึงเป็นสิ่งที่ชาวพุทธเชื่อ ประการต่อมาที่ว่า การสอนเรื่องกรรมเป็นการสอนเรื่องกฎเกณฑ์ของธรรมชาติของโลกและจักรวาล เนื่องจากคำสอนเรื่องกรรม หรือกรรมเป็นกฎธรรมชาติอย่างหนึ่ง คือ กัมมนิยาม หรือกฎแห่งการกระทำว่า ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว^{๓๔} ซึ่งพระพุทธองค์จะอุปติหรือไม่ก็ตามกฎเหล่านี้ก็ยังคงมีอยู่^{๓๕} ดังนั้น การสอนเรื่องกรรมก็คือการสอนเรื่องกฎเกณฑ์ของโลกและจักรวาล อนึ่ง การสอนเรื่องกรรมทำให้มนุษย์ได้ตระหนักใน (๑) คุณค่าของตนเอง และ (๒) คุณค่าในการกระทำของตนเอง และ (๓) ก่อให้เกิดแรงจูงใจในการทำความดีจากการกระทำที่จะนำไปสู่เป้าหมายของชีวิตได้

(๒) เรื่องไรระบบวรรณะ สำหรับลักษณะของสังคมชาวพุทธ หรือสังคมพุทธอีกประการหนึ่งก็คือ การเป็นสังคมที่ไม่มีวรรณะ หรือระบบวรรณะ ซึ่งมีอยู่ ๔ วรรณะได้แก่ (๑) กษัตริย์ (๒) พราหมณ์ (๓) แพศย์ และ (๔) ศูทร^{๓๖} ซึ่งคำว่า วรรณะ สามารถที่จะแปลได้หลายอย่าง เช่น แปลว่า ผิว, สี, เพศ, ชนิด, พวก, เหล่า, ความเปล่งปลั่ง, ความมีราศี, คุณความดี, ความยกย่องสรรเสริญ หรือแปลว่าหนังสือ แต่ในที่นี้จะมีความหมายหรือแปลว่า ชั้นชั้นที่จัดแบ่งออกไปตามหลักศาสนาพราหมณ์^{๓๗} ซึ่งระบบวรรณะเป็นระบบที่มีความเข้มแข็งมากในหมู่ของชาวอินเดีย ซึ่งคำว่า เข้มแข็งในที่นี้หมายถึง มีการยึดมั่นถือมั่นมากในการระวางเรื่องของการข้ามวรรณะ โดยสังคมอินเดียได้แบ่งชนชั้นมนุษย์ในสังคมเอาไว้ก็เพื่อความบริสุทธิ์ของเผ่าพันธุ์ของอารยันกล่าวคือมีการ “ห้าม” ไม่ให้คนในวรรณะต่ำได้สิทธิบางอย่างเสมอเหมือนคนที่มีวรรณะสูง โดยเฉพาะห้ามการศึกษาพระเวท เป็นต้น อันถือว่าเป็นการกีดกันการศึกษาไว้เฉพาะคนที่มีวรรณะสูงเท่านั้น ซึ่งในประเด็นนี้ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้อธิบายเอาไว้ว่า

ในศาสนาพราหมณ์ เขาผูกขาดการศึกษา อย่างที่กล่าวว่า พราหมณ์เท่านั้นที่จะเป็นผู้รักษาทรงพระเวทไว้ เป็นผู้ที่รับถ่ายทอดสืบต่อกันมาโดยถือเป็นคัมภีร์ศักดิ์สิทธิ์ วรรณะที่จะเรียนพระเวทได้บ้างก็มีวรรณะกษัตริย์ รองลงไปก็วรรณะแพศย์ เช่น พวกพ่อค้า แต่วรรณะศูทรไม่มีโอกาสศึกษาเลย พวกนอกวรรณะ คือ จันตล เป็นอันไม่ต้องพูดถึง สำหรับคนวรรณะศูทร แม้แต่เพียงจะฟังการสาธยายพระเวท ก็ไม่มีโอกาส ในคัมภีร์มनुธรรมศาสตร์ (ภาษาเดิมเรียกว่า มานวธรรมศาสตร์) ซึ่งเป็นคัมภีร์หรือตำรากฎหมายของพราหมณ์ มีบัญญัติห้ามไม่ให้สาธยายพระเวทในที่ที่มีคนวรรณะศูทรอยู่ด้วย ในกฎหมายของพราหมณ์บางคัมภีร์ ถึงกับมีบทลงโทษไว้อย่างรุนแรงว่า ถ้าคนวรรณะ

^{๓๑} ชู.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๒/๓๖.

^{๓๒} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๐๒/๕๐๓-๕๑๒.

^{๓๓} ชู.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๖๐/๘๒.

^{๓๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๒๒๓.

^{๓๕} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๐/๓๔.

^{๓๖} วิ.จุ. (ไทย) ๗/๓๘๔/๒๘๓.

^{๓๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๘๖.

ศุทฺรพึงการสาธยายพระเวท ให้เอาตะกั่วหลอมหยอดหูมัน ถ้าหากมันสาธยายพระเวท ให้
ตัดลิ้นมันเสีย ถ้าหากมันเรียนพระเวท ให้ผ่ากายมันเป็นสองซีก นี่ร้ายแรงขนาดไหน^{๓๘}

ซึ่งการกระทำดังกล่าวนี้ ผิดไปจากสังคมชาวพุทธที่เมื่อพระพุทธศาสนาอุบัติขึ้นมาแล้ว
พระพุทธองค์ก็ได้เข้ามาทำลายระบบวรรณะด้วยการประกาศว่า คนทุกคนแตกต่างกันเพราะกรรม
กรรมเป็นตัวกำหนดความแตกต่างของมนุษย์ ไม่ใช่ที่เกิดหรือการเกิดในวรรณะที่แตกต่างกัน^{๓๙} ดังนั้น
คนทุกคนสามารถที่จะก้าวเข้ามาศึกษาเรียนรู้ในพระพุทธศาสนาได้โดยไม่มีกีดกันแต่อย่างใด และ
ทรงปฏิเสธทฤษฎีวรรณะ ๔ ของศาสนาพราหมณ์ที่ว่า คนเราแตกต่างกันเพราะการเกิดว่าการเกิดของ
มนุษย์นั้นมีมูลเหตุมาจากการสร้างของพระเจ้า คือ พระพรหมได้สร้างพราหมณ์จากปาก สร้างกษัตริย์
จากแขน สร้างแพศย์จากสะโพก และสร้างศุทฺรจากเท้า^{๔๐} โดยวรรณะพราหมณ์ถือว่าบริสุทธิ์กว่าทุก
วรรณะ^{๔๑} เมื่อพระพรหมได้สร้างเช่นนี้แล้วก็ได้ห้ามว่าวรรณะทั้ง ๔ นี้จะจัดเป็น ๒ กลุ่มคือวรรณะสูง
กับวรรณะต่ำ โดยคนที่อยู่ในวรรณะสูง คือพราหมณ์กับกษัตริย์ หรือแพศย์นั้นสามารถที่จะศึกษาพระ
เวทได้ แต่ศุทฺรนั้นไม่อาจจะศึกษาได้เลย แต่พระพุทธศาสนาได้เห็นว่าการห้ามเช่นนี้เป็นการกระทำที่
ไม่ถูกต้องจึงได้ให้คำอธิบายเกี่ยวกับเรื่องวรรณะว่า ที่มาของวรรณะนั้นเป็นการแบ่งคนออกตามหน้าที่
และความถนัดของงานที่ทำ ดังปรากฏในอัครัญสูตร^{๔๒} โดยอัครัญสูตรก็ได้อธิบายว่าวรรณะหรือ
กลุ่มคนที่เกิดขึ้นในสังคมอินเดียโบราณจากการสร้างของพระเจ้าแต่อย่างใด แต่เกิดมาจากการทำ
หน้าที่ หรือความต้องการของสังคมที่มีต่อคนที่มีความชำนาญในเรื่องต่างๆ เท่านั้น ดังนั้น หลักการ
ทางพระพุทธศาสนาจึงถือว่าเป็นหลักการที่มุ่งถึงความจริงในเชิงประจักษ์ว่า มนุษย์นั้นมีศักยภาพและ
ความสามารถที่แตกต่างกันจึงได้ถูกจัดให้ทำหน้าที่แตกต่างกันไปตาม “กรรม” หรือการกระทำของ
ตนเองไม่ได้เป็นผู้ที่ถูกสร้าง หรือถูกกำหนดมาให้เป็นในสิ่งที่ตนเองไม่ได้เป็น หรือถูกกำหนดและตรา
ให้เป็นในสิ่งที่ตนเองไม่ได้เป็นไปตามนั้น^{๔๓} และที่สำคัญพระพุทธศาสนาได้ปฏิเสธทฤษฎีพรหมสร้าง
โลกตามทฤษฎีของพราหมณ์ว่า พราหมณ์ตั้งทฤษฎีนี้มาเพราะไม่รู้จริง^{๔๔} เพราะความจริงแล้วผู้สร้าง
พราหมณ์ก็คือ พ่อแม่ของพราหมณ์ในฐานะที่เป็นมนุษย์คนหนึ่งเท่านั้นเอง^{๔๕}

ในกรณีของวรรณะ พระพุทธองค์ได้ตรัสว่า เมื่อศาสนาของพระองค์อุบัติขึ้นมาแล้วก็ไม่มี
การยึดถือในเรื่องวรรณะ เนื่องจากเป็นวาทกรรมที่ไม่สมเหตุผล และเมื่อมีผู้มาบวชในพระศาสนาของ
พระองค์แล้วหากมีคำถามว่า ท่านมาจากวรรณะไหน เป็นพวกไหน พระองค์ก็ให้ตอบว่าเป็นพวก
ศากยบุตร เพราะแม้จะออกจากเรือน ชื่อและโคตรต่างกัน แต่เมื่อมาเป็นพระแล้วก็มีวรรณะเดียว
หรือคติของการมีสถานะเดียวคือเป็นศากยบุตรเหมือนกันหมดไม่มีใครต่ำสูง หรือไม่มีใครที่อยู่เหนือ

^{๓๘} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **จาริกบุญ จาริกธรรม**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์พิมพ์สวย, ๒๕๔๑), หน้า ๙๑-๙๓.

^{๓๙} พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๔๒/๕๓๒.

^{๔๐} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๑๐/๕๑๒. รศ.สิริวัฒน์ คำวันสา, **พุทธศาสนาในอินเดีย**, (กรุงเทพมหานคร : ทิพย์อักษร, ๒๕๔๕), หน้า ๑๒.

^{๔๑} ม.ม. (ไทย) ๙/๓๑๗/๑๒๒.

^{๔๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๓๐-๑๓๕/๙๖-๙๙.

^{๔๓} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๖๐/๕๘๒. พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๔๒/๕๓๒.

^{๔๔} ที.ส. (ไทย) ๙/๕๔๐/๒๓๘.

^{๔๕} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๐๒/๕๐๓.

ใครหรือดีกว่าใครในแง่ของการถูกสร้างมาจากอำนาจเหนือธรรมชาติ ดังปรากฏในพระพุทธพจน์ว่า วาเสฏฐะและภารทวาชะ .. เมื่อมีผู้ถามว่า “ท่านเป็นพวกไหน” พึงตอบเขาว่า “เราเป็นพวกพระสมณศากยบุตร”^{๔๖}

จะเห็นได้ว่าพระพุทธศาสนานี้เปิดโอกาสแก่คนทุกระดับในการเข้ามาบวชเพื่อการศึกษา พระธรรมวินัยได้เหมือนกันหมดพระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า จะเป็นคนวรรณะไหนก็ตาม เมื่อเข้ามาบวชแล้วท่านเรียกว่า เป็นสมณศากยบุตรเหมือนกันทั้งหมดทุกชั้นวรรณะ และมีความเสมอภาค ทำให้ทุกคนได้มีโอกาสศึกษาเล่าเรียนเรื่องนี้ เป็นการเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่สำคัญ^{๔๗} เพราะพระพุทธศาสนาถือว่ามนุษย์เป็นบุคคลที่มีศักยภาพ สามารถฝึกฝนและพัฒนาได้เหมือนกันหมด^{๔๘} และการศึกษา ก็ถือว่าเป็นเครื่องมือที่จะต้องนำมาพัฒนามนุษย์^{๔๙} การเข้ามาบวชก็คือ การก้าวเข้ามาเพื่อการพัฒนาตนเอง ดังนั้น จึงจะพบว่าสังคมพุทธเป็นสังคมที่ไม่มีระบบกีดกันในทางวรรณะ หรือเป็นสังคมที่ไม่มีระบบวรรณะทุกคนมีความเสมอภาคมีสิทธิในการทำหรือเลือกที่จะไม่ทำได้ แต่ความแตกต่างในสังคมพุทธ เป็นสิ่งเกิดมาจากการกระทำ หรือกรรม โดยเห็นว่ากรรมหรือการกระทำที่ทำให้มนุษย์เกิดมาแตกต่างกันได้^{๕๐}

ในสองเรื่องหรือสองแนวคิดนี้สามารถที่จะทำให้มีการละลายเรื่อง (๑) เรื่องเทพเจ้าสร้างโลกและระบบวรรณะจนในที่สุดก็กลายมาเป็นการกีดกันกันในเรื่องของชนชั้น (๒) เรื่องการสยบยอมต่ออำนาจของเทพเจ้าอย่างไม่มีเหตุผล และไร้เสียซึ่งกำลังในอันที่จะสร้างความคิดและกำลังใจให้กับตัวเราเองในฐานะที่เป็นมนุษย์ที่เป็นสัตว์ที่มีโอกาสมากกว่าเทพเจ้าใดๆ เมื่อมีชุดความคิดอยู่ ๒ ชุดนี้ ย่อมทำให้ (๑) เกิดการผ่อนคลายระบบวรรณะลง ซึ่งถือว่าเป็นการละลายพฤติกรรมทางด้านสังคม กฎเกณฑ์ทางสังคมที่ไม่มีวันหยุดหรือทำลายลงได้ ทำให้ทุกระดับมาคุยกันได้ในพื้นที่ของพระพุทธศาสนา (๒) เกิดการเสื่อมถอยของความคิดเทพเจ้านิยามลงทำให้มนุษย์มองเห็นศักยภาพของตนเองในที่สุดก็หันมาดูแลตัวเอง ดูแลจิตใจของตัวเองมากกว่าที่จะไปสยบยอมเทพเจ้า อันนี้ถือว่าเป็นการละลายพฤติกรรมภายในทำให้คนเรามองมนุษย์เป็นมนุษย์มากขึ้น ไม่ได้มองมนุษย์เป็นผลผลิตของเทพเจ้า

เรื่องของบทบาทของสตรีในสมัยพุทธกาลจึงถือว่าเป็น “ความคลี่คลายทางสังคมประการหนึ่ง และเป็นความคลี่คลายทางความคิดหรือทฤษฎีปรัชญาประการหนึ่ง ที่สามารถดึงหรือเชื่อมโยงคนเราในทุกระดับให้สามารถที่จะมาร่วมงานหรือมาอยู่ในวรรณะหรือสังคมเดียวกันได้ก็คือ สังคมชาวพุทธ ในแง่ของบทบาทและการยอมรับสตรีจึงมีมากขึ้นคือ สตรีมีบทบาทสำคัญในสังคมไม่ต่างกับบุรุษ อย่างไรก็ตามเมื่อพิจารณาถึงบทบาทของสตรีในสมัยพุทธกาลนั้น เราก็สามารถที่จะพิจารณาได้ดังต่อไปนี้

^{๔๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๑๘/๘๘.

^{๔๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), จาริกบุญ จาริกธรรม, หน้า ๑๘๒-๑๘๓.

^{๔๘} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๖๐/๘๒.

^{๔๙} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), มองวันวิสาขบูชาอย่างยิ่งอารยธรรมโลก, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๓), หน้า ๓๐-๓๑.

^{๕๐} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๖๐/๕๘๑-๕๘๒.

๒.๒.๑ บทบาทของสตรีในฐานะบุตรสาว

สำหรับบทบาทของสตรีอีสานในยุคสมัยพุทธกาลนั้นจะพบว่า มีท่าทีที่ดีขึ้นกว่าสมัยพระเวทหรืออุปนิษัทเพราะปรากฏว่ายุคนี้นับบาทของลูกสาวได้รับการยอมรับมากขึ้น เนื่องมาจากการเกิดขึ้นของพระพุทธศาสนา และพระพุทธศาสนาได้ปรับเปลี่ยนแนวคิดจากแนวคิดเดิมๆ ของศาสนาพราหมณ์ฮินดู มาเป็นแนวคิดแบบพระพุทธศาสนาก็คือแนวคิดแบบ (๑) ไร้วรรณะ (๒) ปฏิเสธความศักดิ์สิทธิ์ของพระเวท โดยนัยก็คือการปฏิเสธเทพเจ้า ซึ่งท่าทีที่เปลี่ยนไปของทัศนคติต่อบทบาทของลูกสาวของชาวอินเดียในยุคนี้นี้ดังต่อไปนี้

(๑) ลูกผู้หญิงอาจพิสูจน์ตนเองได้ว่าเป็นผู้ที่สติปัญญามากกว่าลูกผู้ชายก็ได้ กล่าวคือในสมัยพุทธกาล สถานภาพของสตรีผู้เป็นลูกนั้นได้เปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีขึ้นกว่าเดิม คือการถือกำเนิดของบุตรหญิงนั้น แม้จะมีหลักฐานแสดงว่าได้รับการต้อนรับและเป็นที่ยินดี แต่ก็ไม่มีหลักฐานอันแสดงว่า การได้บุตรหญิงนั้นเป็นความเศร้า ความผิดหวังของครอบครัว นอกจากนั้นแล้วยังไม่มีหลักฐานใดแสดงว่าบุตรชายได้รับการต้อนรับดีกว่าอีกด้วยการมองบุตรหญิงว่าเป็นความกังวล เครื่องถ่วง เครื่องกีดขวางของบิดานั้นเริ่มจะหมดความสำคัญ หรือแม้ยังคงมีอยู่ก็น้อยลงไปเป็นลำดับ เพราะพระพุทธศาสนาไม่ได้ให้ความสำคัญต่อความเชื่อในเรื่องพิธีกรรมที่จำเป็นจะต้องมีบุตรชายเป็นผู้ประกอบพิธีให้แก่บิดาผู้ล่วงลับอีกต่อไป บุตรชายหรือบุตรหญิงจึงไม่มีความแตกต่างกันในด้านการประกอบพิธีกรรมตามศาสนาและความเชื่อ เมื่อเป็นเช่นนั้น ค่าหรือความสำคัญของบุตรชายก็ลดน้อยลงไปและฐานะของบุตรหญิงก็ดีขึ้นโดยปริยายและโดยทั่วไป การถือกำเนิดขึ้นของเด็กชายเด็กหญิงก็ได้รับการต้อนรับ และเป็นที่ยินดีด้วยกันในฐานะเป็นลูก โดยไม่ได้รังเกียจหรือคำนึงถึงเพศ^{๕๑} ดังนั้นในสมัยนี้ เมื่อกล่าวถึงลูกที่เป็นศูนย์รวมแห่งความรักความหวังของพ่อแม่ ก็หมายถึง ทั้งลูกชาย ลูกหญิง ในพระไตรปิฎกก็มีกล่าวถึงบุตรไม่เจาะจงเพศ เช่น ความรักเสมอด้วยลูกไม่มี^{๕๒} สำหรับท่านที่เปลี่ยนไปของบทบาทของสตรีในฐานะบุตรนั้นก็จะได้สังเกตได้จากกรณีของพระเจ้าปเสนทิโกศล เมื่อทรงทราบว่า พระนางมัลลิกาคลอดบุตรสาวพระองค์ก็แสดงความผิดหวังไม่พอพระทัย เพราะเกิดมาจากความเชื่อเดิม ต่อปัญหานี้พระพุทธองค์ได้แสดงหลักการเกี่ยวกับเรื่องนี้ให้กับพระเจ้าปเสนทิโกศลได้เกิดความเบาพระทัยลงไปได้ว่า

“ดูกร มหาบพิตรผู้เป็นใหญ่ยิ่งกว่าปวงชน แท้จริงแม้สตรีบางคนก็เป็นผู้ประเสริฐ พระองค์จงชบเลี้ยงไว้ สตรีที่มีปัญญา มีศีล ปฏิบัติแม่ผู้พ่อผู้ดังเทวดา จงรักสามิ บุรุษที่เกิดจากสตรีนั้นย่อมเป็นคนแก่กล้า เป็นเจ้าแห่งทิศได้ บุตรของภรรยาดี เช่นนั้น แม้ราชสมบัติก็ครอบครองได้”^{๕๓}

หมายความว่า การเป็นหญิงเป็นชายนั้นไม่ได้มีความสำคัญอีกต่อไป แต่สิ่งที่สำคัญกว่าก็คือ ความเป็นมนุษย์ที่สามารถที่จะพัฒนาให้ดีขึ้นได้ไม่ว่าผู้หญิงผู้ชายล้วนมีศักยภาพไม่แตกต่างกันมากนัก ซึ่งถือว่านี้เป็นการเสนอทรรศนะใหม่ที่ค้ำกับทรรศนะเดิมที่เห็นว่าลูกชายเท่านั้นที่จะสามารถสืบเชื้อสายแห่งสกุลได้ และบุตรสาวเป็นอุปสรรค หรือความอับอายของผู้ที่เป็นหัวหน้า

^{๕๑} ผศ.ดร.อภิญญาวัฒน์ โพธิ์สาน พุทธศาสนากับแนวคิดสตรี,(มหาสารคาม : อภิชาติการพิมพ์ ๒๕๖๐) หน้า ๑๖.

^{๕๒} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๓/๑๓.

^{๕๓} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๒๗/๑๕๐.

ครอบครัว แต่การแสดงทัศนะของพระพุทธองค์นั้นเป็นการชี้ให้เห็นว่า หญิงชายก็มีความสามารถเสมอกัน บุคคลจะได้มันเพราะความรู้ ความสามารถ การกระทำ ไม่ใช่ที่เพศ และบุตรหญิง ก็อาจดีเสมอหรือ ดีกว่าบุตรชายได้ อนึ่ง เราจะพบว่าค่านิยมเรื่องลูกของยุคนี้เปลี่ยนไปจากสังคมยุคพระเวทมากกล่าวคือ ไม่ได้ให้ความสำคัญกับการที่จะได้ลูกหญิงหรือลูกชายขอให้ลูกเกิดมาจะเป็นหญิงหรือชายก็รักทั้งนั้น ดังเช่นกรณีของมหาสุวรรณกมฺปิแห่งกรุงสาวัตถี เป็นผู้มั่งมีด้วยทรัพย์สมบัติ แต่ไม่มีบุตร จึงวิงวอนขอบุตรจากเทพแห่งต้นไม้ใหญ่ โดยกล่าวว่า ถ้าตนได้บุตรไม่ว่าจะบุตรหรือธิดา ขอเพียงให้เป็นลูกก็พอใจ จะเป็นเพศใดก็ได้ การที่มหาสุวรรณมีความคิดเช่นนี้ก็สะท้อนให้เห็นถึงทรรศนะใหม่ที่แตกต่างไปจากทรรศนะเก่าของฮินดูว่าไม่ได้ให้ความสำคัญเฉพาะลูกชายเหมือนอย่างที่เคยเป็นมา^{๕๔} อันนี้ถือว่าเป็นการเสนอแนวคิดใหม่ให้เกิดขึ้นในสังคมอินเดียอีกแนวคิดหนึ่ง

(๒) การฆ่าทารกเพศหญิงไม่มีในสังคมพุทธ ประการต่อมาที่เป็นท่าทีใหม่ของพระพุทธศาสนาที่มีต่อสตรีในฐานะลูกสาวก็คือ การฆ่าลูกสาวเพราะไม่พอใจที่เกิดมาแล้วทำให้พ่อแม่ อับอายเหมือนที่เคยเกิดในสังคมอินเดียโบราณนั้นไม่มีอีกต่อไปเพราะ (๑) พระพุทธศาสนาไม่สนับสนุนการฆ่าหรือการเบียดเบียนกัน แลพระพุทธศาสนาเห็นว่าการฆ่านั้นเป็นสิ่งที่ผิดศีลธรรม คือผิดศีล ๕ ข้อที่ ๑^{๕๕} ผิดศีล ๒๒๗ ในข้อที่ ๓ ว่าด้วยการทำลายชีวิตมนุษย์^{๕๖} ดังนั้น การฆ่าลูกสาวแรกเกิดจึงไม่มีอยู่ในสังคมพุทธ นอกจากนั้นสังคมพุทธยังเห็นว่าการฆ่าไม่ได้เป็นทางออกของปัญหา เช่น การบูชายัญเป็นต้น ที่พระพุทธศาสนาก็ปฏิเสธโดยสิ้นเชิง ดังนั้น การฆ่าทารกเพศหญิงจึงไม่มีอยู่ในสังคมพุทธ แต่อาจจะมีกรณีการทิ้งบุตรชายในกรณีของโสเภณินั้นก็ยังมีพบเห็นอยู่บ้าง^{๕๗}

(๓) มีการนำเอาเด็กผู้ชายหรือเด็กผู้หญิงมาเลี้ยงเป็นบุตรบุญธรรม ในกรณีนี้จะพบว่า ในยุคสมัยพุทธกาลนี้มีการรับเลี้ยงบุตรบุญธรรมด้วยกรณีที่เด็กคนนั้น ไม่ว่าจะเป็นหญิงหรือชายถูกทอดทิ้ง เมื่อผู้ที่ผ่านมาไปพบก็จะยินดีนำไปเลี้ยงเป็นบุตรบุญธรรมด้วยความรักและความเมตตาสงสาร ซึ่งเรื่องแนวนี้นี้ไม่มีปรากฏในสังคมพระเวท เช่น ในเรื่องที่น่าจะสามารถได้รับการอุปถัมภ์ค้ำชูจากครอบครัวมิตตา^{๕๘} หรือกรณีที่กษัตริย์พระองค์หนึ่งได้ขออนางกาณา มาเลี้ยงและทรงตั้งไว้ในตำแหน่งพระราชธิดาองค์ใหญ่^{๕๙} ดังนั้น การอนุญาตให้มีการนำเด็กมาเลี้ยงเป็นบุตรบุญธรรมนั้นจึงถือว่า เป็นเรื่องที่พึงเกิดขึ้นในสังคมของชาวพุทธ หรือในยุคหลังพระเวทนี้เอง^{๖๐}

สำหรับบทบาทของลูกสาวในทางพระพุทธศาสนานั้นในแง่ของการสร้างความสัมพันธ์ในครอบครัวจะพบว่า ลูกสาวจะต้องทำหน้าที่ของธิดาหรือบุตรที่จะต้องปฏิบัติต่อบิดามารดา ตามหลักธรรมเรื่องทศ ๖ ในฐานะที่มารดาบิดาผู้เป็นทิศเบื้องหน้า ในหน้าที่ ๕ ประการ คือ

^{๕๔} ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๘-๙. ผศ.ดร.อภิญญวัฒน์ โพธิ์सान พุทธศาสนากับแนวคิดสตรี, หน้า ๑๗.

^{๕๕} อ.จ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๗๔/๓๑๖-๓๑๗. พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสนาสรรค์, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พ.ศ. ๒๕๓๘), หน้า ๒๐๖.

^{๕๖} วิ.ม. (ไทย) ๑/๑๖๒-๑๖๕.

^{๕๗} ผศ.ดร.อภิญญวัฒน์ โพธิ์सान พุทธศาสนากับแนวคิดสตรี, หน้า ๒๑-๒๒.

^{๕๘} Indara, The Status of Women in Ancient India 2nd ed., Banaras: Motilal Banarasidass Oriental Publishers, 1955, P.186.

^{๕๙} ลักษณะวัด ปาละรัตน, สตรีในมุมมองของพุทธปรัชญา, หน้า ๗ - ๘.

^{๖๐} ผศ.ดร.อภิญญวัฒน์ โพธิ์सान, พุทธศาสนากับแนวคิดสตรี, หน้า ๒๓.

๑. ท่านเลี้ยงเรามา เราจักเลี้ยงท่านตอบ ๒. จักทำกิจของท่าน
 ๓. จักดำรงวงศ์สกุล ๔. จักปฏิบัติตนให้เหมาะสมที่จะเป็นทายาท
 ๕. เมื่อท่านล่วงลับไปแล้ว ทำบุญอุทิศให้ท่าน^{๖๑}

ซึ่งบทบาททั้ง ๕ ประการนี้ถือว่าเป็นบทบาทที่เกิดมาจากคำสอนของพระพุทธศาสนา เนื่องจากพระพุทธศาสนา ได้กำหนดบาทฐานของหน้าที่ของสตรีที่เป็นลูกสาวที่จะต้องทำหน้าที่ในการเลี้ยงดูมารดาบิดา ซึ่งถือว่าเป็นหน้าที่ตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา แต่นอกจากนี้แล้วลูกสาวในบทบาทหน้าที่ต่างๆ ไปในกรณีที่มีลูกสาวที่ยังไม่ได้ออกรือนเป็นภรรยาของชายอื่นที่หลุดพ้นจากการปกครองของบิดามารดาแล้ว สตรีที่ไม่ได้ออกรือนนั้นจะมีหน้าที่อย่างไร คำตอบคือสตรีเหล่านั้นหากยังไม่ได้ออกรือนก็ต้องดูแลบิดามารดาต่อไปด้วยการทำงานบ้านและประกอบอาชีพ เช่น การทำไร่ไถนาหรือการทอผ้า เพื่อหาเลี้ยงชีพเพื่อการดำรงชีพอยู่ในสังคมให้ได้ ซึ่งก็ถือว่าเป็นหน้าที่ที่ลูกสาวที่ไม่ได้ออกรือนจะต้องทำ นอกจากในกรณีที่สตรีคนใดที่บิดามารดาเสียชีวิตไปแล้ว สังคมยุคสมัยพุทธกาลก็ให้โอกาสในการให้บุตรสาวเหล่านั้นทำหน้าที่ก็คือการประกอบอาชีพเพื่อการเลี้ยงชีพตนเองโดยการเป็นช่างต่างๆ ได้หลายประเภท ได้แก่ อาชีพทำขนม ช่างกลบก พนักงานเครื่องทรงพวกพ่อครัว ช่างดอกไม้ ช่างย้อม ช่างทอ ช่างจักสาน ช่างหม้อ นักคำนวณ นักบัญชี หรืออาชีพที่อาศัยศิลปะอย่างอื่นทำนองนี้^{๖๒} ช่างดอกไม้ หรือลูกมือช่างดอกไม้ผู้ชำนาญ^{๖๓} ซึ่งอาชีพเหล่านี้ถือว่าสตรีที่เป็นกำพร้าหรืออยู่คนเดียวสามารถที่จะทำได้และได้รับค่าจ้างเพื่อเลี้ยงชีพตนเองได้และสังคมอินเดียยุคนั้นก็ให้โอกาสในการทำหน้าที่หรือทำมาหาเลี้ยงชีพโดยไม่มีการกีดกันแต่อย่างใด

จากการกล่าวมาทั้งหมดจะพบว่า สังคมอินเดียยุคพุทธกาลนั้นให้โอกาสหรือสร้างมาตรฐานทางความคิดเกี่ยวกับสถานะและบทบาทของสตรีที่เป็นลูกสาวใหม่ในการที่ให้ความเสมอภาคของสตรีในฐานะลูกสาวเท่าเทียมกับบุตรชาย หรือลูกชายที่เดิมเคยให้ค่าเฉพาะบุตรชายแต่ในสมัยพุทธกาลพระพุทธองค์ทรงแสดงหลักการ เพื่อยกฐานะให้สตรีมีฐานะเท่าเทียมบุรุษในทุกๆ ด้าน

๒.๒.๒ บทบาทของสตรีในฐานะภรรยา

สำหรับรูปแบบของการแต่งงานในสมัยพุทธกาลนั้น มีรูปแบบของการแต่งงานอยู่เพียง ๒ รูปแบบเท่านั้นก็คือ (๑) การแต่งงานแบบผัวเดียวเมียเดียว (monogamy) และ (๒) การแต่งงานหรือการอยู่ร่วมกันแบบผัวเดียวเมียหลายคน (polygamy) ซึ่งรูปแบบการอยู่ร่วมกันแบบนี้ก็เป็นที่ยอมรับกันในสังคมโดยรูปแบบผัวเดียวเมียเดียวจะได้รับการยอมรับกันทั่วไปทั้งชนชั้นสูงและชนชั้นต่ำ เพราะเป็นเรื่องที่สามารถดูแลง่าย ไม่มีปัญหาเรื่องของการหึงหวงและก่อให้เกิดปัญหา ส่วนการอยู่ร่วมกันแบบผัวเดียวแต่เมียหลายคนนี้จะมีเฉพาะกลุ่มชนชั้นผู้ปกครอง ได้แก่ พระราชามหากษัตริย์หรือบรรดาขุนพลทั้งหลายที่จะนิยมการมีเมียหลายๆ คน โดยที่การมีเมียเดียวหรือมีเมียหลายคนนี้ก็ขึ้นอยู่กับการตกลงของสามีภรรยาในตระกูลนั้นๆ ว่าจะเอาแบบไหน แต่โดยมากในยุคนี้คนทั่วไปจะนิยมเฉพาะผัวเดียวเมียเดียวมากกว่า เพราะกรณีของผัวเดียวเมียหลายคนนั้น โดยมากจะมีปัญหา เช่น เรื่องกาลักขิณีในนิทานธรรมบทที่สุดแล้วจะมีความอิจฉาริษยากันเองของเมียหรือภรรยา เช่น กรณีของพระเจ้าอุเทนที่มีมเหสี ๓ คน คือ พระนางสามาวดี พระนางคันธิยา และพระนางวาสุลัตตดา

^{๖๑} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๖๗/๒๑๒.

^{๖๒} ที.ส. (ไทย) ๙/๑๖๓/๑๖๕

^{๖๓} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๖๑/๗๗.

^{๖๔} ซึ่งครอบครัวของพระเจ้าอุเทนนั้นก็ประสบความสำเริง เพราะมีเรื่องทะเลาะเบาะแว้งกันของบรรดาเมียๆ ทั้งหลายจนเกิดโศกนาฏกรรมการสังหารหมู่เกิดขึ้น^{๖๕} และมีบางกรณีที่เป็นกรณีพิเศษคือมีภรรยาเป็นจำนวนร้อย เช่น พระเจ้าอชาตศัตรู มีสนม ๕๐๐ คน^{๖๖} และพระเจ้าสุริยวงศาธรรมิกราชถึง ๑๖,๐๐๐ คน^{๖๗} ซึ่งการมีเมียมากหรือน้อยนี้ก็ไม่ได้รับการดำเนินประณามแต่อย่างใด เพราะทัศนคติของคนในสมัยนั้นไม่ได้กำหนดไว้ตายตัว แต่ขึ้นอยู่กับฐานะ สภาพบุคคล และปัจจัย สำหรับภักษัตริย์ผู้ที่มีฐานะดี มีศถาบรรดาศักดิ์ ก็มักจะมีภรรยาหลายคน โดยเป็นที่รู้และยอมรับกันทั่วไป เพราะพวกนี้อยู่ในฐานะอยู่ในฐานะที่จะเลี้ยงดูภรรยาเหล่านั้นได้ แต่โดยทั่วไปแล้วสามีจะมีภรรยาเพียงคนเดียว เพราะดูแลง่ายและไม่ก่อให้เกิดปัญหากระทบกระทั่งกันมาก การที่จะมีภรรยามากนั้นปัจจัยที่จะต้องมียกหนึ่งก็คือ จะต้องมียศเพียงพอที่จะดูแลและเลี้ยงดูและสิ่งหนึ่งที่ทำให้ผู้ชายนิยมการมีภรรยามาก คือค่านิยมฐานะที่มั่งคั่ง จึงสามารถเลี้ยงดูสตรีได้หลายคน ในสภาพเช่นนี้สตรีไร้ศักดิ์ศรี เพราะอยู่เพื่อเป็นสมบัติในปกครองของผู้อื่น และเป็นสิ่งประดับบารมีของบุรุษเท่านั้น

สำหรับภรรยาหรือเมียที่มีในสมัยพุทธกาลนั้นไม่ว่าจะมีเมียเพียงคนเดียวหรือเมียหลายคนโดยสรุปแล้วก็สามารถที่จะแบ่งหรือพระพุทธศาสนาได้จัดแบ่งภรรยาทุกกลุ่มนั้นไว้เป็น ๗ ประเภทคือ

๑. ภรรยาจุพชฌมาต คือ ภรรยาที่คิดประทุษร้าย ไม่เกื้อกูลอนุเคราะห์ ยินดีต่อชายคนอื่น ดูหมิ่นสามี เป็นหญิงที่เขาซื้อมาด้วยทรัพย์ พยายามฆ่าสามี

๒. ภรรยาจุจนางโจร คือ ภรรยาที่มุ่งจะยกยอกทรัพย์แม้มีจำนวนน้อย ที่สามีประกอบศิลปกรรม พาณิชยกรรม และกสิกรรมได้มา

๓. ภรรยาจุจนายหญิง คือ ภรรยาที่ไม่สนใจการงาน เกียจคร้าน กินจุ หยาบคาย ดูร้าย มักพูดคำชั่วหยาบ ช่มชี่สามีผู้ขยันหมั่นเพียร

๔. ภรรยาจุจมารดา คือ ภรรยาที่เป็นผู้เกื้อกูลอนุเคราะห์ทุกเมื่อ คอยรักษาทรัพย์ที่สามีหามาได้ไว้

๕. ภรรยาจุพิสวาน้องสาว คือภรรยาที่เป็นเหมือนที่สวาน้องสาว มีความเคารพในสามีของตน

๖. ภรรยาจุเพื่อน คือ ภรรยาที่เห็นสามีแล้วชื่นชมยินดี เหมือนเพื่อนเห็นเพื่อนผู้จากไปนานแล้วกลับมา เป็นหญิงมีตระกูล มีศีล มีวัตรปฏิบัติต่อสามี

๗. ภรรยาจุทาสี คือ ภรรยาที่ถูกสามีขู่จะฆ่าจะเข่นตี ก็ไม่โกรธ สงบเสงี่ยมไม่คิดขุ่นเคืองสามี อดทนได้ ไม่โกรธ ประพฤติคล้ายตามอำนาจสามี^{๖๘}

ในบรรดาภรรยาประเภทต่างๆ นี้ สองข้อแรกถือว่าเป็นภรรยาที่ไม่ดีเพราะเป็นภรรยาที่ทำให้สามีลุ่มจม ส่วนอีก ๕ ประเภทนั้นถือว่าเป็นภรรยาที่ดีได้ ส่วนสามีนั้นพระพุทธศาสนาก็แบ่งไว้

^{๖๔} ขุ.ธ.อ.(ไทย)๑/๒/๑/๒๕๗. เปรม หิมจันทร์, บทบาทสตรีในพระพุทธศาสนา ตอนที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : การพิมพ์พระนคร, ๒๕๒๙), หน้า ๘๕.

^{๖๕} ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๑/ ๒๕๗-๒๕๘.

^{๖๖} ที.ส. (ไทย) ๙/๑๕๘ – ๑๕๙/ ๕๑.

^{๖๗} ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๐๘/๔๔๐.

^{๖๘} อ.จ.สตต.ก. (ไทย) ๒๓/๖๓/๑๒๓ – ๑๒๕.

ตามนัยของภรรยา ๗ ประเภทนั้น ซึ่งภรรยาและสามีที่จะมาอยู่ร่วมกันนั้นก็ไม่ได้ว่าภรรยาดีจะอยู่ร่วมกับสามีดีเสมอไปการอยู่ร่วมกันนั้นก็มาจากผลของกรรมที่ได้ทำต่อกันมา เช่น นางอสิทาสีนางเป็นภรรยาที่มีคุณสมบัติของภรรยาหลายประเภทอยู่ในขณะเดียวกัน คือนางเป็นทั้งมาตาภรรยา ภคินี ภรรยา สขีภรรยา และทาสีภรรยา^{๖๙} ก็น่าจะเป็นได้ว่าภรรยาที่มีคุณสมบัติเป็นภรรยาประเภทต่างๆ ประกอบกันนั้นขึ้นอยู่กับผู้ที่เป็นสามีจะต้องการภรรยาคนใดมีพฤติกรรมหรือนิสัยอย่างไรมาเป็นคู่มากกว่า

ซึ่งการอยู่ร่วมกันมาของภรรยาและสามีนั้นสามารถที่จะสรุปได้เป็น ๔ ประเภท โดยคู่สามีภรรยาที่ได้ทั้ง ๔ ประเภทนี้ถือได้ว่าเป็นผลของการแต่งงานดังได้กล่าวมาแล้วโดยคู่สามีภรรยาในสมัยพุทธกาลนั้นสามารถที่จะแบ่งได้ดังนี้

ประเภทที่	สามี	อยู่ร่วมกับ	ภรรยา	ผล
๑	สามีผี (ไม่ดี)	อยู่ร่วมกับ	ภรรยาผี (ไม่ดี)	อยู่กันได้
๒	สามีผี (ไม่ดี)	อยู่ร่วมกับ	ภรรยาเทวดา	ภรรยาลำบาก
๓	สามีเทวดา(ดี)	อยู่ร่วมกับ	ภรรยาผี (ไม่ดี)	สามีลำบาก
๔	สามีเทวดา(ดี)	อยู่ร่วมกับ	ภรรยาเทวดา(ดี) ^{๗๐}	ครอบครัวเจริญ

โดยพระพุทธานุญาตอธิบายกล่าวถึงการอยู่ร่วมกันของสามีภรรยา ทั้ง ๔ ประเภทนี้ดังต่อไปนี้

(๑) สามีผีอยู่ร่วมกับภรรยาผี หมายถึง การอยู่ร่วมกันของสามีภรรยาที่ไม่มีความรับผิดชอบ ประกอบอาชีพที่ทุจริต รวมทั้งขาดจริยธรรมอันจะก่อให้เกิดความสันติสุขภายในครอบครัวอยู่ร่วมกันด้วยความทะเลาะเบาะแว้ง หรือหากมีอุปนิสัยที่คล้ายคลึงกันก็เป็นไปในลักษณะที่ไม่เอื้อต่อการพัฒนาชีวิตให้เจริญ มีค่านิยมในสิ่งที่ไม่เกิดประโยชน์ มีการประพฤติที่ไม่เหมาะสม ไม่มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ไม่ประกอบไปด้วยปัญญา ไม่เป็นกัลยาณมิตรของกันและกัน คู่สามีภรรยาเช่นนี้ถึงแม้จะอยู่ร่วมกันอย่างถาวรก็ไม่ก่อให้เกิดความสุข

(๒) สามีผีอยู่ร่วมกับภรรยาเทวดา หมายถึง สามีเป็นผู้ที่ขาดความรับผิดชอบเอาใจใส่ต่อครอบครัว ชอบสร้างปัญหาให้อยู่เนืองนิตย์ ขาดศีลธรรมที่จะนำพาชีวิตให้เข้าถึงความสุข ประกอบอาชีพที่ก่อให้เกิดความเดือดร้อนแก่ภรรยาและบุตรธิดาอยู่เป็นนิตย์ มักเที่ยวเตร่ทำตัวเป็นนักท่องราตรี ในขณะที่ภรรยาเป็นผู้ที่มีความรับผิดชอบต่อหน้าที่การงานเอาใจใส่การอบรมบุตรธิดานำพาซึ่งความเจริญแก่ครอบครัว มีศีลธรรมเมื่อเกิดปัญหาจะใช้ปัญญาเป็นเครื่องมือในการแก้ไขทุกครั้งไป

(๓) สามีเทวดาอยู่ร่วมกับภรรยาผี หมายถึง สามีเป็นผู้ที่มีความรับผิดชอบต่อครอบครัวขยันในการประกอบสัมมาอาชีพ รู้จักแบ่งทรัพย์สินในการใช้จ่ายอย่างสมส่วน มีศีลธรรมประพฤติตนเป็นแบบอย่างที่ดีตั้งแต่สมาชิกในครอบครัวและสังคม ในขณะที่ภรรยาเป็นผู้ที่ขาดความรับผิดชอบ เป็นคนไร้เหตุผลมักนำพาซึ่งความเดือดร้อน ไม่มีศีลธรรม ประกอบอาชีพในทางที่ไม่สร้างสรรค์อันเป็นอาชีพทุจริต ขาดวิสัยทัศน์

^{๖๙} ขุ.เถรี. (ไทย) ๒๖/๔๗๓/๖๒๒ - ๖๒๘.

^{๗๐} อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๕๓/๘๘-๙๐.

(๔) สามเณรเวทดาอยู่ร่วมกับภรรยาเวทดา หมายถึง ทั้งสามเณรและภรรยาเป็นผู้ที่เจริญด้วยศีลธรรม มีความรับผิดชอบ เสมอกันด้วยศรัทธา มีค่านิยมในทางที่ดี เคารพซึ่งกันและกัน มีความประพฤติที่เหมือนกัน มีน้ำจิตน้ำใจเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ มองทุกสิ่งด้วยท่าทีแห่งปัญญา ไม่เอาอารมณ์ของตนเองมาเป็นเครื่องตัดสินปัญหา ถึงพร้อมด้วยวุฒิภาวะ พุทธศาสนากล่าวสนับสนุนคู่สามเณรภรรยาประเภทที่สี่ว่าเป็นคู่สมรสที่เป็นแบบอย่างที่ถูกต้องและจะสร้างความมีเสถียรภาพแก่ครอบครัว ลักษณะของการอยู่ร่วมกันของคู่สามเณรภรรยาเวทดานี้ยังเป็นการอยู่ร่วมกันอย่างอบอุ่นอีกด้วย ในขณะที่สามประเภทแรกนั้นย่อมจะสร้างความขัดแย้งกันได้ง่ายและสร้างความทุกข์ให้แก่ครอบครัว

หากกล่าวถึงบทบาทและหน้าที่ของภรรยาตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนานั้นจะพบว่าภรรยาที่ดีจะต้องมีบทบาทและหน้าที่ในการปฏิบัติต่อสามีตามหลักทศ ๖ ดังนี้

๑. จัดการงานดี หน้าที่ของภรรยาที่จัดว่าเป็นเส้นห่อหุ้มปรารถนาของสามี คือการเป็นผู้รู้จักจัดระเบียบการงานให้เรียบร้อย การจัดการงานดี หมายถึงการจัดหน้าที่การงานภายในบ้านเรือนให้สมบูรณ์ในมั่งคั่งถกที่ป็นได้ให้ความหมายของการจัดการเอาไว้ว่า “วิธีการจัดอาหารและการตรวจตราชื่อว่าการทำงานอันสตรีในสกุลพึงจัด”^{๓๑} การจัดงานบ้านที่ดียังรวมถึงการดูแลเอาใจใส่ต่อบุตรธิดาให้คำแนะนำอยู่เสมอ มีข้อที่น่าสังเกตเกี่ยวกับการให้ภรรยาเป็นผู้ที่จัดการงานบ้านให้เรียบร้อยนั้นเพราะเหตุที่ว่าภรรยาในฐานะที่เป็นสตรีย่อมจะเป็นผู้ที่มีความละเอียดสุขุมกว่าสามีในฐานะบุรุษอยู่มาก และอีกเหตุผลหนึ่งก็คือ ภรรยาโดยส่วนมากมีเวลาอยู่กับบ้านมากกว่าสามี ช่วงจังหวะเช่นนี้จึงเป็นความเหมาะสมประกอบกับความละเอียดอ่อนที่มีอยู่ในตัวภรรยา แม้ในสังคมปัจจุบันภรรยาจะมีบทบาทในงานนอกบ้านมากขึ้นเท่าเทียมกับบุรุษ แต่ความเหมาะสมกับการจัดงานบ้านยังเป็นสิ่งที่เธอทำได้ต้อยตนเอง โดยเฉพาะสังคมไทย การมอบงานภายในบ้านให้ในทัศนะของพุทธศาสนามีได้หมายถึง การใช้แรงงานสตรีแต่อย่างใด กลับเป็นการให้เกียรติยกย่องในความสามารถที่สตรีในฐานะภรรยามีอยู่ ศาสตราจารย์ ปรีชา ช้างขวัญยืน แห่งภาควิชาปรัชญาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ได้แสดงทัศนะเกี่ยวกับเรื่องนี้เอาไว้ว่า

“ผู้หญิงที่ทำงานนอกบ้านมักจะได้รับความยกย่องว่าทำงานเท่าเทียมกับชาย จึงเห็นว่าเมื่อเป็นเช่นนั้นงานบ้านในฐานะภรรยา และมารดาก็ไม่จำเป็นต้องเป็นงานของผู้หญิง เมื่อเป็นเช่นนี้การเกี่ยวกัน ทำหน้าที่ในบ้านในฐานะภรรยาและแม่ของลูกจึงเกิดขึ้นและเมื่อแม่กลายเป็นผู้ชายเช่นเดียวกับพ่อไปเสียแล้วลูกก็จะขาดความรักแบบ แม่ซึ่งเป็นสิ่งสำคัญที่ทำให้ลูกมีสุขภาพจิตดี ในปัจจุบันผู้หญิงโดยทั่วไปยังเข้าใจความสำคัญของความเป็นภรรยาและแม่อยู่ แต่เธอต้องทำงานหนักเพราะต้องทำงานนอกบ้านด้วย เมื่ออยู่นอกบ้านเธอทำงานสำคัญเช่นเดียวกับชายเมื่ออยู่ในบ้านเธอทำหน้าที่ภรรยาและแม่ ซึ่งแต่เดิมเป็นงานที่ฝ่ายชายยกให้ภรรยาเป็นผู้จัดการเพราะตนใช้เวลาทำงานนอกบ้านเสียมากไม่รู้รายละเอียดในบ้านการแก้ปัญหาความเหนื่อยยากของผู้หญิงในกรณีเช่นนี้ ฝ่ายชายควร จะปรับหน้าที่และบทบาทช่วยภรรยาบ้าง ในสมัยพุทธกาลผู้หญิงที่อยู่ในครอบครัวมีฐานะไม่ดีก็ต้องทำงานช่วยสามีหาเลี้ยงลูกและต้องทำงานบ้านและดูแลลูกในทางตรงกันข้ามก็ไม่ปรากฏว่าพุทธเจ้าทรงห้ามผู้ชายทำงานบ้านและดูแลลูก จะเห็นได้

^{๓๑} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๓๐/๑๑.

ว่าการเป็นพรหม เป็นบุรพจารย์ บุรเทพและอาหุเนยบุคคลนั้นเป็นทั้งมารดาและบิดา บิดาก็สอนและอบรมให้บุตรในส่วนของความเป็นชาย ศิลปะวิทยาการต่างๆ อย่างผู้ชาย มารดาก็อบรมในส่วนของความเป็นหญิง ทั้งชายและหญิงมีฐานะเท่าเทียมกัน ลูกต้องการ ทั้งบิดาและมารดา ไม่ใช่การออกจากบ้านไปหาเงินมาให้ใช้อย่างเดียวซึ่งเห็นกันในปัจจุบัน ว่า ครอบครัวประเภทนี้เป็นครอบครัวที่ลูกมักจะกลายเป็นเด็กมีปัญหาหรือเสียคนเพราะ ลูกขาดสิ่งที่เขาไม่อาจจะหาเงินไปซื้อหาจากที่ไหนได้” ^{๗๒}

ดังนั้นจากทัศนะของศาสตราจารย์ปรีชา ทำให้มองเห็นว่า การจัดการบ้านให้สมบูรณ์ใน ฐานะภรรยาจึงเป็นการสร้างสภาพครอบครัวให้อบอุ่นและเป็นเกราะกำลังปัญหาต่างๆ อันเป็น ช่องว่างระหว่างบิดามารดากับบุตรธิดาอีกด้วย ทำให้มีตัวแทนของผู้นำครอบครัวอยู่ใกล้ชิดร่วมรับรู้ และแก้ปัญหาแก่บุตรธิดา บทบาทของภรรยาเกี่ยวกับเรื่องการจัดการบ้านนี้จึงควรได้รับการมอง หมายให้ปฏิบัติอย่างสมบูรณ์จากสามี

๒. สงเคราะห์คนข้างเคียงของสามีดี ความหมายของการสงเคราะห์ที่ภรรยาต้อง ปฏิบัติอย่างใส่ใจ หมายถึง การแสดงความเคารพด้วยวาจา ด้วยอาหารวัตถุรวมไปถึงของขวัญเนื่องใน วันสำคัญต่างๆ แก่ญาติสามีที่สามีให้ความเคารพ ^{๗๓} ภรรยาต้องให้ความสำคัญต่อญาติของสามีประดุจ เดียวกันกับญาติของตนเอง แสดงออกซึ่งน้ำใจที่เอื้อเฟื้อ ด้วยวาจาคือพูดจาเจรจาด้วยถ้อยคำที่ ไพเราะและเคารพ เป็นประโยชน์ ไม่ส่อเสียด พูดเหน็บให้เจ็บใจ แสดงความเอื้อเฟื้อด้วยวัตถุสิ่งของ ตามโอกาสหรือในคราวที่ญาติฝ่ายสามีประสบทุกข์ มีความลำบากไม่ควรนิ่งดูดาย เมินเฉย เมื่อถึง วาระสำคัญควรมีของเป็นบรรณาการ โดยเฉพาะบิดามารดาของสามีจะต้องแสดงออกซึ่งความเคารพ และยกย่องเช่นกับที่สามีแสดงแก่ญาติข้างฝ่ายของตน กล่าวในทางจิตวิทยา การกระทำดังกล่าว ^{๗๔} คือ

(๑) ให้ความเคารพและรักใคร่บิดามารดาของสามี

(๒) ไม่ทำให้บิดามารดาของสามีรู้สึกถูกละเลยชิงลูกชายไป แต่ควรให้ความรู้สึกว่าได้ สมาชิกเพิ่ม

(๓) ไม่ทำตัวเป็นคนอื่นไกล จะต้องแสดงตัวประหนึ่งว่าเป็นคนครอบครัวเดียวกัน

(๔) ทำบ้านให้อบอุ่น โดยการหมั่นไปมาหาสู่กับญาติข้างฝ่ายสามีอยู่ประจำ

(๕) ถ้ามีปัญหาเกิดขึ้นในหมู่ญาติ จะต้องปรึกษาหารือกันจะทำให้คู่สมรสเห็นคุณค่า และให้เกียรติกัน รักกันอยู่ด้วยกันอย่างมีความสุข

๓. ไม่ประพฤตินอกใจความไม่ประพฤตินอกใจ กล่าวได้ว่า เป็นกฎเกณฑ์ที่สำคัญของ การอยู่ร่วมกันของคู่สมรสในทัศนะของพุทธศาสนา การวางหลักหลักธรรมข้อดังกล่าวไว้จึงถือว่าเป็น พันธะทางศีลธรรมของทั้งผู้ที่เป็นสามีและภรรยาและจัดเป็นหลักธรรมสังคมที่สำคัญอย่างหนึ่ง จะเห็น

^{๗๒} ปรีชา ช่างขวัญยืน, สตรีในคัมภีร์ตะวันออก, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๑.) หน้า ๑๐๐.

^{๗๓} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๓๐/๑๑.

^{๗๔} พรหมทิพย์ ศิริวรรณบุศย์, จิตวิทยาครอบครัว, (กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๕)

ได้จากการจัดให้หลักธรรมข้อดังกล่าวให้เป็นส่วนหนึ่งของศีลอันเป็นข้อปฏิบัติสำหรับมนุษย์ในสังคม หากจะกล่าวกันแล้ว หลักธรรมข้อดังกล่าวให้เป็นส่วนหนึ่งของศีลอันเป็นข้อปฏิบัติสำหรับมนุษย์ในสังคม หากจะกล่าวกันแล้ว หลักธรรมข้อดังกล่าวจัดได้ว่า เป็นข้อปฏิบัติสำหรับมนุษย์ในสังคม และเป็นหลักธรรมที่เกื้อกูลความมั่นคงของสถาบันครอบครัว พุทธศาสนาถือว่า มนุษย์ทุกคนเกิดมาพร้อมกับสิทธิ ไม่ว่าจะเป็นชายหรือหญิง และสิทธิดังกล่าวก็เป็นสิทธิที่จะต้องได้รับการเคารพด้วยเริ่มตั้งแต่สิทธิในการที่จะมีชีวิตอยู่ สิทธิในทรัพย์สิน สิทธิในอันที่จะได้รับข่าวสารข้อมูลอย่างถูกต้องและตรงไปตรงมา หากมีคนใดคนหนึ่งพยายามที่จะลิดรอนสิทธิอันชอบธรรมดังกล่าวของผู้อื่นพุทธศาสนาถือว่าผู้นั้นกำลังเข้าไปก้าวก่ายสิทธิ ในกรณีของคู่สมรสก็เช่นเดียวกัน พุทธศาสนาถือว่า สามีภรรยา ย่อมเป็นสมบัติของกันและกัน เป็นสมบัติที่จะต้องได้รับการดูแลเอาใจใส่ในฐานะสมบัติของตน การประพฤตินอกใจของคู่สมรส พุทธศาสนาจึงถือว่าเป็นการทำลายสิทธิในความเป็นสามีภรรยา

การประพฤตินอกใจ นอกจากจะเป็นการทำลายสิทธิในความเป็นสามีภรรยาแล้ว ยังเป็นบ่อเกิดของความล่มสลายของสถาบันครอบครัวได้ง่ายอีกด้วย ครอบครัวที่ประสบกับปัญหาการหย่าร้างของผู้นำนักรู้ก่อให้เกิดปัญหาแก่สังคม เด็กที่มาจากครอบครัวล่มสลายย่อมได้รับผลกระทบทางจิตใจมากกว่าเด็กโดยทั่วไป เด็กจะเกิดปมด้อยขึ้นมาและหาทางออกในทางที่ผิด เช่น การเสเพลเสพติดให้โทษ คบเพื่อนเที่ยว เนื่องจากการขาดผู้เอาใจใส่ดูแล การไม่ประพฤตินอกใจจึงเป็นหลักหลักธรรมที่ควรได้รับการเอาใจใส่จากคู่สมรสเป็นอย่างยิ่ง การสมรสจึงนำมาซึ่งความมีเสถียรภาพของคู่สมรสและสภาพครอบครัว

๔. รักษาทรัพย์ที่สามีหามาได้ บทบาทของภรรยาที่สำคัญอีกประการหนึ่ง ก็คือภาวะของความเป็นแม่บ้าน การดูแลเอาใจใส่ในกิจการภายในบ้านมักได้รับมอบหมายอยู่ตลอด พุทธศาสนามองว่าเมื่อภรรยาอยู่ในบทบาทของแม่บ้าน ย่อมเหมาะสมสำหรับการจัดแจงทรัพย์สมบัติรวมถึงข้าวของต่างๆ ที่พ่อบ้านหามาได้ ถึงแม้สังคมสมัยใหม่ สามีภรรยาจะมีบทบาททำงานนอกบ้านได้เท่ากัน แต่บทบาทบางอย่างย่อมเหมาะสมแก่เพศบางเพศ ภรรยาถือว่าเป็นผู้ที่มีความเชี่ยวชาญในด้านการจัดงานบ้านจัดจ่ายของใช้เข้าบ้านรวมถึงแยกประเภทของใช้ให้เป็นระเบียบ พุทธศาสนาถือว่า การรักษาทรัพย์สมบัตินั้นจะต้องเป็นไปอย่างเหมาะสม โดยแบ่งเป็น ๔ ส่วน^{๗๕} คือ

(๑) ส่วนที่หนึ่งเก็บไว้สำหรับใช้จ่ายภายในครอบครัว ไม่ว่าจะเป็นค่าอาหาร ค่าเทอมของบุตรธิดา รวมไปถึงการเอื้อเฟื้อญาติพี่น้อง และการทำบุญแก่พระสงฆ์ สร้างสาธารณประโยชน์แก่สังคม

(๒) อีก ๒ ส่วนเก็บไว้เป็นทุนในการประกอบกิจการต่างๆ อันเป็นความมั่นคงของครอบครัว

(๓) ส่วนที่ ๔ เก็บไว้ใช้ในคราวจำเป็น เช่นในภาวะที่เจ็บป่วยหรือในคราวที่เร่งด่วนเพื่อมิให้เกิดปัญหาตามมา

การจัดสรรทรัพย์เป็นส่วนต่างๆ เช่นนี้จัดว่าเป็นการสร้างระบบที่ดีให้ครอบครัวภรรยาที่ดีควรรู้จักการจัดการทรัพย์สินที่สามีหามาได้อย่างเป็นสัดส่วน เพื่อให้การใช้จ่ายเป็นไปอย่างลงตัว

^{๗๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๙๗/๒๐๒.

โดยเฉพาะในสังคมปัจจุบันที่ค่าครองชีพสูงขึ้น การจัดสรรทรัพย์สินสมบัติจึงเป็นเรื่องที่จำเป็น ครอบครัวที่มีทรัพย์สินเข้ามา แต่ขาดระบบการจัดการ ย่อมจะส่งผลกระทบต่อครอบครัวในระยะยาวได้

๕. ขยันไม่เกียจคร้านในกิจการทั้งปวง^{๗๖} บทบาทของภรรยาที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือภาวะของความเป็นแม่บ้าน การดูแลเอาใจใส่ในกิจการภายในบ้านมักได้รับมอบหมายอยู่ตลอด พุทธศาสนามองว่าเมื่อภรรยาอยู่ในบทบาทของแม่บ้าน ย่อมเหมาะสมสำหรับการจัดแจงทรัพย์สินสมบัติ รวมถึงข้าวของต่างๆ ที่พ่อบ้านหามาได้ ถึงแม้สังคมสมัยใหม่ สามีภรรยาจะมีบทบาททำงานนอกบ้านได้เท่ากัน แต่บทบาทบางอย่างย่อมเหมาะสมแก่เพศบางเพศ ภรรยาถือว่าเป็นผู้ที่มีความเชี่ยวชาญในด้านการจัดการบ้านจัดจ่ายของใช้เข้าบ้าน รวมถึงแยกประเภทของใช้ให้เป็นระเบียบ พุทธศาสนากล่าวว่า การรักษาทรัพย์สินมัตินั้นจะต้องเป็นไปอย่างเหมาะสม โดยแบ่งเป็น ๔ ส่วน^{๗๗} คือ

(๑) ส่วนที่หนึ่งเก็บไว้สำหรับใช้จ่ายภายในครอบครัว ไม่ว่าจะเป็นค่าอาหาร ค่าเทอมของบุตรธิดา รวมไปถึงการเอื้อเฟื้อญาติพี่น้องและการทำบุญแก่พระสงฆ์ สร้างสาธารณประโยชน์แก่สังคม

(๒) อีก ๒ ส่วนเก็บไว้เป็นทุนในการประกอบกิจการต่างๆ อันเป็นความมั่นคงของครอบครัว

(๓) ส่วนที่ ๔ เก็บไว้ใช้ในคราวจำเป็น เช่นในภาวะที่เจ็บป่วยหรือในคราวที่เร่งด่วน เพื่อมิให้เกิดปัญหาตามมา

การจัดสรรทรัพย์สินเป็นส่วนต่างๆ เช่นนี้จัดว่าเป็นการสร้างระบบที่ดีให้ครอบครัวภรรยาที่ดีควรรู้จักการจัดการทรัพย์สินที่สามีหามาได้อย่างเป็นสัดส่วน เพื่อให้การใช้จ่ายเป็นไปอย่างลงตัว โดยเฉพาะในสังคมปัจจุบันที่ค่าครองชีพสูงขึ้น การจัดสรรทรัพย์สินสมบัติจึงเป็นเรื่องที่จำเป็น ครอบครัวที่มีทรัพย์สินเข้ามา แต่ขาดระบบการจัดการ ย่อมจะส่งผลกระทบต่อครอบครัวในระยะยาวได้

เมื่อพิจารณาหน้าที่ของภรรยาแล้วจะเห็นได้ว่า ภรรยาไม่ได้เป็นผู้ที่อยู่ใต้หรือผู้ตามสามีเท่านั้น แต่ภรรยาเป็นผู้แบ่งเบาภาระ ดูแลทุกสิ่งทุกอย่างในบ้านให้เรียบร้อย คือหมายถึงถ้าเป็นกิจการภายในบ้านแล้ว ภรรยามีอำนาจพอสมควรในการที่จะดำเนินการ ซึ่งก็เป็นการชี้ให้เห็นถึงหน้าที่และสิทธิในด้านนี้อย่างชัดเจน ดังนั้น ภรรยาจึงไม่ใช่ผู้ตามเท่านั้นแต่เป็นผู้ช่วยเหลืออยู่ในฐานะเป็นมิตรที่สนิทของสามี ดังที่ตรัสไว้ในวัฏสุตตราว่า ภรรยาเป็นเพื่อนที่ยอดเยี่ยมในโลกนี้^{๗๘}

นอกจากนั้น ตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาได้กำหนดว่านอกจากภรรยาจะทำหน้าที่ในฐานะที่เป็นภรรยาที่ดีแล้วยังต้องมีหลักธรรมที่จะต้องยึดถือในการที่จะต้องอยู่ร่วมกับสามีด้วย โดยหลักดังกล่าวถือว่าเป็นหลักการครองเรือนหรือหลักฆราวาสธรรมซึ่งมีอยู่ ๔ ประการ^{๗๙} คือ

(๑) ความซื่อสัตย์ จริ่งใจต่อกัน (สัจจะ)

ภรรยาที่ดีจะต้องยึดหลักการของสัจจะไว้เป็นพื้นฐานในการดำเนินชีวิต ตัวสัจจะนั้นจะเป็นเครื่องหนุนเหนี่ยวไม่ให้คู่สมรสทำตนให้ออกนอกแนวทาง ในสังคมปัจจุบันมักจะประสบกับปัญหาเรื่องความซื่อสัตย์จริ่งใจต่อกัน เช่นการไม่ใส่ใจกับคำพูดที่ตนพูด หรือขาดความรับผิดชอบต่อ

^{๗๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๖๙/๒๑๔.

^{๗๗} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๙๗/๒๐๒.

^{๗๘} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๕๔/๖๔.

^{๗๙} ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๙๐/๕๔๕.

ครอบครัว เอาใจใส่คอยตรวจสอบอยู่ตลอดเวลาว่ามีอะไรที่บกพร่องไปหรือไม่ตั้งใจที่จะทำให้ชีวิตครอบครัวประสบสุข^{๔๐} แม้กระทั่งการนอกใจย่อมก่อให้เกิดความแตกร้างหรือก่อปัญหาแก่คู่สมรสได้ง่าย การคบชู้ การเที่ยวเตร่ย่อมเป็นลักษณะของความไม่จริงใจต่อกันทั้งสิ้น ลักษณะของสัจจะในระดับที่จะพัฒนาชีวิตสมรสและครอบครัวให้สมบูรณ์แยกประเภทได้ดังนี้

๑) ตั้งใจจริงต่อการที่จะประคับประคองชีวิตคู่ให้มีความสุข รับผิดชอบต่อภาวะหรือหน้าที่ของตนเองอยู่มิให้พร่อง สามียะต้องคิดอยู่เสมอว่าภรรยาคือคู่ชีวิต คือเพื่อนแท้ คือผู้ที่จะต้องให้ความรักความห่วงใย ในขณะที่ภรรยาก็ต้องตระหนักถึงบทบาทของตนเองเช่นเดียวกัน

๒) ตั้งใจจริงต่อการที่จะสร้างครอบครัวให้มีความมั่นคง รวมถึงการเลี้ยงดูบุตรธิดาให้เป็นคนมีคุณภาพทั้งร่างกายและจิตใจ สถาบันครอบครัวจะต้องส่งเสริมคุณภาพชีวิตที่ดีแก่สมาชิกในสังคม บิดามารดาจึงถือว่าเป็นผู้ที่มีส่วนสำคัญอันดับหนึ่งที่จะพัฒนาชีวิตบุตรธิดาในฐานะกัลยาณมิตร

(๒) ปรับตัวให้เข้ากัน (ทมะ)

ภรรยาที่ดีจะต้องรู้จักบังคับ ควบคุมอารมณ์ตนเอง ช่มใจระงับความรู้สึกต่อเหตุข้อบกพร่องของกันและกัน รู้จักฝึกฝนปรับปรุงตนเอง แก้ไขข้อบกพร่องปรับนิสัยและอัธยาศัยให้ประสานกลมกลืน การฝึกฝนอบรมและปรับตนเข้าหาอีกฝ่ายหนึ่งเป็นสิ่งที่คู่สมรสจะให้ความสำคัญเนื่องจากชีวิตสมรสเป็นชีวิตของคนสองคนซึ่งมาจากถิ่นฐาน มีภูมิหลังที่ไม่เหมือนกันมาอยู่ร่วมกันจะต้องรู้จักไตร่ตรองตรวจสอบตัวเองอยู่ตลอดเวลา ว่าได้ทำในสิ่งที่ถูกต้องและสร้างสรรค์หรือไม่ การฝึกฝนตนเองเป็นสิ่งที่พุทธศาสนาให้ความสำคัญเป็นอย่างยิ่งเนื่องจากการฝึกฝนจะนำไปสู่กระบวนการแห่งการมีอิสรภาพอันแท้จริง ความหมายของคำว่า ทมะ พระอรหันตเจ้าจารย์ได้อธิบายว่าได้แก้ตัวปัญญา^{๔๑} เพราะการฝึกฝนอบรมตนเองนั้นทำให้เป็นคนที่มีเหตุผลมองปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นแก้ตัวปัญญา เพราะการฝึกฝนอบรมตนเองนั้นทำให้เป็นคนที่มีเหตุผลมองปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นด้วยการรู้เท่าทันและแก้ไขด้วยทำที่อันละมุนละไม การฝึกฝนตรวจสอบตนเองอยู่ตลอดเวลาทำให้คู่สมรสมีความเจริญทางด้านคุณวิภาวะกล่าวคือ

(๑) เป็นผู้ที่มีเหตุผลมากกว่าความรู้สึก เมื่อเกิดการกระทบกระทั่งหรือแนวคิดไม่ตรงกัน ก็ใช้หลักเหตุผลมาเป็นเครื่องตัดสิน

(๒) เป็นผู้ที่ไม่ถลำตัดสินใจลำคึดกล้ำทำในสิ่งที่ถูกต้องในสถานการณ์ที่ต้องตัดสินใจ

(๓) เมื่อเกิดความผิดพลาดขึ้นก็สามารถที่จะยอมรับผิดและแก้ไขปรับปรุง

(๔) เรียนรู้ที่จะเข้าใจซึ่งกันและกัน มีท่าทีที่ประกอบไปด้วยเมตตาและกรุณา

(๕) มีวิสัยทัศน์กว้างไกล

นอกจากนั้นแล้ว การฝึกฝนอบรมปรับปรุงตนเองให้เข้ากันอยู่ตลอดเวลาของคู่สมรสจะช่วยให้เกิดความสุขในครอบครัว นับเป็นการสร้างสิ่งแวดล้อมที่ดีให้กับบุตรธิดาอีกด้วย คุณธรรมดังกล่าวอันได้แก่ ทมะ จะป้องกันความแตกร้างในครอบครัวได้เป็นอย่างดี

(๓) อดทน และยอมรับกัน (ขันติ)

^{๔๐} พุทธศาสนิกฯ, ผู้ครองเรือน, (กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, ๒๕๓๘) หน้า ๕๐-๕๑.

^{๔๑} ขุ.สุ.อ. (ไทย) ๑/ ๑๐๙-๑๙๑/๒๖๗-๒๖๘.

ขันติ ความอดทนถือว่าเป็นหัวใจที่ภรรยาที่ดีจะต้องให้ความสำคัญในฐานะหลักการ เพื่อการลดปัญหาความขัดแย้งในประเด็นต่างๆ คู่สมรสจะต้องใส่ใจในหลักธรรมข้อนี้ให้มาก ไม่ว่าจะเป็นการอดทนต่อความรู้สึกของกัน อดทนต่อการกระทบกระทั่ง ซึ่งอาจเกิดขึ้นได้อยู่ตลอดเวลาจากความไม่เข้าใจกันทั้งที่ตั้งใจและไม่ตั้งใจหนักบ้างเบาบ้าง คู่สมรสจะต้องใช้ความอดทน ชีวิตคู่สมรสนั้นกล่าวไปแล้วเปรียบได้กับการนำสองชีวิตมาหายใจในลมหายใจอันเดียวกัน การตัดสินใจในเรื่องราวต่างๆ จะต้องร่วมกันอยู่ตลอดนับว่าเป็นเรื่องที่ไม่ง่ายทีเดียวที่จะทำให้เกิดความเข้าใจแก่ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งทั้งหมด ภรรยาบางคนไม่มีความอดทนเพื่อปรับความรู้สึกให้เข้ากับอีกฝ่ายหนึ่ง ยึดถืออารมณ์ของตนเองเป็นใหญ่ เมื่อมีสิ่งที่ไม่ชอบพอเกิดขึ้นก็มักจะไม่ใช่ความอดทนเข้าช้พิจารณาถึงเหตุผลและความเป็นจริง ทำให้เกิดปัญหาติดตามมาไม่จะเป็นการทะเลาะวิวาทการหนีปัญหาด้วยวิธีการออกนอกบ้าน เทียวเตร่ ความอดทนจึงกล่าวได้ว่าเป็นคุณสมบัติที่ดีสำหรับคู่สมรส เรื่องความอดทนนั้นจะเห็นได้จากกรณีของนางวิสาขา^{๘๒} ซึ่งได้รับโอรส จากบิดาเมื่อวันสมรส ๑๐ ประการ คือ

(๑) ไฟในอย่านำออก หมายถึง ผู้ที่ทำการสมรสจะต้องมีความหนักแน่นไม่นำความภายในครอบครัวยุไปเล่าหรือนินทาให้คนอื่นฟัง เนื่องจากจะทำให้เกิดความแตกแยกในครอบครัว

(๒) ไฟนอกอย่านำเข้า หมายถึง การไม่นำเรื่องราวที่ไม่ดีอันจะส่งผลกระทบต่อครอบครัวมากล่าว

(๓) ควรให้แก่ผู้ที่ให้ หมายถึง การรู้จักเอื้อเฟื้อและตอบแทนแก่บุคคลผู้มีอุปการคุณและไม่เป็นคนเห็นแก่ตัว

(๔) ไม่ควรให้แก่ผู้ที่ไม่ให้ หมายถึง การเป็นผู้รู้จักให้ พิจารณาด้วยท่าทีของปัญญาวาผู้้นเป็นผู้ที่เหมาะสมแก่การให้หรือไม่ เช่น หากเอื้อเฟื้อไปแล้วยังแสดงตนเป็นผู้ที่ไม่รู้จักคุณ หยาบคายมองไม่เห็นคุณค่าของที่ให้ก็ไม่ควรที่จะให้อีกต่อไป เพราะนอกจากจะไม่เกิดผลประโยชน์แล้วยังนำโทษมาสู่ตัวเองและครอบครัวด้วย

(๕) เขาจะให้หรือไม่ให้ก็ควรจะ หมายถึง การแสดงออกซึ่งความเมตตาต่อผู้ที่เขาขอความช่วยเหลืออย่างเห็นคุณค่าในสิ่งที่เราให้ แม้บางครั้งอาจไม่สามารถที่จะคืนสิ่งเหล่านั้นได้ก็ตาม ก็ควรแก่การอนุเคราะห์โดยเฉพาะญาติไม่ควรอยู่นิ่งดูตาย เมื่อมีโอกาสควรแสดงออกซึ่งความมีน้ำใจ

(๖) จงนั่งให้เป็นสุข หมายถึง การรู้จักฐานะตนเองว่าเป็นใคร ต้องแสดงออกซึ่งความเป็นผู้มีมารยาท ไม่วางตนเยี่ยงผู้ที่ไม่ได้รับการศึกษาอบรม

(๗) จงบริโภคให้สบาย หมายถึง การรู้จักใช้สอยอย่างประหยัดพอเหมาะแก่ครอบครัวไม่ฟุ่มเฟือย จะต้องใส่ใจกับการเป็นอยู่ของญาติผู้ใหญ่ทั้งสองฝ่าย หรือคอยดูแลว่าเป็นอยู่อย่างไรไม่เมินเฉย

(๘) จงนอนให้เป็นสุข หมายถึง จะต้องรู้จักเวลาที่ควรนอน ไม่เป็นคนเกียจคร้าน ตรวจสอบบ้านเรือนให้ดีว่ามีอะไรบกพร่อง

(๙) พึงบูชาไฟ หมายถึง การแสดงตนให้เป็นผู้อ่อนน้อมถ่อมตน เคารพให้เกียรติญาติผู้ใหญ่ของทั้งสองฝ่าย คอยอุปถัมภ์บำรุงด้วยปัจจัยสี่และให้ความรู้สึกที่ดี

^{๘๒} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๓๐/๑๑.

(๑๐) พึงเคารพกราบไหว้เทวดาภายในเรือน หมายถึงให้ความเคารพบิดามารดาของทั้งสองฝ่ายที่มีอีกฝ่ายให้ความเคารพด้วยความจริงใจประหนึ่งเทวดา

โอวาท ๑๐ ขื่อนางวิสาขาได้รับจากธัญชัยเศรษฐีผู้เป็นบิดานั้นมิได้หมายเอาเพียงการที่ฝ่ายหญิงจะต้องปฏิบัติต่อชายเท่านั้น แม้ฝ่ายชายก็ต้องให้ความสำคัญและสำเหนียกโดยการใส่ใจปฏิบัติตามความเหมาะสม โดยเฉพาะสังคมปัจจุบันที่เป็นครอบครัวเดี่ยวมากขึ้นคู่สมรสจะต้องปฏิบัติต่อกันด้วยความให้เกียรติ นอกจากนั้นแล้วความอดทนที่คู่สมรสจะต้องใส่ใจให้มากขึ้นอีกก็คือ

๑) การอดทนต่อความยากลำบาก คู่สมรสจะต้องมีความอดทนต่อความยากลำบากไม่เห็นแก่ความสุขสบายโดยไม่ใส่ใจในปัญหาครอบครัว เริ่มตั้งแต่อดทนในการสร้างฐานะร่วมกัน ไม่ท้อแม้เศรษฐกิจจะตกต่ำ คอยให้กำลังใจซึ่งกันและกัน อดทนต่อการให้การอบรมเลี้ยงดูบุตรธิดา ต้องไม่ถือว่าสิ่งเหล่านี้เป็นอุปสรรคแต่ต้องคิดในทางสร้างสรรค์ที่จะคอยให้ครอบครัวมีความสุข

๒) การอดทนต่อทุกขเวทนา คู่สมรสจะต้องอดทน เมื่อเกิดการกระทบกระทั่งกันบ้างในบางครั้ง คอยให้อภัยเมื่ออีกฝ่ายหนึ่งผิดพลาดขึ้น ทุกขเวทนา หมายถึง ภาวะทางอารมณ์หรือภาวะทางจิตใจที่ขุ่นเคืองซึ่งคู่สมรสจะต้องเรียนรู้กันไม่รู้ว่า เมื่อเกิดเหตุการณ์ขึ้นจะต้องคอยปรึกษาหารือกันอยู่เสมอ รวมไปถึงเรื่องที่ทำให้เกิดความเจ็บใจเมื่อถูกพูดให้เข้าใจ ความอดทนในเรื่องเหล่านี้คู่สมรสจะต้องไม่ละเลยหรือมองเป็นเรื่องเล็ก

๓) อดทนต่ออำนาจของกิเลส นับเป็นความอดทนที่สำคัญที่คู่สมรสจะต้องมีความหนักแน่นไม่อ่อนไหว ไม่ว่าจะเป็นความชอบใจหรือไม่ชอบใจ บางคู่เมื่อถูกโลกธรรม ๘ ฝ่ายตีครอบงำก็อาจทำให้สภาวะของตน ในระดับหลักธรรม คู่สมรสจะต้องประกอบด้วยศีล ๕ ไม่เบียดเบียนสร้างความเดือดร้อนแก่ตนเองและคนอื่น ไม่ฉ้อโกงประกอบอาชีพทุจริต ไม่เอาตัวเข้าไปเกี่ยวข้องกับการผิดประเวณี พุดจาในทางที่สร้างสรรค์ เป็นประโยชน์ไม่นำตัวเข้าไปเกี่ยวข้องด้วยอบายมุข มีสติสัมปชัญญะ^{๘๓}

ความอดทนนั้นเป็นมูลเหตุในการสร้างเสถียรภาพ ให้กับสถาบันครอบครัว ความอดทนในทัศนะของพุทธศาสนา มิได้หมายความว่าความที่ต้องจำทนและมีชีวิตอยู่ไปด้วยการขาดเหตุผล แต่ความอดทนเป็นผลที่สืบเนื่องมาจากการได้รับการฝึกฝนอบรมและขัดเกลาตนเองมาเป็นอย่างดี ด้วยปัญญามองเห็นคุณค่าที่เกิดจากความอดทน พิจารณาเรื่องราวที่เกิดขึ้นในครอบครัวและชีวิตคู่อย่างรอบครอบ

(๔) การเสียสละไม่เห็นแก่ตัว (จาคะ)

สำหรับภรรยาที่ดีการเป็นผู้เสียสละ หมายถึง การเป็นผู้ที่มีน้ำใจอันแสดงออกซึ่งความเอื้อเฟื้อ การรู้จักเสียสละถือว่าเป็นเสน่ห์อย่างหนึ่งของมนุษย์ ผู้รู้จักเสียสละมีน้ำใจย่อมเป็นที่รักที่ขอบใจของบุคคลทั่วไปทั้งใกล้ตัวและไกลตัว ภรรยาที่ดีจะต้องตระหนักถึงหลักการขอน้อยอยู่เสมออีกคือการแสดงความมีน้ำใจให้แก่กัน เห็นอกเห็นใจกัน เมื่อคราวเกิดปัญหามีความทุกข์ จะต้องรู้จักเสียสละความสุขส่วนตนให้เวลาในการดูแลห่วงใยอีกฝ่ายหนึ่งโดยไม่เห็นแก่ความลำบาก นอกจากภรรยาที่ดี

^{๘๓} พันเอกปิ่น มุทุกันต์, แนวสอนธรรมตามหลักสูตรนิกายธรรมวิธี, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ม.ป.พ.), หน้า ๑๗๘.

จะแสดงออกซึ่งคุณลักษณะดังกล่าวแล้ว ภรรยาจะต้องแสดงออกต่อเครือญาติของทั้งสองฝ่ายและเพื่อนบ้านอย่างจริงใจ จากะที่ภรรยาที่ดีจะต้องมีให้แก่สามี แบ่งออกได้ ๒ ประการ^{๘๔} คือ

๑) การสละวัตถุสิ่งของ ถือเป็นการแสดงออกซึ่งความเอาใจใส่และให้ความสำคัญ เช่นเมื่อถึงวาระที่เป็นวันสำคัญของอีกฝ่ายหนึ่งไม่ว่าจะเป็นวันเกิด วันสำเร็จการศึกษาหรือวันครบรอบการสมรส ก็ให้ของที่เป็นของขวัญ รวมไปถึงการใช้เวลาเพื่อไปพักผ่อนร่วมกัน ตามสถานที่ต่างๆ ในส่วนของผู้อื่น คู่สมรสจะต้องรู้จักให้มีการแบ่งปันแก่ผู้อื่น ไม่ว่าจะเป็นการมอบถวายอาหาร บิณฑบาตแก่พระสงฆ์ การให้สิ่งของแก่ผู้มีความทุกข์ การเอื้อเฟื้อแก่เพื่อนบ้านโดยไม่หวังสิ่งตอบแทนและด้วยความจริงใจ

๒) การสละทางด้านจิตใจ เป็นส่วนที่สำคัญเพราะตัวความคิดหรือจิตใจที่เห็นชอบ จึงจะทำให้มนุษย์รู้จักการสละวัตถุ จิตใจของผู้ให้จึงควรได้รับการฝึกฝนเรื่องการเสียสละเป็นสำคัญ มีจิตใจที่ประกอบไปด้วยความรักห่วงใยเพื่อนมนุษย์มองเห็นประโยชน์ที่เกิดจากการให้

ในขณะที่เดียวกันสภาพจิตใจก็ควรจะได้สละออก ซึ่งอุกฤษฏ์ธรรมอันจะบดบังมิให้เกิดจิตใจที่เอื้อเฟื้อ ไม่ว่าจะเป็นความตระหนี่ (มัจฉริยะ) ความริษยา (อิสสา) ความโกรธ (โทสะ) ความหลงไม่รู้เป้าหมายและคุณค่าของความมีน้ำใจ (โมหะ) ความเห็นแก่ตัว บทบาทของจากะจะเป็นเครื่องที่ทำให้คู่สมรสเกิดทัศนคติต่อกัน ยอมรับและไว้วางใจกันเป็นการปรับชีวิตคู่สมรสให้ดำเนินไปในทิศทางที่ก่อประโยชน์สุข ทั้งทางด้านจิตใจและร่างกาย นอกจากนั้นแล้ว บทบาทของจากะยังเป็นตัวหนุนให้คู่สมรสเป็นกัลยาณมิตรที่ดีแก่บุคคลและสังคมอีกด้วย

เมื่อก้าวโดยสรุปแล้วก็จะพบว่า ในยุคสมัยพุทธกาลนี้สถานะของสตรีผู้เป็นภรยานั้นดีขึ้นแต่ภรรายังเป็นผู้ที่ต้องได้รับการคุ้มครองจากสามี ซึ่งก็คล้ายตามความคิดเห็นของสังคมอินเดียในสมัยนั้น แต่ต่างกันที่ว่า ภายใต้พุทธศาสนามีเสรีภาพที่จะทำตามความต้องการของตนขึ้นบ้าง เช่น กรณีของนางอุตตราที่จ้างนางสิริมามาดูแลสามี ทำหน้าที่แทนตน เป็นเวลาครึ่งเดือนเพื่อที่นางจะได้มีเวลาเตรียมปัจจัยที่จะถวายภิกษุสงฆ์และฟังธรรม^{๘๕} นอกจากนั้นภรรยาในสมัยพุทธกาลยังเป็นผู้ได้รับการยกย่องหรือยกระดับขึ้นเป็นผู้ช่วยเหลือสามี เป็นเพื่อนร่วมทุกข์ร่วมสุข และดูแลผลประโยชน์ของสามี พระพุทธศาสนาจึงยกย่องให้ความสำคัญแก่ภรรยาในฐานะผู้ดูแลกิจการภายในครอบครัวโดยมอบความเป็นใหญ่ให้ในครัวเรือน และที่สำคัญพระพุทธศาสนาได้ยกย่องความเป็นคนดีของภรรยาที่เคารพสามี ซึ่งการเคารพสามีนั้นไม่ได้ถือว่าการกดขี่แต่เป็นแสดงถึงความรักความเอาใจใส่ต่อสามีของภรรยา ดังปรากฏในพระพุทฺธพจน์ที่ว่า “ภรรยาผู้เชื่อฟังดี ประเสริฐที่สุด”^{๘๖} หรือ “ภรรยาโดยอมไม่กลัวเกรงสามี ภรยานั้นไม่เชื่อว่าเป็นภรรยา”^{๘๗} และดูเหมือนว่านี่จะเป็นการกำหนดลักษณะพิเศษของพระพุทธศาสนาที่แสดงถึงความเป็นภรรยาที่ดีตามหลักการของพระพุทธศาสนาเนื่องจากภรยานั้นต้องพึ่งพาสามีในการเป็นอยู่โดยไม่ว่าสังคมจะเปลี่ยนไปอย่างไร ความเป็นภรรยาของชาวพุทธย่อมจะไม่หนีจากหลักการนี้ นอกจากนั้นในยุคนี้ภรรยาจะเป็นที่ปรึกษา

^{๘๔} พันเอกปิ่น มุทุกันต์, เรือนชั้นนอก เรือนชั้นใน, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๑๘.), หน้า ๑๑๘.

^{๘๕} อ.เจก.อ. (ไทย) ๑/๒/๑๓๕ - ๑๓๖.

^{๘๖} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๔/๑๔.

^{๘๗} พ.ช. (ไทย) ๒๘/๔๙๑/๑๘๑.

สามีมากขึ้นกล่าวคือ เมื่อเวลาที่มีปัญหาภรรยาจะให้คำปรึกษา เช่น กรณีอนาถาภิณฑิกะปริกษา ภรรยาคนที่รับคำของอุคคเศรษฐีที่ขอนางจุฬาสัทธาผู้เป็นบุตรสาวของตนให้กับบุตรชาย หรือในการที่บุตรจะอุปสมบทได้เมื่อได้รับการอนุญาตจากมารดาบิดาเป็นสิ่งจำเป็น เป็นการแสดงให้เห็นว่า ภรรยาเป็นคู่คิดของสามี เป็นแม่ของลูก ที่มีความสามารถในทางสติปัญญา ได้รับการเชื่อถือและเป็นการเปลี่ยนจากการให้ฝ่ายสามีถืออำนาจเด็ดขาดมาเป็นการมีอำนาจร่วมกันในครัวเรือน

ในด้านสิทธิทางทรัพย์สินของผู้เป็นภรณยานั้น ภรณยานีมีส่วนในทรัพย์สินหรือมีส่วนจัดการในทรัพย์สิน เช่น กรณีของนางภัททาภิกานี ซึ่งกล่าวไว้ว่า เมื่อจะบวชนั้นนางได้ยกทรัพย์สินมากมายให้แก่ญาติ^{๘๘} อันแสดงถึงการที่สตรีมีส่วนในการครอบครองทรัพย์สิน หรือในกรณีของบิดาของนางสุนทรี เมื่อจะละชีวิตคฤหัสถ์นั้น ผู้สามีได้ยกทรัพย์สินสมบัติทั้งหมดให้ภรรยา แต่ผู้เป็นภรณยานี้ต้องการบวชตามสามี จึงได้ยกทรัพย์สินนั้นให้กับนางสุนทรีผู้เป็นบุตร^{๘๙} อันแสดงว่าสตรีในฐานะภรณยามารดา ในสมัยพุทธกาลมีสิทธิในทรัพย์สินสมบัติในครัวเรือน และมีสิทธิในการสืบทอดมรดก นอกจากนั้น กรณีที่นางวิสาขาใช้จ่ายทรัพย์สินอย่างมากมายมหาศาลในการอุปถัมภ์ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนานั้น ก็แสดงถึงการที่สตรีสามารถสืบทอดทรัพย์สินสมบัติ และมีสิทธิในทรัพย์สินมรดกของตนโดยไม่ต้องตกอยู่ใต้การควบคุมของสามี^{๙๐}

๒.๒.๓ บทบาทของสตรีในฐานะหญิงหม้าย

สำหรับประเด็นเรื่องหญิงหม้ายนั้นจะพบว่าในสมัยพุทธกาล สตรีหม้ายเป็นกลุ่มบุคคลหรือสตรีที่ได้รับการเหลียวแลมากขึ้นกว่าสมัยพระเวท แม้ว่าคำว่าหม้ายจะหมายถึงการอยู่อย่างโดดเดี่ยวลำพังก็ตามแต่ไม่ได้หมายความว่า แม่หม้ายหรือหญิงหม้ายจะไม่ได้มีความสัมพันธ์กับคนอื่นจะสังเกตเห็นจากการที่พระพุทธศาสนาจัดกลุ่มแม่หม้ายให้อยู่ในกลุ่มของสาวเทื้อและบัณฑิตหรือกะเทย^{๙๑} แสดงให้เห็นว่าสตรีที่เป็นหม้ายนั้นยังสามารถที่จะไปไหนมาได้และมีกิจกรรมร่วมกับคนในสังคมอยู่เหมือนเดิมไม่ได้ถูกกีดกันให้ออกจากวงสังคมเลย อนึ่งพระพุทธศาสนาเห็นว่าสาวเทื้อและหญิงหม้ายเป็นอโคจรสำหรับพระภิกษุ^{๙๒} เนื่องจากว่าสตรีที่เป็นหญิงหม้ายนั้นจะทำอันตรายต่อพรหมจรรย์ของพระภิกษุเหมือนกับสาวเทื้อ หญิงแพศยา บัณฑิตหรือกะเทย เป็นต้น แต่ถึงอย่างนั้นก็ได้หมายความว่าหญิงหม้ายจะถูกเย้ยหยันหรือดูถูกเหยียดหยาม แต่เป็นการพูดถึงเป็นการเฉพาะบุคคลเท่านั้น การที่หญิงหม้ายต้องสูญเสียสามีแล้วจะถูกเย้ยหยันนั้นไม่มีในสังคมของพระพุทธศาสนา เนื่องจากพระพุทธศาสนามองมนุษย์ว่าเป็นผู้ที่สามารถที่จะฝึกฝนหรือพัฒนาได้ ดังนั้น ไม่ว่าจะอยู่ในสถานะใดก็สามารถที่จะเป็นผู้ที่ฝึกฝนและพัฒนาได้หมด ดังนั้น การฆ่าหรือการที่หญิงหม้ายจะต้องตายไปตามสามีเพราะความเชื่อเรื่องวิญญาณที่มากู้กันเหมือนที่ฮินดูเชื่อจนนำมาสู่การทำลายชีวิตของหญิงหม้ายจึงไม่มีในเนื้อหาของพระพุทธศาสนาแต่อย่างใด

ในด้านสิทธิทางทรัพย์สิน พอจะเห็นได้จากหลักฐานทางศาสนาว่า สตรีหม้ายมีสิทธิที่จะได้รับมรดก หรือจัดการกับทรัพย์สินในครอบครัว โดยที่ทรัพย์สินนั้นไม่จำเป็นต้องตกแก่ญาติที่เป็นชาย

^{๘๘} ขุ.เถรี. (ไทย) ๒๖/๖๓ - ๖๖/๕๖๖.

^{๘๙} ขุ.เถรี. (ไทย) ๒๖/๘๒ - ๘๖/๕๖๙ - ๖๑๑.

^{๙๐} ลัทธิวัตร ปาละรัตน์, สตรีในมุมมองของพุทธปรัชญา, หน้า ๑๔ - ๒๔.

^{๙๑} อง.ปัจจุ. (ไทย) ๒๒/๑๐๒/๑๗๖.

^{๙๒} อง.ปัจจุ. (ไทย) ๒๒/๑๐๒/๑๗๖.

แต่สามารถที่จะเป็นของสตรีผู้เป็นภริยาได้ เช่น กรณีของนางธรรมทินนา^{๙๓} ที่เป็นหม้ายเพราะสามี ออกบวช ผู้เป็นสามีได้เสนอที่จะยกทรัพย์สินทั้งหมดให้ใช้เท่าที่นางต้องการ ในกรณีนี้แสดงให้เห็นว่าสตรี หม้ายสามารถเป็นผู้รับทรัพย์สินหรือมรดกโดยถูกกฎหมายได้ นอกจากนั้นการดำเนินชีวิตตามปกติหญิง หม้ายไม่ต้องโกนหัว ไม่ต้องใส่ชุดสีจางซีด หรือไม่ต้องกลัวการใส่เครื่องประดับ เหมือนที่อื่นดวงแก้วไว้ หากมีหญิงหม้ายคนใดที่ไม่สนใจความสุขทางโลกอีกต่อไปต้องการที่จะเข้าบวชในพุทธศาสนา ก็ สามารถทำได้พระพุทธศาสนา ไม่ได้มีการกีดกันแต่อย่างใดเช่นกรณีของนางปฏาจาร เป็นต้น ที่สามี ตายลูกตายนางหมดหวังจึงเข้าบวชเป็นภิกษุณีก็ไม่มีใครว่า จะมีแต่สรรเสริญเยินยอเท่านั้น ดังนั้นจึง จะพบว่าหญิงหม้ายในสมัยพุทธกาลมีสภาพการเป็นอยู่ที่ดีมากขึ้นกว่าสมัยพระเวทหรือฮินดู จะมีก็ เพียงความทุกข์จากการสูญเสียสามีนั้น^{๙๔} ที่ยังคงมีเหมือนกันกับสมัยก่อนพุทธกาลเพราะความทุกข์ เป็นเรื่องที่ทุกคนจำต้องมีเสมอเหมือนกันหมดไม่มีใครที่จะไม่มีนอกเสียจากพระอรหันต์เท่านั้น

๒.๒.๔ บทบาทของสตรีในฐานะสะใภ้

สำหรับบทบาทของสตรีอีกประการหนึ่งที่จะต้องนำมาศึกษาก็คือ สตรีที่มีสถานะและ บทบาทเป็นสะใภ้ของเรือนของฝ่ายชาย อันเนื่องมาจากการแต่งงาน โดยการที่สตรีจะได้ชื่อว่าเป็น สะใภ้ก็มีอยู่กรณีเดียวเท่านั้นก็คือการแต่งงานแบบวิวาหมงคล คือการแต่งงานแล้วไปอยู่กับครอบครัว ของฝ่ายชาย เมื่อไปอยู่ในครอบครัวฝ่ายชายแล้วก็มีสถานะเป็น “สะใภ้” ทันที เมื่อไปอยู่ในตระกูล สามีแล้วหญิงสะใภ้จะต้องพบเจอกับความแปลกใหม่ คนแปลกตา การเป็นอยู่ที่แปลกไปจากที่ตนเอง ค้นเคย เมื่อเป็นเช่นนั้น บางครั้งสตรีที่เป็นสะใภ้จะมีความรู้สึกกลัวกับการได้ไปอยู่บ้านหลังใหม่ โดยเฉพาะการกลัวพ่อสามี ดังปรากฏในข้อความของพระอนนทว่า “อุเบกขาอันอาศัยกุศลธรรมยัง ดำรงอยู่ไม่ได้ เหมือนหญิงสะใภ้เห็นพ่อผัวแล้วย่อมสลดหดหู่ใจ ฉะนั้น”^{๙๕} หรือปรากฏในอีกที่หนึ่งว่า “พวกเทพธิดาผู้บำเรอของเท้าสักกะเห็นท่านพระโมคคัลลานะมาแต่ไกล ก็เกลงกลัวละอายอยู่ จึงเข้า สู้ห้องเล็กๆ ดุจหญิงสะใภ้เห็นพ่อผัวแล้วก็เกลงกลัวละอายอยู่ ฉะนั้น”^{๙๖} แสดงให้เห็นว่าเมื่อแต่งงาน ไปบ้านสามีใหม่ๆ โดยมากสตรีจะกลัวพ่อของสามี เนื่องจากว่าพ่อสามีอาจจะดุหรือวางตัวเป็นที่น่า เกรงขามก็ได้แต่ในบางที่ก็ระบุว่าหญิงสะใภ้ไม่ได้กลัวพ่อสามีเช่น กรณีของนางวิสาขาที่ไม่เกรงใน การปฏิบัติของพ่อสามี^{๙๗} หรือบางแห่งกล่าวว่าพ่อสามีกลับเป็นห่วงหญิงสะใภ้ว่าจะได้รับความ ยากลำบากในการดำเนินชีวิตจึงเข้าไปถามไถ่เพื่อแสดงความเป็นห่วง ดังปรากฏเสันดรชาดก ตอนที่ ที่พ่อสามีเข้าไปพูดคุยด้วยว่า “แม่มีทรีการอยู่ในป่าเป็นความลำบาก เจ้าอย่าได้ไปเลยนะ”^{๙๘} และว่า “แม่มีทรี เมื่อเธออยู่ในนคร ได้ยินเสียงสุนัขเห่าหอนก็สะดุ้งตกใจบ่อยๆ เธอไปถึงป่าเขาวงกตจักทำ อย่างไร จะทำอันตรายเธอ เธอจะอย่างไร เธอปรารถนาจะไปป่าใหญ่ทำไมเล่า?”^{๙๙} ซึ่งที่ยกมา ทั้งหมดนี้ก็เพื่อที่จะแสดงให้เห็นว่าหญิงสะใภ้ที่มีความเคารพยำเกรงในพ่อผัวแม่ผัวเป็นอย่างมาก

^{๙๓} พุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๔๑๒/๔๔๕.

^{๙๔} ลักษณะวัด ปาละรัตน์, , สตรีในมุมมองของพุทธปรัชญา, หน้า ๒๖-๒๗.

^{๙๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๒/๒๖๔.

^{๙๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๙๓/๓๕๐.

^{๙๗} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๒/๙๒.

^{๙๘} พุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๘๑๙/๓๒๔.

^{๙๙} พุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๘๓๒/๓๒๕.

เนื่องจากสังคมอินเดียนั้นพร่ำสอนกันมาตลอดว่า สะใภ้ต้องเคารพพ่อแม่เหมือนไฟในเรือน หรือเทพเจ้าประจำบ้านจะต้องไม่ล่วงเกิน แต่ในหลักฐานบางแห่งก็ระบุว่ามีการปฏิบัติต่อกันของสะใภ้กับพ่อแม่ที่ผิดแผกออกไปกล่าวคือ สะใภ้ทำร้ายแม่ผัวจนแม่ผัวพ่อแม่ต้องหนีออกจากบ้าน เช่นกรณีของนางกัจจานีชาวเมืองพาราณสีเป็นสตรีชราที่ถูกหญิงสะใภ้ขับไล่จากบ้าน ต้องออกจากบ้านเที่ยวระเหเร่ร่อนไปอาศัยชาวบ้านเลี้ยงชีวิตไปวันๆ ได้กล่าวกะท้าวสักกะว่านางหมดศรัทธากับหลักธรรมทั้งหลายในโลกนี้เพราะแทนที่คนดีทำดีคิดดีจะมีความสุขกลับกลายเป็นว่าคนทำความชั่วต่างหากที่อยู่อย่างสบาย^{๑๐๐} แล้วนางก็ยกตัวอย่างถึงสะใภ้ของนางที่ทุบตีนางด้วยท่อนไม้แล้วขับไล่ นางออกมาจากบ้านทั้งๆ ที่นางเป็นคนคลอดสามีของนางออกมา ตอนนี้นางได้เป็นใหญ่ในบ้านทุกอย่างอยู่อย่างสุขสบายทีเดียว ส่วนตัวนางต้องระเห็จออกมาอยู่นอกบ้านได้รับความทุกข์ยากแสนสาหัส^{๑๐๑} นางจึงถือว่าโลกว่าธรรมที่รักษาคัมภีร์ของคนดีนั้นเห็นจะไม่มีอยู่จริงแท้เทียว เพราะความกลัวว่ากาลข้างหน้าจะเป็นไปอย่างที่เขาเล่าลือกันผู้ที่เป็นบิดาก่อนที่จะส่งลูกสาวไปอยู่ที่บ้านคนอื่นหรือสามีของลูกจึงได้สั่งสอนลูกก่อนทุกครั้งว่า สตรีที่อยู่สกุลพ่อแม่ผัวนั้นไม่ควรนำไฟข้างในออกไปข้างนอก ไม่ควรนำไฟข้างนอกเข้าไปข้างใน ควรให้แก่ผู้ที่ให้เท่านั้น ไม่ควรให้แก่ผู้ที่ไม่ให้ ควรให้แก่ผู้ที่ให้และไม่ให้, ควรนึ่งให้เป็นสุก, ควรกินให้เป็นสุก, ควรนอนให้เป็นสุก, ควรบูชาไฟ และควรเคารพเทวดาประจำบ้าน^{๑๐๒} โอวาททั้ง ๑๐ ข้อนี้เป็นโอวาทของธรรมาจารย์ผู้เป็นมารดาของนางวิสาขาที่มุ่งที่จะให้นางวิสาขาได้ประพฤติปฏิบัติตัวเป็นคนดีเมื่ออยู่กับพ่อแม่ผัว เมื่อนางวิสาขาได้มาอาศัยอยู่บ้านพ่อแม่ผัวก็ได้ปฏิบัติตามโอวาทบิดา ในตอนแรกๆ พ่อผัวไม่เข้าใจนางวิสาขาหญิงสะใภ้ ถึงกับขับไล่ นางออกจากบ้าน แต่นางสามารถทำให้พ่อแม่รู้ และเข้าใจตัวนางได้ ภายหลังมีการเจรจาสงบศึกจึงยกย่องนางไว้ในฐานะมารดา เพราะเหตุนี้ นางจึงได้ชื่อเพิ่มขึ้นอีกว่า “วิสาขามิคารมารดา” แปลว่า “นางวิสาขาผู้เป็นมารดาของมิคาระ”^{๑๐๓} ซึ่งถือว่าการเป็นหลักฐานหนึ่งที่ยืนยันถึงบทบาทหน้าที่ของสะใภ้ที่ไม่ได้กลัวพ่อสามีหากว่าตนเองมีหลักการหรือสติปัญญาที่เพียงพอและมีความอาจหาญพอ ก็สามารถที่จะทำให้พ่อสามีเกิดความเกรงใจได้ ดังนั้น สถานะของสะใภ้ในมุมมองของพระพุทธศาสนาจึงอยู่ที่ความมีสติปัญญาหรือความเป็นตัวของตัวเองในการที่จะหยดยืนอยู่ในบ้านของสามีได้อย่างมั่นคงหรือไม่ ตัวสติปัญญาถือว่ามีความสำคัญมาก ในกรณีนางวิสาขานั้นนางบรรลุโสดาบันตั้งแต่อายุ ๗ ขวบ มีความมั่นคงในพระรัตนตรัยอยู่แล้ว ดังนั้นเมื่อนางถูกต่อว่าหรือถามเรื่องเกี่ยวกับพระศาสนา นางจึงสามารถตอบได้ อนึ่ง การที่นางสามารถปรับปรวาทกับพ่อสามีได้ก็เพราะนางมีสติปัญญาและนางใช้ความมีสติปัญญานี้ไปในการให้ความรู้และการทำตนให้เป็นตัวอย่างกับทุกคนในบ้านสามีว่าการเป็นชาวพุทธที่ดีนั้นจะต้องทำอย่างไรบ้าง การสร้างบุญกุศลนั้นจะต้องทำอย่างไรบ้าง เป็นต้น ซึ่งการกระทำของนางในการเข้าวัดฟังธรรมจึงไม่มีใครห้ามหรือขัดขวางนางแต่อย่างใดเลย ซึ่งบทบาทนี้ถือว่าเป็นบทบาทที่สำคัญของสะใภ้ในฐานะที่ไปอยู่บ้านคนอื่นที่ตนเองไม่คุ้นเคย เมื่อถูกข่มก็สมารถที่จะเอาชนะได้ด้วยสติปัญญาและความจริงซึ่งเป็นเรื่องที่ไม่อาจจะมีใครปฏิเสธได้เลย

^{๑๐๐} ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๓/๑๘๓.

^{๑๐๑} ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๔/๑๘๓.

^{๑๐๒} อง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๕๘/๒๗., ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๓/๕๙/๖๐.

^{๑๐๓} ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๓/๖๒.

๒.๒.๕ บทบาทของสตรีในฐานะมารดา

สำหรับบทบาทอีกบทบาทหนึ่งที่มีความสำคัญมากสำหรับการศึกษาด้านบทบาทและสถานะของสตรีในสมัยพุทธกาลก็คือ บทบาทของการเป็นมารดาหรือแม่ คำว่า มารดา หมายถึง สตรีที่ยังบุตรให้เกิด มารดาเท่านั้น เป็นผู้ที่ทำกิจที่ทำได้ยาก^{๑๐๔} คำว่า มารดา, มารดร, แม่ ตรงกับภาษาบาลีว่า มาตุ แปลว่า แม่^{๑๐๕} มารดา หมายถึง มารดาผู้อุ้มท้อง ๙ เดือนให้กำเนิดเกิดลูกๆ และเลี้ยงดูให้เจริญเติบโต ผู้นับถือบุตร คือนับถือว่าเป็นลูกของตน, ผู้รักษาบุตร คือรักษาลูกของตนให้มีความสุขกายสุขใจ, ผู้ยังลูกให้เต็ม คือเต็มแน่นม เต็มเครื่องเต็มและเต็มรสอื่นๆ, ผู้อันบุตรพึงนับถือ คือลูกๆ ทุกคนต้องนับถือมารดาของตนยิ่งกว่าผู้อื่น^{๑๐๖} นอกจากนี้คำว่ามารดายังมีคำที่ใช้แทนหรือบ่งถึงลักษณะของความเป็นมารดาก็คือ คำว่า (๑) สุหทา แปลว่า มีใจดี คือ มีจิตใจจดจำอยู่กับลูก ดีใจจะได้ลูก (๒) ชนยนตี แปลว่า ผู้ให้กำเนิดลูก ซึ่งนิยมเรียกว่า (๓) ชนินี คือ แม่บังเกิดเกล้า (๔) โตเสนตี แปลว่า ผู้ปลอบโยน คือ ให้ลูกมีความร่าเริง เมื่อลูกร้องไห้ก็ให้ดื่มนม ร้องเพลงกล่อมลูก ให้ลูกได้นอนระหว่างถัน กกกอดลูกให้ได้รับความอบอุ่น (๕) โปเสนตี แปลว่า ผู้เลี้ยงดู คอยดูแลด้วยใจห่วง คอยรับขวัญด้วยหทัยอันรัก (๖) โทหิณี แปลว่า มีใจสอง คือ เมื่อแม่มีครรภ์ย่อมมีอาการแพ้ท้องย่อมแบ่งหัวใจคือความรักออกไปรักลูกที่ถือปฏิสนธิในครรภ์^{๑๐๗} นอกจากนั้นยังมีอีกคำที่ต่อจากหลักฐานในพระไตรปิฎก คือ (๗) โคปิกา หมายถึง สตรีที่เก็บหอมรกรับไว้เพื่อลูกหรือเพื่ออนาคตของลูก (๘) สิกขาปิกา หมายถึง สตรีที่คอยพร่ำสอนลูกว่า อะไรควรทำหรือไม่ควรทำอยู่ตลอดเวลา (๙) วิหังญติ หมายถึง สตรีที่มีจิตใจอ่อนโยนต่อลูกคอยเป็นห่วงเป็นใยในยามที่ลูกไม่อยู่หรือเดินทางไกล เป็นต้น^{๑๐๘} จากความหมายดังกล่าวนี้จะพบว่า มารดานั้นเป็นผู้ที่ (๑) ให้กำเนิดบุตรธิดา (๒) มีความรักความห่วงใยต่อบุตรธิดาเหล่านั้น ซึ่งความหมายทั้ง ๒ ประการนี้ถือว่าเป็นความหมายหลักของคำว่า แม่หรือมารดา ซึ่งเป็นผู้ที่มีความรักเหลือประมาณในลูกของตน

นอกจากนั้นพระพุทธศาสนายังได้กล่าวถึงมารดาว่า เป็นผู้ที่ดีงามสถานะเป็นผู้ที่เป็นที่พึ่งของบุตรโดยนัยเชิงเปรียบเทียบดังต่อไปนี้ คือมารดา (๑) เป็นพรหมของบุตร (๒) เป็นบูรพาจารย์ของบุตร (๓) เป็นผู้ควรของต้อนรับบูชาของบุตร (๔) เป็นผู้อนุเคราะห์หมู่สัตว์คือบุตร^{๑๐๙} ดังปรากฏในพระพุทธพจน์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย บุตรของสกุลใดบูชามารดาบิดาภายในเรือนตน สกุลนั้นชื่อว่า มีพรหมบุตรของสกุลใดบูชามารดาบิดาภายในเรือนตน สกุลนั้นชื่อว่า มีบูรพาจารย์ บุตรของสกุลใดบูชามารดาบิดาภายในเรือนตน สกุลนั้นชื่อว่า มีบูรพเทพ บุตรของสกุลใดบูชามารดาบิดาภายในเรือนตน สกุลนั้นชื่อว่า มีอาหุไนยบุคคล

^{๑๐๔} มงคลทีปนี. (ไทย) ๒/๒๔๒/๑๔๖.

^{๑๐๕} ป. หลงสมบุญ, พจนานุกรม มคอ - ไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทธรรมสาร, ๒๕๔๖), หน้า ๕๗๓

^{๑๐๖} พุทธศาสนิกขุ, เตือนใจวัยรุ่น, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ม.ป.ป), หน้า ๒๒.

^{๑๐๗} ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๖๕ - ๑๗๑ / ๘๑-๘๒. นาคะประทีป, ปาลี - สยาม อภิธาน, พิมพ์ครั้งที่ ๒.

กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒), หน้า ๓๑๓.

^{๑๐๘} ผศ.ดร.อภิญาวัฒน์, โพธิ์สาน, พุทธศาสนากับแนวคิดสตรี, หน้า ๒๐๖

^{๑๐๙} อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๖๓/๑๐๗. ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๕๓/๖๘.

คำว่า “พรหม” นี้ เป็นชื่อของมารดาบิดา คำว่า “บุรพาจารย์” นี้ เป็นชื่อของมารดาบิดา คำว่า “บุรพเทพ” นี้ เป็นชื่อของมารดาบิดา คำว่า “อาหุไนยบุคคล” นี้ เป็นชื่อของมารดาและบิดา ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะมารดาบิดามีอุปการะมาก บำรุงเลี้ยงผู้แสดงโลกนี้แก่บุตร^{๑๑๐}

หรือ “มารดาเป็นมิตรในเรือนของตน”^{๑๑๑}

โดยมีคำอธิบายเรื่องเกี่ยวกับสถานะของมารดาทั้ง ๔ ประการนั้น ดังต่อไปนี้

๑) เป็นพระพรหมของบุตร เนื่องจากผู้เป็นบิดามารดามีความประพฤติดีเช่นกับพรหม เพราะท่านประพฤติพรหมวิหารธรรมทั้ง ๔ ได้แก่ เมตตา ความรัก และปรารถนาดีต่อบุตร, กรุณา ความสงสารห่วงใยเมื่อบุตรประสบทุกข์, มุทิตา ความชื่นชมยินดีเมื่อบุตรได้ดี, และอุเบกขา คอยฟังดูอยู่ห่างๆ ไม่ก้าวก่ายชีวิตเมื่อบุตรมีครอบครัวแล้ว จากการศึกษาพบว่า การที่พระพุทธองค์ทรงเปรียบเทียบบิดามารดาเป็นพระพรหมของบุตร^{๑๑๒} เพราะคำว่า พรหม ในความหมายของพระพุทธศาสนา ได้แก่ ผู้ประเสริฐ ดังพระพุทธองค์ทรงเปรียบพระองค์เองว่าเป็นดังพรหม^{๑๑๓} ทรงเรียกบุคคลที่ประพฤติดีงาม มีคุณธรรมที่สูงส่งว่าเป็นผู้มีตนดังพรหม^{๑๑๔} และทรงเรียกการประพฤติพระธรรมวินัยว่าเป็นการประพฤติพรหมจรรย์ คำว่าพรหมในความหมายของพระพุทธศาสนาเป็นสิ่งที่ประเสริฐ สูงส่ง การที่บิดามารดามีการประพฤติดีต่อบุตรด้วยจิตใจที่ดีงาม ยากที่บุคคลทั่วไปจะมีใช้ บิดามารดาจะกระทำได้ ด้วยเหตุนี้ สถานะของบิดามารดาจึงเป็นผู้ที่ประเสริฐ เป็นพระพรหมของบุตร

๒) เป็นบุรพเทพของบุตร เนื่องจากบิดามารดาได้ประพฤติดีตนเช่นกับเทพ คือการไม่คำนึงถึงส่วนเสียของบุตร มุ่งแต่ให้บุตรเกิดความสุขความเจริญเท่านั้น เช่นกับวิสุทธิเทพ (พระอรหันต์) ที่ไม่คำนึงถึงความผิดของบุคคล หวังแต่จะให้มีความเจริญรุ่งเรือง การที่บิดามารดาได้ชื่อว่า เป็นบุรพเทพ เพราะว่าท่านได้ประพฤติดีตนดังเทพแก่บุตรก่อนเทพอื่นใด ดังนั้น เทพทั้งหลาย นอกจากบิดามารดา ล้วนเป็นเทพที่ทำอุปการคุณต่อบุตรภายหลังบิดามารดา จึงชื่อว่า ปัจฉาเทพ ซึ่งในทางพระพุทธศาสนา มีเทพอยู่ ๓ ประเภท ได้แก่ (๑) สมมติเทพ ผู้ที่ได้รับสมญานามว่าเป็นเทพโดยสมมติจากมหาชน ได้แก่ พระราชา และพระราชวงศ์ (๒) อุบัติเทพ เทวดาที่อุบัติในสวรรค์ชั้นต่างๆ เป็นเทวดาโดยกำเนิด (๓) วิสุทธิเทพ ผู้ที่เป็นเทพโดยความบริสุทธิ์ ได้แก่ พระอรหันตชินาสพ และพระปัจเจกพุทธเจ้า^{๑๑๕} การที่เปรียบบิดามารดาเป็นเทพ เพราะเห็นว่าท่านทั้งสองปฏิบัติต่อบุตรด้วยจิตใจที่บริสุทธิ์ ผู้ที่มีจิตใจที่ดีงามเช่นนี้ชื่อว่าเป็นเทพทางจิตใจ โดยมีคุณธรรมที่ดีงาม เพราะธรรมสามารถยกจิตใจบุคคลให้สูงส่งดุจเทพ จึงเรียกว่า เทวธรรม^{๑๑๖}

๓) เป็นบุรพาจารย์ของบุตร เนื่องจากบิดามารดาเป็นผู้ได้อบรมสั่งสอนบุตรก่อนบุคคลอื่น นับตั้งแต่แรกเกิดมาบิดามารดาได้อบรมพร่ำสอนให้รู้จักกิน นอน เดิน พูด ตลอดจนความรู้

^{๑๑๐} อ.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๓๑/๑๘๓.

^{๑๑๑} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๕๓/๖๘.

^{๑๑๒} อ.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๓๑/๑๘๓.

^{๑๑๓} ข.เถร. (ไทย) ๒๖/๘๓๑/๔๗๘.

^{๑๑๔} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔/๕.

^{๑๑๕} ข.จุ. (ไทย) ๓๐/๓๒/๑๖๐.

^{๑๑๖} ข.ชา. (ไทย) ๒๗/๖/๓.

และคุณธรรมจริยธรรมต่างๆ จวบจนเติบโตใหญ่ จึงเป็นครูอาจารย์คนแรก ต่อมาบุตรจึงได้รับการอบรมสั่งสอนจากครูอาจารย์คนอื่นนอกจากบิดามารดา เรียกว่า ปัจฉาจารย์ ซึ่งเราจะพบว่าในการอบรมสั่งสอนบุตรเป็นหน้าที่ของบิดามารดาที่จะต้องทำควบคู่กับการเลี้ยงดูทางกาย อิทธิพลของการอบรมสั่งสอนของบิดามารดามีส่วนสำคัญยิ่งต่อชีวิตของบุตร ผู้ใดสามารถอบรมสั่งสอนบุตรให้เป็นคนดีได้ จึงควรยกย่องว่า บิดามารดาที่สมบูรณ์แบบ การอบรมสั่งสอนเป็นสิ่งมีค่าอย่างยิ่งสำหรับชีวิต

๔) เป็นอาหุไนยบุคคลของบุตร เนื่องจากบิดามารดาเป็นผู้มีอุปการคุณต่อบุตรทุกด้าน สมควรที่บุตรจะต้องสักการบูชาด้วยวัตถุสิ่งของและการเลี้ยงดูตอบแทน เช่นเดียวกับพระอรหันต์ซึ่งเป็นผู้ที่บุคคลทั่วไปควรสักการบูชา เพราะท่านเหล่านั้นมีคุณสมบัติคือเป็นผู้บริสุทธิ์จากกิเลสและมีอุปการคุณต่อบุคคลด้วยการให้แนวทางสว่างทางปัญญาให้ จึงเป็นผู้ที่ควรได้รับการบูชา เช่นเดียวกับบิดามารดาที่มีอุปการคุณต่อบุตรอย่างมหาศาล พระพุทธศาสนาแสดงเหตุผลของอาหุไนยบุคคลว่า บุคคลอาศัยกำเนิดมาได้ เพราะมารดาบิดาเป็นผู้ให้กำเนิด^{๑๑๗}

นอกจากนั้นเราจะพบว่าหากพิจารณาจากประเด็นเรื่องหน้าที่หรือบทบาทที่แท้จริงของมารดาในทางพระพุทธศาสนาได้กำหนดหน้าที่ของมารดาเอาไว้ในหลักของทศ ๖ โดยเป็นหน้าที่หลักที่มารดาจะต้องทำในฐานะที่เป็นแม่เจ้าเรือน หรือแม่ผู้ปกครองรักษาคุ้มครองลูกก็คือมารดาจะต้องมีหน้าที่อนุเคราะห์บุตรธิดาด้วยหน้าที่ ๕ ประการ คือ

๑) ห้ามไม่ให้ทำความชั่ว กล่าวคือ มารดานั้นจะต้องเป็นคนขยันในการดูแลลูก เอาใจใส่ในการชี้โทษถูกผิดให้แก่ บุตรธิดาทราบตลอดเวลา ไม่เฉยเมยหรือปล่อยปละละเลย เมื่อเห็นบุตรธิดาทำความผิดแม้เพียงเล็กๆ น้อยๆ เพราะจะทำให้เกิดความเคยชินจนติดเป็นนิสัย เช่น นิสัยเล่นการพนัน ติดสิ่งเสพติด การเที่ยวเตร่ การนอนตื่นสาย เป็นต้น การลงโทษบุตรธิดาผู้ทำผิด การแนะนำให้เห็นถึงผลเสียของความประพฤติไม่ดีต่างๆ ก่อนที่บุตรธิดาจะทำและการห้ามปราม การคาดโทษไว้ล่วงหน้าจัดเป็นหน้าที่ของมารดาอย่างหลักเลี่ยงไม่ได้

๒) ให้ตั้งอยู่ในความดี กล่าวคือ มารดานั้น นอกจากคอยห้ามปรามคอยตักเตือนมิให้บุตรธิดาของตนทำความชั่ว ความผิดแล้ว ยังมีภาระต้องแนะนำ ต้องอบรมสั่งสอน ต้องพรับปากให้บุตรธิดาทราบถึงว่าอะไรดีควรทำ ทำแล้วจะได้รับผลดีอย่างไร รวมทั้งว่าทำอะไรจึงจะเรียกว่า “ดี” ด้วย แม้การที่บิดามารดาทำความดีให้ดูเป็นตัวอย่าง ก็เป็น หน้าที่

๓) ให้ศึกษาศิลปวิทยา กล่าวคือมารดา ต้องมีความกระตือรือร้น มีความสนใจ สนับสนุนให้บุตรธิดาได้มีความรู้ ความสามารถในวิชาการ ด้วยการอบรมสั่งสอนเองบ้าง ให้ศึกษาเล่าเรียนตามความสามารถบ้าง แม้ว่าจะต้องลำบาก ในการส่งเสีย ก็จำต้องยอมสละ เพราะเป็นหน้าที่ การปล่อยปละละเลย ไม่เอาใจใส่ในการศึกษาเล่าเรียนของบุตรธิดาก็ดี การกีดกันมิให้บุตรธิดาได้ศึกษาเล่าเรียน ตามสติปัญญาเพียงเพื่อเอาไว้ใช้งานก็ดี ถือว่าบิดามารดาบกพร่องในหน้าที่ อันจะเป็นผลเสียทั้งแก่ตัวบุตรธิดาตลอดไป และเป็นผลร้ายต่อมารดาเองโดยทางอ้อมในอนาคตด้วย เพราะบุตรธิดาผู้ขาดวิชาความรู้ย่อมหากินไม่เพียงพอใช้จ่ายจึงมีผลกระทบให้ไม่อาจเลี้ยงดูมารดาในวัยแก่เฒ่าให้มีความสุขได้ในยามบั้นปลายของชีวิต

^{๑๑๗} อ.ส.ต.ต.ก. (ไทย) ๒๓/๔๗/๗๓.

๔) หากภรรยา (สามี) ที่สมควรให้ กล่าวคือ มารดาต้องรับภาระในเรื่องคุ้มครองของ บุตรธิดา แม้ว่ากาลสมัยจะเปลี่ยนแปลงไปในการเลือกคู่ โดยให้สิทธิบุตรธิดาเลือกเอง ถึงกระนั้นก็ตาม บิดามารดาก็ยังต้องคอยสอดส่องการคบเพื่อนต่างเพศของบุตรธิดาด้วย คอยเป็นพี่เลี้ยงให้ คอย แนะนำให้รู้ว่าชายดีที่เหมาะสมจะเป็นสามีที่ดีนั้นคือคนเช่นไรหญิงดีที่เหมาะสม จะเป็นศรีภริยานั้นคือคน เช่นไร เป็นต้น การคอยสอดส่องแนะนำและป้องกันมิให้บุตรธิดาเลือกคู่ครองตามอำเภอใจเพื่อ ป้องกันความผิดพลาดเช่นนี้จัดว่าเป็นหน้าที่ของมารดาประการหนึ่งที่จะละเว้นไม่ได้

๕) มอบทรัพย์สินสมบัติให้ในเวลาอันสมควร กล่าวคือมารดา ต้องช่วยเหลือเกื้อกูล ประคับประคองบุตรธิดาด้วยเงินทองจนกว่าเขาจะ รักษาตัวเองได้ คือ ในสมัยที่บุตรธิดายังมิได้แยก ครอบครัว ก็ต้องหาทรัพย์ให้ใช้จ่ายใช้สอย เพื่อหาความรู้หาวิชาใส่ตน ทั้งเพื่อความสนุกบันเทิงเป็น ครึ่งครว ในสมัยที่บุตรธิดาแต่งงานแยกครอบครัว ก็ต้องมอบทรัพย์สินสมบัติอันเป็นทุนรอนให้บ้าง เพื่อให้ตั้งตัวได้ ในสมัยที่ตัวเองจะสิ้นชีวิต ก็ต้องมอบทรัพย์มรดกที่มีอยู่แก่บุตรธิดาตามความ เหมาะสม เพื่อเป็นตัวแทนของตนให้บุตรธิดานึกถึงตนอยู่เสมอ การหาทรัพย์แล้วมอบให้บุตรธิดาของ ตนเช่นนี้จัดเป็นหน้าที่ของมารดาประการหนึ่ง^{๑๑๔}

จากการกล่าวมาทั้งหมดจะพบว่าบทบาทของสตรีในฐานะมารดานั้นถือว่าเป็น บทบาทที่มีความสำคัญอย่างหนึ่งในสังคมในยุคสมัยพุทธกาล เนื่องจากเป็นบทบาทที่สตรีควรมีหรือ พึงมีพึงเป็นตามวาระ ซึ่งบทบาทของสตรีในฐานะมารดานี้เห็นว่ามีค่อนข้างแตกต่างกันมากระหว่าง สมัยก่อนพุทธกาลและในสมัยพุทธกาล เนื่องจากภาวะของความเป็นมารดานั้นย่อมมีอยู่ ๓ ประการ หลักก็คือ (๑) ให้กำเนิดบุตร (๒) ให้ความรักบุตรธิดาตามสถานะของตนเอง (๓) อบรมเลี้ยงดูให้บุตร ธิดาเป็นคนดี (๔) วางแผนทั้งในส่วนของปัจจุบันและอนาคตให้ลูกก่อนที่จะจากโลกนี้ไป คือ หา ภรรยาสามีให้และเก็บทรัพย์ไว้ให้เผื่อลูกจะได้ไม่ลำบาก เมื่อว่ากันตามหน้าที่แล้วสตรีในฐานะที่เป็น มารดาก็มีหน้าที่เพียงเท่านี้เอง

๒.๒.๖ บทบาทของสตรีในฐานะทางศาสนา

สำหรับคำว่า บทบาทของสตรีในฐานะทางศาสนา หมายถึง (๑) บทบาทของสตรีที่จะต้อง ปฏิบัติตามแนวทางหรือคำสอนของพระพุทธศาสนาในภาวะของการเป็นชาวบ้าน และ (๒) บทบาท ของสตรีที่จะต้องปฏิบัติตามแนวทางหรือคำสอนของพระพุทธศาสนาในภาวะของการเป็นนักบวช ซึ่ง ในสองประเด็นนี้มีประเด็นที่จะต้องศึกษาเป็นเบื้องต้นก่อนก็คือ

๑) สถานภาพของสตรีในทางศาสนา จากการศึกษามาจะพบว่า สถานภาพของสตรี ในทางพระพุทธศาสนานั้นมีมากกว่าสมัยพระเวทหรือสมัยฮินดูอย่างแน่นอน เนื่องจาก พระพุทธศาสนานั้นเป็นศาสนา/ปรัชญาประเภทอเทวนิยม คือศาสนาที่ไม่ยอมรับหรือไม่เชื่อถือความ ชลัความศักดิ์สิทธิ์ของคัมภีร์พระเวท หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าศาสนาหรือปรัชญาที่ไม่ใช่ฝ่ายพระเวท ศาสนาประเภทอเทวนิยม นอกจากจะปฏิเสธเรื่องความมีอยู่ของพระเจ้าและไม่ยอมรับในความ ศักดิ์สิทธิ์ของคัมภีร์พระเวทแล้ว ปรัชญาบางระบบยังมีทัศนะที่เป็นปฏิปักษ์ต่อลัทธิพระเวทโดยตรง อาทิเช่น ปรัชญาจารย์วาก ได้กล่าววิจารณ์คัมภีร์พระเวทว่า พระเวทมีเนื้อความคลุมเครือไม่ชัดเจนเต็ม

^{๑๑๔} พระณัฐพลชัย ฉันทมโม (พิศแสนสุวรรณ), “ศึกษามารดา-บิดาต้นแบบในพระพุทธศาสนาเถรวาท” วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๑๔-๑๖.

ไปด้วยข้อความที่หลอกลวงเป็นวิธีการชักจูงคนโง่เขลาเบาปัญญาให้เชื่อตามอย่างไร้เหตุผล การอ้างถึงความสุขในสวรรค์นั้นเป็นการกล่าวอย่างเลื่อนลอยไม่มีเหตุผลที่จะเป็นไปได้ ศาสนา/ปรัชญาประเภทอเทวนิยมมีความเห็นตรงกันว่าพระเป็นเจ้าหรือพระพรหมตามที่พวกศาสนาเทวนิยมเชื่อกันนั้นไม่มี โลกและมนุษย์ตลอดจนสรรพสิ่งจึงไม่ใช่ผลงานสร้างสรรค์ของพระพรหม เป็นต้น^{๑๑๙} เมื่อพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประเภทอเทวนิยมแล้วก็เป็นอันว่า พระพุทธศาสนานั้นไม่ได้ยอมรับความศักดิ์สิทธิ์ของพระเวทและพระพรหมรวมถึงคติความเชื่อและประเพณีวัฒนธรรมที่เคยมีการปฏิบัติกันมาในสมัยก่อนพุทธกาล ได้แก่ (๑) เรื่องของวรรณะที่มีการยกเลิกเรื่องวรรณะในสมัยพุทธกาลนี้ดังปรากฏในพระพุทธพจน์ว่า “ท่านอย่าถามถึงชาติ แต่จงถามถึงความประพาสเกิด ไผ่ยอมเกิดจากไม้ บุคคลถึงแม้เกิดในตระกูลต่ำก็เป็นมุนีได้”^{๑๒๐} หมายความว่าโคตรหรือชาติหรือวรรณะนั้นไม่มีความจำเป็นแต่สิ่งที่มีความจำเป็นก็คือ กรรมหรือการกระทำมากกว่า หรือทรงตรัสว่าวรรณะทั้ง ๔ นั้นเมื่อพิจารณาจากพระธรรมวินัยย่อมไม่แตกต่างกันว่า กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร คนจัณฑาลและคนเทหยากเหี่ยว ประพฤติธรรม ในพระธรรมวินัยนี้แล้วย่อมเป็นผู้เสมอกัน^{๑๒๑} หมายความว่าเมื่อพระพุทธศาสนาเกิดขึ้นมาแล้ววรรณะย่อมไม่มีความหมายหรือไม่ถือว่าวรรณะนั้นมีในพระพุทธศาสนาเลย หรือทรงเห็นว่าแนวคิดเรื่องวรรณะนั้นไม่แตกต่างกันว่า “มหาบพิตร ในข้อนี้ อาตมภาพกล่าวว่า วรรณะ ๔ จำพวกนี้ ไม่แตกต่างกันแม้แต่น้อย”^{๑๒๒} หรือในอัครคัมภีร์พุทธองค์ทรงเน้นย้ำว่าความเชื่อเรื่องวรรณะนั้นมาจากความต้องการของพราหมณ์ แม้เรื่องของการที่มนุษย์ถูกสร้างจากพระเจ้าก็ไม่จริงเพราะพราหมณ์ก็เกิดมาจากมนุษย์นั่นเองว่า แท้จริงที่พวกพราหมณ์ว่า พราหมณ์กล่าวว่า พวกตนเกิดจากปากพรหม เป็นโอรัสของพรหมนั้นก็จริง เพราะพราหมณ์ทุกคนก็เกิดจากการดาที่เป็นพราหมณ์ ต้องตั้งครุฑ คลอดจากช่องคลอด ต้องดื่มนมไม่มีอะไรเป็นพิเศษกว่าคนประเภทอื่นทุกคนไม่ว่าเกิดในวรรณะไหน ก็อาจประกอบทางแห่งอกุศล คือ ทุจริตกายวาจาได้ด้วยกัน อาจดเว้นทางแห่งอกุศลมีสุจริตกายวาจาใจได้ด้วยกันครั้งแล้วทรงแสดงเรื่องเก่า ที่เป็นเหตุแบ่งชั้นวรรณะว่า ในชั้นแรกเป็นการแบ่งตามหน้าที่ กล่าวคือใครทำหน้าที่อะไรก็แบ่งประเภทไปตามนั้น แต่มาภายหลังเข้าใจผิด ถือเป็นเหตุดูหมิ่นเหยียดหยามกันไป และในที่สุดทรงสรุปว่า “ดูก่อนวาเสฏฐะ และภารทวาชะ ธรรมะเป็นของประเสริฐสุดในหมู่ชน ทั้งในปัจจุบันและอนาคต”^{๑๒๓} ในกรณีนี้จะพบว่าเมื่อพระพุทธศาสนาปฏิเสธเรื่องวรรณะก็เป็นอันว่าอุปสรรคของการเข้าถึงศาสนาของสตรีในสังคมอินเดียก็หมดลงเพราะพระพุทธศาสนารับคนทุกระดับเข้ามาเป็นสาวกและมีสถานะเสมอกันในพระศาสนา นี้เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็ทำให้สตรีสามารถที่จะเข้าถึงพระพุทธศาสนาได้ง่ายขึ้นและเข้าถึงได้อย่างทั่วถึงไม่จำกัดเฉพาะคนในวรรณะใดวรรณะหนึ่งเท่านั้น จึงอาจจะกล่าวได้ว่าในสมัยพุทธกาลนี้สตรีมีสิทธิในทางศาสนาเท่าเทียมกันหมดไม่ว่าจะมาจากวรรณะใดๆ ก็ตามโดยการเข้าถึงนั้นก็มิได้อยู่ ๒ ระดับ คือ

^{๑๑๙} พระครูปลัดสุวัฒนพุทธคุณ จันทาโก, “ศึกษาวิเคราะห์ปรัชญาจากราก”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๑๕.

^{๑๒๐} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๙๕/๒๗๖.

^{๑๒๑} ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๖๕/๒๑๑.

^{๑๒๒} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๘๐/๔๖๖.

^{๑๒๓} ที.ม. (ไทย) ๑๑/๑๑๑-๑๑๘/๘๘.

(๑) ในระดับชาวบ้าน สตรีทุกกลุ่มทุกชนชั้นสามารถเข้ามารับศีล ให้ทานและเจริญภาวนาได้เสมอเหมือนกันหมด (๒) ในระดับนักบวช สมัยนี้เป็นสมัยแรกที่มีความเท่าเทียมกันระหว่างผู้หญิงกับผู้ชายที่สามารถเข้ามาบวชได้เหมือนกันและทั่วไปทุกระดับ แต่เดิมที่จะมีเฉพาะสตรีในวรรณะชั้นสูงเท่านั้นที่สามารถได้รับการศึกษาจากศาสนาหรือเข้าถึงความรู้ทางศาสนาได้ แต่เมื่อพระพุทธศาสนาเกิดขึ้น สตรีทุกระดับหรือบุรุษทุกระดับสามารถที่จะเข้าถึงพระพุทธศาสนาได้เท่าเทียมกันหมด คือเมื่อผู้ชายบวชได้ผู้หญิงก็บวชได้เช่นเดียวกัน^{๔๘} (๒) เรื่องการเห็นความสำคัญของศักยภาพของมนุษย์สำหรับประเด็นนี้ถือว่าเป็นเรื่องที่มีความสำคัญเพราะเดิมทีในสมัยพระเวท คนเชื่อกันว่ามนุษย์ถูกสร้างมาจากพระเจ้าและมนุษย์จะต้องสยบยอมอยู่ภายใต้อำนาจของเทพเจ้าจนทำให้มนุษย์ไม่สามารถหรือมองไม่เห็นความจริงที่ว่าตัวมนุษย์เองนั้นเป็นผู้ที่มีศักยภาพอยู่แล้วก็คือ (๑) มนุษย์โดยธรรมชาติเป็นสัตว์ที่ฝึกได้ พระพุทธศาสนาเถรวาทเห็นว่าโดยธรรมชาติของมนุษย์ คือ เป็นสัตว์ที่ต้องฝึกและฝึกได้ ดังปรากฏในพระพุทธพจน์ว่าในหมู่มนุษย์ คนที่อดกลั้นถ้อยคำล่วงเกินได้ ชื่อว่าเป็นผู้ฝึกตนได้แล้ว^{๑๒๔} หรือคนที่ฝึกตนได้แล้ว ประเสริฐกว่าสัตว์พาหนะเหล่านั้น^{๑๒๕} ซึ่งการที่มนุษย์เราจะมีชีวิตที่ดีงามก็จะต้องศึกษาฝึกฝนพัฒนาตนเองให้ดีขึ้นไป^{๑๒๖} ในระบบการดำเนินชีวิตของเรา ซึ่งประกอบด้วยพฤติกรรม จิตใจ และปัญญา เมื่อเราฝึกฝนพัฒนามีการศึกษา ก็ทำให้การดำเนินชีวิตของเราดีขึ้น แต่ถ้าเราไม่เรียนรู้ ไม่ฝึก เราที่เป็นมนุษย์นั้นก็ดำเนินชีวิตให้ไม่ดีเลย ทั้งนี้ เพราะมนุษย์อยู่ด้วยสัญชาตญาณอย่างเดียวไม่พอ^{๑๒๗} และ (๒) พระพุทธศาสนาเน้นหลักคำสอนเรื่องกรรม ที่เห็นว่าการกระทำของมนุษย์นั้นสามารถที่จะเปลี่ยนทุกสิ่งทุกอย่างได้ ดีหรือชั่วล้วนอยู่ที่การกระทำไม่ได้ขึ้นอยู่กับชื่อ หรือโคตร หรือไม่ได้ดี หรือชั่วเพราะอำนาจของเทพเจ้า การเปลี่ยนแปลงทุกอย่างในชีวิตของมนุษย์ขึ้นอยู่กับกรกระทำของมนุษย์เองทั้งนั้น ดังนั้น เมื่อการเปลี่ยนแปลงขึ้นอยู่กับมนุษย์และมนุษย์เป็นผู้ที่สามารถฝึกฝนได้ ดังนั้น เหตุผลสำคัญของการพัฒนามนุษย์ต้องเริ่มจากการฝึกฝนตนเอง ผู้ที่ฝึกตนก็จะเป็นบัณฑิต ดังพุทธพจน์ที่ว่า “บัณฑิตทั้งหลายย่อมฝึกตน”^{๑๒๘} การพัฒนามนุษย์ จึงเป็นการมองคนในฐานะเป็นมนุษย์ คือ มนุษย์มีความเป็นมนุษย์ของเขาเอง ชีวิตมนุษย์นั้นมีจุดหมายของชีวิตคือ ความสุข อิสราภาพ ความดีงามของชีวิต ซึ่งเป็นเรื่องเฉพาะตัวบุคคล^{๑๒๙} (๓) เพราะมนุษย์มีกิเลสที่ทำให้เกิดความทุกข์ คือ ตัณหา เมื่อมนุษย์มีตัณหา คือ ความอยาก ความปรารถนาไม่มีที่สิ้นสุด ทำให้มนุษย์ขาดการพัฒนาด้านความประพฤติที่เรียกว่า ศีล ตราบใดที่ยังไม่มีการฝึกอบรมพัฒนาตนให้มีคุณภาพแล้ว

^{๔๘} ลักษณะวัด ปาละรัตน์, **สตรีในมุมมองของพุทธปรัชญา**, หน้า ๔๖-๔๗.

^{๑๒๔} **ฝึกตนได้แล้ว** หมายถึงฝึกตนได้ด้วยอริยมรรค ๔ (โสดาปัตติมรรค สกาคามิมรรค อนาคามิมรรค และอรหัตตมรรค) (พ.ธ.อ. (บาลี) ๗/๑๒๕).

^{๑๒๕} **พ.ธ. (ไทย)** ๒๕/๓๒๑-๓๒๒/๑๓๓.

^{๑๒๖} พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), **พุทธศาสนากับปรัชญา**, (กรุงเทพมหานคร : อริยทรัพย์พริ้นติ้งกรุ๊ป, ๒๕๓๓), หน้า ๓๑.

^{๑๒๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **ถึงเวลาพัฒนาคนกันใหม่**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๐), หน้า ๓๐.

^{๑๒๘} **ม.ม. (ไทย)** ๑๓/๓๕๒/๔๓๑.

^{๑๒๙} ดูรายละเอียดใน พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **การศึกษากับการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๒), หน้า ๙.

ยอมตกเป็นอาหารอันโอชะของตัณหาอยู่ตราบนั้น ทำให้ใจแปรผัน ส่วนปัญญาที่ถูกอวิชชาปิดบังไว้^{๑๓๐} เมื่อเป็นเช่นนั้นมนุษย์จึงต้องพัฒนาและเป็นสัตว์ที่สามารถพัฒนาได้

๒) การเข้าถึงจุดหมายสูงสุดในทางศาสนา สำหรับประเด็นต่อไปก็คือเมื่อมีการยกเลิกเรื่องวรรณะเสร็จเรียบร้อยแล้วจากนั้นก็มีความว่า แล้วสตรีทั้งหลายนั้นสามารถที่จะเข้าถึงจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาได้หรือไม่ คำตอบก็คือ ได้ กล่าวคือพระพุทธองค์ทรงรับรองเรื่องนี้ จากการที่พระอานนท์ได้ทูลถามว่า มาตุคามออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตในพระธรรมวินัยที่พระตถาคตทรงประกาศไว้ จะสามารถทำให้แจ้งโสดาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผล หรืออรหัตตผลได้หรือไม่ พระพุทธองค์ทรงตรัสตอบว่า มาตุคามออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตในพระธรรมวินัยที่ทรงประกาศไว้สามารถทำให้แจ้งโสดาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผล หรืออรหัตตผลได้ จากนั้นพระอานนท์จึงกราบทูลว่า ถ้ามาตุคามออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตในพระธรรมวินัยที่พระตถาคตทรงประกาศไว้สามารถทำให้แจ้งโสดาปัตติผล ฯลฯ หรืออรหัตตผลได้ พระนางมหาปชาบดีโคตมีเป็นพระมาตุจฉาของพระผู้มีพระภาค ทรงมีอุปการะมาก เคยประทับประคองดูแลถวายเกษียรธารเมื่อพระชนนีสวรรคต ขอประทานวโรกาส ขอมาตุคามพึงบวชเป็นบรรพชิตในพระธรรมวินัยที่พระตถาคตทรงประกาศไว้ด้วย^{๑๓๑} พระพุทธองค์ทรงตรัสตอบว่า ถ้ามหาปชาบดีโคตมีรับครุธรรม ๘ ประการได้ การรับครุธรรมนั้นแลเป็นการอุปสมบทของพระนาง^{๑๓๒} ข้อนี้ก็แน่นอนว่ามีหลักฐานยืนยันว่าพระพุทธองค์ทรงรับรองว่าสตรีนั้นสามารถที่จะบรรลุธรรมได้ ซึ่งถ้อยคำนี้คือความวิเศษหรือความที่เป็นศาสนาแห่งมหาชนอย่างแท้จริงที่พระพุทธศาสนาได้เปิดโอกาสให้สตรีสามารถที่จะเข้ามาบวชและสามารถที่จะบรรลุธรรมได้เหมือนหรือเท่าเทียมกับผู้ชายหรือคนที่มาจากทุกวรรณะ แม้กระทั่งโสเภณีก็สามารถที่จะเข้ามาบวชและบรรลุธรรมได้ เช่น ภิกษุณีอัมพาลี ภิกษุณีอุทกาสี^{๑๓๓} เป็นต้น

๓) สตรีมีบทบาทในด้านอื่นๆ นอกจากสตรีจะมีบทบาททางศาสนาแล้วบทบาทในด้านอื่นๆ ที่พระพุทธเจ้าทรงเปิดโอกาสให้สตรีเป็นผู้ช่วยเหลือศาสนา เช่น การเป็นที่ปรึกษาของคณะสงฆ์ เช่น นางวิสาขาที่มีบทบาทในการหักท้วงและวิจารณ์การปฏิบัติตนของพระภิกษุ จนทำให้เกิดการบัญญัติวินัยบางข้อ การมีส่วนร่วมในการตัดสินใจกรณีร่วมกับพระอุบาลี กรณีที่นางภิกษุณีมารดาทำนุการกัศสปะตั้งครุกรรมบวช ซึ่งนางได้คำนวณระยะเวลาจนทราบว่านางภิกษุณีนั่นตั้งครุกรรมมาก่อนบวช^{๑๓๔} ซึ่งแสดงให้เห็นว่าสตรีนั้นได้รับโอกาสในทางศาสนา มาก โดยเฉพาะเรื่องการให้การอุปถัมภ์บำรุงพระศาสนาและช่วยในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาด้วย

อนึ่ง มีบางประเด็นที่เป็นข้อสงสัยว่าทำไมพระพุทธศาสนาถึงระบุว่าสตรีเป็นพระพุทธเจ้าไม่ได้ การที่สตรีเป็นพระพุทธเจ้าไม่ได้นั้นเป็นการกีดกันสตรีหรือไม่ คำตอบก็คือ การที่สตรีไม่อาจเป็นพระพุทธเจ้าได้นั้นถือว่าเป็นข้อเท็จจริง ไม่ใช่เป็นเพราะผู้ชายกีดกันผู้หญิง เนื่องจากว่าเป็นเรื่องของ

^{๑๓๐} พระมหาสมชาย สิริจนโท (หานนท์), “พุทธธรรมเพื่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตตามแนวทางของพระพุทธพจน์”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๑๗๓.

^{๑๓๑} อ.อ.อ. (ไทย) ๒๓/๕๑/๓๓๓.

^{๑๓๒} อ.อ.อ. (ไทย) ๒๓/๕๑/๓๓๓.

^{๑๓๓} วิ.จุ. (ไทย) ๗/๔๓๐/๓๕๘-๓๕๙.

^{๑๓๔} ปรีชา ช่างขวัญยืน, สตรีในคัมภีร์ตะวันออก, หน้า ๙๐.

คุณสมบัติและความเป็นอุดมเพศและเป็นธรรมเนียมหรือกฎที่นับถือกันมาตั้งแต่โบราณว่าสตรีเป็นพระพุทธรเจ้าไม่ได้ ซึ่งพระพุทธรเจ้าแม้จะทรงเห็นว่าผู้หญิงสามารถบรรลุความหลุดพ้นได้เช่นเดียวกับผู้ชาย แต่ก็ทรงอธิบายสาเหตุที่ทำให้สตรีไม่สามารถเป็นพระพุทธรเจ้าได้ว่า

“เป็นไปไม่ได้เลยที่สตรีพึงเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า แต่เป็นไปได้ที่บุรุษพึงเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า”^{๙๕} เป็นไปไม่ได้เลยที่สตรีพึงเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ แต่เป็นไปได้ที่บุรุษพึงเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ^{๙๖} เป็นไปไม่ได้เลยที่สตรีพึงครองความเป็นท้าวสักกะ ฯลฯ เป็นมาร ฯลฯ เป็นพรหม แต่เป็นไปได้ที่บุรุษพึงครองความเป็นท้าวสักกะ ฯลฯ เป็นมาร ฯลฯ เป็นพรหม”^{๙๗}

ข้อความดังกล่าวพระพุทธรเจ้าตรัสไว้ชัดเจน เหตุผลมีได้อยู่ที่ว่าผู้หญิงไม่สามารถบรรลุความหลุดพ้น แต่ถ้าพิจารณาตามพุทธประวัติจะเห็นได้ว่าการเป็นพระพุทธรเจ้านั้นจะต้องบำเพ็ญเพียรด้วยตนเอง ค้นหาหนทางเอง ต้องแสวงหาครูบาอาจารย์และปฏิบัติบำเพ็ญเพียรตามลำพัง สตรีเพศย่อมไม่สะดวกที่จะปฏิบัติเช่นนั้น เช่น การที่ต้องเดินทางไปตามลำพัง หรือบำเพ็ญเพียรตามลำพังก็อาจถูกทำร้ายหรือถูกนำไปขายเป็นโสเภณี เพศของผู้หญิงเป็นอุปสรรคอยู่เอง มิใช่เพราะความสามารถ ดังนั้น แม้ในกรณีภิกษุณีพระพุทธรเจ้าก็ทรงหวั่นใยในเรื่องดังกล่าว จึงทรงบัญญัติพระวินัยมิให้ภิกษุณีบำเพ็ญเพียรอยู่ตามลำพังในป่า อนึ่ง ความเป็นผู้หญิงนั้นมิใช่ว่าจะต้องเป็นกันทุกชาติภพ หากผู้หญิงปรารถนาจะเป็นพระพุทธรเจ้าก็สามารถกำหนดจิตมุ่งไปเกิดเป็นชายได้ ไม่ได้ปิดโอกาสเสียทีเดียว และการที่จะเป็นพระพุทธรเจ้าได้ก็ต้องบำเพ็ญบารมีหลายชาติ มิใช่จะเป็นได้โดยง่าย คงจะมีเวลาพอที่จะกำหนดจิตให้ไปเกิดเป็นชายที่จะเป็นพระพุทธรเจ้าได้

อนึ่ง หากพิจารณาถึงตัวบุคคลจะพบว่าสตรีที่ได้เข้ามามีบทบาทเท่าที่มีปรากฏในพระพุทธศาสนานั้นมีจำนวนมาก โดยเฉพาะในสมัยพุทธกาลมีสตรีที่มีบทบาททางด้านพระพุทธศาสนาที่สามารถนำมาอธิบายได้ดังต่อไปนี้

ก. สตรีที่เป็นฆราวาส เป็นกลุ่มสตรีที่มีบทบาทสำคัญในการให้การอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนา และเป็นผู้ที่บรรลุธรรม นอกจากนั้นยังมีบทบาทสำคัญในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาด้วย โดยสตรีฆราวาสเหล่านี้ก็ได้แก่

(๑) นางขุชชุตรา^{๑๐๑} เป็นบุคคลประเภท “ต้นคดปลายตรง” เลิศกว่าอุบาสิกาทั้งหลายทางปัญญาเป็นผู้มีพหุสูติ สามารถแสดงธรรมตามที่ตนได้ฟังมา ให้สตรี ๕๐๐ นางฟังแล้วสำเร็จโสดาปัตติผลในคราวเดียวกัน

(๒) นางสุชาดา^{๑๐๒} เป็นยอดของอุบาสิกาทั้งหลาย ผู้ถึงรัตนตรัยก่อน เพราะนางได้ตั้งความปรารถนาไว้ในสมัยพระปทุมตรพุทธเจ้านางเป็นธิดาของเสนานิคุณมพี เจ้าของที่ดินแห่งหมู่บ้านเสนานิ ใกล้กับอุรุเวลาเสนานิคม นางสุชาดาได้นำขำธูปายาสใส่ภาชนะทองคำไปถวายพระพุทธรองค์พระสมณโคดมรับภาชนะอาหารแล้วเสด็จไปยังฝั่งแม่น้ำ ทรงสรงน้ำที่ท่าสุปปติฏฐิตะ แล้วทรงเสวย

^{๙๕} อจ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๗๙/๒๙.

^{๙๖} อจ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๘๐/๒๙.

^{๙๗} อจ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๘๑-๒๘๓/๒๙-๓๐.

^{๑๐๑} ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๑๗๖/๓๙๑- ๓๙๔.

^{๑๐๒} อจ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๑๕๒/๓๔.

พระกระยาหารนี้เป็นอาหารพอไป ๔๙ วัน สำหรับพระองค์อาหารที่นางสุชาดาถวายนั้นเป็นอาหารสำคัญมื้อหนึ่ง ในบรรดาอาหารสำคัญที่สุดในการถวายแด่พระพุทธองค์^{๑๐๓}

(๓) นางวิสาขา^{๑๐๔} ยอดเยี่ยมกว่าอริยสาวิกาของพระพุทธองค์ในทางถวายทาน นางเกิดในเมืองภัททิยะ แคว้นอังคะ เป็นโสดาบันบุคลตั้งแต่อายุ ๗ ขวบ นางติดตามธัญชัยเศรษฐีบิดาไปอยู่เมืองสาเกต ต่อมานางได้แต่งงานกับลูกชายของมิคารเศรษฐี ตอนแรกไปอยู่ที่บ้านท่านเศรษฐีก็ถูกพ่อสามีบังคับให้มากราบนักบวชเปลือยแต่นางไม่มา เพราะเห็นว่าเป็นนักบวชที่ไม่ละอายเป็นมิจฉาทิฎฐิ จนถูกพ่อสามีไล่ออกจากบ้าน แต่ที่สุดนางก็สามารถเปลี่ยนใจพ่อผัวที่เดิมนับถือพวกนิครนถ์ (ศาสนาเซน) ให้หันมานับถือพระพุทธศาสนา ต่อมานางวิสาขาเคยนำผ้าเช็ดหน้าถวายพระพุทธเจ้าและพระพุทธองค์ทรงรับในฐานะเป็นทานพิเศษ อีกครั้งหนึ่ง นางวิสaxonนำเอาหมอน้ำ ไม้กวาด และที่เช็ดเท้าด้วยดินเผาไปถวายแด่พระพุทธองค์ พระพุทธองค์ทรงรับแต่หมอน้ำ กับไม้กวาด แต่ไม่ทรงรับหมอน้ำที่ทำด้วยดินเผา นางวิสาขามีลูกหลาน เหลน โหลน มากมาย เดินร่วมกับลูกหลานเหล่านี้นมองไม่ออกเลยว่า นางวิสาขาเป็น ย่า ยาย มองไปในฐานะเป็นพี่ เพราะนางเป็นคนที่มี ความสวยงามอยู่ตลอดเวลา

(๔) นางกาฬุบาสิกาชาวกรรหมรี เป็นเลิศในทางเลื่อมใสเพราะได้ยินได้ฟังตาม^{๑๐๕}

(๕) นางนกุลมาตาคหปตานี เป็นเลิศในทางเป็นผู้คุ้นเคยกับพระพุทธองค์^{๑๐๖}

(๖) พระนางสามาวดี มเหสีของพระเจ้าอุเทน เป็นผู้ยอดเยี่ยมในทางเจริญเมตตา^{๑๐๗}

(๗) นางสุปวาสะโกลิยธิดา เป็นเลิศในทางถวายของอันประณีต คือถวายทานอันมีรสเลิศแก่ภิกษุ^{๑๐๘}

(๘) นางสุปิยะ เป็นเลิศกว่าอุบาสิกาทั้งหลายในทางเป็นผู้พยาบาลภิกษุไข้^{๑๐๙}

(๙) นางอุตตรานันทมารดา เป็นเลิศในการเจริญมาน และรักษาศีลอุโบสถอย่างเคร่งครัด

๑๑๐

ข. กลุ่มสตรีที่เป็นนักบวช ได้แก่บรรดาภิกษุณีที่มาจากทุกสาขาอาชีพหรือทุภพวรรณะที่เป็นนักบวชที่บรรลอรหัตต์และมีบทบาทสำคัญในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาได้แก่

(๑) กลุ่มพระภิกษุณีชาวแคว้นสักกะ คือกลุ่มพระภิกษุณีชาวแคว้นสักกะโดยกำเนิด ที่ปรากฏชื่อมี ๑๕ รูปคือ

๑. พระมหาปชาบดี	๒. พระติสสา (๑)	๓. พระติสสา (๒)
๔. พระธีรา	๕. พระวีรา	๖. พระมิตตา (๑)
๗. พระภัทรา	๘. พระอุปสมา	๙. พระสุมนา

^{๑๐๓} ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๑/๑๐๐ -๑๑๑.

^{๑๐๔} อัง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๑๕๒/๓๔.

^{๑๐๕} อัง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๑๕๒/๓๓.

^{๑๐๖} อัง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๑๕๒/๓๓.

^{๑๐๗} อัง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๑๕๒/๓๒.

^{๑๐๘} อัง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๑๕๒/๓๓.

^{๑๐๙} อัง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๑๕๒/๓๓.

^{๑๑๐} อัง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๑๕๒/๓๓

๑๐. พระอุตตรา ๑๑. พระมิตตา (๒) ๑๒. พระอัญญตรา
๑๓. พระยโสธรา ๑๔. พระสุนทรินันทา ๑๕. พระอภิปันนา^{๑๓๔}
(๒) กลุ่มพระภิกษุณีชาวแคว้นโกศล มีดังนี้
๑. พระมุตตา (๑) ๒. พระมุตตา (๒) ๓. พระธัมมา
๔. พระอุตตมา ๕. พระทนต์ิกา ๖. พระอุพพรี
๗. พระเสลา ๘. พระสกุลา ๙. พระโสณา
๑๐. พระปฐาจารา ๑๑. พระสุชาตา ๑๒. พระอุตตรา
๑๓. พระอโนปมา ๑๔. พระคุดตา ๑๕. พระกีสาคโคตมี
๑๖. พระอุบลวรรณา ๑๗. พระปุณณา (๑) ๑๘. พระปุณณา (๒)
๑๙. พระสุมังคลมาตา ๒๐. พระสุมณา^{๑๓๕}
(๓) กลุ่มพระภิกษุณีชาวแคว้นมคธมีดังนี้
๑. พระธัมมทินนา ๒. พระจิตตา ๓. พระเมตติกา
๔. พระสุกกา ๕. พระโสมา ๖. พระภัททาภุณทลเสสา
๗. พระจาลา ๘. พระอุปจาลา ๙. พระสีสุปจาลา
๑๐. พระสุภา (๑) ๑๑. พระสุภา (๒) ๑๒. พระวิชยา^{๑๓๖}
(๔) กลุ่มพระภิกษุณีชาวแคว้นวัชชีมี ดังนี้
๑. พระเถริกา ๒. พระเชนตา ๓. พระสีหา
๔. พระวิมลมา ๕. พระอัมพาลี ๖. พระวาสิฏฐี
๗. พระโรหิณี^{๑๓๗}
(๕) กลุ่มพระภิกษุณีต่างแคว้นและไม่ปรากฏแคว้นมีดังนี้
๑. พระจาปา ๒. พระภัททาปิลานี ๓. พระเขมา
๔. พระอัทธมาสี ๕. พระสุนทรี ๖. พระสามา
๗. พระอปรสามา ๘. พระนันทุตตรา ๙. พระมิตตากาฬี
๑๐. พระอภยมาตา ๑๑. พระอภยา ๑๒. พระวัฑฒมาตา
๑๓. พระอิสิทาสี ๑๔. พระสุเมธา ๑๕. พระจันทา
๑๖. พระวิสาชา ๑๗. พระสังฆา ๑๘. พระภิกษุณี ๓๐ รูป
๑๙. พระภิกษุณี ๕๐๐ รูป^{๑๓๘}
(๖) กลุ่มพระภิกษุณีในคัมภีร์อุปทาน^{๑๓๙} มีดังนี้
๑. พระสุเมธา ๒. พระสังกมทา ๓. พระมณฑปทายิกา

^{๑๓๔} บรรจบ บรรณรุจิ, ภิกษุณี : พุทธสาวิกาครั้งพุทธกาล, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า ๗.

^{๑๓๕} บรรจบ บรรณรุจิ, ภิกษุณี : พุทธสาวิกาครั้งพุทธกาล, หน้า ๕๓.

^{๑๓๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๗.

^{๑๓๗} อ้างแล้ว, หน้า ๑๕๗.

^{๑๓๘} อ้างแล้ว, หน้า ๑๘๕.

^{๑๓๙} ข.อุป. (ไทย) ๓๓/๑-๒๓๓/๓๖๕-๕๕๒.

๔. พระสัตตอุปปลมาลิกา	๕. พระอุทกทายิกา	๖. พระสลพบุปผิกา
๗. พระเอกาสนทายิกา	๘. พระนพมาลิกา (๑)	๙. พระนพมาลิกา (๒)
๑๐. พระเขมา	๑๑. พระปฐาจารา	๑๒. พระกีสาคโคตมี
๑๓. พระสกุลา	๑๔. พระโสณา	๑๕. พระยโสธรา
๑๖. พระภิกษุณี ๑๐,๐๐๐ รูป		
๑๗. พระภิกษุณี ๑๘,๐๐๐ รูป (๑)		
๑๘. พระภิกษุณี ๑๘,๐๐๐ รูป (๒)		
๑๙. พระภิกษุณี ๘๔,๐๐๐ รูป		
๒๐. พระสังคาลมาตา	๒๑. พระอภีรูปันนทา	๒๒. พระปุณณิกา
๒๓. พระเสลา	๒๔. พระเมฆลทายิกา	๒๕. พระกัจฉกัฏฐิกขทายิกา
๒๖. พระปัญจทีปิกา	๒๗. พระเอภุโปสถิกา	๒๘. พระโมทกทายิกา
๒๙. พระปัญจทีปทายิกา	๓๐. พระมหาปชาบดี	๓๑. พระอุบลวรรณา
๓๒. พระกุนทลเกสี	๓๓. พระธัมมทินนา	๓๔. พระนันทา
๓๕. พระภัททกาปิลาณี	๓๖. พระอุปปลทายิกา	๓๗. พระสุกกา
๓๘. พระอัทธมกาสิ	๓๙. พระอัมพปาลี ^{๑๔๐}	

จากการกล่าวมาทั้งหมดจะพบว่า สตรีในสมัยพุทธกาลนั้นถือว่าเป็นผู้ที่ได้รับโอกาสหรือได้รับการยกฐานะขึ้นมาจากเดิมที่ถูกกดขี่ หรือถูกตีกรอบให้อยู่ในความเป็นสตรีที่มีศักดิ์ต่ำกว่าบุรุษ เป็นผู้รับใช้ หรือเป็นผู้ที่ต้องพึ่งพาบุรุษในการเป็นอยู่เพียงอย่างเดียว หรือเป็นผู้ที่ไม่มีความเท่าเทียมกับบุรุษในหลายๆ ด้าน อันเนื่องมาจากการตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของศาสนาพราหมณ์ฮินดูมาก่อน แต่เมื่อพระพุทธศาสนาได้อุบัติขึ้นมาแล้ว สถานภาพของสตรีก็ได้รับการยกให้มีความเท่าเทียมกันระหว่างชายกับหญิง หรือสตรีกับบุรุษทั้งในด้านการดำเนินชีวิตทางโลกและในด้านศาสนา ซึ่งการที่พระพุทธศาสนาได้ให้โอกาสกับสตรีในความเป็นผู้มีสิทธิ และเสรีภาพรวมถึงโอกาสในด้านการทำงานและการประกอบศาสนานั้นก็เพราะพระพุทธศาสนาปฏิเสธแนวคิดแบบจารีตดั้งเดิมของพราหมณ์แล้วเสนอแนวคิดใหม่ที่สามารถทำให้สตรีมีโอกาสในการดำรงชีวิตอยู่ในสังคมได้อย่างเสรีหลุดจากกรอบของศาสนาและความเชื่อดั้งเดิมของตนเอง ที่สุดก็คือการได้พัฒนาตนเองไปสู่การบรรลุธรรมผลนิพพานที่พึงปรารถนาอันเป็นเป้าหมายอันสูงสุดของชีวิตในทางศาสนาได้

^{๑๔๐} บรรจบ บรรณรุจิ, ภิกษุณี : พุทธสาวิกาครั้งพุทธกาล, หน้า ๒๔๙.

บทที่ ๓

บทบาทของสตรีที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสาน

สำหรับประเด็นที่จะต้องนำมาศึกษาต่อไปนี้ก็คือประเด็นที่เกี่ยวกับแนวคิดเรื่องบทบาท คำว่าบทบาทที่มุ่งจะศึกษาในงานวิจัยนี้หมายถึงอะไรมีกรอบในการศึกษาอย่างไร ซึ่งผู้วิจัยเห็นว่าเป็น เรื่องที่จะต้องนำมาศึกษาก่อน ประการต่อมาก็คือกรอบแนวคิดเรื่องวรรณกรรมอีสานและสาระสำคัญของวรรณกรรมอีสานที่จะนำมาศึกษาว่ามีทั้งหมดกี่เรื่องและแต่ละเรื่องนั้นมีประวัติความเป็นมาหรือเรื่องย่อพอเป็นสังเขปในการศึกษาอย่างไรบ้าง โดนทั้งหมดทุกประเด็นที่จะนำมาศึกษานั้นก็มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๓.๑ แนวคิดเรื่องบทบาท

แนวคิดทฤษฎีบทบาทและหน้าที่จัดเป็นบททฤษฎีที่สำคัญเพราะเมื่อบุคคลได้ศึกษาหลักแนวคิดทฤษฎีจนเข้าใจอย่างลึกซึ้งชัดเจนแล้ว เมื่อนำไปปฏิบัติย่อมทำให้สามารถประพฤติปฏิบัติต่อตนเอง บุคคลรอบข้าง และสังคม ได้อย่างถูกต้องเหมาะสมต่อไป ดังนั้นจะกล่าวถึง (๑) แนวคิดทฤษฎีบทบาท (๒) แนวคิดทฤษฎีหน้าที่ โดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๓.๑.๑ แนวคิดเกี่ยวกับทฤษฎีบทบาท คำว่า “บทบาท” ตามพจนานุกรมราชบัณฑิตยสถาน ได้ให้ความหมายไว้ว่า การทำทำตามบท การทำตามบท โดยปริยายหมายความว่า การทำตามหน้าที่ที่กำหนดไว้ เช่น บทบาทของพ่อแม่ บทบาทของครู^๑ เมื่อนำคำว่า บทบาทตามนิยามนี้มาเป็นบทบาทของสตรี ก็อาจทำให้ทราบความหมายโดยรวมได้ว่า หมายถึง บทบาทของสตรีที่พึงกระทำตามหน้าที่ที่กำหนดไว้ตามสถานภาพแห่งสตรีนั้นๆ จะเห็นได้ว่า ทฤษฎีบทบาทเป็นทฤษฎีที่กล่าวถึงการแสดงออกของพฤติกรรมของมนุษย์ในสังคมจึงสามารถนำทฤษฎีบทบาทมาอธิบายพฤติกรรมของสตรีเกี่ยวกับบทบาทและหน้าที่ของสตรีในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ตามบทบาทและหน้าที่ที่แต่ละบุคคลได้รับและถูกกำหนดโดยระเบียบของทางราชการ นิยามศัพท์ของคำว่า “บทบาท” โดยมีผู้ให้ความหมายของคำว่า “บทบาท” ไว้หลายท่าน ดังนี้

คำว่า บทบาท หมายถึง สิ่งที่สังคมกำหนดสิทธิและหน้าที่ให้สถานภาพใด บุคคลในสถานภาพนั้นๆ จะต้องประพฤติหรือปฏิบัติตามหน้าที่ที่กำหนด^๒ หรือหน้าที่ หรือหมายถึงพฤติกรรมอันพึงคาดหวังของบุคคลแต่ละคนในกลุ่ม หรือในสังคมหนึ่งๆ หน้าที่หรือพฤติกรรมดังกล่าวโดยปกติ

^๑ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๔๒, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท นานมีบุ๊ค, ๒๕๔๖), หน้า ๔๕๙.

^๒ ร้อยตำรวจโท วุฒิชัย เปี้ยแดง, “บทบาทและชุมชนในการป้องกันและแก้ไขปัญหาความรุนแรงในครอบครัว: ศึกษาเฉพาะกรณีชุมชนนำร่องของกรุงเทพมหานคร ๔ ชุมชน”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, (สาขาการบริหารงานยุติธรรม ภาควิชาสังคมสงเคราะห์ศาสตร์, คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๓), หน้า ๓๐.

แล้วเป็นสิ่งที่กลุ่มหรือสังคมหรือวัฒนธรรมนั้นๆ กำหนดขึ้นเพื่อความเป็นระเบียบของสังคม^๓ หรือหมายถึงสิ่งที่ทำให้เกิดความเป็นบุคคลและเปรียบได้เสมือนบทของตัวละครเรื่องนั้นๆ เป็นอะไร มีบทบาท หน้าที่จะต้องแสดงอย่างไร ถ้าแสดงผิดบทหรือไม่สมบทบาทก็อาจถูกเปลี่ยนตัวไม่ให้แสดงอีกต่อไปเลย ดังนั้น บทบาทก็คือ การกระทำต่างๆ ที่ “บท” กำหนดไว้ให้ผู้แสดงต้องทำตามได้ ที่ยังอยู่ใน “บท” นั้น

จากการให้ความหมายของคำว่า “บทบาท” ดังกล่าวข้างต้นจะเห็นได้ว่า บทบาทคือการกระทำหรือพฤติกรรมที่ถูกกำหนดหรือที่ถูกคาดหวังจากสังคมและเมื่อบุคคลใดๆ ก็ตามประพฤติปฏิบัติออกนอกกลุ่มนอกทางจากที่สังคมกำหนดหรือคาดหวังจากบุคคลนั้นๆ ก็หมายถึงว่า อาจถูกเปลี่ยนตัวหรือไม่ให้แสดงบทบาทนั้นอีกเลยเพราะไม่ปฏิบัติตามบทบาทที่สังคมกำหนดหรืออาจเป็นเพราะการแสดงบทบาทที่ไม่ตรงตามสภาพของตนเองนั้นนำมาซึ่งปัญหาให้กับตนเอง ครอบครัวและสังคมนั่นเอง

๓.๑.๒ แนวคิดเกี่ยวกับทฤษฎีหน้าที่ สำหรับคำว่า “หน้าที่” ในพจนานุกรมราชบัณฑิตยสถาน ได้ให้คำนิยามไว้ว่า “หน้าที่” เป็นคำนาม หมายถึง กิจที่ควรทำ กิจที่จะต้องทำ วงแห่งกิจการ เมื่อนำคำว่า “หน้าที่” ตามคำนิยามนี้มาเป็นหน้าที่ของสตรีแล้ว อาจได้ความหมายว่า กิจที่สตรีจะต้องทำ หรือ หน้าที่ที่สตรีจะต้องทำหรือรับผิดชอบ^๔ จากการอธิบายความหมายดังกล่าวนี้แสดงให้เห็นว่า การทำหน้าที่นั้นจะต้องกระทำด้วยจิตสำนึกจากจิตใจของตนเองว่า เป็นกิจหน้าที่ที่จะต้องรับผิดชอบต่อหน้าที่ที่ตนเองได้รับมอบหมาย ทั้งหน้าที่ที่ได้รับการแต่งตั้ง หรือไม่มีการแต่งตั้ง ทั้งนี้หน้าที่บางอย่าง เช่น หน้าที่ของภรรยาเป็นหน้าที่ที่เกิดขึ้นเองตามกฎธรรมชาติของมนุษย์เมื่อมีครอบครัวแล้ว จัดเป็นการกระทำหน้าที่เพื่อหน้าที่ด้วยจิตวิญญาณที่จะรับผิดชอบต่อตนเองและครอบครัว สังคม และบุคคลรอบข้าง

๓.๑.๓ ลักษณะและความสำคัญของบทบาทและหน้าที่

สำหรับลักษณะของบทบาทและหน้าที่นั้นเราสามารถพิจารณาได้ ๒ ลักษณะ คือ (๑) บทบาทที่เกิดขึ้นตามสภาพโดยกำเนิดหรือสภาพที่ถูกกำหนดให้พื้นฐานที่สังคมส่วนใหญ่ยึดเป็นหลักสำหรับสภาพประเภทนี้ ได้แก่ เพศ อายุ ชาติ กำเนิด เป็นต้น เช่น ในสังคมไทย บทบาทของผู้ที่อ่อนกว่าต้องเคารพผู้อาวุโส เป็นต้น (๒) บทบาทที่เกิดขึ้นตามสภาพที่ได้มาจากการแต่งตั้งหรือตามความสามารถของบุคคลนั้นๆ ซึ่งเป็นสภาพที่ได้มาในภายหลัง อาทิ สภาพทางทหาร สโมสร สภาพทางการศึกษา เป็นต้น^๕

โดยบทบาทและหน้าที่ มีความสำคัญต่อครอบครัวกลุ่ม และชุมชนในกรอบและวัฒนธรรมที่เขาอาศัยอยู่ นักสังคมสงเคราะห์ต้องเข้าใจมนุษย์ทุกคนมีบทบาทในทางสังคม และบทบาทที่แน่นอน บทบาทของแต่ละคนจะถูกกำหนดไว้ควบคู่กับสภาพของสังคม เช่น สภาพทางบิดา

^๓ ผศ.ดร.ชัชชัย คุ่มทวีพร, **ปรัชญาในสังคมไทย**, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทนาทองการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๑๗๓.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๓.

^๕ ร้อยตำรวจโท วุฒิชัย เปี้ยแดง, “บทบาทและชุมชนในการป้องกันและแก้ไขปัญหาความรุนแรงในครอบครัว : ศึกษาเฉพาะกรณีชุมชนนำร่องของกรุงเทพมหานคร ๔ ชุมชน”, **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**, หน้า ๓๐.

มารดา บุคคลนั้นจะมีบทบาทที่แน่นอน ในการเป็นหัวหน้าครอบครัว ต้องดูแลเลี้ยงครอบครัว ดูแลอบรมสั่งสอนบุตร บุคคลใดมีสถานภาพเป็นนักเรียนบุคคลนั้นต้องมีบทบาทศึกษาเล่าเรียน และต้องตั้งใจศึกษาเล่าเรียนให้จนกระทั่งสำเร็จ สามารถประกอบอาชีพหาเลี้ยงตนเองและพึ่งพาตนเองได้ เป็นต้น มนุษย์มีบทบาทที่แน่นอนตามสถานภาพของตนในสังคมหากมิได้กระทำหน้าที่ตามบทบาทก็จะทำให้เกิดปัญหา^๖

จากการกล่าวถึงลักษณะและความสำคัญของบทบาทและหน้าที่ที่กล่าวโดยสรุปก็คือ ลักษณะของบทบาทมีความสำคัญต่อหน้าที่ที่จะต้องปฏิบัติตามบทบาทนั้น ซึ่งลักษณะของบทบาทมีอยู่ด้วยกัน ๒ ลักษณะคือ บทบาทที่เกิดขึ้นโดยชาติกำเนิดได้แก่เพศ อายุ ชาติ กำเนิด เป็นต้น และบทบาทที่เกิดขึ้นภายหลังซึ่งอาจจะได้มาด้วยคุณสมบัติพิเศษด้วยความสามารถทางการศึกษาด้วยสถานภาพทางกรรมรส เป็นต้น

๓.๒ แนวคิดเรื่องวรรณกรรมอีสาน

สำหรับประเด็นเรื่องของแนวคิดเรื่องวรรณกรรมและสาระสำคัญเกี่ยวกับวรรณกรรมอีสานนั้น ถือว่าเป็นประเด็นที่มีความเกี่ยวข้องกัน เนื่องจากว่าประเด็นที่เราจะต้องศึกษาในรายละเอียดนั้นก็คือเรื่องบทบาทและหน้าที่ของสตรีที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสาน โดยวรรณกรรมอีสานที่นำมาศึกษาในงานวิจัยนี้มีทั้งหมด ๑๒ เรื่อง โดยแต่ละเรื่องล้วนเป็นเรื่องที่มีความน่าสนใจ ซึ่งสาระสำคัญที่จะต้องศึกษาในประเด็นของวรรณกรรมอีสานนั้นก็ดังต่อไปนี้

๓.๒.๑ ความหมายของคำว่าวรรณกรรม สำหรับคำว่าวรรณกรรมเมื่อพิจารณาจากความหมายที่ปรากฏเราจะพบว่า มีความหมายที่เข้าใจกันโดยทั่วไปว่า หมายถึง ผลงานศิลปะที่แสดงออกด้วยการใช้ภาษา เพื่อการสื่อสารเรื่องราวให้เข้าใจ ระหว่างมนุษย์ เป็นสิ่งที่สร้างสรรค์ขึ้นเพื่อใช้สื่อความหมาย โดยถ่ายทอดผ่านความงามหรือศิลปะในการใช้ภาษา วรรณกรรมแต่ละชาติก็มีลักษณะพิเศษแตกต่างกัน เนื่องด้วยแนวคิดและค่านิยมบางประการของกวีหรือนักประพันธ์ไม่เหมือนกัน แม้แต่วรรณกรรมไทยเองก็มีลักษณะแตกต่างกัน หรือหมายถึง สิ่งซึ่งเขียนขึ้นไม่ว่าจะเป็นรูปใดหรือความมุ่งหมายใด^๗ หรือหมายถึง หนังสือหรือเอกสารที่มีลักษณะเป็นศิลปกรรมในบทบาทที่มีรูปแบบมีเนื้อหาสาระที่ผู้เขียนพยายามสื่อความคิดด้วยวิธีการหนึ่งมายังผู้อ่าน^๘ หรือหมายถึง งานเขียนในรูปกวีนิพนธ์ ร้อยกรอง และข้อเขียนทั้งหมดที่ใช้ภาษาร้อยแก้ว ได้แก่ บทความ สารคดี นวนิยาย นิทาน เรื่องสั้น บทละคร ภาพยนตร์ บทโทรทัศน์ ตลอดจนคอลัมน์ในหนังสือพิมพ์^๙ หรือหมายถึง งานสร้างสรรค์ทางศิลปะที่ใช้ภาษาเป็นสื่อกลาง ไม่ว่าจะมีความเป็นแบบใดก็ตาม

^๖ นางลักษณ์ เทพสวัสดิ์, **ทฤษฎีและการสังคมสงเคราะห์**, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๐), หน้า ๒๗.

^๗ กุหลาบ มลลิกะมาส, **วรรณกรรมไทย**, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๑๓), หน้า ๕.

^๘ บุญเหลือ เทพยสุวรรณ และเจตนา นาควัชระ, **วรรณคดี**, (กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๐), หน้า ๕๘.

^๙ สิทธา พิณภูวดล และนิตยา กาญจนวรรณ, **ความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับวรรณกรรมไทย**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : ดวงกมล, ๒๕๒๐), หน้า ๓๕.

มีขอบเขตถึงงานเขียนทุกชนิด เช่น วรรณคดี นวนิยาย เรื่องสั้น บทละคร รวมทั้งวรรณกรรมที่เล่าสืบต่อกันมาด้วยปาก เช่น นิทานพื้นบ้าน บทเพลงต่างๆ^{๑๐}

อนึ่ง คำว่า “วรรณกรรม” ก็ได้นิยมใช้กันแพร่หลายมาตามลำดับ และสมัยรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้จัดตั้งสำนักงานวัฒนธรรมทางวรรณกรรมรวมอยู่ในกระทรวงวัฒนธรรมแห่งชาติ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๕ มีหน้าที่เผยแพร่วรรณกรรมและส่งเสริมศิลปะการแต่งหนังสือ เพื่อรักษาวัฒนธรรมไทยอย่างเป็นทางการสืบต่อจากวรรณคดีสโมสร ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ กุหลาบ มลลิกะมาส กล่าวว่า คำว่า “วรรณกรรม” มาจากการสร้างศัพท์ใหม่ แทนคำว่า “Literature” โดยวิธีสมาส หรือรวมคำ จากคำว่า วรรณ หรือ บรรณ ซึ่งหมายถึง ใบไม้ หรือ หนังสือ รวมกับคำว่า กรรม ซึ่งหมายถึงการกระทำ ดังนั้นวรรณกรรม จึงหมายถึง การกระทำที่เกี่ยวกับหนังสือ โดยความหมายของวรรณกรรม หมายถึง สิ่งซึ่งเขียนขึ้นทั้งหมด ไม่ว่าจะเป็นไปในรูปแบบใด หรือเพื่อความมุ่งหมายใด ซึ่งอาจจะเป็นใบปลิวหนังสือพิมพ์ นวนิยาย คำอธิบาย ฉลวย เป็นต้น ก็ได้^{๑๑} หรือหมายถึง หนังสือ หรือเอกสาร ที่มีศิลปกรรมในบทบาทที่มีรูปแบบ มีสาระเนื้อหา^{๑๒} นอกจากนั้นวรรณกรรม หมายถึง งานเขียนในรูปแบบบทกวีนิพนธ์ ร้อยกรอง และข้อเขียนทั้งหมดที่ใช้ภาษาร้อยแก้ว ได้แก่ บทความ สารคดี นวนิยาย เรื่องสั้น เรียงความ บทละคร บทภาพยนตร์ บทโทรทัศน์ ตลอดจนคอลัมน์ต่างๆ ในหนังสือพิมพ์ เมื่อกล่าวโดยสรุป วรรณกรรม หมายถึง งานเขียนทุกชนิดทั้งประเภทร้อยกรองและร้อยแก้ว เช่น นวนิยาย เรื่องสั้น บทความ เป็นต้น ที่ผู้เขียนได้สื่อความคิดของตนเองรวมทั้งความคิดของผู้คนที่ได้สืบทอดต่อกันมา เช่น นิทาน เป็นต้น แก่ผู้อ่าน

๓.๒.๒ แนวคิดเรื่องวรรณกรรมอีสาน สำหรับคำว่า วรรณกรรมอีสาน มีองค์ประกอบของคำสองคำ คือคำว่า วรรณกรรม หมายถึง ผลงานการสร้างสรรค์ของผู้คนในรูปแบบของการเขียนเรื่องราวต่างๆ ทั้งที่เป็นร้อยแก้ว หรือร้อยกรอง เพื่อจรรโลงจิตใจหรือเพื่อสอนหรือเพื่อการบันทึกเรื่องราวประวัติศาสตร์ เป็นต้น ของผู้คนในแต่ละท้องถิ่นและแต่ละยุคแต่ละสมัย กับคำว่า อีสาน ที่หมายถึง พื้นที่ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยที่อยู่ในแหล่งวัฒนธรรมแอ่งสกลนคร และที่ราบสูงโคราช เมื่อรวมกันเป็นคำว่า วรรณกรรมอีสาน จึงหมายถึง วรรณกรรมที่เกิดจากภูมิปัญญาของผู้คนที่อาศัยอยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย หรือหมายถึง วรรณกรรมกลุ่มวัฒนธรรมไทย-ลาว ซึ่งได้แพร่กระจายไปยังกลุ่มวัฒนธรรมเขมร - ส่วย (กูย) และกลุ่มวัฒนธรรมโคราช (ไทยเบิ้ง) ด้วย อย่างไรก็ตามกลุ่มเขมร - ส่วย (กูย) และไทยโคราช ก็มีวรรณกรรมของตนเองอีกต่างหากซึ่งนิยมเรียกชื่อว่า วรรณกรรมเขมรและวรรณกรรมโคราช ตามลำดับ วรรณกรรมอีสาน เกิดจากภูมิปัญญาของปราชญ์พื้นบ้านที่สร้างสรรค์ขึ้น เพื่อสนองความต้องการของสังคมทั้งด้านความบันเทิงใจคติสอนใจ ความเชื่อ ประเพณี วัฒนธรรม และสาระความรู้

^{๑๐} ประทีป เหมือนนิล, วรรณกรรมไทยปัจจุบัน, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : เจริญวิทย์การพิมพ์, ๒๕๒๓), หน้า ๕๖.

^{๑๑} กุหลาบ มลลิกะมาส, “วรรณกรรมบทละคร” ใน คู่มือภาษาไทยเล่ม ๓, (กรุงเทพมหานคร : หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมฝึกหัดครู, ๒๕๑๓), หน้า ๗.

^{๑๒} บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, ม.ล. แว่นวรรณกรรม, (กรุงเทพมหานคร : อ่านไทย, ๒๕๒๙), หน้า ๕๘. เจตนา นาควัชระ, ทางไปสู่วัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์, (กรุงเทพมหานคร : ดวงกมล, ๒๕๒๔), หน้า ๒๐.

วรรณกรรมอีสานในสมัยต้นๆ ก่อนได้รับคำสอนในพุทธศาสนาก็มีลักษณะเฉพาะซึ่งสะท้อนวิถีชีวิตของชาวบ้านในรูปชุมชนที่บอกเล่าสืบต่อกันมาเกี่ยวกับความเชื่อเรื่องผีสารเทวดา โชคชะตาและฤกษ์ยาม แต่ในสมัยที่ภาคอีสานเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรล้านช้าง ซึ่งนับถือพระพุทธศาสนา จึงมีวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับหลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนาสาธกกับความเชื่อเดิม โดยการจารึกวรรณกรรมลงในใบลานเป็นหนังสือผูก วรรณกรรมอีสานในช่วงนี้จึงมีคุณค่าทั้งทางคติโลกและคติธรรม^{๑๓}

๓.๒.๓ ความเป็นมาของวรรณกรรมอีสาน ชาวอีสานกลุ่มวัฒนธรรมไทย-ลาว ได้สืบทอดวัฒนธรรมลุ่มแม่น้ำโขงร่วมกับชาวล้านช้างมาตั้งแต่อดีต ฉะนั้นจึงมีลักษณะร่วมกันอยู่มากทางด้านวรรณกรรม ตัวอักษร ตลอดจนภาษาพูด โดยเมื่อพิจารณาอย่างละเอียดแล้วพบว่าภาษาอีสานกับภาษาลาวมีความคล้ายคลึงกันมาก จนเกือบเป็นภาษาเดียวกัน จะต่างกันที่สำเนียงเพี้ยนกันเพียงเล็กน้อยเท่านั้น ในการสืบทอดวัฒนธรรมด้านวรรณกรรมและตัวอักษรนั้น พบว่าอาณาจักรล้านช้าง ได้มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับอาณาจักรล้านนาในสมัยราชวงศ์มังราย ดังปรากฏในพงศาวดารล้านช้างและพงศาวดารโยนก กล่าวไว้ว่า ในสมัยพระเจ้าโพธิสารราชแห่งล้านช้าง (พ.ศ. ๒๐๖๓-๒๐๙๓) ได้ส่งราชทูตไปขอพระไตรปิฎก ๖๐ คัมภีร์ และพระเทพมณฑลเถระจากเชียงใหม่ สมัยพระเมืองแก้วได้ไปเผยแผ่พระธรรมในอาณาจักรล้านช้างเมื่อ พ.ศ. ๒๐๖๖ วรรณกรรมและตัวอักษรจึงเข้าไปในล้านช้างในครั้งนั้นด้วย และเมื่อชาวล้านช้างขยายกลุ่มชนมาอาศัยที่ภาคอีสาน ได้นำวัฒนธรรมเหล่านั้นมาด้วย จึงพบว่า วรรณกรรมอีสานจำนวนมากมีเนื้อเรื่องเหมือนกับวรรณกรรมทางภาคเหนือ เช่น เรื่องนางผมหมอม จำปาสีตัน สังข์สินชัย และลิ้นทอง เป็นต้น

๓.๒.๔ การสืบทอดวรรณกรรมท้องถิ่นอีสาน การสืบทอดวรรณกรรมท้องถิ่นอีสานได้มีการสืบทอดควบคู่กับวัฒนธรรมอย่างอื่นๆ ของชาวอีสาน นั้นเกิดมาจากการยอมรับการสืบทอดวัฒนธรรมจากอินเดีย อันมีพุทธศาสนาหลักเถรวาทเช่นเดียวกัน แต่การผสมผสานพุทธศาสนากับความเชื่อเรื่องภูตผีวิญญาณของชาวท้องถิ่นย่อมแตกต่างกันไปบ้าง ซึ่งเป็นปัจจัยให้จารีตประเพณี อันเป็นส่วนปลีกย่อยของทั้ง ๒ ท้องถิ่นแตกต่างกันไปบ้าง^{๑๔} กล่าวคือเมื่อพระพุทธศาสนาเข้ามาสู่ดินแดนอีสานแล้วคนอีสานก็พยายามที่จะนำเอาคำสอนทางพระพุทธศาสนาให้เข้าถึงจิตใจของคนในท้องถิ่นด้วยการพยายามแทรกคำสอนลงในเรื่องราวของนิทานท้องถิ่น โดยพยายามที่จะปรับเนื้อหาของนิทานปรัมปราของชาวบ้านให้มาเป็นนิทานชาดก เพราะว่าเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้าซึ่งเป็นผู้ที่คนในท้องถิ่นให้ความเคารพอยู่แล้ว ดังนั้นการสืบทอดจึงผ่านทางการเล่าเรื่อง

ส่วนการศึกษาของ ธวัช ปุณโณทก พบว่า ชาวไทยในภูมิภาคอีสานนั้นส่วนใหญ่เป็นประชากรฝั่งตะวันออกของแม่น้ำโขงอพยพเข้ามาอยู่ในดินแดนภาคอีสาน โดยได้รับวัฒนธรรมลุ่มแม่น้ำโขงเข้ามาด้วยมาตั้งภูมิลำเนาอยู่ปะปนกับชาวท้องถิ่นเดิม การอพยพประชากรฝั่งตะวันออกของแม่น้ำโขงมาตั้งภูมิลำเนามีมากในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ส่วนใหญ่ เป็นผลมาจากการเมืองและสงครามมีส่วนน้อยที่เข้ามาตั้งหลักแหล่งหาทำมาหากินตามความสมัครใจ ประชากรที่อพยพมาใน

^{๑๓} สุภณ สมจิตศรีปัญญา, วาบทกรรมจากวรรณกรรมสองต่อการสร้างทุนทางวัฒนธรรมในภาคอีสาน, วิทยานิพนธ์ ปรัชญา, มหาสารคาม : มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, ๒๕๕๐, หน้า ๑๙-๒๐.

^{๑๔} ชาญวิทย์ เกษตรศิริและคณะ, วัฒนธรรมลุ่มน้ำโขง, (กรุงเทพมหานคร : มติชน, ๒๕๒๐), หน้า ๗๗.

สมัยต้นรัตนโกสินทร์นี้จึงเป็นประชากรส่วนใหญ่ของชาวอีสานซึ่งเป็นกลุ่มที่ได้รับวัฒนธรรมลุ่มแม่น้ำโขงมาตลอด ฉะนั้นจารีตประเพณี ความเชื่อและปทัฏฐานของสังคมตลอดจนปรัชญาชีวิตของกลุ่มวัฒนธรรมลุ่มแม่น้ำโขง จึงทวีความรุนแรงและทวีความสำคัญยิ่งขึ้นในภูมิภาคนี้และประมวลเข้าเป็นธรรมเนียมของสังคมในการดำรงชีวิตประจำวัน ฉะนั้นการพัฒนาวัฒนธรรมลุ่มแม่น้ำโขงอันมีอาณาจักรล้านช้างเป็นศูนย์กลาง จึงควบคู่กับการสืบทอดวัฒนธรรมอีสานของไทย จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์และการสืบทอดวัฒนธรรมของอาณาจักรล้านช้างพอจะสรุปได้ว่า อาณาจักรล้านช้างได้สืบทอดศิลปวัฒนธรรมมาจากอาณาจักรล้านนาไทย ในสมัยราชวงศ์เม็งรายและทวีความรุนแรงมากขึ้น ในสมัยตอนปลายราชวงศ์เม็งราย ที่รับเอาทายาทแห่งราชอาณาจักรล้านช้าง คือ พระเจ้าไชยเชษฐาธิราชมาครองเมืองเชียงใหม่ในช่วงปี พ.ศ. ๒๐๘๖ - ๒๐๙๑ และได้กลับไปครองล้านช้างอีกเมื่อปีดาสิ้นพระชนม์ ในปี พ.ศ. ๒๐๙๑ ในการกลับไปครั้งนี้พระเจ้าไชยเชษฐาธิราชได้นำสรรพวิชาและนักปราชญ์ราชบัณฑิตติดตามพระองค์ด้วยเป็นจำนวนมาก นอกจากนี้ยังพบว่าในการสืบทอดพระพุทธศาสนาของอาณาจักรล้านช้างในสมัยใกล้เคียงกันหรือก่อนหน้านี้นี้เล็กน้อย นักปราชญ์อาณาจักรล้านช้าง ได้ศึกษาพระธรรมวินัยคัมภีร์พุทธศาสนาจากนักปราชญ์ของราชอาณาจักรล้านนาเป็นส่วนใหญ่ เช่น พระเถระผู้ใหญ่ของราชอาณาจักรล้านช้างในสมัยพระเจ้าโพธิสาลราชเป็นชาวล้านนาไทย หรือไม่ก็ศึกษาพระธรรมวินัยจากอาณาจักรล้านนา กล่าวคือ พระมหาสังฆราชสิริจันทโเป็นชาวพิษณุโลกศึกษาพุทธศาสนาจากอาณาจักรล้านนาที่เมืองน่าน^{๑๕}

นอกจากนี้พงศาวดารลาว ได้กล่าวถึงการสืบทอดพระพุทธศาสนาจากอาณาจักรล้านนาไปสู่อาณาจักรล้านช้างในสมัยพระเจ้าโพธิสาลราชว่า พระเจ้าโพธิสาลราชได้ส่งทูตมาขอพระไตรปิฎกจำนวน ๖๐ คัมภีร์ และพระเทพมงคลจากอาณาจักรล้านนาเชียงใหม่เมื่อ ปี พ.ศ. ๒๐๖๖ ด้วยซึ่งในสมัยดังกล่าวนี้อาณาจักรล้านนามีความเจริญรุ่งเรืองทางพุทธศาสนาอย่างสูงสุด จนมีการสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ ๘ ในอาณาจักรล้านนาเชียงใหม่ เมื่อ ปี พ.ศ. ๒๐๒๐^{๑๖}

ฉะนั้น วรรณกรรมพุทธศาสนาซึ่งเคยเจริญรุ่งเรืองอย่างมากในสมัยตอนปลายราชวงศ์เม็งราย ของอาณาจักรล้านนาไทย จึงเข้าสู่อาณาจักรล้านช้างในครั้งนี้อย่างมากมาย นอกจากนี้ยังเชื่อได้ว่าวรรณกรรมนิทาน นิยาย ของภาคเหนือคงได้เข้าสู่อาณาจักรล้านช้างอย่างมาก ในช่วงสมัยดังกล่าววรรณกรรมเหล่านี้เจริญรุ่งเรืองอยู่ในอาณาจักรล้านช้างสืบทอดมาและแพร่กระจายไปตามลุ่มแม่น้ำโขงชาวอีสานของไทยซึ่งยอมรับวัฒนธรรมลุ่มแม่น้ำโขงจึงรับวรรณกรรมเหล่านั้นมา ฉะนั้นจึงเป็นเรื่องที่ไม่น่าแปลกที่พบว่าวรรณกรรมอีสานจำนวนมากมีเนื้อเรื่องเช่นเดียวกับวรรณกรรมในภาคเหนือและวรรณกรรมเหล่านี้ไม่นิยมในภาคกลางของประเทศไทย เช่น ท้าวลิ้นทอง ท้าวกำกาดำ จำปาสีตัน ท้าวสีทน นางผมหอม สังข์สินไชย เป็นต้น ซึ่งในภาคเหนืออาจเรียกชื่อแตกต่างกันไปบ้าง เช่น ท้าวกำกาดำ ทางภาคเหนือเรียก กำกาดำ ลิ้นทอง ทางภาคเหนือเรียก สุวรรณชีวาลิ้นทอง จำปาสีตัน ทางภาคเหนือเรียก จำปาสีตัน เป็นต้น วรรณกรรมเหล่านี้แม้จะมีที่เดียวกันก็ตาม แต่เมื่อเข้าไปเจริญในท้องถิ่นอื่นเป็นเวลานาน ย่อมมีการปรับปรุงแก้ไขเพิ่มเติมเสริมแต่งในสมัยต่อมา เป็นเหตุให้วรรณกรรมได้คลี่คลายไปตามแนวปรัชญาชีวิตของสังคมนั้นๆ และเรื่องใดตอบสนองแนวคิด

^{๑๕} ธวัช ปุณโณทก, วรรณกรรมอีสาน, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๒๕), หน้า ๑๕๖.

^{๑๖} มหาสิลา วีระวงศ์, พงศาวดารลาว, (เวียงจันทน์ : กะซวงสีกสาทิทาน, ๒๕๐๐), หน้า ๑๐๒.

ความเชื่อของสังคมได้มาก วรรณกรรมเรื่องนั้นก็เป็นที่ชื่นชอบของชาวท้องถิ่นและมีการแพร่กระจายได้มากกว่าวรรณกรรมเรื่องอื่นๆ

๓.๒.๕ ลักษณะสำคัญของวรรณกรรมอีสาน สำหรับอักษรสำคัญของวรรณกรรมอีสาน ก็คล้ายๆ กับวรรณกรรมล้านนา หรือวรรณกรรมโดยทั่วไปที่โดยมากจะมีลักษณะของเรื่องราวที่ไม่แตกต่างกันมากนัก โดยวรรณกรรมอีสานนั้นมีลักษณะสำคัญดังต่อไปนี้^{๑๗}

๑. วรรณกรรมอีสานส่วนมากจะไม่ปรากฏผู้ประพันธ์ สาเหตุที่ไม่นิยมระบุชื่อผู้ประพันธ์เพราะเป็นการประพันธ์ขึ้นมาด้วยศรัทธา หากระบุชื่อก็มีลักษณะเหมือนกับการทำบุญเอาหน้า ซึ่งเป็นการผิดมารยาทในการทำบุญ

๒. วรรณกรรมอีสานเป็นสิทธิ์ของชาวบ้าน คือชาวบ้านเป็นผู้สร้าง ผู้อนุรักษ์ และผู้ใช้ โดยมีวัดเป็นศูนย์กลาง ซึ่งบุคคลที่ปรากฏอยู่ท้ายเล่มอาจจะเป็นชื่อผู้คัดลอก หรือผู้จ้างวานจารก็ได้ เพราะชาวอีสานเชื่อว่าการสร้างหนังสือถวายวัดเป็นการทำบุญที่ได้านิสงส์มาก

๓. โครงเรื่องของวรรณกรรมนิทานอีสาน ส่วนใหญ่จะเป็นเรื่องจักรๆ วงศ์ๆ เป็นเรื่องของอุกนิหาร แสดงให้เห็นบุญบารมีของตัวละครเอกในการปราบอธรรมด้วยอุกนิหาร ตัวละครเอกโดยมากมักเกิดในตระกูลสูงแล้วมีเหตุให้ต้องพลัดพรากจากตระกูล ต้องตรากตรำลำบาก ต่อสู้กับอุปสรรคต่างๆ ด้วยความทุกข์ยาก เช่น ถูกบุโรหิตชั่วใส่ร้าย เป็นต้น แต่ในที่สุดก็สามารถเอาชนะอธรรมได้

นอกจากนั้น ยังมีนักวิชาการอีกท่านหนึ่งไปเสนอแนวคิดเกี่ยวกับลักษณะสำคัญของวรรณกรรมอีสานก็คือ

๑. ตำนานและนิทานพื้นบ้านอีสานไม่นิยมการระบุชื่อผู้แต่ง ทั้งนี้จะเห็นได้ว่าแทบทั้งหมดจะไม่บอกชื่อผู้แต่งเลย จะมีตำนานและนิทานที่บอกชื่อผู้แต่งบ้างก็เป็นส่วนน้อยมาก เช่น พื้นขุนบูสมและพวงกาพย์คำสอนต่างๆ เป็นต้น ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะไม่ต้องการอวดอ้างชื่อประการหนึ่ง มีต้นกำเนิดมาจากวรรณกรรมมุขปาฐะ ซึ่งไม่ทราบผู้เล่าต้นเรื่องแน่นอนประการหนึ่ง ประกอบกับนิทานพื้นบ้านอีสานแทบทั้งสิ้นจะเป็นเรื่องที่อิงพุทธศาสนา ผู้แต่งจึงอาจจะถือว่าตนแต่งเป็นเรื่องศาสนาบูชา และไม่กล้าออกชื่อตนไว้ในที่เดียวกันกับที่ซึ่งมีการออกชื่อพระพุทธรูปเจ้าตามค่านิยมท้องถิ่น^{๑๘}

๒. ตำนานและนิทานพื้นบ้านอีสานนั้นส่วนมากเป็นนิยายเล่าเรื่องที่เกิดจากจินตนาการ โดยอาศัยหลักการของเหตุผลในตัวของตนเอง ไม่คำนึงถึงหลักเหตุผลตามความจริง ดังนั้น จึงมีเรื่องราวที่เป็นอุกนิหารปรากฏอยู่โดยทั่วไปในนิทานพื้นบ้านอีสานแทบทุกเรื่อง

๓. ตำนานและนิทานพื้นบ้านมีส่วนเกี่ยวพันกับการเล่าเรื่อง หรืออ้างอิงพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก เช่นเล่าเรื่องพุทธประวัติ เล่าเรื่องชาดก เล่าเรื่องเหตุการณ์ในพุทธศาสนา หรือแม้ในตำนานที่กล่าวถึงเรื่องราวของชุมชนโบราณในภาคนี้ เช่น อูรังคินิทาน ก็อ้างอิงถึงพุทธทำนาย กล่าวคือ เล่าเรื่องเกริ่นนำต้นตำนานไว้ว่า ในสมัยพุทธกาลพระพุทธเจ้าได้เสด็จมาในดินแดนนี้และได้พยากรณ์ถึงเหตุการณ์และสถานที่ต่างๆ ไว้แทบทุกเมือง...เหล่านี้ เป็นต้น

^{๑๗} ธวัช ปุณโณทก, วรรณกรรมท้องถิ่น, (กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, ๒๕๒๕), หน้า ๑๗๕.

^{๑๘} อุดม บัวศรี, อ้างใน กองโบราณคดี กรมศิลปากร, พื้นอีสาน, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๑), หน้า ๑๒๗.

๔. ตำนานและนิทานพื้นบ้านอีสานนั้นนอกจากจะอยู่ในบทบาทถ่ายทอดเรื่องราวตามปกติแล้ว ยังอยู่ในบทบาทตัวกำหนดค่านิยมทางสังคมและสภาพความเป็นอยู่อีกด้วย ดังนั้นเราจึงทราบถึงพฤติกรรม สภาพความเป็นอยู่ และค่านิยมทางสังคมของภาคอีสานได้เป็นอย่างดีจากตำนานและนิทานพื้นบ้านอีสาน

๕. ตำนานและนิทานพื้นบ้านอีสานนั้นได้รับการถ่ายทอดเรื่องราว และแนวความคิดจากชุมชนในดินแดนแถบอื่นมาก จะเห็นได้ว่านิทานพื้นบ้านอีสานหลายเรื่องที่รับการถ่ายทอดมาจากดินแดนใกล้เคียง โดยเฉพาะดินแดนแถบล้านนาไทย เช่น เรื่องสุพรรณโมกชา ลั่นทอง ท้าวกำกาดำ จำปาสีตัน...และแถบล้านช้าง ซึ่งมีอาณาเขตปกคลุมมาถึงตอนเหนือของภาคอีสานปัจจุบัน เช่น พื้นเวียง หรือพื้นเวียงเมืองจันทร์ พื้นขุนบุสม... เป็นต้น^{๑๙}

จะพบว่าการจำแนกลักษณะของนิทานพื้นบ้านอีสานของสองนักวิชาการนั้นจะมีลักษณะคล้ายกันคือ จำแนกตามลักษณะของผู้แต่ง โคลงเรื่อง และบุคลิกของตัวละคร ซึ่งจะทำให้เข้าใจวรรณกรรมพื้นบ้านอีสานได้ลึกซึ้งยิ่งขึ้น

๓.๒.๖ ประเภทของวรรณกรรมพื้นบ้านอีสาน วรรณกรรมพื้นบ้านอีสานมีวัดเป็นศูนย์กลางในการอนุรักษ์และเผยแพร่ เป็นงานเขียนที่สะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อและค่านิยมของคนอีสานได้เป็นอย่างดี ซึ่งโดยมากได้รับอิทธิพลแนวความคิดมาจากพระพุทธศาสนา และเป็นการผสมผสานกันระหว่างความเชื่อทางพระพุทธศาสนากับความเชื่อเรื่องภูตผีวิญญาณ ซึ่งปราชญ์อีสานได้สืบทอดนิทานทั้งหลายเพื่อต้องการสอนจริยธรรมหรือคติในการดำเนินชีวิตแก่ลูกหลาน ประเภทของวรรณกรรมพื้นบ้านอีสาน รวบรวมได้ดังนี้

๑. วรรณกรรมพุทธศาสนา ได้แก่ วรรณกรรมประเภทชาดก และตำนานทางพระพุทธศาสนา วรรณกรรมชาดก เช่น ท้าวปาจิต (ได้รับอิทธิพลมาจากปาจิตตกุมารชาดก) นกกระจอก เป็นต้น ส่วนวรรณกรรมตำนานพระพุทธศาสนา เช่น อรุณคันทาน ชมพูทวีป ปฐมกัป เป็นต้น

๒. วรรณกรรมประวัติศาสตร์ ได้แก่ เรื่องราวเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ เช่น ท้าวฮุ่ง ท้าวเจือง ซึ่งเป็นนักรบกลุ่มแม่น้ำโขง มีบทบาทในการขยายอาณาเขตคนไทยไปได้กว้างขวาง คือทิศเหนือจดเมืองแกน ทิศตะวันตกจดเมืองมอญ เมืองน่าน ทิศตะวันออกได้เมืองแก้วหรือญวนเหนือเป็นอาณาเขต เรื่องราวของท้าวฮุ่ง ท้าวเจืองนี้ตรงกับตำนานพระยาเจือง ผู้เป็นวีรบุรุษสร้างเมืองเชียงใหม่ , พื้นเวียงจันทร์ เป็นต้นานการสร้างเมืองเวียงจันทร์ และเมืองนครพนม (ศรีโคตรบูรณ)

๓. วรรณกรรมนิทาน ได้แก่ เรื่องเล่าที่มีจุดมุ่งหมายในการสอนศีลธรรม จริยธรรม หรือคติธรรมในการดำเนินชีวิต เช่น บัวสม บัวฮอง ปลาแดก ปลาสมอ สิ้นไซ เป็นต้น

๔. วรรณกรรมคำสอน ได้แก่ วรรณกรรมที่มีลักษณะเป็นเทศนาโวหาร มุ่งสอนให้ผู้อ่านได้ความรู้และยึดถือปฏิบัติในการดำเนินชีวิต เช่น ฮิตสิบสอง คองสิบสี่ ท้าวคำสอน กภาพย์ปูสอน หลาน เป็นต้น

๕. วรรณกรรมเบ็ดเตล็ด ได้แก่ วรรณกรรมที่ไม่อาจจัดเข้าในวรรณกรรมประเภทอื่นๆ ได้ เช่น สุตขวัญเด็ก นิทานก้อม เป็นต้น^{๒๐}

^{๑๙} อุดม บัวศรี, อ้างใน กองโบราณคดี กรมศิลปากร, **พื้นอีสาน**, หน้า ๑๒๗.

^{๒๐} ธวัช ปุณโณทก, **วรรณกรรมท้องถิ่น**, หน้า ๑๗๖ - ๑๘๒.

อย่างไรก็ตามดังที่กล่าวมาแล้วว่านิทานพื้นบ้านอีสานนั้นมักจะมีหลายลักษณะในเรื่องเดียวกัน กล่าวคือ ในนิทานเรื่องหนึ่งๆ อาจจะเป็นทั้งนิทานเล่าเรื่องเพื่อความบันเทิง ในขณะเดียวกัน ก็เป็นทั้งนิทานเล่าเรื่องสถานที่และแทรกคติธรรมคำสอนไว้ด้วย จึงเป็นการยากที่จะจัดแบ่งนิทานอีสานแต่ละเรื่องให้อยู่ในประเภทใดประเภทหนึ่งอย่างแน่นอน

๓.๓ ปรัชญาของวรรณกรรมอีสานที่นำมาศึกษา

ในการศึกษาวิจัยในครั้งนี้ผู้วิจัยได้คัดเลือก “วรรณกรรมอีสาน” ที่มีเนื้อหาสอดคล้องกับบทบาทของสตรีอีสานหรือมีเนื้อที่ระบุถึงบทบาทของสตรีไว้จำนวน ๑๒ เรื่องที่เป็นเรื่องที่สำคัญๆ ดังต่อไปนี้

(๑) เรื่องสีทน มโนราห์	(๒) เรื่องขูลุนางอ้ว
(๓) เรื่องนางนกระจอก	(๔) เรื่องนางแตงอ่อน
(๕) เรื่องสุพรรณานาคชาดก	(๖) เรื่องท้าวคำคำดา
(๗) เรื่องขุนทึง	(๘) เรื่องอินทนิยานสอนลูก
(๙) เรื่องท้าวคำสอน	(๑๐) เรื่องจำปาสีตัน
(๑๑) เรื่องสุพรรณมโกลา	(๑๒) เรื่องนางผมหมอม

สำหรับวรรณกรรมอีสานที่นำมาศึกษานั้น ผู้วิจัยได้มีเกณฑ์ในการเลือกก็คือ (๑) เรื่องที่มีตัวเอกเป็นผู้หญิง หรือมีเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับผู้หญิงเป็นหลัก (๒) แม้จะเป็นเรื่องที่มีชื่อเป็นผู้ชายหรือตัวเอกเป็นผู้ชาย แต่เรื่องนั้นก็ต้องมีเนื้อที่เกี่ยวข้องกับผู้หญิง เช่น เรื่องท้าวคำสอนหรืออินทนิยานสอนลูกนั้น ก็ล้วนเป็นเรื่องที่มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับผู้หญิงเป็นหลัก (๓) เป็นเรื่องที่เน้นเรื่องคำสอนโดยเน้นนิทานที่เป็นเรื่องเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา เพราะเรื่องเหล่านั้นจะมีหลักคำสอนที่เกี่ยวข้องกับหลักสอนทางพระพุทธศาสนาอยู่มาก เช่น เรื่องสุพรรณานาค เรื่องขุนทึง เรื่องขูลุนางอ้ว เป็นต้น อย่างไรก็ตามวรรณกรรมอีสานที่นำมาศึกษาทั้งหมดนี้ก่อนที่จะลงลึกถึงรายละเอียด ผู้วิจัยจะได้นำเสนอสาระสำคัญของแต่ละเรื่องก่อนดังมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๓.๓.๑ เรื่องสีทน มโนราห์

ก. ประวัติความเป็นมา วรรณกรรมเรื่องท้าวสีทน มโนราห์นี้ถือว่าเป็นวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา แต่งขึ้นมาเพื่อใช้ในการสอนประชาชน เป็นที่แพร่หลายมากในภาคอีสาน เป็นนิทานที่มีที่มาจากเค้าเรื่องที่มีมาจากต่างประเทศ กล่าวคือต้นเรื่องของนิทานเรื่องสีทน มโนราห์นี้เดิมมาจากวรรณคดีทางพระพุทธศาสนาในอินเดียเหนือ คือเมืองกาษมีระหรือแคชเมียร์มีโครงเรื่องเหมือนสุธนกุมารวาทของอินเดียทำให้น่าสนใจนิทานว่ามีที่มา หรือจุดกำเนิดของนิทานเรื่องนี้ น่าจะมีกำเนิดในดินแดนชมพูทวีป โดยมีเหตุผลประกอบดังนี้

๑. อายุของนิทาน สำนวนของอินเดียทั้งสองเรื่องเป็นสำนวนที่มีหลักฐานว่าเก่าแก่ที่สุด คัมภีร์ทิพย์าวาทาน มีอายุราว พ.ศ. ๗๔๓ – พ.ศ. ๙๙๓ ส่วนคัมภีร์มหาเวสตุมีอายุมากที่สุดราว พ.ศ. ๒๐๐ และเมื่อพิจารณาตัวเนื้อเรื่องแล้วจะพบความเก่าแก่ในกนิชาดก จนเชื่อได้ว่าเป็นนิทานดั้งเดิมอยู่ก่อนนำมาเป็นชาดก ที่ว่าเก่าแก่นั้น คือแม้จะอ้างว่าพระพุทธเจ้าเป็นผู้เล่าแต่ก็ดู เลื่อนลอย ไม่มีชื่อสถานที่ เวลาที่แน่นอนเหมือนชาดกเรื่องอื่นๆ เนื้อเรื่อง กระตอนกระแท่น มีโครงสร้างไม่ซับซ้อน ชื่อเมืองพระเอก เมืองหัตตินาปุระ เป็นเมือง เก่าแก่ยุคมหากาพย์ และไม่ปรากฏว่าอยู่มา

จนถึงสมัยพุทธกาล การที่นิทานทั้งสองเรื่องคือ กิรีชาดกและสุธนกุมารวาทนาใช้ชื่อเมืองนี้ซ้ำกันทั้งคู่ แสดงให้เห็นเค้าเรื่องจริงที่ปฏิเสธไม่ได้ ทำให้ตั้งสมมติฐานได้ว่า นิทานเรื่องนี้เป็นเรื่องที่เกิดในอินเดียตอนเหนือ อาจเป็นบริเวณหิมาลัยปุระจริงๆ และทำให้โยงไปถึงข้อความที่สันนิษฐานไว้ในบทก่อนว่า นางกิริติต้องเป็นคนต่างเผ่า อาจเป็นคนมาจากเผ่าบริเวณเทือกเขาหิมาลัยก็ได้ สมดังปรากฏในนิทานทุกเรื่องว่ามาจากเมืองไกรลาส

๒. วัฒนธรรมอินเดียที่สะท้อนอยู่ในนิทาน วัฒนธรรมอินเดียที่พบในนิทานเรื่องนี้ ได้แก่

ก. การบูชายักษ์ เป็นพิธีที่สืบเนื่องมาจากการนับถือผีสาร (animism) ซึ่งเป็นศาสนาในยุคแรกของมนุษย์ ชาวอารยัน เป็นชนเผ่าที่นิยมการบูชายักษ์เป็นที่สุด ไม่ว่าในกิจการใดๆ ถ้าต้องการให้ประสบผลดีแก่ตน เพื่อให้เทพเจ้าโปรดปรานจะสังเวยด้วยการบูชายักษ์ชีวิตสัตว์ หรือมนุษย์เป็นอาทิ ในคัมภีร์ฤคเวท ปรากฏเรื่องการบูชายักษ์อย่างมากมาย และการบูชาซึ่งถือว่าเทพเจ้าโปรดปรานที่สุด คือ ชีวิตมนุษย์ ดังเรื่อง ศุนหเศป ในไอตเรยพราหมณะ

ข. การยิธนู ยกศร เป็นลักษณะของการแสดงความสามารถของตัวเอง เช่นเดียวกับตัวเองและวีรบุรุษในนิทานยุคมหากาพย์ เช่น อรชุน พระราม พระนล

ค. การที่หญิงไปอยู่บ้านสามี เป็นวัฒนธรรมของชาวอารยัน ในมหาภารตะ อรชุนได้นำเทราปที มาก็นำไปบ้านของตน

วัฒนธรรมเหล่านี้ ยังคงปรากฏอยู่เด่นชัดในนิทานเรื่องนี้ แม้จะมีการพยายามปรับให้เข้ากับสังคมของท้องถิ่นในบางสำนวนแล้วก็ตาม

๓. ชื่อตัวเองและชื่อตัวเมือง แม่วานิทานเรื่องนี้จะกระจายกระจายอยู่ในประเทศต่างๆ มีโครงเรื่องเปลี่ยนแปลงและมีอนุภาคต่างๆ เพิ่มเติมเข้ามา หากแต่สิ่งหนึ่งซึ่งทุกๆ เรื่องคงลักษณะต้นเค้าเดิมไว้อย่างเห็นชัด คือ ชื่อตัวเองและชื่อเมือง ซึ่งอาจมีการเปลี่ยนแปลงไปตามสำเนียงการออกเสียงของแต่ละชาติบ้าง ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ชื่อตัวเองฝ่ายชาย	ชื่อตัวเองฝ่ายหญิง	
เจ้าชายสุธน	มโนหรา	(กิรีชาดก)
เจ้าชายสุธน	มโนหรา	(สุธนกุมารวาทนา)
เจ้าชายสุธน	มโนหรา	(สุธน – กิรินรยวาทนา)
เจ้าชายสุธน	มโนหรา	(สุธนอวาทนา)
พระสุธน	มโนหรา	(สุธนชาดก)
พระสุธน	โนรา	(นิทานภาคใต้ของไทย)
พระสุธน	มโนหรา	(นิทานบ้านใน)
ท้าวสีทันต์	มโนหรา	(ภาคอีสาน)
ท้าวสีทัน	มโนหรา	(ลาว)
เจ้าสุธน	อุทุมพร	(ลื้อ)
เจ้าชุติน	แนนโนรา	(จีน)
สุธนจักร	(เขมร)	
มโนหรีพโย	(พม่า)	

ชื่อเมืองฝ่ายชาย	ชื่อเมืองฝ่ายหญิง	
หัตตินาปุระ	นิราติ บณยอตเขาไกรลาส(กนิรีชาดก)	
หัตตินาปุระ	เมืองกนิร	(สุธณกุมารวาทาน)
หัตตินาปุระ	เมืองกนิร	(สุธณ – กนิรยวาทาน)
อุตรปัญจา	เมืองไกรลาส	(สุธณชาดก)
อุตรปัญจา	เมืองไกรลาส	(นิทานภาคใต้)
เป็งจาน		(ภาคอีสาน)
เป็งจาน		(ลาว)
มอนปณจา		(เจ้าหญิงนกยูง)

การที่ชื่อตัวเอกไม่เปลี่ยนแปลงสนับสนุนความคิดที่ว่า นิทานเรื่องนี้มีกำเนิดมาจากอินเดียแล้วแพร่หลายเข้ามายังดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เข้าลักษณะการเผยแพร่กันแบบมีแหล่งกำเนิดเดียว (monogenesis)

๔. ทิศทางที่มาของนิทานพระสุธนสำนวนต่างๆ เมื่อมีการแต่งนิทานเรื่องนี้ในอินเดียแล้วจากนั้นก็มีการแพร่หลายไปยังดินแดนต่างๆที่พระพุทธศาสนาแผ่ไปถึงก็คือ นิทานพระสุธนมียพบในเอเชีย ๙ ประเทศ ได้แก่ อินเดีย ทิเบต พม่า ไทยใหญ่ ลาว จีน ไทย เขมร อินโดนีเซีย ใน ๙ ประเทศนี้เท่าที่สามารถรู้เรื่องราวอย่างละเอียดมีเพียง ๕ ประเทศ ได้แก่ อินเดีย ไทยใหญ่ ลาว จีน ไทย และภายใน ๕ ประเทศนี้เราสามารถสรุปโครงเรื่องพระสุธนสำนวนต่างๆ ได้ ๒ สำนวน คือ

๑. กนิรีชาดก ในคัมภีร์มหาวีรยัต

๒. สุธณกุมารวาทาน ซึ่งส่งอิทธิพลไปยัง....

ชื่อเรื่อง	แหล่งที่พบ
สุธณ-กนิรยวาทาน	แคชเมียร์
สุธณอวาทาน	ทิเบต
สุธณชาดก	ปัญญาสชาดก ของ ไทย
ขุนแก่น – นางดาวคำ	ของไทยใหญ่
ท้าวสีทน	ลาว
เจ้าหญิงนกยูง	จีน
นิทานภาคใต้	ไทย
นิทานลื้อและคนเมือง	ภาคเหนือ

ซึ่งในแต่ละประเทศจะมีรายละเอียดที่มาดังต่อไปนี้

(๑) เรื่องพระสุธน – มโนห์ราในอินเดีย ได้แก่

๑.๑ “กนิรีชาดก” ฉบับภาษาสันสกฤตในคัมภีร์มหาวีรยัต คัมภีร์มหาวีรยัต เป็นคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทนิกาย นิกลโยโกตตราวิน ซึ่งมีเนื้อความเกี่ยวกับเหตุการณ์ต่างๆ ในชีวิตประวัติของพระพุทธเจ้า ตั้งแต่อดีตชาติจนถึงปัจจุบัน รวมทั้งเรื่องราวของสาวก มีชาดกแทรกอยู่ ๔๐ เรื่อง ชาดกหลายเรื่องตรงกับนิบาตชาดกของบาลี “กนิรีชาดก” ไม่มีในนิบาตชาดกของบาลี

เนื้อเรื่อง – อุบัติเหตุของนิทาน – กล่าวถึงภิกษุพุลคามพระพุทเจ้าถึงเหตุการณ์บางตอนในชีวิตที่เกี่ยวข้องกับพระนางพิมพา พระองค์จึงเล่าเรื่องนี้ขึ้น ข้อที่น่าสังเกตคือ มิได้ระบุว่าเกิดขึ้นที่ไหน เมื่อใด จึงดูเลื่อนลอย

- อติตัตถุ – จับความตั้งแต่สหายพระเจ้าสุพาหุพ่อพระสุธน จะกระทำพิธีบูชาอัญชลีและสั่งนายพรานไปจับตัวกนิริมา เจ้าชายสุธนไปร่วมในงานพบนางกนิริเข้าเกิดหลงรัก ได้แสดงข้อธรรมะจนพระเจ้าสุจันทรมีะปล่อยตัวนาง พระองค์ได้ตัวนางไปเป็นพระมเหสี ต่อมาหลงใหลนางจนละทิ้งหน้าที่ ในที่สุดพระเจ้าสุพาหุต้องจับสุธนขังไว้แล้วไล่นางกนิริไป ในตอนท้ายเจ้าชายออกติดตามพานางคล้ายคลึงกับสุธนชาดก

สโมธาน – กล่าวถึงการกลับชาติของตัวละคร

๑.๒ “สุธนกุมารทาน” ฉบับภาษาสันสกฤตในคัมภีร์ทิพย์าวทาน คัมภีร์ทิพย์าวทานเป็นประมวลนิทานต่างๆ ในพุทธศาสนาฉบับภาษาสันสกฤตของนิกายสรรวาสติวาทิน ฝ่ายหีนยาน มีนิทาน ๓๘ เรื่อง ซึ่งได้เนื้อความมาจากแหล่งต่างๆ ส่วนมากเป็นการพรรณนาถึงการกระทำที่ควรแก่การสรรเสริญของบุคคลต่างๆ บางเรื่องกล่าวถึงเรื่องราวในพระสูตรของพระสูตรของฝ่ายมหายานด้วย โดยมีชื่อว่า “สุธนกุมารทาน” เป็นอวทานเรื่องที่ ๓๐

โครงเรื่อง คล้ายนิทานชาดกในคัมภีร์มหาวัสตุและอรรถกถาชาดก คือกล่าวถึงอุบัติเหตุของเรื่องว่า พระพุทเจ้าปรารภแสดงเรื่องที่เกิดขึ้นแล้วให้กษัตริย์ฟัง

ตัวนิทาน – มีโครงเรื่องเหมือนสุธนชาดกในปัญญาสชาดกของไทย ต่างกันที่อนุภาคย่อยจนน่าจะเป็นต้นเค้าของสุธนชาดกของไทย

สโมธาน – ระบุเฉพาะพระสุธนเท่านั้นที่มาเป็นพระพุทเจ้า

(๒) “สุธน – กนิรินรยทาน” ของแคชเมียร์ อยู่ในอวทานกัลปสตา ซึ่งเป็นประมวลนิทานทางพุทธศาสนาที่ เกษเมนทร์ กวีชาวแคชเมียร์ประพันธ์ในรูปกาพย์ มี ๑๐๘ เรื่อง บรรดาอวทานทั้งหลายเกษเมนทร์ นำมาจากหลายแห่ง เช่น อรรถกถาบาลีคัมภีร์มหาวัสตุ เป็นต้น

โครงเรื่อง – เริ่มด้วยบทไหว้ครู สดุดีพระพุทเจ้า เนื้อความที่ตามมากล่าวถึงพระโพธิสัตว์ เริ่มตัวละครจริงๆ ตั้งแต่พรานอุตปลกะรู้วิธีจับนางกนิริและกำลังออกไปจับนาง เนื้อเรื่องจบแต่เพียงแค่นี้ จะพบว่าเนื้อเรื่องเท่าที่ปรากฏตรงกับสุธนกุมารทานตอนต้น เกษเมนทร์น่าจะได้อำนาจโครงเรื่องมาจากคัมภีร์ทิพย์าวทาน

(๓) “สุธนอวทาน” ของทิเบต สำนวนแปลภาษาอังกฤษ ปรากฏในประชุมนิพนธ์หมวดหนึ่งของทิเบต มีนิทานอยู่ ๕๐ เรื่อง

โครงเรื่อง – เหมือนกับสุธนกุมารทานในคัมภีร์ทิพย์าวทานคำต่อคำ มีแตกต่างที่ชื่อตัวละครบางตัว เช่น พรานหลงเป็นพรานผลกะ พญานาคชนมจิตกะ เป็นชนมจิตระ เป็นต้น

(๔) “ขุนแก่นกับนางดาวคำ” นิทานไทยใหญ่ นิทานเรื่องนี้ผู้ทำรายงานใส่เพิ่มเติมเอง มิได้มีในวิทยานิพนธ์ ผู้ทำรายงานได้เรื่องนี้มาจาก สตรีสาร ปีที่ ๒๐ ฉบับที่ ๔๙ เดือน มีนาคม ๒๕๑๑ ซึ่งเป็นบทความเล่านิทานนานาชาติของ บรรจบ พันธุเมธา^{๒๑}

^{๒๑} บรรจบ พันธุเมธา. “ขุนแก่น นางดาวคำ”, สตรีสาร. ปีที่ ๒๐ ฉบับที่ ๔๙ (มีนาคม ๒๕๑๑) : ๑๓.

ในตอนต้นเรื่องเหมือนนิทานพระรถ – เมรี กล่าวถึงอดีตชาติครั้งตัวเอกยังเป็นผัวเมียกันอยู่คือ เป็นขุนแก่นและนางดาวคำ จนมาเกิดเป็นมนุษย์ใหม่ คือตัวขุนแก่น นางดาวคำกลายเป็นนางฟ้า มักกลายเป็นพรานเบ็ด โครงเรื่องต่อจากนี้คล้ายคลึงกับสุธนชาดก

(๕) นิทานจีน “เจ้าหญิงนกยูง” ปรากฏในหนังสือพื้นความหลัง ของเสถียร โกเศศ ซึ่งอ้างว่าได้มาจากนายอต่อ กงสุลฝรั่งเศสที่เชียงใหม่

โครงเรื่อง – นิทานเจ้าหญิงนกยูงเริ่มเรื่องโดยให้เจ้าชุน พระเอกฝันว่าพบนกยูงซึ่งกลายร่างเป็นหญิงงาม เจ้าชายออกตามหาจนพบ ความตอนต่อจากนี้เหมือนสุธนชาดก มีอนุภาคบางตอนคล้ายนิทานปรัมปรา และนิทานชาวบ้านภาคใต้ของไทย เช่น บุโรหิตอยากให้อีกสาวของตนแต่งงานกับพระเอก เพราะฉะนั้น อาจเป็นไปได้ว่าสำนวนที่แพร่หลายไปถึงจีน อาจเป็นสำนวนอื่นที่ไม่ใช่สุธนชาดกในปัญญาสชาดก แต่เป็นอีกสำนวนหนึ่ง

(๖) นิทานลาว “ท้าวสีทน” แต่งเป็นคำกลอนลาวมีปรากฏในใบลานเป็นตัวหนังสือธรรมไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง มีเนื้อความตรงกับสุธนชาดกต่างกันเฉพาะชื่อและรายละเอียดซึ่งจะไปตรงกับท้าวสีทนของอีสาน

(๗) นิทานเขมร “สุธนจักร” นายกินสเบอร์กล่าวไว้ใน “พระสุธนในเอเชีย” ว่าในภาษาเขมรมีฉบับพิมพ์จากใบลานทั้งที่เป็นคำแปลจากฉบับบาลีและที่แต่งเป็นกลอนภาษาเขมรฉบับภาษามอญเรียกว่า สุธนจักร

(๘) “พระสุธนในพม่า” กินสเบอร์กล่าวมีการนำไปเล่นละคร มีหลักฐานว่าในปี พ.ศ. ๒๑๑๒ Nawade ชาวพม่าได้แต่ง มโนห์รีพโย (Manohari Pyo) โดยได้เรื่องมาจาก เชียงใหม่ ปันณาส ต่อมาในครั้งแรกพุทธศตวรรษที่ ๒๓ ประเทศราช (Padesarājā) แต่ง Sūjā Pyo ฉะนั้นเรื่องพระสุธนในพม่าย่อมมีจริงโดยได้รับผ่านทาง ปัญญาสชาดก ของลานนา

(๙) นิทานในญี่ปุ่น เป็นนิทานเกี่ยวกับภูเขาไฟฟูจิยามา กล่าวถึงนางฟ้าลงมาเล่นน้ำแล้วพรานเบ็ดเกิดความรักกับนางฟ้าคนนั้น

จากการกล่าวมาทั้งหมดจะพบว่าวรรณกรรมเรื่องสีทน มโนราห์นี้ถือว่าเป็นวรรณกรรมพื้นบ้านอีสานที่มีพัฒนาการมาจากการนำเอาเค้าโครงเรื่องของวรรณกรรมอินเดียประเภทชาดกมาปรับใช้จากเค้าโครงเรื่องเดิมที่มีต้นฉบับที่อินเดียแล้วก่อนที่จะถูกเผยแพร่ไปยังดินแดนต่างๆ โดยเฉพาะจะพบว่าวรรณกรรมเรื่องนี้ได้เป็นวรรณกรรมที่มีเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับความรักและคำสอนเรื่องกรรมเรื่องความกตัญญูซึ่งเป็นคำสอนทางพระพุทธศาสนาเมื่อพระพุทธศาสนาเผยแพร่ไป ณ ที่ใดสถานที่นั้นก็จะนำเอานิทานเรื่องนี้ไปปรับใช้ด้วย จึงนับว่าชาวอีสานนั้นได้ใช้วรรณกรรมเรื่องนี้เป็นพื้นฐานในการเผยแพร่คำสอนทางพระพุทธศาสนาได้อีกทางหนึ่ง

ข. เรื่องย่อ ยังมีเมืองเมืองหนึ่งชื่อว่าเมืองเป้งจาน มีกษัตริย์ชื่อ ท้าวอาทิตราช พระโพธิสัตว์ได้จุติในครรภ์พระเทวีของพระองค์ เมื่อประสูติแล้วทรงพระนามว่า สีทน เมื่อประสูติมา มีธนูอาวุธประจำพระองค์ติดมาด้วย แสดงถึงความเป็นผู้มีบุญบารมี มีนายพรานคนหนึ่งไปล่าสัตว์ที่ป่าหิมพานต์ ไปช่วยกิตตินาคราชให้พ้นจากการคุกคามของยักษ์ นายพรานไปพบนางกินรี ชื่อมโนราห์ และพี่ของนางรวม ๗ คน มาเล่นน้ำในสระริมเขาไกรลาส นายพรานจึงยืมบ่วงบาศจากพระยานาคไปคล้องนางมโนราห์ได้ แล้วนำนางไปถวายท้าวสีทน ท้าวสีทนดักนางไว้ในตำแหน่งมเหสี ต่อมาเมื่อโจรมารุกรานนอกเมือง ท้าวสีทนจึงไปปราบโจร ท้าวอาทิตราช ได้ทรงพระสุบินว่า ไล่ได้ไหลออกจากท้อง

จึงให้หมอโหรมาทายดู หมอโหรทายว่าจะต้องเอาเนื้อนางมโนราห์ เช่นผิบ้านเมือง นางมโนราห์จึงทำอุบายขอปีกหางจะรำให้ดู แล้วนางก็บินหนีไปยังเขาไกรลาส ท้าวสีหนัดไปปราบโจร ๓ เดือนก็สำเร็จกลับมาไม่พบมโนราห์จึงออกตามหา ท้าวสีหนัดไปตามหานางด้วยความยากลำบาก ไปพบพระฤๅษีที่นางมโนราห์ฝากแหวนไว้ พระฤๅษีชี้ทางไปและแนะนำเช่นการกินผลไม้ให้กินตามนก จะพบเส้นทางยากลำบาก ให้ปราบด้วยมะนาวเสกต่อมาพบยักษ์สูงเจ็ดชั่วลำตาล ให้ใช้ปืนยิง และข้ามแม่น้ำที่มีงูจงอาง งูเหลือม งูทำทวน เป็นแม่น้ำที่มีพิษ พันจากตรงนั้นจะต้องเกาะหลังนกอินทรีไปจนกว่านกอินทรีจะพาบินไปถึงป่าหิมพานต์ของนางมโนราห์ ในที่สุดท้าวสีหนัดก็ได้พบกับนางมโนราห์สมดังปรารถนา^{๒๒}

๓.๓.๒ เรื่องขูลุนางอ้ว

ก. ประวัติความเป็นมา ขูลุนางอ้ว เป็นวรรณกรรมประเภทนิทาน ไม่ปรากฏนามผู้แต่ง และวันเดือนปีที่แต่งเช่นเดียวกับวรรณกรรมอีสานเรื่องอื่นๆ เพียงแต่คัดลอกสืบทอดกันมา ผู้คัดลอกก็ไม่บอกชื่อของตนนอกจากกล่าวว่า “รจนาแล้วยามแลงใกล้ค่ำ สายคำเอ๋ย เขียนจบจบานใดแล้วแนวคนบวชใหม่คันมน่นปลีกให้เต็มแต้มเต็มเอง นั้นเนอ”^{๒๓} ต้นฉบับวรรณกรรมเรื่องขูลุนางอ้วเป็นอักษรธรรมมี ๔ ผูก หนังสือนี้เป็นของวัดน้ำคำแดง ตำบลเตย อำเภอม่วงสามสิบ จังหวัดอุบลราชธานี นายเจือ สิบแก้ว ได้ขอให้พระท่านคัดลอกไว้ให้ การคัดลอกปรากฏว่า มีข้อความบางแห่งผิดพลาดไป นายปรีชา พิณทอง ได้ตรวจชำระให้ตรงกับต้นฉบับเดิม และพิมพ์เผยแพร่เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๒๔

ข. เรื่องย่อ ขูลูเป็นโอรสกษัตริย์ผู้ครองเมืองกาสิ กำฟ้าราบิดามาตั้งแต่เล็ก จึงอยู่ในความดูแลของมารดา นางอ้วเป็นธิดากษัตริย์ผู้ครองเมืองกาย มีความงดงามมาก และกำฟ้าราบิดามาตั้งแต่ยังเล็กเช่นเดียวกัน ส่วนมารดาของขูลูและนางอ้วก็เป็นเพื่อนร่วมน้ำสาบานกัน ทั้งสองต่างให้สัญญากันว่าจะให้โอรสและธิดาแต่งงานเป็นทองแผ่นเดียวกัน เมื่อขูลูโตเป็นหนุ่ม สมควรจะมีคู่ครองได้แล้ว มารดาจึงแต่งเครื่องบรรณาการให้ขูลูไปหมั้นนางอ้ว การพบรักกันครั้งแรกทำให้ขูลูและนางอ้วชอบพอรักใคร่กันอย่างดีมีด้า จนลักลอบได้เสียกัน และต่างก็ทราบกันเป็นนัยว่า ทั้งสองเป็นคู่หมายที่จะแต่งงานกันในวันไม่ช้า ขูลูลานางอ้วกลับเมืองของตนเพื่อเตรียมการแต่งงานในขณะนี้เอง ขุนนาง กษัตริย์ผู้ครองเมืองขอมก็มาผูกพันรักใคร่กับนางอ้ว ทั้งๆ ที่ตนเป็นคนแก่ ขุนนางส่งของมากำนัลมารดาของนางอ้วบ่อยๆ จนกระทั่งมารดานางพอใจออกปากยกลูกสาวให้ นางอ้วไม่ยอม จึงถูกมารดาดูต่ำทุบตี

ขูลูได้ข่าวขุนนางมาติดพันกับนางอ้ว ขูลูกับมารดาจึงยกทัพมาทวงสัญญา มารดานางอ้วก็บ้ายเบี่ยงไม่ยอมยกนางอ้วให้แต่งงานกับขูลู แต่เพื่อป้องกันไม่ให้เกิดศึกชิงนาง นางจึงให้นางอ้วทำพิธีเสี่ยงทายแนบ คือการเสี่ยงหาคู่ครองว่า นางจะเป็นคู่ครองของใคร ผลปรากฏว่าขุนนางเป็นผู้ชนะ ขูลูและมารดาจึงยกทัพกลับไปด้วยความเสียใจ หลังจากนั้นนางอ้วและขูลูได้ลักลอบพบกันบ่อยครั้งมากขึ้น มารดาของนางอ้วจึงรวบรัดให้นางอ้วแต่งงานกับขุนนางโดยเร็ว เป็นเหตุให้นางอ้วผูกคอตาย ก่อนตายได้ตั้งจิตอธิษฐานขอให้ได้ครองรักกับขูลูบนสวรรค์ ขูลูเมื่อทราบข่าวการตายของนางอ้วก็เศร้าโศกอย่างยิ่ง จึงฆ่าตัวตายตาม

^{๒๒} พระอริยเมธี (อารีย์ เขมปตโต), **สีทน มະโนรา**, (ขอนแก่น : คลังนาธรรม, ๒๕๑๓), หน้า ๑.

^{๒๓} ปรีชา พิณทอง, **ขูลุนางอ้ว**, (อุบลราชธานี : โรงพิมพ์สิทธิธรรม, ๒๕๒๔), หน้า ๔.

๓.๓.๓ เรื่องนางนกระจอก

ก. ประวัติความเป็นมา สำหรับวรรณกรรมอีสานเรื่องนางนกระจอกนี้ เมื่อศึกษาโดยที่สุดแล้วก็จะพบว่าเป็นที่แน่ชัดว่าเค้าเรื่องของนางนกระจอกของภาคอีสานนี้ได้เค้ามาจากชาตคนอกนิบาตหรือที่เราเรียกกันว่าปัญญาชาตคนอกนิบาตหรือพาหิรชาตคนอกนิบาต แต่งขึ้นโดยนำนิทานจากอรรถกถาชาตคนอกนิบาตมาดัดแปลงให้เป็นเรื่องราวของพระโพธิสัตว์ในชาติภพต่างๆ ให้ต้นเรื่องมีสถานที่พระพุทธรูปเจ้าไตรสรณชาตคนอกนิบาตและเหตุที่ปรารภชาตคนอกนิบาต และตอนท้ายมีประชุมชาตคนอกนิบาต กล่าวถึงตัวละครในเรื่องมาเกิดเป็นใครในปัจจุบัน ชาตคนอกนิบาตแต่ละเรื่องมุ่งสั่งสอนหลักธรรมทางพุทธศาสนา อาจมีหลักธรรมสำคัญหนึ่งอย่าง หรือหลายอย่างอยู่ในเรื่องเดียวกัน แต่ในความเป็นนิทานพื้นบ้านจึงยังคงสร้างความสนุกสนานเพลิดเพลินให้แก่ผู้ฟัง สำหรับที่มาของเรื่องนางนกระจอกสำนวนอีสานนี้มีต้นเค้ามาจากนิทานชาตคนอกนิบาตในปัญญาชาตคนอกนิบาตที่เชื่อกันว่าแต่งที่ล้านนา เรื่อง “สรรพสิทธิชาตคนอกนิบาต” ต่อมาปัญญาชาตคนอกนิบาตได้มีการนำไปเผยแพร่ ณ ที่ต่างๆ หลายที่จากเชียงใหม่เมื่อไปถึงภาคกลางคือกรุงศรีอยุธยา หรือกรุงเทพมหานคร สรรพสิทธิชาตคนอกนิบาตก็ถูกนำไปแต่งเป็นนิทานในชื่อใหม่ว่า เจ้าหญิงนกระจอก ซึ่งสรรพสิทธิชาตคนอกนิบาตนั้นเมื่อเผยแพร่ไปถึงหลวงพระบาง ก็ได้ถูกปรับปรุงและเล่าใหม่เป็นนิทานชื่อว่านางนกระจอก (นางจันทระ-ท้าววรกิต)บ้าง นางนกระจอกน้อยบ้าง ตามแต่จะถูกเรียกให้เข้ากับเรื่อง โดยมีเรื่องราวที่ถูกปรับเปลี่ยนไปจากเดิม แต่ก็มีเนื้อหาไม่เปลี่ยนไปจากโครงเรื่องเดิมมากนัก ซึ่งโดยสรุปเรื่องนางนกระจอก (นางจันทระ-ท้าววรกิต) ก็เป็นเรื่องที่ได้รับอิทธิพลของนิทานจากปัญญาชาตคนอกนิบาตนั่นเอง

ต่อมาเมื่อพระพุทธรูปเผยแพร่ไปยังภาคอีสานและลาวโดยเฉพาะอาณาจักรล้านช้าง ก็ได้ปรับเปลี่ยนสรรพสิทธิชาตคนอกนิบาต หรือนางนกระจอกเป็นเรื่องนางนกระจอกในฉบับของลาว ซึ่งมีเนื้อหาคล้ายกับชาตคนอกนิบาตเรื่องมาก และการเผยแพร่ชาตคนอกนิบาตหรือนิทานเรื่องนี้จะใช้วิธีการคัดลอกไป ดังนั้นโดยมากจึงไม่ปรากฏว่ามีผู้แต่งจะมีเฉพาะผู้คัดลอกเท่านั้น สำหรับต้นฉบับของนางนกระจอกนี้ มีพบหลายที่ เช่น ฉบับวัดบ้านแสง ตำบลท่าไผ่ อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดอุบลราชธานี เป็นหนังสือจารใบลานมีทั้งหมด ๓ ผูก ซึ่งท่านอาจารย์ปรีชาพิณทองได้แปลและนำมาตีพิมพ์เมื่อปี พ.ศ.๒๕๒๗ ใช้ชื่อว่า “นกระจอกน้อย” มีเนื้อหาครบครัน ฉบับวัดเกสรเจริญผล บ้านมะค่า อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม แปลโดยพระอรียานวัตร (อารีย์) เมจรี วัดมหาชัย จังหวัดมหาสารคาม ท่านได้แปลและนำมาตีพิมพ์เมื่อปี พ.ศ. ๑๕๓๓ ถือว่าเป็นฉบับที่มีสำนวนเพราะพริ้งน่าอ่านมากฉบับหนึ่ง โดยตีพิมพ์ในชื่อ นกระจอก (ท้าววรกิต – นางจันทระ) และฉบับวัดโพธิ์ศรี บ้านลาด ตำบลศรีสุข อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม จารด้วยอักษรไทยน้อย จำนวน ๕๑ ลาน หรือ ๑๐๒ ลาน ปิรวรรตโดยสมัย วรรณอุตร โดยโครงการอนุรักษ์ใบลานภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มหาวิทยาลัยมหาสารคามตีพิมพ์เมื่อปี พ.ศ.๒๕๕๑ ในการวิจัยในครั้งนี้ผู้วิจัยใช้ต้นฉบับทั้ง ๓ ฉบับนี้เป็นเกณฑ์ในการดำเนินการวิจัย ทั้งนี้ก็เพื่อที่จะให้ทราบรายละเอียดเกี่ยวกับเนื้อเรื่องโดยการเปรียบเทียบทั้งเนื้อหาและหลักธรรม เพราะแต่ละฉบับบทต้นจะคล้ายๆ กัน แต่ตอนท้ายๆ จะแตกต่างกันออกไป

ข. เรื่องย่อ (ฉบับอีสาน) มีนกระจอกน้อย ๒ ผัวเมียทำรังอยู่ที่แคราพระฤๅษี วันหนึ่งเพื่อนักได้ออกไปหาเหยื่อมาเลี้ยงแม่ไก่ และลูกอ่อน ไปถูกดอกบัวหุบกลีบซึ่งไข้วไม่สามารถกลับมาหาลูกเมียได้ เมื่อกลับมาได้ทะเลาะกับแม่ไก่ และสาบานว่าถ้าตนนอกใจคู่ของตนดังที่แม่ไก่กล่าวหา ก็ขอให้เมียไปหาฤๅษี ฤๅษีได้ยินจึงโกรธ ถามนกกว่าทำไมตนจึงมีบาป นกบอกว่าเพราะฤๅษีไม่มีลูกสืบสกุล

ตายไปก็ตกนรก (คติความเชื่อของศาสนาพราหมณ์ - ฮินดู) ฤๅษีจึงไล่ลงไปอยู่ที่อื่นและตนก็ลาเพศ ฤๅษี ไปมีชีวิตครอบครัวเช่นคนทั่วไป นกสองผัวเมียพากันไปอาศัยป่าเลา

อยู่มาวันหนึ่งไฟไหม้ป่า พ่อนกและแม่นกสัญญากันว่าจะไม่ทอดทิ้งลูก จะขอตายใน กองไฟพร้อมๆ กัน แต่เมื่อไฟมาถึง พ่อนกทนความร้อนไม่ไหวจึงบินหนีไป ทิ้งให้แม่นกกับลูกตายใน เปลวไฟ ก่อนตายได้สาบานว่าจะไม่พุดกับผู้ชายเป็นอันขาด นางนกกระจอกไปเกิดเป็นลูกสาวเจ้า เมืองแห่งหนึ่งชื่อนางจันทะจร นางมีรูปร่างงดงามแต่ไม่ยอมพุดจากกับผู้ชายเลย พ่อนกไปเกิดเป็นชาย หนุ่มรูปงาม ลูกชายของเจ้าเมืองแห่งหนึ่ง มีนามว่าท้าววรกิต เมื่อโตเป็นหนุ่มได้ยินกิตติศัพท์ความงาม ของนางจันทะจรจึงมาหา พระราชาบิดานางจันทะจรได้บาร้องให้ผู้มีวิชาดีมารักษาโรคที่นางไม่ยอม พุดกับผู้ชาย ชายใดสามารถทำให้นางพุดด้วย จะยกนางให้อภิเษกเป็นคู่ครอง ท้าววรกิตไปเรียนวิชา ถอดจิตกับพระอาจารย์และไปอาสาพุดกับนาง ท้าววรกิตได้ถอดจิตไปไว้กับหมอนกับเครื่องใช้ต่างๆ ทำให้เครื่องใช้นั้นๆ พุดได้ และเล่านิทานให้หมอนฟังเป็นนิทานโจมตีให้ร้ายผู้หญิง แต่นางไม่ยอมพุด ด้วย ในที่สุดได้เล่าเรื่องนกกระจอกแต่ตอนจบแกล้งเล่าให้ผิดว่านกตัวเมียไม่ยอมรักษาสัญญาบินหนี ก่อน ปลอยให้นกตัวผู้ตายกับลูกในกองไฟ นางจันทะจรโกรธมากเผลอตัวพุดแย้งว่าไม่จริง เมื่อนาง พุดแล้วบิดาจึงอภิเษกให้ท้าววรกิตครองเมืองกับนางจันทะจรตามสัญญา ๒๔

๓.๓.๔ เรื่องนางแตงอ่อน

ก. ประวัติความเป็นมา สำหรับวรรณกรรมอีสานเรื่องนางแตงอ่อนนี้ถือว่าเป็น วรรณกรรมพื้นบ้านอีสานและลาว เป็นวรรณกรรมประเภทรักๆ ใคร่ๆ มีเนื้อหาชวนอ่าน เดิมทีนิทาน เรื่องนี้ไม่ทราบว่าเป็นผู้แต่ง แต่ก็ถือว่าเป็นเรื่องที่มีความน่าสนใจเพราะเป็นเรื่องของการมีความรัก การมีความพลัดพราก การได้ราชสมบัติของตัวละครแต่ละตัวนั้นทำให้ผู้อ่านมีอารมณ์ร่วมมากไม่ว่าจะ เป็นอารมณ์สมหวังหรือผิดหวังก็ตาม นิทานเรื่องนางแตงอ่อนนี้ถือว่าเป็นวรรณกรรมประเภทนิทาน พื้นบ้านทั่วไปที่แทรกคติธรรมคำสอนทางด้านพระพุทธศาสนาเอาไว้ด้วยโดยเชื่อกันว่าวรรณกรรม เรื่องนี้เป็นการเล่นเอานิทานพื้นบ้านมาดัดแปลงให้เป็นเรื่องราวของพระโพธิสัตว์ในชาติภพต่างๆ ให้ต้น เรื่องมีสถานที่พระพุทธรูปเจ้าไตรสรณ์เจ้าชาดกและเหตุที่ปรารภชาดก และตอนท้ายมีประชุมชาดก กล่าวถึง ตัวละครในเรื่องมาเกิดเป็นใครในปัจจุบัน ชาดกแต่ละเรื่องมุ่งสั่งสอนหลักธรรมทางพุทธศาสนา อาจมี หลักธรรมสำคัญหนึ่งอย่าง หรือหลายอย่างอยู่ในเรื่องเดียวกัน แต่ในความเป็นนิทานพื้นบ้านจึงยังคง สร้างความสนุกสนานเพลิดเพลินให้แก่ผู้ฟังอยู่เสมอ

ข. เรื่องย่อ ที่เมืองนครศรี เจ้าเมืองนามว่าพระยาโกศรี มีเหล่านามว่า ทองแดง มีโอรส นามว่า มหาวงศ์ ท้าวมหาวงศ์ชอบกีฬาชนไก่ วันหนึ่งไปต่อไก่ในป่ากับขุนสีคน คือ ขุนเครือ ขุนคาน ขุนเค่ง และขุนทุ้มภู ได้ธิดาจรจะเข้ชื่อนางแตงอ่อน ผู้มีรูปกายเป็นมนุษย์มาเป็นมเหสีนางแตงอ่อน ประสูติโอรส เมื่อท้าวมหาวงศ์ไปคล้องช้างในป่า นางจึงถูกหม่อมเหลสทั้งหลายเปลี่ยนโอรสของนางเป็น จระเข้ และโอรสจริงเอาไปลอยน้ำ เทพธิดาจึงนำไปเลี้ยงไว้บนสวรรค์ และตั้งชื่อว่า สุริยง นางแตงอ่อนถูกสามีขับไล่ออกจากเมืองเพราะประสูติโอรสเป็นจระเข้ นางแตงอ่อนกลับไปเมืองนาคพบกุมภภาพ ที่ชายปกครองเมืองนาคสืบต่อจากบิดา พี่ชายรู้ข่าวด้วยความสงสาร กุมภภาพอบเมืองให้ก่อกองกันผู้

๒๔ พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, **นกกระจอก (ท้าววรกิต นางจันทะจร)**, (ขอนแก่น : ศูนย์อนุรักษ์ วรรณคดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, ๒๕๑๓), หน้า ๑-๒.

น้องชายปกครองต่อ ส่วนตนกับแดงอ่อนได้บวชเป็นฤๅษี เพื่อเรียนวิชาไว้แก้แค้นมหาวงศ์ ซึ่งขับไล่ น้องสาวตน สุริยงได้ศึกษาวิชาการต่างๆ และได้ลงมาพบว่ามารดาตนถูกยักษ์ลักพาตัวไป ได้ตาม มารดาคืน และรบกับยักษ์จนได้ชัยชนะ สุริยงได้นำปทุมมา นางอินทวงค์ นางหยาดคำ และนางคำ ไหล เป็นภริยา ซึ่งยักษ์ได้ลักพาตัวไว้ สุริยงก็ได้พามารดากลับบ้านเมือง และครองเมืองนครศรีสัปปา

๒๕

๓.๓.๕ เรื่องสุปณณานาคชาดก

ก. ประวัติความเป็นมา สำหรับที่มาของเรื่องสุปณณานาคชาดกนี้ก็เป็นอีกเรื่องหนึ่งที่เป็น เรื่องที่ได้เค้าินทานมาจากนิทานปรัมปราของล้านช้าง โดยเฉพาะเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับเมืองเป้งจาน หรือ เซงฆาล ซึ่งเป็นเมืองโบราณในยุค พุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๒ เป็นเมืองสมัยทวารวดี เดิมตั้งอยู่ริมแม่น้ำ โขงปัจจุบันที่ตั้งอยู่ที่อำเภอรัตนวาปี ในเขตจังหวัดหนองคาย เป็นเมืองที่มีความเก่าแก่มาก และเชื่อ ว่าเป็นเมืองที่มีมาก่อนในยุคโบราณและเมืองนี้ก็เป็นเมืองที่ได้รับอิทธิพลของพระพุทธศาสนาผ่าน อารยธรรมของทวารวดีเมืองหนึ่ง หลักฐานทางโบราณคดีของเมืองนี้ก็คือศิลาจารึกอักษรปัลลวะ หรือ อักษรของอินเดียในยุคสมัยของอาณาจักรปัลลวะจารึกด้วยภาษาสันสกฤต ซึ่งเชื่อกันว่าเมืองนี้มีมาใน ยุคของทวารวดีเป็นต้นมา เรื่องสุปณณานาคชาดกนี้เมื่อสืบค้นจากปัญญาชาดกก็ไม่เจอ จึงเชื่อว่าเค้า เรื่องไม่น่าจะมาจากอิทธิพลของล้านนาแต่น่าจะมาจากการแต่งของปราชญ์ล้านช้างนี้เอง ที่ได้นำเค้า การแต่งมาจากล้านนา แล้วปรับประยุกต์เนื้อหาเกี่ยวกับนิทานพื้นบ้านเรื่องพญานาคสุณณานาคให้ เป็นชาดกจากนั้นก็มีการบันทึกลงใบลาน เพื่อนำไปเผยแพร่ต่อ และเมื่อมีการขยายความหรือการนำไป ที่อื่นก็มีการคัดลอกต่อๆ กันไปเรื่อยๆ ทำให้ไม่มีการระบุว่าเป็นคนแต่ง อนึ่ง เรื่องนิทานชาดกนี้ เป็นธรรมเนียมโดยมากจะไม่ลงชื่อคนเรียบเรียงเพราะถือว่าชาดกเป็นของสูง เป็นพุทธประวัติ ดังนั้น จึงไม่ควรมีชื่อผู้แต่ง หากมีชื่อผู้แต่งชาดกเรื่องนั้นจะไม่ขลังหรือไม่ศักดิ์สิทธิ์ เวลาแต่งในตอนขึ้นครู หรือไหว้ครูผู้เขียนจะอ้างเป็นกาพย์กลอนว่า “อันว่า นักปราชญ์เจ้า โสมแต่งปางปทุม”^{๒๕} หมายความว่า นักปราชญ์เป็นผู้แต่งแต่ไม่รู้ว่าเป็นใครไม่มีการระบุด้วยเหตุผลดังกล่าวมาแล้วนั่นเอง

ข. เรื่องย่อ ที่เมืองเป้งจาน มีเศรษฐีอยู่ ๒ คน คนหนึ่งชื่อรัตนเศรษฐี เป็นช่างทำแก้ว อีก คนหนึ่งชื่อรชตะเศรษฐีเป็นช่างทำเงินและทอง พระโพธิสัตว์เสวยชาติมาเกิดเป็นลูกชายของรชตะ เศรษฐี ต่อมาเมื่อโตเป็นหนุ่มขึ้นลูกชายของรชตะเศรษฐีได้แต่งงานกับลูกสาวของรัตนเศรษฐี ดังนั้น ทรัพย์สินสมบัติของ ๒ ครอบครัวจึงรวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันเมื่อเศรษฐีทั้งสองได้สิ้นชีวิตลงจึง กลายเป็นเศรษฐีที่ทรัพย์มาก พระโพธิสัตว์ได้ทำบุญทำทานตลอดมาอยู่มาปีหนึ่งได้ทำบุญกฐิน ในงาน นี้มีคนมาช่วยมากมาย จึงมีการฆ่าวัวเพื่อเป็นอาหารเลี้ยงแขกที่มาในงาน วัวนั้นเมื่อตายแล้วได้ไปรอ อยู่ในเมืองยมทูต ส่วนพระโพธิสัตว์ที่เป็นเศรษฐีนั้นก็ทำบุญทำทานต่อมาแล้วตายลงจึงไปพบวัวตัว นั้น วัวได้มาทวงเอาบุญคุณและบอกว่าพระโพธิสัตว์เป็นคนสั่งให้ฆ่าตน แต่พระโพธิสัตว์ไม่ยอมจึงให้ ยมทูตมาตัดสิน ยมทูตพยายามไกลเกลี่ยจึงยอมกันแล้ว วัวได้ไปเกิดบนสวรรค์ ส่วนพระโพธิสัตว์นั้น เพราะรับรู้ด้วยในการฆ่าวัว คือไม่ได้เขาจึงต้องไปเกิดในเมืองบาดาลของพญานาค

^{๒๕} เชาวโรภิกขุ (อินตา กวีวงศ์), รวมนิทานพื้นบ้านอีสาน ชุดที่ ๖ นิทานพญากวางคำ นิทานท้าวอี นิทานนางแดงอ่อน, หน้า ๓.

^{๒๖} พระอริยานุวัตร (อารีย์ เขมจารี), สุปณณานาคชาดก, (มหาสารคาม : ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัด มหาสารคาม, ๑๕๑๓), หน้า ๓.

พระโพธิสัตว์ที่เป็นเศรษฐีนั้นได้ไปเกิดเป็นลูกชายของพญานาคชื่อว่า ชมภูจิต ในเมืองบาดาลโดยนามว่า “สุปุณณานาค” ส่วนภรรยาของเศรษฐีได้มาเกิดในตระกูลเศรษฐีแห่งเมืองเป็งจาน โดยมีชื่อว่าปุณณาเป็นคนสุดท้องมีพี่สาว ๒ คน ชื่อว่า ภาตา และมัชฌิมา ตามลำดับ

เมื่อสุปุณณานาคโตเป็นหนุ่มแล้วจึงลาพ่อเที่ยวเมืองมนุษย์ โดยแปลงกายเป็นชายหนุ่ม ได้มาถึงสวนมะม่วงของเศรษฐีแห่งเมืองเป็งจาน ขณะนั้นภรรยาเศรษฐีและลูกสาวคนสุดท้องคือนางปุณณาได้มาเก็บผลมะม่วงพบสุปุณณานาค จึงขอร้องให้ขึ้นต้นมะม่วงให้แล้วจะยกลูกสาวคือนางปุณณาให้สุปุณณานาคได้กลับร่างเป็นนาคขึ้นเก็บมะม่วงให้จนพอแก่ความต้องการแล้วภรรยาของเศรษฐีพร้อมลูกสาวจึงรีบแอบหนีไปก่อน เมื่อสุปุณณานาคกุมารลงมาไม่พบจึงไล่ถามคนที่หากินอยู่แถวนั้นแล้วติดตามไปถึงบ้านแปลงกายให้เศรษฐีและลูกสาวเห็นเป็นคนส่วนคนอื่น ๆ ให้มองเห็นเป็นงูใหญ่ เศรษฐีเห็นดังนั้นจึงยกลูกสาวชื่อนางปุณณาให้แล้วอยู่กินมาอย่างผาสุก

ต่อมาหลายปีสุปุณณานาคคิดถึงชมภูจิตผู้เป็นพ่อที่เมืองบาดาลจึงพานางปุณณาไปเยี่ยมเยียนถามข่าวแล้วกลับมาเมืองมนุษย์ดังเดิม ส่วนพี่สาวของนางปุณณาเกิดความรักใคร่ในตัวของสุปุณณานาคจึงพยายามแย่งนางปุณณาทุกวิถีทาง ต่อเมื่อสุปุณณานาคต้องการจะไปขอวิธีที่จะไม่กลับเพศเป็นพญานาคอีกกับพ่อ พี่สาวของปุณณาจึงขอดิตตามไปเที่ยวเมืองบาดาลด้วย ก่อนไปได้หลอกให้นางปุณณาเข้าไปในฉางข้าว แล้วเอาน้ำหมากตาวน้ำเกียก ซึ่งทำให้คันมากสาดใส่แล้วปิดประตูฉางไว้แล้วรีบไปเมืองบาดาลกับสุปุณณานาค แต่ในขณะที่เดียวกันนั้นหนูตัวเล็กๆ ได้มาช่วยนางปุณณาให้หายจากอาการคันแล้วพาออกมาได้ ส่วนสุปุณณานาคเมื่อไปถึงเมืองบาดาลแล้วถามพ่อถึงพิธีกรรมที่จะไม่กลับร่างเป็นนาคอีก เมื่อรู้แล้วจึงกลับมาทำพิธีและเสร็จตามประสงค์

ส่วนพี่สาวของนางปุณณานั้นเห็นว่าไม่มีทางที่จะแย่งเอาผัวน้องได้จึงเข้าไปในป่าแล้วหาอาวุธใหญ่มาทำให้ผัวถุกงูใหญ่กัดตาย ส่วนสุปุณณานาคกับนางปุณณาได้อยู่กันอย่างมีความสุขต่อมา

กล่าวถึงชมภูจิตพญานาคแห่งเมืองบาดาลต้องการจะให้สุปุณณานาคลูกชายได้ครองเมืองเป็งจานจึงให้อำมาตย์เอาปัญหา ๑๒ ข้อมาถามเจ้าเมืองเป็งจานโดยใช้เวลา ๗ วัน ถ้าตอบไม่ได้จะยกทัพพญานาคมาตีเอาเมือง เจ้าเมืองเป็งจานให้เสนาอำมาตย์ช่วยแก้ปัญหา แต่ไม่มีใครแก้ได้จึงประกาศหาผู้ที่สามารถแก้ปัญหานี้ก็ไม่มีใครแก้ปัญหามาได้ สุปุณณานาคจึงรับอาสาแก้ปัญหามาและได้แก้ปัญหามาของพญานาคได้สำเร็จ เจ้าเมืองเป็งจาน จึงให้ข้าวของเงินทองมากมาย อยู่ต่อมาเมื่อเจ้าเมืองเป็งจานแก่ลงพระองค์มองไม่เห็นใครที่มีความสามารถที่จะปกครองบ้านเมืองต่อจากพระองค์ นอกจากสุปุณณานาค ดังนั้นพระองค์จึงมอบเมืองเป็งจานให้สุปุณณานาคปกครองและยกลูกสาวทั้งสองคนให้อีกด้วย^{๒๗}

๓.๓.๖ เรื่องท้าวกำกาดำ

ก. ประวัติความเป็นมา วรรณกรรมเรื่องกำกาดำนี้ถือว่าเป็นวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา แต่งขึ้นมาเพื่อใช้ในการสอนประชาชน เป็นที่แพร่หลายมากในภาคอีสาน ดังเราจะพบว่าเราสามารถพบต้นฉบับใบลานเรื่องกำกาดำในหลายจังหวัด เช่น ต้นฉบับใบลาน ฉบับวัดศรีสมังค์ บ้านนาถ่อน ตำบลนาถ่อน อำเภอรือเสาะ จังหวัดนครพนม ปรีวรตโดย นิยม ศุภวุฒิ และ

^{๒๗} กรมศิลปากร, *ตำนานและนิทานพื้นบ้านอีสาน*, (กรุงเทพมหานคร : การศาสนา, ๒๕๓๑), หน้า ๒๕.

พิมพ์ลักษณ์, โดยศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดสกลนคร เมื่อพ.ศ. ๒๕๒๙ เป็นอักษรไทยน้อย มี ๑ ผูก จำนวน ๖๖ ใบ ถือว่าเป็นฉบับที่ผู้วิจัยนำมาเป็นต้นฉบับสำหรับการทำวิจัยในครั้งนี้ ซึ่งฉบับนี้ได้รับผู้จารไว้ชื่อว่า “งานคำ จารเมื่อ พ.ศ.๒๔๖๐ วัน ๕ เดือน ๘ ขึ้น ๗ ค่ำ” ซึ่งงานคำนี้ก็คงไม่ใช่ผู้แต่ง แต่อาจจะเป็นผู้คัดลอก นอกจากนั้น ยังพบฉบับใบลานที่ยังไม่ได้ปริวรรตยังเป็นการจารด้วยอักษรธรรม และอักษรไทยน้อยในจังหวัดอีก ๓ ฉบับได้แก่ ฉบับวัดสว่างอารมณ์ ตำบลหนองแค อำเภอราศีไศล จังหวัดศรีสะเกษ ฉบับวัดภูบาล้อง ตำบลภูบาล้อง อำเภอเมือง จังหวัดศรีสะเกษ และฉบับวัดโจดนาห่อม ตำบลคลีกั้ง อำเภอราศีไศล จังหวัดศรีสะเกษ ซึ่ง ๓ ฉบับหลังนี้เป็นฉบับที่ถูกเก็บไว้ที่หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ รัชกาลที่ ๙ จังหวัดนครราชสีมา แต่ยังไม่ได้มีการแปลแต่อย่างใด

ข. เรื่องย่อ สำหรับเรื่องก่ำกาดำนี้เกริ่นเรื่องขึ้นมาด้วยการกล่าวถึงเมืองหนึ่งมีคู่สามีภรรยาอยู่ร่วมกันได้ ๗ ปี แต่ไม่มีลูก ด้วยความต้องการอยากจะได้ลูกจึงพากันไปอ้อนวอนขอลูกจากพระอินทร์ พระอินทร์จึงช่วยเหลือให้มีลูก ต่อมาพอคลอดลูกออกมาแล้วปรากฏว่า มีรูปร่างหน้าตาดำ รูปร่างขี้ริ้วขี้เหล่มาก อปัลักษณ์ผิดดำเหมือนลิง ภรรยาเกิดความอับอายขายหน้าชาวบ้านเพราะลูกชายที่เกิดมานั้นตัวดำมืดเลยทำให้เกิดความอายขายบ้าน เพราะว่าตัวเองเกิดมาผิวขาวแต่ลูกเกิดมาผิวดำบางทีนางก็คิดไปไกลว่าเด็กคนนี้จะไม่ได้เป็นลูกของนาง นางจึงต้องการเอาไปทิ้ง แต่สามีต้องการให้เลี้ยงไว้ จากการโต้แย้งกันนี้ ผลก็คือ ยอมเลี้ยงท้าวก่ำกาดำไว้ ฝ่ายภรรยาก็พยายามหาทางเอาไปทิ้งให้ได้ วันหนึ่งจึงพากันไปหาหมอดู หมอรู้ว่าเป็นคนมีบุญแต่ไม่ยอมบอกความจริงกลับบอกว่าเด็กคนนี้จะนำอันตรายมาให้แก่ครอบครัวของตนไม่ควรเลี้ยงไว้ นางจึงมาบอกสามีในที่สุดตกลงเอาไปปล่อยแพในแม่น้ำ แม้ว่าสามีจะอาลัยก็ตาม พระอินทร์จึงช่วยไว้ให้กาคาบินมาอยู่ ณ ชายเมืองหนึ่ง จึงได้ตั้งชื่อว่า ก่ำกาดำ ท้าวก่ำกาดำ มาถึงชายเมืองนึกหิวอาหาร จึงไปโหมยอ้อยในสวนมากิน สวนนั้นเป็นสวนของนางลุน ลูกสาวเจ้าเมืองอินทปัตถ์ ซึ่งมียายแก่ดูแลอยู่ ต่อมายายแก่จับได้ในที่สุดก็ยอมเลี้ยงเอาไว้ พอถึงวันพระ ยายจึงหาดอกไม้ไปให้นางลุนไหว้พระ ท้าวก่ำกาดำช่วยร้อยดอกไม้ให้เป็นประจำ โดยร้อยสวยงามมีความหมายมาก นางลุนได้ดอกไม้เกิดความสนใจว่า ใครเป็นคนร้อยดอกไม้ แต่ยายไม่ยอมบอก วันหนึ่งท้าวก่ำกาดำขออนุญาตไปเที่ยวเมือง พอถึงเมืองก็ขอแคนชาวบ้านเป่า และเป่าได้ไพเราะจับใจมาก ชาวเมืองต่างได้ยินก็ชื่นชอบมาก กษัตริย์ได้ยินแคนก็ชื่นชอบ ต่อมาท้าวก่ำกาดำก็ลอบเข้าพบนางลุนและได้เสียกัน พอกลับถึงบ้านท้าวก่ำกาดำขอให้ยายไปขอลูกกษัตริย์ คือ นางลุนให้ตน กษัตริย์ปรึกษาลูกๆ ทุกคนไม่มีใครยอมรับ นางลุนยอมรับคนเดียว อย่างไรก็ตาม กษัตริย์ก็ได้เรียกสินสอดตั้งมากมาย ดังนั้น พระอินทร์จึงลงมาช่วยพร้อมทั้งเนรมิตกายใหม่ให้แก่ท้าวก่ำกาดำ ถอดรูปออกงดงามมาก และได้แต่งงานกันอย่างสมบูรณ์ ท้าวก่ำกาดำจึงได้เป็นลูกเขยของพระราชาและมีความสุขในชีวิตครอบครัวต่อมา^{๒๘}

๓.๓.๗ เรื่องขุนทิง

ก. ประวัติความเป็นมา ขุนทิง เป็นวรรณกรรมพื้นบ้านประเภทนิทานของชาวลุ่มแม่น้ำโขง และเป็นที่ยินยอมกันในอีสาน และอาณาจักรล้านช้าง แม้ในเรื่องสังข์ศิลป์ชัยอ้างข้อความบางตอนจากเรื่องของขุนทิงและจากการสำรวจดูสำนวนโวหารแล้ว ขุนทิงมีสำนวนโวหารที่เก่าแก่กว่าวรรณกรรมอื่นๆ หลายเรื่อง ซึ่งวรรณกรรมเหล่านี้มักลอกเลียนแบบสำนวนบางตอนของขุนทิงไป

^{๒๘} สุภณ สมจิตศรีปัญญา, *ท้าวก่ำกาดำ*, (มหาสารคาม : ศูนย์ศิลปวัฒนธรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, ๒๕๒๒), หน้า ๒-๕.

ต้นฉบับวรรณกรรมเรื่องขุนทึงเป็นที่แพร่หลายและนิยมอ่านกันมากในภาคอีสาน สันนิษฐานว่าวรรณกรรมเรื่องนี้เป็นนิพนธ์ของท่านพระสมณกุลวงศ์ แห่งกรุงศรีสัตนาคนหุต สำหรับต้นฉบับที่ใช้เป็นข้อมูลในการศึกษาครั้งนี้ เป็นต้นฉบับอักษรไทยน้อย ได้จากวัดชัยภูมิวรณ จังหวัดชัยภูมิ ผู้ตรวจชำระคือ พิชุ มลิวลย์^{๒๙} พิมพ์เผยแพร่โดยคณะกรรมการฟื้นฟูวรรณคดีอีสาน พิมพ์ที่โรงพิมพ์ประยูรวงศ์ พ.ศ. ๒๕๑๑ ผู้ตรวจชำระได้ถ่ายทอดอักษรและตรวจทานกับต้นฉบับที่มีอยู่ในหอสมุดแห่งชาติแล้ว วรรณกรรมเรื่องขุนทึงจึงมีความสมบูรณ์พอสมควร

ข. เรื่องย่อ ขุนทึงเป็นกษัตริย์ครองนครใดไม่ปรากฏนาม ได้เสด็จประพาสป่าไปถึงหนองน้ำแห่งหนึ่ง ซึ่งเป็นทางนำไปสู่เมืองบาดาล ได้พบกับลูกสาวพญานาค ชื่อนางแอได้ เกิดรักใคร่จึงถึงขั้นได้เสีย ขุนทึงจึงติดตามนางไปอยู่เมืองบาดาลอย่างมีความสุขเป็นเวลา ๒ ปี ลูกสาวพญานาคเมื่ออยู่กินกับขุนทึงนั้นก็มิได้ไปเล่นน้ำตามธรรมชาติของนาค ทำให้ฝนตกน้อยไม่พอกับมนุษย์จะทำได้ ทำให้นางจึงขออนุญาตขุนทึงไปเล่นน้ำเพื่อให้ฝนตก ขุนทึงแอบดูนางนาคเล่นน้ำ เห็นนางเซยชมกับนาคตัวผู้ ก็เกิดเบื่อหน่าย จึงคิดจะกลับคืนเมืองของตน

นางผุสดีใช้ผีน้ำส่งข่าวมาให้ขุนทึงกลับบ้าน นางนาคจึงยอมให้ขุนทึงกลับพร้อมกับมอบลูกน้อยซึ่งยังไม่ครบกำหนดคลอด แต่นางได้ลวงออกจากท้อง แล้วหอบใบตองให้ขุนทึงนำลูกกลับไปเลี้ยงด้วย ขุนทึงพร้อมด้วยโอรส คือ ขุนทึง กลับคืนบ้านเมือง นางผุสดีไม่พอใจและไม่รักขุนทึง จึงขอให้สามีนำลูกไปทิ้งเสีย ขุนทึงจึงให้เสนานำลูกไปผูกไว้ใต้ต้นไม้ใหญ่ เทวดาและสัตว์ในป่ามาช่วยเลี้ยงกุมารจนเติบโตใหญ่

ต่อมาขุนทึงคิดถึงลูกจึงแต่งขบวนไปรับเข้าเมือง ขุนทึงเลี้ยงดูลูกเองจนโต จึงเดินทางไปเยี่ยมมารดาที่เมืองบาดาล ขากลับได้หมีวิเศษ ขอคอ หรือเกี่ยวทางคำและดาบสำหรับป้องกันตัว หมีวิเศษนั้นหากต้องการอะไร ไม่ว่าจะเป็นอาหาร เงินทอง หรือ ภรรยา เมื่อเคาะหม้อแล้ว จะได้ในสิ่งปรารถนา ส่วนขาคำนั้นจะช่วยนำทางให้ขุนทึงรู้ว่าควรจะนอนหรือสร้างบ้านเมืองที่ใด ขณะเดินทางถ้าขอไม่เกี่ยวอะไรติด ขุนทึงจะต้องเดินทางไปเรื่อยๆ ไม่ต้องพัก หากขอคำเกี่ยวสิ่งของติด ขุนทึงจะต้องหยุดพักนอนที่นั่น แล้วนาคจะมาเฝ้าเมืองให้ เมืองของขุนทึงจึงได้ชื่อว่า ศรีสัตนาคนหุต โดยเหตุผลที่นาคเป็นผู้สร้าง ผู้ที่ครองเมืองก็เป็นเชื้อสายของนาค

ขุนทึงครองเมืองศรีสัตนาคนหุตพร้อมมเหสีที่เกิดจากหมีวิเศษสองคนอย่างมีความสุข ต่อมาขุนทึงเสด็จประพาสป่าคนเดียว ได้พบเนื้อคูในปางก่อนมาเกิดเป็นชะนี นางชะนีระลึกชาติได้ปรารถนาจะครองคู่กับขุนทึง เมื่อขุนทึงไม่ยอมนางจึงเสน่ห์ให้รัก ทั้งสองจึงอยู่ด้วยกันในป่าจนนางชะนีตั้งครรภ์แล้วประสูติกุมารชื่อ ท้าวอำคา ขุนทึงนำบุตรกลับเมืองโดยให้สัญญากับนางชะนีว่าอีก ๘ เดือนจะมารับ นางชะนีจึงยินยอมให้กลับพร้อมกับมอบผลไม้วิเศษให้ ผลไม้นี้เมื่อกินแล้วจะหายจากโรคภัยไข้เจ็บ ขุนทึงนำไปแจกจ่ายให้ประชาชนที่เจ็บป่วยกิน เมื่อครบ ๘ เดือน ขุนทึงจึงจัดขบวนแห่ไปรับนางชะนีเข้าเมือง เมื่อขบวนแห่ ถึงประตูเมือง มีหญิงใจพาลแก่ลั่นปล่อยสุนัขเดินผ่านขบวนแห่ นางชะนีกลัวสุนัขจึงหนีกลับไปอยู่ป่าตามเดิม

ขุนทึงครองราชย์สมบัติอยู่จนอายุได้ห้าร้อยปี อำนาจของผลไม้วิเศษที่นางชะนีให้ทานนั้นจะหมดไป ขุนทึงจึงป่วย ท้าวอำคาจึงเดินทางไปขอผลไม้วิเศษจากแม่ชะนีมารักษา นางชะนีให้มา

^{๒๙} พิชุ มลิวลย์, ขุนทึง, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ประยูรวงศ์, ๒๕๑๑), หน้า ๘

เพียงสามลูก เพราะน้อยใจที่ปล่อยให้สุนัขไล่ต้อน นางชะนีได้กล่าวอำลาท้าวอำคาว่า แม่อาจะหมดชาติสิ้นชาติในไม่ช้า ท้าวอำคานำผลไม้พิเศษมารักษาพ่อ ขุนทิงกลับเป็นหนุ่มขึ้นมาอีกครั้งด้วยฤทธิ์ของผลไม้ คราวนี้มีอายุถึงหนึ่งพันปีก็ล้มป่วยอีก และท้าวอำคาก็ไปขอผลไม้พิเศษจากแม่อีกครั้ง แต่เมื่อไปถึงป่าหิมพานต์ไม่พบแม่ชะนีเพราะนางชะนีได้ตายไปแล้ว เมื่อไม่ได้ผลไม้พิเศษมารักษาขุนทิงก็สิ้นชีพ ท้าวอำคาจึงครองเมืองศรีสัตนาคนหุตแทน

๓.๓.๘ เรื่องอินทียานสอนลูก

ก. ประวัติความเป็นมา อินทียานสอนลูกเป็นวรรณกรรมประเภทคำกลอน โดยมุ่งสอนลูกสาวเป็นสำคัญ เข้าใจว่ากวีประพันธ์ขึ้นมาเพื่อเลียนแบบวรรณกรรมเรื่องท้าวคำสอนหรือพระยาคำทองสอนไพร่ ลักษณะการประพันธ์กวีได้รวบรวมคำผญาภาษิตที่มีอยู่ในท้องถิ่นมาจัดเป็นหมวดหมู่ มุ่งที่จะสอนความประพฤติของสตรี โดยเน้นจริยธรรมและปรัชญาทางพระพุทธศาสนา

ต้นแบบเรื่องวรรณกรรมเรื่องอินทียานสอนลูก ชัยสิทธิ์ เศรษฐบุบผา^{๓๐} เป็นผู้ชำระโดยอาศัยต้นฉบับที่ พิพิธ มลิวลย์ ชำระไว้แล้วมาชำระใหม่ ซึ่งอาศัยหลักใหญ่ๆ ๔ ประการ คือ จัดรูปคำประพันธ์เสียใหม่ให้เป็นรูปคำโคลง แก้ไขคำที่ใช้ ช ให้เป็น ซ เพื่อให้ตรงกับความจริงที่ชาวอีสานใช้พูด และเขียนกันมาตั้งแต่ดั้งเดิม และนำเอาคำยากหรือคำที่เห็นว่าน่าจะเป็นศัพท์สำหรับผู้อ่านมาอธิบายเรียงลำดับอักษรไว้ท้ายเล่ม

ข. เรื่องย่อ อินทียานสอนลูกเป็นวรรณกรรมประเภทคำสอนที่รวบรวมผญา ภาษิตของอีสานมาจัดเป็นหมวดหมู่ โดยสมมติให้ปราชญ์อินทียานสอนบุตรสาวเกี่ยวกับการประพฤติตนในสังคม การปฏิบัติต่อบิดามารดา การเลือกคู่ครอง ชายที่จะมาเป็นสามีนั้น จะต้องมียุทธศาสตร์สำคัญ ๓ ประการคือ ขยันทำมาหากิน มีปัญญา และใจกว้าง นับถือวงศ์ญาติ ในการสอนบางครั้งจะมีการยกอุทาหรณ์ประกอบคำภาษิตในบางตอน เช่น เรื่องบัณฑิตหนุ่มกับเจ้าปัญญาชอบบุตรสาวเศรษฐี ชายเจ้าปัญญาจึงทำอุบายว่า ตนมีความสามารถในการล่าสัตว์ โดยเลี้ยงแมวตัวหนึ่ง เมื่อไปล่าสัตว์ก็นำแมวไปด้วย แล้วเอาสีทาตัวแมวกลับมาทุกครั้ง เพื่อหลอกให้คนเข้าใจว่าตนล่าได้ แล้วเดินผ่านบ้านเศรษฐีทุกวัน จนคนเข้าใจว่าเป็นคนขยันหมั่นเพียร ชายเจ้าปัญญานำเอาเนื้ออย่างอื่นไปให้เศรษฐีทุกวัน ส่วนตนเองก็หนีเอา ต่อมาบัณฑิตก็ส่งคนไปสู่ขอบุตรสาวเศรษฐี แต่ทางฝ่ายหญิงไม่ให้ กล่าวว่าบัณฑิตมีแต่โวหารในการเจรจาดี อย่างอื่นไม่มีความรู้เลย ในที่สุดเศรษฐีก็ยกบุตรสาวให้แก่ชายจอมมายาคนนั้น เมื่อแต่งงานจึงรู้ความจริง ก็เสียใจจนร่างกายเสื่อมโทรม นอกจากนี้ยังมีนิทานคติธรรมซึ่งอินทียานนำมาสอนบุตรสาวอีกหลายเรื่อง เช่น เรื่องลิงแม่ลูกอ่อนกับค่างที่เป็นผีปอบ เป็นต้น

อินทียานสอนลูก เป็นวรรณกรรมที่สอนสตรีให้มีจริยธรรม ประพฤติตามฮีตบ้านคลองเมือง นอกจากนี้ยังชี้ให้เห็นลักษณะของกุลสตรีของสังคมอีสานในด้านต่างๆ เช่น การยึดมั่นในจารีตประเพณี การยึดมั่นในความบริสุทธิ์ของหญิงสาว การเป็นมธยัสถ์ ซื่อสัตย์ต่อสามี ขยันในการประกอบอาชีพ เป็นต้น บทบาทในการสอนหญิงให้เลือกชายเป็นคู่ครอง ชี้ให้เห็นชายในมโนทัศน์ของสังคมอีสานโบราณ ซึ่งมีลักษณะดังต่อไปนี้ เป็นผู้มีความรู้ เป็นพ่อบ้านพ่อเรือน ขยันในการทำงาน

^{๓๐} ชัยสิทธิ์ เศรษฐบุบผา, อินทียานสอนลูก, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๑๓), หน้าคำนำ.

ยอมรับนับถือวงศาคณาญาติ วางตนเหมาะสม ไม่เป็นคนสำรวย ลักษณะดังกล่าวเป็นค่านิยมของสังคมไทยโดยทั่วไปทุกๆ ภาค โดยเฉพาะภาคอีสานเท่านั้น

๓.๓.๙ เรื่องท้าวคำสอน

ก. ประวัติความเป็นมา ท้าวคำสอน เป็นวรรณกรรมอีสานประเภทคำสอน บรรณาการโดย พรชัย ศรีสารคาม^{๓๑} ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดมหาสารคาม วิทยาลัยครูมหาสารคาม ฉบับที่นำมาบรรณาการนี้เป็นหนังสือผูกใบลานอักษรไทยน้อย ต้นฉบับเก็บรักษาไว้ที่ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดมหาสารคาม ในการบรรณาการครั้งนี้ผู้บรรณาการได้วางรูปแบบทางฉันทลักษณ์ไว้อย่างโคลงสารตามแนวของ พิฑูร มลิวัลย์ ที่ได้เรียบเรียงเรื่อง ขุนทิง ส่วนฉันทลักษณ์ได้ปรับปรุงให้ถูกต้องตามอักขรวิธีของภาษาไทยปัจจุบันทั้งตัวการันต์ โดยยึดตามรูปแบบมากกว่าสันสกฤต เนื่องจากมีใช้กันอย่างแพร่หลายในอีสานและล้านช้าง

อนึ่ง วรรณกรรมเรื่องท้าวคำสอนนี้ พระอริยานุวัตร เขมจารี วัดมหาชัย จังหวัดมหาสารคาม ได้ถอดชำระไว้แล้วสำนวนหนึ่ง พรชัย ศรีสารคาม ได้ตรวจสอบเทียบกับฉบับที่ตนบรรณาการ พบว่ามีความแตกต่างกันไม่น้อย ฉะนั้นการบรรณาการครั้งนี้จึงเป็นการเปิดโอกาสให้ผู้สนใจศึกษาเปรียบเทียบกันต่อไป

ข. เรื่องย่อ พระยาพรหมทัต เป็นเจ้าเมืองพาราณสี ปกครองไพร่ฟ้าประชาชนด้วยทศพิธราชธรรม บ้านเมืองจึงเจริญรุ่งเรืองและอุดมด้วยทรัพย์สินเงินทอง นอกเมืองมีสองฝั่งแม่น้ำทุกขียากเข็ญใจ หาเข้ากินค่า ทั้งสองมีลูกชายคนหนึ่งชื่อ ท้าวคำสอน เมื่อท้าวคำสอนอายุได้ ๑๐ ขวบบิดาและมารดาถึงตาย ท้าวคำสอนจึงเที่ยวขอลาขอทานจนอายุ ๑๔ ปี ได้อาศัยอยู่กับพระเถระ และเป็นที่รักใคร่ของพระเถระมาก พระเถระได้สอนศิลปวิทยา โดยเฉพาะการดูลักษณะหญิงที่ดีและไม่ดี ท้าวคำสอนเมื่อเรียนจบแล้วก็ลาพระเถระเที่ยวไปยังเมืองต่างๆ เพื่อหาหญิงมาเป็นคู่ครอง ในที่สุดได้หญิงขอทานคนหนึ่งซึ่งมีลักษณะดูตามโฉลกของหญิงดีมาเป็นภรรยา แล้วจึงกลับไปหาพระเถระ

วันหนึ่งพระยาพรหมทัตทรงรับสั่งให้คนทำเกวียนใหญ่ และให้เอาข้าวของเงินทองมาบรรทุกเต็มเกวียนแล้วประกาศให้คนมาลากเกวียน ถ้าใครลากได้ สิ่งของในเกวียนทั้งหมดจะมอบให้คนนั้น แต่ถ้าลากไม่ได้จะต้องเสียตัวให้กับพระองค์ ท้าวคำสอนจึงไปซื้อวัวแก่จากโชดกเศรษฐี ลากเอาเกวียนไปได้ ท้าวคำสอนจึงกลายเป็นเศรษฐีตั้งแต่นั้นมา

คุณค่า : ท้าวคำสอน สอนให้รู้ลักษณะดีและลักษณะร้ายของหญิง เรียกว่า โสภ หรือ โฉลกนั่นเอง ซึ่งเชื่อกันว่าถ้าได้หญิงที่ดีมาเป็นภรรยาจะช่วยให้ชีวิตครอบครัวมีความสุข แม้จะเป็นคนยากจนมาก่อน คตินิยมในการเลือกคู่ครองจากเรื่องท้าวคำสอนไม่เน้นเรื่องความงานเป็นหลัก แต่เน้นลักษณะของสตรีที่เป็นสิริมงคลน่าโชคลาภสู่สามี ใจบุญ ซื่อสัตย์ต่อสามี เป็นแม่บ้านที่ดี ศรัทธาในพุทธศาสนา

^{๓๑} พรชัย ศรีสารคาม, *ท้าวคำสอน*, (มหาสารคาม : วิทยาลัยครูมหาสารคาม, ๒๕๒๗), คำปรารภ.

มเหสีไปเป็นคนเลี้ยงแทนนางคำกลอง นอกจากนั้นสีกุมารยังทรงช่วยตายายจำสวนอีกด้วย จากนั้นพี่ๆ ทั้งสามขอกลับไปครองเมืองของตน ท้าวเพชรราชเองก็ทรงขออนุญาตพระบิดามาดาออกประพาสป่า จนทรงพบนางปทุมเกสรและได้ทรงแต่งงานกับนาง ระหว่างที่ทรงพานางเดินทางจะกลับบ้านเมือง ก็ถูกท้าวพันมหายักษ์ จับนางปทุมเกสรไป ท้าวเพชรราชก็ต้องทรงตามหานาง ตอนหลังนางปทุมเกสรหนีท้าวพันมหายักษ์ กลับไปหาพระฤๅษีผู้เป็นบิดาบุญธรรมได้ ส่วนท้าวเพชรราชก็ฆ่าท้าวพันมหายักษ์ตาย และได้พระธิดาของท้าวพันมหายักษ์เป็นมเหสี แล้วก็ทรงขอลาออกจามหานางปทุมเกสรอีก แต่เทวดาตกลงบันดาลให้ไปเมืองจักรีนเสียก่อน ท้าวเพชรราชจึงทรงช่วยชุบชีวิตพระอัยกาอัยยิ และชาวเมืองทั้งหลาย และช่วยฆ่าอสูรด้วย ท้าวเพชรราชได้เสด็จขึ้นครองเมืองจักรีน แต่พระองค์ก็ทรงขอลาตามหานางปทุมเกสรก่อน ต่อมาได้ทรงพบพระโอรสทั้งสอง แต่ไม่รู้จักกันจึงเกิดการสู้รบกันขึ้น พอติณางปทุมเกสรได้ยินเสียงการสู้รบ ก็ออกมาดูเลยได้พบท้าวเพชรราช นางจึงแนะนำกุมารทั้งสองว่า ผู้ที่กำลังสู้รบอยู่ด้วยนั้น เป็นพระบิดา หลังจากนั้นท้าวเพชรราชก็ทรงพาพระมเหสีและกุมารทั้งสองไปเยี่ยมพระบิดามารดาที่เมืองปัญจา ในเวลาเดียวกันนั้น ท้าวเสตราช ท้าวปิตรราชและท้าวสุวรรณราชก็ทรงพาแม่และโอรส เดินทางมาเมืองปัญจาเช่นกัน พระญาติพระวงศ์ จึงได้พบกันพร้อมหน้าพร้อมตาเป็นครั้งแรก หลังจากเสร็จงานสมโภช ๗ วัน ๗ คืน แล้ว ต่างก็แยกย้ายกันกลับบ้านเมืองของตน ท้าวเพชรราชทรงกลับไปครองเมืองจักรีนอย่างมีความสุข ^{๓๒}

๓.๓.๑๑ เรื่องสุพรมโมกขา

ก. ประวัติความเป็นมา สุพรมโมกขา เป็นวรรณกรรมชาดก เป็นที่นิยมแพร่หลายมาเรื่องหนึ่งในภาคอีสาน เพราะเป็นเรื่องสนุก เป็นเรื่องของการต่อสู้ระหว่างความดีความชั่ว การต่อสู้ระหว่างชนชั้น ผู้ปกครองกับผู้ถูกปกครอง พระอริยานุวัตร เขมจารี^{๓๓} แห่งศูนย์อนุรักษ์วรรณคดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือ วัฒนาชัย จังหวัดมหาสารคาม เป็นผู้ชำระเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๒ เรื่องสุพรมโมกขา สะท้อนให้เห็นสภาพสังคมของอีสาน ซึ่งต้องการผู้ปกครองที่อยู่ในทศพิธราชธรรม กวีได้ชี้ให้เห็นคุณความดีนั้น ย่อมมีผลเหนือจิตใจของมหาชนมากกว่าอำนาจและความดีจอมชนะอำนาจในที่สุด

ต้นฉบับเรื่องสุพรมโมกขานั้น ธวัช ปุณณทก^{๓๔} ได้ให้ความเห็นไว้ว่า ต้นฉบับส่วนใหญ่พบมากที่จังหวัดนครพนม จังหวัดอุดรธานี เช่น ที่วัดโกศลัมมิวิหาร ตำบลกลาง อำเภอมือ จังหวัดนครพนม วัดโพธิ์คำ ตำบลนาแก อำเภอดงหลวง จังหวัดนครพนม วัดอุดมวาราม ตำบลหายโศก อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี วัดศรีสมพร ตำบลนที อำเภอนองบัวลำพู จังหวัดอุดรธานี เป็นต้น

ข. เรื่องย่อ สุพรมโมกขาเกิดในตระกูลที่ทุกข์ยาก บิดาเป็นขอทาน มารดาตายตั้งแต่สุพรมโมกขาอายุได้เดือนเศษ บิดาจึงเลี้ยงดูสุพรมโมกขาพร้อมกับสุนัข ๙ หาง ซึ่งเป็นสหชาติ ต่อมาบิดาตาย ด้วยความกตัญญูสุพรมโมกขาจึงนำซากศพของบิดาไปไว้ที่ปลายนาและปรนนิบัติบิดาด้วยความเคารพเสมอมา ไร่นาของสุพรมโมกขาก็เจริญงอกงาม ด้วยอานุภาพแห่งความกตัญญู พระ

^{๓๒} พระอริยานุวัตร (อารีย์ เขมจารี), **จำปาสี่ต้น**, (พระนคร : สำนักพิมพ์สาส์นสวรรค์, ๒๕๑๕), หน้า ๒๗๐.

^{๓๓} อริยานุวัตร เขมจารี, **พระสุพรมโมกขา**, (มหาสารคาม : ศูนย์อนุรักษ์วรรณคดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือ วัฒนาชัย จังหวัดมหาสารคาม, ๒๕๑๒), หน้า คำนำ.

^{๓๔} ธวัช ปุณณทก, **วรรณกรรมอีสาน**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พีระพัสนา, ๒๕๒๒), หน้า ๒๓๓.

อินทร์ได้ส่งนางไข่มุกมาช่วยสุพรมหมอกษาทำงาน โดยซ่อนอยู่ในกะโหลกศีรษะของบิดา นางไข่มุกคอยดูแลบ้านเรือนปรนนิบัติสุพรมหมอกษา โดยแอบทำอาหารไว้ในเวลาที่สุพรมหมอกษาไม่อยู่ สุพรมหมอกษาเห็นผิดสังเกตเลยแอบดู เมื่อรู้ความจริงว่านางไข่มุกเป็นใคร หลังจากเจรจาเข้าใจกันดีแล้ว ทั้งสองก็อยู่ด้วยกันฉันสามีภรรยา พระราชาทราบกิตติศัพท์ความงานของนางไข่มุก จึงกลั่นแกล้งสุพรมหมอกษาต่างๆ นา เพื่อหาความผิดจะได้เอานางไข่มุกมาเป็นสนม เช่น ทำชนไก่ ชนวัว ชนช้าง ฯลฯ สุพรมหมอกษาก็ชนะทุกครั้ง ประชาชนจึงเลื่อมใสสุพรมหมอกษายิ่งขึ้น แต่พระราชาก็ไม่ได้ละความพยายาม ได้ใช้สุพรมหมอกษาไปเอาดอกบัวจากเมืองบาดาลมาปลูกเพื่อถวายพระองค์ สุพรมหมอกษากลับไปได้ภรรยาอีก ๒ คน คือ ลูกสาวพญานาค กับลูกสาวพญามดงาม พระราชาก็คิดจะแย่งเอาภรรยาทั้งสามของสุพรมหมอกษาอีก ร้อนถึงเหวดา จึงบันดาลให้ธรณีสูบพระราชา ชาวเมืองจึงเชิญสุพรมหมอกษาเป็นพระราชาปกครองไพร่ฟ้าด้วยฮิตบ้านคลองเมือง บ้านเมืองจึงปรกติสุขภายหลังสุพรมหมอกษาออกบวช และเทศนาโปรดชาวเมืองให้อยู่ในศีลธรรมอันดีงาม

เรื่องสุพรมหมอกษา สอนเจ้าเมืองหรือผู้ปกครองให้อยู่ในคุณธรรม โดยยกอุทาหรณ์ให้เห็นว่า トラบใดที่เจ้าเมืองมี โลภะ มีตัณหา ถึงจะมีอำนาจสิ้นฟ้าเพียงใดก็ตาม แต่ในที่สุดย่อมพ่ายแพ้แก่คุณธรรม และการที่จะชนะใจชาวเมืองได้นั้น มิได้อยู่ที่การมีอำนาจแต่อยู่ที่คุณธรรม นอกจากนี้วรรณกรรมเรื่องสุพรมหมอกษายังปลูกฝังเรื่องความกตัญญูเวทีและความไม่ยอในภรรยาของคนอื่น เป็นต้น

๓.๓.๑๒ เรื่องนางผมหมอม

ก. ประวัติความเป็นมา

เรื่องนางผมหมอมเป็นวรรณกรรมที่แพร่หลายเรื่องหนึ่งเช่นเดียวกัน เรื่อง สีนไซ กาละเกด จำปาสดัน สุริยวงศ์ ฯลฯ แต่ว่าเรื่องนางผมหมอมนี้ค่อนข้างจะสั้นกว่าเรื่องอื่น ๆ ดังกล่าวข้างต้น อีกประการหนึ่งเรื่องนางผมหมอมนี้มีโครงเรื่องเดียวกับเรื่องช้างโพงนางผมหมอม ของภาคเหนือ ซึ่งจะเห็นการถ่ายโอนวรรณกรรมพื้นบ้านของไทยระหว่างภาคเหนือและอีสาน แต่กระนั้นก็ตาม หากเรามาพิจารณาอิทธิพลวรรณกรรมต่อสังคมแล้ว น่าจะเชื่อได้ว่า เรื่องนางผมหมอมนี้มีอิทธิพลต่อชาวอีสานมาก เพราะเหตุว่า ชาวอีสานเชื่อว่า เป็นเรื่องราวที่เกิดขึ้นในภาคอีสาน ดังที่ยอมรับสืบต่อกันมาว่า ภูหอ (เทือกเขาในเขต อำเภอกุระดิง จังหวัดเลย) เป็นสถานที่อยู่ของนางผมหมอมที่พระยาช้างผู้เป็นพ่อได้เนรมิตปราสาทให้นางประทับพร้อมกับบ่าวไพร่ เหตุผลสำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ ต้องการแสดงให้เห็นโครงเรื่องย่อย (Sub-Plot) ในเรื่องนางผมหมอมนั้น มีส่วนเหมือนกับโครงเรื่องย่อยของวรรณกรรมพื้นบ้านเรื่องอื่นๆ ทั้งในภาคกลาง ภาคเหนือ และภาคใต้ด้วย เช่น ตอนท้ายเรื่อง ที่นางผีโพง (ผีกระสือ) ผลักนางผมหมอมตกน้ำแล้วปลอมตนเป็นนางผมหมอมอยู่ในวังกับพระเอก นางต้องไปอาศัยอยู่กับลิงกัง สีสาลูกชายผู้ที่ต้องพาน้องตามหานางเพื่อจะขอน้ำนมให้น้อง กว่าเจ้าชาย (ตัวเอก) จะทราบความจริงและคิดกำจัดนางผีโพง ซึ่งเป็นโครงเรื่องย่อยตรงกับเรื่องพิรุณทอง ของภาคกลาง

ข. เรื่องย่อ เริ่มกล่าวประณามพจน์ และอ้างถึงพระโพธิสัตว์เมื่อชาติปางก่อน ได้เสวยพระชาติเป็นลูกท้าวพระยา ในอดีตกาลยังมีเมืองนครศรี พระราชาและพระมเหสีมีธิดารูปงามนามว่า “นางสีดา” เมื่ออายุได้ ๑๖ ปี ได้เสด็จประพาสป่า ระหว่างที่ชุมป่าเก็บดอกไม้มาบูชาบิดา ได้พลัดหลงจากพวกนางสนมกำนัลไปตามลำพังผู้เดียว เดินทางรอนแรมอยู่หลายวันทั้งหิวและกระหาย จึงดื่มน้ำที่ร่อยเท้าช้าง (เป็นน้ำปัสสาวะช้าง) และร่อยเท้ากระต่ายด้วย หลายวันนางก็กลับถึงเมือง

ต่อมานางก็ตั้งครุฑจากการตม่น้ำจากรอยเท้าช้างและกระทิงประสูติธิดามา ๒ องค์ คือ นางผมหม และนางลุน นางผมหมนั้นมีผมหมเหมือนดอกไม้บานาชนิด เมื่อนางทั้งสองเจริญวัยก็พยายามไต่ถามมารดาถึงบิดาของตน แต่ก็ไม่ได้คำตอบที่ดี ครั้นเมื่อไปเล่นกับลูกชาวบ้านก็ถูกเด็กๆ ชาวบ้านด่าว่าลูกสัตว์ป่า ลูกผีสิง นางเสียใจกลับมาสอบถามมารดาเรื่องพ่อของตนอีก ในที่สุดนางสิดาก็เล่าเรื่องให้ลูกทั้งสองฟัง ครั้นเมื่อนางผมหมและนางลุนเจริญวัยได้ ๑๓ ปี นางจึงขออนุญาตมารดาไปหาพ่อในป่าใหญ่ มารดาห้ามไว้เพราะป่าใหญ่นั้นมีอันตรายมากนานาประการ โดยเฉพาะพระยาช้างนี้ เป็นช้างผีสิงกินสัตว์ มนุษย์เป็นอาหาร หากพบคนก็จะจับกินทุกคน หากคนนั้นไม่ใช่เชื้อสายหรือเป็นผู้มีบุญญาธิการ หากเป็นเชื้อสายพระยาช้างจะยอมให้ไต่ตามงาขึ้นไปนั่งบนหลังได้ นางสิดาตระหนักดีว่านางลุนผู้น้องนั้น ไม่ใช่เชื้อสายพระยาช้างเหมือนนางผมหม แต่ก็สุดจะทัดทานนางลุน หลังจากนั้นทั้งสองก็เดินป่าติดตามพระยาช้างผู้พ่อ

ครั้งพบพระยาช้าง พระยาช้างสารจึงเสี่ยงทายว่า ถ้าเป็นเชื้อสายแล้ว จะมีบุญญาธิการไต่ตามงาขึ้นนั่งบนหลังช้างได้ นางลุนใช้เวลาเท่าไรๆ ก็ไต่ขึ้นไม่ได้ เพราะนางเป็นลูกกระทิง ช้างจึงจับกินเป็นอาหาร นางผมหมเสียใจมากที่พระยาช้างฆ่าน้องตน แต่ต้องจำใจไปกับพระยาช้างสาร พระยาช้างจึงสั่งฝูงช้างให้สร้างปราสาทเสาสสูง เพื่อป้องกันภัยอันตรายตอนที่พระยาช้างไม่อยู่ นางผมหมจึงอาศัยอยู่ในปราสาทนั้น พระยาช้างก็พยายามแสวงหาเครื่องใช้ของมนุษย์มาให้ นางผมหมตลอดจนอาหารการกินอย่างอุดมสมบูรณ์ และจับหญิงชาวบ้านมาให้เป็นทาสรับใช้ของนางผมหมอีกด้วย

เมื่อนางผมหมอายุได้ ๑๖ ปี คิดจากจะมีคู่ครอง จึงนำผมใส่ผอบทองลอยน้ำเสี่ยงทายว่า หากคู่ของนางอยู่ทิศทางใด บ้านเมืองใด ก็ขอให้ผอบทองลอยน้ำไปถึงเมืองนั้นๆ ในผอบทองนางผมหมได้ใส่สารแจ้งความจำนงของนางไปด้วย

กล่าวถึงเมืองหนึ่งราชโอรสอายุได้ ๑๖ ปี (ไม่ได้บอกชื่อเมือง และชื่อพระราชา มเหสี) จึงจะภิเษกเจ้าชาย (ไม่มีชื่อเฉพาะ มักใช้บาคราญ บาทาว) ครองเมืองแทนพระราชบิดา พร้อมทั้งสั่งให้หัวเมืองต่างๆ ส่งพระราชธิดามาให้เจ้าชายเลือกคู่ครอง ในงานพระราชพิธีนั้นเสนาอาตย์ได้พบผอบทองเสี่ยงทายของนางผมหม นำมาถวายเจ้าชายเมื่อเจ้าชายเปิดพบสารเสี่ยงทาย และเส้นผมอันหอมอบอวล เจ้าชายคลั่งไคล้นางผมหมมาก จึงขอลาพระราชบิดามารดาไปติดตามนางผมหมให้จงได้ เจ้าชายเดินทางผ่านเมืองนางผีโพง นางผีโพงได้จำแลงเป็นนางผมหมให้เจ้าชายหลง แต่เจ้าชายก็จับได้เพราะมีกลิ่นเหม็นสาบเหม็นโง่ เจ้าชายเดินทางต่อไปถึงแดนพระยาช้าง พบนางทาสีของนางผมหม นางก็เชิญไปบนปราสาทพบกับนางผมหม เจ้าชายก็ถวายผอบทอง และสารเสี่ยงทายของนาง นางจึงยอมรับว่า เป็นเนื้อคู่ของนางที่เสี่ยงทายไป นางผมหมชวนเจ้าชายไต่บนปราสาทสูง (หอสูง) ไม่ได้บอกพระยาช้างผู้เป็นพ่อทราบ จนมีบุตรธิดา ๒ องค์ ผู้พี่เป็นชายชื่อ สีลา ผู้น้องเป็นหญิงชื่อ ชาติดา

เจ้าชาย (พบตอนท้ายชื่อว่า สีลา เหมือนบุตรชาย) กับนางผมหมคิดจะกลับเมือง จึงพาลูกทั้งสองหนีพระยาช้าง เมื่อพระยาช้างกลับจากป่าเรียกหานางผมหมไม่พบ พระยาช้างโกรธทำลายปราสาทแล้วติดตามนางผมหมกับเจ้าชาย ตามมาทันที่ภูเขาสูงแห่งหนึ่งพระยาช้างขึ้นภูเขาไม่ได้ เพียงแต่อ่อนวอนให้นางผมหมลงมา และกล่าวว่า จะอยู่เป็นคู่สามีภรรยากันไปไม่ว่า แต่นางผมหมไม่กล้าลงมาหาเพราะกลัวจะถูกทำร้าย ก่อนตายพระยาช้างได้บอกให้เฝ้าของของตนติดต่อไป นางผมหมเป็นอาวุธทำลายศัตรูได้ทุกประเภท ไม่ว่าจะเป็นยักษ์ ผีเสื้อ ครุฑ นาค ส่วนนางช้างซ้ายสามารถ

เป็นพาหนะได้ทุกชนิดตามที่ต้องการ ด้วยความเสียใจพระยาช้างจึงตายที่เชิงเขานั้น ๆ หลังจากสังเสียลูกแล้ว

เจ้าชายสีลาและกับนางผมหมอม จึงพาลูกทั้งสองเดินทางกลับเมือง โดยใช้พาพระยาช้างเป็นเรือ ระหว่างทางต้องผ่านเขตเมืองนางผีโพง นางผีโพงหาโอกาสลักนางผมหมอมตกน้ำ และจำแลงตนเป็นนางผมหมอม ส่วนนางผมหมอมพยายามเรียกร้องให้เจ้าชายกลับมารับนางเท่าไรๆ ก็ไม่ได้ยิน ลูกทั้งสองเห็นแม่เรียกอยู่ แต่พ่อไม่เห็น เพราะถูกเวทย์มนต์ของนางผีโพง ครั่งอ้อนวอนพ่อให้จอดเรือคอยแม่ ก็ถูกนางผีโพงจำแลงจะทำร้าย ทั้งสองร้องให้รำพันก็ถูกพ่อดุด่า อีก ในที่สุดเจ้าชายก็พานางผีโพงและลูกทั้งสองเข้าเมือง

ลูกทั้งสองได้ปรึกษากันที่จะหนีไปหาแม่ เพราะขาดทนต่อการหิวนมแม่ไม่ได้ ในที่สุดพระโอรสสีลาจึงพาน้องไปตามหาแม่ในป่า ซึ่งนางผมหมอมได้ไปอาศัยอยู่กับฝูงลิงกัง ครั่งพบแล้วก็พากันกลับมา ฝ่ายเจ้าชายทราบข่าวลูกทั้งสองกลับจากป่าจะลงโทษ ลูกทั้งสองจึงเล่าความจริงให้ฟัง เจ้าชายเองก็รู้สึกสังหรณ์ใจอยู่แล้วว่านางผมหมอมจำแลงนี้ แตกต่างไปจากพระชายาเดิมอย่างมาก จึงพากันประสาธปามาพบนางผมหมอมจริงๆ จึงกลับเมืองคิดจะกำจัดนางผีโพงเสีย จึงพานางผมหมอมกลับเมืองประทับอยู่ที่อุทยานให้อำมาตย์ไปหลอกให้นางผมหมอมจำแลงสระผมแล้วลอบฆ่าเสีย ให้เอาน้ำสระผมและเลือดนางผีโพงใส่คนโทนำมาให้ แล้วจึงนำน้ำสระผมและเลือดนางผีโพงมาให้นางผมหมอมสระผมชำระร่างกาย นางจึงฟื้นจากพะวังและผมนางก็มีกลิ่นหอมเช่นเดิม

ทั้งสี่จึงพากันเข้าเมือง และจัดงานเฉลิมฉลองพระนคร เจ้าชายและนางผมหมอมก็อยู่อย่างสันติสุข สืบมาจนชั่วอายุขัย ตอนท้ายเรื่องได้กล่าวประชุมชาดกด้วย คือ นางสีดา กลับชาติมาเกิดเป็นนางปชาบดีโคตรมี นางลุนเป็นนางวิสาขา พระยาช้างสารเป็นพระโมคคัลลานะ เจ้าชายสีลาเป็นพระพุทธรังคนางผมหมอมเป็นเมียขวัญ (ไม่ได้บอกตรงๆ ว่าเป็นพระนางพิมพา)^{๓๕}

๓.๔ บทบาทและหน้าที่สตรีที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสาน

คำว่าบทบาท หมายถึง ตำแหน่งหน้าที่ หรือลำดับความเป็นอยู่ในสังคม ฐานะของสตรีที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานมีฐานะไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าบุรุษ กล่าวถึงสตรีได้รับการยกย่องทางสังคม ให้เป็นกษัตริย์ครองเมือง เช่น เมืองกาสิและเมืองภายในเรื่องขูลูนางอั้ว เมืองเชียงทองในเรื่องท้าวฮุ่งหรือเจือง เรื่องขุนทึง ขุนเทืองประพาสนาก็ได้มอบหมายให้มเหสีปกครองบ้านเมืองแทน เป็นต้น การศึกษาเกี่ยวกับฐานะของสตรีในวรรณกรรมอีสาน ผู้วิจัยจะกล่าวถึงฐานะของสตรีในด้านนี้ มีดังต่อไปนี้

๓.๔.๑ บทบาทสตรีในฐานะลูกสาว

คำว่า บุตรี ในที่นี้หมายถึง บุตรสาวหรือลูกสาวที่เกิดกับผู้ที่เป็นพ่อแม่หรือบุตรที่รับมาเลี้ยง ในการเกิดเป็นบุตรหรือลูกสาวนี้ ถือว่าเป็นสิ่งที่ผู้ที่เป็นพ่อแม่ต้องให้ความสำคัญหรือให้ความสำคัญครองดูแลอย่างดีในฐานะที่เป็นลูกสาวนั้น ชาวอีสานจะให้ความสำคัญว่าบุตรสาวที่ดีของบ้านใดเมืองใดต้องเป็นผู้ที่มีจรรยา มารยาทหรือเป็นผู้ที่มีความเรียบร้อยการบ้านการเรือนต้องให้พร้อม และ

^{๓๕} ปรีชา พินทอง, นางผมหมอม, (อุบลราชธานี : ศิริธรรมออฟเซต, ๒๕๓๔), หน้า ๑-๒.

ที่สำคัญต้องเป็นผู้ที่ต้องรักษาชื่อเสียงของบิดามารดาหรือวงศ์ตระกูล เป็นต้น ซึ่งที่กล่าวมาทั้งหมดนั้นถือว่าเป็น “บทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานหรือในสังคมอีสาน” ในฐานะที่เป็นบุตรหรือลูกสาวของครอบครัวหรือสังคมนั้นๆ อย่างไรก็ตามจะพบว่าบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานในฐานะที่เป็นบุตรหรือลูกสาวนั้นก็ประเด็นจะต้องนำมาศึกษาต่อไป

๑. การปรนนิบัติรับใช้ หมายถึง การดูแลรักษา หรือการรับใช้พ่อแม่ในยามที่เรากำลังเติบโตขึ้นแต่ท่านกลับกำลังแก่หง่อมลง ซึ่งการดูแลปรนนิบัตินี้ก็ ได้แก่ การหาคับข้าว การช่วยเหลือการทำงานในด้านต่างๆ เช่น งานบ้านหรือธุรกิจที่จำเป็นที่เกิดขึ้นในครอบครัว ซึ่งวรรณกรรมอีสานนั้นได้มุ่งเน้นให้สตรีในฐานะบุตรสาวนี้ได้ทำหน้าที่ในการเป็นลูกที่ดี ดังปรากฏในวรรณกรรมเรื่องอินทนิญาณสอนลูก ได้สอนลูกผู้หญิงเอาไว้ว่า

อย่าได้อุ้ดอุหน้า	อุดอุบุดไค้
ให้หาภักซ์เข้าไว้	คอยถ้าฮีบเฮียง
ทั้งเฮือนพร้อม	มารดาพ่อแม่
ซีกว่าพร้อม	ภักซ์เข้าซู่คน ^{๓๖}

จากข้อความในบทกลอนหรือกาพย์นี้ หมายความว่า การเป็นลูกสาวนั้นเมื่อเวลาที่อยู่กับพ่อแม่ก็อย่ามามัวทำหน้าที่ทำดาบุดบั้งเวลาที่พ่อแม่บอกให้ทำหน้าที่การทำงานในบ้าน เช่น การนอนตื่นแต่เช้าเพื่อหุงหาอาหาร ทางที่ดีคือบุตรสาวต้องทำหน้าที่ของตนในบทบาทของการเป็นบุตรสาวก็คือ (๑) ทำกับข้าว เตรียมสำหรับทุกอย่างไว้ให้สมาชิกในครอบครัวให้พร้อม ซึ่งหน้าที่นี้เป็นหน้าที่โดยตรงของบุตรสาวของครอบครัวนั้น (๒) การรู้จักการควบคุมอารมณ์ไม่โมโหร้าย หรือเอาแต่ใจ เพราะโดยมากผู้หญิงจะเอาแต่ใจและควบคุมอารมณ์ตนเองไม่ค่อยได้ ดังนั้น การควบคุมอารมณ์ของตนเองให้เป็นปกติจึงถือว่าเป็นหน้าที่อีกประการหนึ่ง ซึ่งนักปราชญ์อีสานท่านได้เน้นย้ำเป็นคำสอนว่าเกิดเป็นลูกสาวต้องมีหน้าที่สำคัญที่เป็นความรับผิดชอบต่อครอบครัวหลายอย่าง ดังปรากฏในข้อความดังนี้ว่า

ลูกดีเพิ่นเพียรเลี้ยงทำการงานช่วยพ่อแม่
 ครกข้าวและหาบน้ำการแต่งแล่งาย
 บให้เคื่องถึงมือพ่อแม่ตนเพียรเลี้ยง
 ยามชราหรือเจ็บไข้อุตสาห์เพียรไต่ยาก
 ซี่เยี่ยวเพียรเช็ดล้างบ่วงเฒ่าให้อยู่พลอย
 เฮ็ดมือโตยังน้อยแทนคุณเพิ่นเลี้ยงยาก^{๓๗}

จากข้อความดังกล่าวมานี้จะพบว่า ปราชญ์ชาวอีสานนั้นเห็นว่าลูกดีควรเป็นผู้ที่จะต้องทำหน้าที่หรือบทบาทในการเลี้ยงดูและทำงานการงานช่วยพ่อแม่ คือตำข้าว หาบน้ำ จัดสารับอาหารทั้งเช้าเย็น ต้องคอยปรนนิบัติไม่ให้พ่อแม่ต้องลำบาก เมื่อพ่อแม่แก่ชราหรือเจ็บไข้ ควรคอยดูแล ทั้งเช็ดอุจจาระปัสสาวะ อย่าปล่อยให้ท่านอยู่คนเดียวให้กระทำเหมือนที่พ่อแม่ปฏิบัติต่อตนเองเมื่อยังเล็ก เพื่อทดแทนพระคุณที่ท่านเลี้ยงเรามาด้วยความยากลำบาก

^{๓๖} ชัยสิทธิ์ เศรษฐบุบผา, อินทนิญาณสอนลูก, หน้า ๔.

^{๓๗} จารุบุตร เรื่องสุวรรณ, ของดีอีสาน, (กรุงเทพมหานคร : บพิธการพิมพ์, ๒๕๒๐), หน้า ๓๔๔.

นอกจากนั้นในวรรณกรรมบางเรื่องของอีสานยังได้ระบุชัดเจนไปกว่า การดูแลบิดามารดานั้นถือเป็นหน้าที่ของผู้ที่เป็นบุตรสาวจะต้องถือเป็นแนวทางในการปฏิบัติอย่างเคร่งครัด ดังปรากฏในขณะสันทะยอคำสอนที่ว่าเอาไว้ดังต่อไปนี้ว่า

(๑) ให้ปฏิบัติรับใช้บิดามารดาเหมือนกับทาสรับใช้ ด้วยการยกท่านให้อยู่สูงเปรียบเสมอเทวดาที่เมื่อเวลาจะพูดจะจากับท่านจะต้องพูดจาให้เพราะ ให้เป็นถ้อยความที่เป็นประโยชน์และจงใจไม่พูดให้ท่านเกิดความเสียอกเสียใจว่า

ให้นางบวระบัติ	ให้บิดาพ่อแม่
คือดั่งเป็นข้อยข้า	เขาแท้ก็จิ่งดี แท้ตาย
อย่าได้จาตอบถ้อย	เถียงความป้อยดำ จิงตาย
พ่อแม่เพิ่นเป็นพระเจ้า	ให้ยอไว้ที่สูง เจ้าเอย
บวระบัติพ่อแม่ให้ได้	เข้าคำอย่าโลปะ แท้เนอ ^{๓๘}

(๒) ในยามหลับนอนพักผ่อน ยามที่ท่านจะต้องกินต้องทำกิจอื่นนั้นบุตรสาวจะต้องเอาใจใส่ให้มากที่สุดคือให้ดูแลอย่างใกล้ชิดไม่ปล่อยปละละเลยให้ท่านต้องลำบากการทำความครวญครวญต้องหาไว้ให้ครบ น้ำกินน้ำใช้ต้องเต็มตุ่มเต็มครันอย่างไม่บกพร่องในการดูแลบิดามารดานั้นว่า

เถียงยามนอน	เสื่อหมอนให้แบ่งไว้
ยามกินข้าวแลงาย	เพิ่นกินก่อน นางเอย
ตั้งน้ำล้างหน้าไว้	ชั้นสลาพร้อมหมากพลู
ตักน้ำกินน้ำใช้	ให้เต็มอ่างให้ไฟ
เอือนคี่ไฟ	แต่งดีเก็บเมี้ยน
พินหลัวพร้อม	แสงหาอย่าได้ขาด นางเอย ^{๓๙}

(๓) กิจการอื่นใดที่เกี่ยวข้องต้องทำให้เสร็จอย่างคั่งค้างหรืออย่าให้ท่านต้องบ่นต้องว่าเมื่อมีอารมณ์ซึ่งเคียดก็ให้อดทนไม่ด่าว่ากล่าวให้ท่านเกิดความเข้าใจหรือเกิดความน้อยเนื้อต่ำใจเป็นเด็ดขาดเนื่องจากว่าคนแก่นั้นย่อมมีอาการเหมือนเด็กๆ การดูแลกายท่านให้ดีก็เหมือนการดูแลใจให้ดีนั่นเองว่า

ถ้ายบ่วงซ้อน	บมดั่งแต่งดี
ให้มีใจอ่อนน้อม	อย่าแย่งแท้พ่อแก่ตน นั้นแล้ว
อย่าให้มีคำเว่า	นินทาป้อยดำ
ให้มีใจน้อมไหว	อย่าแย่งแท้จิ่งดี นางเอย
อย่าอย่างเค็งๆ พ้น	เพื่อนหัวพ่อแม่ แท้เนอ ^{๔๐}

(๔) สำหรับผลของการกระทำการดูแลพ่อแม่ในวรรณกรรมเรื่องนี้ได้บ่งชี้ว่า จะได้รับความสุขตลอดชีวิตหากตายจากชาตินี้ไปแล้วก็ย่อมมีสุคติเป็นที่หวังคือเพราะบุญจากการดูแลพ่อแม่ยอมทำให้ได้ไปเกิดบนสวรรค์ว่า

ไผ่นั้นบวระบัติได้	เสวยสุขเท่าชั่วชีวิ้งแล้ว

^{๓๘} พรชัย ศรีสารคาม, *ชนะสันทะยอคำสอน*, (สกลนคร : สกลนครการพิมพ์, ๒๕๒๔), หน้า ๗

^{๓๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗

^{๔๐} พรชัย ศรีสารคาม, *ชนะสันทะยอคำสอน*, หน้า ๗.

ค้นว่ามรึงเมี้ยน

เมื่อ ฟาสู่สวรรค นั้นแล้ว^{๔๑}

สำหรับหน้าที่ในการดูแลพ่อแม่ในสตรีในวรรณกรรมอีสานหลายเรื่องที่ได้รับบุถึง
หน้าที่นี้ ดังเช่นอีกเรื่องหนึ่งก็คือเรื่องนางผมหอมที่เมื่อนางสีดาลาพระสวามีกลับมาเยี่ยมบ้านเกิดก็ได้
ดูแลบิดามารดาของตนเองด้วยการดูแลเรื่องกับข้าวกับปลาอย่างเรียบร้อยตลอดสามปี ก่อนที่นางจะ
ลากลับไปยังบ้านเมืองของสามีว่า

ค้อมว่า บรมบวนแล้ว ถวายพรทุกสิ่ง

ก็จึง ยอภาน์ส่วย ฮับเฮียงถวายเจ้า

พระบาทเจ้า เสวยราชคราสรี

นานสามปี บมีไภยต้อง^{๔๒}

จะเห็นได้ว่า บทบาทหน้าที่ในการดูแลบิดามารดาของสตรีที่เป็นบุตรสาวนั้นใน
วรรณกรรมอีสานได้เน้นมาก เนื่องจากเห็นว่าหน้าที่ในการดูแลปรนนิบัติรับใช้ผู้มีพระคุณนั้นถือว่าเป็น
เรื่องที่มีความจำเป็นและเป็นเรื่องที่สำคัญในยุคนั้นๆ เห็นคุณค่าหรือให้ความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง
เนื่องจากการมีบทบาทในเรื่องนี้ถือว่ามีความสอดคล้องกับหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาในเรื่อง
ของความกตัญญูตเวที เพราะหน้าที่ของบุตรหรือลูกสาวนั้นจะต้องเลี้ยงดูพ่อแม่ จึงจะถือว่าเป็นหญิง
สาวที่ดีเหมาะแก่การครองเรือนหรือเหมาะแก่การเป็นภรรยาของชายที่หมายปองในหมู่บ้านหรือ
ชุมชนนั้นได้

๒. การแสดงความกตัญญูตเวที

สำหรับคำว่ากตัญญูตเวทีนั้นในภาษาไทยเฉพาะคำว่า กตัญญู หมายถึง ความกตัญญู,
ความเป็นผู้รู้อุปการคุณที่ท่านทำให้, ความเป็นผู้รู้คุณท่าน^{๔๓} ส่วนคำว่ากตเวที แปลว่า ยังบุคคลให้รู้
ซึ่งอุปการะอันบุคคลอื่นทำแล้วแก่ตน, ยังบุคคลให้รู้ซึ่งคุณอันบุคคลทำแล้วแก่ตน, ผู้ประกาศซึ่ง
อุปการะอันบุพการีชนทำแล้ว, ผู้ตอบแทนอุปการะของท่าน, ผู้สนองคุณท่าน, ผู้ตอบแทนคุณท่าน แต่
หากเป็นคำกริยานามบุคลิกละจะแปลว่า บุคคลผู้ยังบุคคลให้รู้ซึ่งอุปการะอันบุคคลอื่นทำแล้วแก่ตน^{๔๔}
เมื่อนำมารวมกันเป็นกตัญญูตเวที จึงหมายถึง คนที่รู้อุปการคุณที่คนอื่นทำให้ตน ส่วนกตเวที หมายถึง
คนที่รู้แล้วและตอบแทนคุณท่านด้วย^{๔๕} หรือหมายถึง ผู้รู้อุปการะที่ท่านทำแล้วและตอบแทน หมายถึง
การสำนึกในอุปการคุณ หรือบุญคุณที่ผู้อื่นหรือสิ่งอื่นมีต่อตนเอง กตเวที หรือหมายถึง การประกาศ
การแสดงออกเพื่อตอบแทนคุณ รวมความแล้วคำว่า กตัญญูตเวที หมายถึง การรู้ในอุปการคุณหรือ
บุญคุณของคนอื่นและสิ่งอื่นที่มีแก่ตน แล้วกระทำการตอบแทนอย่างถูกต้องเหมาะสม ซึ่งจาก
การศึกษาบทบาทหรือหน้าที่ของสตรีในวรรณกรรมอีสานมาทั้งหมด จากทั้งกรณีศึกษาและเรื่องอื่นๆ
ทุกๆ ไปจะพบว่าวรรณกรรมอีสานนั้นให้ความสำคัญกับบทบาทหน้าที่ของสตรีในด้านความเป็นผู้ที่มี

^{๔๑} พรชัย ศรีสารคาม, *ชนะสันตะยอตคำสอน*, หน้า ๗.

^{๔๒} ปรีชา พินทอง, *นางผมหอม*, หน้า ๑๒.

^{๔๓} ราชบัณฑิตยสถาน, *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒*, (กรุงเทพมหานคร : นาน
มีบุ๊คพับลิเคชันส์, ๒๕๔๖), หน้า ๖.

^{๔๔} ประยุทธ์ หลงสมบุญ, *พจนานุกรม มคอ - ไทย*, หน้า ๑๖๔.

^{๔๕} ปิ่น มุทุกันต์, *แนวการสอน ตามหลักสูตรนักรธรรมชั้นตรี*, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์คลัง
วิทยา, ๒๕๑๔), หน้า ๑๘๑.

คุณธรรมจริยธรรมในเรื่องของความกตัญญูเป็นอย่างมาก คือเน้นว่าเกิดเป็นผู้หญิงสิ่งที่จะต้องมีก็คือ ความกตัญญูทุกเวที คือการตอบแทนบุญคุณของบิดามารดาในทุกสถาน เช่น ด้วยการคอยดูแลและ ปรนนิบัติรับใช้ เคารพและเชื่อฟังคำสั่งสอน รักษาทรัพย์สมบัติของบิดามารดา ประพฤติตนเป็นคนดี คอยดูแลเอาใจใส่เมื่อเจ็บไข้ได้ป่วย และเมื่อบรรพบุรุษสิ้นชีวิตไป บุตรธิดาก็ยังแสดงความเคารพไม่ เสื่อมคลาย โดยการจัดงานศพให้ได้อย่างสมเกียรติ มีการทำบุญอุทิศส่วนกุศลไปให้ เช่น มีประเพณีการ เลี้ยงผีบรรพบุรุษ เป็นต้น ดังนั้น ในบทบาทหน้าที่ด้านความกตัญญูทุกเวทีของสตรีในวรรณกรรม อีสานด้านนี้นั้นเราสามารถที่จะพิจารณาจากเรื่องราวของวรรณกรรมแต่ละเรื่องได้ดังต่อไปนี้

ก. การตอบแทนบุญคุณในขณะที่ท่านมีชีวิตอยู่

สำหรับกรณีการตอบแทนบุญคุณของบิดามารดาในขณะที่ท่านยังมีชีวิตอยู่นั้น ยกเว้น เรื่องการดูแลปรนนิบัติรับใช้ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว สิ่งที่แสดงให้เห็นถึงความกตัญญูก็คือการรู้สำนึกใน บุญคุณของบิดามารดาด้วยการทำตามคำสั่ง เมื่อบิดาหรือมารดาต้องการอย่างใดก็ให้เป็นไปตามนั้น ดังปรากฏในวรรณกรรมหลายเรื่อง เช่น ในวรรณกรรมเรื่องขุนนางอ้าว นางอ้าวเป็นธิดาของกษัตริย์ผู้ ครองเมืองกาย แต่บิดาเสียชีวิตตั้งแต่ยังเล็ก นางจึงอยู่ในความเลี้ยงดูของมารดาจนโตเป็นสาว ด้วย เหตุที่นางรักอยู่กับขุน เมื่อมารดาให้นางแต่งงานกับขุนนาง กษัตริย์ผู้ครองเมืองขอม นางอ้าวไม่ยอมจึง ถูกมารดาดูด่าทุบตี เป็นเหตุให้นางอ้าวหนีไปผูกคอตาย ก่อนตายนางอ้าวได้ส่งลามารดา และขอขมา โทษมารดาผู้มีพระคุณ นางได้คร่ำครวญแสดงความรักความอาลัยมารดา และรำลึกถึงพระคุณของ มารดา ดังปรากฏในคำประพันธ์ว่า

นางงามน้อย	บายเอาเทียนรูป
ยกใส่เกล้า	ถวายน้อมยอดคุณ
บัดนี้ลูกจักยอมมีน้อม	บุญคุณพระแม่
คุณชูชื่น	ขอเจ้าโผดผาย แต่ถ้อน
แม่หากถือภาว้เข้า	คิงนางเหลื่องหล่า กิดี
หนักเหน้อยเนื้อ	คิงฮ้อนอยู่ใน
ซ้อยอยู่ทอ	ดูเหน้อยคิงแสง กิดี
มารดาคิด	เมื่อยมีนใจสะทอน
ถึงเมื่อราตรีล้ำ	สิบเดือนออกใหม่
แม่หากเจ็บปวดทอ	มือจ้องดิงสาย
ทางในใจ	เหือสิดายจริงแท้
แม่ออดบ่ได้	เลยแบ่งเต็มแสง
กัจเห็นตนอวน	ออกมาจริงแท้
แม่อิจเอาตนเข้า	ลูงตาตัดสายแฮ
แผ่ผ้าอ้อม	ปุดังให้นอน
แม่หากย้าเข้าป้อน	หลายมือพร้านาน
แม่ข้ากินน้ำฮ้อน	ปากเปื่อยพองสุก กิดี
ลูกเจ้าขอสมมา	หมิ่นทีคุณล้ำ
อันหนึ่งคุณแม่เลี้ยงแต่น้อย	เท่าใหญ่เป็นสาว กิดี

กลางเพื่อมีความผิด	ตอบคำถามฮ้าย
อย่าได้มีเวรข้อ	เถียงตนขอขาด เสียก่อน
ขอให้มัมชาดิฮ้าย	เวรข้อของอดหนี แต่ถ้วน
ข้าจักสมมาให้	ตายายแนวแม่
อย่าให้มีบาปต้อง	เถียงข้าเมื่อลุน แต่ถ้วน
ข้าขอสมมาให้	อาวอาแนวพ่อ
อย่าให้มีบาปต้อง	เถียงข้าต่อไป แต่ถ้วน
ข้าขอสมมาให้	แนวนามเป็นแม่
นมเจ้าหวานดั่งน้ำอ้อย	ตัวข้อยจึงใหญ่มา แม่เอ๋ย
อย่าได้มีเวรข้อ	เถียงตนหลายชาติ
ขอให้มัมชาตินี้	เวรข้อของอดหนี แต่ถ้วน ^{๔๖}

จากข้อความในวรรณกรรมดังกล่าวที่ยกมานั้นมีความหมายว่า นางอ้วตหีบเทียนและรูป ยกใส่ศีรษะน้อมรำลึกถึงผู้มีพระคุณ บัดนี้ลูกจะยกมือน้อมบุญคุณของพระแม่ ขอได้โปรดเมตตาเถิด แม่ถือสารกับข้าวจนร่างกายซูบผอมทำงานหนักจนเนื้อกายร้อน ลูกอยู่ในท้องเคลื่อนไหวแรงจนแม่เมื่อย ถึงเวลาสิบเดือนแม่ก็เจ็บท้อง มือตึงสายโยงจนเหงื่อไหล แม่อดทนไม่ได้เลยเบ่งอย่างแรง จึงเห็นตนออกมา แม่เอาตนให้ลู้งตัดสายสะดือ ใช้ผ้าอ้อมปูกระดังให้นอน แม่เคี้ยวข้าวป้อนเป็นเวลานาน แม่กินน้ำร้อนจนปากเปื่อยพอง ลูกขอขมาสักหมื่นครั้ง ประการหนึ่งพระคุณแม่ที่เลี้ยงแต่เล็กจนโตเป็นสาว บางครั้งลูกมีความผิดที่ใช้ถ้อยคำไม่ดี ขออย่าให้มีเวรแก่ลูกเถิด ขอให้พ้นชาติที่เลวร้าย ลูกขอขมา แม่อย่าได้มีบาปถึงลูกเมื่อภายหลัง ลูกขอขมาอา อย่าให้มีบาปถึงลูกต่อไปเถิด ลูกขอขมาเชื้อสายแม่ น้ำนมของแม่หวานดั่งน้ำอ้อย ตัวลูกจึงเติบโตมา อย่าได้มีเวรถึงลูกในหลายๆ ชาติ ขอให้พ้นชาตินี้ เวนกรรมจงหนีไปด้วยเถิด อันนี้ถือว่าการสำนึกในบุญคุณหรือการมีความกตัญญูทวนเวทต่อผู้มีพระคุณไม่ว่าจะอยู่ในสถานกรณีใดๆ ก็ไม่เคยลืม

ในวรรณกรรมเรื่องจำปาสดันนั้นเรื่องความกตัญญูทวนเวทนั้นมีปรากฏตลอดเรื่อง เช่นในตอนที่ทำวเพชรราชสำนักในบุญคุณของพระฤๅษีที่ได้มอบนางปทุมเกสรที่เกิดมาจากดอกบัวให้กับตนเองมาวันหนึ่งพระเจ้าเพชรราชจึงชวนนางปทุมเกสรไปไหว้กราบขอบคุณพระฤๅษี ซึ่งนางปทุมเกสรก็ยินดีและเดินทางไปเพื่อแสดงความกตัญญูทวนเวทต่อพระฤๅษีดังปรากฏในข้อความว่า

เมื่อนั้นบาศราญทำวเดินทางบนบก
 เสาจ้งเก็บดอกไม้ถวายไหว้พอรสสิ้นอ้อยเอย
 กับทั้งมัมวงตันผึ่งหม้ออัมพา
 เอาไปถวายพ่อตาพ่อเฮาเฮียมน้อง^{๔๗}

ความหมายก็คือ เพราะพระฤๅษีนั้นเปรียบเหมือนพ่อของพระมเหสีคือนางปทุมเกสร ทำวเพชรราชจึงชวนนางไปกราบสักการะและเอาของไปฝากมากมายเพื่อเป็นการแสดงถึงความมีน้ำใจเป็นการตอบบุญแทนคุณพระฤๅษีอันนี้ก็ถือว่าเป็นอีกบทบาทหนึ่งของสตรีในฐานะที่เป็นบุตรที่จะต้องในขณะที่ท่านยังมีชีวิตอยู่

^{๔๖} ปรีชา พินทอง, ขุนนางอ้ว, หน้า ๒๓.

^{๔๗} พระอริยานุวัตร, (อารีย์ เขมจารี), จำปาสดัน หน้า, ๓๔๔.

ข. การตอบแทนบุญคุณในเวลาที่ท่านได้จากไปแล้ว

สำหรับการแสดงออกซึ่งความกตัญญูทวนเวียนต่อผู้มีพระคุณนั้น ไม่ใช่จะทำเพราะตอนที่ท่านยังมีชีวิตอยู่เท่านั้นเมื่อเวลาที่ท่านถึงการมรณะไปแล้วก็ต้องหันทำบุญอุทิศไปให้ ซึ่งในคตินิยมในด้านความเชื่อของสังคมอีสาน ได้สอนสตรีให้รำลึกถึงพระคุณของบิดามารดา โดยเมื่อท่านเสียชีวิตไปแล้วให้อาพาฬมาทำหัวแหวน เพื่อจะได้ระลึกถึงท่านอยู่ตลอดเวลา อีกประการหนึ่งเพื่อให้บิดามารดาคอยปกป้องรักษาไม่ให้อันตราย และให้มีความเจริญก้าวหน้า คตินิยมในเรื่องนี้ แม้แต่ชายผาญ่ของมารดาที่เสียชีวิตไปแล้ว ผู้เฒ่าผู้แก่ยังสอนให้บุตรธิดาตัดเอาชายผาญ่ของมารดาเก็บไว้ติดตัวเพื่อความเป็นสิริมงคล ดังปรากฏในวรรณกรรมเรื่องอินทนิลญาณสอนลูกได้ชี้ให้เห็นพระคุณของบิดามารดา โดยเมื่อท่านเสียชีวิตไปแล้วก็ให้เคารพยกย่องเสมอ ดังคำประพันธ์

อันหนึ่ง พ่อหากจุติแล้ว มรณาลดชั่วไปนั้น
คุณพ่อ เลี้ยงแต่น้อย ให้อยู่ขึ้นใส่หัว พ่อเนอ^{๔๘}

ความหมายของข้อความดังกล่าวก็คือ เมื่อบิดาหากเสียชีวิตไปแล้วนั้น พระคุณของบิดาที่เลี้ยงมาแต่ยังเล็ก ให้อยู่ขึ้นใส่ศีรษะ คือให้อยู่ในที่สูงเสมอ โดยการทำบุญอุทิศแก่ผู้ตายนี้คตินิยมชาวอีสานคือนิยมจัดขึ้นในโอกาสที่มีญาติของตนคนใดคนหนึ่งล่วงลับไป หรือโอกาสครบรอบวันเสียชีวิตของเขา โดยญาติหรือมิตรสหายจัดพิธีกระทำบุญครบรอบ ๗ วัน ๓ เดือน หรือ ๑ ปี เพื่อรำลึกถึงญาติผู้ที่ตายไปแล้ว^{๔๙} การปรารภบุญโดยมากนิยมถวายทานแก่พระสงฆ์ เพื่อเป็นปัจจัยให้ญาติที่ล่วงลับไปแล้วได้รับผลที่เกิดจากการถวายทานนั้น การอุทิศส่วนบุญที่เรียกว่า ทักขิณานุประทานนี้ เป็นกิจที่ชาวอีสานเห็นว่าควรกระทำแก่ญาติมิตรที่ล่วงลับไปแล้ว เพราะเป็นวิธีเดียวที่จะทำให้พวกเขาได้รับประโยชน์ตามฐานะที่สมควร และเป็นวิธีตอบแทนอุปการคุณของพวกเขาได้ดีที่สุด การตอบแทนด้วยความเศร้าโศกเสียใจ ร้องไห้ตอกชกตัวเหมือนอย่างธรรมเนียมของพวกพราหมณ์ ไม่ก่อให้เกิดผลดีอะไรแก่พวกเขาเลย พวกเขาล่วงลับไปแล้วก็คงอยู่อย่างนั้น ไม่มีอะไรเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีขึ้น ยิ่งไปกว่านั้น ผู้อุทิศส่วนบุญชนิดนี้ยังมีส่วนสร้างประโยชน์ด้านอื่นๆ มีถวายความอุปถัมภ์แก่พระสงฆ์ให้มีกำลังปฏิบัติศาสนกิจ ประพฤติพรหมจรรย์ และตนเองก็ได้สั่งสมบุญไว้มิใช่น้อยด้วย^{๕๐} นอกจากนั้นยังถือว่าเป็นภาระหน้าที่ของผู้ที่เป็นบุตรหลานจะต้องทำหรือต้องทำให้กับผู้ล่วงลับ และเป็นโอกาสสุดท้ายที่จะสามารถส่งบุญนี้ไปให้กับผู้ล่วงลับที่เป็นบิดามารดาได้และถือว่านั่นเป็นแนวทางหนึ่งที่เป็นการแสดงให้เห็นว่าสตรีคนนั้นเป็นผู้ที่มีความกตัญญูทวนเวียนหรือไม่

๓. การแสดงความเคารพเชื้อฟ่ง

สังคมอีสานนั้นถือว่าเป็นสังคมหนึ่งที่มีความอ่อนไหวในเรื่องของความรู้สึกทางด้านจริยธรรมหรือศีลธรรมมากหมายความว่า ชาวอีสานนั้นเป็นผู้ที่มีความเคารพในหลักคำสอนหรือจริยธรรมทางศาสนา มาก โดยเฉพาะในเรื่องของบุญคุณ หรือการให้ความเคารพเชื้อฟ่งผู้ใหญ่

^{๔๘} ชัยสิทธิ์ เศรษฐบุบผา, อินทนิลญาณสอนลูก, หน้า ๕.

^{๔๙} Buddha Dharma Education Association & BuddhaNet, “Sharing or Dedication of Merits,” <<http://www.buddhanet.net/learning/history/devotion/devotion05.htm>>.

^{๕๐} ขุ.เปต. (ไทย) ๒๖/๙๐/๑๖๐.

เนื่องจากสังคมอีสานนั้นมีการถ่ายทอดทางวัฒนธรรมผ่านระบบความคิดแบบอาวูโส คือการให้การเคารพผู้ที่มีอายุมากกว่าตนเอง เช่น น้องเคารพพี่ หรือลูกเคารพพ่อแม่ นี่ถือว่าเป็นสิ่งที่ฝังอยู่ในสายเลือดของชาวอีสาน ในวรรณกรรมอีสานทุกเรื่องจะเน้นหนักมากในเรื่องของการให้การเคารพเชื่อฟังผู้ใหญ่หรือเคารพเชื่อฟังบิดามารดา แม้แต่ในกรณีของสตรีก็เหมือนกันในวรรณกรรมอีสานหลายเรื่องได้ระบุชัดเจนถึงความสำคัญในจริยธรรมข้อนี้ของกลุ่มสตรีอีสานโดยเฉพาะในฐานะที่เป็นบุตรหรือลูกสาวที่จะต้องมีความสำนึกว่าบิดามารดาเป็นผู้มีพระคุณต่อลูกมากที่สุดจะพรรณนา ลูกที่ดีจะต้องเคารพเชื่อฟังบิดามารดาที่แนะนำสั่งสอน สตรีในบทบาทที่เป็นบุตร จะแสดงความเคารพเชื่อฟังหรือปฏิบัติตามที่บิดามารดาแนะนำ วรรณกรรมอีสานเรื่องอินทนิยานสอนลูก ได้ชี้ให้เห็นว่า ผู้ใดที่เคารพเชื่อฟังคำของบิดามารดาจะพบความเจริญรุ่งเรือง ดังคำประพันธ์

อันว่าคำปากพ่อแม่นี้ หนักเก็งธรณี ลูกเอ๋ย
ใฝ่ผู้ ยำแยงนบ หากสืเอื้อง เมื่อหน้า^{๕๑}

จากข้อความดังกล่าวนี้หมายความว่า คำพูดของแม่นี้ มีน้ำหนักเพียงแผ่นดิน ใครยำเกรงหรือเคารพจะรุ่งเรืองไปภายหน้า เมื่อเป็นเช่นนั้นลูกผู้หญิงหรือลูกสาว การที่จะเป็นลูกสาวที่ดีได้ ก็จะต้องเป็นคนที่มีความเคารพเชื่อฟังในคำพูดคำสั่งหรือภาระมอบหมายที่บิดามารดามอบให้หรือมีคำสั่งให้ทำ จะต้องทำตามโดยไม่ขัดขึ้นแต่ประการใด แต่ถ้ามีสตรีคนใดไม่เชื่อหรือไม่ทำตามก็จะกลายเป็นคนที่ไม่ดี ซึ่งตรงตามหลักลักษณะทางนรลักษณ์ของสตรีที่ปรากฏในวรรณกรรมเรื่องท้าวคำสอนว่า ลักษณะของสตรีที่สั่งสอนแล้วไม่เชื่อฟัง คือ มีฝ่าเท้ากว้าง ขาใหญ่ ไม่ควรเอามาเป็นภรรยาว่า

หญิงใด ฝ่าตีนกว้าง กกขาทึ่มใหญ่
หญิงนั้น แม่นว่าเป็นข้อยซ้ำ สอนได้ก็บ่ฟัง
มันก็คิดต่อแท้ โลกโยการเสีย อยู่สั้น
นับแต่การสงสาร ใพบ่ทันเทียมได้ แท้ตาย^{๕๒}

จากข้อความดังกล่าวจะพบว่า ผู้หญิงคนไหนก็ตามที่มีลักษณะของฝ่าเท้ากว้าง ต้นขาใหญ่ หญิงนั้นแม้ว่าเป็นขำรับใช้ สอนก็ไม่เชื่อฟัง คิดแต่เสื่อมเสียทางโลกียะไม่มีผู้ใดเทียบได้ เป็นคนที่ไม่อยู่กับร่องกับรอยใจโลเลเชื่อไม่ได้ ซึ่งหลักนรลักษณ์นี้โดยนัยก็หมายถึงการพูดถึงลักษณะของผู้หญิงไม่ดีที่ไม่มีความเคารพเชื่อฟังในตัวหรือคำพูดของบิดามารดา เป็นหญิงหรือสตรีที่ไม่ดี

แต่สำหรับสตรีที่ดีหรือเป็นหญิงที่มีบทบาทหน้าที่เป็นลูกสาวที่ดีนั้นจะต้องเป็นคนที่เชื่อฟังคำพูดของบิดามารดาอย่างไม่มีเงื่อนไข ดังปรากฏในวรรณกรรมเรื่อง สุปณณานาคชาดกความตอนหนึ่งว่า

นางเศรษฐีแม่เจ้า เป็นต่างหือระทัย
เห็นสุปณณานาคกุมาร ดังแมนลงย่อง
เทียมดังอินทาให้ สวรรค์แมนเทวโลก
หลังเบ่งคิงอุปท้าว พอล้มหลุดทวง
แมจึ่งได้กล่าวไว้ จาต่อนางลุน

^{๕๑} ชัยสิทธิ์ เศรษฐบุบผา, อินทนิยานสอนลูก, หน้า ๘.

^{๕๒} พรชัย ศรีสารคาม, ท้าวคำสอน, หน้า ๒๕.

คำแพงนาง ลูกคิงบุตรีแก้ว
 เจ้าผู้นางลุนหล้า มองหลังเห็นป่าว
 แม่สังมักจ้าว เห็นท้าวจูบกะใจ ลุนเอ๋ย
 ลุนลูกหอนคิดอยากได้ เป็นผัวมึงเทียมสอง บ่นอ
 เอามาเป็นสามโก นั่งนอนเทียมซ้อน
 นางลุนหล้า จากความดอมแม่
 ลูกบ่ขัดขึ้นเที่ยงแท้ จอมเจ้าแม่คิง
 ประสงค์ให้ลูกกล่อมกลิ้ง เฮียงฮ่วมชายเซ่ง
 ลูกบ่มีขึ้นขัด ท่อโยยของน้อย แม่เอ๋ย
 ลูกนี้หากมีคนโตเนื้อ แต่หัวใจอยู่นาแม่
 ลูกบ่ขึ้นขัดเที่ยงแท้ จอมเจ้าแม่คิง แม่เอ๋ย^{๕๓}

จากข้อความดังกล่าวมีความหมายคือ เมื่อนางลุนกับแม่ได้ไปชมสวนแล้วไปเจอสุปณณานาคที่แปลงร่างเป็นมนุษย์ชายหนุ่มรูปร่างมาเดินเที่ยวในสวนแม่ของนางลุนก็เกิดความชอบใจในรูปร่างของสุปณณานาคทันทีจึงเอยกับลูกสาว คือนางลุนซึ่งตอนนั้นอายุแค่ ๑๖ ปี ว่าลูกลูกแม่ลูกไม่อยากจะขายหนุ่มคนนี้เป็นแฟนเธอ ถ้าแม่จะยกเจ้าในชายหนุ่มคนนี้ลูกจะว่าอย่างไร นางลุนตอบทันทีว่า คุณแม่ขา เมื่อแม่ว่าอย่างไรลูกก็ว่าอย่างนั้นไม่ขัดใจแม่หรอกค่ะ ถ้าเป็นความต้องการของแม่หากแม่จะยกหนูให้ใครหนูก็ยอม เพราะมีแต่ตัวเท่านั้นที่เป็นของหนู แต่ใจเป็นของคุณแม่ค่ะ อันนี้แสดงให้เห็นว่าสตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นเป็นผู้ที่มีความเคารพเชื่อฟังในบิดามารดามาก ซึ่งเรื่องในทำนองเดียวกันนี้ก็ปรากฏในเรื่อง “ก่ำกาดำ” อีกเรื่องหนึ่งข้อความเป็นลักษณะคล้ายๆ กันนี้ว่า

อถาททา ในกาละเมื่อนั้น
 พระยาหลวงเจ้า ถามนางโดยชอบ
 อันว่า นางหล้าน้อย ภูนั้นสิ่งใดนี้ได้
 เอาบ่อเอาแท้ให้ นางไซคำชื่อมาเนอ
 ภูจักยังอยากฮู้ แจ้งคำเว้าสุนาง
 เมื่อนั้น นางลุนน้อย ขาดคำตนพ้อ
 อันว่า พระพ้อให้เอาแท้ ซิเว้นได้เมื่อได้
 แม่นว่าพ้อหากให้ เอาหมานั้น มิชินหนีหลีกได้แล้ว
 แม่นว่าพ้อให้ข่อยเอาหมาซ้อน ตามเจ้าบ่อขึ้นพ้อเอ๋ย^{๕๔}

ความหมายก็คือ ครั้งหนึ่งเมื่อท้าวก่ำกาดำถูกแม่ใจร้ายเอาใส่แพลอยตามน้ำมาเนื่องจากว่านางไม่ชอบที่นางคลอดลูกมาตัวดำซีเห่ จึงเอาลอยแพไหลไปตามน้ำเสีย แต่ก่ำกาดำเป็นคนมีบุญ แพได้ถูกพัดมาติดที่ตม้ำที่ท่าคนเฝ้าสวนไปประจำนางเลยเอามาเลี้ยงจนโตวันหนึ่งเกิดไปต้องใจในลูกสาวพระราชานางลุน จึงขอร้องให้เอาเฝ้าสวนไปขอกับพระราชานางลุน พระราชานางลุนจึงถามลูกสาวทั้ง ๗ คนมาถามความสมัครใจว่าใครจะเอาก่ำกาดำเป็นสามีบ้าง นางทั้ง ๖ ปฏิเสธทันทีพร้อมกับต่อว่าพ้อของตัวเองว่าหาเรื่องให้พวกตนลำบากใจการจะให้แต่งงานกับก่ำกาดำนั้นให้ไปผูกคอตายเสีย

^{๕๓} พระอริยานุวัตร, (อารีย์ เขมจารี), สุปณณานาคชาดก, หน้า ๗.

^{๕๔} สุภณ สมจิตศรีปัญญา, ท้าวก่ำกาดำ, หน้า ๑๔.

ดีกว่า พระราชาจึงหันมาถามนางลุนว่าจะเอาไหมให้ตอบมานางลุน ซึ่งนางมีความรักกับกำกาดำอยู่ แล้วนางจึงตอบไปว่า สุดแต่พ่อถึงพ่อจะให้ไปเอากับหมาก็ไม่มีขัดข้องก็ให้เป็นไปตามคำพูดของพ่อ ทุกอย่างไม่มีขัดคำพูดของพ่อ อันนี้ก็เป็นเครื่องยืนยันได้อีกว่าสตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นมีความเคารพ เชื่อฟังในบิดามารดามาก

นอกจากนั้นก็ยังมีความเกี่ยวกับความที่สตรีในวรรณกรรมอีสานนั้น โดยมาการ เลือंकุหรือการทำอย่างอื่นๆ นั้น ถือว่าเป็นสิทธิของบิดามารดาโดยเฉพาะการยกลูกสาวให้ใครนั้นถือว่าเป็นสิทธิของผู้เป็นบิดามารดา ดังเช่น กรณีของพระราชาผู้เป็นพระราชบิดาของนางจันทระ ที่เห็นความผิดปกติของลูกสาวที่ไม่ยอมพูดจากับใครเลย โดยเฉพาะผู้ชายแม้แต่พ่อตัวเองก็ยังไม่คุยด้วย เมื่อเป็นเช่นนั้นพระองค์จึงออกปาวประกาศเงื่อนไขในการยกลูกสาวให้กับคนที่สามารถทำให้นางเอ่ยปากพูดออกมาหรือสามารถพูดกับคนทั่วไปได้และจะยกเมืองให้ครองอีกด้วยดังปรากฏในข้อความว่า

เมื่อนั้น จอมเมืองเจ้า	พระโองการดำนกล่าว	
แสนล้ำท้าว	ในพื้นชมพู	ปางนั้น
เดยวันไผ่ผู้ปัญญาแท้	ให้นางจาต่านปาก	ได้แล้ว
พ่อจักปูนปอ	ให้แทนสร้างสืบเมือง	เจ้าเอย
อันว่า นางจันทระจน้อย	บุตรเป็นลูกเฮานี้	
นางก็เกิดแต่น้อย	บ่ต่านปากนำชาย	แท้ตาย
แม่นว่า บิดาถามจา	บ่ปากดอมพอน้อย	
เทื่อนี้ ไผ่ผู้ไปจาว่า	ดอมนางปากต่อ	เขานั้น
พ่อจักยกแก่นไ้	นางให้บุกแปง	เจ้าเอย ^{๕๕}

ความหมายจากข้อความดังกล่าวก็คือ เมื่อลูกสาวไม่พูดกับผู้ชาย ดังนั้นพ่อจึงหาวิธีการที่จะให้ลูกสาวพูดด้วยการประกาศยกลูกสาวให้กับคนที่สามารถทำให้อีกสาวพูดได้ ซึ่งการประกาศนี้ พระราชาก็ไม่ได้หารือกับนางจันทระ แต่อย่างใดซึ่งนางจันทระก็ไม่ได้ขัดข้องหรือโต้แย้งแต่ประการใด อันนี้ถือว่าเป็นการยอมรับหรือการให้ความเชื่อฟังบิดามารดาเป็นอย่างดี

นอกจากนั้นในวรรณกรรมเรื่องจำปาสีตันก็มีกรณีการที่บุตรสาวจะแต่งงานหรือไม่การยอมรับตกปากรับคำว่าจะแต่งงานกับคนที่มาขอหรือไม่จะต้องให้บิดามารดาทราบและทำอนุญาตเสียก่อนหากท่านไม่อนุญาตก็ไม่อาจจะแต่งได้ดังปรากฏในตอนที่น่างปทุมเกสรซึ่งพระฤๅษีเลี้ยงมาจนโตนั้นพอเมื่อนางโตเป็นสาวพระเจ้าเพชรราชได้มาสู่ขอนางนางก็ยังไม่ตกลง ต้องให้พระฤๅษีทราบก่อนดังปรากฏในข้อความว่า

น้องจักไปอนไหว	พระรสีตูก่อน
เชิญพระท่อนท้าว	ไปพร้อมพราเสียม
ครั้นว่าพระพ่อเจ้า	จนเอาจองครีสี
ปราณีผาย	โผดบาจริงแท้
ฮ้างคินมาห้อง	หอปรางค์ผาสารท
น้องจักถวายมอบเนื้อ	วางให้แก่บ้านนั้นแล้ว

^{๕๕} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, นกกระจอก (ท้าววรกิต นางจันทระ), หน้า ๒๕.

แต่นั้นโถมสะอาดท้าว

ไต่ยีนอ่อนนางคราญ

วาชานาง

ชอบคลองจริงแท้^{๕๖}

หรือปรากฏในกรณีของนางคันธมาลาในเรื่องเดียวกันนี้กล่าวตอบพระบิดาว่าหากจะให้
นางแต่งงานกับใครนั้นนางก็ไม่ขัดข้อง ตามพระทัยพระบิดาทุกอย่างแสดงให้เห็นว่าลูกอยู่ในโอวาท
เป็นอย่างดีว่า

เมื่อนั้นกัลยาแก้วบุตรีชมชื่น ยกย่นนิ้วมือไหว้พ่อตน

ลูกบ่ขึ้นองค์เจ้าจอมคุณล้นยศ สุดแต่วิเศษเจ้าชืเป็นท่อนลูกบ่ขึ้นพ่อเอ๋ย^{๕๗}

จากข้อความดังกล่าวมาทั้ง ๒ กรณีนั้นจะพบว่า สังคมอีสานคาดหวังกับความเป็นบุตรี
ที่มีความเคารพมากกว่าอย่างอื่น กล่าวคือ เมื่อหญิงใดเกิดมาในตระกูลหรือบ้านหลังไหนแล้วพ่อแม่
ย่อมมีสิทธิในการที่จะ (๑) อบรมเลี้ยงดู (๒) เมื่อถึงคราวเหมาะสมก็หาคู่ครองให้ (๓) ลูกสาวนั้น
จะต้องมีความเคารพเชื่อฟังบิดามารดาในฐานะที่ท่านเป็นผู้อบรมเลี้ยงดูมาแล้ว เมื่อเป็นความ
ปรารถนาของท่านก็ถือว่าเป็นที่สิ้นสุด

แต่อย่างไรก็ตาม ในบางกรณีการตามใจแม่ก็ไม่ได้เป็นผลดีหรือเป็นเหตุที่จะต้องตามใจ
เนื่องจากการตามใจนั้นอาจนำไปสู่ผลที่ไม่ดี การรู้จักขัดใจบ้างก็ถือว่าเป็นการพยายามแสดงอัต
ลักษณ์ หรือความเป็นตัวของตัวเองออกมาให้ผู้เป็นมารดาหรือผู้ปกครอง ซึ่งกรณีดังกล่าวนี้ถือว่าเป็น
เป็นหลักของการแสดงจุดยืนเกี่ยวกับการรักษาธรรม เพราะนางอ้วนนั้นรู้ว่าขุนนางเป็นคนที่ไม่มี
ศีลธรรมแต่นางเป็นคนที่มีศีลธรรมการที่จะให้นางไปแต่งงานกับคนที่ไม่มีศีลธรรมนั้น เป็นเรื่องที่นาง
รับไม่ได้ โดยเหตุผลที่นางอธิบายต่อมารดานั้นก็คือ (๑) นางเป็นคนมีศีล แต่ขุนนางไม่มีศีล (๒) นาง
เป็นคนให้ทานเสมอ แต่ขุนนางไม่เคยให้ทาน (๓) นางเป็นคนปฏิบัติธรรม แต่ขุนนางไม่เคยปฏิบัติธรรม
หากเอาทั้งสองคนมาอยู่ร่วมกันมันก็เหมือนกับว่าเอาธรรมลงสู่เวจรีรกเป็นแน่ ซึ่งคำอธิบายของนาง
ปรากฏในข้อความดังต่อไปนี้

เมื่อนั้น นางคราญน้อย ยอมือนบแม่

คันทว่า แม่บ่เลี้ยง ตัวข้าส่วนตาย

เฮานี้แวนนามเชื้อ กุลวงษ์พระยาใหญ่

รือจักเทียมแทบข้า ขอมฮ้ายอยู่ดง นั้นเด

เขานั้นศีลธรรมเจ้า บมีสังจักสิ่ง

มีแต่สมเสบเหล่า บมีเอื้ออ่าวทาน แม่เอ๋ย

เฮานี้กินทานเข้า ฟังธรรมจำจื้อ

ศีลห้าตั้ง จำไว้ชู้วัน แลนา

สังห่อนนำธรรมเข้า อเวจจมจุ่ม ฉันทัน^{๕๘}

ความหมายก็คือ ฝ่ายของนางนั้นเป็นคนที่มีน้ำใจบุญสุนทานอยู่เสมอ แล้วจะมาให้
แต่งงานกับคนที่มิใช่โหดร้ายดื้อเหี้ยมอยู่เป็นประจำนั้นเห็นจะเป็นหนทางที่เป็นไปได้ยาก
เหมือนเอาของดีไปผสมของเสียยังงั้นก็เป็นของที่ไม่บริสุทธิ์อยู่แต่เดิม ดังนั้นนางจึงไม่ยอมรับการ

^{๕๖} พระอริยานุวัตร, (อารีย์ เขมจารี), จำปาสดัน, หน้า ๓๓๘.^{๕๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๔.^{๕๘} ปรีชา พิณทอง, ขุนนางอ้วน, หน้า ๓๘.

แต่งงานครั้งนี้ ต่อมามารดาของนางก็ได้ดูนางทั้งๆ ที่เลี้ยงดูมาแต่เล็ก แต่มารดาสอนแล้วกลับไม่เชื่อฟัง ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้นแม่กล่าวต้อน	บ่อด่านางงาม
มิ่งนี้กลายคำสอน	บ่ฟังภูต้อน
ขุนนางเลี้ยง	แลงายเข้าคำ
คั่นว่าประละถึ้ม	คุณนั้นถ้อยคน
ภูก็หวังสุขย่อน	แลงายทุกเมื่อ
คุณแม่เลี้ยงแต่น้อย	สอนให้บ่เอา ^{๕๙}

ความหมายก็คือ แม่ได้กล่าวต้อนนางว่า ไม่เชื่อฟังคำที่แม่สอน แต่ที่เราเป็นอยู่มาได้ทุกวันนี้ก็เพราะขุนนางได้เลี้ยงเรามาทุกเช้าค่ำ ครั้นจะละทิ้งเสีย จะกลายเป็นคนชั่วที่ไม่รู้จักบุญคุณ แม่หวังจะให้เรามีความสุขจึงได้ทำแบบนี้ ลูกจำไม่ได้หรือว่าแม่เป็นผู้ที่มีพระคุณที่เลี้ยงมาแต่เล็ก แต่สอนยังงี้เจ้าก็ไม่ปฏิบัติตามอยู่ดี แม้กระนั้นนางก็พยายามที่จะให้เหตุผลกับมารดาของตนว่า

บัดนี้จักทูลคติน้อม	มารดาตนประเสริฐ
ลูกจักเยี่ยงสอင့်ได้	พออยู่ที่ทาง
อันหนึ่งหลอนว่าพระแม่เจ้า	มารมีตมาถึง บั๊
อย่าได้โกธาด	ค่อยฟังคำช้อย
คั่นว่ากามคุณต้อง	ญิงใดเสียเปรียบ
ท่อกับผีเผดฮ้าย	เสมอด้ามดังเดียว แม่เอย
อันหนึ่งชายช้เือน	สมเสบเทวี
กามคุณถึง	ลวดลิมคุณเจ้า
ก็บ่คิดอ่าวไอ้	เถิงที่สาม
คิดท่อแปลงสารชัก	หย่อนลงหาชู้
มันบ่กลัวเกรงย่าน	อเวจีโลกลุ่ม
ตายสุพื้น	ในหม้อบ่แห้ง ^{๖๐}

.....	
ย่านแต่เป็นดั่งนั้น	เขาซิเอ็งกล่าวเตือนแม่เอย
เฮานี้บุญคุณเจ้า	พระบิดามาเหลื่อม
บุญพ่อเจ้า	มาค้าช้อยเฮา แลเด
คั่นว่าเป็นญิงหม้าย	ฝูงชายซิถือถัก จจริงตาย
ดีท่อคุณพ่อเจ้า	มาค้าจ้งบ่เป็น แม่เอย
เฮานี้หมายจักขึ้น	นิริพานดวงยอด
ศีลห้าตั้ง	จำไว้ชู้วัน
ทุกคำเข้า	หมายบอกกองบุญ
อินตาจำ	สู่สวรรคเมืองฟ้า

^{๕๙} ปรีชา พินทอง, ขุนนางอ้าว, หน้า ๓๙.

^{๖๐} ปรีชา พินทอง, ขุนนางอ้าว, หน้า ๔๐.

รื้อจักไปเกลือกกลั้ว

บริศาจกุมภันท์

แห่งสู่ตายเป็นผี

มิ่งมรณ์เมื่อฟ้า^{๖๑}

ความหมายก็คือ นางพยายามอธิบายว่า แม่อย่าเพิ่งโกรธหนูเลยให้หนูอธิบายก่อนว่า แม่ไม่รู้ว่าจะมาถึงตัวเองเอาแต่โกรธโดยไม่มีเหตุผล ธรรมดาผู้หญิงนั้นเมื่อได้เสียกับใครแล้วมันก็เหมือนกับของเสีย เหมือนกับผักกับเปรตไม่มีดีหรือใจมันก็วนวายอยู่กับคนรัก เล่าทำนองว่านางนั้นได้เสียกับซูลูแล้วจิตใจก็เป็นของซูลูจะเป็นของคนอื่นไม่ได้ แม่ยกให้ซูลูกลางก็อย่าคิดว่าซูลูกลางจะรักจะเมตตาต่อไปอนาคตก็จะถูกดูถูกอยู่ดี และหญิงที่หลงในกามคุณโดยมากก็จะตกนรกหรือสามารถทำ ความชั่วได้ทุกอย่าง แต่นางรักกับซูลูจะไม่วันที่จะทำผิดศีล ๕ อีกเพราะนางต้องการทำบุญสุหนาทาน เพื่อให้เกิดบารมีสวรรค์ อนึ่ง หากนางตกพุ่มหม้ายคือลาจากซูลูไปแล้วคิดหรือว่าซูลูกลางจะไม่เย้ยหยัน ดังนั้น นางจึงขอที่จะไม่ไปเกลือกกลั้วกับหมู่मारอีก อันนี้ถือว่าเป็นจุดยืนของนาง

จากตัวอย่างที่ยกมานี้ จะเห็นได้ว่า นางอ้วในบทบาทธิดา มีข้อขัดแย้งกับมารดาในเรื่องความรัก เพราะยึดถือความคิดเห็นของตนเป็นที่ตั้ง แม้มารดาจะดุด่าเข่นตีอย่างไร นางอ้วก็ไม่ยอม ปฏิบัติตามความต้องการของมารดา ความขัดแย้งระหว่างมารดากับบุตรจากเรื่องซูลูนางอ้ว จึงปรากฏ ขัดกว่าวรรณกรรมอีสานเรื่องอื่นๆ ข้อขัดแย้งในเรื่องนี้เกิดจากข้อขัดแย้งระหว่างคนรุ่นพ่อแม่ ซึ่งส่งผล ถึงคนรุ่นลูก ผู้เป็นบุตรธิดาต้องดำเนินชีวิตตามความต้องการของพ่อแม่ จนเกิดความคับข้องใจถึงต้องฆ่าตัวตาย

๓.๔.๒ บทบาทสตรีในฐานะภรรยา

สำหรับบทบาทประการต่อมาของสตรีที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานก็คือ บทบาทใน ความเป็นภรรยาของตัวละครในเรื่องราวนั้นๆ ซึ่งบทบาทในวรรณกรรมนั้นได้สะท้อนความจริงของ ผู้คนโดยเฉพาะสตรีของภาคอีสานเป็นผู้ที่มีความประพฤติหรือมีจรรยาอย่างไร ซึ่งจากการศึกษามา เป็นเบื้องต้นจะพบว่าสตรีในวรรณกรรมอีสานในบทบาทภรรยา มีความสำคัญต่อครอบครัวมาก บทบาทของสตรีในด้านนี้ถูกกำหนดให้อยู่ในกรอบที่ค่อนข้างเคร่งครัด ต้องเป็นผู้มีเมตตา อ่อนหวาน สงบเสงี่ยมเจียมตน ขยัน อดทนต่องานบ้านงานเรือน ต้องเชื่อฟังบิดามารดา และสามี ต้องซื่อสัตย์ ต้องปรนนิบัติสามี โดยในงานวิจัยฉบับนี้ได้กำหนดกรอบในการศึกษาบทบาทสตรีในฐานะภรรยา เอาไว้ ๕ ประการดังต่อไปนี้

๑. การเคารพยกย่องและเชื่อฟังสามี

การเคารพยกย่องและเชื่อฟังสามี สตรีได้รับการอบรมสั่งสอนให้เคารพเชื่อฟังและ ให้เกียรติสามี กวีได้สะท้อนค่านิยมข้อนี้ออกมาในวรรณกรรมอีสาน เพื่อให้เป็นเครื่องเตือนใจผู้อ่าน และผู้ฟัง และเป็นเครื่องแสดงว่า สังคมอีสานนั้นยกย่องสตรีที่เชื่อฟังยกย่องให้เกียรติสามี แต่ค่านิยม บางประการในสมัยก่อน เช่น ในวรรณกรรมเรื่องคลองสิบสี่ที่ว่า เมื่อสามีจะเข้านอนนั้นให้ภรรยาล้าง ทำสามีก่อน หรือเมื่อถึงวันพระให้เอาดอกไม้ธูปเทียนมาสมมาสามี ซึ่งเป็นการให้เกียรติสามีอย่างสูง การปฏิบัติดังกล่าว ในปัจจุบันอาจจะเลือนหายไป เพราะสภาพของสังคมปัจจุบันแตกต่างกับสังคม สมัยก่อน ภรรยาในปัจจุบันมีการรับผิดชอบต่อครอบครัวไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าสามี ต้องทำงานนอก บ้านเช่นเดียวกับสามี แต่ภรรยาในสมัยก่อนอยู่กับเหย้าเฝ้าเรือน คอยฟังพาสามีแต่ฝ่ายเดียว เป็นต้น

^{๖๑} ปรีชา พินทอง, ซูลูนางอ้ว, หน้า ๔๑.

ดังนั้น สตรีในยุคก่อนนั้นจึงเป็นผู้ที่จะต้องให้ความเคารพสามีด้วยการ (๑) ไม่ด่าหรือว่ากล่าวสามีอย่างรุนแรง หากว่าหญิงใดก็ตามที่มีพฤติกรรมดังกล่าวจะถือว่าเป็นหญิงที่ไม่ดี ดังปรากฏในนรลักษณ์ของ ท้าวคำสอนที่ว่า

หญิง ไตมีผมขึ้น	ตาเหลวหลวงจับหน้าผาก
สบข้างใต้	มันพันสั้นยาว
มันนั้นใจพาโลเหลือ	สอสนคำเว้า
ทอแต่เก็บคำเว้า	นินทาบ่อยคำ ^{๖๒}

ความหมายก็คือ ผู้หญิงที่มีลักษณะผมสั้นหน้าผากเถิกไม่มีผมลักษณะเช่นนั้นถือว่าเป็นคนที่เอาแต่พูดแต่ด่าสามีนินทาชาวบ้านรวมถึงด่าสามีด้วย หญิงประเภทนี้ห้ามเอามาเป็นเมียให้เว้นห่าง อนึ่งหญิงที่ชอบด่าสามีไม่ให้เกียรติสามีนั้น ในวรรณกรรมบางเรื่องระบุโทษว่าผลกรรมนั้นย่อมทำให้ตกนรก ดังปรากฏในนิทานเรื่องอินทร์ใช้ชาติว่า

อันว่า ผูกหมูลิ้น	ลากออกคุดดิน
อันนั้น หญิงจิ้งไฮ	ด่าผัวคำฮ้าย
เขาก็ไปป่าวเว้า	สับสอใจเสน
เพราะว่ากรรมเวรเขา	แ่งอนหลายล้น
กลางฟ่อง	ตม้น้ำฮ้อน
	ฮอลวกทั้งเป็น ก็มี ^{๖๓}

ความหมายก็คือสัตว์นรกที่มีลิ้นลากพื้นดินไปนั้นคือในอดีตเขาเป็นผู้หญิงใจร้ายด่าสามีด้วยผรุสวาจาคือคำพูดที่เสียดแทงใจสามีเป็นอย่างหนักทำให้เมื่อตายไปได้ไปเกิดเป็นเปรตได้รับความทุกข์เป็นอย่างมาก

ส่วนในวรรณกรรมอีสานที่นำมาศึกษานั้นได้อธิบายว่าเกิดเป็นสตรีเมื่อแต่งงานกับใครแล้วก็ไม่ควรก่นด่าสามีให้ได้รับความเจ็บช้ำน้ำใจใดๆ ดังปรากฏในวรรณกรรมเรื่องสีทน มโนราห์ที่ได้สอนเกี่ยวกับการไม่ให้ด่าสามีแต่ควรให้ความเคารพยกย่องสามีว่า

ฟังเยอ นารีแก้ว	นางแพงบ่าบ่าว เฮาเอย
อย่าได้ประมาทแก้ว	ผัวไท้แห่งตน
ให้ค่อยคิดถี่ไว้	อย่าแยงเถ้าแก่ ดีตาย
บุญจึ่งอยู่	ชูขึ้นสู่สวรรค์
พิกี้คิดเบ็งแล้ว	ดูยากในใจ
ยามเมื่อเวรังเถิง	คอบคิงพอย่าน
อันว่า ชิวหาลิ้น	ยาวฮีหนอนไต้ นั้นเด
เป็นเหตุฮ้าย	ไต่แท้จึ่งเป็น
อันนี้ เวก่อนพุน	มันได้ด่าผัว พระเอย
เป็นบาปแท้	โทษใหญ่หนักหนา

^{๖๒} พรชัย ศรีสารคาม, ท้าวคำสอน, หน้า ๒๗.

^{๖๓} นิยม ศุภวุฒิ (ผู้แปล) อินทร์ใช้ชาติ ฉบับวัดศรีสมังค์ ตำบลนาถ่อน อำเภอธาตุพนม จังหวัดนครพนม, (สกลนคร : วิทยาลัยครูสกลนคร, ๒๕๒๙), หน้า ๒๓.

หนอนตัวหลวง ทอลำตาลตั้ง
 เจาะกินลิ้น คงในเจ็บปวด
 แสนซิเจ็บปวดแท้ เลยฮ้องดังตาย ^{๖๔}

ความหมายก็คือ คำสอนนี้มุ่งสอนบรรดาสตรีทั้งหลายที่มีสามีว่าไม่ควรประมาทในสามีควรให้ความเคารพยำเกรงตั้งแต่เวลาที่แต่งงานกันไปจนถึงจบเวลาแก่เฒ่า เพราะเมื่อทำเช่นนั้นได้ย่อมสามารถที่จะมีบุญส่งให้ถึงสวรรค์เพราะอำนาจของการให้การเคารพสามีที่ตนนั้นเอง แต่หากสตรีใดไม่เคารพยำเกรงสามีแล้ว ที่สุดเพราะบาปเวรนั้นย่อมทำให้เขาตายไปเกิดในนรก เพราะคำคำนั้นคือต้องถูกหนอนตัวเท่าลำตาลซ่อนไขเข้าไปเจาะปาก ทำให้ได้รับความเจ็บปวดทรมานเป็นอย่างมาก นอกจากนั้นแล้วคำสอนเช่นนี้ยังปรากฏในวรรณกรรมเรื่องอินทนิยานสอนลูก ก็ได้สอนสตรีไว้ว่า เมื่อแต่งงานแล้วไม่ควรแสดงความโกรธหรือหยาบคายต่อสามี ดังปรากฏในข้อความว่า

อันหนึ่ง ยามใดเจ้า มีสองสมคู่
 เจ้าอย่า ได้โกรธฮ้าย พุนเข้าข่มผัว ^{๖๕}

ความหมายก็คือเมื่อแต่งงานหรือมีคู่แล้ว อย่าได้แสดงความโกรธ หยาบคายข่มสามี เพราะสามีนั้นเป็นคนที่ทำงานเพื่อมาเลี้ยงดูตัวเราเองหน้าที่ของตัวเองก็ต้องเอาอกเอาใจและไม่ดูด่าว่ากล่าวให้เข้าใจ

นอกจากนั้นในการให้ความเคารพสามีนี้ยังปรากฏในนิทานเรื่องซูลุนางอ้ว ตอนที่นางอ้ว เมื่อลักลอบได้เสียกับซูลู โดยที่มารดาของนางไม่รู้ นั้น นางอ้วได้ให้ความเคารพซูลูเยี่ยงสามี และให้ความสำคัญแก่สามีมาก เพราะหญิงถ้าถูกชายทอดทิ้งจะกลายเป็นหญิงที่ไม่ดี ตามความเชื่อและคตินิยมของสังคมอีสาน โดยเฉพาะหญิงที่อยู่ในสถานภาพหม้าย จะได้รับการดูหมิ่นดูแคลนจากสังคมว่าเป็นหญิงที่มีความบกพร่องต่างๆ จนเป็นเหตุให้สามีต้องทอดทิ้ง ดังนั้น นางอ้วจึงได้เปรียบเทียบชายว่าเหมือนพระจันทร์ ส่วนหญิงเปรียบเหมือนดวงดาวที่ไร้แสง ดังปรากฏในข้อความว่า

น้องนี้เป็นหญิงแท้ บุญชายมาเหลื่อม จิงตาย
 คั่นชายปะละถึ้ม หญิงนั้นบ่ดี พี่เอย
 น้องนี้เหนือดั่งดาวอยู่บนฟ้า แผงฝ่ายพระจันทร์ทอน
 ก็บ่มีสอใส ส่องเงาเห็นหน้า
 ชายนั้นเทียมดั่งเดือนเพ็ญแจ้ว รังสีสับหาค่า
 หญิงส่องแจ้ว เห็นผิวนชู้ฮั้น ^{๖๖}

ความหมายก็คือ น้องนี้เป็นหญิงเมื่อซูลูมาชิดชม ครั้นซูลูได้เสียกับผู้หญิงแล้วจะมาละทิ้งหญิงนั้นไม่ได้ น้องนี้เหมือนดาวบนฟ้าต้องอาศัยพระจันทร์ เพราะไม่มีแสงส่อง ส่วนซูลุนั้นเหมือนพระจันทร์วันเพ็ญย่อมส่องแสงสว่างจ้า นางอ้วให้ความเคารพนับถือซูลู โดยถือว่าตนเป็นหญิงมองไม่เห็นธรรม จึงขอความกรุณาซูลูให้สั่งสอนนางด้วย ดังคำประพันธ์

แต่นั้นนางงามอ้ว ยกมือก้มขาบ

^{๖๔} พระอริยเมธี (อารีย์ เขมปตโต), สัทน มะโนรา, ๔-๕.

^{๖๕} ชัยสิทธิ์ เศรษฐบุบผา, อินทนิยานสอนลูก, หน้า ๘.

^{๖๖} ปรีชา พินทอง, ซูลุนางอ้ว, หน้า ๔๒.

น้องนี้เป็นหญิงแม่	ในธรรมบ่มีสอง เห็นแล้ว
ขอแก่พระที่จั่ง	กรุณาสอนสั่งคำ แน่ถ้อน
อันเป็นดั่งดาวอยู่บนฟ้า	ลับเหลี่ยมยุคันธร นั้นแล้ว
รือจักมีรังสี	เปรียบพระจันทร์มีได้ นั้นเด ^{๖๗}

ความหมายก็คือ นางอ้วยมือก้มกราบกล่าวว่า น้องนี้เป็นหญิงมองไม่เห็นธรรมของอาศัยขูลูเป็นที่พึ่งได้กรุณาสั่งสอนนางด้วย เพราะนางเป็นเหมือนดวงดาวที่ลับเหลี่ยมเขาไหนเลยจะมีแสงสู่พระจันทร์ได้

นอกจากนั้นบทบาทในการให้การเคารพสวามิฉันยังมีปรากฏในนิทานเรื่องขุนทีกรณีนางเอกได้ ธิดาพญานาค นางเป็นมเหสีของขุนเทือง เมื่อนางแต่งงานมาแล้วนางก็ดูแลเอาใจใส่สามีหลายประการด้วยการจัดหาผลไม้ นานาชนิดมาถวายขุนเทือง ดังปรากฏในข้อความว่า

นางก็เก็บหมากไม้	ได้หน่วยใสงาม
ฮวนฮวนสุก	หน่วยงามถวายอ้าย
กินเยอเจ้า	สายคอเสมอเนตร ช้อยเฮย
หมากเกิดแก้ว	ซางแซมหน่วยหวาน พี่เฮย
มีทั้งผู่ผางส้ม	สัพพะสรรพมิม่วง
หอมฮ้องเฮ้า	นางเข้าขาบถวาย แท้แล้ว ^{๖๘}

ความหมายก็คือนางเอกได้เก็บผลไม้ ผลสุกงามถวายพี่ขุนเทืองแล้วบอกว่ากินเถอะนะที่รักเสมอดวงตาของน้อง มีลูกเกิด ลูกซาง รสหวาน ลูกอีเลียน ลูกไทร นางก็เอามาถวายขุนเทือง มีทั้งมะปราง ส้ม ขนุน มะม่วง หอมอบอวล

หรือกรณีนางชนะในเรื่องขุนทิง ได้แสดงถึงความห่วงใยสามีและบุตร เมื่อสามีคือขุน จะกลับคืนเข้าเมือง นางได้หาผลไม้พิเศษ คือ คะยุงดำ ผลไม้นี้ใครได้รับประทานแล้วจะหายจากโรคภัยไข้เจ็บต่างๆ ดังคำประพันธ์

นางก็ได้หมากไม้	แก้วแก่นกะยุงดำ
ลำลามีอ	ขาบถวายถวิลไหว
ช้อยก็ประสงค์หาแท้	กะยุงดำลำใหญ่
เป็นดั่งไม้มีงเค้า	ยาแก้ประเสริฐดี ท้าวเฮย
ไฟผู้เจ็บป่วยไข้	เป็นชันหายเลี้ยง
ครั้นว่าได้กินกะยุงดำ	ง่าชันหายเลี้ยง
แม่นว่าหิดกลากเหื่อน	ชมองคร่อเป็นไอ
ในคิงมี	พยาธิหายเสียเลี้ยง
ให้เจ้ากินหยอมไว้	แฮตัวทั้งลูก
หลอนว่าบ่ฮอดบ้าน	หนาวใช้จึงให้กิน นั้นเนอ ^{๖๙}

^{๖๗} ปรีชา พินทอง, ขูลูนางอ้วย, หน้า ๔๒.

^{๖๘} พิฑุล มลิวัลย์, ขุนทิง, หน้า ๒๔.

^{๖๙} พิฑุล มลิวัลย์, ขุนทิง, หน้า ๒๕.

ความหมายก็คือ นางหาผลไม้ซื้อคະยุงคำมาถวายสามี ผลไม้นี้เป็นยาที่ประเสริฐ ใครเจ็บป่วยเป็นพยาธิ ครั้นได้กินแล้วก็จะหาย แม้ว่าเป็นหิด กลาก เรื้อน ไอ หรือในร่างกาย มีโรค เมื่อกินผลไม้นี้ โรคดังกล่าวจะหายสิ้น ให้เก็บไว้กินที่ละน้อย เมื่อไปไม่ถึงเมืองเพราะการเจ็บไข้ได้ป่วย ก็ให้กินผลไม้

นอกจากนั้นยังมีกรณีของนางชะนี จากเรื่องขุนทึงเช่นเดียวกันที่นางได้ปรนนิบัติสามี คือขุนทึงด้วยการหาผลไม้เช่นเดียวกับนางแอแก้ว เป็นที่น่าสังเกตว่า ผลไม้มีซ้ำกัน ได้แก่ “อเลี่ยน” ซึ่งหมายถึงต้นไม้ขนาดใหญ่ชนิดหนึ่ง ผลเล็กกลม สุกแล้วมีรสหวาน^{๗๐} อนึ่ง ในตอนที่สามีเจ็บป่วยภรรยาจะต้องคอยดูแลเอาใจใส่สามี ซึ่งถือเป็นหน้าที่ของภรรยา ดังเช่น นางกองสี จากเรื่องท้าวคำสอน นางได้ปรนนิบัติสามีเป็นอย่างดี ดังคำประพันธ์

สองอยู่สร้าง	ชาวาดเค้าง
นางก็ ถนอมคำฮัก	ปิ่นบัวบาท้าว
นางก็ บั้วระบัดท้าว	วันคืนทุกคำ ^{๗๑}

ความหมายก็คือ ทั้งสองอยู่ด้วยกัน นางก็รักสามีและปรนนิบัติสามีทุกวันคืน โดยคำว่าปิ่นบัวในที่นี้ หมายถึงการดูแลเอาใจใส่ทุกอย่างทั้งในยามปกติและในยามที่สามีเจ็บป่วยก็ต้องปิ่นบัวเอาหรือหามาหาหมอมารักษาให้หาย

อนึ่ง การเป็นสตรีที่ดีในฐานะที่เป็นภรณยานั้นจะต้องมีการให้ความรักและซื่อสัตย์ต่อสามี ซึ่งผู้แต่งวรรณกรรมได้พยายามอธิบายหรือเน้นย้ำถึงบทบาทของสตรีในการเป็นผู้ที่จะต้องมีความรักในสามีเป็นอย่างดี และลักษณะของสตรีที่สังคมอีสานยกย่องนั้น จะต้องยึดมั่นในจารีตประเพณี มีความรักและซื่อสัตย์ต่อสามี เมื่อมีเหตุการณ์ที่ทำให้ต้องพลัดพรากจากกัน สตรีจะแสดงความอาลัยอาวรณ์ โดยการพรรณาราคำครวญอย่างเห็นได้ชัด ดังตัวอย่างของนางชะนีจากเรื่องขุนทึงเมื่อขุนทึงลงลานางชะนีกลับนคร นางชะนีถึงกับเป็นลมสลบไปด้วยความอาลัยรัก พอนางฟื้นขึ้นมาก็คร่ำครวญไม่อยากให้สามีจากไป ดังปรากฏในข้อความว่า

ขอเป็นข้อย	ตามตีนภวนาถ
อย่าขาดฮ้าง	พระไมตรีม้างจากกัน พระเฮย
อันว่านี่	โดยแห่งคำฮัก
ปรารณาเป็น	มิ่งเมียบาท้าว
ขอให้คำข้อยไว้	วางน้องแคไพร พี่เฮย
พอให้นำเห็นหน้า	ผิวขวัญปีเทือก์เอาแล้ว
พอให้สับชีวิตไว้	พอให้บ่ตาย พระเฮย ^{๗๒}

ความหมายก็คือขอให้เข้ารับใช้ตามบาทพระองค์ อย่าได้ริ้วราหรือขาดไมตรีจากกันเลย เพราะความรักและปรารณาเป็นภรรยาพระองค์ ขอให้อุ้มขุนนางไว้นับแสนปี อย่างทั้งนางไว้ในป่าเลย แม้จะเห็นหน้าสามีปีละครั้งก็ยอม พอได้มีชีวิตสืบไป

^{๗๐} มหาวิรวงศ์, สมเด็จพระ, พจนานุกรมภาคอีสาน-ภาคกลาง, (กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๑๕), หน้า ๑๔๖.

^{๗๑} พรชัย ศรีสารคาม, ท้าวคำสอน, หน้า ๑๒.

^{๗๒} พิฑูล มลิวัลย์, ขุนทึง, หน้า ๓๒.

ส่วนในวรรณกรรมเรื่องอินทนิญาณ ได้สอนหญิงให้ซื้อสัตย์ต่อชายเพียงคนเดียว ดังปรากฏในข้อความว่า

อย่าได้ ทำโง่หลิ่น	หลายชายมักพาบ กันเนอ
ตามवादแล้ว	ปลาสิเต้นใส่ขุม พ่อแล้ว
สิบคนให้	คินงนำแต่ผู้หญิง นั้นเนอ
บ่กว่าแล้ว	ตาเจ้าสิฮ่ำเพ็ง พ่อถ้อน ^{๗๓}

ความหมายก็คือการเป็นภรรยาที่ดีนั้นจะต้องไม่ประพฤติดนในทางเสื่อม โดยคบกับหลายชายในทางชั่วสาวให้ใส่ใจแต่ชายเพียงคนเดียว เพราะการเป็นคนหลายใจนั้นถือว่าเป็นการกระทำที่ก่อให้เกิดผลไม่ดีกับทั้งผู้กระทำ และผู้ถูกกระทำคือทั้งสามีและภรรยาจะต้องได้รับผล ฝ่ายสามีคือเกิดความเสียใจ ภรรยาที่ทำการก็เกิดความทุกข์ในรอก เป็นต้น ดังนั้นจึงไม่ควรเป็นหญิงหลายใจ นอกจากนั้นแล้วสตรีนอกจากจะให้ความรักแก่สามีแล้ว ยังต้องรักษาดีพ้องของสามีด้วย ดังที่อินทนิญาณได้สอนหญิงไว้ว่า

อันหนึ่ง ฮักผัวให้	มีใจผายเผื่อ
ฮักผัว ให้เจ้าฮัก	พ้องแนวน้ำแม่ผัว ^{๗๔}

ความหมายก็คือ เมื่อเวลาแต่งงานแล้วนอกจากจะรักสามีแล้วยังต้องรักษาดีของสามีด้วยโดยให้คิดเสมือนว่าญาติของสามีก็คือญาติของตน นอกจากนั้น ในเรื่องกำกาดำ นางลุนนั้นก็เกิดความรักกับกำกาดำเป็นครั้งแรกกับการเห็นรูปปั้นที่กำกาดำนำมาให้พร้อมกับพวงมาลัย แม้ครั้งแรกที่เห็นนางก็เกิดความรักขึ้นในคนที่จะมาเป็นสามีของตน ดังปรากฏในคำว่า

นางนาทผู้	ลุนเจ้าใจดงาม
อันว่า ฮูปแจ่มเจ้า	บากำกาดำ
จักว่าเป็นสันใด	ฮูปโสมเสลาท้าว
แต่นั้น เขาก็เฝ้า	ตามคำท้าวสั่ง
อันว่า ฮูปแจ่มเจ้า	งามแท้เปรียบพระอินทร์ เจ้าเอ๋ย
อันว่า งามยิ่งแท้	ท้าวกำกาดำ
อันว่า หลิงแลเห็น	บ่ออิมตายามน้อย
แต่นั้น นางนาทน้อย	ชมชื่นยินดี แท้แท้แล้ว
นางเหลาด่าน	จาแล้วชื่นชม ^{๗๕}

ความหมายก็คือ เมื่อนางเห็นรูปปั้นแล้วก็ถามว่ารูปปั้นเป็นใครก็ได้รับคำตอบว่า คือกำกาดำ นางก็ถามต่อกำกาดำนั้นรูปร่างเป็นอย่างไรก็ได้รับคำตอบว่ารูปหล่อเหมือนพญาอินทร์ แคได้ยืนเท่านั้นนางก็เกิดความรักขึ้นแก่นาง เพราะกับกำกาดำนั้นเป็นคู่กันมาก่อน ซึ่งถือว่าเป็นความรักที่เกิดเพราะบุพเพสันนิวาสนั่นเอง

อีกเรื่องหนึ่งในประเด็นเรื่องความรักหรือการให้ความรักความเคารพสามีของสตรีในวรรณกรรมอีสานก็คือ เรื่องจำปาสีตันตอนนางคำกองได้รับการขอร้อง ให้หายโกรธพระสวามีจาก

^{๗๓} ชัยสิทธิ์ เศรษฐบุบผา, อินทนิญาณสอนลูก, หน้า ๙.

^{๗๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑.

^{๗๕} สุภณ สมจิตศรีปัญญา, ท้าวกำกาดำ, หน้า ๓๐.

พระโอรสทั้งสี่ ก็ร้องไห้และยกมือไหว้พระสวามี พร้อมทั้งยกพระบาทของพระสวามีขึ้นวางบนศีรษะ เป็นการแสดงความเคารพอย่างสูงสุด ซึ่งในเรื่องจะกล่าวถึง การแสดงความเคารพสูงสุดแบบนี้ บ่อยครั้งมาก แสดงให้เห็นว่าคนในสังคมสมัยนั้น ให้ความเคารพผู้อาวุโสมาก ดังปรากฏในข้อความว่า

เมื่อนั้นค่างลองแก้ว หายโกรธโกรธา
 ได้ยินคำพูดตา ลูกตนวอนไหว
 นางกษัตริย์เจ้า คณิงใจคิดฮ่ำ
 น้ำตาไหลหยาดย้อย อำหนาถุ่มแฉว
 นางจึงยกมือไหว้ ราชชาว์มิ่ง
 ยกเอาฝ่าบาทเจ้า เปะพื่นใส่หัว ^{๗๖}

ความหมายก็คือ เมื่อนางได้รับการขอร้องจากกุมารทั้งสี่ให้หายโกรธ เมื่อนางหายโกรธแล้วนางจึงได้ปฏิบัติต่อสามี คือพระราชาเพื่อเป็นการยืนยันความเคารพรักในสามีของนางด้วยการกราบเท้าสามีและเอาเท้าสามีมาใส่ที่ศีรษะนาง โดยการกระทำดังกล่าวนี้นางทำเพื่อเป็นการยืนยันว่านางยังรักและเคารพสามีนางเหมือนเดิม นอกจากนั้น ในวรรณกรรมอีสานเรื่องสีทนมะโนรา ก็มีระบุถึงความซื่อสัตย์ของนางมะโนราที่มีต่อสีทน เมื่อสีทนเดินทางมาตามนางถึงเขาไกรลาส บิดาของนางได้ถามย้าว่าสามีของนางชื่ออะไร นางก็บอกว่าชื่อสีทนเจ้าเมืองเป่งจานนครราช ดังปรากฏในคำว่า

พระได้อีกลูกเต้า ถามแจ้งชู้อัน
 ฝ่าแจ่มเจ้า เชื้อชาตินามใด พ่อเด
 สามาลื้อฮู้ว่า ชายเก้งกล้า
 มะโนราน้อย ไชคำกอยกล่าว
 ประนมน้อมไหว้ จอมเจ้าชู้อัน
 ชื่อว่า สีทนด้าว เป่งจานนครราช
 ฮ้อยเทศท้าว โหมเต้าส่วยลิน พระเอย ^{๗๗}

ความหมายก็คือ บิดาของนางได้ถามนางเพื่อให้แน่ใจว่าสามีนางนั้นชื่ออะไรใช้คนนั้นคนนี้หรือเปล่าที่สุดทางก็ยืนยันว่าสีทนด้าว คือพระสวามีของนางอย่างแน่นอนแสดงให้เห็นว่านางมะโนราห์นั้นมีความรักที่มั่นคงต่อสามีนางอย่างแนบแน่นไม่เปลี่ยนแปลง

หรือปรากฏในนิทานเรื่องนางแดงอ่อนที่ภรรยาของท้าวสุริยวงศ์ทั้งสี่คนได้ให้คำมั่นกับท้าวสุริยวงศ์ว่าจะรักท้าวสุริยวงศ์และฟังฟังบารมีของท้าวสุริยวงศ์ว่า

ขอแก่ภูธรท้าว เหนือหัวจอมเกษ
 องค์วิเศษท่อนท้าว คราวนี้จึงเสวย พี่เอย
 น้องขอเป็นบาทพิน ไซ้ช่วงชมเชย
 แล้วแต่องค์ราชา สิบเฒ่าผดุงน้อง
 พี่สวางเมืองให้ คนหญิงครองราชภูรี
 บุญหากยังต่ำต้อย นางน้อยแม่นบ่ควร แท้แหละ

^{๗๖} พระอริยานุวัตร, (อารีย์ เขมจารี), จำปาสีตัน, หน้า ๒๙๗

^{๗๗} พระอริยมนี (อารีย์ เขมปตโต), สีทน มะโนรา, หน้า ๓๕.

ก็หากอุปมาแท้	คือกันสามนาถ	
คั่นแม่นพระบาทเจ้า	วางให้ก็ส่วยสูญ	พี่เอ๋ย
อันว่าสามนางเว้า	นำพระองค์อ้อยอิน	
ไหว้แทบเท้า	พระองค์เจ้าโผดผาย	แห่นถือน
พี่สาคู่ซือน	ในครองบ้านป ^{๗๘}	

ความหมายก็คือ นางปทุมมา กับสามสาวที่ดูแลนางปทุมมานั้น ได้ขออยู่รับใช้ท้าวสุรียวงศ์อยู่เป็นภรรยาทั้งสี่คนพร้อมกัน เพราะว่าการที่จะให้ผู้หญิงมาครองเมืองนั้นยาก ดังนั้น ทางที่ดีควรให้มีผู้ชายครองเมืองพวกนางจะยอมเป็นบาทจาริกาทั้งหมด อันเป็นนิมิตหมายว่าสตรีทั้งหมดนั้นยอมพร้อมใจกันที่จะเป็นภรรยาของผู้ชายคนเดียวกันก็ได้ ซึ่งถือว่าเป็นการแสดงตัวที่ชัดเจนของฝ่ายหญิงที่จะยอมมีสามีร่วมกันในคราวเดียวกันได้ และสามารถที่จะอยู่ปรนนิบัติสามีได้เช่นเดียวกัน

๒. การปรนนิบัติสามี

สำหรับบทบาทประการที่สองของของสตรีในฐานะที่เป็นภรรยา ก็คือบทบาทในด้านการดูแลปรนนิบัติรับใช้สามี ซึ่งสังคมอีสานนั้นถือว่าการปรนนิบัติหรือในภาษาอีสานคือ บั้วระบัดหรือปั่นปั่ว สองคำนี้หมายถึงการปรนนิบัติรับใช้สามีโดยการปรนนิบัตินั้นมีอยู่ ๒ ประการ คือ (๑) ปรนนิบัติทางกาย ได้แก่ (ก) การดูแลเกี่ยวกับการเป็นอยู่ในเรื่องของข้าวน้ำหรือการดูแลยามเจ็บป่วย (ข) การดูแลในเรื่องการร่วมประเวณีหรือการมีเพศสัมพันธ์ร่วมกันของสามีภรรยา ซึ่งข้อนี้ถือว่าเป็นเรื่องหลักที่ภรรยาต้องทำหน้าที่หากภรรยาไม่ทำหน้าที่ก็อาจจะเกิดปัญหาได้ (๒) ปรนนิบัติทางใจก็คือการเอาใจใส่ในเรื่องของความสุขทางใจ เช่น การดูแลจัดการบ้านเรือนดีไม่มีปัญหากับคนในบ้านพูดจาเสนาะหูและให้กำลังใจสามีในยามที่สามีไปทำงานหรือยามที่ทำงานผิดพลาดมากก็ต้องเอาใจใส่ให้กำลังใจไม่ทอดทิ้งอันนี้ถือว่าการปรนนิบัติทางใจ ซึ่งหน้าที่ทั้ง ๒ ประการนั้นถือว่าเป็นเรื่องที่มีความสำคัญเป็นอย่างมาก และคนอีสานโดยมากก็ให้ความสำคัญกับการทำหน้าที่ของสตรีในบทบาทนี้ค่อนข้างมาก ซึ่งหลักฐานการทำหน้าที่ในการปรนนิบัติสามีนี้ก็ปรากฏในวรรณกรรมอีสานหลายเรื่อง เช่น ในวรรณกรรมเรื่องกำกาดำ ที่เมื่อนางลุนได้พบกับกำกาดำในรูปแบบของหนุ่มรูปงามที่ถอดรูปชั่วตัวดำออกมาแล้วนางก็ยินดีที่จะเป็นภรรยาของกำกาดำทันที ซึ่งในการมีเพศสัมพันธ์ครั้งนี้เป็นการได้กันก่อนการแต่งงาน ดังปรากฏในคำว่า

อันนางนายน้อย	เหลียวเห็นภูวนาถ
ทรงเพศเพียง	สมเจ้าเทพอินทร์
สีแก้มแก้ว	เลยเล่าหลงจิต
นางก็แข็งใจจง	ยื่นสลาถวยเจ้า
ค่อมว่า นางถวยแล้ว	จาต้านต่อบา
น้องก็ยังอยู่ถ่า	คงเจ้าไปนอน แท้ตาย
ค่อมว่าแล้ว	ท้าวแนวขมนาง
สองนางแพง	กอดกันอ้ออิง
แล้วกล่อมกึ่งกึ่ง	กล่อมดอมกัน

^{๗๘} เตชะโรภิกขุ (อินตา กวีวงศ์), รวมนิทานพื้นบ้านอีสาน ชุดที่ ๖ นิทานพญากวางคำ นิทานท้าวเย็นนิทานนางแดงอ่อน, หน้า ๒๘๘.

คือดังหงส์ซ่อนคอ	กอดกันอำอึ้ง
สองชมซ้อน	ซ่อนคอเอี่ยมไหล่
หน้าต่อหน้า	ชมปั้น ไปสะแก
สองก้อมกึ่งๆ	ก้อมกันหลับ
ราตรีผาย	เที่ยงคืนถึงค้าย
คับคาค่าย	ถึงแก่ใกล้รุ่ง
สองปิ่นหน้า	เลยสะดุ้งตื่นตน ^{๗๙}

ความหมายก็คือ เมื่อกำกาดำแอบเข้าไปหานางลุนในครั้งแรกก่อนที่ทุกคนจะรู้ นางลุนก็เกิดความรักในกำกาดำมากและยอมเป็นของกำกาดำ โดยการพบกันนั้นเป็นการนัดแนะกันมาก่อนว่าดีๆให้กำกาดำมาหานางจะยังรอและยังไม่นอน ที่สุดแล้วทั้งสองก็ได้ร่วมหลับนอนด้วยกันในคืนนั้นเอง ต่อแต่เมื่อนางลุนได้แต่งงานกับกำกาดำเรียบร้อยแล้ว นางลุนจึงได้ทำหน้าที่ภรรยาอย่างสมบูรณ์แบบโดยไม่มีการแอบลอบได้เสียกันเหมือนแต่ก่อน คือนางได้ปรนนิบัติสามีทั้ง ๒ ด้านคือด้านการบ้านการเรือน และด้านการอยู่ร่วมกันฉันสามีภรรยา

ในวรรณกรรมเรื่องนางนกระจอกก็เป็นอีกเรื่องหนึ่งที่มีการระบุถึงบทบาทหน้าที่ในการเป็นภรรยาที่ดีอีกประการหนึ่งก็คือ (๑) การต้อนรับขับสู้สามีของตน หรือเมื่อยอมรับว่าชายคนนี้เป็นสามีของตนแน่แล้วก็จะลงจากบัลลังก์มากราบสามีหรือชายคนนั้นทันทีดังปรากฏในข้อความว่า

บัดนี้ จักกล่าวถึงท้าว ทั้งนางน้อยนาค ก่อนแล้ว
ปางเมื่อ นางลงจากแท่นแก้ว มาไหว้ต่อผัว พี่เอย^{๘๐}

นอกจากนั้น เมื่อได้อยู่ร่วมกันกับสามีก็จะดูแลสามีด้วยการจัดถ้ำเข้าหรือสำหรับกับข้าวมาดูแลสามีให้ได้รับความสุขดังปรากฏในข้อความว่า

กาลนั้นพอถึงยามค้อย เมื่อแสงแดดอ่อนๆ มาแล้ว
เขาก็ยอเข้าน้ำ ถวายน้อยนาคแพง
สองก็ เสวยยังเข้า โภชนังแล้วอ้อม
พอเมื่อราตรีซ้อน คาวหลวงพันพุ่ม
น้อยหนึ่งแจ้ควาก ฟ้าส่องใส พุ่มเยอ
สองแจ้แจ้ ลูกอาบทรงศรี
ภูมินางยื่นสลา ถวายเคี้ยว
ไทย้คัวเข้า ยอมาเฮียงฟาง
สองแจ้แจ้ เสวยแล้วชู้อัน นั้นแล้ว^{๘๑}

ความหมายก็คือ เมื่อทำวรวกิตต์กับนางจันทรออยู่ด้วยกันแล้วคือแต่งงานแล้ว ในตอนหัวค่ำเวลาเย็นๆ ก็รับประทานอาหารร่วมกันโดยนางจันทรอได้ดูแลสามีอย่างดี จากนั้นก็เข้านอน ซึ่งในเวลาก่อนนอนนั้นนางจันทรอก็ได้ทำหน้าที่ของภรรยาตามหลักคำสอนของคณโบราณอีสานก็คือการกราบสามีก่อนหรือดูแลปัดที่นอนก่อนที่สามีจะเข้าสู่ห้องนอนดังปรากฏในคำว่า

^{๗๙} สุกณ สมจิตศรีปัญญา, ท้าวกำกาดำ, หน้า ๓๙.

^{๘๐} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, นกกระจอก (ท้าววรกิต นางจันทระ), หน้า ๔๖.

^{๘๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๗.

นางคานน้อย	ยอดสลาถวายบาท
ทุกสิ่งแล้ว	สองเจ้าขึ้นสู่เมืง หั้นแล้ว
จันทะจรน้อย	ปูนแปงบัดบ่อน
ยอเอาขันดอกไม้	สมมาแก้วยอดผัว
บรรบานแล้ว	บันทมนิทเน่ง ^{๘๒}

ความหมายก็คือ เมื่อเวลาที่จะเข้านอนนางจันทะจรก็ดูแลสามีของตนอย่างดีตามธรรมเนียมของคนอีสานก็คือ จะต้องหักดอกไม้ขอขมาต่อสามีก่อน เพื่อเป็นการยืนยันว่าตนเองจะซื่อสัตย์ต่อสามีและทำหน้าที่ของภรรยาที่ดีซึ่งคนอีสานถือว่าการทำเช่นนั้นถือว่า “เป็นบุญ” อย่างหนึ่ง หรือปรากฏการณ์ของการปรนนิบัติสามีของภรรยาของสุริยวงศ์ในเรื่องนางแดงอ่อนทั้งสามสิ่งางที่เมื่อเข้าหอเสร็จแล้วตื่นมาผู้เป็นภรรยาจะต้องดูแลสามีดังปรากฏในข้อความว่า

ตื่นมือเช้า	ส่วยโภชนภัว่งาย
หรงยพาคำ	ซำกัณสามน้อย
พอแต่บรรวนแล้ว	ถอยภาซ้ลาเล็ก
น้ำดอกไม้	ประโลมล้าลูบมือ ^{๘๓}

หรือมีปรากฏในเรื่องนางผมหมอนที่นางผมหมอนนั้น ได้ดูแลสามีในคราวเดินทางออกจากป่า ด้วยการจัดเตรียมอาหารให้สามีเป็นอย่างดีดังปรากฏในข้อความว่า

ภูธรท้าว	ทั้งนางยั่วละยาต
พันจากแจ้ง	คราวน้อยคำจวน
เจ้าก็ หักฟดไม้	แปลงตูปตองตย
นางคานเลย	ฮีบหาหุงข้าว
กินแล้วแล้ว	เลยนอนนิทเน่ง ^{๘๔}

นอกจากนั้นแล้วบทบาทในการดูแลปรนนิบัติสามีนั้น ก็ยังมีปรากฏในวรรณกรรมเรื่องจำปาสีตันด้วยเช่นกันโดยในเรื่องระบุถึงหน้าที่ของภรรยาที่ดีที่จะต้องทำก็คือการเอาใจใส่ดูแลสามีจัดข้าวน้ำหมากพลูบุหรืหรือปูนขาวไว้ให้สามีในกรณีที่สามีต้องการจะเคี้ยวหมากหรือสูบบุหรื ดังปรากฏในเหตุการณ์ตอนนางปทุมเกสร ยกเขียนหมากมาถวายพระสวามี พร้อมทั้งเตรียมอาหารเย็นมาถวายด้วย ความว่า ชันสลาตังถวายผัวมึง ทุกสิ่งถ้วนปนตั้งแต่งแลง^{๘๕} หมายความว่า การเตรียมสิ่งของไว้ให้สามีนั้นก็คือขันหมาก (คำว่าสลา แปลว่าหมาก เป็นคำพูดคนโบราณสมัยนี้ไม่มีการใช้คำว่าสลาแทนหมากแล้ว ในภาคอีสานจะพบคำนี้ที่จังหวัดสุรินทร์ร้อยเอ็ด หรือศรีสะเกษ ส่วนที่นครพนม สกลนคร มุกดาหารนี้ไม่มีการใช้คำว่าสลาแทนชื่อของหมากแล้วเพราะมีการเปลี่ยนคำไปใช้คำว่าหมากในภาษาไทยหมดแล้วนั่นเอง) นอกจากนั้นยังมีสิ่งของอีกหลายอย่างที่ภรรยาจะต้องเตรียมไว้รับ

^{๘๒} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, นกกระจอก (ท้าววรกิต นางจันทะจร), หน้า ๔๗.

^{๘๓} เตชะโรภิกขุ (อินตา กวีวงศ์) รวมนิทานพื้นบ้านอีสาน ชุดที่ ๖ นิทานพญาท้าวคำ นิทานท้าวอีนิทานนางแดงอ่อน, หน้า ๒๘๙.

^{๘๔} ปรีชา พิณทอง นางผมหมอน, หน้า ๙๗.

^{๘๕} พระอริยานุวัตร, (อารีย์) เขมจารี, จำปาสีตัน, หน้า ๕๐๕

ใช้หรือปรนนิบัติสามี ดังปรากฏในเหตุการณ์ตอนนางปทุมเกสร เตรียมหมากพลุกววยท้าวเพชรราช และกวีได้กล่าวถึงปูนไว้ด้วย ความว่า

มาถึงห้องวิชัยนตผาสารท
 สองนาถเนื้อเลยขึ้นสู่หอ
 นางจึงเอาขันสลาแก้วพลุกำปูนจิบ
 ถวายยื่นท้าวบุญกว้างที่เชิง^{๘๖}
 กับทั้งอาหารข้าวปูลาทุกสิ่ง
 เมียงหมากพร้อมทั้งเหล้าและยา^{๘๗}
 ให้ไปตั้งตลาดไว้สองซอกแคมทาง
 มีของกินเหล้ายาเปิดอย่าง
 ของหวานตั้งของควาทุกสิ่ง
 เมียงหมี่ตั้งวางต้อนลาบแกง^{๘๘}

จากข้อความดังกล่าวจะพบว่าเครื่องต้อนรับ หรือเครื่องที่ภรรยาจะต้องเตรียมไว้ ปรนนิบัติสามีนั้นมีหลายอย่างทั้งอาหารหวานหรือควา เตรียมไว้ให้พร้อมเพื่อทำให้สามีเกิดความพึงพอใจมากที่สุดอันถือว่าเป็นจารีตหรือค่านิยมที่ภรรยาของชาวอีสานจะต้องเตรียมไว้ให้สามีของตนๆ ดังปรากฏในวรรณกรรม เรื่องนางผมหมอมความตอนนี้นางอยู่ร่วมกับสามี นางก็จัดแจงเรื่องอาหาร และปรนนิบัติสามีอย่างดีว่า

สองก็จระจาแล้ว	ภาพส่วยเทียมแทบ
สองแจ่มเจ้า	แพ่งล้านค้อยกิน
สองกษัตริย์ไท	ส่วยงายแหล้วย่า
น้ำลูบไล้	มีอนันค้อยเสถียร ^{๘๙}

ความหมายคือ เมื่อพูดคุยกันเป็นที่พอใจแล้วก็จัดแจงอาหารมารับประทานกันเมื่อรับประทานอาหารเสร็จแล้วก็ล้างมือ ซึ่งนั่นก็เป็นอีกธรรมเนียมหนึ่งของชาวอีสานที่จะต้องคอยดูแลและสามี นอกจากนั้นในวรรณกรรมเรื่องนางผมหมอมนี้ก็ยังมีคำอธิบายเกี่ยวกับกิจวัตรของสตรีในการดูแลบุตรและสามีอีกอย่างหนึ่งซึ่งเป็นการดูแลทั้งลูกและสามีไปพร้อมกัน ดังปรากฏในข้อความว่า

เถิงยามล้า	กลองครวไกล่ฮุ้ง	
สองอ่อนน้อย	ล้งให้อยากนม	แม่แล้ว
นางก็ลูกส่วยหน้า	หุงเข้าเป่าไฟ	
ฟังยินอุ้มแล้ว	ส่งเสียงสุนแจ้ง	
ดีแก่สุริโยขึ้น	เขาทองพันขอบ	มาแล้ว
เอื้องฮุ้งฝ้าย	ควงฟ้าสู่กาย	
ฟังยินสัตว์สิงฮ้าย	ในป่านั่นเนื่อง	พันเยอ

^{๘๖} พระอริยานุวัตร, (อารีย์ เขมจารี), จำปาสดัน, หน้า ๓๔๓.

^{๘๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๔๔.

^{๘๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๖๕.

^{๘๙} ปรีชา พิณทอง นางผมหมอม, หน้า ๙๘.

แสฯเสียง	ชะนีอุ้ย หาผิวแก้ว
เมื่อนั้นบาก็	กินยาแล้วเลยลงแพเบิก
พายแ่งน้ำ	สองเจ้าล่งไป ^{๙๐}

ความหมายก็คือ เมื่อนางผมหอมกับสามีตัดสินใจเดินทางกลับบ้านเมืองในระหว่างทางนั้นนางผมหอมจะต้องทำหน้าที่ในการดูแลหาอาหารหรือที่เรียกในสำนวนวรรณกรรมว่า “หุงเข้าเปาไฟ” คือการหุงข้าวหุงน้ำ เพื่อทำอาหารอีกมือหนึ่งก็ดูแลลูกทั้งสองที่กำลังร้องแงเพราะความหิวมนั่นถือว่าเป็นลักษณะที่อธิบายถึงความเป็นภรรยาในวัฒนธรรมอีสานได้เป็นอย่างดีทีเดียว

(๒) การทำหน้าที่ในด้านการอยู่ร่วมกันในเชิงสังวาสอันที่สามีภรรยาซึ่งถือว่าเป็นการปรนนิบัติอีกประการหนึ่งที่คู่สามีภรรยาจะต้องมีร่วมกัน โดยในเวลานอนร่วมกันนางจันทระก็ได้ทำหน้าที่ในการเป็นภรรยาที่ดีด้วยการปรนนิบัติในเรื่องของกามคุณเหมือนกับคู่แต่งงานได้อยู่ร่วมกันดังปรากฏในคำว่า

ปางนั้น	พระบาทท้าว	เฮียงฟางเทียมเสนห์
สองก็	เผื่อแผ่พัน	ดอมกันกลิ้งกล่อม
	แก้มกายแก้ม	ดมแล้วจูบชม
	โสมเสลาศรีน้อย	จากันอ้อยอิน
		พี่เอย
.....		
ค้อมว่านางกล่าวแล้ว		ท้าวฟางเทียมมอก
มือชอนคอ		ลูบมนางน้อย
แต่ว่า	บุญชูสร้อย	ไสยาเยื่อนห่อ
อระปิ่นเปื่อง		ชะแดงหน้าต่าวหงาย
บาคานท้าว		แสนหาสรวงเสพ
ควาหนึ่งแล้ว		สองเจ้าก็เฝ้านอน
ท้าวทอดอุ้ม		จอมมิ่งเทียมมอก แลนา ^{๙๑}

ความหมายก็คือ เมื่อทั้งสองพูดคุยกันพอเหมาะแล้วทั้งสองก็ได้อยู่ร่วมกันฉันท์สามีภรรยาก็คือการมีเพศสัมพันธ์ตามวาระที่จัดว่าเป็นความสุขของชาวโลก ดังปรากฏในคำบรรยายของกวีชาวอีสานดังกล่าวมาแล้วนั้น นอกจากนั้นเมื่อตื่นเช้าขึ้นมานางก็จัดแจงส่งให้บริวารนำเอาสารับกับข้าวมาดูแลสามีอย่างเต็มที่มิให้ขาดเหลือ อันถ้อยคำนั้นคือภาระหน้าที่ของผู้ที่เป็นภรรยาที่ดี

นอกจากนี้ยังปรากฏในวรรณกรรม เรื่องนางแตงอ่อนเกี่ยวกับบทบาทของสตรีในฐานะที่เป็นภรรยาจะต้องปรนนิบัติสามีในเรื่องของกามคุณ หรือการหลับนอนร่วมกันว่าท้าวสุริยวงศ์เมื่อเดินทางไปปราบเมืองยักษ์เสร็จแล้วก็ได้นำปทุมมามาเป็นภรรยาพร้อมกับนางมนุษย์ผู้เลอโฉมอีก ๓ นางรวมเป็นทั้งหมด ๔ คนพร้อมกันเมื่อเวลาอยู่ร่วมกันทั้งหมดก็นอนเตียงเดียวกันและปรนนิบัติท้าวสุริยวงศ์ร่วมกันดังปรากฏในข้อความว่า

ถึงยามนอนมาแล้ว	สามนางเทียมผ่าง
เข้าแนบข้าง	ขวาซ้ายกายขา

^{๙๐} ปรีชา พินทอง นางผมหอม, หน้า ๑๑๗.

^{๙๑} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, นกกระจอก, (ท้าววรกิต นางจันทระ), หน้า ๔๗.

ท้าวบ่ซำ	ชมชอบสามสี
สวสไส	สุนางนอนใกล้
ตามใจเจ้า	เอามะโนนอนแนบ
ท้าวก็อดบ่ได้	มือซอดสอดซอน
มือสอดซอน	คั่นเหนียงมะนาว
สี่สาวเทวี	มิ่งมณีคอยซ้อน
องค์ภูธรเทียวคั่น	สลักกันผลัดเปลี่ยน
จนกว่าฮอดมือเช้า	ตัวเจ้าจึงเขา ^{๙๒}

ความหมายก็คือ เมื่อท้าวสุริยวงศ์ได้เมียทั้ง ๔ คนมานอนเทียมข้างท้าวก็อยู่ร่วมกับเมียหรือภรรยาทั้ง ๔ คนนั้นจนสว่างอย่างมีความสุข โดยเป็นการปรนนิบัติของภรรยาทั้ง ๔ คนนั้น ในตลอดเวลาที่อยู่ด้วยกัน อันแสดงให้เห็นว่าเป็นภรรยาของชาวอีสานนั้นเรื่องบนเตียงหรือการกินอยู่หลับนอนด้วยกันกับสามีนั้นถือว่าเป็นอีกเรื่องหนึ่งที่จะต้องมีและทำไปพร้อมๆ กับการดูแลในเรื่องอื่นๆ ซึ่งในวรรณกรรมอีสาน โดยมากมักจะไม่น่าจะเชื่อนะในเรื่องดังกล่าวโดยมากจะใช้คำพูดแบบตรงไปตรงมาที่สามารถสื่อสารเข้าใจกันได้ง่ายๆ

นอกจากนี้สตรีในวัฒนธรรมอีสานที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานนั้น ยังต้องทำหน้าที่ปรนนิบัติสามีด้วยความเต็มใจ โดยไม่ขาดตกบกพร่องตามธรรมเนียมที่พึงปฏิบัติ บทบาทนี้ปรากฏให้เห็นตั้งแต่ตอนต้นเรื่อง เมื่อสุพรมโมกขานำผลผลิตในไร่ไปแลกเป็นข้าวของอื่นกลับมา นางก็ได้จัดเตรียมข้าวปลาอาหารไว้ให้ ตลอดจนปรนนิบัติสามีจนหายเหนื่อยแล้ว จึงค่อยซักถามความไม่น่าเรื่องร้อนหุ้ร้อนใจมาพูดในขณะที่สามียังเห็นเหนื่อยกลับมา

คั่นว่าผัวตนเข้ามาแล้ว ก็ไปตอนไปอาบน้ำแล้ว ก็นำน้ำส่วยตีนมาตั้งไว้ ก็ไปตักเอาน้ำมาให้อาบ คั่นว่าผัวตนอาบน้ำแล้ว ก็เอาผ้าเช็ดหน้ามาเช็ดตนตัวทั้งมวล แล้วก็แต่งแปงโภชนาหาหนิบมาตั้งไว้แล้ว คั่นว่าผัวตนกินเข้าแล้ว ก็บิบนวดมือตีนที่เจ็บที่เมื่อยแลจึงถามว่าเป็นอย่างไรบ้าง พี่สบายดีป ^{๙๓}

อันนี้ถือว่าเป็นคำอธิบายเกี่ยวกับหน้าที่ของภรรยาชาวอีสานหรือเป็นคำสอนที่หญิงสาวชาวอีสานจะต้องเรียนรู้ไว้ และนำไปปฏิบัติว่า การที่จะมี “ผัว” หรือ “สามี” หรืออย่างไรก็ตามนั้น เมื่อตกว่าตัวเองจะเป็นเมียหรือภรรยาที่ดีได้นั้น จะต้องทำอย่างไรบ้าง ซึ่งคำสอนที่ยกมานั้นถือว่ามีความจำเป็นมาก

๓. การให้ความรักและซื่อสัตย์ต่อสามี

สำหรับบทบาทของภรรยาหรือเมียที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานอีกประการหนึ่ง นั่นก็คือบทบาทในเรื่องของการให้ความรักและความซื่อสัตย์ต่อสามี ซึ่งคำว่า ซื่อสัตย์นั้น หมายถึง การมีใจมั่นคงต่อสิ่งใดสิ่งหนึ่งไม่ว่าจะเป็นบุคคลหรือเป็นหน้าที่การงานโดยสภาวะของความซื่อสัตย์ นั่นก็คือการซื่อตรงต่อคำมั่นการซื่อตรงต่อจิตใจและการซื่อตรงต่อการทำงาน ในกรณีของการแต่งงานนั้น ความซื่อสัตย์จะมีต่อคำมั่นสัญญาระหว่างชายหญิงที่รักกัน หรือคำมั่นสัญญาต่อการประกอบพิธี

^{๙๒} เตชะโรภิกขุ (อินตา กวีวงศ์), รมนิทานพื้นบ้านอีสาน ชุดที่ ๖ นิทานพญากวางคำ นิทานท้าวเย็นนิทานนางแดงอ่อน, หน้า ๒๘๘.

^{๙๓} พระอริยานุวัตร, (อารีย์ เขมจารี), สุพรมโมกขา, หน้า ๕๘.

แต่งงานที่มีผู้มาร่วมงานอันเป็นสักขีพยานแห่งการอยู่ร่วมกันนั้น ดังนั้น คำว่า ความซื่อสัตย์ของคู่สามีภรรยาต้องมีอยู่ ๒ กรอบหลักๆ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น ในกรณีของความซื่อสัตย์ของภรรยาที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานนั้นนักปราชญ์อีสานได้จัดลักษณะของสตรีที่เป็นภรรยาที่ดีกับภรรยาที่ไม่ดีเอาไว้ดังปรากฏในวรรณกรรมเรื่องท้าวคำสอนว่า สตรีที่เป็นภรรยาดีและที่เป็นภรรยาที่ไม่ต้องมีลักษณะดังต่อไปนี้

(๑) ญิงโต หลังตีนสูงขึ้น	คือหลังดองเต่า
ญิงนั้น ใจซื่อแท้	ประสงค์ตั้งต่อผัว เจ้าเอย
ก็บ่มักเหล่านซู้	ชายอื่นมาชม
ก็ท้อ จงใจฮัก	ต่อผัวศึค้อยๆ
ญิงนั้น แม่นซิทำการสร้าง	อันใดก็เอียงฮุ้ง แท้แล้ว
แสนซิมอยู่พื้น	มาแล้วก็หากฟู เจ้าเอย ^{๙๔}
(๒) ญิงโต โขโมหน้า	คือชายทุกสิ่ง
ญิงนั้น ใจโลเลี้ยว	มีซู้จากผัว แท้ตาย ^{๙๕}

ความหมายก็คือถ้าสตรีที่มีลักษณะเป็นไปตามข้อที่ (๑) ก็คือหลังตีนสูงคือดองหลังเต่า ท่านว่าหญิงคนนั้นเป็นคนที่มิจิตใจซื่อสัตย์ต่อสามีรักและเคารพ เชื่อฟังรวมถึงซื่อสัตย์ต่อสามีเพียงคนเดียวไม่เปลี่ยนแปลง แต่ถ้าเป็นข้อที่ (๒) จะพบว่านางจะเป็นคนที่มีใจโลเลไม่ซื่อสัตย์ต่อสามี ท่านว่าให้เว้นคือหญิงที่มีลักษณะใบหน้าเหมือนผู้ชายคือมีกรามใบหน้าสี่เหลี่ยม ท่านว่าผู้หญิงลักษณะนี้ไม่ซื่อสัตย์ต่อสามีอย่างแน่นอน

นอกจากนั้นในการที่จะเป็นหญิงที่เป็นภรรยาที่ดีของสามีนั้น จะต้องมีความเชื่อมั่นและให้เกียรติสามี ว่าสามีเรานั้นเป็นคนที่เราสามารถพึ่งพาได้ สามารถที่จะเลี้ยงดูหรือเป็นหลักให้เราได้ไม่เป็นคนที่โลเลเอาแต่สบาย ซึ่งลักษณะของสตรีที่เป็นภรรยาหรือเมียในลักษณะนี้ถือว่าเป็นเมียที่ดีได้ ดังปรากฏในวรรณกรรมเรื่องพญากวางคำ ตอนที่ภรรยาของพญากวางคำได้พูดถึงสามีของตนว่าเป็นผู้ที่มีความสำคัญอย่างไรว่า

ญิงที่เป็นหญิงน้อย	บมีผัวมันยศต่ำ
ลือจักเทียมแทบเจ้า	สะกุลนั้นกับทัน
อันที่เป็นหญิงนี้	อาศัยผัวเป็นใหญ่
ไผบมีอาจเว้น	ผัวซื่อนจั่งสิเฮือง
คินดังแสงหิงห้อย	สิเทียมจันทรมันบ่เกิง
แนวเฮาเป็นคนหญิง	ก็เพ่งผัวไปหน้า
อันที่ความผิตนั้น	ธรรมดาของโลก
ดีและฮ้าย	ของนี้เป็นคู่กัน
อันนี้โลกกล่าวไว้	ปางก่อนสอนมา
ญิงเป็นแนวหยิง	สิเปรียบชายบ่ได้
แม่นว่ามีสุขล้น	ปานใดกระตามช่าง

^{๙๔} พรชัย ศรีสารคาม, ท้าวคำสอน, หน้า ๒๖.

^{๙๕} พรชัย ศรีสารคาม, ท้าวคำสอน, หน้า ๒๖.

เป็นเพราะบุญเขา	ผู้ผิวแก้วช้อยชู	แท้แหล่
นางฮ่ำแล้ว	ก็นั่งอยู่ชงม	
ชงคือรับ	แม่นเอาผิวแก้ว	
สมควรแล้ว	ชาวขุนขมขึ้น	
ค้อนลั่นฆ้อง	กลองตุ้มลั่นยาม	
สัญญาให้	ยินยอมรับปาก	
นางหากเป็นคู่แก้ว	พระองค์เจ้าดั้งเดิม	นั่นแหล่ ^{๙๖}

ความหมายก็คือภรรยาของพญาท้าวท้าวบอกว่า ผู้หญิงเป็นคนทีอ่อนแอจะเอาไปเปรียบกับผู้ชายไม่ได้ ผู้ชายที่เป็นสามีนางนั้นต้องเป็นที่พึ่งเป็นแสงสว่างให้กับนาง นางต้องให้เกียรติกับสามีนั้นเอาเขาเป็นที่พึ่งธรรมดาคนเราก็มืดมีเลว แต่การที่จะอยู่ร่วมกันได้อย่างมีความสุขนั้น ภรรยาจะต้องรักและให้เกียรติสามียอมรับในความเป็นผู้นำของเขาหากไม่ยอมรับก็จะอยู่กันยาก หรืออาจจะเลิกรากันไปก็ได้

อนึ่ง ความรักความซื่อสัตย์และมีจิตใจที่มุ่งตรงต่อสามีนั้นกวีอีสานได้พรรณนาถึงสภาพจิตใจของภรรยาของตัวละครเอกที่มีบทบาทในฐานะของภรณานัน โดยมากจะเป็นผู้ที่มีความรักความผูกพันต่อผู้เป็นสามีมากดังปรากฏในวรรณกรรมเรื่องนางผมหมอม ตอนที่นางพลัดพรากจากสามีเพราะนางเวมานิกเปรีตได้ปลอมตัวเป็นนางแล้วลักนางลงเรือแล้วสวมบทบาทเป็นนางแทนทำให้นางต้องทุกข์ระทมเมื่อเป็นเช่นนั้นนางก็จึงได้พรรณนาถึงสามีของนางว่า

นางก็จึงเลียบฝังน้ำ	น้ำเอ็นสั่งบา
กับทั้งสายสมร	ลูกคิ่งค้อย
ค้อยไปดีเยอ เหนือหัวเจ้า	จอมเมืองอันประเสริฐ
เจ้าค้อยฮักลูกน้อย	เหมือนหน้าแม่ยัง
	แต่ถ้อน ^{๙๗}

ความหมายก็คือ นางได้มีความรักความอาลัยในสามีและลูกน้อยเป็นอย่างยิ่ง แม้ว่าตนเองจะลำบากแต่ก็ยังห่วงลูกห่วงสามี พร้อมคำอวยพรให้ทั้งลูกทั้งสามีว่าขอให้มีความสุข หรืออยู่ดีหมายถึงให้มีความสุขนะ อย่าลำบากแม้ว่าตนเองจะลำบากสักเท่าใดก็ตาม

หรือข้อความหรือเรื่องราวในการพรรณนาถึงสภาพจิตใจของสตรีผู้เป็นภรรยาที่ที่จะต้องจากสามีไปนั้น พวกเธอก็จะพรรณนาถึงความรักความผูกพันที่ตนเองมีต่อสามีเอาไว้ดังปรากฏในวรรณกรรมเรื่องสีทน มโนราห์ความตอนหนึ่งว่า

เมื่อนั้น นางประนมมือไหว้	ให้มารดาก้มขาบ
ไหว้พระแม่เจ้า	ดีแล้วลวดทะยาน แลนา
มะโนราค์อ่อนเื้อน	แล้วสั่งหอบาง
คณิงผิวขวัญ	เกลื่อนกระหายหิวให้
ค้อยอยู่ดีเยอสามีโกแก้ว	สีทนตจ่อมเกส พี่เอย
น้องจักหนีจากอ้าย	ไปหน้าบ่เห็น แท้แล้ว

^{๙๖} เตชะโรภิกขุ, (อินตา กรวิงศ์), รวมนิทานพื้นบ้านอีสาน ชุดที่ ๖ นิทานพญาท้าวท้าวคำ นิทานท้าวเย็น นิทานนางแดงอ่อน, หน้า ๒๖๘.

^{๙๗} ปรีชา พิณทอง นางผมหมอม, หน้า ๑๐๑.

ค่อยอยู่ดีเยอ ภูธรท้าวสีทนต์บ่าบ่า ช้อยเอย
 นื่องจักหนีจากเจ้า จิงแท้บ่เห็น แลนอ^{๙๘}

ความหมายก็คือเมื่อนางถูกขับไล่จากเมืองของท้าวสีทนต์ในขณะที่ท้าวสีทนต์ไม่อยู่นางจึงคำนึงถึงคนรักคือ สามีของตนว่านางมีความรักต่อสามีมากของให้สามีของตนเองนั้นมีความสุขอย่าทุกข์ร้อน ในขณะที่ตนเองไม่อยู่

หรือมีปรากฏในวรรณกรรมเรื่องจำปาสีตัน ที่แสดงถึงความรักที่ภรรยามีความซื่อสัตย์ต่อสามีเมื่อสามีจะเดินทางไกล นางก็แสดงความรักต่อสามีนั่นอย่างสุดซึ้ง ด้วยการกล่าวคำอวยพรให้สามีของนางว่า

ไปดีเยอบุญขวงเจ้า กษัตราทอนอาจ เฮียมเอย
 ให้เจ้าไปดีท่อน สายสมรผัวมิ่ง
 จ่งให้หายโศกฮ้อน ในเนื้อขึ้นบาน แต่ท่อน
 ให้ได้คืนมาห้อง ครองเมืองคุ้มไพร
 จ่งมีชัยมากล้น มโนได้ตั้งปอง นั้นท่อน^{๙๙}

นอกจากนั้นยังปรากฏในตอนนี้นางปทุมเกสรถูกท้าวพันธมหายักษ์ลักตัวไป และยักษ์จะนำนางไปเป็นมเหสี นางไม่ยอมและคิดจะหนียักษ์ จึงขอให้เทวดา และพระฤๅษีผู้เป็นพ่อบุญธรรมช่วยให้นางหนีพ้นยักษ์ด้วย เหตุการณ์ตอนนี้แสดงให้เห็นความซื่อสัตย์ และจงรักภักดีต่อพระสวามี ของนางปทุมเกสรอย่างชัดเจน แม้ว่าท้าวพันธมหายักษ์จะทรงพุดจาเกลี้ยกล่อมอย่างไรนางก็ไม่ใจอ่อนดังปรากฏในข้อความว่า

นางจิงยกมือไหว้อินทร์พรหมยมราช
 กับทั้งเทพท่อนท้าวอดนด้าวชูกาย
 ไหว้หาคุณเฝ้าองค์ศรีสรีพระพ่อ
 ขอให้มาช่วยค้ำนำพ้นจากมารแต่ท่อน
 ข้าจักลักลอบต้อนหนีจากกันดาร
 ขอให้เทพาทั้งอินทร์พรหมช่วยชูปางนี้^{๑๐๐}

ความหมายก็คือ นางปทุมเกสรเมื่อถูกท้าวพันธมหายักษ์เกลี้ยกล่อมให้ยอมเป็นเมียของตนแต่นางไม่ยอมนางจึงขอबारมีของพระฤๅษีมาช่วย โดยนางได้ออกอุบายหลอกท้าวพันธมหายักษ์ว่าให้รอ ๓ ปี พอให้เสื้อผ้าที่สวมอยู่เดิมเก่าขาดเสียก่อน จึงจะยอมเป็นมเหสี ท้าวพันธมหายักษ์ก็ทรงหลงเชื่ออย่างง่ายดาย

หรือว่าจะเป็นวรรณกรรมเรื่องนางแตงอ่อน ตอนที่นางแตงอ่อนถูกนางทั้งห้ากลั่นแกล้งว่าตนเองคลอดลูกออกมาเป็นจระเข้โดยการสับเปลี่ยนเด็กตอนที่คลอดเมื่อทำมหาวงษ์กลับมาจากไปคล่องช้าง จึงทำการสอบสวนแต่ก็ได้ความจริงตามที่ฝ่ายนางทั้งห้าได้ให้สินบนกับข้าราชการในเมืองนั้นว่าจ้างให้การว่านางไปแอบมีชู้เป็นจระเข้ทำให้นางคลอดลูกมาเป็นจระเข้ จนทำมหาวงษ์

^{๙๘} พระอริยมุนี (อริย์ เขมปตโต), สิทน มะโนรา, หน้า ๒๗.

^{๙๙} พระอริยานุวัตร, (อริย์ เขมจารี), จำปาสีตัน, หน้า ๓๕๐.

^{๑๐๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖๕

เชื่อ เมื่อถึงที่สุดแล้วท้าวมหาวงษ์ก็ขับไล่นางออกไปจากเมือง เมื่อนางถูกขับไล่นางจึงได้แสดงความจงรักภักดีและความซื่อสัตย์ของนางต่อพระองค์ว่า

นางนาลน้อย	เข้ากอดบาทา	
เอาเกสา	เช็ดตีนผ้าแก้ว	
นางปัดอียังแหล่	ขอพระองค์อวนพี	
อดปรานีโปรดน้อง	เอาไว้ใช้ช่วงดิน	
.....		
น้องนี้จริงใจแท้	สัจจังตั้งเที่ยง	
บ่ได้เอียงพุนพี	คือเขาว่าใส่ความ	พี่เอ๋ย
ฟังให้ตีพี่เจ้า	นางสิเว้าสู่ฟัง	
นางมีครรภ์แต่ครั้ง	อ้ายพี่บ่ทันไป	
พี่หากเป็นฉันท	ช่างลืมนออ้าย	
ก่อนที่ชายสิดาว	ดงคอนนอนป่า	
ลาหม่อมน้องนางหล้า	ไปเที่ยวพงไพร	
นางยังบอกพี่ไว้	ว่ามีลูกเจ็ดเดือน	
พี่สิดินพงไพร	เที่ยวไปเอาช้าง	
บอกให้ทางพระอวนอ้าย	เดินไพรให้ฟ้าตัว	
สาวพระนางบอกแล้ว	ตัวอ้ายกะจ้งไป	
สั่งว่าเมียแก่นไ้	นอกพี่หลายใจ	
บ่แม่นนางเหลวไหล	นอกใจคือเขาว่า	
เขาหากหาเอาเรื่อง	ความบ่จริงมาสับส่อ	
ขอพระพี่เจ้าเอา	น้องไว้อยู่หน้า	แนถ่อน ^{๑๐๑}

ความหมายก็คือ นางได้พยายามที่จะพิสูจน์ความรักของนางนั้นที่มีต่อสามีไม่เคยจืดจาง แต่เพราะความที่สามีเชื่อฟังคำของคนอื่นทำให้นางต้องลำบาก ความจริงที่นางอยากบอกก็คือ นางเคยบอกสามีแล้วก่อนที่สามีจะเดินทางไ้คล้องช้างว่า นางตั้งครรภ์เจ็ดเดือนแล้วให้รีบกลับมา ก็นางได้บอกสามีเช่นนั้นแล้วแต่สามีก็ยังไม่เชื่ออันนี้แสดงให้เห็นว่า สตรีอีสานนั้นมีความเคารพรักซื่อสัตย์ต่อสามีมากแม้ว่าจะถูกใส่ร้ายป้ายสีก็ไม่ได้หวั่นไหว

การให้ความรักและซื่อสัตย์ต่อสามี กวีอีสานได้พรรณนาให้เห็นถึงชีวิตของสตรีอีสาน โดยพยายามเน้นให้เห็นถึงความรักและความซื่อสัตย์ภรรยาที่มีต่อสามี และลักษณะของสตรีที่สังคมยกย่องนั้น จะต้องยึดมั่นในจารีตประเพณี มีความรักและซื่อสัตย์ต่อสามี เมื่อมีเหตุการณ์ที่ทำให้ต้องพลัดพรากจากกัน สตรีจะแสดงความอาลัยอาวรณ์ โดยการพรรณนาคำครวญอย่างเห็นได้ชัด ดังตัวอย่างของนางชะนีจากเรื่องขุนทิง เมื่อขุนทิงลงลานางชะนีกลับนคร นางชะนีถึงกับเป็นลมสลบไปด้วยความอาลัยรัก พอนางฟื้นขึ้นมาที่คร่ำครวญไม่ยอมให้สามีจากไป ดังปรากฏในคำว่า

ขอเป็นข้อย ตามตีนภวนาถ

^{๑๐๑} เดชวโรภิกขุ (อินตา กวีวงศ์), รวมนิทานพื้นบ้านอีสาน ชุดที่ ๖ นิทานพญาควางคำ นิทานท้าวอีนิทานนางแดงอ่อน, หน้า ๒๑๒-๒๑๓.

อย่าขาดอ้าง	พระไมตรีม้างจากกัน พระเฮย
อันว่านี่	โดยแห่งคำฮัก
ปรารถนาเป็น	มึงเมียบาท้าว
ขอให้คำซ้อยไว้	วางน้องแค่ไพร่ พี่เฮย
พอให้น่าเห็นหน้า	ผัวขวัญปีเทือกก็เอาแล้ว
พอให้สืบชีวิตไว้	พอให้บ่ตาย พระเฮย ^{๑๐๒}

ความหมายก็คือ นางได้อธิษฐานจิตหรือตั้งสัจจาจากต่อผู้เป็นสามีว่าขอให้เข้ารับใช้ตามบาทพระองค์ อย่าได้รั่วราหรือขาดไมตรีจากกันเลย เพราะความรักและปรารถนาเป็นภรรยาพระองค์ ขอให้อุ้มขุนนางไว้นับแสนปี อย่างทั้งนางไว้ในป่าเลย แม้จะเห็นหน้าสามีปีละครั้งก็ยอม พอได้มีชีวิตสืบไป

ส่วนในวรรณกรรมเรื่องอินทนิลาณ ได้มีคำสอนหญิงให้ซื่อสัตย์ต่อชายเพียงคนเดียวว่าการกระทำเช่นนั้นเป็นสิ่งที่ดีเป็นบุญ ดังปรากฏในข้อความว่า

อย่าได้ ทำโลงหล่น	หลายชายมักพาบ กันเนอ
ตามवादแล้ว	ปลาสิเต้นใส่ขุม พ่อแล้ว
สิบคนให้	คินงำแต่ผู้หญิง นั้นเนอ
บ่กว่าแล้ว	ตาเจ้าสีฮ่าเพิง พ่อถ่อน ^{๑๐๓}

ความหมายก็คือการเป็นภรรยาที่ดีของสามีนั้นจะต้องไม่ประพฤติตนในทางเสื่อมโดยคบกับหลายชายในทางซู้สาวให้ใสใจแต่ชายเพียงคนเดียว เพราะเหตุว่าสิทธิของการเป็นเจ้าของของผู้หญิงที่แต่งงานแล้วนั้นย่อมมีแก่ผู้ชายเพียงคนเดียวก็คือคนที่ได้ชื่อว่าสามีเท่านั้น

๔. การให้คำแนะนำแก่สามี

นับเป็นอีกบทบาทหนึ่งของสตรีที่เป็นภรรยาของสามีที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานก็คือ การเป็นผู้ที่คอยแนะนำสามีในยามที่สามีต้องการคนช่วยในบางครั้ง หากแม้ว่าสามีไม่รู้นางก็ต้องทำ เช่น กรณีของนางลุนในวรรณกรรมเรื่องกำกาดำ เมื่อนางกับกำกาดำได้เสียกันแล้วก่อนที่จะกำกาดำจะกลับนางก็เอาแหวนธำมรงค์ของนางสวมมือกำกาดำไว้ และให้ผ้าสไปไปฝาย่าจำสวน เพื่อเป็นหลักฐานให้คนอื่นรู้ว่าต่อไปข้างหน้า เมื่อมีคนถามจะได้มีหลักฐานยืนยันว่านางกับกำกาดำนั้นเป็นสามีภรรยากันจริง ดังปรากฏในข้อความว่า

แต่นั้น นางลุนน้อย	เอาแหวนผื่นฝาก
กับทั้งผืนแผ่นผ้า	สะไบแก้วฝากดอม
อันว่า นางลุนน้อย	มีคำแถลงสั่ง
ให้เจ้าเอาของฝากอันนี้	ถวายเจ้าอียาย แต่่นอ ^{๑๐๔}

ความหมายก็คือ นางต้องการให้ชายรู้ว่านางกับกำกาดำรักกันและสมนาคุณรวมถึงวางเยื่อล้อให้เกิดเรื่องกับกำกาดำเพื่อสุดแล้วเรื่องราวต่างๆ จะรวมมาที่ความรักของนางกับกำกาดำ ซึ่งเหตุการณ์ที่สุดก็เป็นไปตามที่นางคาดหวังคือมูลเหตุเพราะแหวนนั้นนางจึงได้แต่งงานกับกำกาดำ

^{๑๐๒} พิพุล มลิวัลย์, ขุนทิง, หน้า ๔๓.

^{๑๐๓} ชัยสิทธิ์ เศรษฐบุบผา, อินทนิลาณสอนลูก, หน้า ๑๒.

^{๑๐๔} สุภณ สมจิตศรีปัญญา, ท้าวกำกาดำ, หน้า ๓๕.

ซึ่งกรณีนี้ถือว่าเป็นการให้คำแนะนำหรือทำการณบางอย่างเพื่อให้เกิดผลประโยชน์กับผู้ที่เป็นสามีของตนเองโดยที่เขาไม่รู้ก็ถือว่าเป็นการแนะนำหรือช่วยเหลือโดยอ้อมที่ผู้เป็นภรรยาจะต้องคิดทุกอย่างที่เกี่ยวข้องกับสามีของตน

นอกจากนี้ยังมีในวรรณกรรมเรื่องสุพรมโลกา หรือหมาเก้าหางที่ปรากฏบทบาทในการเป็นภรรยาที่ช่วยแนะนำสามีคือสุพรมโมกขา ได้รับความปลอดภัยในการเดินทาง โดยนางได้มอบยาวิเศษให้กับสุพรมโมกขา กล่าวคือนางไขฟ้าเป็นทั้งภรรยาที่จะรับรู้ทุกข์ของสามี ร่วมทุกข์ร่วมสุข นางยังให้คำแนะนำเพื่อจะแก้ไขเหตุการณ์ร้ายเหล่านั้นให้ดีขึ้นนับตั้งแต่คำแนะนำหาไก่ วัว ช้าง ตลอดจนบอกลักษณะของไก่ และวัวที่จะสามารถเอาชนะคู่ต่อสู้ได้อีก เมื่อสุพรมโมกขาต้องไปเอาดอกบัวที่สระที่มีสัตว์ร้ายมากมาย ทั้งงู จระเข้ ฯลฯ นางก็ได้ให้คำแนะนำเรื่องเส้นทางเดินทางแล้วออกเดินทางไปก่อน เพื่อบอกกล่าวสัตว์ร้ายเหล่านั้นว่าสามีนางเป็นพระโพธิสัตว์ที่จะช่วยให้สัตว์โลกหลุดพ้นในภายหน้า ขอสัตว์ทั้งหลายอย่าได้ทำอันตรายสุพรมโมกขา จึงสามารถนำเอาดอกบัวไปถวายเจ้าเมืองได้ แต่ยังไม่เป็นที่พอใจของเจ้าเมือง จึงสั่งให้สุพรมโมกขาไปนำดอกบัวที่เมืองนาคมาให้อีก นางก็แนะนำวิธีการเดินทางที่จะไปสู่ที่หมายโดยปลอดภัย บอกเส้นทางเดินทางให้ด้วย โดยกล่าวว่า

หนทางจักไปสู่เมืงนาคนั้น ก็หากแม่นทางเค้าดอกนิลชนอันเจ้ากู หากได้ไปเอนั้นแล้วอัน แล้วนางก็เอายาทิบบัน ๑ ให้แก่ผัวตนแล้วกล่าวว่า ยาอันนี้เจ้าจงเอาไปกับตัวเทิน คั้นว่ากูตัวใดแลนอนอยู่ขวางทาง เจ้ากูจงเอายาอันนี้ยาใส่ปากกูนั้นเทิน กูตัวนั้นหากจับนำทางเจ้ากูไปซะแล คั้นว่าไปฮอดเมืงดงามที่นั้นเจ้าจงไปพิจารณาให้ได้นางผู้ ๑ มาอยู่ด้วยกับข้าเทิน คั้นว่าเจ้ากูไปฮอดเมืงนาคที่นั้น เจ้าจงข้าคิดเอานางผู้ ๑ มาอยู่ด้วยกับข้าเทิน คั้นว่าเจ้ากูไปฮอดเมืงนาคแล้ว เจ้าจงผิวปองเอาลูกสาวพรวานาคเป็นเมียมาอยู่ด้วยกับข้าเทิน^{๑๐๕}

หลังจากกลับมาแล้ว ภายหลังครอบครัวของสุพรมโมกขาต้องพลัดพรากจากกันไป เมื่อมีกองทัพของเจ้าเมืองยกมาหมายจะฆ่าสุพรมโมกขา นางไขฟ้าก็เป็นคนจัดการเรียกยงทั้ง ๓ ออกมาช่วยเหลือ จนเจ้าเมืองถูกธรณีสูบไปเอง สุพรมโมกขาได้ครองเมืองแล้วออกเดินทางไปประเทศบ้านเมืองอื่น นางไขฟ้าก็อยู่ดูแลบ้านเมืองกับอำมาตย์เถ่า ถึงตอนนั้นบทบาทของนางเป็นบทบาทที่ช่วยเสริมสร้างบารมีให้สามีโดยแท้ นางได้จัดเตรียมสร้างบ้านเมือง ปราสาทราชมนเฑียรขึ้นมาใหม่ เมื่อมีผู้ติดตามมาส่งสุพรมโมกขาถึงเมือง ได้พบเห็นก็อัศจรรย์ใจในความงดงาม รุ่งเรืองใหญ่โตของเมืองอุดรนคร จึงเพิ่มความศรัทธานิยมชมชื่นในตัวสุพรมโมกขามากยิ่งขึ้น

๕. การให้กำลังใจและช่วยเหลือสามี

สำหรับคำว่ากำลังใจระหว่างสามีภรณานั้น หมายถึง การที่คนสองคนอยู่ร่วมสุขร่วมทุกข์กันนั้น เมื่อยามที่อีกฝ่ายประสบปัญหาเดือดร้อนหรือมีความทุกข์อีกฝ่ายจะคอยให้กำลังใจ ซึ่งการให้กำลังใจและช่วยเหลือสามี ของสตรีในวรรณกรรมอีสานในบทบาทภรรยา มีบทบาทและหน้าที่และเอาใจใส่ทุกข์สุขของสามี เมื่อเห็นสามีมีความทุกข์ก็คอยซักถาม เมื่อทราบสาเหตุแล้ว ก็จะให้กำลังใจและให้ความช่วยเหลือ โดยสตรีที่มีบทบาทและหน้าที่ดังกล่าว ได้มีปรากฏในเรื่องขุนทิ้ง คือนางแอกไค้ และนางชะนี ดังมีรายละเอียดที่จะต้องนำมาศึกษาดังต่อไปนี้

^{๑๐๕} พระอริยานวัตร, (อารีย์ เขมจารี), สุพรมโมกขา, หน้า ๒๕.

กรณีนางชนะนี้ จากวรรณกรรมอีสานเรื่องขุนทิง นางชนะพบกับขุนทิงขณะที่ขุนทิงประพาสน้ำ ทั้งสองเป็นเนื้อคู่กันมาแต่ปางก่อน นางชนะนี้ระลึกชาติได้ นางปรารถนาจะครองคู่กับขุนทิง จึงทำเสน่ห์ให้ขุนทิงรัก ทั้งสองครองรักอยู่ในป่าด้วยกัน จนนางชนะนี้ตั้งครรภ์แล้วประสูติกุมารชื่อ ท้าวอำคา ขุนทิงจึงลानางกลับนครโดยสัญญาว่า อีก ๘ เดือน จะจัดแห่มารับนางชนะนี้เข้าเมือง นางชนะนี้ได้ช่วยเหลือสามีและบุตรโดยมอบผลไม้พิเศษให้ ซึ่งเมื่อกินแล้วจะหายจากการเจ็บไข้และและหายจากโรคภัยทั้งปวง พร้อมกับขอให้บุญช่วยสามีและลูกกลับถึงบ้านเมือง ดังปรากฏในข้อความว่า

ไผ่ผู้เจ็บป่วยไข้	เป็นพยาธิหนาวหนัก
ครั้นว่าได้กินคะยุงคำ	งำชันหายเสี้ยน
แม้ว่าหิดกกลากเหี้ยน	ชมองคร่อเป็นไอ
ในคิงมี	พยาธิหายเสียเสี้ยน
ให้เจ้ากินหอมไผ่	แฮตัวทั้งลูก
หลอนว่าบ่ฮอดบ้าน	หนาวไข้จึงให้กิน นั้นเนอ
นางบอกแล้ว	ท้าวจึงอำลา
กัลยานาง	สั่งผัวหิวให้
เมื่อเยอเจ้า	ทั้งสองพ่อลูก เมื่อท่อน
ขอให้บุญช่วยคำ	คำท้าวฮอดเมือง
อย่าได้เคืองคาค้าง	กลางทางเป็นเหตุ สั่งท่อน
นางก็น้าวเกศเกล้า	ฮองพันสั่งผัว ^{๑๐๖}

ความหมายก็คือ หากมีผู้ใดเจ็บไข้เป็นพยาธิ เมื่อได้กินผลไม้ชื่อคะยุงคำ ก็จะหายสิ้น แม้ว่าเป็นหิด กลากเกลื้อน โรคมองคร่อ ไอ ในร่างกาย มีพยาธิก็หายขาด นางบอกแล้วขุนทิงจึงอำลา นางร้องให้พูดกับสามีกลับเถิด ทั้งสองพ่อลูกขอให้บุญคำจุนให้พระองค์กลับถึงเมือง อย่าให้มีเหตุต้องตกค้างอยู่กลางป่า

กรณีนางทิง นางทอง จากวรรณกรรมอีสานเรื่องขุนทิง นางเป็นมเหสีของขุนทิงเมื่อขุนทิงจะประพาสน้ำ นางได้กล่าวเป็นเชิงแนะนำขุนทิงว่า เมื่อพระองค์จากไปแล้วใครจะปกครองไพร่พล แม้ว่าอำมาตย์หรือเสนาจำนวนแสนคนดูแลเมืองหลวง ก็ไม่เทียมเท่าพระองค์เพียงคนเดียว ดังปรากฏในข้อความว่า

โอนอ สังมาโลน่อง	วางนางปะไป ไปนี้
เข้าป่าไม้	วางน้องพรากเมือง นี้เด
อันว่าเมืองหลวงนี้	บ่มีไผ่แข็งเขื่อน
ยามเมื่อท้าวจากแล้ว	ไผ่สืสำเสนา
แม้ว่าอำมาตย์กล้า	แสนสำเสนา
แสนนางทิงเมืองหลวง	ก็บ่ปานเดียวท้าว ^{๑๐๗}

^{๑๐๖} ทูล มลิวัลย์, ขุนทิง, หน้า ๕๕.

^{๑๐๗} ทูล มลิวัลย์, ขุนทิง, หน้า ๔๑.

ความหมายก็คือ ทำไมจึงจากน้องและจากเมืองเข้าป่าไปเช่นนี้ อันว่าเมืองหลวงไม่มีใครแข็งแข็ง เมื่อพระองค์จากไปแล้วใครจะปกครองไพร่พล แม้ว่าอำมาตย์เสนานับแสนคนหรือนางแสนนางอยู่เมืองหลวง ก็ไม่เท่าพระองค์เพียงคนเดียว

จากกรณีของตัวละครทั้ง ๓ นางที่ได้กล่าวมาทั้งหมดจะพบว่า ผู้ที่มีบทบาทเป็นภรรยาของสามีใดก็ตามจะต้องดูแลเอาใจใส่ด้วยการเป็นห่วงสารทุกข์สุกดิบของสามีโดยละเอียดและคอยให้คำแนะนำและกำลังใจแก่สามีไม่ว่าสามีจะอยู่ในสถานการณ์อย่างไรก็ตามกำลังใจจากผู้เป็นภรณานั้นสำคัญที่สุดสำหรับชายที่ได้ชื่อว่าเป็นสามี

นอกจากนั้นผู้ที่เป็นภรรยาจะต้องคอยดูแลเอาใจใส่สามี เมื่อสามีเจ็บไข้ได้ป่วย ซึ่งถือเป็นหน้าที่ของภรรยา ดังเช่น นางกองสี จากเรื่องท้าวคำสอน นางได้ปรนนิบัติสามีเป็นอย่างดี ดังปรากฏในคำประพันธ์ว่า

สองอยู่สร้าง	ชาวาดเคห์
นางก็ ถนอมคำฮัก	ปิ่นบัวบาท้าว
นางก็ บั้วระบัดทำว	วันคืนทุกค่ำ ^{๑๐๘}

ความหมายก็คือ นางผู้เป็นสามีของท้าวคำสอนได้อยู่ด้วยกัน นางก็รักสามีและปรนนิบัติสามีทุกวันคืนไม่ให้ขาดตกบกพร่อง ทำให้ทั้งสองคนมีความรักความสามัคคีกันไม่มีวันจืดจางหรือไม่มีวันห่างไกลกันสมกับที่ท้าวคำสอนได้เลือกนางเป็นภรรยาที่ดี

นอกจากนั้นในกรณีดังกล่าวก็จะมีปรากฏบทบาทในข้อนี้ในเรื่องนางอ้ว โดยที่นางอ้วได้แนะนำขูลูให้คิดถึงเรื่องเวรกรรม เมื่อขูลูคิดจะยกทัพมาชิงเอานาง เพราะมารดาของนางอ้วจะยกนางให้ขุนนาง โดยนางเป็นห่วงว่าข้าทาสจะล้มตาย แม้จะได้นางไปก็จะเป็นบาปติดตัว ดังปรากฏในข้อความว่า

แต่นั้นนางกล่าวด้าน	ฮับพากย์บาตรี
จาเสียงหวาน	เหนียวบาดนอ้าย
อันว่าจอมบุญเจ้า	ประสงค์เลวเอาหม่อม
लगจักได้ทีน้อง	เมื่อซื่อน่ายตาย พี่เอย
อันว่าทาสข้า	ตางองค์พระแม่
ก็จักมุดมอดเมี้ยน	ตายถิ่มคอบเฮา
लगจักเป็นเวรซ้อง	สองเฮาน้องพี่
เที่ยวช่วงไซ้	เวรนั้นบ่เซา
ขอให้ขันตีเยื้อน	ซามเวรหายส่วง
คั่นว่าเหม็ดบาปแล้ว	เฮาซีได้ฮ่วมกัน ^{๑๐๙}

ความหมายก็คือ แต่มานั้นนางกล่าวด้วยเสียงหวาน เพื่อเหนียวรั้งสามี การที่ขูลูประสงค์จะรบเพื่อชิงเอานาง อาจจะได้นางไปอย่างง่ายดาย แต่ข้าทาสของมารดาก็จะเสียชีวิตเพราะเราทั้งสอง ซึ่งจะเป็นเวรที่เราจะเที่ยวชดใช้ไม่มีวันหมดสิ้น ขอให้อดทนให้หมดเวรเสียก่อน ครั้นหมดบาปแล้ว เราจะได้ฮ่วมร่วมกัน

^{๑๐๘} พรชัย ศรีสารคาม, ท้าวคำสอน, หน้า ๒๘.

^{๑๐๙} ปรีชา พิณทอง, ขูลูนางอ้ว, หน้า ๒๘.

นอกจากนั้น ยังมีปรากฏในวรรณกรรมเรื่องนางนกระจอกในตอนอดีตชาติของ นกกระจอกสองผิวเมียที่ทำรังอยู่ที่หนองพระฤๅษี ทั้งสองได้ช่วยกันเลี้ยงลูกและนางนกระจอกก็ได้ อยู่คอยเป็นกำลังใจให้กับสามีไม่เคยห่าง ดังปรากฏในข้อความว่า

สองก็ไปแปงฮวงฮัง	ไว้กลางเหล่าดอนเลา	แลนา
วันคืนเที่ยวแสวงหา	เหยื่อมาปุนป้อน	หั้นแล้ว
สองก็เลี้ยงลูกน้อย	ในด้าวเถื่อนองค์	
ยินสนุกบินฝ้าย	ผิวเมียเคียงคู่	เจ้าเอย
ลอนท้อเลี้ยงลูกน้อย	ถนอมค้อมต่อมเสนห์	นั้นแล้ว ^{๑๑๐}

ความหมายก็คือ นกกระจอกทั้งสองตัวนั้นอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุขด้วยการทำรัง และฝ่ายสามีได้ไปหาเหยื่อส่วนภรรยาก็อยู่ที่รังดูแลลูกไม่เคยห่าง ซึ่งการที่ฝ่ายภรรยาทำได้เช่นนี้ก็ถือว่าเป็นการให้กำลังใจสามีได้ดี

หรือปรากฏบทหนึ่งในวรรณกรรมอีสานเรื่องนางผมหมอม ตอนที่สามีนางได้ เดินทางมาค้นหานางที่ในป่าโดยเอาผอบใส่ผมหมอมสาเส้นนั้นล่อนน้ำไปเมื่อนางผมหมอมเปิดดูแล้วทั้งสองจึงได้พบกัน และนางก็ได้ถามสามีนางว่าท่านมาแต่เมืองใดและมาทำไม เมื่อรู้จุดประสงค์ของ เจ้าชายนั่นนางจึงบอกเชิงแนะนำว่าเมื่อมาแล้วอยู่ยูนานเพราะเมื่อนานเข้าพญาช้างที่เป็นพ่อของนาง จะฆ่าให้ตาย ด้วยความเป็นห่วงในความปลอดภัยของสามีของนางดังปรากฏในข้อความว่า

ครั้นมา จอมหัวมี ทางก็ยอนานเอนเจ้า
อันว่า กุลชะโล่ช้าง พระยาหลวงพ่อดน เฮียมนั้น
เห็นบ่ไว้ มั่นฆ่าฉีกกิน พระเอย^{๑๑๑}

ความหมายก็คือ หากท่านมาแล้วก็อย่าอยู่ยูนานเพราะพญาช้างสารที่เป็นบิดาของตนจะฆ่าให้ตายอย่างไรเสียก็ให้รีบเดินทางกลับ แต่ปรากฏว่าสามีนางไม่กลับกลับอยู่ร่วมกับนางจนมี ลูกถึงสองคนชื่อว่าสีดากับชาดา

๓.๔.๓ บทบาทสตรีในฐานะสะใภ้

สำหรับคำว่าสะใภ้ ตรงกับภาษาอีสานว่า ลูกไ้, ฟีนาง เอ้อยไ้ ซึ่งเป็นคำเรียกตามฐานะของคนที่เรียกคือถ้าเป็นแม่ก็เรียกว่า ลูกไ้ ถ้าน้องก็เรียกว่า ฟีนางหรือเอ้อยไ้ ส่วนถ้าเป็นพี่ของสะใภ้ก็จะเรียกสะใภ้นั้นว่า น้องไ้ หมายถึงผู้ที่แต่งงานเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งในบ้านของฝ่ายสามี ซึ่งสถานะของสะใภ้ในความเข้าใจของคนอีสานก็คือ (๑) เป็นลูกสาวคนใหม่หรือสมาชิกคนใหม่ในบ้าน (๒) เป็นภรรยาของบุตรชายในบ้าน (๓) เป็นผู้ที่จะต้องให้ความเคารพนับถือพ่อแม่สามีและญาติผู้ใหญ่อย่างเคร่งครัด สำหรับบทบาทของสตรีที่เป็นสะใภ้นั้นในวรรณกรรมอีสานได้กล่าวถึงตัวอย่างของการเป็นสะใภ้ของสตรีไว้ ๓ กรณีคือ กรณีของนางแดงอ่อน^{๑๑๒} กรณีของนางมะโนรา^{๑๑๓} กรณีของนาง

^{๑๑๐} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี นกกระจอก, (ท้าววรกิต นางจันทะจร), หน้า ๒๐.

^{๑๑๑} ปรีชา พิณทอง, นางผมหมอม, หน้า ๓๔.

^{๑๑๒} เดชวโรภิกขุ (อินตา กวีวงศ์), รวมนิทานพื้นบ้านอีสาน ชุดที่ ๖ นิทานพญากวางคำ นิทานท้าวเย็นนิทานนางแดงอ่อน, หน้า ๒๔๑.

^{๑๑๓} พระอริยมนี (อารีย์ เขมปโต), สีน มะโนรา, หน้า ๔๓.

ปทุมเกสร ในเรื่องจำปาสีตัน^{๑๑๔} กรณีของนางผมหอม^{๑๑๕} ซึ่งในบทบาทของสตรีที่เป็นสะใภ้จะมีบทบาทใกล้เคียงกับบทบาทของภรรยา เพราะผู้ที่เป็นภรรยากับสะใภ้จะต้องดำรงตนอยู่ในสถานะเดียวกัน แต่อย่างไรก็ตามสตรีในฐานะสะใภ้ก็มีบทบาทที่สำคัญดังต่อไปนี้

(๑) จัดการบ้านเรือนให้ดี สำหรับสะใภ้ที่ตื่นนอนการที่ได้เข้าไปอยู่ในบ้านสามีจะต้องทำหน้าที่ในการจัดการงานในบ้านให้ดีไม่ขาดตกบกพร่อง รวมถึงกิจวัตรที่สะใภ้พึงทำก็คือ การเอาใจสามี ด้วยการจัดการเรื่องข้าวปลาอาหารในฐานะที่เป็นภรรยาที่ดีแล้ว นอกจากนั้นยังต้องเอาใจใส่ในเรื่องของการดูแลญาติของฝ่ายสามีด้วย หรือหน้าที่ในการทำบุญกุศลด้วยการตักบาตรทุกเช้า หรือรักษาศีลในวันพระรวมถึงการไปทำบุญที่วัดในทุกๆ วันพระ หน้าที่ของสะใภ้ที่ดีจะต้องทำ

(๒) ให้ความเคารพพ่อแม่สามี สำหรับเรื่องนี้ถือว่ามีความสำคัญมาก เนื่องจากเป็นวัฒนธรรมของคนอีสาน การเป็นโกล์หรือเขยนั้น จะต้องให้ความเคารพพ่อแม่สามีเป็นอย่างมากในทุกๆ เรื่องไม่ควรล่วงล้ำก้าเกินหรือดุด่าพูดให้เสียใจคอยดูแลเอาใจใส่ไม่ให้ขาดตกบกพร่องใดๆ

อย่างไรก็ตามเมื่อพิจารณาจากประเด็นเรื่องบทบาทของสะใภ้ในวรรณกรรมอีสานนั้น หลายเรื่องอาจจะไม่ได้กล่าวไว้อย่างชัดเจนนักแต่ในวรรณกรรมเรื่องอื่นๆ นอกจากที่ยกมาก็มีการกำหนดบทบาทหน้าที่ของสตรีในฐานะสะใภ้เอาไว้ว่าสะใภ้จะต้องมีจารีตที่จะต้องทำเรียกว่า “ฮีดโกล์คองเขย” หรือธรรมเนียมการปฏิบัติของสะใภ้และลูกเขยว่าจะต้องมีบทบาทอย่างไร อะไรควรทำและอะไรที่ไม่ควรทำโดยจารีตที่สะใภ้จะต้องทำและไม่ควรทำนั้นมีดังต่อไปนี้

- (๑) เป็นลูกสะใภ้ห้ามยืมโกล์เจ้าตระกูล
- (๒) เป็นลูกสะใภ้ห้ามเดินโกล์ญาติผู้ใหญ่หรือลุงตา
- (๓) สะใภ้เวลาขึ้นบ้านเรือนให้ล้างเท้า ห้ามเดินกระต๊อบเท้าขึ้นบันได เดินดินหนักและเดินลากเท้า
- (๔) การเป็นเมียนั้นห้ามเดินเอาผ้าถุงปิดป้ายผ้าเป็นสิ่งต้องห้าม
- (๕) ห้ามนุ่งผ้าลอยชายเดินผ่านหน้าเจ้าตระกูลลุงตา
- (๖) เป็นสะใภ้ห้ามนั่งขัดสมาธิ นั่งฟังญาติผู้ใหญ่บอกสอน
- (๗) เป็นสะใภ้ห้ามนั่งขวางประตู ขวางบันได นั่งบนหมอน นั่งกลางวงผู้เฒ่าผู้แก่เป็นสิ่งต้องห้าม

(๘) การที่ผู้เดินทางไปค้าขายในต่างถิ่น ไปทำงานต่างประเทศ เมียอยู่บ้านเสริมสวย แต่งตัวสวย

(๙) เป็นสะใภ้การที่จะจากไปก็ต้องรู้จักกล่าวลา เมื่อมาก็รู้จักมาบอกกล่าว (เข้าทำนองไปลามาไหว้ของสำนวนไทย)

- (๑๐) เป็นเมียนั้นห้ามกินข้าวก่อนผู้
- (๑๑) อย่าให้ผู้กินเศษอาหารที่เมียนั้นไม่หมดหรือเมียเหลือไว้ให้
- (๑๒) เป็นสะใภ้ได้กินของดีเช่นเนื้อต่างๆ หรือปลาต่างๆ จะต้องไม่เก็บไว้กินเฉพาะผู้เมีย ควรส่งให้ญาติพี่น้องบ้าง

(๑๓) ไม่ควรนินทาคนอื่นเข้าทำนองกินข้าวบ้านตนเอง แต่ไปพูดเรื่องของคนอื่น

^{๑๑๔} พระอริยานุวัตร (อารีย์ เขมจารี), จำปาสีตัน, หน้า ๒๖๓.

^{๑๑๕} ปรีชา พิณทอง, นางผมหอม, หน้า ๑๒.

(๑๔) เป็นเมียต้องไม่นอนก่อนผัวและตื่นก่อนผัว

(๑๕) เป็นเมียต้องไม่ให้ผัวนอนคุด หรือคาบนมเมีย

(๑๖) เป็นลูกสะใภ้ ห้ามนอนห้องพระหรือห้องเลี้ยงผีของบ้านเรียกว่าห้องเปิง ห้องเปิงคือห้องที่สำคัญ ที่สุดของบ้านเรือนชาวอีสาน ซึ่งตามปกติเรือนคนอีสานมีสามห้อง คือ ห้องเปิง ส้วมคือห้องนอนของลูกสาว หรือห้องของลูกสาวที่แต่งงานแล้วแต่ยังไม่ได้ออกรับเรือน บ่อนนอน หรือที่นอน

(๑๗) เป็นลูกสะใภ้ต้องไปขอขมาผัวในวันพระ วันศีลก่อนเข้านอน

(๑๘) ผัวเมียต้องไม่ทะเลาะกัน ช่มเหล่งกัน คำทอกัน

(๑๙) เป็นเมียต้องปรนนิบัติผัว คือเอาใจใส่คอยปฏิบัติรับใช้ผัว^{๑๑๖}

จากการกล่าวมาทั้งหมดจะพบว่า บทบาทของสตรีในฐานะของหญิงสะใภ้ นั้นถือว่าเป็นบทบาทและสถานะที่ต้องอยู่ในกรอบของวัฒนธรรมของสังคมมากที่สุดเนื่องจากว่าสตรีที่ไปอยู่ในวัฒนธรรมที่แตกต่าง คือต่างครอบครัว ต่างวัฒนธรรมนั้นจะต้องปรับตัวหรือเรียนรู้การอยู่ร่วมกันกับครอบครัวใหม่ให้ได้เนื่องจากครอบครัวใหม่นั้นเป็นครอบครัวที่ตนเองจะต้องอาศัยอยู่ตลอดไปจนกว่าจะมีเหตุจะต้องจากบ้านใหม่ที่ตนเองเข้ามาอาศัยนี้ไม่ว่าจะเป็นการที่สามีตายหรือการถูกสามีทอดทิ้งหรือการตายจากกันไปข้างใดข้างหนึ่ง การเรียนรู้และปรับตัวจึงเป็นเรื่องที่สำคัญที่สังคมอีสานล้านช้างให้ความสำคัญมาก

๓.๔.๔ บทบาทสตรีในฐานะหญิงหม้าย

สำหรับประเด็นต่อไปที่จะต้องศึกษาคือประเด็นเรื่อง บทบาทของสตรีที่เป็นหม้ายที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานซึ่งหญิงหม้ายนั้นถือว่าเป็นอีกบทบาทหนึ่งของสตรีที่มีปรากฏในสังคมอีสาน เนื่องจากการเป็นหม้าย หรือขึ้นชื่อว่าการเป็นหม้ายนั้นมิได้ เพราะการพลัดพรากหรือการจากลากระหว่างคู่สามีภรรยานั้นมิได้ด้วยหลายสาเหตุ ซึ่งบทบาทและสถานภาพของสตรีหม้ายในวรรณกรรมอีสานนั้นก็มิต่างที่จะต้องศึกษาดังต่อไปนี้

(๑) ความหมายของคำว่า หม้าย สำหรับคำว่าแม่หม้ายในบริบทของสังคมอีสาน คำว่า หม้าย ตรงกับคำในภาษาอีสานว่า “ฮ้าง” ซึ่งคำว่า ฮ้างในภาษาอีสานนี้มีความหมาย ดังต่อไปนี้

(๑) คำว่า ฮ้าง หมายถึง การพลัดพรากจากกัน เช่น คำว่า อย่าร้างราจากกัน ในภาษาไทย พอเป็นภาษาอีสานก็จะเป็นคำว่า “อย่าฮ้างจากกัน” ดังนั้น คำว่า ฮ้าง จึงหมายถึงการจากกัน การเสื่อมคลาย การพลัดพราก เช่น การตายหรือการแยกทางจากกันเรียกว่า ร้างหรือฮ้าง ดังปรากฏในคำว่า “ข้าน้อยเป็นหน่อท้าวทรงราชเป้งจาน ที่พูน การจำไกลพรากเมืองฮ้างฮ้าง คณิงเถิงนางแก้วมะโนราทสวาด เลยลวดขว้ามป่าไม้ มาพิพ้านาน พระเอย”^{๑๑๗} หมายความว่าสีทนนั้นรำพันกับตัวเองว่าข้าพเจ้าเป็นถึงลูกท้าวพระยาแห่งเมืองเป้งจาน แต่ต้องจากบ้านเมืองมาเพราะความคิดถึงจึงได้บุกป่าฝ่าดงมาหายอดดงใจคือน้องมะโนรา ซึ่งคำว่า ฮ้างฮ้าง ในที่นี้หมายถึงการพลัดบ้านเมืองมาหรือบางทีก็ใช้คำว่าพากหรือพราก หมายถึงการพลัดพรากจากถิ่นที่อยู่ว่า สักมา

^{๑๑๖} คำสอนลูกเขยและสะใภ้ของชาวอีสาน, สืบค้นเมื่อ ๑๖ มิถุนายน ๒๕๖๑

<http://www.onsorn.com/forum/index.php?topic=11371.0>

^{๑๑๗} พระอริยมุนี (อารีย์ เขมปโต), สิทน มะโนรา, หน้า ๓๕.

เป็นเวรังพรากเมืองปางนี้ฝูงหมู่สาวหนุ่มน้อยนางนาถบิราร^{๑๑๘} หรือปรากฏในคำว่า โอนอเป็นแต่เวร จำให้มาไกลพลัดพรากกันนอคำทุกข์มาเล่นซ่อนไล่ทำว้าวตายแท้แล้ว^{๑๑๙} หรือปรากฏในเรื่องนาง ผมหอมที่ใช้คำว่า พรากในความหมายเดียวกับคำว่าฮ้าง ดังปรากฏในคำว่า มาอิดู แพงแสนแก้ว ทั้ง สองพลัดพราก ไปนั้นยังจัก เห็นหน้าน้อย นางหล้าพรากนม ปะเต^{๑๒๐} ซึ่งคำว่าพลัดพรากหรือพราก หรือพากจากในบทประพันธ์ที่ยกมานั้นก็มีความหมายเดียวกับคำว่า ฮ้ามฮ้าง ซึ่งคำว่า ฮ้างใน ความหมายนี้ก็คือการพลัดพรากจากกันนั่นเอง

(๒) คำว่า ฮ้าง หมายถึง สตรีผู้ที่ถูกสามีทอดทิ้งหรือสามีตายจาก เพราะเป็น ธรรมดาของกฎธรรมชาติตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาที่เห็นว่าสรรพสิ่งนั้นไม่เที่ยง มีความ แปรผันอยู่ตลอดเวลาและเพราะความผันแปรย่อมก่อให้เกิดความทุกข์เป็นเรื่องปกติ^{๑๒๑} เมื่อคนเรา ได้มาพบกันแล้วสักวันก็ต้องจากหรือพลัดพรากกัน ซึ่งการพลัดพรากนั้นก็เกิดมาจากสาเหตุ ๓ ประการหลักๆ คือ

(๑) พลัดพรากเพราะความตาย ซึ่งคำว่าความตาย เป็นคำที่คนส่วนใหญ่ไม่ปรารถนาจะได้ยิน และพยายามหลีกเลี่ยงที่จะพูดถึง คนเหล่านี้มีมุมมองว่า ความตายหมายถึงการ พลัดพรากจากกัน ไปสู่ดินแดนที่ไม่สามารถรับรู้หรือติดต่อกันได้อีก เป็นที่สุดอันน่าสะพรึงกลัวของ มนุษย์ เป็นความเศร้าโศกใจอย่างใหญ่หลวง เมื่อนึกถึงความตายโดยสัมพันธ์กับตัวตน คือความตาย ของผู้ที่ตนรัก หรือ ความตายของตน ก็จะมีหวาดกลัว เศร้าโศก สลดหดหู่ “ความตายก่อความกลัวอัน ใหญ่หลวงแก่คนธรรมดาสามัญ เป็นจุดรวมของความกลัวทุกชนิด เช่น กลัวสัตว์ร้าย กลัวผี กลัว โรคภัยไข้เจ็บ ถ้าไม่กลัวตายเสียอย่างเดียวนั้น คนเราก็แทบจะไม่กลัวอะไรเลย และจะเป็นอยู่ด้วย จิตใจที่แสนจะสงบเย็น”^{๑๒๒} แต่พระพุทธศาสนาเห็นว่า ความตายเป็นเรื่องธรรมดาของชีวิต ความตาย ไม่สามารถคุกคามหรือสร้างความทุกข์อันเกิดจากความกลัวได้ หากมนุษย์มีความรู้ความเข้าใจใน สภาวะธรรมของความตาย พร้อมทั้งจะเผชิญกับความตาย ตามความเป็นจริงของธรรมชาติ ความตาย นั้นย่อมทำให้มนุษย์หรือสัตว์พลัดพรากจากกันได้โดยไม่มีวันได้มีโอกาสได้เจอกันอีก แต่โดยทั่วไป พระพุทธศาสนาก็สอนว่าความตายนั่นเป็นทุกข์อย่างหนึ่งดังปรากฏในคำว่า มรณัมปิ ทุกขา เมื่อความ ตายเข้ามาถึง ก็เป็นทุกข์^{๑๒๓} นั่นก็คือชีวิตของคนเรานี้ เมื่อเกิดขึ้นมาแล้ว ชีวิตก็เดินหน้าไปสู่ความแก่ และจุดจบของทุกคนก็คือความตายอย่างเดียว และความตายนี้นี้เป็นเหตุให้สามภรรยจะต้องจากกัน ชั่ววันรินทร์ และเป็นผลทำให้ภรรยาคนนั้นกลายเป็นหม้ายทันที ดังปรากฏในคำว่า

ฟังเยอ สาวแม่ฮ้าง ฮ้ามชมผัวมึง ก็ฟังท่อน
กับทั้งนักปราชญ์ ฝูงสั่งสอนธรรม เจ้าเอ๋ย

^{๑๑๘} พระอริยมุนี (อารีย์ เขมปตโต), สิทน มะโนรา, ๓๗.

^{๑๑๙} พระอริยมุนี (อารีย์ เขมปตโต), สิทน มะโนรา, ๔๐.

^{๑๒๐} ปรีชา พิณทอง, นางผมหอม, หน้า ๔๓.

^{๑๒๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๗๐.

^{๑๒๒} พุทธทาสภิกขุ, ตายก่อนตาย, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา), หน้า ๒๙.

^{๑๒๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๑๕๐-๑๕๑.

ฟังเยอ สาวแม่หม้าย ผัวตายฮ้างคู่ อีเสียมเอ้ย
 อย่าได้คิดต่อคู่ ใจน้อยบ่ฟัง นั้นเนอ
 อันหนึ่ง อย่าได้จึ่งใจด้าน หุนหันให้ความของเพิ่น เสียมเอ้ย
 นื่องอย่าได้คิดศึก ฮ้างไกลแก้วขวัญ นั้นแหล่ว
 อวนหากมีเจตัง ประสงค์นำผัวเก่า อวนนั้น
 บุญจักชักช่วยให้ ถึงแก้วเก่าขวัญ นั้นแหล่ว^{๑๒๔}

หมายความว่าขอให้บรรดาหญิงหม้าย หรือสาวแม่ฮ้างทั้งหลายขอให้ฟังเรื่องที่
 จะเล่าเกิด บรรดาหญิงหม้าย สามิตาย ผัวทิ้ง ทั้งหลายอย่าได้คิดน้อยใจคิดถึงแต่แฟนที่รักขอให้ตั้งใจ
 ฟังอย่าคิดถึงแต่สามีเก่าจนไม่ฟังธรรม หากคิดถึงสามีเก่าถ้าฟังธรรมแล้วบุญจะช่วยให้ได้พบกันได้ ซึ่ง
 คำว่าแม่ฮ้างในคำที่ยกมานั้นหมายถึง สามิตายจากซึ่งความหมายทั้งสองนี้ถือว่าเป็นความหมายที่
 ปรากฏในบทประพันธ์นี้

(๒) พล็อตปรากฏเพราะการถูกทอดทิ้ง สำหรับคำว่าทิ้ง ในภาษาอีสานตรงกับคำ
 ว่า “ปะ” ในคำว่าปะปล่อยไว้ หรือในคำว่า สั่งเล่าไลปะไว้ทั้งสองแม่ลูกเดนม^{๑๒๕} หมายความว่าทำไม
 มาทอดทิ้งสองแม่ลูกไว้แบบนี้เล่า ? ซึ่งอาการทิ้งก็คือการปล่อยให้อยู่ตามลำพัง การที่สามีทิ้งภรรยา
 คือการไม่สนใจปล่อยทิ้งไว้แบบไม่มีเยื่อใยไม่มีความรักเหลืออยู่ในตัวภรรยาเลย การทอดทิ้งภรรยา
 เป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ภรรยากลายเป็นหญิงหม้ายได้ หรืออีกอย่างหนึ่งก็คือ

(๓) พล็อตปรากฏเพราะการถูกบีบบังคับให้ต้องจากกัน ดังปรากฏในเรื่องนางแตง
 อ่อนที่ถูกสามีไล่ออกจากเมืองเพราะเชื่อคำยุยงของคนอื่นว่า เวรหยันนอห่านี้ได้พรางที่ธานีทำให้องค์
 สามีไล่หนีทั้งฆ่า^{๑๒๖} หรือกรณีของนางมะโนราที่ถูกคนในวังใส่ร้ายป้ายสีจนต้องหนีจากเมืองกลับ
 บ้านเรือนตัวเองซึ่งเป็นเหตุให้นางต้องพรางจากสามีของตนเอง ดังปรากฏในคำว่า

โอนอ เป็นแต่เวรจำให้ มาไกลพลัดพราง กันนอ
 คำทุกข์ มาเล่นซ่อน ไกลท้าวถั่วตาย แท้แล้ว
 นื่องก็ จงใจตั้ง เวหาเหาะแอ่น
 นื่องบ่ อยากรพลัดพรางอ้า เวรช่องตำสอหนองพี้อย^{๑๒๗}

หมายความว่าเมื่อนางมะโนราถูกใส่ร้ายจนต้องหนีไปจากเมืองของท้าวสีทน
 นางจึงรู้สึกวาทังมีความจำเป็นที่จะต้องจากท้าวสีทนไม่ได้ มีความต้องการที่จะจากไปแต่เพราะเหตุ
 จำเป็นหรือเหตุไม่ปกติที่นางจะต้องออกไปจากบ้านเมืองหรือสามี การที่นางจำเป็นต้องออกไปจนเป็น
 เหตุทำให้นางต้องเป็นหม้ายชั่วคราวระยะหนึ่งทั้งๆ ที่นางไม่ต้องการหรือไม่ปรารถนาเช่นนั้นเลย ดังนั้น
 การถูกบีบบังคับจากสามีหรือจากคนอื่นนั้นย่อมเป็นเหตุให้ภรรยาตกอยู่ในสภาวะของความเป็นหญิง
 หม้ายได้

^{๑๒๔} สุภณ สมจิตศรีปัญญา, ท้าวกำกาดำ, ๔๑.

^{๑๒๕} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, นกกระจอก (ท้าววรกิต นางจันทะจร), หน้า ๔.

^{๑๒๖} เดชวโรภิกขุ (อินตา กวีวงศ์), รวมนิทานพื้นบ้านอีสาน ชุดที่ ๖ นิทานพญากวางคำ นิทานท้าว
 นิทานนางแตงอ่อน, หน้า ๒๒๙.

^{๑๒๗} พระอริยมนี (อารีย์ เขมปโต), สีน มะโนรา, หน้า ๙.

(๓) คำว่า ฮ้าง หมายถึง ไม่มีผู้คนอยู่ในที่นั้นเลย เช่นคำว่า คับบิมเฮลิกส์ล่าคองเมืองฮ้างนั้นแล้ว^{๑๒๘}

จากการกล่าวมาทั้งหมดจะพบว่าคำว่า ฮ้าง ที่ยกมานั้นมีอยู่ ๓ ความหมาย ก็คือ (๑) หมายถึง การพลัดพรากจากกันในภาษาอีสานใช้คำว่า ฮามฮ้าง (๒) หมายถึงหญิงที่สามีตาย หรือสามีทอดทิ้ง และ (๓) หมายถึง ว่างเปล่า ไม่สิ่งใดอยู่เลย ซึ่งทั้ง ๓ ความหมายนี้ความหมายที่ตรงกับคำว่า หญิงหม้ายก็คือความหมายที่ (๒) คือหมายถึงสตรีที่สามีตายและถูกสามีทอดทิ้ง ส่วนความหมายที่ (๑)-(๓) นั้นเป็นความหมายในเชิงอนุโลมว่า คำว่า หม้ายหรือฮ้างนั้นก็คือ การที่ผู้หญิงคนหนึ่งจำต้องพลัดพรากจากสามีซึ่งตรงกับความหมายข้อที่ (๑) และอยู่อย่างเปล่าเปลี่ยวเดียวดาย คือไม่มีใครเลยซึ่งตรงกับความหมายข้อที่ (๓) ซึ่งตรงกับภาษาบาลีที่ว่า วิธวา ที่แปลว่าการอยู่เพียงลำพังหรืออยู่อย่างโดดเดี่ยว^{๑๒๙} หรือหมายถึงหญิงที่เป็นกำพร้าสามี เหมือนเด็กกำพร้าพ่อกำพร้าแม่ที่อยู่เพียงเดียวดาย หรือโดดเดี่ยว การอยู่เพียงลำพังเช่นนี้ถือว่าเป็น “ฮ้าง หรือหม้ายในความหมายหนึ่งดังปรากฏในคำว่า บัดนี้ พ่อก็ หากมรณาเมี้ยน ในโพธตายจาก เฮียมแล้วปะช้อย เป็นกำพร้า ฮามฮ้างบ่เห็น แลนอ^{๑๓๐}” ซึ่งความหมายคำว่า ฮ้าง ทั้งหมดที่อธิบายมาเมื่อว่าโดยภาพรวมก็หมายถึงหญิงหม้ายนั่นเอง

(๒) สถานภาพของความเป็นหม้าย

สำหรับสถานภาพของหญิงหม้ายในความเข้าใจของคนอีสานคือ เมื่อสตรีแต่งงานไปแล้วต่อมาเกิด (๑) หย่าขาดกับสามี (๒) สามีตายจากไป ทำให้นางต้องอยู่คนเดียวหากมีลูกก็ต้องลำบากในการดูแลลูก หากไม่มีลูกก็กลับไปดูแลพ่อแม่ที่บ้านเดิมหรือมีบ้านหลังใหม่ก็ต้องอยู่คนเดียว ดังนั้น สถานภาพของการเป็นหม้ายในสังคมอีสานจึงเป็น (๑) ความทุกข์ ที่ทุกข์เพราะจะต้องอยู่เพียงลำพังคนเดียวผู้คนเดียวทำให้ได้รับความยากลำบากมาก เพราะการที่ผู้หญิงคนหนึ่งอยู่เพียงลำพังนั้นเป็นเรื่องที่ลำบากพอสมควร (๒) นอกจากความทุกข์แล้วก็เป็นที่ยุแค้นของคนในสังคมพอสมควรโดยเฉพาะผู้ชายที่จะเข้ามาจีบหรือมีสัมพันธ์ด้วยก็จะถูกตีตราว่าเป็น “ผู้หญิงมือสอง” โดยมากจะไม่ค่อยมีใครต้องการที่จะมาร่วมชีวิตกับหญิงหม้าย เพราะหญิงหม้ายนั้นภาระเยอะ มากไปด้วยปัญหาที่เกี่ยวกับบุตรธิดาหรือทรัพย์สินที่ร่อยหรอ เนื่องมาจากการไม่มีคนช่วยเหลือเงื้อม

(๓) สาเหตุของการเป็นหม้าย

หากจะกล่าวถึงว่าความเป็นหม้ายหรือร้างหรือฮ้างนี้เป็นเพราะสาเหตุอะไร ในวรรณกรรมอีสานระบุว่าสาเหตุหลักอยู่ ๓ ประการ คือ

(๑) เป็นเพราะ “กรรม หรือเวรกรรม” ซึ่งคำว่า “กรรม” มาจากภาษาบาลี มีรูปวิเคราะห์ทางไวยากรณ์ว่า กรณิ กมมึ การกระทำชื่อว่ากัมมะ หรือ กรียเตติ กมมึ กรรมที่บุคคลกระทำ ชื่อ

^{๑๒๘} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, นกกระจอก (ท้าววรภิต นางจันทะจร), หน้า ๒๓.

^{๑๒๙} ผศ.ดร.อภิญญวัฒน์ โพธิ์สาน, แนวคิดสตรีอินดู, หน้า ๑๕๑.

^{๑๓๐} ปรีชา พิณทอง, นางผมหมอม, หน้า ๕๘.

ว่ากัมมะ^{๑๓๑} คำว่า “กรรม” ในภาษาสันสกฤตมาจากคำว่า “กรม” ซึ่งตรงกับคำว่า “กมม” ในภาษาบาลี ตามรูปศัพท์แปล “การกระทำ ซึ่งเหมือนกับคำว่า “กิริยา” แต่ความหมายที่แท้จริงของคำว่า “กรรม” ในทัศนะของพุทธศาสนาเถรวาทหมายถึงเจตนา หรือการกระทำที่ประกอบด้วยเจตนา และจะแสดงออกได้ ๓ ทาง คือ ทางกาย ทางวาจา และทางใจ^{๑๓๒} สำหรับคำว่ากรรมนั้นมีอยู่ ๒ ประเภทคือ กุศลกรรม ได้แก่กรรมดี และอกุศลกรรม ได้แก่กรรมชั่ว ซึ่งพระพุทธศาสนาสอนว่ามนุษย์เกิดมานั้นย่อมมีกรรมหรือเกิดมาจากกรรมดังพระพุทธพจน์ว่า “สตรีบุรุษ คฤหิ์สถ์ หรือบรรพชิตควรพิจารณาเนืองๆ ว่า “เรามีกรรมเป็นของตน เป็นผู้รับผลของกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย เราทำกรรมใดไว้ จะเป็นกรรมดีหรือกรรมชั่วก็ตาม ย่อมเป็นผู้รับผลของกรรมนั้น”^{๑๓๓} และชาวอีสานเชื่อว่า การที่เราเกิดมาแล้วจะเป็นอะไรก็ตามย่อมเป็นเรื่องที่เกิดมาจากกรรมเพราะกรรมเป็นตัวที่ทำให้มนุษย์เป็นไปต่างๆ และกรรมชั่วที่เคยทำมาแต่ชาติปางก่อนนี้เองที่เป็นตัวทำให้เรามีหรือภรรยาจะต้องพลัดพรากจากกัน ดังปรากฏในบทประพันธ์เรื่องจำปาที่ต้นว่า

อันว่า	กรรมเฮาแท้	นำมาแต่ชาติก่อน	
	เฮาจึงเกิดมาใช้ชาติแท้	ปางนี้เพื่อเวร	แท้ตาย
	ก็จึงลำบากล้น	พลัดพรากกันไป	
	ก็เพื่อเวรนำทัน	ชาติหลังจริงแล้ว ^{๑๓๔}	

หรือปรากฏในวรรณกรรมเรื่องสี่ทนต์ มะโนรา ตอนที่ท้าวมะโนราคร่ำครวญหานางมะโนรา หรือการรำพึงรำพันตอนที่สี่ทนต์ออกตามหานางว่า

ท้าวกกล่าวด่าน	คณิงอำหาเวร
เป็นสันใด	จึงได้มาฮามฮ้าง
กูไคให้	ผัวเมียเพื่อนพราก คั่นลื้อ
ฮู้ว่ายังเคยซึ้งซู่	เมียเพื่อนปางหลัง
ผัวเพื่อนฮ้าง	ฮามชมเซยจูบ นันลื้อ
ก็จึงมาเป็นเวร	พรากนางเทียมซ้อน
ฮู้ว่าเคยเอาคู่แก้วนก	จากคอนฮ้าง นันลื้อ
ผัวขวันน้อย	เวรเฮฮามซ้อน

^{๑๓๑} ประพันธ์ ศุภสร, “การศึกษาวิเคราะห์พัฒนาการแห่งการตอบปัญหาเรื่องกรรมกับอนัตตาในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๖๖. อ้างถึง พระพุทธปิฎกมหาเถระ, ปทฐปฐิทธิ, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๓), หน้า ๔๓๐, พระมหาสมปอง มุทิโต, แปลและเรียบเรียง, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า ๙๑๖.

^{๑๓๒} วัชรระ งามจิตรเจริญ, พุทธศาสนาเถรวาท, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๐), หน้า ๒๖๗ – ๒๖๘.

^{๑๓๓} อด.ปญจ. (ไทย) ๒๒/๕๗/๑๐๑.

^{๑๓๔} พระอริยานุวัตร (อารีย์ เขมจารี), จำปาสีตัน, (พระนคร : สำนักพิมพ์สาส์นสวรรค์, ๒๕๑๕), หน้า ๕๘๐-๕๘๑

เป็นดังตนกูแก้ว

ฮามนางมะโนราช นั้นลือ

ก็จึงฮามลูกแก้ว

นอนแล้งแคไฟร นั้นเด^{๑๓๕}

ความหมายของสี่ทนต์ก็คือว่า การที่ตนเองกับนางมะโนราชต้องพลัดพรากจากกันนี้เป็นพระเวรกรรมเก่าแต่หนหลังที่ (๑) เคยจับสามีภรรยาคนอื่นแยกทางกันหรือเปล่า (๒) หรือเคยเป็นคู่กับเมียเพื่อนในอดีต เป็นเหตุให้ส่งผลมาทำให้ตนเองเป็นแบบนี้ (๓) หรือว่าเคยจับนกแก้วแยกคู่กันอยู่คนละที่จึงเป็นเหตุให้ตนเองตกอยู่ในสภาพนี้ ซึ่งเป็นข้อสันนิษฐานว่า การที่จะต้องเป็นฮ้างหรือร้างรากันไปนั้นเป็นเพราะเวรกรรมมาจำพรากให้ต้องจากกัน หรือในเรื่องนางนกระจอกที่กล่าวถึงเวรกรรมว่าเป็นเหตุให้ต้องจากกันว่า น้องก็ไปเกิดกำเมืองอื่นแดนไกล แลนอ สายใจเอ๋ยก็เพื่อเวรพาเวร^{๑๓๖} ดังนั้น ปราชญ์ชาวอีสานท่าน จึงสั่งสอนว่าหากไม่อยากพลัดพรากจากกันจนเป็นหญิงหม้ายก็อย่าทำให้คนที่รักกันต้องแยกจากกันเพราะหากทำแบบนั้นจะส่งผลให้เกิดเป็นหม้ายในชาติต่อๆ มาว่า

ฟังเอ๋ยเจ้า

คลองธรรม

สอนสั่ง

ให้ค่อยเอาเข้าเนื้อ

จำหมั้นคู่คน

หั้นถอน

คันได้เป็นคนสร้าง

สงสารในโลก

เฮานี้

อย่าได้ตัดขาดให้

เขาฮ้างห่างกัน

มันจักเป็นเวรฮ้าง

เถิงถอนนำถัก

จริงแล้ว

ชาติที่เชื้อพระเจ้า

บ่มีมัมจากเวร

ได้แล้ว^{๑๓๗}

ความหมายก็คือใครก็ตามที่ไม่อยากจะจากคนที่รักหรือถูกคนรักทอดทิ้งจะต้องไม่ก่อกรรมด้วยการพรากคนที่รักไปจากคนอื่น เพราะหากทำแบบนั้นชาติต่อๆ มาจะต้องได้อยู่ห่างจากคนที่รักอย่างแน่นอนที่สุดก็คือการเป็นหม้าย หรือไม่อาจจะได้พบหน้าคนรัก ดังปรากฏในวรรณกรรมเรื่องสุพรมโมกษาที่ท่านได้สอนในเรื่องนี้เอาไว้ว่า

“...อันแม่ข้าหากตายเสียแต่ข้ายังน้อยนั้นเฮย ย้อนหากเป็นบาปกรรมอันได้ข้าสัตว์มีลูกน้อยนั้นแต่พายหลัง กมมอันนั้นก็หากแรงนักก็จริงมาสนองตอบ จึงบ่ได้ให้ข้าน้อยเห็นหน้าแม่แห่งตนแล...”^{๑๓๘} ดังตนข้าน้อยนี้เป็นลูกกำพร้า มีแม่หากตายเสียแต่เมื่อข้ายังน้อย เเท่ายังมีแต่พ่อหากอีกขามา บัดนี้ป่าอาทั้งมวลเอาไขดิบมาให้ข้าหากยินดีชะแล เเท่าว่าอันแม่ข้าหากตายเสียยังน้อยย้อนหากเป็นบาปกรรมอันได้ข้าสัตว์มีลูกน้อยนั้นแต่พายหลัง ”^{๑๓๙}

หมายความว่าสุพรมโมกษากล่าวว่า ที่แม่ของท่านตายไปตั้งแต่ท่านยังเล็กนั้นก็เพราะ ในชาติก่อนท่านได้ไปฆ่าสัตว์ที่ตั้งครรภ์มีลูกอยู่ ด้วยผลของกรรมนั้นเป็นเหตุให้ท่านต้องพลัดพรากจากแม่ของท่าน และการที่ท่านเกิดมาเป็นลูกกำพร้านี้ก็เพราะกรรมก็คือ การฆ่าสัตว์ที่กำลังตั้งครรรภ์อยู่เพราะเหตุนี้จึงเป็นกำพร้าและไม่ได้อยู่กับคนที่รัก การเป็นหม้ายก็มีสาเหตุมาจากการกระทำความชั่วก็คือการไปพรากลูกพรากเมียเขาหรือการไปฆ่าสัตว์ที่กำลังตั้งท้องอยู่มีลูกอยู่นั่นเอง

^{๑๓๕} พระอริยมุนี (อารีย์ เขมปตฺโต), สิทฺท มโนรา, หน้า ๓๕.

^{๑๓๖} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, นกกระจอก (ท้าววรกิต นางจันทะจร), หน้า ๒๕.

^{๑๓๗} ปรีชา พิณทอง, ขูลุนางอ้ว, หน้า ๓๗.

^{๑๓๘} พระอริยานุวัตร (อารีย์ เขมจารี), สุพรมโมกษา, หน้า ๑๕.

^{๑๓๙} พระอริยานุวัตร (อารีย์ เขมจารี), สุพรมโมกษา, หน้า ๗๙.

ดังนั้น กล่าวโดยสรุปก็คือเวรกรรมเป็นสาเหตุหลักที่ทำให้เกิดการร้างรากันจากกันห่างกันพลัดพรากจากกันไปและกลายเป็นหญิงหม้ายนั่นเอง

(๒) เป็นเพราะความขัดแย้งภายในครอบครัว นอกจากเรื่องของเวรกรรมจำพรากจากกันไปไกลดังที่เพลงเขวากันแล้วสาเหตุอีกประการหนึ่งก็คือ ความขัดแย้งภายในครอบครัวที่ทำให้สามีภรรยาจะต้องแยกจากกัน เช่น กรณีของพ่อแม่ของกำกาดำเมื่อแม่กำกาดำนั้นบีบบังคับให้พ่อนำลูกไปทิ้งลอยแพไปในแม่น้ำแล้วพ่อของกำกาดำก็สุดทนกลับไปบ้านก็เรียกประชุมญาติพี่น้องแล้วก็มาตกลงหย่าขาดจากกันว่า

แต่นั้น	ฝูงงู	ก็เล่าเพื่อเอาใจ
เมื่อเถียงห้อง	เหียนตนเนานั่ง	
แต่นั้น	สองแฉ่งเจ้า	เสียฮ้างจากกัน
เมื่อนั้น	ผัวก็ชนของไต่หนี	เมื่อเหียนหาแม่เสียแล้ว
กูก็บ่อฮ้อยอยู่สร้าง	เหียนนี้แกมึง	อีหล้าเอ๋ย
แต่นั้น	ผัวเมียฮ้างฮามกัน	ปะปล่อยเสียแล้ว
เขาก็ฮ้างฮาม	พากเหียนตน ^{๑๔๐}	

ความหมายก็คือเมื่อเกิดเหตุขึ้นในครอบครัวแล้วตามธรรมเนียมของชาวอีสานก็คือ จะต้องประชุมญาติทั้งสองฝั่ง คือฝั่งสามีและฝั่งภรรยาเพื่อมาประชุมหารือและถกเถียงปัญหาจากนั้นก็ถามสามีภรรยาว่าจะอยู่กันต่อไหม ถ้าไม่อยู่ก็ให้เลิกกันไป โดยเมื่อตกลงเลิกกันต่างฝ่ายก็จะต้องกลับบ้านเรือนเดิมของตน หากแม้ว่ามีทรัพย์สินก็ให้ตกลงว่าจะแบ่งหรือยกให้ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งครอบครอง แต่ที่สำคัญการเลิกกันนี้จะต้องให้เหล่าวงศ์ญาติรับรู้และเป็นสักขีพยานด้วยจึงจะถือว่าเป็นการหย่าขาดจากกันอย่างแท้จริง

(๓) เป็นเพราะความตายทำให้พลัดพรากจากกัน สำหรับความตายนั่นถือว่าเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ผู้หญิงกลายมาเป็นหม้าย ต้องอยู่ดูแลลูกคนเดียว เนื่องจากความตายเป็นเรื่องธรรมดาของมนุษย์ ซึ่งตามหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาเห็นว่ามนุษย์เมื่อยังเป็นอยู่ ก็เรียกว่า มีชีวิต เมื่อชีวิตนั้นสิ้นไป ก็เรียกว่าตาย ความตายก่อความกลัวอันใหญ่หลวงแก่คนธรรมดาสามัญ เป็นจุดรวมของความกลัวทุกชนิด เช่น กลัวสัตว์ร้าย กลัวผี กลัวโรคภัยไข้เจ็บ ถ้าไม่กลัวตายเสียอย่างเดียวเท่านั้น คนเราก็แทบจะไม่กลัวอะไรเลย และจะเป็นอยู่ด้วยจิตใจที่แสนจะสงบเย็น^{๑๔๑} แต่ที่เรามีปัญหาที่มีความทุกข์ เพราะเรากลัวต่อความตายเพราะความตายมันมาพรากทุกสิ่งไปจากเรา สำหรับผู้หญิงความตายของสามีที่รักนั้นถือว่าเป็นผลทำให้ตนเองต้องเป็นหม้ายทันที

(๔) เป็นเพราะการถูกใส่ร้ายทำให้ต้องหย่าหรือพลัดพรากจากกัน ในวรรณกรรมอีสานหลายเรื่องที่สาเหตุของการเป็นหม้ายเกิดจากจารปัญหาครอบครัว คือสามีภรรยาต้องแยกจากกันและเป็นผลทำให้ภรรยากลายมาเป็นหญิงหม้าย ดังปรากฏในคำพูดของนางแตงอ่อนตอนที่นางหนีจากเมืองเข้าป่าเพื่อเดินทางกลับบ้านเมืองของตนเองว่า เหวหยังนอห่านได้พรากที่ธานี

^{๑๔๐} สุภณ สมจิตศรีปัญญา, ท้าวกำกาดำ, หน้า ๕.

^{๑๔๑} พุทธทาสภิกขุ, ตายก่อนตาย, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา), หน้า ๒๙.

ทำให้องค์สามเณรนี้ทั้งหม่า^{๑๔๒} สำหรับข้อนี้ถือว่าเป็นหม้ายเพราะมีปัญหาครอบครัว แม้ในเรื่องของนางมะโนราคีมีนัยเช่นเดียวกันนี้

(๕) การถูกสามีทิ้งหรือสามีหนีไปบวช สำหรับสาเหตุของการเป็นหญิงหม้าย อีกประการหนึ่งของสตรีอีสานก็คือ (๑) การถูกสามีทอดทิ้ง กรณีนางแดงอ่อนที่สามีเข้าใจผิดและขับนางออกจากเมืองอันนี้ถือว่าทอดทิ้งภรรยาอย่างเห็นได้ชัด^{๑๔๓} หรือในเรื่องท้าวคำสอนที่กล่าวถึงการให้คำสัญญาว่าจะไม่ทอดทิ้งภรรยาว่า บัวชีป่าชีละนางนาถน้องให้เป็นฮ้างห่างสะเทินดอกนา^{๑๔๔} และ (๒) การที่สามีหนีไปบวช ในสมัยพุทธกาลก็เคยมีเหตุการณ์นี้ กล่าวคือครั้งหนึ่ง ชาวเมืองโกลิยะและเมืองกบิลพัสดุ์เกิดเหตุวิวาทกันด้วยเรื่องของน้ำหรือเกิดการแย่งน้ำในแม่น้ำโรหิณีเข้ามาในนาของฝ่ายตน เมื่อไม่ได้ตามที่หวังก็เกิดการทะเลาะกัน เมื่อทะเลาะถึงที่สุดก็เป็นการยกทัพเข้าหมายจะชนฆ่ากันให้ตายไปข้างหนึ่ง ความที่พระประยูรญาติของพระองค์จะทำสงครามกันนั้นได้ทราบถึงพระพุทธองค์ด้วยพระญาณจึงทรงมีเมตตาอนุเคราะห์เสด็จไปเทศนาสั่งสอนให้ทั้งสองฝ่ายเลิกถ่มความตั้งใจที่จะทำสงครามกัน เมื่อกองทัพทั้งสองฝ่ายได้ฟังพระธรรมเทศนาจึงเกิดความเลื่อมใส และได้มอบถวายพระกุมารฝ่ายละ ๒๕๐ คน รวมเป็น ๕๐๐ คนให้บวชในสำนักของพระพุทธองค์เป็นการทำการบูชาพระธรรมเทศนาในครั้งนั้น ในบรรดาพระกุมารทั้ง ๕๐๐ นั้นไม่ได้ตั้งใจที่จะบวช แต่ก็ขัดไม่ได้และทรงเกรงในพระบารมีของพระพุทธองค์จึงได้พากันบวช เมื่อทั้ง ๕๐๐ คนบวชก็ทำให้บรรดาเมียของท่านเหล่านั้นเป็นหม้ายกว่า ๕๐๐ คนเช่นกัน^{๑๔๕} ส่วนในวรรณกรรมอีสานก็มีปรากฏการที่ผู้เป็นสามีหนีไปบวชเป็นฤๅษีปรากฏว่าภรรยาก็ต้องเป็นหม้ายทันทีดังปรากฏในเรื่องนางนกระจอกว่า

อันนี้ ฤๅษีละเมียให้ เป็นทานไปบวช แลเด
จึง เข้ามาอยู่ป่าไม้ ในถ้ำดังหลัง ชอบแล้ว^{๑๔๖}

หมายความว่าพระฤๅษีนั้นได้เสียสละภรรยาให้เป็นทาน หมายถึงการหนีออกมาบวชซึ่งก็เป็นผลทำให้ภรรยาของท่านนั้นเป็นหม้ายทันที ซึ่งแสดงให้เห็นว่าการออกบวชของสมิณนั้นเป็นผลให้ภรรยาเป็นหม้ายทันที

(๔) ทศนคติของสังคมอีสานต่อความเป็นหม้าย

จากการศึกษามาทั้งหมดจะพบว่า สตรีอีสานก็ไม่แตกต่างไปจากสตรีในพระพุทธศาสนาและสตรีในสมัยก่อนพุทธกาลที่ไม่มีใครที่ต้องการที่จะเป็นหญิงหม้าย เพราะการเป็นหญิงหม้ายนั้นก่อให้เกิดทุกข์เป็นอย่างมาก โดยเฉพาะในสมัยก่อนพุทธกาลหญิงหม้ายจะถูกรังเกียจกับสังคมมาก^{๑๔๗} ดังนั้น สตรีทั้งหลายจึงไม่ปรารถนาความเป็นแม่หม้าย แม้แต่สตรีในวรรณกรรมอีสานก็เช่นกันที่ไม่ปรารถนาที่จะเป็นหญิงหม้าย เนื่องจากการเป็นแม่หม้ายไม่ใช่เรื่องที่ดีนักเพราะ

^{๑๔๒} เดชวโรภิกขุ (อินตา กวีวงศ์), รวมนิทานพื้นบ้านอีสาน ชุดที่ ๖ นิทานพญากวางคำ นิทานท้าวเย็น นิทานนางแดงอ่อน, หน้า ๒๒๙.

^{๑๔๓} เดชวโรภิกขุ (อินตา กวีวงศ์), รวมนิทานพื้นบ้านอีสาน ชุดที่ ๖ นิทานพญากวางคำ นิทานท้าวเย็น นิทานนางแดงอ่อน, หน้า ๒๓๐.

^{๑๔๔} พรชัย ศรีสารคาม, ท้าวคำสอน, หน้า ๗๐.

^{๑๔๕} ขุ.ชา.อ. (ไทย) ๔/๑/๕๓๖.

^{๑๔๖} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, นกกระจอก (ท้าววรกิต นางจันทะจร), หน้า ๔.

^{๑๔๗} ผศ.ดร.อภิญาวัฒน์ โพธิ์सान, แนวคิดสตรีฮินดู, หน้า ๑๕๒.

ผู้หญิงต้องทนต่อแรงกดดันของสังคมในหลายๆ ด้าน ซึ่งในวรรณกรรมอีสานนั้นได้กล่าวถึงความเกร็งเกรงของผู้หญิงที่กลัวต่อความเป็นหม้ายก็มีอยู่หลายเรื่อง เช่น ในเรื่องท้าวคำสอนที่นางกองสืได้พูดกับท้าวคำสอนตอนที่ท้าวคำสอนมาเกี่ยวพาราสีว่า

อันนี้	เกรงต่อพะอวนอ้าย	เป็นขอนของเพิ่น เสีย
คันท่าแม่น	บ่าวอ้อยซ้อย	ตัวช้อยก็บ่ชิน อ้ายเฮย
ย่านท้อ	เครือหลังเจ้า	จับจ้องกายลุน บ่ฮู้
กายลุนเลย	เกิดมาซีเป็นฮ้าง	อ้ายเฮย ^{๑๔๘}

หมายความว่า การที่พี่ท้าวคำสอนนี้มาจับน้องไม่กลัวอะไรกลัวเพียงแต่ว่าพี่จะมีเจ้าของแล้วถ้าเป็นโสดน้องก็ไม่มีปัญหาอะไร เพราะหากตกลงปลงใจไปแล้วภายหลังที่มีคนซ่อนอยู่แล้วน้องก็จะกลายมาเป็นหม้ายแบบนั้นมันไม่ดี ซึ่งความเป็นหม้ายนั้นถือว่าเป็นเรื่องที่นางกองสืเองก็กลัวเพราะเป็นเรื่องที่ไม่ควรมีในความเป็นสตรีที่ยังไม่มีสามีหากจะมีสักทีก็ไม่อยากเป็นหม้าย หรืออีกทีหนึ่งก็คือในวรรณกรรมเรื่องขุนนางอ้าวที่นางอ้าวตอบแม่ของตนเองว่าตนเองไม่อยากแต่งงานกับขุนนางเพราะไม่ได้รัก ต่อไปหากคนไม่รักกันเลิกกันเป็นหม้ายจะทำอย่างไรว่า

ย่านแต่เป็นดั่งนั้น	เขาซีเฮื่องกล่าวเตือนแม่เออ
เฮานี้บุญคุณเจ้า	พระบิดามาเหลื่อม
บุญพ่อเจ้า	มาค้าช้อยเฮา แลเด
คันท่าเป็นหญิงหม้าย	ผู่ชายซีถือถัก จริ่งตาย
ดีท่อกุณพ่อเจ้า	มาค้าจั้งบ่เป็น แม่เออ ^{๑๔๙}

ความหมายก็คือนางกลัวว่าการเป็นหม้ายนั้นจะเป็นที่ดูถูกดูแคลนของสังคมอันเนื่องมาจากการที่ถูกผู้ชายทอดทิ้ง แต่ที่ยังไม่เป็นอะไรตอนนี้เพราะบุญของพ่อที่มีอยู่ยังคุ้มแต่ถ้าไม่มีพ่อแล้วสภาพความเป็นหม้ายนั้นมันจะเกิดความทุกข์ยากมาก และเป็นการไม่ดีที่จะต้องตกอยู่ในสภาพเช่นนั้น

(๕) บทบาทและหน้าที่ของความเป็นหม้าย บทบาทและหน้าที่ของหญิงหม้าย ซึ่งหญิงหม้ายในสังคมอีสานนั้น แม้ว่าจะเลิกกับสามีหรือสามีตายไปแล้วก็ได้ไม่ได้ว่าจะเป็นคนที่สิ้นหวัง เพราะหญิงหม้ายในบริบทสังคมล้านช้างนั้น การเลิกกับสามีถือว่าเป็นเรื่องของกรรมเก่า ดังนั้น หลายสิ่งอย่างในชีวิตปัจจุบันก็ยังต้องดำเนินต่อไป ซึ่งบทบาทของหญิงหม้ายในวรรณกรรมอีสานนั้นก็มิดังต่อไปนี้

(๑) การดูแลครอบครัว สำหรับบทบาทของผู้หญิงหม้ายในด้านครอบครัวนั้น หากสามีตายหรือสามีทิ้งไปสิ่งที่ผู้หญิงหม้ายจะต้องทำก็คือการดูแลครอบครัวต่อไป คือดูแลเรื่องการเลี้ยงลูกและการจัดการทรัพย์สินที่มีอยู่ต่อจากสามี เพราะผู้ที่ตกพุ่มหม้ายนั้นจะไม่มีสิทธิเรียกร้องอะไรจากสังคมนอกจากการก้มหน้ารับกรรมหรือสู้ต่อปัญหาที่เกิดขึ้นต่อไป โดยไม่มีคำว่ายอเพราะภาระข้างหน้านั้นยังอยู่อีกมาก ตอนแรกๆ อาจจะรู้สึกเสียใจหลังจากการเสียใจสิ้นสุดลงแล้วสิ่งที่จะต้องทำก็คือการดูแลภาระของครอบครัวต่อไป หากว่ากลับไปอยู่ที่บ้านเดิมก็ต้องดูแลพ่อแม่ที่เป็นผู้ให้กำเนิดตนเองมา ภาระที่จะเลี้ยงลูกภาระค่าเลี้ยงดูหรือวิธีการเลี้ยงดูนั้นก็ถือว่าผู้หญิงหม้ายจะต้อง

^{๑๔๘} พรชัย ศรีสารคาม, ท้าวคำสอน, หน้า ๗๐.

^{๑๔๙} ปรีชา พิณทอง, ขุนนางอ้าว, หน้า ๖๕.

ยอมรับ โดยสภาพของสตรีที่ต้องพลัดพรากจากสามีนั้นภาระที่จะต้องทำก็คือการดูแลและเป็นห่วงลูกดังปรากฏในสภาพของความเสียใจตอนที่นางผมหอมถูกพรากลูกพรากสไปเพราะนางเวมานิกปรตปลอมตัวมาหลอกสามีนางและทิ้งนางไว้ในป่าว่า

นางก็	ตีทรวงไห้	นำลูกบุตรา
ว่าโอนอ	มาอีโตนสุดชาดาน้อย	นางงามเจ้าแม่ กูเด
ปานนี้	หิวหอดให้	ลึงอายยากนม แลนอ
มาอีดู	แพงแสนแก้ว	ทั้งสองพลัดพราก ไปนั้น
ยังจัก	เห็นหน้าน้อย	นางหล้าพรากนม บ่เด
คิดว่า	แม่หากเลี้ยง	เจ้าอ่อนทั้งสอง นั้นนา
โภยภัยสัง	ก็บ่มีมาต้อง ^{๑๕๐}	

สภาพของผู้หญิงที่เป็นหม้ายจะพบว่า สิ่งที่น่าห่วงมากกว่าสามีก็คือลูกสาวลูกชายที่เป็นสิ่งที่นางมีอยู่ เมื่อเป็นเช่นนั้นแม้ว่าจะถูกสามีทิ้งหรือสามีตายก็ไม่เป็นเรื่องแปลก แต่เรื่องผู้หญิงหม้ายคำนึงหามากที่สุดก็คือ บุตรธิดาของตนที่จะต้องมีชีวิตต่อไป ดังนั้น บทบาทของผู้หญิงหม้ายจะต้องทำหลังจากสามีตายหรือทอดทิ้งไปก็คือการดูแลครอบครัวและลูกสาวลูกชายที่เหลืออยู่

(๒) การมีปฏิสัมพันธ์กับชุมชน นอกจากการที่ผู้หญิงหม้ายจะมีบทบาทในการดูแลครอบครัวหรือดูแลลูกๆ แล้วสิ่งที่เป็บทบาทผู้หญิงหม้ายจะมีอีกประการหนึ่งก็คือบทบาททางด้านสังคมในสังคมล้านช้างไม่ได้ถูกหรือกดขี่ผู้หญิงหม้ายให้มีฐานะต่ำแต่อย่างใด เพราะสังคมล้านช้างนั้นมีความเห็นอกเห็นใจผู้หญิงหม้ายมาก เนื่องจากเป็นผู้ที่ประสบเวรกรรม คือการพลัดพรากจากสามีในสองกรณีดังกล่าวมาแล้วจะต้องเลี้ยงดูลูกเพียงลำพัง ซึ่งภาระเพียงเท่านี้ก็มีความยากลำบากเพียงพอแล้ว ในวรรณกรรมอีสานหลายเรื่อง แสดงให้เห็นว่าสังคมให้โอกาสกับผู้หญิงหม้ายมาก โดยเฉพาะพระราชชาติตั้งผู้หญิงหม้ายเป็นคนเฝ้าสวนพระราช เรียกว่า “ย่าจำสวน” คือคนเฝ้าดูแลสวนดอกไม้ของพระราชและเป็นคนที่คอยรับรองแขกที่เข้ามาสู่เมือง เช่น การต้อนรับท้าววรกิต ในเรื่องนงกระจอก^{๑๕๑} และดูแลก่อกำคำในเรื่องกำกาคำ^{๑๕๒} นั่นก็ถือว่าเป็นย่าจำสวนนั้นถือว่าเป็นตำแหน่งที่มีเกียรติมาก เป็นผู้ที่สามารถเข้าเฝ้าพระราช เพื่อชี้แจงหรือนำเสนอเรื่องของตนเองต้องการได้ เช่น ย่าจำสวนในเรื่องกำกาคำและเรื่องนงกระจอก ถือว่าเป็นการให้เกียรติกับผู้หญิงหม้ายเป็นอย่างสูงเพราะเป็นหน้าที่ที่มีเกียรติหน้าที่หนึ่ง ซึ่งผู้วิจัยถือว่าเป็นบทบาทที่ผู้หญิงหม้ายจะมีในชุมชนที่สังคมให้การยอมรับ และเมื่อมีการจัดงานรื่นเริงต่างๆ ผู้หญิงหม้ายก็สามารถที่จะออกไปร่วมงานได้เหมือนกับหญิงสาวทั่วไป ไม่มีข้อห้ามว่าผู้หญิงหม้ายไม่สามารถที่จะไปร่วมงานได้หรือเมื่อมีงานบุญใดๆ ที่สนุกสนานชาวบ้านขอแรงก็สามารถที่จะไปร่วมงานช่วยเหลืองานได้ไม่มีปัญหาเรื่องของการกีดกันเหมือนสมัยอินเดียโบราณหรือเหมือนสังคมอื่นที่ตั้งทำรังเกียจสตรีแม่หม้าย

(๓) การแต่งงานใหม่ สำหรับประเด็นที่มักมีผู้ถามกันบ่อยก็คือในสังคมล้านช้างหรือในวรรณกรรมอีสานนั้นผู้หญิงหม้ายสามารถแต่งงานใหม่ได้หรือไม่ คำตอบก็คือสามารถที่จะแต่งงานใหม่ได้ไม่มีปัญหา แต่การจะแต่งงานใหม่กับชายคนใหม่นั้นถือว่าเป็นเรื่องยากเพราะตกว่าได้

^{๑๕๐} ปรีชา พิณทอง, นางผมหอม, หน้า ๔๙.

^{๑๕๑} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, นกกระจอก (ท้าววรกิต นางจันทะจร), หน้า ๓๗.

^{๑๕๒} สุภณ สมจิตศรีปัญญา, ท้าวกำกาคำ, หน้า ๑๔.

เป็นผู้หญิงหม้ายแล้วผู้ชายมักตั้งทำรังเกียจว่าเป็น “ผู้หญิงมือสอง” เพราะคนอีสานจะสอนกันว่า การเป็นผู้หญิงหม้ายนั้น นอกจากการที่สามีตายแล้วการที่ถูกสามีทิ้งนั้นคนในสังคมย่อมมีข้อสังเกตหรือรังเกียจอยู่ ๒ ประการคือ (๑) สามีทิ้งเพราะสามีไม่ดี ติดอบายมุขติดเหล้า เพราะปรากฏว่าสังคมล้านช้างนั้นเรื่องเหล่านั้นเป็นเรื่องที่ขาดไม่ได้ในงานรื่นเริงต่างหรือแม้แต่แต่งงานศพก็ยังต้องมีการกินเหล้า ดังปรากฏในวรรณกรรมเรื่องจำปาสัตินที่กล่าวถึงการกินเหล้าในงานของบรรดาผู้ชายทั้งหลายว่า

ค่อมว่าแล้วเสียงนั้นฮ้องโห้ เขาก็ขับอันอ้อยเมาเหล้าวังเว

ฝูงผู้เฒ่าทุกหมู่เฒ่ามัว

เขาก็ฉวนฉวนขับอันโคลงประสงค์หลั่นนั้นแล้ว ^{๑๕๓}

เมื่อเป็นเช่นนั้นการที่สามีติดเหล้าติดการพนันไม่ทำงานหาเลี้ยงครอบครัว ภรรยาที่อาจจะเามาเป็นเหตุในการบอกเลิกจากสามีคนนั้นได้ ซึ่งการเลิกแบบนี้เกิดจากสาเหตุคือผู้ชายไม่ดี หรืออีกประการหนึ่งก็คือฝ่ายชายมีขี้ฝ่ายหญิงก็อาจจะบอกเลิกได้เพราะทนกับพฤติกรรมของสามีไม่ได้ โดยสามีมักไปจีบสาวไม่หยุดไม่หย่อน โดยพฤติกรรมเช่นนี้นั้นมีปรากฏในเรื่องนางผมหมอนตอนหนึ่งว่า

โอนอ ท่อแต่ตนเดียวอ้าย นอนเดียวปมี้คู่

เมียปมี้เบียดข้าง

ทั้งซู้กะปมี้

ผิวว่า

พื้มีเมียซ้อน

เฮียมบ่จาคำม่วน เสียแล้ว

เผื่อว่า

น้องหากผายโผดอ้าย

เห็นที่ค้าช่วยบุญ แท้แล้ว ^{๑๕๔}

หมายความว่า พี่เป็นคนโสดไม่มีเมียทั้งๆ ที่อาจจะจะมีเมียมาแล้วหลายคนก็ได้แต่ผู้ชายเจ้าชู้ส่วนมากเมื่อออกจากบ้านไปจีบสาวก็มักจะบอกว่าตนเองโสดเสมอ ไม่มีเมียอยู่คนเดียวตลอดเหมือนกับสีขาวบริสุทธิ์แต่แท้ที่จริงแล้วสิ่งที่พูดมานั้นอาจจะอยู่ตรงข้ามก็ได้ หนึ่งเพื่อให้เห็นถึงการพูดจาทะลอมกันของสตรีและบุรุษในวัฒนธรรมของสังคมชาวอีสานล้านช้างนั้น คนอีสานนั้นหนุ่มสาวจะใช้วิธีการจีบกันผ่านการ “จ่ายผญา” ซึ่งคำว่า ผญา หมายถึง แปลว่า ปัญญา ประชญา ความฉลาด คำพูดที่เป็นภาษิตที่มีความหมายอยู่ในเชิงเปรียบเทียบ ประกอบไปด้วยถ้อยคำอันหลักแหลมลึกซึ้ง คำกลอนผญาอาจจะเป็นกลอนพื้นบ้าน หนุ่มสาวพูดเกี่ยวพาราสีในการแสดงความรัก แต่ไม่ว่ากันตรงๆ เป็นเพียงพูดเลียบเคียง กระทบกระเทียบเปรียบเปรยกัน และอาจว่าเป็นกลอนสดก็มี ^{๑๕๕} หรือหมายถึง ความรอบรู้ ดังนั้น คำว่า ผญา ก็คงมีความหมายเช่นเดียวกันหรือใกล้เคียงกันกับคำว่า ปัญญานั้น ^{๑๕๖} หรือหมายถึง คำพูดที่เป็นภาษิตมีความหมายลึกซึ้งในเชิงเปรียบเทียบ ^{๑๕๗} ซึ่งคำผญานี้ถูกนำมาใช้ในภาษาของวรรณกรรมหรือในเวลาที่ยोगงานไปร่วมงานสังสรรค์หรืองานบุญต่างๆ โดย

^{๑๕๓} พระอริยานุวัตร (อารีย์ เขมจารี), จำปาสัติน, หน้า ๖๔.

^{๑๕๔} ปรีชา พินทอง, นางผมหมอน, หน้า ๔๘.

^{๑๕๕} จารุบุตร เรื่องสุวรรณ, ของดีอีสาน, (กรุงเทพมหานคร : กองวัฒนธรรม กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๒๐), หน้า ๕๘.

^{๑๕๖} อุดม บัวศรี, ผญาภูมิปัญญาชีวิตของชาวอีสาน, (ขอนแก่น : พระธรรมขันธ์, ๒๕๔๐), หน้า ๕๕.

^{๑๕๗} สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (ติสสมหาเถระ), พจนานุกรมภาคอีสาน-ภาคกลาง, (กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิชย์, ๒๕๑๕), หน้า ๒๗๑.

ผู้หญิงหรือผู้ชายในวัยหนุ่มสาวจะเกี่ยวพาราสักกันก็ด้วยการจ่ายผญาหรือการส่งคำพูดโต้ตอบกัน ดังปรากฏในวรรณกรรมอีสานเรื่องนกกระจอกที่สาวหนุ่มจ่ายผญาโต้ตอบกันในเชิงเกี่ยวพาราสีว่า

แต่นั้น	ฝูงสาวด้าน	หัวขวันผู้บ่าว	พี่ชายเอย
เจ้าก็ไปชมซ้อน		กษัตริย์ผาสารท	กายพูน
อ้ายสังลิ้มฝายก้า		ทางน้องปลาคอย	พี่เอย
น้องขอไปเป็นข้า		ทาสาใช้ช่วง	แต่เดอ
แม่นว่าการอ้ายมีหมื่นชั้น		เฮียมน้องชื้อยต่าง	พี่เอย ^{๑๕๘}

หมายความว่าฝ่ายผู้สาวหรือผู้หญิงสาวได้กล่าวกับฝ่ายชายหนุ่มว่า พี่เอย พี่จะไปหวังชื่นชมสาวในรั้วในวังหรือ ทำไมพี่ถึงลิ้มน้องที่เคยรักเคยชื่นชมกันมาก่อนผู้ที่คอยพี่อยู่แบบนี้มาเป็นเวลานาน น้องจะขอไปเป็นทาสทาสีของพี่แม้ว่าพี่จะมีเมียซ้อนแล้วเป็นหมื่นน้องก็ยอมนะ ฝ่ายชายหนุ่มเมื่อถูกสาวกล่าวมาเช่นนั้นแล้วก็พูดตอบหรือจ่ายผญากลับมาว่า

แต่นั้น	ฝูงชายด้าน	ขานสาวแถลงตอบ	
น้องเอย	อ้ายก็อยู่ได้	คณิงน้องจึงตัวคิน	นี้แล้ว
อ้ายก็เห็นสถานห้อง		ปางทองเฮืองเฮือ	พี่แล้ว
เลย์บได้หม่อมน้อง		บุญน้องพี่บ่อเถิง	พี่นา
บุญหัวพี่ที่เคยได้ชี้ช้าง		ย่านแหงพาดก	น้องเอย
บุญบ่เคยได้ชี้คอก		สากกะเบือซิพาเด็น	
แน่มท้อ	บุญคาดได้	จักบินมาคือนกเจ้า	น้องเอย
บุญบ่เคยคาดได้		ซิบินขว้ามจ้งนกเขา	นั้นแล้ว
น้องเอย	บุญบ่เคยคาดได้	มะณีโชติคุณโฮง	พี่แล้ว
แสนซิป้องไล่คุบเอา		ก็หลุดมือไปได้	
อ้ายสั่งมาเสียดายแก้ว		สลับแสงเฮืองฮุ่ง	เดนอ
พี่เอาผ้ามัดห่อไว้		สั่งมาได้ลักหนี	ได้แล้ว
เพิ่นว่ามีเงินบ่มีค่าเฝ้า		จาหนีมือฮ้อยเทื่อ	
มีทองคันบ่มีอันอ้อย		ออยได้กับฟิง	แท้แล้ว
บุญบ่คาดได้อยู่ซ้อน		เฮียงฮ่วมนางพญา	
คือตั้งแสงดาวเดือน		บ่หอนบายเอาได้	น้องเอย ^{๑๕๙}

หมายความว่า ฝ่ายชายได้กล่าวตอบว่า น้องเอย เพราะความที่พี่คิดถึงน้องพี่จึงได้หวนกลับมาหาน้อง พี่ได้ไปเห็นปราสาททองปราสาทเจ้าหญิงแล้วบุญก็ไม่ถึง ธรรมดาว่า ถ้าคนเราจะได้กันทำอย่างไรรักได้กัน หรือวาสนาถึงกันทำอย่างไรรักได้อยู่ร่วมกัน ต่อจากนั้นฝ่ายผู้หญิงก็กล่าวตอบทำนองนี้ว่า

แต่นั้น	สาวกล่าวด้าน	ขานชายแถลงตอบ	
น้องบ่สมกษัตริย์ไท้		ผาสารทจอมเมือง	อ้ายเอย
สมแต่เป็นทาสีทาสา		ทอ้งเทียวตักน้ำ	นั้นแล้ว ^{๑๖๐}

^{๑๕๘} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, นกกระจอก (ท้าววรกิต นางจันทะจร), หน้า ๔๗.

^{๑๕๙} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, นกกระจอก (ท้าววรกิต นางจันทะจร), หน้า ๔๘.

หมายความว่า ฝ่ายผู้หญิงได้ตอบเชิงประชดว่าพี่เอ๋ย น้องนี้เป็นคนต่ำต้อยไม่เทียมเท่านางกษัตริย์หรือ ก็เป็นได้เพียงแค่นางทาสที่ทำหน้าที่เป็นคนตักน้ำเท่านั้นเอง เป็นการกล่าวโต้ตอบกันด้วยถ้อยคำเชิงประชดประชัน เพื่อเรียกร้องความสนใจของแต่ละฝ่าย เพื่อให้อีกฝ่ายเห็นใจในความต่ำต้อยของตนเอง นี่คือถ้อยคำที่บ่าวสาวพูดเกี่ยวพาราสีกันในวันวัฒนธรรมอีสานสมัยล้านช้างหรือที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสาน ซึ่งชายหนุ่มที่มีลูกมีเมียแล้วเมื่อมีงานบุญหรืองานรื่นเริงก็อาจจะมัวไปเที่ยวจ่ายผญาจีบสาวอยู่ โดยไม่สนใจลูกเมียหรือเที่ยวไปมีชู้หลายคนเป็นเหตุให้ฝ่ายภรรยาเกิดความน้อยเนื้อต่ำใจและได้บอกเลิกราไปก็ได้ ซึ่งการเลิกรากันในกรณีถือว่าบอกเลิกเพราะทนต่อพฤติกรรมของฝ่ายชายไม่ได้ หรือเพราะฝ่ายชายเป็นคนไม่ดี (๒) สามีเป็นคนดี แต่ภรรยาเป็นคนไม่ดี เป็นคนที่ชอบเล่นชู้ติดนอกห่างจากสามีของตน ซึ่งเป็นประเด็นที่ก่อให้เกิดความยุ่งยากกับผู้ชายและสังคมล้านช้าง ซึ่งใน ๒ ข้อนี้ถ้าการเป็นหม้ายเพราะข้อที่ (๑) สังคมจะเห็นใจและสนับสนุนให้มีสามีใหม่ได้ แต่ถ้าเป็นการเป็นหม้ายเพราะสาเหตุข้อที่ (๒) สังคมจะประณามหญิงหม้ายที่ถูกสามีทิ้งแบบนี้ ดังนั้น การที่หญิงหม้ายจะมีสามีใหม่หรือการที่จะมีคนมาจีบหญิงหม้ายเพื่อเอาเป็นภรรยาอยู่กินกันแบบสามีภรรยากันนั้น จะต้องคำนึงถึงสาเหตุของการเป็นหญิงหม้ายของสตรีคนนั้นก่อนว่ามาจากสาเหตุอะไร เพราะในเรื่องคุณธรรมจริยธรรมนั้นสังคมอีสานถือมาก และจะประณามสตรีที่เล่นชู้ว่าเป็นคนไม่ดีดังปรากฏในเรื่องสุพรรณนาคว่า ตายจีบหายจำจ้อไว้ให้ควรเว้นหลักไกล อย่าได้เอาอย่างแท้หญิงชั่วเคียดคัน แท้เนอ แนวหญิงโง่พาลาได้จุ่มจมลงพื้น แท้แล้ว^{๑๖๑} คือหญิงที่เป็นชู้กับคนอื่นหรือหญิงที่มากไปด้วยตัณหานั้น ท่านว่าเป็นคนพาลเป็นคนไม่ควรไว้ใจ และในวรรณกรรมเรื่องท้าวคำสอนท่านก็ให้หลักเว้นสตรีผู้ที่มีลักษณะดังกล่าวว่า หญิงใดอย่างบาดกว้างตีนป้นธรณีอันว่าตัณหาในสงสารก็มีไผ่เพียง...หญิงใดโง่โง่หน้าคือชายทุกสิ่งหญิงนั้น ใจโลภเลี้ยวมีชู้จากผัวแท้ตาย^{๑๖๒} แสดงให้เห็นว่าเป็นหญิงที่ไม่ดีและไม่ควรนำมาเป็นคู่ชีวิต ในกรณีของหญิงหม้ายก็เช่นเดียวกันหากถูกสามีทอดทิ้งเพราะเป็นคนไม่ดีนั้นสังคมจะไม่ยอมรับและการที่จะได้สามีใหม่จึงถือว่าเป็นไปได้อย่างยาก

(๔) การพระศาสนา สำหรับเรื่องการพระศาสนาของหญิงหม้ายนั้นจะพบว่า หญิงหม้ายไม่ว่าจะหม้ายเพราะเหตุใดสังคมก็ถือว่าเป็นมนุษย์คนหนึ่ง หรือพระพุทธรูปศาสนาถือว่าเป็นคนที่สามารถจะฝึกฝนเพื่อให้เปลี่ยนแปลงตนเองได้ พัฒนาตนเองได้ไม่มีปัญหาอะไร การเข้าไปเกี่ยวข้องกับพระศาสนานั้นก็ถือว่าสามารถที่จะเข้าสู่พระศาสนาได้ผ่าน (๑) การทำบุญ ให้ทาน รักษาศีลและเจริญภาวนาได้ตามปกติ ดังปรากฏในบทบาทของย่าจำสวนในเรื่องกำกาดำ ในตอนที่ย่าจำสวนสั่งกำกาดำว่าจะไปรักษาศีลในวันพระให้กำกาดำเฝ้าบ้านว่า วันนี้นั้นหากเป็นวันอุโบสถแท้วันศีล ๑๕ คำ กูก็ซิหนีไปหาฮีตครองกูแท้ กูซิเก็บดอกไม้วายนาตนางลุนก่อนแล้ว^{๑๖๓} หรือปรากฏอีกที่หนึ่งในวรรณกรรมเรื่องกำกาดำว่า ฟิงเยอ สาวแม่ฮ้างฮามชมผัวมึงก็ฟิงท่อนกับทั้งนักปราชญ์ผู้สูงส่งสอนธรรมเจ้าเอ๋ย^{๑๖๔} ซึ่งเป็นถ้อยคำที่กวีพูดถึงหญิงหม้ายผู้มาฟังธรรมหรือมาฟังการเล่าเรื่องนิทานคติสอนใจทางด้านพระพุทธรูปศาสนาว่าให้ฟังให้ดีเผื่อจะได้คติชีวิตหรือหลักธรรมสำคัญๆ ได้ ซึ่งนี่ก็คือการที่

^{๑๖๐} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, **นกกะจอก (ท้าววรกิต นางจันทะจร)**, หน้า ๔๘.

^{๑๖๑} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, **สุพรรณนาคชาดก**, หน้า ๓๕.

^{๑๖๒} พรชัย ศรีสารคาม, **ท้าวคำสอน**, หน้า ๔๒.

^{๑๖๓} สุภณ สมจิตศรีปัญญา, **ท้าวกำกาดำ**, หน้า ๒๗.

^{๑๖๔} สุภณ สมจิตศรีปัญญา, **ท้าวกำกาดำ**, หน้า ๒.

บรรดาหญิงหม้ายนั้นสามารถที่จะมีบทบาทในทางศาสนาได้ในแง่ของการฟังธรรม หรือการเข้าวัดฟังธรรม หรือบางกรณีหญิงหม้ายก็สามารถที่จะบวชเป็นชีหรือพระภิกษุได้ ดังปรากฏในวรรณกรรมเรื่องนางแตงอ่อน ดังนั้นจึงสรุปได้ว่า หญิงหม้ายนั้นสามารถที่จะมีบทบาทในทางพระศาสนาได้โดยไม่มี การจำกัดสิทธิแต่อย่างใด

๓.๔.๕ บทบาทสตรีในฐานะมารดา

สำหรับ คำว่า มารดา หมายถึง มารดาผู้อุ้มท้อง ๙ เดือนให้กำเนิดเกิดลูกๆ และเลี้ยงดูให้เจริญเติบโต ผู้นับถือบุตร คือนับถือว่าเป็นลูกของตน, ผู้รักษาบุตร คือรักษาลูกของตนให้มีความสุข กายสุขใจ, ผู้ยังลูกให้โต คือต้อนน้ำนม ต้อนเครื่องต้มและต้มรสอื่นๆ, ผู้อนุบุตรพึงนับถือ คือลูกๆ ทุกคน ต้องนับถือมารดาของตนยิ่งกว่าผู้อื่น^{๑๖๕} หรือหมายถึงผู้ที่ให้กำเนิดบุตร โดยบทบาทในข้อนี้ของสตรีที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานก็มีอยู่หลายประการ ซึ่งผู้วิจัยได้กำหนดเอาไว้ศึกษาในประเด็นดังต่อไปนี้

๑. การให้ความรักและการเลี้ยงดูบุตรธิดา

สำหรับบทบาทของผู้เป็นสตรีอีกประการหนึ่งนั่นก็คือ การเป็นมารดาหรือแม่ คนอีสานโดยมากจะให้ความสำคัญกับสตรีที่เป็นมารดามาก เนื่องจากความเป็นแม่นั้นมีคุณค่าต่อจิตใจของคนอีสานเป็นอย่างมาก และมารดานั้นเป็นเสมือนผู้สร้างโลกเพราะ (๑) เป็นผู้ให้กำเนิดบุตร และ (๒) เป็นผู้ให้การอบรมเลี้ยงดูบุตรธิดาให้เป็นคนดีเติบโตเป็นผู้ใหญ่ที่ดีของสังคม สำหรับประเด็นเรื่องของการให้ความรักความเอาใจใส่เลี้ยงดูบุตรธิดานั้นจะพบว่า นักปราชญ์ชาวอีสานได้จัดลักษณะของสตรีมีลักษณะของการเป็นผู้เอาใจใส่ในการเลี้ยงดูบุตรธิดาเอาไว้ในวรรณกรรมเรื่องท้าวคำสอน ว่า

หญิงใด นมยานเท่า ลงเชิงท้องอ่อน

หญิงนั้นเลี้ยงลูกเต้า เมื่อหน้าแพร่หลาย เจ้าเอย

ไผผู้ โอมเอาได้ เป็นเมียแสนประเสริฐ

แสนซื่อ ฐูปฮ้างฮ้าย ควรให้ไถ่เอา^{๑๖๖}

ความหมายก็คือ ผู้หญิงที่เป็นแม่หรือเป็นมารดาที่ดีนั้นจะต้องมีลักษณะ (๑) นมยาน หรือมีลักษณะของถันที่ใหญ่ยานเหมือนกับลูกมะละกอลือคือนานมาถึงท้องน้อยยิ่งดี ท่านว่าผู้หญิงลักษณะนี้เป็นคนที่เลี้ยงลูกง่ายและมีลูกง่ายมีลูกได้หลายคน หากใครพบพานก็ให้จับเอามาเป็นภรรยาได้ก็จะดี ตามตำราก็อวไว้อย่างนั้น ส่วนในวรรณกรรมอีสานเรื่องอื่นๆ ก็ได้กล่าวถึงลักษณะของมารดา ผู้ที่เอาใจใส่ในการเลี้ยงดูลูกไว้หลายเรื่อง เช่น ในวรรณกรรมเรื่องนางนกกระจอกที่กล่าวถึงบทบาทของนางนกกระจอกที่ทำหน้าที่เลี้ยงดูลูกน้อยของนางเพียงตัวเดียวว่า

เมื่อวันลุนจัก

ฮีบบินมีซ่า

ยังแต่ตัวเมียเลี้ยง

สักกุนีลูกน้อยอ่อน นั้นแล้ว

ผัวก็หาเหยื่อป้อน

ปูนเลี้ยงเมียแก้วลูกตน^{๑๖๗}

^{๑๖๕} พุทธศาสนิกชน, เดือนใจวัยรุ่น, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ม.ป.ป), หน้า ๒๒.

^{๑๖๖} พรชัย ศรีสารคาม, ท้าวคำสอน, หน้า ๒๔.

^{๑๖๗} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, นกกระจอก (ท้าววรกิต นางจันทะจร), หน้า ๒๒.

ความหมายก็คือนางได้ทำหน้าที่เลี้ยงดูลูกในขณะที่สามีนางออกไปหาอาหารมาให้นาง นางก็ดูแลลูกเพียงลำพังด้วยดี แต่เมื่อมีเหตุการณ์ที่สามีไม่กลับบ้านหายไปทั้งคืน นางก็บ่นน้อยใจที่สามีไม่ใส่ใจในครอบครัวดังปรากฏในข้อความว่า

ลือว่าพ่อเจ้าไปคบชู้	มีสองลื้มแม่	เสียนอ
ก็จิ้งฮักเพิ่นพุ้น	ได้ลื้มแก้วลูกเมีย	แม่เด
เยี่ยวว่าแม่จักไปนำหาลือ	ทางใดนอจักฮู้แห่ง	
ย่านแต่ปะลูกน้อยไว้	ให้กาแฮ้งจักกิน	นั่นแล้ว
เทื่อนี้แม่จักตายคานี้	ในฮังดอมลูก	แม่แล้ว
ตางให้ดับชวี่เมียน	เมืองฟ้าสว่างกะใจ	นี้เด ^{๑๖๘}

หรือในตอนที่ไฟกำลังไหม้รังของนางนางก็ได้พูดกับสามีว่า นางห่วงลูกจะไม่หนีจากรัง จะได้ตายพร้อมกับลูกในรังว่า

อันว่าบุตรตาน้อย	ในฮังก็ยังอ่อน	เจ้าเอย
บิ่นก็บิ่นบ่อได้	ชิหนีพุ้นได้จั้งได	
เมื่อว่าเฮาจักเอาตัวฝ่าย	หนีไปป่าลูก	เฮานี้
ก็จักตายมอดเมียน	ไฟไหม้ลูกเฮา	พีแล้ว
คั้นเฮาจักเอาไปพร้อม	บุตรก็ตัวใหญ่	
คาบก็คาบบ่ได้	บุตรดาแก้วใหญ่เหลือ	พีเอย
คั้นจักยอบบุตรดา	แม่นบ่บิ่นไปได้	
แต่นั้นสักกุณาแก้ว	ผัวเมียขานตอบ	กันแล้ว
เฮามาตายฟ้าพร้อม	ในนี้แคฮัง	นี้แล้ว
ตางให้ดับชวี่เมียน	โสดตายดอมลูก	ฮาแล้ว ^{๑๖๙}

ความหมายก็คือ เมื่อไฟลุกลามมาใกล้ถึงรังของนกทั้งสอง นกตัวเมียมีความรักในลูกของตนเองเป็นอย่างมาก โดยนางได้อธิบายว่าลูกยังเล็กปีกก็ไม่มีบินก็ไม่ได้ จะช่วยกันอุ้มออกจากรังก็ไม่ได้เมื่อเป็นเช่นนั้นก็คือขอตายตามลูกจะไม่บินออกไปไหน เพราะนางนั้นรักลูกมากที่สุดในชีวิตนาง ซึ่งนั่นก็ถือว่าเป็นสัญชาตญาณของความเป็นแม่ที่จะไม่มีวันทิ้งลูกไปอย่างเด็ดขาด เมื่อไฟไหม้มาถึงรัง นางก็ยอมตายตามลูกไป นี่คือการรักของแม่ที่มีต่อลูกในเรื่องนี้

อย่างไรก็ตาม เมื่อนางตายไปแล้วได้เกิดเป็นมนุษย์นางก็ได้รับการดูแลเอาใจใส่จากแม่ในชาตินี้ของนางที่เป็นมนุษย์ดังปรากฏในข้อความว่า

อันว่า พ่อแม่เจ้า	ถนนมเลียงให้ใหญ่สูง	
แต่นั้น พ่อก็หาซื้อน้อย	เจ้าอ่อนนางแพง	
ชื่อว่านางจันทระศรี	อุปงามทะรงแต้ม	แท้แล้ว
เป็นบุตรแก้ว	จอมเมืองยศใหญ่	
ได้ลุ่มฟ้า	บุญกว้างที่เซ็ง	นั่นแล้ว ^{๑๗๐}

^{๑๖๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕.

^{๑๖๙} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, นกกระจอก (ท้าววรกิต นางจันทะจร), หน้า ๒๕.

^{๑๗๐} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, นกกระจอก (ท้าววรกิต นางจันทะจร), หน้า ๓๕.

ความหมายก็คือว่า เมื่อนางเกิดมาในเมืองมนุษย์เป็นธิดาของกษัตริย์ในเมืองหนึ่งนางก็ได้รับการเลี้ยงดูจากมารดาของนางไม่ผิดเพี้ยนไปจากการที่นางได้ดูแลและเลี้ยงดูลูกนางเมื่อชาติที่ผ่านมาเลย

นอกจากนั้นบทบาทในการเลี้ยงดูลูกของสตรีในฐานะที่เป็นมารดาหรือแม่ก็ปรากฏในวรรณกรรมอีสานเรื่องอื่นๆ อีก เช่น ในสุพรรณานาคชาดก เมื่อสุพรรณานาคได้กับนางลุนบุตรสาวของเศรษฐีเมืองเปงจานแล้ว เพื่อให้ลูกต้องตามประเพณีของการแต่งงานของชาวอีสานแล้ว เมื่อมีการแต่งงานที่เมืองมนุษย์เสร็จแล้วก็ต้องนำเอาเจ้าสาวไปแต่งงานที่เมืองนาคด้วย ดังนั้น สุพรรณานาคจึงพาภรรยาตัวเองลงไปเมืองนาค โดยบิดามารดาในเมืองนาคก็ให้การต้อนรับนางลุนแลสุพรรณานาคด้วยดี คือเมื่อลูกถึงวัยแต่งงานก็แต่งงานให้ดังปรากฏในข้อความว่า

ปางนั้น ยินสออ่อนม้วนแม้ง	เห็นแก้วลึงคิง
เชิญลูกเนาว์ผาสารทกว้าง	หลังใหญ่่มงมณี
แล้วทำการบายศรี	แต่งดอนกินเลี้ยง
ตามกะบิลเบื่อง	นาคีเมืองนาค
เชิญเสี่ยวสหายนาคท้าว	ในพื้นที่โฮม

สามวันได้	สามคืนนั่งเสพ
ยินดีสนุกม้วนแม้ง	จอมเจ้าเสพนั่ง แท้แล้ว ^{๑๗๑}

ความหมายก็คือว่าเมื่อสุพรรณานาคได้แต่งงานแล้วในเมืองมนุษย์ ดังนั้น ในฐานะบิดามารดาของสุพรรณานาคจึงได้จัดการแต่งงานให้สมเกียรติของเมืองนาคอีกครั้งหนึ่ง ซึ่งถือว่าเป็นการแสดงออกซึ่งความรักและการทำหน้าที่ของบิดามารดาของลูกจะต้องดำเนินการจัดงานแต่งงานให้

ในอีกเรื่องหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงบทบาทของสตรีในฐานะที่เป็นมารดา เมื่อลูกเดินทางไกลกลับบ้านมาก็ต้องออกไปต้อนรับด้วยความยินดีไม่ว่าลูกจะมาเพียงคนเดียว หรือมากับลูกกับเมียก็ต้องให้การต้อนรับอย่างดีด้วยความรัก ดังปรากฏในวรรณกรรมอีสานเรื่องนางผมหอม ซึ่งแม่ของพระเอกได้ออกมาต้อนรับพระเอกและนางผมหอมพร้อมกับลูกอีกสองคนด้วยความยินดีดังปรากฏในข้อความว่า

แต่นั้น มารดาเจ้า	จอมหัวพระแม่
มาฮับต้อนรับ	นางแก้วที่ทาง
สิดาแก้ว	นางงามพระแม่
ฮับแจ่มเจ้า	เมื่อห้องฮอดโฮง
นางก็ ทวยมืออุ้ม	เอาหลานสองอ่อน
ฮักลูกแก้ว	สองเจ้าจูบชม ^{๑๗๒}

ความหมายก็คือว่า เมื่อเห็นลูกกลับมาจากแดนไกลก็ออกไปต้อนรับด้วยความยินดีและชื่นชมต่อลูกสะใภ้และหลานด้วยการตรงเข้าไปอุ้มเอาหลานสองคนมากอด โดยไม่มีการรังเกียจเคียดฉุนที่ว่าเป็นลูกใครเพราะแม่หลานก็คือลูกหรือเชื้อสายของตนเองนั่นเอง

^{๑๗๑} พระอริยานุวัตร, (อารีย์ เขมจารี), สุพรรณานาคชาดก, หน้า ๑๗.

^{๑๗๒} ปรีชา พิณทอง นางผมหอม, หน้า ๕๗.

หรือบทบาทการแสดงความรักในอีกมิติหนึ่งคือ มิติแห่งความพลัดพรากคือความตาม
กรณีของแม่ของนางอ้วที่ได้ผูกคอตายจากไปแม่ของนางรู้สึกเสียใจมาก มารดาของนางอ้วจากเรื่องชูลู
นางอ้ว เกิดความรักความอาลัยที่มีต่อธิดา ดังจะเห็นได้จากตอนที่นางอ้วหนีมารดาไปผูกคอตาย
เพราะมารดาบังคับให้นางแต่งงานกับขุนนาง แม้จะเคยดูค่าเขียนตีนางอ้วที่ไม่เชื่อฟังมารดา แต่พอ
ธิดาได้ตายจากไป นางก็คร่ำครวญถึงด้วยความอาลัยรัก ดังปรากฏในคำว่า

โอนอ บุตรีหล้า	สายคอลูกแม่ ภูเอย
สั่งมาตายจากแม่เจ้า	ให้นอนแล้งอยู่ผู้เดียว แท่นอ
โอนอ ใผเดนอสิมาสร้าง	เมืองเฮาให้มันสูง
แม่ก็หวังพึ่งเจ้า	สั่งตายค้ำอยู่ผู้เดียว แลนอ
โอนอ อ้วแม่นี้ตายนำท้าว	ชูลูบาบ่าว แลนอ
สั่งมาเป็นจิ้งจี้	บ่เคยพ้อกะช่างเห็น แท้แล้ว ^{๑๗๓}

ความหมายก็คือ นางรู้สึกเสียใจตายอาลัยในการจากไปของลูกรักของตัวเองมากกว่า ลูก
รักของแม่ ทำไมมาตายจากแม่ และปล่อยให้แม่อยู่ผู้เดียว ใครเล่าจะมาสร้างบ้านเมืองของเราให้
เจริญรุ่งเรือง แม่ก็หวังพึ่งลูก แต่มาตายเสียก่อน ลูกอ้วของแม่ตายเพราะชูลูจริงๆ ทำไมจึงเป็นเช่นนี้
ไม่เคยพบเคยเห็นก็ได้เห็น

อีกเหตุการณ์หนึ่งในวรรณกรรมเรื่องเดียวกันนี้เมื่อนำศพของนางอ้วเข้าไปในเมืองกาย
เพื่อสมโภชศพนางอ้วตามประเพณี มารดาของนางอ้วก็คร่ำครวญถึงบุตรีของตนด้วยความรัก ดัง
ปรากฏในคำว่า

แต่นั้น แม่แจ่มเจ้า	เลยไปหลังล้า
เห็นแจ่มเจ้า	เลยไอ้ โอ้ยคราง
อ้วแม่นี้	สั่งถ่อยอวิสัย แท่นอ
ค้นแม่เอาเจ้าให้	ชูลูบาบ่าว
บ่หอนเสียนอ่อนน้อย	แพงล้านมิงเมือง แม่แล้ว
แม่กอดน้อย	ชมจูบจอมขวัญ
หลังสมสันธ์	ตั้งชิจาด้าน
แย้มแย้มหน้า	เหลียวล้ามารดา
เป็นดั่งตึงตนลูก	ชินั่งเนาจาด้าน
แม่แจ่มเจ้า	มือผ่าเผลียงอก
ชลธาไหล	หลังลงตายเฟื่อง ^{๑๗๔}

ความหมายก็คือ แม่ของนางอ้วได้มองเห็นศพของลูกสาวจากนั้นก็คร่ำครวญว่า อ้วของ
แม่ทำไมถึงชั่วเช่นนี้ ถ้าแม่ยกเจ้าให้ชูลู แม่คงไม่เสียเจ้าไป นางกอดและจูบบุตรี มองดูลูกแล้วเหมือน
จะพูดจาด้วย ใบหน้าคล้ายจะเหลียวดูมารดา หรือขยิบกาย ลูก นิ่ง พุด พระแม่เจ้าเอามือฟาดอก
น้ำตาไหลแทบจะขาดใจ

^{๑๗๓} ปรีชา พิณทอง, ชูลูนางอ้ว, หน้า ๔๘.

^{๑๗๔} ปรีชา พิณทอง, ชูลูนางอ้ว, หน้า ๔๔-๔๕.

จากตัวอย่างทำให้มองเห็นภาพของมารดาที่รักและอาลัยบุตรธิดา ความรักของมารดาเป็นความรักที่ยิ่งใหญ่ เป็นความรักที่บริสุทธิ์ โดยไม่หวังสิ่งตอบแทนใดๆ ถึงแม้ลูกจะไม่เชื่อฟังหรือประพฤติตนชั่วช้าเลวทราม มารดาก็ยังรักลูกอยู่ดี บางครั้งมารดาจะยอมเสียสละชีวิตเพื่อลูกได้

ต่อมาก็เป็นกรณีเรื่องขุนทิงก็ปรากฏการแสดงความรักในกรณีของนางแอไค้ เป็นมเหสีของขุนเทือง ขณะที่นางตั้งครรรภ์ ขุนเทืองลากลับเมืองแต่นางยังไม่ครบกำหนดคลอด ด้วยเหตุที่นางเป็นนาค ส่วนลูกนั้นเป็นคน นางไม่สามารถเลี้ยงลูกได้ เมื่อสามีจะกลับเมือง นางจึงควักเอาลูกออกจากท้องห่อใบตองทิ้งให้สามีไปเลี้ยง และนางได้ขอร้องให้สามีอนุญาตให้ลูกมาเยี่ยมนางบ้างเมื่อลูกเติบโตแล้ว ดังปรากฏในคำว่า

อันว่าบุตรตาน้อย	สายใจลูกอ่อน ฮานี้
ครั้นว่าบุญมากล้น	บาท้าวใหญ่สูง นั้นแล้ว
ขอให้พระบาทเจ้า	ผายโผดกูร์ณา
วางบาคราญ	ให้มายามช้อย
พอได้เห็นหน้า	บุตรตาน้อยอ่อน ฮานี้
เหมือนดังเห็นหน้าเจ้า	พอให้อุ่นใจ ท้าวเฮย ^{๑๓๕}

ความหมายก็คือว่า นางรำพันด้วยความรักลูกว่า บุตรน้อยที่รักของเรานี้ ครั้นว่าบุญมากจนเติบโตใหญ่แล้ว ขอพระองค์ได้โปรดกรุณาให้บุตรมาเยี่ยมนาง พอได้เห็นหน้าบุตรเหมือนดังได้เห็นหน้าพระองค์ ทำให้อุ่นใจ หรือกรณีที่นางแอไค้ซึ่งเป็นนาค ได้แสดงความรักที่มีต่อบุตรคือขุนทิงเมื่อขุนทิงกลับมาเยี่ยมนางที่เมืองนาค นางได้แสดงความหวังใย พร้อมกับมอบแก้วแหวนและเครื่องประดับให้ขุนทิง และเลี้ยงดูขุนทิงให้มีความสุข ดังปรากฏในคำว่า

แต่นั้นมารดาไท้	โฉมเสน่ห์ตนแม่
เห็นลูกแก้ว	มาแล้วฮอดเมือง
มารดาเจ้า	สายใจเจ้าแม่ กูเฮย
เจ้าฮอดช้อย	ถาน้อยค่อยสบาย แม่บ่
แม่อีกคิดถึงเจ้า	กุมารยังอ่อน
ย่านอ่อนน้อย	บาท้าวบ่สูงใหญ่ แม่นา
แม่อีกเอาไปไม้	ตองทิ้งพันห่อ
ย่านหน่อแก้ว	แพงล้านหลอดเสีย แม่แล้ว
ยังเล่าทงโฉมขึ้น	เป็นคนคูใหม่
พ่อแก่นไ้	ยังหมั่นอยู่ดี แม่ภา
บัดนี้มาถึงห้อง	ตานายยามแม่
ขอให้เจ้าหน่อแก้ว	ยีนหมั่นอย่าหนี แม่เนอ
แม่อีกบายเอาแก้ว	สังวาลอันประเสริฐ
งามเลิศล้ำ	ผืนเสื้อแส่วคำ
เป็นที่คนล่ำได้	แยงไว้เป่งเลิง นั้นแล้ว

เป็นที่ล่ำไปได้	แก้วเกิดกลางสมุทร
สอยวอยสุด	หน่อค่างมย้อย
บาก็เนาในห่อง	เมืองพญาพระแม่
ตั้งหากสุขยิ่งเพียง	เพียงนี้ก็มี แม่เฮย ^{๑๗๖}

ความหมายก็คือว่า มารดาได้เห็นลูกมาถึงเมือง เลยพูดกับลูกว่า มาแล้วหรือลูกรักของแม่ เจ้ามาถึงสบายดีหรือไม่ แม่คิดถึงเจ้าเมืองยังเล็กอยู่ เกรงว่าลูกน้อยจะไม่เติบโตใหญ่ แม่ได้เอาใบทองหึงพันห่อไว้ กลัวว่าลูกจะตายเสีย บัดนี้ร่างเจ้าโตใหญ่ขึ้น พ่อของลูกยังสบายดีอยู่หรือ บัดนี้เมืองมาเยี่ยมแม่ ขอให้ลูกอย่าจากแม่ไปเลย นางก็หยิบเอาแก้วสังวาลที่งามล้ำและเสื้อปักด้วยทองงามดั่งพระจันทร์วันเพ็ญ ขุนทิงอาศัยอยู่กับแม่อย่างมีความสุขยิ่งยากจะหาสุขใดเปรียบได้

จากนั้นก็ปรากฏเรื่องราวของการแสดงความรักของแม่ต่อบุตรในกรณีของนางชนินมเหสีของขุนทิง นางประสูติกุมารท้าวอำคา นางได้เลี้ยงดูบุตรและให้ความรักเป็นอย่างดี จะเห็นได้จากบทกล่อมลูกของนาง ซึ่งกล่าวถึงการปรนนิบัติลูกน้อย เช่น การหาอาหาร การหาฟัน การเย็บผ้าให้ลูก ในบทที่นางกล่อมลูกบางครั้งก็มีการเสียดสีขุนทิงผู้เป็นพ่อ ดังปรากฏในคำว่า

นอนแม่เยออำคาน้อย	โถมงามเสมอหล่อ
พ่อแจ่มเจ้า	บ่มีเอื้ออาวหา แม่แล้ว
พ่อเจ้านี้ อู้ปากเกลี้ยง	ลาวบ่อเขาเหือน แม่แล้ว
ลาวก็ไลฮาเสีย	ก็บ่มีมาใกล้
พ่อเจ้านี้ตั้งแม่นขุนทิงแท้ขันเทืองเชียงใหญ่	
ย่าเจ้านางแอกไค้	ยังซิฮู้ชาวหลาน บ่น ^{๑๗๗}

ความหมายก็คือนางกล่อมลูกว่านอนเสียอำคาน้อยที่มีรูปงาม พ่อของเจ้าไม่มาหาแม่แล้ว ไม่มาพักเรือนแม่ พ่อก็จากเราไปไม่มาใกล้ พ่อของเจ้าคือขุนทิง ปู่คือขุนเทือง และย่าของเจ้าคือนางแอกไค้ ไม่ทราบว่าจะรู้ชาวหลานหรือเปล่า นางชนินคร่ำครวญถึงลูกที่กลับไปอยู่ในเมืองพร้อมกับพ่อ แสดงให้เห็นความห่วงใยที่มารดาที่ต่อลูก แม้ว่านางจะเป็นชนิกก็ตาม แต่นางได้แสดงความรักความอาลัย ที่ลูกต้องจากไป ดังคำประพันธ์ที่ว่า

โอนอ มาฮิดูอำคาน้อย	หนีเมื่อนำพ่อ เสียขอ
ปานนี้ให้จ้อยจ้อย	คอยหน้าอยากนม แม่แล้ว
นางกียมนาให้	คิงเหลื่องปานกล้วยห่ม
นมแอ้งฮ้าว	สองเต้าหยาดไหล
ในไพรกว้าง	ภูผาเขาใหญ่
ในป่าไม้	นางให้อยู่ผู้เดียว
โอนอ เวรไฉนี้	มาประจัญจำจาก กันนี้
พลัดลูกแล้ว	ผิวแก้วพรากหนี แท่นอ
ชาติก่อนพันญได้ทำเวรไว้ปาบึงมีมาก บ่ยาแล้ว	
จึงได้พลัดพรากข้าง	ผิวแก้วลูกคิง

^{๑๗๖} พิฑูล มลิวัลย์, ขุนทิง, หน้า ๕๑.

^{๑๗๗} พิฑูล มลิวัลย์, ขุนทิง, หน้า ๖๓.

กูได้ทำเวรให้	ผิวเมียเพื่อนพราศ กันฤา
ได้พราศลูกนกน้อย	ไกลบ้านแม่นั้น นั้นฤา
บาปต่อไว้	เวรเล่ามาถึง นี้ฤา
เวรนำเถิง	แห่งกูปางนี้ ^{๑๗๘}

ความหมายก็คือว่า นางรำพึงสงสารอำคาน้อยที่กลับบ้านพร้อมพ่อ ป่านนี้คงร้องไห้
อยากกินนมแม่ นางก็ร้องให้น้ำตาไหลจนกายเหลืองเหมือนกล้วยบ่ม นมของนางคัดไหลออกจากสอง
ข้างในปากกว้าง กูเขาใหญ่ นางร้องให้อยู่คนเดียว นางรำพึงรำพันว่า เป็นเวรอันใดที่ทำให้จากกัน
เช่นนี้ พลัดพราศจากทั้งลูกและสามี หรือว่าชาติก่อนนางได้ทำเวรไว้ บาปจึงมาทำให้พลัดพราศทั้งสามี
และลูกรัก หรือว่านางได้ทำเวรให้ผิวเมียพราศจากกัน ได้พราศนกน้อยให้จากแม่นั้นเช่นนั้นหรือ
บาปกรรมจึงมาถึงนางในชาตินี้

จากถ้อยคำที่ยกตัวอย่างมานี้ แสดงให้เห็นความรักของนางชะนีที่มีต่อบุตร การรำพัน
ของนางถึงเวรกรรมแต่ปางก่อน คงเป็นทางออกของสตรีที่ตกอยู่ในสภาพตัวคนเดียว เป็นความเชื่อที่
ปรากฏในวรรณกรรมอีสานโดยทั่วไป การให้ความรักและการเลี้ยงดูบุตรธิดาของมารดาที่ปรากฏใน
วรรณกรรมอีสานประเภทคำสอน มีการเปรียบเทียบกับธรรมชาติของไถ่ ให้เอาอย่างไถ่ที่คอยพัก
คอยเลี้ยงลูกจนโตใหญ่ ไม่ให้เอาอย่างห่านที่เลี้ยงลูกไม่เป็น ดังปรากฏในเรื่องอินทนิณสอนลูก
ตัวอย่างจากคำประพันธ์

อันหนึ่งอย่าได้เทียมผู้ไ้	เป็นห่านหัวเขียว นั้นเนอ
มันก็ไล่ลาปะ	ไข่กลมกลางบ้าน
มันก็ไล่ลาถัม	เสียไปดอมเพื่อน
ลูกแตกออกจากท้อง	มันเลี้ยงบ่เป็น ^{๑๗๙}

ความหมายก็คือว่า การเป็นแม่คนต้องเป็นให้ได้ดีหรือเป็นให้เป็นการเป็นแม่คนต้อง
เป็นแม่เหมือนแม่ไถ่ที่เลี้ยงลูกได้ แต่ไม่ควรเป็นแม่เหมือนแม่ห่านที่คลอดลูกแล้วไม่เลี้ยงหรือเลี้ยงไม่
เป็น ซึ่งคำสอนนี้ถือว่าเป็นคำสอนที่สำคัญมาก เพราะปัจจุบันคนเราโดยเฉพาะคู่ผัวตัวเมียทั้งหลาย
โดยมารักสนุกแต่พอมีลูกก็เลี้ยงไม่เป็น โดยมากจะเป็นแม่แบบแม่ห่านคือคลอดแล้วทิ้ง ไม่ค่อยมีที่
เป็นแม่คนเหมือนแม่ไถ่ที่เลี้ยงดูลูกอยู่ตลอดเวลา

หรือในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการเลี้ยงดูหรือบทบาทของสตรีในฐานะมารดาซึ่งบางกรณีก็
ไม่ใช่มารดาโดยกำเนิดแต่เป็นผู้ให้การเลี้ยงดูก็เป็นอีกบทบาทหนึ่งของแม่เช่นกันที่จะต้องมีความรักต่อ
ผู้ที่เลี้ยงนั้น ดังปรากฏในวรรณกรรมอีสานเรื่องกำกาดำ ที่ยายจำสวณเป็นคนเก็บกำกาดำมาเลี้ยง
หลังจากที่ถูกแม่จับลอยแพมา ดังปรากฏในข้อความว่า

แต่นั้น ยายก็เอาไปไว้	เสาเฮียนใต้ล่าง
มึงก็อยู่นี่ถ่อนบักเวรฮ้าย	อย่าหนีแท้ตาย
แต่นั้น ยายก็ยอแย่งขึ้น	เมื่อเฮียนเฮวฮีบ
ได้เข้าบ้าน	มาให้แก่บา
กับทั้งอาหารพร้อม	ของกินหมกไ้

^{๑๗๘} พิฑูล มลิวัลย์, ขุนทิ้ง, หน้า ๖๖.

^{๑๗๙} ชัยสิทธิ์ เศรษฐบุบผา, อินทนิณสอนลูก, หน้า ๑๕.

กับทั้งปลาป่นปึง มาให้แก่บา
 มึงก็กินเสียก่อนบักเวรเอ๋ย ให้มันอ้ม
 มึงถ่อนกินอ้มแล้วนอนนี่ เกียกซัดดินนี้ถ่อน
 แต่นั่น กาดำน้อย กินงายแล้วย่า
 น้ำสือบนี้ มือล้างสวยสี่
 กินเข้าแล้ว ใจดีเว่ยย่า
 บากก็อ้อดๆเว่ จาเฒ่าอีย่ายาย
 โอนอ บุษชูช้อยสายใจเจ้าย่า ค่อยอดแก้เชือกถ่อน^{๑๘๐}

ความหมายก็คือว่า เมื่อย่าจำสวนพบกับเด็กน้อยกำกาดำแล้วก็เอาเชือกผูกขาไว้ใต้ถุนบ้านพร้อมกันนั้นก็เอาข้าวปลาอาหารมาเลี้ยงกำกาดำด้วยความสงสารว่ามาอย่างไร และเมื่อกินข้าวเสร็จแล้วกำกาดำก็ให้ย่าจำสวนแก้มัดเชือกให้ ซึ่งอันนี้ก็แสดงให้เห็นว่าความรักกำกาดำนั้นก็มีอยู่ในใจของย่าจำสวนในฐานะที่ทำหน้าที่เป็นผู้เลี้ยงดูกำกาดำด้วยความสงสารที่กำกาดำกำพำถูกลอยแพมา

๒. การแสดงความเป็นห่วงลูก

สำหรับบทบาทอีกประการหนึ่งของผู้ที่เป็แม่หรือมารดา ก็คือ ความรักความห่วงใยลูกว่าลูกหากไม่อยู่กับแม่แล้วจะอยู่อย่างไรจะกินอย่างไร เพราะตั้งแต่เกิดมาก็ไม่ได้ให้ทำอะไรเลยแล้วจะออกเดินป่านี้อะไรทำได้หรือป่านนี้ไม่ต้องไปอะไรทำนองนี้ นี่ก็ความเป็นห่วงของแม่ที่มีต่อลูก ซึ่งในวรรณกรรมอีสานหลายเรื่องได้กล่าวถึงความห่วงใยของแม่ที่มีต่อลูกได้คล้ายๆ กัน ดังเช่น ในวรรณกรรมเรื่องนางผมหมอมที่แม่ของพระเอกไม่ยอมให้พระเอกออกไปเดินป่า เพื่อตามหานางผมหมอดังปรากฏในข้อความว่า

เมื่อนั้น ราชาเจ้า	ทั้งสองพ่อแม่	ปางนั้น
พระกียินคั้งแคน	ดอมแก้วลูกตน	แท้แล้ว
โอนอ บุตรราชแก้ว	สายใจของแม่	กูเอ๋ย
ว่าจักไปเที่ยวเหล่าน วันนี้ชั่ววามา	แม่เด	
เจ้าก็หนีไปหน้า	คนเดียวบมีเพื่อน	सानอ
สังเล้าตันป่าไม้	ไพรกว้างผู้เดียว	แม่นอ
ยามเมื่อ ลูกจากห้อง	บ่เว้าแม่เป็นสัง	เดนอ
ว่าจักไปวันเดียว	แล้วตาวคินมาห้อง	
ครั้นว่าดูนานพัน	อย่าคองหาบาอ่อน	
มันจักเป็นเหตุฮ้าย ดีแท้ดังลือ	บ่ฮู้	
บาคานสร้อย	สายใจเจ้าแม่	กูเอ๋ย
ลูกจัก เดินประเทศห้อง	เมืองกว้างผู้เดียว	แม่ลือ
เจ้าสืวงเมืองให้ ใผอยู่สร้าง เป็นค้ำนังปอง แม่เด		
พระพ่อเจ้า	ชราเถ่าถ่อยแสง	แม่แท้แล้ว
แม่ขอห้ามเจ้า	จอมเกษอย่าได้ไป	แม่ถ่อน ^{๑๘๑}

^{๑๘๐} สุภณ สมจิตศรีปัญญา, ท้าวกำกาดำ, หน้า ๓๓-๓๔.

^{๑๘๑} ปรีชา พิณทอง, นางผมหมอม, หน้า ๒๐.

ความหมายก็คือ เมื่อแม่ของพระเอกในเรื่องนางผมหมอนั้นรู้ว่าลูกชายจะขออนุญาตไปเดินป่าหรือออกจากเมืองตามหาสาวผมหมอนที่ได้ผมาเพียงสามเส้นก็หอมไปทั้งเมืองซึ่งเมื่อสืบดูแล้วก็พบว่านางผมหมอนนั้นอาศัยอยู่กับพญาช้างในป่าลึกต้องเดินทางหลายวันทำให้แม่ของท่าเกิดความเป็นห่วงและห้ามไม่ให้เดินทางไป โดยนางพยายามยกหรืออ้างเหตุผลต่างๆ นาๆ เพื่อให้ลูกชายเลิกล้มความตั้งใจนั้นเสีย แต่ที่สุดท้ายก็รู้ว่าคงไม่อาจห้ามความตั้งใจของลูกนางได้

นอกจากนั้นยังปรากฏในคำอ้อนวอนของบิดามารดา โดยเฉพาะมารดาที่มีต่อลูกในเรื่องนางนกระจอกว่าไม่ต้องไปไหน เพราะบ้านเมืองก็ดีอยู่แล้วสุขสบายอยู่แล้วการไปทางไกลนั้นลำบาก เพราะเหตุนี้ มารดาของท้าววรกิตจึงได้ขอร้องให้ลูกชายอย่าเดินทางไปหานางจันทระเพราะเป็นห่วงลูกว่า

เมื่อนั้น	บิดาให้มารดา	ยังวอนเหนียว	ลูกเอ๋ย
พ่อชอก่อนถ้อน		จอมไต่อย่าไป	
พ่อจักโอมมาให้		นารีเทียมพาง	ลูกเอ๋ย
ให้ลูกอยู่สืบสร้าง		เมืองกว้างแห่งตน	พ่อถ้อน
ก็หากมีบิฮั		ลูกท่านเสนา	นั้นตาย
ตามใจเจ้ามัท		พ่อชโอมมาให้ ^{๑๘๒}	

ความหมายก็คือ บิดามารดาได้พยายามเหนียวรั้งว่า อย่าเพิ่งไปก่อนได้ไหมลูกถ้าอยากได้ภรรยาพ่อแม่ก็จะหาให้ได้ไม่ยากนัก อยากได้ใครในเมืองนี้พ่อสามารถหาได้ แต่ขอให้ลูกได้อยู่ปกครองบ้านเมืองก็สามารถที่อยู่อย่างมีความสุขได้สบาย อยากได้ทุกอย่างพ่อจะหาให้ได้ทุกอย่าง

จากการกล่าวมาทั้งหมดจะพบว่าบทบาทของสตรีในฐานะที่เป็นมารดานั้นอีกประการหนึ่งก็คือความเป็นห่วงในเรื่องของความปลอดภัยในการเดินทางหรือการทำในสิ่งที่จะทำให้เกิดอันตราย เพราะจิตใจของผู้ที่เป็นแม่นั้นอ่อนโยนต่อเรื่องความปลอดภัยของลูก ดังนั้น ที่สุดแล้วมารดาจะต้องเป็นผู้ที่แสดงความรักความห่วงใยต่อลูกตนเองมากเป็นพิเศษ ดังนั้น บทบาทของสตรีในฐานะที่เป็นมารดาอีกประการหนึ่งก็คือ การแสดงความรักความห่วงใยต่อลูกของตนเอง

๓. รักและตามใจลูก

สำหรับบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานในฐานะที่เป็นมารดาอีกประการหนึ่งนั่นก็คือ การที่เป็นมารดาจะต้องรักและตามใจลูกในเรื่องที่มีเหตุผล เหมาะสมแก่ฐานะ เช่น การเดินทางไปเรียนหนังสือการเดินทางไปหาคู่ครอง เป็นต้น อันนี้หากสมเหตุผลมารดาก็จะให้ไปหรือให้ทำหรือการขอแต่งงานแบบนี้ก็ไม่ขัดใจเพราะเป็นความรักที่มารดาจะพึงมีต่อลูก ดังปรากฏในวรรณกรรมอีสานเรื่องสุปณนาค ความตอนหนึ่งเมื่อสุปณนาคขอลาบิดามารดาไปเที่ยวหาประสบการณ์ทางโลกคือการขึ้นไปสู่เมืองมนุษย์ว่า

เมื่อท้าวคิดฮ่ำแล้ว	ไปลาพ่อเฮี้ยวพะลัน
ขาบอำลาบิดามารดา	กล่าวความจาต๋าน
เหนือหัวเจ้า	จอมเมืองพ่อแม่
ลูกขอลาไปเที่ยวโลกกว้าง	ประสงคได้แต่งทาน

^{๑๘๒} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, นกกระจอก (ท้าววรกิต นางจันทระ), หน้า ๓๔.

จักไปจำศีลสร้าง	ภาวนามนุสสาโลก
ขออนุญาตพระพ่อเจ้า	ทั้งพระแม่เจ้าพระทัยกว้างอย่าขึ้น เทียวเทอย
เมื่อนั้น มาตุเรศให้	บิตุเรศเหนือหัว
ได้ฟัง “สุปณณกุมาร”	โอรสขาบทูลลาไหว้
บได้ขัดขึ้นแท้	ตามใจบุตรราช
อนุญาตให้จอมลูกแก้ว	บขึ้นแท้ที่ประสงค์
สาธุการน้อม	ตามใจลูกเดินเทียว
ท้าวจึงก้มขาบไหว้	สองไท้พ่อแม่ตน ^{๑๘๓}

ความหมายก็คือ เมื่อสุปณณาคได้เข้าไปกราบลาขออนุญาตบิดามารดาไปเทียวโลกมนุษย์เพื่อหาประสบการณ์ มารดาบิดาก็ตามใจไม่ขัดขึ้นหรือไม่ขัดใจทุกอย่างเพราะถือว่าลูกโตแล้ว

นอกจากนั้น ยังมีปรากฏในเรื่องนางผมหมอนตอนที่สามีนางผมหมอนจะออกเดินทางไปต่างเมืองคือ ไปหาห้องเทียวในโลกกว้างแม่ของพระเอกก็ให้พรด้วยความเป็นห่วงแต่ก็ไม่ขัดใจเพราะเห็นว่าเป็นการเดินทางเพื่อไปสร้างอนาคตของตัวเองดังนั้น แม่จึงไม่ห้ามและก็ตามใจ ดังปรากฏในข้อความว่า

อวยพรให้ลูก	เดินทางปลอดภัย	
ให้เจ้า ได้อยอดแก้ว	นางนาถผมหมอน	แม่เดอ
เงินค่าแสน	หมื่นก่อกองล้าน	
สาวสนมแน่น	แสนนางเทียมผ่าง	แม่เดอ
ให้เจ้า ลูปราบได้	เมืองบ้านหม่มาร	แม่เดอ
แม่สั่งแล้ว	ท้าวเล่ากะเลยไป ^{๑๘๔}	

ความหมายก็คือ เมื่อลูกชายจะเดินทางไปหานางผมหมอนก็ขอให้ได้ตามประสงค์และระหว่างเดินทางก็ขอให้มีความปลอดภัยไม่มีเหตุใดๆ มากล้ำกราย คือสามารถที่จะผ่านอุปสรรคต่างๆ ไปได้ด้วยดี

นอกจากนั้นยังมีกรณีท้าววรกิตในวรรณกรรมเรื่องนางนกระจอกที่จะเดินทางไปเพื่อหานางจันทราพ่อแม่ของท้าวก็ไม่มีการขัดขึ้นใดๆ เพราะเห็นว่าเป็นเรื่องของลูก ดังปรากฏในคำว่า

เมื่อนั้น บิดาให้	พระมารดาเอ็นสง	ลูกเอย
ค่อยไป ดีเยอบุตรราชน้อย	เจ้าอ่อนกุมาร	ช้อยเอย
เถิงเมื่อวันแลงจัก	ให้ตัวคีนมาห้อง	พ่อถ้อน
แม่มกล่าวตั้นเอ็นสงพระกุมาร	ลูกเอย	
เจ้าอย่าไปนานเหิง ให้ตัวมาวันนี	แม่เอย ^{๑๘๕}	

ความหมายก็คือ เมื่อเวลาที่ลูกมาลาและลูกก็จะไปทำหน้าที่หรือไปตามหาความฝันของลูกพ่อแม่ก็ไม่ขัดใจตามใจของลูกด้วยความรักที่ตนเองมีอยู่ โดยเมื่อลูกจะไปก็ให้พรอวยพรให้ลูกไปประสบความสำเร็จได้ในสิ่งที่ลูกหวังทุกประการและเดินทางปลอดภัยทั้งขาไปและกลับ

^{๑๘๓} พระอริยานุวัตร, (อารีย์ เขมจารี), *สุปณณาคชาดก*, หน้า ๒๗.

^{๑๘๔} ปรีชา พิณทอง, *นางผมหมอน*, หน้า ๑๑๐.

^{๑๘๕} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, *นกระจอก (ท้าววรกิต นางจันทรา)*, หน้า ๒๗.

๔. การอบรมสั่งสอนบุตรธิดา

สำหรับสตรีในวรรณกรรมอีสานในบทบาทมารดา มีหน้าที่อบรมสั่งสอนบุตรธิดาเกี่ยวกับการดำเนินชีวิต การเลือกคู่ครอง และการครองเรือนนั้น บุตรธิดาส่วนมากจะเชื่อฟังและปฏิบัติตามแต่ก็มีกรณีของนางอ้ว จากเรื่องขุณนางอ้ว ที่นางไม่ยอมเชื่อฟังคำสอนของมารดา ที่มารดาให้เลือกขุนนางเป็นคู่ครองแต่นางกลับเลือกขูลูแทนขุนนาง ทำให้มารดาโกรธมาก และดูค่านางอ้วที่ไม่ปฏิบัติตามคำสอน ดังปรากฏในคำว่า

พระแม่เฝ้าจ้อยจ้อย นางน้อยบ่ดิง
พระแม่เจ้า กริ้วโกรธคำเค็ม
มึงบ่ฟังคำสอน แห่งภูจาตัน
กูจักมัดคอไว้ ตีตายให้มันสว่าง
เลี้ยงใหญ่แล้ว จาตันบ่ฟัง^{๑๘๖}

ความหมายก็คือ พระแม่พูดอย่างไรนางอ้วก็เฉย ทำให้แม่โกรธดูค่านางที่ไม่ฟังคำสอนของแม่ แม่จะมัดคอไว้แล้วตีให้ตาย เลี้ยงโตแล้วว่ากล่าวไม่เชื่อฟัง จนนางต้องอ่อนใจกับความหัวรั้นของลูก ดังนั้นนางจึงได้บ่นเพื่อกับตัวเองว่า

โหนอ อ้วแม่นี้ ตั้งถ้อยเหลือวิสัย
แม่เลี้ยงเจ้า เหมิดแสนโตไก่อ
เลี้ยงใหญ่แล้ว สอนได้บ่ฟัง
อันว่าขูลูทำว เป็นผัวของเพิ่น
มึงสั่งมาเกลือกกลัว ชมท้าวบ่อาย
กูจักมัดคอให้ ขุนนางเป็นคู่ กันนั้น
มึงสั่งมักใหญ่ซื่อน เสียหน้าแห่งกู^{๑๘๗}

ความหมายก็คือ มารดาของนางอ้วกล่าวว่า อ้วของแม่ ทำไมมันนิสัยชั่วอย่างนี้ แม่เลี้ยงเจ้ามาหมดโตแสนตัว เมื่อโตแล้วสอนก็ไม่เชื่อฟัง ทำวขูลูนั้นเป็นสามีของคนอื่น ทำไมเจ้าจึงไปเกลือกกลัวอย่างไม่ละอาย แม่จะให้เป็นคู่กับขุนนาง ทำไมเจ้าชอบขูลู ทำให้แม่อับอายขายหน้า

นอกจากนางอ้วจะไม่เชื่อฟังและปฏิบัติตามคำสอนของมารดาแล้ว นางยังลักลอบพบขูลูเป็นประจำ พอมารดาารู้ก็ดูค่านางด้วยถ้อยคำรุนแรง โดยเปรียบเทียบกับสุนัขเดียนแก้ว โดยการต่อว่านางอ้วว่า เป็นหญิงชั่วมากในกามคุณ ดังปรากฏในคำว่า

แต่นั้นมารดาได้ ยินคำเอ็นด่า
เสียงส่งเท้า นางน้อยซู้ฮัน
โหนออ้วแม่นี้ เหลือถ้อยวิสัย แท่นอ
มึงนี้หมาเดียนแก้ว เขาเซ่งบ่หาบ่อน แท่นอ
บ่ฮอนฮู้ ญิงฮ้ายแม่ชะเล
เสียแสงเลี้ยง คนเดียวฮ่วมชาติ กันนี้
ลูกออกท่อง สอนฮู้เฮ่งเดียว ดังนี้

^{๑๘๖} ปรีชา พินทอง, ขุณนางอ้ว, หน้า ๔๐.

^{๑๘๗} ปรีชา พินทอง, ขุณนางอ้ว, หน้า ๔๗.

กูจักมัดคอให้ ขุนนางตามช่าง มั่นถ่อน
 กูจักขายขาดแท้ เป็นช้อยช่างมัน ^{๑๘๘}

ความหมายก็คือว่า เมื่อมารดาได้ยินคำที่ร้องด่า ว่าอ้าวของแม่ ทำไมชั่วช้าถึงเพียงนี้ เหมือนสุนัขเดียนเก้าที่สมสู่กันไม่เลือกที่ เสี่ยงแรงเลี้ยงหญิงชั่วมากมากในกามคุณ ลูกออกจากท้องสอนเท่าไรยิ่งมากมากในตัณหา จะมัดคอให้ขุนนางเหมือนขายขาด จะไปเป็นข้ารับใช้ก็ช่างมัน ความขัดแย้งระหว่างมารดากับนางอ้าวในกรณีการเลือกคู่ครองนี้ เป็นเหตุให้นางอ้าวผูกคอตาย ชูลู และขุนนางก็ตามไปด้วย นับว่าเป็นโศกนาฏกรรมที่น่าเวทนาอย่างยิ่ง

ในวรรณกรรมเรื่องสุปณนาคชาดกนั้นก็มีการที่มารดาตำทาลูกสาวในเชิงสั่งสอนว่าทำไมถึงคิดที่จะแย่งสามีของน้องสาว เนื่องจากตอนแรกให้หาสามีก็ต่อน้องสาวคือนางลุนว่าเป็นคนที่หาผิวไม่ได้ไปงูมาเป็นคู่แต่ตัวเองละพอพี่เขยกลับร่างมาแล้วจะมาคิดแบบนี้หรือ ถ้าคิดแบบนี้แม้รับไม่ได้ ซึ่งเนื้อหารายละเอียดนั้นมีปรากฏในเนื้อความว่า

สองเศรษฐีพ่อแม่ ได้สดับพากย์พาที
 จึงมีวาจาคำแข็ง เสียดสีนางเอื้อยว่า
 มึงสังเกิดเป็นหญิงถ่อยฮ้าย ขาดชั่วจิ้งไฮ
 ญิงศาลาคณโหม จอดเซากลางบ้าน
 ผิดวิสัยแท้ ญิงเกชาติชั่ว
 เกิดเป็นคนหน้าด่าน ชาวบ้านเพิ่นชียัน
 แต่ก่อนนั้นแม่ได้บอกแล้ว ตั้งแต่หัวที
 ให้มึงเอาเป็นผิว ผิดว่าเดียรสสานเชื้อ
 บ่มีไผเอางูเข้า เทียมสองเฮียงฮ่วม
 ขี้เดียดน้ำลายไหล ดั่งนี้ไผชียอ้งว่าดี
 แม่จึงให้นางลุนหล้า เฮียงฮ่วมเป็นผิว
 สังเกิดเป็นนางชิงชาย เจ้าบ่อายเมืองบ้าน
 สังคือหนทางกว้าง ไผเห็นก็เทียวท่อง
 สังเป็นญิงน้ำส้าง ให้ชาวบ้านอาบกิน
 คือดั่งบึงนะที่กว้าง ขวามองลงท่อง
 มึงอย่าได้เว้าฮ้าย ชาวบ้านเพิ่นชียัน แท้แล้ว ^{๑๘๙}

ความหมายก็คือว่า เมื่อพ่อแม่ของนางลุนรู้ว่าพี่สาวนางลุนคิดไม่ซื่อต่อน้องสาวด้วยการแกล้งและพยายามที่จะเอาสามีนางลุนมาเป็นสามีของตนเอง ทำให้พ่อแม่เกิดความเสียใจและเรียกมาสั่งสอนด้วยการว่าแรงๆ หลายอย่าง เพื่อให้ลูกสาวมีสติ คือสอนว่าอย่ามากในกามคุณ โดยเปรียบเทียบกับบ่อน้ำสาธารณะว่าอย่าทำตัวเป็นบ่อน้ำสาธารณะที่ใครมาอาบกินก็ได้ เป็นต้น

อีกกรณีคือกรณีของนางแอกไค มารดาของขุนทึง จาการวรรณกรรมเรื่องขุนทึง แสดงให้เห็นถึงหน้าที่ของมารดาในการแนะนำสั่งสอนบุตร เมื่อขุนทึงลาบิดาไปเยี่ยมมารดาที่เมืองนาค ก่อน

^{๑๘๘} ปรีชา พินทอง, ขุนนางอ้าว, หน้า ๔๘.

^{๑๘๙} พระอริยานวัตร, (อารีย์ เขมจารี), สุปณนาคชาดก, หน้า ๒๘.

ลามารดา กลับนคร มารดาได้แนะนำขุนทิงให้ไปขอหม้อทอง ขอคำ และดาบจากตายาย เพราะของทั้งสามอย่างนี้เป็นของประเสริฐที่ตกลงบันดาลในสิ่งที่ขุนทิงต้องการ ดังปรากฏในคำว่า

อันนี้มาเห็นหน้า	ยามเดียวหนีจากแม่ แม่แล้ว
แม่อีกตายบ่ได้	เหลือให้ฮุ่งนำ เจ้าแล้ว
ให้เจ้าไปหาเถ่า	ตายายแล้วสั่ง
ยังจักถูกลาได้	เมืองบ้านบ่คลา แม่แล้ว
ครั้งว่าตาย่าให้	เงินคำผืนแผ่น
บ่แม่นของประเสริฐแท้	บาทำวอย่าเอา แม่เนอ
เจ้าจงขอเอาหม้อน้อยน้อย	หม้อต่อมทองแดง
ของฝูงนี้	แวนตีอันประเสริฐ
บังเกิดให้	บาทำวฮูอัน นั้นแล้ว ^{๑๔๐}

ความหมายก็คือว่ามารดาได้สอนว่ามาให้แม่เห็นหน้าไม่ทันไรก็จะจากแม่ไปแล้ว แม่อดที่จะต้องให้ตามเจ้าไม่ได้ ขอให้ลูกไปหาผู้เฒ่าตายายจะได้ลาภ ครั้งตายายให้เงินทอง ลูกอย่าได้รับ เพราะไม่ใช่ของประเสริฐ ลูกจงขอเอาหม้อทอง ขอคำ และดาบ ของเหล่านี้เป็นสิ่งที่ประเสริฐจะบันดาลในสิ่งที่ลูกปรารถนาทุกอย่าง

เมื่อขุนทิงได้ของสามอย่างคือ หม้อทอง ขอคำ และดาบ แล้วแต่ไม่รู้วิธีใช้ จึงไปหา มารดา เพื่อขอคำแนะนำ มารดาได้สั่งสอนขุนทิง ดังปรากฏในคำว่า

ทำวก็ยกมือไหว้	มารดาพระแม่
อันว่าของหมู่นี้	การใช้เอื่องใด แม่เอย
จักว่าเอาไปต้ม	หุงแกงกลางป่า กินนั้น
ขอดาบจ้าว	การใช้เอื่องใด นั้นเด
แม่อ่าว่าด้าน	ดอมลูก เฟิงแพง
อันว่าของแวนตี	ให้ลูกหอม ถนอมไว้
หม้อวิเศษนั้น	แวนประเสริฐของดี
บ่ห่อนแกงหุงต้ม	หม้อดีแพงไว้
โกศพร้อม	เงินคำเมียมิง
มีบ่อไฮ้	ในหม้อฮูอัน แม่แล้ว
ครั้งว่าเจ้าอยากได้	เมียมิงมาชม
เจ้าจงยอทัศน์ี	ต๋อยตียังหม้อ
อันว่าทิงทองน้อย	สอยวอยงามยิ่ง
ออกจากหม้อ	หาทำวผู้ดี นั้นแล้ว
ชื่อว่าทิงทองแก้ว	แวนบางเนื้ออ่อน
สองม่อนน้อย	นางแก้วชือออกมา ทำวเฮย
อันว่าขอคำนั้น	เทียวทางให้แก่ ไปท่อน

^{๑๔๐} พิพุทธ มลิวัดย์, ขุนทิง, หน้า ๔๓.

ครันว่าขอซ้องแล้ว	บาท้าวก็จึงนอน แม่เนอ
แม่นว่าเดินแต่เช้า	เท้าค้ายามนอน แม่เนอ
ครันว่าขอหากคาทันใด	ก็จึงนอนทันนั้น
อันว่าลงเชิงง้าว	ดวงตวิเศษ
อย่าถอดหลั่น	ไกวเบี่ยงดาบชัย แม่เนอ
ครันหากมีฤทธิ์กล้า	จ้งโฮบ้งเปียด
เจ้าจ้งไกวแกว่งเบี่ยง	มารฮ้ายหากจักหาย แม่แล้ว
ยามเมื่อเคิกหลวงเข้า	มาชูเชิงยาด
เจ้าจ้งนายดาบง้าว	ไกวแกว่งหาย แม่แล้ว
ครันว่าเงินคำแก้ว	เบาบางบกขาด เย็นนั้น
เจ้าจ้งต๋อยหม้อ	ของลั่นออกมา นั้นเนอ
ให้ค้อยจำจ้อไว้	คำสอนแม่สั่ง นั้นเนอ
หากจักถูกลาได้	เมื่อหน้าปคลา แม่แล้ว ^{๑๔๑}

ความหมายก็คือว่า ท้าวก็ยกมือไหว้มารดา อันว่าพวกนี้ใช้อย่างไรจะเอาไปต้มหุงแกงกินกลางป่า ดาบนั่นใช้อย่างไร มารดาจึงพูดกับลูกกรีกว่า ของพวกนี้เป็นของวิเศษ ให้ลูกรักษาเอาไว้ หม้อวิเศษนั้นอย่าเอาไปหุงแกงกิน เพราะเป็นหม้อวิเศษ ให้รักษาอย่างดี ในหม้อจะมีอาหาร เงินทอง และภรรยา ถ้าลูกอยากได้ภรรยามาเชยชม ให้ลูกตีหม้อ นางทั้งทองผู้งามยิ่งจะออกมาจากหม้อ ส่วนขอคำนั้น เวลาเดินทางให้ลากไป เมื่อขอไปเกี่ยวที่ใดลูกจึงนอน อันว่าดาบนั่นเป็นดาบวิเศษอย่าถอดออกมาเล่น ต่อเมื่อมีสิ่งชั่วร้ายมาเบียดเบียน ให้ลูกแกว่งดาบพวกมารร้ายจะหายไป หากเงินทองเหลือน้อย ให้ลูกต๋อยหม้อ เงินทองก็จะออกมา ให้ลูกจำคำสั่งสอนของแม่ไว้ ลูกจะได้ลาต่อไปภายหลัง

จากตัวอย่างที่ยกมานั้นจะเห็นว่า นางแอได้มีความรักความห่วงใยบุตร ในบทบาทมารดา นางได้อบรมสั่งสอนบุตร ให้รู้จักการดำเนินชีวิตที่ถูกที่ควร และรู้จักต่อสู้กับภัยต่างๆ ตลอดจนแนะนำการเลือกคู่ครองด้วย

๓.๕ บทบาทสตรีในด้านศาสนา

สำหรับประเด็นต่อไปที่จะต้องนำมาศึกษาก็คือการศึกษบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานว่ามีบทบาทในด้านการพระศาสนาหรือไม่หรือสตรีในวรรณกรรมอีสานได้เข้าไปทำหน้าที่ในการส่งเสริมหรือสนับสนุนพระศาสนาบ้างหรือไม่ เนื่องจากว่าประเด็นเรื่องสตรีกับสิทธิในทางศาสนานี้ มักจะได้รับการวิพากษ์วิจารณ์หรือได้รับการติตราจากแนวคิดหลายแนวคิดว่าสตรีไม่ควรเข้าไปเกี่ยวข้องกับศาสนาเนื่องจากเป็นอุปสรรคของศาสนาโดยเฉพาะในแง่ของการปฏิบัติหรือการร่วมในพิธีกรรมทางศาสนาอย่างใดอย่างหนึ่ง หลายสังคมหรือหลายศาสนาหรือหลายวัฒนธรรมไม่ยินยอมให้สตรีเข้าไปมีส่วนร่วม ดังนั้น จึงเป็นประเด็นที่จะต้องนำมาศึกษาว่าสังคมและวัฒนธรรมของชาวอีสานล้านช้างนั้นให้สิทธิในด้านการพระศาสนาหรือไม่ โดยมีประเด็นที่จะต้องศึกษาในรายละเอียดดังต่อไปนี้

^{๑๔๑} พิฑูล มลิวัลย์, ขุนทิง, หน้า ๗๓.

๓.๕.๑ บทบาทของสตรีด้านศาสนาและวัฒนธรรมอีสาน

สำหรับบทบาทของสตรีอีสานที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานอีกประการหนึ่งนั่นก็คือ บทบาทในด้านศาสนา หมายถึง การที่สตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นได้มีบทบาทสำคัญในการ (๑) มีสิทธิในเรื่องของการศึกษาพระศาสนา กล่าวคือ พระพุทธศาสนารวมถึงความเชื่อท้องถิ่นโดยเฉพาะในเรื่องของการเข้าศึกษาหลักธรรมและคำสอนของพระพุทธศาสนาและความเชื่อท้องถิ่น (๒) มีสิทธิในการเข้าร่วมในกิจกรรมทางด้านศาสนาของสังคม (๓) มีสิทธิในการให้การศึกษาหรือการสอนหลักธรรมทางศาสนาให้กับคนในสังคมได้ หมายถึง เป็นผู้ที่ทำหน้าที่ในการสอนหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา และหรือการสอนข้อคิดกับคนในสังคมในด้านต่างๆ ซึ่งหากจะกล่าวเฉพาะคำว่า ศาสนานั้นอีกนัยหนึ่ง พระพุทธศาสนาก็คือการศึกษา เพราะเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาโดยเฉพาะเป็นการศึกษาในเรื่องของศีล สมาธิและปัญญาเพื่อปลดปล่อยตนเองออกจากความทุกข์ทั้งปวง หรือเอาเฉพาะความหมายของการศึกษา คำว่าการศึกษาหมายถึง การพัฒนาคนไปสู่ความเป็นมนุษย์ เพราะมนุษย์มีจิตใจสูงส่งกว่าสัตว์ ซึ่งมนุษย์จะปล่อยให้สัญชาตญาณของสัตว์ครอบงำจิตใจตนเองไม่ได้อีกแล้ว มิฉะนั้นจะทำให้เกิดความโง่เขลา ดังนั้นการศึกษาในทรรศนะตามพุทธทาสภิกขุ ก็คือการทำให้นุชนสืบจากสัญชาตญาณของความเป็นสัตว์หรือบุคคลผู้ได้รับการศึกษาดีแล้ว ย่อมพัฒนาความคิดนำมาสู่การสร้างเสริมจริยธรรมคุณธรรมให้เกิดในตนเอง^{๑๔๒} หรือการศึกษา คือ การฝึกฝนพัฒนาตนสู่ความเป็นบัณฑิต (สิกขา) การศึกษาพัฒนาชีวิตสู่ความดีงาม (ภาวนา)^{๑๔๓} อย่างไรก็ตามในประเด็นเกี่ยวกับบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาหรือศาสนาที่เป็นความเชื่อท้องถิ่นนั้นเราจะพบว่าประเด็นที่จะต้องนำมาพิจารณาดังต่อไปนี้

(๑) สตรีมีสิทธิในทางพระพุทธศาสนาและศาสนาตามความเชื่อท้องถิ่น สำหรับแนวคิดเรื่องพระพุทธศาสนานั้นชัดเจนอยู่แล้ว แต่ในประเด็นเรื่องความเชื่อท้องถิ่นในวัฒนธรรมอีสานนั้น จะพบว่า คำว่าความเชื่อท้องถิ่น หมายถึง ความเชื่อที่ไม่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา เช่น การบูชาผีเมือง การบนบานศาลกล่าว การทำนายฝัน การทานหัตถ์อะไรต่างๆ หรือพิธีกรรมที่เป็นความเชื่อที่ไม่เกี่ยวกับคำสอนของพระพุทธศาสนา เช่น พิธีบายศรีสู่ขวัญ เป็นต้น ซึ่งในเรื่องของสตรีอีสานกับสิทธิทางศาสนานั้นจะพบว่าในวรรณกรรมอีสานเกือบทุกเรื่องเป็นวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา ที่ได้รับอิทธิพลมาจากพระพุทธศาสนา ดังนั้น วรรณกรรมเกือบทุกเรื่องจึงเน้นในเรื่องของการสอนให้สตรีสนใจในเรื่องของศาสนาหรือพระพุทธศาสนาและศาสนาในท้องถิ่น เช่น ในเรื่องท้าวคำสอน ตอนท้าวคำสอนสอนนางกองสีก่อนออกจากบ้านว่า

^{๑๔๒} สำนักงานคณะกรรมการการประถมศึกษาแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ, **ธรรมะสำหรับครู**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๘), หน้า ๔๕. พุทธทาสภิกขุ, **เป้าหมายของการศึกษา**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เสียงเสียง, ๒๕๒๗), หน้า ๒๗. พระมหาสง่า สุภโร, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์ปรัชญาการศึกษาของพุทธทาสภิกขุ เพื่อพัฒนาสังคมไทย,” **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์ มหามบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๓๖, หน้า ๒๓.

^{๑๔๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พระพุทธศาสนาพัฒนาคนและสังคม**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๔๒), หน้า ๑๑ - ๒๕. พระมหาบรรจง สิริจินโท, “การวิเคราะห์เชิงปรัชญา เรื่องปรัชญาการศึกษาในทัศนะของพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), ” **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๓๙, หน้า ๔๘.

นั่งอยู่ห้อง	หนแห่งเคหัง
ให้ค่อยย้อมีอนบ	ฮอดบุญคุณแก้ว นั้นเนอ
ให้เจ้าลูกตื่นเช้า	ใส่บาตรฟังธรรม
ชวนขวยหาศีลบุญ	ชวนยาคร้าน
ให้ทำบุญหยาดน้ำ	อย่าหน่ายทางทาน
หากจักเป็นบุญคุณ	ส่งน้าฮาแท้
ค้อมว่าท้าวสั่งแล้ว	เฮวฮีบลงเฮือน ^{๑๔๔}

ความหมายคือท้าวคำสอนนั้นได้สั่งสอนสตรีคือนางกองสีผู้เป็นภรรยาว่าเวลาอยู่บ้านให้หมั่นทำบุญกุศลด้วยการใส่บาตรทุกเช้ารวมถึงการรักษาศีล ให้ทานและไหว้พระทุกวันอย่าได้ขาดด้วยการหักดอกไม้วีพระทุกวันพระวันศีลตามครลองของพระพุทธรูปศาสนาซึ่งถือว่าเป็นบทบาททายด้านพระพุทธรูปศาสนาที่ชัดเจนมาก หรือในเรื่องก่ำกาดำที่ยำจำสวดเอาใจใส่ในเรื่องของการไปวัดเพื่อฟังธรรมในทุกวันพระ^{๑๔๕}นี่คือการแสดงถึงสิทธิในด้านพระพุทธรูปศาสนาที่ค่อนข้างชัดเจน ส่วนในเรื่องของสิทธิในด้านการความเข้าร่วมในความเชื่ออื่นๆที่เป็นความเชื่อท้องถิ่นนั้นจะพบว่าหลายความเชื่อที่สตรีสามารถเข้าร่วมได้ เช่น ความเชื่อเรื่องโหราศาสตร์กรรมของแม่ของก่ำกาดำ^{๑๔๖}กรรมของการบายศรีสู่ขวัญของท้าววรกิตและทางจันทระเวลาแต่งงานก็จะมีประกอบพิธีกรรมบายศรีสู่ขวัญ^{๑๔๗}หรือการประกอบพิธีเพื่อให้กลายร่างจากพญานาคเป็นมนุษย์อย่างถาวรของสุปณณานาคในวรรณกรรมเรื่องสุปณณานาคชาดกที่นางลุนก็อยู่ร่วมในพิธีกรรมนี้ด้วย^{๑๔๘}หรือการประกอบพิธีกรรมเลี้ยงผีเมืองของชาวเมืองกาสีในเรื่องนกระจอกสตรีก็มีสิทธิในการเข้าร่วมกิจกรรมนั้นๆด้วย^{๑๔๙}ซึ่งจะพบว่าชาวอีสานนั้นไม่ได้มีการกีดกันสตรีจากศาสนาหรือให้สิทธิกับสตรีในเรื่องของการเข้าร่วมกิจกรรมทางด้านศาสนา

(๒) สตรีเป็นผู้ที่มีบทบาทในการบำรุงพระพุทธรูปศาสนาและความเชื่อท้องถิ่น

สำหรับบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานเกี่ยวกับการเป็นที่จะต้องมีบทบาททางด้านการให้การบำรุงพระพุทธรูปศาสนาและความเชื่อท้องถิ่นคือการเข้าวัดฟังธรรมแลรักษาศีลนั้นเป็นสิ่งที่สตรีในยุคนี้ถ้าจะเป็นคนที่ดีจะต้องรู้จักการเข้าวัดฟังธรรม รักษาศีล หรือให้ทานเพื่อการพัฒนาตนเอง โดยสตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นโดยมากจะมีคติในเรื่องดังกล่าวอยู่ โดยเฉพาะในเรื่องก่ำกาดำที่ปรากฏว่ามีการรักษาศีลเพื่อความเป็นผู้ที่มีคุณความดี เป็นผู้มีศีลมีธรรมเป็นที่น่ายกย่องของคนทั่วไป โดยในเรื่องนี้ยำจำสวดหรือคุณยาผู้ที่ทำหน้าที่รักษาดูแลสวนอ้อยของพระราชานั้นได้เป็นผู้ที่มีศีลชอบไปวัดในทุกๆวันอุโบสถศีล ดังปรากฏในคำว่า

วันนี้ มันหากเป็นวันอุโบสถแท้ วันศีล ๑๕ คำ
 ภูักชีหนีไป หาฮีตครองภูแท้

^{๑๔๔} พรชัย ศรีสารคาม, ท้าวคำสอน, หน้า ๓๕.

^{๑๔๕} สุภณ สมจิตศรีปัญญา, ท้าวก่ำกาดำ, หน้า ๒๒.

^{๑๔๖} สุภณ สมจิตศรีปัญญา, ท้าวก่ำกาดำ, หน้า ๔.

^{๑๔๗} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, นกกระจอก (ท้าววรกิต นางจันทะจร), หน้า ๔๑.

^{๑๔๘} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, สุปณณานาคชาดก, หน้า ๕๒.

^{๑๔๙} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, นกกระจอก (ท้าววรกิต นางจันทะจร), หน้า ๔๗.

กุช็เก็บดอกไม้
ค่อมว่ายายสั่งแล้ว

ถวายนางนงนุช
เลยฮีบลงเฮือน^{๒๐๐}

ก่อนแล้ว

ความหมายก็คือ ย่าจำสวนได้สั่งความกำกอดำไว้ว่าวันนี้วันพระยายจะไปรักษาศีลตามจารีตประเพณีของตนเอง ให้กำกอดำเฝ้าบ้าน ว่าแล้วนางก็ลงจากบ้านไปวัด ซึ่งแสดงให้เห็นว่าย่าจำสวน และนางนงนุช รวมถึงชาวเมืองทุกคนหรือโดยมากในยุคสมัยนั้นมีคติหรือจารีตที่เกี่ยวข้องกับการรักษาศีลในทุกวันพระ คือการรักษาศีล ๘ หรืออุโบสถศีลอย่างเคร่งครัดเป็นธรรมเนียมที่มีการปฏิบัติกันสืบมา และหากจะพิจารณาถึงธรรมเนียมของชาวอีสานที่เป็นชาวพุทธที่มั่นคงโดยมากก็จะนิยมเข้าวัดทำบุญในทุกวันพระวันโกน คือการเข้าไปรักษาศีลเจริญภาวนาหรือการให้ทาน โดยเฉพาะการรักษาศีลนั้นชาวอีสานนิยมรักษาศีล ๘ ในวันอุโบสถอย่างเคร่งครัดเพราะเห็นว่าการรักษาอุโบสถศีลนั้นเป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดบุญมากและเป็นแนวทางในการพัฒนากาย พัฒนาจิต และเจริญสติปัญญาให้กับตนเองได้

นอกจากนั้นแล้วในเรื่องกำกอดำนั้นยังพบว่าย่าจำสวนนั้นเป็นคนที่ชอบเข้าวัดทำบุญให้ทานอยู่เสมอ ดังปรากฏในข้อความว่า

อถาททา
ยายก็สุขอยู่สร้าง
เข้าใส่บาตรทั้งหยาดน้ำ
แต่นั้น ยายก็สร้าง
ยายก็สุขอยู่ล้วน

ในกาละเมื่อนั้น
กินทานเข้าคำ
ยายเฒ่าพำเพ็ญ
กินทานบ่อได้ขาด
หลานเจ้ากำกา^{๒๐๑}

ความหมายก็คือ ย่าจำสวนนั้นเป็นผู้ที่หมั่นเข้าวัดและทำบุญอยู่เสมอไม่มีหยุด ด้วยการใส่บาตร และกรวดน้ำอุทิศไปให้ผู้ตายหรือเปรตทั้งหลายที่เป็นญาติของตนเอง โดยคำว่า “กินทาน” นั้นหมายถึงการบริจาคทานหรือการเข้าวัดทำบุญอยู่อย่างไม่ขาด ภาษาอีสานเรียกการทำเช่นนั้นว่า “การกินทาน” คือไปวัดทั้งไปกินไปทานถ้วนกินคือการไปรับประทานอาหารร่วมกันที่วัดหลังจากที่ได้ทำบุญเสร็จแล้วผู้ที่ไปทำบุญก็จะร่วมรับประทานอาหารร่วมกันการกินทานจึงมาจากการไปทำบุญที่วัดดังนี้

นอกจากจะปรากฏในเรื่องกำกอดำแล้วบทบาทการทำบุญทำทานนั้นยังปรากฏในนิทานเรื่องขูลุนางอ้ออีกเรื่องหนึ่ง โดยพิจารณาจากคำพูดของนางอ้อที่มีต่อมารดาของตนว่าปกติฝ่ายตนเองนั้น是做บุญสุนทานอยู่แล้วจะให้ไปแต่งกับคนที่ไม่มีใจเป็นบุญเป็นกุศลได้อย่างไรว่า

เฮานี้กินทานเข้า
ศีลห้าตั้ง
สั่งหอนนำธรรมเข้า
ทานชุ่มมือ

ฟังธรรมจำจื่อ
จำไว้ชู้วัน แลนา
อเวจีจุ่ม ฉั่นนั้น
หมายขึ้นสู่สวรรค์^{๒๐๒}

^{๒๐๐} สุภณ สมจิตศรีปัญญา ท้าวกำกอดำ, หน้า ๒๒.

^{๒๐๑} สุภณ สมจิตศรีปัญญา ท้าวกำกอดำ, หน้า ๒๓.

^{๒๐๒} ปรีชา พิณทอง, ขูลุนางอ้อ, หน้า ๓๘.

ความหมายคือ นางอ้วบบอกว่าตนเองมีปกติทำบุญรักษาศีลจะให้ไปแต่งงานกับขุน
นางที่ไม่รักษาศีลจะเป็นได้อย่างไร อันนี้แสดงให้เห็นว่านางอ้วและแม่เข้าวัดทำบุญเป็นประจำอยู่แล้ว
การกินทานรักษาศีลมีอยู่เป็นปกติ แต่อีกฝั่งหาเป็นเช่นนั้นไม่

นอกจากนั้นก็ยังปรากฏในเรื่องนางนกระจอกอีกตอนที่ท้าววรกิตได้ครองเมือง
แล้วก็ได้นำเอาจำสวณมาอยู่ด้วยทำให้นางได้มีโอกาสในการทำบุญทำทานอย่างเต็มที่ดังปรากฏใน
ข้อความว่า

ท้าวก็เชิญไอยกาเถ้า จำสวณขอเพ็ง ปางนั้น
มาอยู่ผาสารทกว้าง หอแก้วห่มบา
บได้มีเดือตร้อน ประการสิ่งสันใด
อยู่ห่างทงความสุข อยู่สบายหายร้อน
ก็เทอบุญจอมเจ้า หลานแพงกุ่มเหลื่อม
อยู่ห่างสุขสืบสร้าง ศีลแก้วแต่งทาน ^{๒๐๓}

ความหมายก็คือท้าววรกิตได้เชิญจำสวณที่มีพระคุณกับตัวเองมาอยู่ในวังด้วยทำ
ให้นางมีความสุขจากการได้รักษาศีลและเจริญทานทำบุญอย่างเต็มที่ที่ให้นางอยู่อย่างมีความสุข
อันนี้ก็ถือว่าเป็นอีกบทบาทหนึ่งของสตรีในวรรณกรรมอีสานที่ได้มีหน้าที่ในการทำบุญทำทานรักษาศีล
อย่างมีความสุข และถือว่าการทำบุญนั้นคือบทบาทที่สำคัญของสตรีที่ดีในมิติของชาวอีสาน

นอกจากนั้น ก็ยังมีบทบาทของสตรีที่มีหน้าที่เกี่ยวข้องกับการทำบุญทำทานรักษาศีล
ช่วยเหลือสามี ซึ่งหน้าที่การจัดเจงทานนั้นถือว่าเป็นเรื่องของผู้เมื่อสามีทำบุญนางก็เป็นผู้ที่มีหน้าที่
ในการช่วยเหลือในการทำบุญทำทานนั้นๆด้วย ดังปรากฏในวรรณกรรมเรื่องนางผมหม่อมเมื่อนางผม
หม่อมและพระสวามีได้ผ่านเหตุการณ์ร้ายๆมาแล้วก็ได้เข้ามาครองเมืองซึ่งในการครองเมืองนั้นก็มี
หน้าที่สำคัญคือการทำบุญรักษาศีลและการให้ทาน เป็นต้นดังปรากฏในคำว่า

แต่นั้น สัวๆเค้า ขุนแต่งการเมือง
อยู่เกษมสุข บมีคำฮ้อน
อยู่ห่างศีลสร้าง ทำบุญเข้าคำ จจริงแล้ว ^{๒๐๔}

ความหมายก็คือ เมื่อบริหารจัดการบ้านเมืองแล้วนางและพระสวามีก็มีโอกาสใน
การทำบุญทำทานรักษาศีลอย่างเต็มที่ อันนี้ก็เป็นเรื่องที่แสดงถึงบทบาทของสตรีที่ต้องช่วยเหลือสามี
ในการทำบุญ

นอกจากนั้น บทบาทหน้าที่ในการจัดเจงในเรื่องบุญกุศลก็เป็นเรื่องของสตรีที่
จะต้องอยู่เคียงข้างสามีในการทำหน้าที่ดูแลเรื่องการทำบุญ ดังปรากฏในวรรณกรรมอีสานเรื่องสุ
ปถมนาคที่ภริยาท่านเศรษฐีนั้นได้ช่วยสามีทำบุญกุศล ดังปรากฏในข้อความว่า

ปางนั้น นารีเจ้า ภริยาโพธิราช
นางก็หลอมหล่อแก้ว มะณีเข็มดังเดียว
พอเมื่อหลายปีได้ มารดาพ่อแม่
เพ่นได้มิ่งเมียน เมื่อฟ้าสู่สวรรค์

^{๒๐๓} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี นกระจอก (ท้าววรกิต นางจันทะจร), หน้า ๔๖.

^{๒๐๔} ปรีชา พิณทอง นางผมหม่อม, หน้า ๗๕.

สองได้สืบสร้าง	ครองนั่งเศรษฐี
ครองเฮือนซาน	ได้ฮั่งเฮื่องในพื้น แท้แล้ว
หลายปีได้	หลายเดือนแถมถ่าย
โพธิสัตว์เฮื่องฮั่งเหลื่อม	เงินล้านโกฏีแสน
จิ้งคืดไค้ได้	ทำทานทอดกอบบุญ แลเด
บำเพ็ญบารมีเฮื่อง	แต่งทานกฐินสร้าง
พอถึงกาลกฐินทานผ้า	เดือนปีมาจบ
ปางนั้น เศรษฐีโพธิราชเจ้า	แฮสร้างทอดกฐิน
ถวายแก้ปทุมมุตตระพุทธเจ้า	พร้อมพ้ออริยะสงฆ์ ^{๒๐๕}

ความหมายก็คือ ภริยาของท่านโพธิราชเศรษฐีได้อยู่ร่วมกับสามีมาจนพ่อแม่สามีตายจากไปจากนั้นนางกับสามีก็ได้ร่วมกันทำบุญกฐินเพื่ออุทิศแด่พระพุทธเจ้าปทุมมุตระ ซึ่งหน้าที่การจัดงานกิจการเกี่ยวกับกฐินนั้นเป็นหน้าที่ของนาง

นอกจากนั้นเมื่อภรรยาเศรษฐีได้จุติจากชาตินั้นแล้วนางก็ได้เกิดมาเป็นภรรยาของสุปณณาค เมื่อสุปณณาคผ่านอุปสรรคต่างๆมาแล้วก็ได้อยู่ครองบ้านเมืองเป้งจานและได้ทำบุญสารพัด ดังปรากฏในข้อความว่า

ปางเมื่อ พญาสุปณณาคเจ้า	เสวยราชครองนคร
ปางนั้น แปะไอยทาน	บ่วงไลเว้น
โพธิสัตว์ตั้ง	โง่ทอนหลายแห่ง
แลงคำเช่า	พระองค์ได้แจกทาน
ทศพิธราชล้ำ	หมั้นเที่ยงปมวิวง แลนา
จำศีลอุโบได้	หมั้นเพียรแลงเช่า
สำแดงธรรมให้	ชาวเมืองสอนสั่ง
ตกแต่งสร้าง	ศีลสร้อยขอบทาน
ทำบุญสร้าง	บารมีเฮื่องฮั่ง
สองเทวีหน่อไ้	ประสงค์ตั้งต่อบุญ
เป็นจานกว้าง	นครเฮื่องลือเก้ง

พากันหมายหยาดน้ำ	แปงสร้างส่วนบุญ
เข้าและน้ำ	เฮื่องฮั่งปมอี๊ด แลนา ^{๒๐๖}

ความหมายก็คือ เมื่อสุปณณาคได้ครองเมืองเป้งจานแล้วท่านก็ได้ทำบุญทำทานสารพัดโดยมีสองเทวี คือนางมัทธมา และนางลุนปณณาเป็นผู้ให้การสนับสนุนและจัดแจงในเรื่องของการทำบุญทานรวมถึงการรักษาศีล ซึ่งหน้าที่ในการ (๑) จัดแจงทานถือว่าเป็นหน้าที่ของสตรีคือภริยาทั้งสองของท่านสุปณณาค และ (๒) การรักษาศีลถือว่าเป็นบทบาทของสตรีผู้ที่เป็นภรรยาที่จะต้องติดตามสามีไปวัดและมีจิตเป็นบุญร่วมกันในการทำทานรักษาศีลนั้น นี่จึงถือว่าเป็นหน้าที่หลักของการ

^{๒๐๕} พระอริยานุวัตร, (อารีย์ เขมจารี). สุปณณาคชาดก, หน้า ๔๐.

^{๒๐๖} พระอริยานุวัตร, (อารีย์ เขมจารี). สุปณณาคชาดก, หน้า ๔๘.

เป็นภริยาที่ดีและเป็นหญิงที่ดีตามคติของสังคมชาวอีสาน แต่ถ้าสตรีใดไม่มีศีลธรรม ไม่ประพฤติอยู่ในฮีตคลองของหญิง สตรีนั้นจะได้รับคำติฉินนินทา ไม่ปิดอะไรกับผีร้าย ดังตัวอย่างในเรื่องอินทนิญาณสอนลูกว่า

หญิงบ่ มีศีลนี้	ผีตายบ่ทันเนา
มอดหาก ลักดันข้อ	เขี้ยวล้วนตั้งแต่ใบ
ขวัญหาก เมื่อแฝงพื้น	อวิจิมื้อใหญ่
ยังแต่ โครงซากฮ้าย	การสู้ขึ้นสงวน
โฉมเฉลาเนื้อ	นันทาเจ้าพ่อ ภูเอย
คลองหาก มีสิ่งนี้	กูเถ้าก็จั่งสอน ^{๒๐๗}

ความหมายก็คือ สตรีไม่มีศีลธรรมนั้น เหมือนผีตายที่ยังไม่เนา หรือเหมือนมอดที่เจาะกินต้นไม้ทั้งๆที่ไปยังเขี้ยว วิญญาณจะไปสู่นรกอเวจี เหลือแต่ซากซึ่งเป็นที่ชื่นชอบของกาครรลองนี้ผู้เฒ่าผู้แก่ได้สอนไว้

จากการกล่าวมาทั้งหมดจะพบว่าในสังคมอีสานล้านช้างนั้นได้เปิดโอกาสให้สตรีได้เข้าถึงการสนับสนุนพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมากโดยเฉพาะการเข้าถึงในด้านการให้การสนับสนุนอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาอย่างเต็มที่โดยไม่มีกีดกันแต่อย่างใด เนื่องจากว่าสังคมชาวอีสานนั้นเป็นสังคมของพระพุทธศาสนา เป็นสังคมแห่งการเรียนรู้พระพุทธศาสนาประกอบกับวัฒนธรรมของชาวอีสานนั้นก็เอื้อต่อการให้สตรีมีบทบาทในทางด้านการให้การสนับสนุนพระพุทธศาสนาอย่างเต็มที่ และในส่วนของกรณีที่สตรีจะมีความเชื่อเรื่องอื่นๆที่นอกเหนือจากพระพุทธศาสนา เช่น เรื่องฤกษ์ หรือเรื่องการดูดวงดูหมอกก็ถือว่าเป็นสิทธิที่จะทำได้ไม่มีปัญหาขอแต่ว่าสิ่งนั้นเป็นความดี เป็นศีลเป็นธรรมก็เป็นเรื่องที่สตรีอีสานควรทำได้ทั้งนั้นไม่มีการปิดกั้นแต่อย่างใด

(๓) บทบาทในการศึกษาพระพุทธศาสนาและความเชื่อท้องถิ่น

สำหรับสิทธิและบทบาทของสตรีอีสานอย่างหนึ่งในสังคมอีสานก็คือสิทธิและบทบาทในด้านการได้รับการศึกษาเพื่อพัฒนาตนเองตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาและความเชื่อท้องถิ่นซึ่งถือว่าเป็นสิทธิในการเข้าถึงหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนา ซึ่งมีประเด็นที่เราจะต้องศึกษาก็คือ

(๑) บทบาทในการศึกษาพระพุทธศาสนา สำหรับเรื่องของบทบาทการศึกษาพระพุทธศาสนาของสตรีที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานจะพบว่า สตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นมีบทบาทมากในการได้รับสิทธิในการเข้าศึกษาพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก เช่น ในเรื่องขูลุนางอ้วที่นางอ้วนั้นเป็นนักปฏิบัติธรรมไปวัดอยู่เป็นประจำ นางเข้าวัดเพื่อศึกษาพระพุทธศาสนาจนเป็นผู้ที่มีความรู้อย่างแตกฉานจนสามารถที่จะนำเอาหลักธรรมหลายอย่างมาสอนคนอื่นๆได้^{๒๐๘} แสดงว่าการเข้าวัดเพื่อศึกษาพระพุทธศาสนานั้นสามารถที่จะพัฒนาหรือยกระดับสติปัญญาของคนเราได้ ซึ่งหากว่าตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนานั้นจะพบว่า การศึกษาพระศาสนานั้นก็เพื่อเป็นการพัฒนาชีวิตอย่าง

^{๒๐๗} ชัยสิทธิ์ เศรษฐบุบผา, อินทนิญาณสอนลูก, หน้า ๑๖.

^{๒๐๘} ปรีชา พิณทอง, ขูลุนางอ้ว, หน้า ๔๔.

หนึ่ง โดยคำว่า พัฒนานั้นมาจากศัพท์เดิมในภาษาบาลีก็คือคำว่า ภาวนา แปลว่า การเจริญ^{๒๐๙} หมายถึง การทำให้มีขึ้น, เป็นขึ้น, การฝึกอบรมทำสิ่งที่ยังไม่มีให้มีขึ้น การบำเพ็ญ ต่อมานิยมใช้คำว่า “พัฒนา” ซึ่งเป็นศัพท์ใหม่ในภาษาไทย แต่เดิมใช้คำว่า เจริญ พระพุทธศาสนาใช้คำว่า เจริญ เป็นการ ใช้ฝึกอบรม เช่น เจริญสมถ เจริญวิปัสสนา แต่เดิมนั้น พระพุทธศาสนาใช้คำว่า ภาวนา คือ สมถ ภาวนา ฝึกอบรมจิตให้เกิดความสงบ วิปัสสนาภาวนา ฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้เข้าใจตามเป็นจริง เมื่อกล่าวถึงคำว่า พัฒนา ก็คือ กล่าวถึงความเจริญ เป็นคำเรียกให้เข้าใจง่าย^{๒๑๐} โดยการพัฒนาหรือ ภาวนาในทางพระพุทธศาสนานั้นมุ่งที่จะพัฒนาชีวิตใน ๔ ด้านก็คือ

๑.๑) กายภาวนา คือ การเจริญกาย, พัฒนากาย, การฝึกอบรมกาย ให้รู้จัก ติดต่อกว้างขวางกับสิ่งทั้งหลายภายนอกทางอินทรีย์ทั้งห้าด้วยดี และปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นในทางที่เป็น คุณ มิให้เกิดโทษ ให้กุศลธรรมงอกงาม ให้กุศลธรรมเสื่อมสูญ, การพัฒนาความสัมพันธ์กับ สิ่งแวดล้อมทางกายภาพ

๑.๒) สีสภาวนา คือ การเจริญศีล, พัฒนาความประพฤติ, การฝึกอบรมศีล ให้ ตั้งอยู่ในระเบียบวินัย ไม่เบียดเบียนหรือก่อความเดือดร้อนเสียหาย อยู่ร่วมกับผู้อื่นได้ด้วยดี เกื้อกูลแก่ กัน

๑.๓) จิตภาวนา คือ การเจริญจิต, พัฒนาจิต, การฝึกอบรมจิตใจ ให้เข้มแข็ง มั่นคงเจริญงอกงามด้วยคุณธรรมทั้งหลาย เช่น มีเมตตากรุณา ขยันหมั่นเพียร อดทนมีสมาธิ และสด ซื่น เบิกบาน เป็นสุขผ่องใส เป็นต้น

๑.๔) ปัญญาภาวนา คือ การเจริญปัญญา, พัฒนาปัญญา, การฝึกอบรมปัญญา ให้รู้เข้าใจทั้งหลายตามเป็นจริง รู้เท่าทันเห็นโลกและชีวิตตามสภาวะ สามารถทำจิตใจให้เป็นอิสระ ทำตนให้บริสุทธิ์จากกิเลสและปลดปล่อยพ้นจากความทุกข์ แก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นได้ด้วยปัญญา^{๒๑๑}

ในการเข้าสู่พระศาสนาของสตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นก็มุ่งที่จะเข้าถึงการพัฒนา ทั้ง ๔ ด้านนั้น เพราะชีวิตมนุษย์ที่จะได้ชื่อว่าพัฒนาดีแล้วนั้นจะต้องพัฒนาทั้งทางด้านกาย ศีล จิต และปัญญาไปพร้อมๆกัน ซึ่งบทบาทของนางอ้วนนั้นถือว่าเป็นสตรีที่ได้รับการศึกษาครบทั้ง ๔ ด้าน เพราะนางมีสติปัญญาเป็นเลิศสามารถที่จะตอบโต้หรือให้เหตุผลกับผู้ที่ไม่รู้พระพุทธศาสนาได้ นอกจากนางอ้วนแล้วสตรีในวรรณกรรมอีสานโดยทั่วไปที่เป็นนางเอกหรือตัวละครที่เด่นๆของเรื่องจะมี บุคลิกลักษณะของความเป็นผู้มีศีล มีจิตใจที่งดงามและมีปัญญาไม่ว่าจะเป็นนางลุนในสุพรรณนาค ชาดก นางลุนในเรื่องกำกาดำ และนางมะโนรา ในเรื่องพระสุทนต์ มะโนราหรือนางปทุมเกสรในเรื่อง จำปาสดัน นางแอกไค้ ในเรื่องขุนทิง นางผมหอมในเรื่องนางผมหอม นางจันทจร ในเรื่องนกกระจอก เป็นต้นล้วนเป็นสตรีที่ถือว่าเป็นผู้มีปัญญาดี และมีกาย มีศีลและมีจิตใจที่งดงามทั้งนั้น

^{๒๐๙} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พัฒนาดน**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร : สหธรรมิก ,๒๕๔๔), หน้า ๙.

^{๒๑๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **หลักแม่บทของการพัฒนาดน**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,๒๕๔๗), หน้า ๑๐-๑๕.

^{๒๑๑} ดุราลัยเถียรใน อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๗๙/๑๔๕ และดูในพระพรหมคุณาภรณ์, **พจนานุกรม พุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒,(กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๗๐.

(๒) บทบาทในการศึกษาในเรื่องของความเชื่อท้องถิ่น (ศึกษารวมกับผู้รู้ (พระฤๅษี)

สำหรับบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานเกี่ยวกับการศึกษาอีกประการหนึ่งก็คือ การไปศึกษารวมกับผู้รู้ก็คือการไปเรียนนั่นเอง จากการศึกษาจะพบว่าสตรีอีสานนั้นสามารถที่จะเป็นนักเรียนหรือเป็นผู้ศึกษาหรือเรียนรู้ในศาสตร์ต่างๆได้ไม่แพ้กับผู้ชาย เหตุเพราะการศึกษานั้นย่อมทำให้สตรีมีความรู้ สำหรับตัวของการไปการศึกษาของสตรีอีสานนั้นก็คือ เรื่องการไปบวชเรียนของนางแตงอ่อนภายหลังจากที่นางถูกขับออกมาจากวังด้วยข้อหาเป็นชู้กับพระเจ้านอกใจท้าวมหาหงส์ โดยนางได้ไปพบกับพี่ชายของนางคือท้าวกุมภวา และพากันไปเรียนมนต์กับพระฤๅษีในป่าเพื่อที่จะหาทางกลับไปแก้แค้นสามีและคนที่ทำร้ายนาง ดังปรากฏในคำว่า

เจ้าอย่าเคืองคำสั่ง	จงฟังคำอาย
พี่จักพานางผ่าน	ศรีวันดินป่า
ไปเรียนวิชานางองค์เฒ่า	พ่อเจ้ารัสสี
พี่จักพาน้องนี้	เดินพงพีไปหา
องค์พระฤๅษี	เที่ยวเรียนความรู้

แล้วจึงคืนมาสู่	มหาหงส์องค์ชั่ว
น้องอย่ากลัวคนสำนี้	ภายหลังจึ่งค่อยมา ^{๒๑๒}

ความหมายก็คือก่อนที่จะไปสู่กับมหาหงส์นั้นหาวิชาไม่พอก็ต้องไปเรียนก่อนเมื่อไปเรียนได้วิชาแล้วจึงจะกลับไปสู่กับท้าวมหาหงส์เรื่องแค่นี้อย่ากลัวเลย เราสองคนเดินทางไปเรียนวิชากับพระฤๅษีในป่าก่อน

ต่อมาทั้งสองก็เดินทางไปเพื่อมุ่งหวังจะไปเรียนวิชาแต่ในระหว่างทางพี่ชายนางแตงอ่อนก็ป่วยและตายลงเป็นเหตุให้นางแตงอ่อนก็ตรอมใจตายไปด้วยต่อมาพระอินทร์ก็ได้ลงช่วยชุบชีวิตให้ทั้งสองและเนรมิตกระท่อมให้อยู่พร้อมกับสอนวัตรปฏิบัติของฤๅษีโดยนางแตงอ่อนกับพี่ชายนั้นก็ได้อยู่ศึกษาตามวัตรของฤๅษีนุ่งขาวห่มขาวส่วนท้าวกุมภวานั้นนั่งหนังสืออยู่ปฏิบัติธรรมในป่านั้นให้ก่อนที่จะกลับสวรรค์โดยพระอินทร์ได้เล่าเรื่องราวทั้งหมดให้ฟังว่าทุกอย่างนั้นมีที่มาที่ไปตอนนั้นบุตรชายนางก็ยังไม่ตายพอนางรู้ก็สลับจนพระอินทร์ต้องชุบชีวิตขึ้นมาใหม่จากนั้นพระอินทร์ก็สอนว่าอย่าคิดเรื่องราวในอดีตจงอยู่กับปัจจุบันสวดมนต์ภาวนาไป ดังปรากฏในคำว่า

ขอให้เจ้าแก่แท้	เพียรพรำภาวนา
รักษาศีลเป็นซี	อยู่กะฐิในด้าว ^{๒๑๓}

ความหมายก็คือ เรื่องราวทั้งหมดนั้นพระอินทร์บอกแล้วต่อไปไม่ต้องคิดมาให้หมั่นเพียรภาวนารักษาศีลเป็นซีอยู่ในป่านั้นทั้งพี่ทั้งน้องเมื่อถึงเวลาลูกเจ้าจะมาตามหาเองอย่าห่วงไปเลย อันนี้ถือว่าเป็นบทบาทของนางแตงอ่อนในฐานะของผู้ที่เป็นผู้ศึกษาหรือจำเรียนความรู้ที่สตรีก็สามารถที่

^{๒๑๒} เดชวโรภิกขุ (อินตา กวีวงศ์) รวมนิทานพื้นบ้านอีสาน ชุดที่ ๖ นิทานพญากวางคำ นิทานท้าวเย็นนิทานนางแตงอ่อน , หน้า ๒๒๑-๒๒๒.

^{๒๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๐.

จะก้าวเข้าสู่การเรียนการศึกษาในสรรพวิชาได้โดยเฉพาะวิชาเกี่ยวกับการภาวนาหรือการปฏิบัติ นอกจากเรื่องนางแตงอ่อน

(๔) บทบาทในการเป็นผู้สอนธรรมในสังคม

สำหรับบทบาทในด้านการศึกษาของสตรีอีสานโดยเฉพาะในเรื่องของการเป็นผู้สอนหรือเป็นผู้ที่คอยสอนคนอื่นให้เป็นตัวอย่างหรือเป็นผู้ที่จะต้องมีความรู้ความสามารถในการสอน เพราะการที่จะสอนคนอื่นได้นั้นตนเองจะต้องเป็นคนที่มีหรือเชี่ยวชาญในเรื่องนั้นก่อน ดังนั้น บทบาทในการเป็นผู้สอนจึงไม่ใช่เรื่องที่ทำกันได้ง่าย บทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานหลายเรื่องมีปรากฏบทบาทของสตรีในการเป็นผู้สอน โดยการสอนของสตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นจะมีลักษณะการเป็นผู้สอนที่แตกต่างกันดังต่อไปนี้

ก. สอนในเรื่องของศีลธรรม สำหรับบทบาทการสอนในเรื่องศีลธรรมนั้นมีปรากฏชัดเจนมากในเรื่องของขุนนางอ้าว โดยเฉพาะบทบาทของนางอ้าวเป็นบทบาทที่น่าสนใจมากโดยนางอ้วนนั้น ได้สอนเรื่องศีลธรรมแก่ (๑) สอนขูลู และ (๒) สอนแม่ของนางอ้วนเอง สำหรับการสอนธรรมแก่ขูลูนั้นก็เป็นการสอนให้ขูลูเห็นว่า

(๑) สอนเรื่องธรรมดาสตรีต้องพึงพิงบุรุษ เนื่องจากว่าสตรีเปรียบเหมือนดาว ส่วนบุรุษเปรียบเหมือนพระจันทร์ ดาวจะต้องอาศัยพระจันทร์ช่วงส่องจึงจะสามารถเผยตัวเองได้ เหมือนกับการเป็นหญิงการที่มีผู้ชายมาจีบถือว่าเป็นบุญแล้ว การที่ผู้ชายจะมาจีบแล้วทิ้งๆ ขว้างๆ นั้น ย่อมไม่เป็นการดีเลย ดังปรากฏในคำว่า

น้องนี้เป็นหญิงแท้ บุญชายมาเหลื่อม จริ่งตาย
คันชายปะละถึ้ม ญิงนั้นบ่ดี พี่เอย
น้องนี้เหมือนดังดาวอยู่ฟ้า แผงฝ่ายพระจันทร์ทอน
ก็บ่มีสอใส ส่องเงาเห็นหน้า
ชายนันเทียมดังเดือนเพ็งแจ่ม รังสีสับหาค่า
หลังส่องแจ่ม เห็นผิวนชู้อัน^{๒๑๔}

(๒) สอนว่าการกระทำที่ตนได้นั้นจัดว่าเป็นการกระทำที่ไม่ดี หมายความว่า การกระทำอะไรก็ตามไม่ควรใจดีตนได้เพราะการกระทำเช่นนั้นเป็นการกระทำที่ถือว่าประมาทที่จะดีนั้นจะต้องแบบค่อยเป็นค่อยไปแบบว่าช้าๆ ได้พริ้วเลื่องงามคือการกระทำอะไรจะต้องคิดก่อนมีสติ ไม่ใช่เอาแต่เฉพาะที่ใจชอบอยากได้ก็จะเอา เป็นต้น ดังปรากฏในคำว่า

แต่นางกล่าวต้าน จาต่อขูลู
จาเสียงหวาน ต่อบาคำละห้อย
อย่าได้อ้อน กินไวจางจิต
ให้ช้าไว้ เมื่อหน้าจ้งเยื่อ พี่เอย^{๒๑๕}

(๓) สอนลักษณะการให้ทาน การทานหรือการให้ทานนั้นไม่มีหรอกที่จะเอานมกับแก้มมาทานแล้วจะได้บุญ การให้ทานจะต้องเอาเงินทองหรือโภชนาอาหารมาทานพระจึงจะได้

^{๒๑๔} ปรีชา พิณทอง, ขุนนางอ้าว, หน้า ๓๕.

^{๒๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕.

บุญทานแล้วจะได้ขึ้นสวรรค์มีที่ไหนจะเอานมและแก้มมาทานแล้วจะได้ขึ้นสวรรค์ชั้นฟ้า ดังปรากฏใน
คำว่า

แต่นั้นนางกล่าวด้าน	จาพิ์ทั้งหัว
ทุกห่อนกลายคำสอน	แห่งองค์พุทโธเจ้า
ไผวันนี้	ฟังธรรมจำจื้อ
ไผห่อนทานที่นมและแก้ม	บุญชียู้ออดพรหม นั้นเด
พระเพิ่นเทเทศน์ให้	ทานหมู่เงินคำ
โภชนังหลาย	แจกปูนปันให้
อานิสส์เฮาได้	นำไปคู่บาทหย่าง
คันเฮามรณมิ่งเมียน	เมื่อฟ้าสู่สวรรค์
ไผผู้เอานมแก้ม	ทำบุญทานทอด
มีแต่คนกล่าวด้าน	ขวัญเฮื่องทั่วเมือง พี่เอย ^{๒๑๖}

(๔) สอนว่า คนดีมีศีลธรรมต้องคู่กับคนดีมีศีลธรรม เป็นตอนที่ทางสอนแม่นางที่ขอให้นางแต่งงานกับขุนนางซึ่งนางไม่ชอบเพราะขุนนางนั้นเป็นคนที่ไม่ดีมีศีลธรรม การที่แม่นางจะให้นางไปอยู่กับคนที่ไม่ดีมีศีลธรรมนั้นนางรับไม่ได้เพราะของดีจะไปอยู่สิ่งที่ไม่ดีได้ว่า

เฮานี้แนวนามเชื้อ	กุลวงษ์พระยาใหญ่
รือจักเทียมแทบข้า	ขอมฮ้ายอยู่ดง นั้นเด
เขานี้ศีลธรรมเจ้า	บมีสังจักสิ่ง
มีแต่สมเสบเหล่า	บมีเอ้ออ่าวทาน แม่เอย
เฮานี้กินทานเข้า	ฟังธรรมจำจื้อ
ศีลห้าตั้ง	จำไว้ชู้วัน แลนา ^{๒๑๗}
เฮานี้หมายจักขึ้น	นิรพานดวงยอด
ศีลห้าตั้ง	จำไว้ชู้วัน
ทุกค่าเข้า	หมายบอกกองบุญ
อินตาจำ	สู่สวรรค์เมืองฟ้า
รือจักไปเกลือกกลัว	บริศาจุมภณทั
แห่งสู่ตายเป็นผี	มิ่งมรณเมื่อฟ้า ^{๒๑๘}

ความหมายก็คือว่า ทำไมแม่นางจึงอยากให้นางแต่งงานกับคนไม่ดีก็ในเมื่อเราต่างเป็นคนที่มีศีลธรรมรักษาศีล ๕ ทุกวันทำบุญสุนทานตลอดแต่อีกฝ่ายกินแต่เหล้าเมาแต่ยาไม่มีศีลธรรม เราหวังทำทานไปสวรรค์ไปนิพพานแต่อีกฝ่ายเอาแต่สนุกสนานอยู่แบบนั้นแม่คิดว่ามันถูกแล้วหรือ การที่คนจะอยู่ร่วมกันได้มันต้องดีกับดีไม่ใช่จะเอาคนไม่ดีมาอยู่กับคนดีมันก็ไม่ต่างจากการที่จะเอานางฟ้ามาอยู่กับปีศาจมีที่ไหนเขาทำกันบ้างเล่า

^{๒๑๖} ปรีชา พินทอง, ขุนนางอ้าว, หน้า ๓๗.

^{๒๑๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๒.

^{๒๑๘} อ้างแล้ว, หน้า ๔๓.

(๕) สอนให้ไม่ให้ลืมบุญคุณพ่อแม่ เป็นคำสอนที่นางสอนนกสาธิตสัตว์เลี้ยงที่นางรักว่าอย่าลืมบุญคุณพ่อแม่ ต้องตอบแทนคุณและให้ตั้งอยู่ในศีล ๕ อย่าได้ละวาง ดังปรากฏในคำว่า

อันหนึ่งอย่าได้ลืมคุณแก้ว ทั้งสองพ่อแม่
ทุกคำเข้า ศีลห้าพร้าเพ็ง พี่ถ่อน^{๒๑๙}

นอกจากนั้น บทบาทในการสอนก็มีปรากฏในวรรณกรรมอีสานเรื่องนางผมหมอนตอนที่นางสอนบุตรชายกับบุตรสาวของตนว่า อย่าประมาทในการเดินทางไกลเพราะในหนทางนั้นล้วนอันตรายไม่ควรมาหาแม่เพราะแม่อยู่ไกล การเดินทางมานี้สุดจะลำบากแม่ทนเห็นลูกแม่ลำบากไม่ได้ ดังปรากฏในข้อความว่า

แต่นั้น มารดาตั้น บุตราสอนสั่ง
แก้วกำพร้า สองน้อยค่อยฟัง แต่ถ่อน
เจ้าอย่าได้เดินดุ่มดัน เทียวมาหาแม่ นั้นเดอ
หนทางไกล ผดพวงมันชีฮู้
มีแต่เสื้อสาธยาย หัวละพิศวายเถื่อน
งูอดเงี้ยว เต็มทัวในไพร แม่เนา
สัตว์เสื้อพร้อม ทุกภาคภาษา
มีทั้งหมีเหมือยตัว ไต่ทางกินเผิง^{๒๒๐}

ความหมายก็คือว่า นางผมหมอนนั้นพลัดจากสามีกับลูกเพราะนางเวมานิเปรตปลอมตัวเป็นนางแล้วชิงสามีนางไปทำให้นางต้องติดอยู่ที่ป่าไม่สามารถเข้าเมืองได้เพราะกลังนางเปรตแต่ลูกทั้งสองของนางรู้ว่านางเปรตไม่ใช่แม่จึงแอบหนีออกมาพบแม่ของตนในราวป่าทำให้นางเป็นห่วงลูกมากจึงออกมาพบลูก แล้วนางก็สั่งสอนลูกว่าอย่าออกมามันอันตรายเพราะทำแบบนี้จัดว่าเป็นการประมาทแท้ทีเดียวแล้วนางก็ให้ลูกนางรีบกลับเข้าเมืองไป

ข. สอนโดยการปฏิบัติหรือการสอนโดยหน้าที่

สำหรับบทบาทในเรื่องการสอนโดยการปฏิบัตินี้พิจารณาได้จากกรณีของ นางไขฟ้าได้จัดการงานบ้านเรือนเป็นที่เรียบร้อย ไม่เคยนอกใจสามี ทั้งยังให้ความสงเคราะห์คนข้างเคียงของสามี คือ ภรรยาและบุตรที่เกิดจากภรรยาอื่นอีกด้วย การจัดการบ้านเรือนดีนี้ ยังความสงบสุขให้เกิดขึ้นในครอบครัว จนภรรยาอีก ๓ คน เกรงใจ ให้ความรัก และเคารพดังพี่สาวคนโต เมื่อนางทั้ง ๓ จะจากไปนางก็ต้องไปลานางไขฟ้าก่อน ทั้งที่ต้องทนทุกขเวทนา เพราะเหตุที่พรหมโมกขาไปกินอาหารต้องห้ามเข้าไป

นอกจากนี้ยังได้ทำหน้าที่ปรณินิบัติสามีด้วยความเต็มใจ โดยไม่ขาดตกบกพร่องตามธรรมเนียมที่พึงปฏิบัติ บทบาทนี้ปรากฏให้เห็นตั้งแต่ตอนต้นเรื่อง เมื่อสุพรหมโมกขานำผลผลิตในไร่ไปแลกเป็นข้าวของอื่นกลับมา นางก็ได้จัดเตรียมข้าวปลาอาหารไว้ให้ ตลอดจนปรณินิบัติสามีจนหายเหนื่อยแล้ว จึงค่อยซักถามความ ไม่นำเรื่องร้อนหุ้ร้อนใจมาพูดในขณะที่สามียังเหน็ดเหนื่อยกลับมา

^{๒๑๙} ปรีชา พินทอง, ขุนนางอ้าว, หน้า ๔๗.

^{๒๒๐} ปรีชา พินทอง นางผมหมอน, หน้า ๕๗.

“ คั้นว่าผัวตนเข้ามาแล้ว ก็ไปต้อนไปฮั้วผัวแห่งตนมาแล้ว ก็นำน้ำส่วยตีนมาตั้งไว้ ก็ไปตักเอาน้ำมาให้อาบ คั้นว่าผัวตนอาบน้ำแล้ว ก็เอาผ้าเช็ดหน้ามาเช็ดตนตัวทั้งมวล แล้วก็แต่งแปลงโภชนาอาหานหิบมาตั้งไว้แล้ว คั้นว่าผัวตนกินเข้าแล้ว ก็บิบนวดมือตีนที่เจ็บที่เมื่อยแลจึงถามว่า

” ๒๒๑

ความหมายก็คือว่า การที่เราเกิดมาเป็นภรรยาชายใดที่เรียกว่าผัวแล้วจะต้องทำหน้าที่ของภรรยาให้ดีที่สุดคือดูแลทุกอย่างเพื่อให้เขามีความสุข คือการเช็ดหน้าเช็ดตามหาผลหมากรากไม้มาให้หาข้าวหนาน้ำมาให้ ซึ่งวัตรที่ปฏิบัติต่อสามีแบบนี้ถือว่าเป็นวัตรที่ภรรยาควรทำแก่สามีการเป็นภรรยาที่ดีก็ควรทำอย่างนี้ อันนี้ถือว่าเป็นการสอนด้วยการลงมือทำว่าการที่จะเป็นเมียที่ดีได้จะต้องทำแบบนี้ๆ อันนี้ถือว่าเป็นการสอนด้วยการทำเป็นตัวอย่าง

ค. สอนในเรื่องการยอมรับเรื่องสิทธิ

ในการที่สุพรมโฆกขานำภรรยาอีก ๓ คน มาอยู่ด้วยนางก็ไม่ได้หึงหวงให้เกิดความไม่สงบสุขภายในบ้าน นางยังแบ่งหน้าที่ให้ภรรยาเหล่านั้นปรนนิบัติสามีไว้ด้วยไม่ได้ผูกขาดการปรนนิบัติไว้ผู้เดียว ดังปรากฏในคำว่า คั้นว่า เจ้าเมืองฮอดเฮือนแห่งตน ดังนั้น นางจันทกฐิภาคานันท์ก็ไปต้อนไปฮั้วแห่งผัวตนแล้วนางทำกองวัดปฏิบัติทั้งมวล^{๒๒๒} สิ่งเหล่านี้จะเห็นว่านางไข่ฟ้ามีความแตกต่างจากหญิงทั่วไป ที่สามีมีภรรยาหลายคนย่อมอดจะมีความหึงหวง วุ่นวายกันไม่ได้ นางอยู่ด้วยกันอย่างพี่น้องโดยแท้จริง สุพรมโฆกขาไม่เคยต้องกลุ้มใจเพราะเรื่องภายในบ้านเลย มีปัญหาใดใครช่วยได้ ภรรยาคนนั้นก็จะเป็นคนช่วยเหลือ สังเกตจากความเป็นอยู่ในครอบครัวสุพรมโฆกขา “เลิงการเมื่อคั้น เจ้าสุพรมโฆกขาบากด้านจาร์กับดอมนางทั้ง ๔ นั้น” หมายความว่าเมื่อตกกลางคืนสุพรมโฆกขาก็ได้พูดคุยกับภรรยาทั้ง ๔ คนและอยู่ร่วมกับภรรยาทั้ง ๔ คนนั้นอย่างมีความสุข สิ่งเหล่านี้เป็นผลจาก การจัดการบ้านเรือน และการปฏิบัติหน้าที่ภรรยาที่ดีของนางไข่ฟ้านั่นเอง นางไข่ฟ้านี้มีอุปนิสัยใจเย็นอ่อนหวาน สำหรับสามีเสมอ เมื่อสามีทุกข์ใจ นางก็คอยปลอบโยนให้คลายความทุกข์ ดังคำพูดที่ว่า นางจึงกล่าวว่า เจ้ากูจงอยู่ให้เป็นสุขเทิน เจ้าอย่าได้น้อยใจสังเทืออันเทิน วันพูกหน้ากินข้าววายแล้วกะหาย^{๒๒๓} หมายความว่าเพื่ออย่าคิดมากเลยให้ทำตามสบายเถิดอย่าได้คิดขัดกังวลกับน้องเลย เป็นต้นแสดงให้เห็นว่านางไข่ฟ้านี้เป็นที่สอนให้สังคมรับรู้ ว่า สิทธิของภรณานั้นตัวคนที่เป็นภรรยาต้องยอมรับเรื่องใดที่เป็นเรื่องที่ทำให้สามีมีความสุขนางก็ไม่เคยขัดหรือไม่เคยเรื่องการที่สามีจะมีภรรยาเพิ่มอีกหลายคนนั้นในยุคนั้นถือว่าเป็นเรื่องปกติดังปรากฏในคำรับรองในเรื่องนางนกระจอกว่า อ้ายเอยอ้ายนั้นมิเมียซ้อนหลายคนบ่แห่งหนายบ่คือึงชาติเชื้อได้ชายซ้อนผู้เดียว^{๒๒๔} คือค่านิยมนี้ถือว่าเป็นเรื่องที่แน่นอนว่าคนอีสานยุคก่อนยอมรับว่าการมีเมียหลายคนเป็นเรื่องที่สังคมเห็นว่าไม่มีปัญหา ซึ่งผู้หญิงที่เป็นภรรยาจะต้องยอมรับสิทธิการเป็นภรณาร่วมกับคนอื่นนี้ได้ แม้ในเรื่องนางแดงอ่อนท้าวสุริยวงศ์นั้นก็มีเมียถึง ๔ คน ซึ่งหญิง ๔ คนต่างยอมรับในสิทธิของการมีสามี

^{๒๒๑} พระอริยานุวัตร, (อารีย์ เขมจารี), สุพรมโฆกขา, หน้า ๕๙.

^{๒๒๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗.

^{๒๒๓} พระอริยานุวัตร, (อารีย์ เขมจารี), สุพรมโฆกขา, หน้า ๓๙.

^{๒๒๔} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี นกระจอก (ท้าววรกิต นางจันทะจร), หน้า ๔๒.

ร่วมกันได้และผู้หญิงเป็นฝ่ายยื่นข้อเสนอเองและเมื่อเป็นเช่นนั้นทุกคนในฐานะภรรยา ก็ยอมรับกันได้
๒๒๕

๓.๖ สรุป

จากการกล่าวมาทั้งหมดจะพบว่า ในสังคมของชาวอีสานนั้นได้ให้ค่าและความสำคัญกับผู้หญิงไว้ค่อนข้างสูงในฐานะที่สตรีนั้นเป็นผู้ที่มีคุณค่ากับสังคมและโลกดั่งนั้น บทบาทของสตรีอีสานจึงมีความครอบคลุมทั้งในด้านการมีบทบาทหน้าที่ต่อครอบครัวและบทบาทหน้าที่ต่อสังคม ซึ่งถือว่าค่าสอนต่างๆที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานนั้นถือว่าเป็นบาทฐานของการให้คุณค่ากับสตรีและเป็นเสมือนหนึ่งคัมภีร์หลักที่แสดงให้เห็นว่าสตรีอีสานนั้นไม่ได้ถูกกดขี่หรือไม่ได้ถูกกดทับด้วยวัฒนธรรมของสังคม แต่เป็นผู้ที่สังคมอีสานนั้นได้วางหลักเกณฑ์ในการให้คุณค่าของสตรีเอาไว้ค่อนข้างสูงโดยเฉพาะมิติหลักๆของสตรีที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานก็คือ (๑) ความเป็นผู้ที่ซื่อสัตย์ ในฐานะของการเป็นภรรยาที่ดี สตรีอีสานได้แสดงความเป็นผู้ที่ซื่อสัตย์ไว้อย่างชัดเจนมากในกรณีของนางอ้ว ที่ไม่ยอมเปลี่ยนใจจากขูลูเพราะเหตุที่ว่าตนเองได้ตกเป็นภรรยาของขูลูแล้วไม่ว่าอะไรจะเกิดขึ้นก็ตามนางได้ตัดสินใจแล้วก็คือไม่เปลี่ยนใจ หรือกรณีของทางปทุมเกสร ในวรรณกรรมเรื่องจำปาสีตัน หรือวรรณกรรมเรื่องนางนกระจอกที่แสดงให้เห็นได้อย่างชัดเจนว่าสตรีนั้นเป็นผู้ที่มีความซื่อสัตย์เป็นอย่างมาก (๒) ความเป็นผู้ที่มีความกตัญญู สำหรับบทบาทที่ชัดเจนอีกประการหนึ่งของสตรีที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานทุกเรื่องที่น่าเสนอนั้นก็คือความกตัญญู ทั้งในฐานะที่เป็นลูกและผู้ที่ได้รับการอุ้มชูมา ดังนั้น สตรีอีสานจึงมีลักษณะของคนที่มีความกตัญญูเป็นที่ตั้ง ซึ่งความกตัญญูนั้นอาจจะต้องแยกให้ออกระหว่างการตอบแทนบุญคุณกับหลักการเพราะมีบางเรื่องที่สตรีชาวอีสานได้แสดงเจตจำนงต่อ “หลักหาร” และหลักศีลธรรมเอาไว้ค่อนข้างชัดเจนกล่าวคือ (๑) ความกตัญญูจะต้องนำมาเป็นข้ออ้างในการบังคับหรือกดขี่สตรีได้ เช่นกรณีของนางอ้วที่นางแยกออกได้ระหว่าเส้นแบ่งของความกตัญญูที่นางมีต่อมารดา กับความสำนึกทางศีลธรรมที่นางมีคือความ “เป็นธรรม” และความยึดมั่นในหลักการคือคนที่เป็ภรรยาใครแล้วจะไม่วันไปเป็นภรรยาคนอื่นในเวลาเดียวกันได้อีก (๒) ความกตัญญูต้องแยกออกจากการตอบแทนความต้องการของผู้ที่เลี้ยงดูมากกว่าผู้ที่เป็นบุตรนั้นไม่ยินยอม เช่น การแต่งงานกับคนที่ตนเองไม่ได้รักเพราะความต้องการของผู้เป็นมารดา อันนี้เป็นความจริงที่สตรีอีสานแยกออกได้เพราะไม่มีปรากฏในเรื่องใดเลยที่บุตรสาวจะถูกบังคับให้แต่งงานแล้วนางยินยอม การแต่งงานเกิดมาจากความยินยอมของบุตรสาวทั้งนั้น ดังนั้น กรณีของนางอ้วจึงถือว่าเป็นความเด่นหรือลักษณะที่เด่นของสตรีอีสานที่เป็นคนที่มีสติปัญญาแยกแยะในเรื่องหลักการกับเรื่องของศีลธรรมได้ (๓) ความเป็นผู้ที่รู้หน้าที่และมีความรับผิดชอบในทุกฐานะที่ตนมีอยู่อย่างบทบาทในการ ดูแลสามีหรือในการดูแลลูกที่ต้อง “หุงข้าว เป่าไฟ” ซึ่งคำๆนี้เป็นคำตอบที่ดีของบทบาทหน้าที่ในการเป็นผู้ที่มีความรับผิดชอบของสตรีอีสานได้เป็นอย่างดี (๔) ความเป็นผู้รู้จักสิทธิ และการยอมรับสิทธิ ของการเป็นทั้งลูกสาวและภรรยา ความเด่นของบทบาทหน้าที่ของสตรีอีสานอีกประการหนึ่งก็คือความเป็นผู้ที่รู้จักการยอมรับสิทธิ คือสิทธิของส่วนตัวในความเป็นมนุษย์ อันนี้เป็นหลักที่สตรีอีสาน

๒๒๕ เดชวโรภิกขุ (อินตา กวีวงศ์) รวมนิทานพื้นบ้านอีสาน ชุดที่ ๖ นิทานพญากวางคำ นิทานท้าวอีนิทานนางแดงอ่อน , หน้า ๒๒๘.

ได้แสดงบทบาทเอาไว้คือ รู้ว่าตนเองมีสิทธิ์อย่างไร เช่น กรณีของนางจันทราที่ไม่ยอมพูดจากับใคร แม้แต่บิดาของตนเองเพราะตนเองอธิษฐานเอาไว้แล้ว การไม่พูดกับผู้ชายถือว่าเป็นสิทธิ์ส่วนบุคคลที่ไม่มีใครสามารถที่จะแยกสิทธิ์หรือการเอาสิทธิ์ตรงนี้ของเธอไปได้ หรือกรณีของนางอ้วที่เธอเคารพสิทธิ์ในการตัดสินใจของตนเองว่าเมื่อเธอเลือกชูลูแล้วใครก็ไม่อาจจะมาบังคับเธอได้ และเมื่อถูกบังคับหนักๆนางก็ตัดสินใจหาทางออกด้วยการผูกคอตาย เป็นการหาทางออกที่ไม่มีใครจะก้าวล่วงสิทธิ์ของเธอได้ (๒)สิทธิ์ในการเลือกกว่าเธอจะเป็นภรรยาของใคร เธอก็สามารถที่จะเลือกได้ เช่นกรณีภรรยาของท้าวสุริยวงศ์ทั้ง ๔ นางที่เลือกที่จะเป็นภรรยาของสุริยวงศ์โดยการขอให้สุริยวงศ์ยอมรับการเป็นภรรยาร่วมกันของนางทั้ง ๔ นั้น ซึ่งเป็นสิทธิ์ที่นางต้องการ หรือสิทธิ์ของภรรยาคนแรกของสุพรหมโมกขาคือนางไข่มุกที่ยอมรับหญิงคนอื่นที่สามได้มามีชีวิตอยู่ด้วยกันโดยไม่มีการหึงหวงเป็นต้น อันนี้ถือว่าเป็นสิทธิ์ที่สตรีในวรรณกรรมอีสานที่นางต้องยอมรับเองและไม่มีการบีบบังคับ การยอมรับนี้ถือว่าเป็นไปโดยธรรมชาติ (๔) บทบาทในทางศาสนา เป็นอีกบทบาทหนึ่งที่มีความชัดเจนมากของสตรีอีสาน คือในวรรณกรรมอีสานโดยมากแสดงให้เห็นว่าสตรีอีสานจะต้องเป็นผู้ที่ใฝ่ในธรรม คือสนใจในเรื่องของพระศาสนาไม่เอาใจออกห่างพระศาสนาและมีบทบาทเกี่ยวกับพระศาสนามากทั้งในเรื่องของบทบาทการทำบุญรักษาศีลและเจริญภาวนา หรือจะเป็นบทบาทในการสอนธรรม เช่น กรณีของนางอ้วที่นางเป็นผู้หญิงที่มีความรู้ความสามารถมากเพราะเหตุที่นางไปศึกษาธรรมอยู่เป็นประจำทำให้นางเป็นคนที่สามารถสั่งสอนเรื่องศีลธรรมแก่คนอื่นได้

บทที่ ๔

วิเคราะห์บทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานที่มีต่อการส่งเสริมคุณธรรม จริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนา

๔.๑ บทนำ

วรรณกรรมอีสานถือว่าเป็นภูมิปัญญาของชาวพุทธอีสานที่ได้มีการประพันธ์ขึ้นมาทั้งเพื่อความบันเทิงและเพื่อการสอนธรรมะในทางพระพุทธศาสนา ซึ่งเนื้อหาของวรรณกรรมอีสานนั้นมาจากนิทานพื้นบ้านดั้งเดิม จากนั้นก็ได้นำมาปรับเพื่อให้เป็นนิทานชาดกตามแบบแผนของพระพุทธศาสนาเถรวาทแบบลังกาวงศ์ที่ได้รับอิทธิพลมาจากสุโขทัยและล้านนา เนื่องจากเดิมที่อาณาจักรล้านช้างตกอยู่ในการปกครองของอาณาจักรสุโขทัยและเป็นบ้านพี่เมืองน้องกับอาณาจักรล้านนามาเป็นระยะเวลาหลายปีทำให้ (๑) พระพุทธศาสนา (๒) แนวทางในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา (๓) พระไตรปิฎกเถรวาท และ (๔) คติของการเผยแผ่พระพุทธศาสนาเถรวาทได้เข้ามาสู่ดินแดนล้านช้าง ทำให้นักปราชญ์ชาวล้านช้างได้สร้างผลงานเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาออกมาเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะผลงานด้านการประพันธ์นิทานคำสอนหรือนิทานพื้นบ้านเดิมที่เล่าสืบๆ กันมาเป็นนิทานประวัติศาสตร์บ้าง นิทานเพื่อการบันเทิงบ้าง แต่เมื่อพระพุทธศาสนาเผยแผ่เข้ามาแล้วก็ได้ถูกปรับให้เป็นนิทานชาดกแนวเดียวกับนิทานธรรมบทหรือนิทานชาดกที่ปรากฏในพระไตรปิฎก โดยนำชื่อตัวละครในนิทานพื้นบ้านมาปรับเป็นตัวละครในชาดก เพื่อให้เห็นว่านิทานพื้นบ้านเหล่านี้เป็นนิทานชาดกเกี่ยวกับพระพุทธเจ้า ซึ่งการทำเช่นนี้ย่อมก่อให้เกิดความเชื่อศรัทธาว่าเรื่องที่ชาวล้านช้างเล่าๆ ต่อๆ กันมานั้นเป็นเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา เป็นเรื่องชาดกที่บอกเล่าเรื่องราวในอดีตของพระพุทธเจ้าซึ่งจะทำให้ผู้อ่านเกิดความเลื่อมใสศรัทธามากขึ้น

เมื่อพิจารณาเรื่องราวของนิทานพื้นบ้านอีสานหรือวรรณกรรมอีสานแล้วก็จะพบว่ามีเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับบทบาทของสตรีอย่างมากหรืออาจจะกล่าวได้ว่าสตรีในวรรณกรรมหลายเรื่องนั้นถูกนำมาเป็นตัวเอกในเรื่อง เพื่อให้เห็นว่าบทบาทของสตรีนั้นเป็นอย่างไร เช่น เรื่องนางผมหมอนนางแดงอ่อน เป็นต้น เป็นเรื่องที่ให้คุณค่าเกี่ยวกับบทบาทของสตรี ว่าสตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นมีบทบาทที่สำคัญอย่างไร ซึ่งในงานวิจัยเล่มนี้ก็จะมุ่งที่จะอธิบายถึงบทบาทของสตรีที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานว่ามีบทบาทอย่างไร โดยเฉพาะบทบาทที่เกี่ยวข้องกับการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมทางด้านพระพุทธศาสนานั้นถือว่าเป็นบทบาทที่มีความสำคัญ เนื่องจากว่าเป็นบทบาทที่มุ่งถึงการให้ความสำคัญกับการสอนธรรมหรือกระตุ้นให้มีการนำไปปฏิบัติหรือนำไปเป็นแบบอย่างของการปฏิบัติตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา โดยคุณธรรมและจริยธรรมทางด้านพระพุทธศาสนานั้นถือว่าเป็นกรอบแนวคิดคำสอนที่มุ่งให้ผู้ที่มีนำไปปฏิบัติเป็นคนดี ดังนั้น การศึกษาบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานในมุมหนึ่งก็คือการศึกษาเกี่ยวกับบทบาทที่เป็นตัวแบบหรือเป็นตัวอย่างของการเป็นสตรีผู้ที่ทำหน้าที่ในการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรม เช่น การทำบุญ การเป็นคนดีที่เข้าใจโลกและอยู่กับโลกอย่างมีความสุข ความเป็นผู้ที่มีความกตัญญูกตเวที เป็นต้น ซึ่งเป็นสิ่งที่จำเป็นสำหรับการนำไปสอนหรือนำไปเป็นแบบอย่างในการประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันได้ โดยประเด็นเรื่องของบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานที่มีผลต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนานั้น ผู้วิจัยได้

วางกรอบและดำเนินการศึกษาไว้เป็นแนวทางในการศึกษา ซึ่งเป็นเรื่องที่เราจะต้องนำมาศึกษาในรายละเอียดกันต่อไป

๔.๒ เปรียบเทียบบทบาทของสตรีในสมัยพุทธกาลกับสตรีในวรรณกรรมอีสาน

สำหรับประเด็นที่จะศึกษาต่อไปเกี่ยวกับเรื่องบทบาทของสตรีที่มีต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานก็คือ การศึกษาเนื้อหาที่เป็นเรื่องของ การเปรียบเทียบบทบาทและหน้าที่ของสตรีในสมัยพุทธกาลกับสตรีที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานก่อน เนื่องจากการที่เราจะทราบถึงบทบาทของสตรีที่มีต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนานั้นสิ่งแรกที่จะต้องศึกษาก็คือเป็นเรื่องขององค์ความรู้เรื่องบทบาทหน้าที่ของสตรีในสมัยพุทธกาลกับในวรรณกรรมอีสาน ว่าสตรีในสมัยพุทธกาลกับในวรรณกรรมอีสานนั้นว่าจะมีบทบาทหน้าที่เหมือนกันหรือแตกต่างกันอย่างไร โดยมีประเด็นที่จะต้องศึกษาดังต่อไปนี้

๔.๒.๑ บทบาทของสตรีในทางสังคม สำหรับบทบาทของสตรีในทางสังคมนั้นจากการศึกษาเรื่องของบทบาทและหน้าที่ของสตรีในสมัยพุทธกาลและในวรรณกรรมอีสานที่ได้ยกมาศึกษาทั้งหมด ๑๒ เรื่องนั้นพบว่า สตรีสมัยพุทธกาลและที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานมีบทบาทตามฐานะที่สามารถที่จะพิจารณาได้ดังต่อไปนี้

(๑) บทบาทที่เป็นบุตร

จากการศึกษามาทั้งหมดจะพบว่า บทบาทและหน้าที่ของสตรีในสมัยพุทธกาล ถือว่าสถานะของสตรีในฐานะของการเป็นลูกสาวนั้นไม่ได้เป็นเหมือนสมัยก่อนพุทธกาลที่สตรีในฐานะลูกสาวของคนอื่นดูนั้นเป็นสถานะที่ถูกกดขี่หรือถูกมองว่าเป็นคนที่ก่อให้เกิดความลำบากแก่ครอบครัว โดยศาสนาพราหมณ์หรือชาวฮินดูได้มีทัศนคติต่อสตรีในฐานะของบุตรสาวว่า (๑) ลูกสาวถูกมองว่าเป็นอุปสรรคและแหล่งที่เกิดความยุ่งยากและเจ็บปวดทุกข์ทรมานใจต่อครอบครัวคือพ่อในฐานะที่เป็นผู้นำครอบครัวนั้นมีความคาดหวังกับการได้ลูกชายมากกว่าลูกผู้หญิง โดยการได้ลูกชายถือว่าเป็นการได้รับพรอันยิ่งใหญ่จากพระเจ้าและผู้ที่เป้นบิดาจะสวดอ้อนวอนเพื่อให้ได้ลูกผู้หญิง^๑ เหตุที่ชาวฮินดูต้องการลูกชายมากกว่าลูกผู้หญิงก็เพราะผู้ที่เป้นบุตรชายย่อมสามารถที่จะดำรงวงศ์ตระกูลได้ หรือลูกชายสามารถปลดหนี้ ๓ อย่างให้กับครอบครัวได้ คือ (๑) หนี้ต่อการเป็นลูกศิษย์ของฤๅษีทั้งหลาย (๒) หนี้ต่อการประกอบพิธีฮัญถ์ต่อเทพเจ้า (๓) หนี้ต่อการให้เครื่องบวงสรวงแด่วิญญาณของบรรพบุรุษ^๒ ดังนั้นคนอินเดียยุคพระเวทจึงมีความปรารถนาอย่างยิ่งต่อการได้หรือมีบุตรชายมากกว่าบุตรสาว (๒) ในยุคพระเวทมีการไม่ให้ความสำคัญกับลูกผู้หญิงที่เกิดมา เนื่องจากว่าเป็นผู้ที่ไม่พึงปรารถนาให้กับผู้เป็นพ่อแม่ (๓) การให้ความสำคัญกับลูกชายและลูกสาวเท่าเทียมกันเกิดขึ้นในยุคปลายของพระเวทก็คือยุคฮินดู ดังนั้นเมื่อพิจารณาจากภาพรวมของคตินิยมต่อลูกสาวของชาวพราหมณ์ฮินดูนั้นยังถือว่าลูกสาวยังได้รับความสนใจน้อยกว่าลูกชายเพราะเกิดจากค่านิยมเรื่องการดำรงวงศ์สกุลและการสืบศาสนาแทนผู้เป็นบิดาหรือการปลดปล่อยหนี้ นอกจากนี้ ชนในยุคพราหมณ์ฮินดูนั้นจะพบว่าลูกสาวจะมีหน้าที่สำคัญก็คือ การรีดนมวัว การเลี้ยงน้อง ทอผ้าตัดผ้า และดูแลงานในบ้านอย่างเคร่งครัด

^๑ ผศ.ดร.อภิวัฒน์ โพธิ์สาน, แนวคิดสตรีฮินดู, (มหาสารคาม : อภิชาติการพิมพ์, ๒๕๖๐), หน้า ๑๔.

^๒ ผศ.ดร.อภิวัฒน์ โพธิ์สาน, แนวคิดสตรีฮินดู, หน้า ๑๕.

หรือการดูแลต้นข้าวหรือพืชพันธุ์ที่อยู่ในนา นอกจากนั้นแล้วในยุคปลายลูกสาวยังสามารถที่จะเรียนพระคัมภีร์ได้จนปรากฏว่ามีผู้รู้คัมภีร์ที่เป็นผู้หญิงเกิดขึ้นในยุคนี้เรียกว่า “พรหมวาที” เป็นปราชญ์ทางด้านศาสนาที่สามารถที่จะแต่งบทสวดเพื่อสรรเสริญพระเจ้าได้ แสดงให้เห็นว่าสตรีในยุคปลายได้รับการดูแลเอาใจใส่หรือให้ความสำคัญมากขึ้นก็เป็นที่ทราบกันว่าในยุคแรกๆ ของสังคมอินเดียนี้มีความนิยมที่เป็นการกดขี่สตรีรวมถึงการไม่ยอมรับความเป็นลูกสาวหรือการให้ความสำคัญกับลูกชายมากกว่าลูกสาว แต่ต่อมาในยุคปลายสังคมอินเดียก็ให้ความสำคัญกับลูกสาวมากขึ้นทั้งในแง่ของการทำงานและสิทธิในการศึกษาคัมภีร์ทางศาสนามากขึ้น ต่อมาเมื่อพระพุทธศาสนาเกิดขึ้นจะพบว่ากระแสการกดขี่หรือการมองลูกสาวในทางที่ไม่ให้ความสำคัญยังคงมีอยู่ แต่ในระยะต่อมาก็ผ่อนคลายลงเนื่องจากเมื่อพระพุทธศาสนาได้เกิดขึ้นแล้วพระพุทธองค์ได้ทรงสอนหรือให้คำกับบทบาทของสตรีมากขึ้น ดังปรากฏในเมื่อครั้งที่พระเจ้าปเสนทิแห่งแคว้นโกศลทรงผิตหวังไม่พอพระทัยที่พระนางมัลลิกาประสูติพระราชธิดา โดยตรัสกับพระเจ้าปเสนทิว่า

“ดูกร มหาบพิตรผู้เป็นใหญ่ยิ่งกว่าปวงชน แท้จริงแม้สตรีบางคนก็เป็นผู้ประเสริฐ พระองค์จงชูปเลียงไว้ สตรีที่มีปัญญา มีศีล ปฏิบัติแม่ผัวพ่อผัวดังเทวดา จงรักสามี บุรุษที่เกิดจากสตรีนั้นย่อมเป็นคนแก่กล้า เป็นเจ้าแห่งทิศได้ บุตรของภรรยาดี เช่นนั้น แม้ราชสมบัติก็ครอบครองได้”^๓

แสดงให้เห็นว่า ยุคก่อนที่พระพุทธศาสนาจะเกิดขึ้นนั้นค่านิยมเรื่องการมีบุตรชายนั้นยังคงมีอิทธิพลอยู่ แต่เมื่อพระพุทธองค์ทรงแสดงหลักคำสอนที่ให้คุณค่าและความสำคัญกับสตรีในฐานะที่เป็นบุตรสาวนั้นก็ทำให้สถานะและบทบาทของสตรีในฐานะบุตรีก็มีมากขึ้น หรือมีความผ่อนคลายมากขึ้น ทั้งในเรื่องของการศึกษาและในเรื่องของความรัก ความเอ็นดูในฐานะที่เป็นบุตรซึ่งพระไตรปิฎกไม่ได้กีดกันความเป็นบุตรในแง่ของบุตรชายหรือบุตรสาวเท่านี้แต่มองว่าบุตรนั้นเป็นความโชคดีของพ่อแม่แต่คนยุคสมัยพุทธกาลนั้นทั้งสองเพศเท่าเทียมกัน และในเรื่องของการทำหน้าที่ของความเป็นบุตรสาวก็จะพบว่าไม่แตกต่างไปจากบุตรชายก็คือการดูแลครอบครัวการทำหน้าที่เรื่องของการจัดการบ้านเรือนหรือการช่วยเหลืองานของบิดามารดาในฐานะที่เป็นบุพการี^๔

สำหรับบทบาทของสตรีที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสาน ซึ่งจากการศึกษามาทั้งหมดจะพบว่า สถานะของสตรีในสังคมอีสานในสมัยที่อาณาจักรล้านช้างได้มีความเจริญรุ่งเรืองนั้นจากการศึกษาวรรณกรรมมาทั้งหมดจะพบว่าสถานะของสตรีไม่ได้ถูกลดค่าหรือถูกกดขี่หรือลดความสำคัญลงไปกว่าบทบาทหน้าที่ของลูกชายเลย เนื่องจากชาวอีสานล้านช้างมีความเชื่อพื้นฐานที่ตั้งอยู่ในจริยธรรมอันดีงามของสังคมที่มุ่งที่จะให้ผู้ที่ เป็นบุตรสาวนั้นได้ทำหน้าที่เป็นแม่บ้านแม่เรือน และเมื่อมีลูกสาวผู้ที่เป็นบิดามารดาก็ไม่ได้รู้สึกเสียใจแต่อย่างใด แท้จริงกลับมีความยินดีและให้การดูแลเป็นอย่างดี เช่น ในเรื่องนกรูกระจำปาที่พ่อแม่ดูแลนางจันทระเป็นอย่างดี^๕ หรือกรณีของเรื่องนาง

^๓ ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๒๗/๑๕๐.

^๔ อัง.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๑๒๐/๑๑๔. พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๑๓๙. พันตรี ป. หลงสมบูรณ์, **พจนานุกรม มคอ-ไทย**, (กรุงเทพมหานคร : อาทรการพิมพ์, ๒๕๔๐), หน้า ๕๐๑.

^๕ พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, **นกรูกระจำก (ท้าววรกิต นางจันทระ)**, (ขอนแก่น : ศูนย์อนุรักษ์วรรณคดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, ๒๕๑๓), หน้า ๔-๗.

แต่งอ่อนบิดามารดาก็ให้การดูแลบุตรของตนเองเป็นอย่างดี^๖หรือเรื่องพระสุนทร-มโนราห์ก็เป็นเรื่องที่แสดงให้เห็นว่าบุตรสาวก็ได้รับการดูแลเป็นอย่างดี^๗ ในส่วนของบทบาทและหน้าที่ในวรรณกรรมอีสานได้ระบุชัดเจนถึงหน้าที่ความเป็นบุตรสาวดังนี้ คือ (๑) การปรนนิบัติรับใช้บิดามารดา หมายถึง การดูแลรักษาหรือการรับใช้พ่อแม่ในยามที่เรากำลังเติบโตขึ้นแต่ท่านกลับกำลังแก่หง่อมลง ซึ่งการดูแลปรนนิบัตินี้ได้แก่ การหาคับข้าว การช่วยเหลือการทำงานในด้านต่างๆ เช่น งานบ้านหรือธุรกิจที่จำเป็นที่เกิดขึ้นในครอบครัว ซึ่งวรรณกรรมอีสานนั้นได้มุ่งเน้นให้สตรีในฐานะบุตรสาวนี้ทำหน้าที่ในการเป็นลูกที่ดีคือ (๑) ทำกับข้าว เตรียมสำหรับทุกอย่างไว้ให้สมาชิกในครอบครัวให้พร้อม ซึ่งหน้าที่นี้เป็นหน้าที่โดยตรงของบุตรสาวของครอบครัวนั้น^๘ (๒) การรู้จักการควบคุมอารมณ์ไม่โมโหร้ายหรือเอาแต่ใจเพราะโดยมากผู้หญิงจะเอาแต่ใจและควบคุมอารมณ์ตนเองไม่ค่อยได้ ดังนั้น การควบคุมอารมณ์ของตนเองให้เป็นปกติจึงถือว่าเป็นหน้าที่อีกประการหนึ่ง (๓) ให้ปฏิบัติรับใช้บิดามารดาเหมือนกับทาสรับใช้ ด้วยการยกท่านให้อยู่สูงเปรียบเสมอเทวดาที่เมื่อเวลาจะพูดจะจากับท่านจะต้องพูดจาให้เพราะให้เป็นถ้อยความที่เป็นประโยชน์และจงใจไม่พูดให้ท่านเกิดความเสียอกเสียใจ^๙ (๔) ในยามหลับนอนพักผ่อน ยามที่ท่านจะต้องกินต้องทำกิจอื่นนั้นบุตรสาวจะต้องเอาใจใส่ให้มากๆ คือให้ดูแลอย่างใกล้ชิดไม่ปล่อยปละละเลยให้ท่านต้องลำบากการทำครัวฟันหลวต้องหาไว้ให้ครบ น้ำกินน้ำใช้ต้องเต็มตุ่มเต็มครันอย่างไม่บกพร่อง^{๑๐} (๕) กิจการอื่นใดที่เกี่ยวข้องต้องทำให้เสร็จอย่าค้างค้ำหรืออย่าให้ท่านต้องบ่นต้องว่า เมื่อมีอารมณ์ซึ่งเคียดก็ให้ออดทนไม่ด่าว่ากล่าวให้ท่านเกิดความเข้าใจหรือเกิดความน้อยเนื้อต่ำใจเป็นเด็ดขาด^{๑๑} จะเห็นได้ว่าบทบาทหน้าที่ในการดูแลบิดามารดาของสตรีที่เป็นบุตรสาวนั้นในวรรณกรรมอีสานได้เน้นมากเนื่องจากเห็นว่าหน้าที่ในการดูแลปรนนิบัติรับใช้ผู้มีพระคุณนั้นถือว่าเป็นเรื่องที่มีความจำเป็นและเป็นเรื่องที่สังคมในยุคนั้นๆ เห็นคุณค่าหรือให้ความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง

จากการศึกษามาทั้งหมดจะพบว่า บทบาทในการทำหน้าที่ในฐานะของสตรีที่เป็นบุตรในสมัยพุทธกาลและในวรรณกรรมอีสานนั้นจะพบว่าบทบาทของสตรีในฐานะบุตรสาวนั้นมีลักษณะที่เหมือนกันก็คือ (๑) สตรีโดยมากได้รับการรับรองสถานะหรือความเป็นบุตรคนหนึ่งของพ่อแม่ในสังคมซึ่งในฐานะของบุตรสาวก็เป็นบุตรคนหนึ่งที่ยึดติดที่จะต้องให้การอบรมเลี้ยงดูเท่าเทียมกัน ดังนั้นสถานะของสตรีทั้งสองสมัยจึงถือว่าไม่แตกต่างกันเนื่องจากว่าทั้งสมัยพุทธกาลและในสมัยล้านช้างนั้นสังคมสองยุคนี้แม้จะต่างกันแต่กระบวนการความคิดในเรื่องการยอมรับสถานะและบทบาทของสตรีก็ไม่แตกต่างกันคือ (๑) ยอมรับว่าสตรีเป็นมนุษย์คนหนึ่งซึ่งมีชีวิตและจิตใจที่ไม่แตกต่างไปจากบุรุษที่สตรีเองก็สามารถที่จะเป็นผู้ที่สามารถฝึกฝนและพัฒนาเพื่อเป็นผู้มีปัญญาและเป็นผู้นำสังคมหรือมี

^๖ เตชวโรภิกขุ (อินตา กวีวงศ์), **รวมนิทานพื้นบ้านอีสาน ชุดที่ ๖ นิทานพญากวางคำ นิทานท้าวอินนิทานนางแดงอ่อน**, (ขอนแก่น : คลังนาธรรม, ๒๕๔๖), หน้า ๒๒๐.

^๗ พระอริยมุนี (อารีย์ เขมปโต), **สัทน มโนรา**, (ขอนแก่น : คลังนาธรรม, ๒๕๑๓), หน้า ๓๔.

^๘ ผศ.ดร.อภิญญวัฒน์ โพธิ์สาน, **พุทธศาสนากับแนวคิดสตรี**, (มหาสารคาม : อภิชาติการพิมพ์, ๒๕๖๐), หน้า ๒๖-๒๗.

^๙ ปรีชา พิณทอง, **นางผมหมอม**, หน้า ๑๒.

^{๑๐} พรชัย ศรีสารคาม, **ชนะสันทะยอดคำสอน**, หน้า ๗.

^{๑๑} ปรีชา พิณทอง, **ขูลุนางอ้าว**, หน้า ๒๓. พรชัย ศรีสารคาม, **ชนะสันทะยอดคำสอน**, หน้า ๗.

โอกาสในการทำบุญกุศลเพื่อมรรคผลนิพพานได้ เพราะมนุษย์เราไม่ว่าเป็นผู้หญิงหรือผู้ชายนั้นเมื่อพิจารณาถึงสาระแล้วก็ประกอบไปด้วยองค์ประกอบที่เหมือนกันคือชั้น ๕ ที่เมื่อแยกแยะออกแล้วก็มีแค่ กายกับจิตหรือรูปกับนามเท่านั้น^{๑๒} หรือสตรีในสมัยพุทธกาลนั้นเมื่อพระพุทธศาสนาเกิดขึ้นแล้วความสำนึกของสังคมที่เห็นการกดขี่ในยุคนั้นสมัยพุทธกาลแล้วก็เห็นว่าการกดขี่สตรีเรื่องศาสนามีใช้ทางออกจึงได้ทำการเปลี่ยนแปลงความคิดเพื่อให้สตรีในการใช้ชีวิตเหมือนผู้ชาย ซึ่งสอดคล้องกับสตรีล้านช้างที่สังคมเห็นว่าสตรีนั้นไม่ว่าอยู่ในชนชั้นหรือศักดินาอะไรเขาก็เป็นคนหรือมนุษย์คนหนึ่งที่เกิดมาแล้วย่อมเป็นที่รักและที่ปรารถนาของพ่อแม่ เช่น เรื่องนางนกระจอกพระราชาผู้เป็นบิดาของนางจันทหรณ์มีความรักลูกสาวเป็นอย่างมาก แต่กลัวว่าลูกจะไม่มีสามี (ผัว) จึงพยายามหาอุบายที่จะทำให้ลูกสาวมีสามีหรือคู่ครองอันนี้ก็ถือว่าเป็นการยอมรับสถานะและบทบาทของสตรีที่ดีของสังคมล้านช้าง^{๑๓} หรือสังคมล้านช้างได้รับอิทธิพลของคำสอนของพระพุทธศาสนาโดยตรง ดังนั้น จึงไม่แปลกที่เราจะเห็นว่าสตรีนั้นจะเป็นผู้ที่มีสิทธิในเรื่องการยอมรับจากสังคมเท่าเทียมกับผู้ชาย^{๑๔} หรือเรื่องชาติกำเนิด ผมเห็นว่าจากสมัยพุทธกาลมาถึงสมัยล้านช้างนั้นผมว่าความคิดเรื่องการแบ่งแยกเพศมันเลยจุดที่เขาเรียกว่ากระบวนการกีดกันเพศไปแล้ว เนื่องจากสังคมล้านช้างหรือแม้แต่ล้านนาเองก็เชื่อในเรื่องกรรมและกฎแห่งกรรมมาโดยตลอด ดังนั้น จึงไม่แปลกเลยที่จะเห็นว่าชาวบ้านล้านช้างยอมรับสถานะลูกสาวว่าไม่แตกต่างไปจากลูกชาย^{๑๕} หรือผมว่าการยอมรับสตรีในบทบาทของลูกสาวนี้ส่วนหนึ่งมาจากรากเหง้าของวัฒนธรรมอีสานล้านช้างอยู่แล้วที่เดิมทีนับถือผีซึ่งคนอีสานล้านช้างเชื่อเรื่องโคตรตระกูล คือคำสอนของขุนบรมที่สอนว่าให้พี่น้องรักกันไม่ทำร้ายซึ่งกันและกันและไม่ให้มีการกดขี่ข่มเหงสตรี จริงอยู่แม้ว่าตำนานเรื่องขุนบรมจะเป็นเรื่องของนิทานปรัมปราแต่เมื่อพิจารณาถึงสาระตำนานนี้ก็ไม่ขัดกับกระแสพระพุทธศาสนาที่เน้นเรื่องการเท่าเทียมกันของมนุษย์จึงเป็นผลทำให้พระพุทธศาสนาเข้าได้กับความเชื่อของชาวอีสานล้านช้าง ซึ่งไม่ปฏิเสธเรื่องการให้เกียรติสตรีเท่าเทียมกับบุรุษ^{๑๖} (๒) ยอมรับว่าสตรีคือบุตรสาวที่บิดามารดาจะต้องเลี้ยงดูไม่แตกต่างไปจากบุตรชาย เพราะขึ้นชื่อว่าบุตรย่อมยังใจของบิดามารดาให้อ่อนได้เหมือนกัน ในสมัยพุทธกาลกับสมัยอีสานล้านช้างนั้นประเด็นนี้ไม่มีความแตกต่างเลย (๒) ในแง่ของบทบาทหน้าที่จะพบว่า ในสมัยพุทธกาลนั้นสตรีหรือบุตรสาวจะมีลักษณะอย่างหนึ่งก็คือการเป็นผู้ที่บิดามารดาจะต้องเก็บตัวไว้ในบ้าน ให้ทำงานบ้านเสียเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งก็เป็นหน้าที่ที่ได้รับการปฏิบัติสืบทอดมาจากยุคอินดู คือการรีดนมวัว หรือการเย็บปักถักร้อย การทำอาหาร และการดูแลบิดามารดาในฐานะที่เป็นผู้มีพระคุณ แต่ในรายละเอียดว่าอย่างนั้นในคัมภีร์ไม่ลงลึกในเรื่องของการให้คำอธิบายไว้มากนัก ส่วนบทบาทหน้าที่ของสตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นหน้าที่ที่จะต้องทำก็เป็นหน้าที่พื้นฐานของความเป็นสตรีก็คือการดูแลเรื่องกับข้าวหรือการเย็บปักถักร้อย โดยเฉพาะเรื่องของการดูแลบิดามารดานั้นถือว่าเป็นเรื่องที่คนอีสานล้านช้างต่างให้ความสำคัญกับความเป็นสตรีในฐานะของบุตรสาว คือจะต้องดูแลพ่อแม่เป็นอย่างดี จนอาจจะกล่าวได้ว่าเป็นจารีตที่จะต้องทำ เช่น การเลี้ยงดูบิดามารดานั้นต้องทำให้เป็นเรื่องหลักและต้องทำ

^{๑๒} สัมภาษณ์ รศ.ดร.โสวิทย์ บำรุงภักดิ์, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๑๓} สัมภาษณ์ รศ.อุดม บัวศรี, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๑๔} สัมภาษณ์ รศ.ดร.สมชัย ศรีนอก, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๑๕} สัมภาษณ์ ดร.แสวง นิลนามะ, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๑๖} สัมภาษณ์ ดร.อิทธิเทพ ผาตา, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

เสมือนว่าตนเองเป็นทาสรับใช้พ่อแม่เลยทีเดียว ซึ่งเมื่อนำมาเปรียบเทียบกับก็เป็นบทบาทหน้าที่ที่ไม่แตกต่างกัน ทั้งนี้ก็อาจจะมาจากสาเหตุที่ว่าวรรณกรรมอีสานได้รับอิทธิพลของพระพุทธศาสนาและเขียนขึ้นมาจากร่องรอยคติความเชื่อจากคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นหลัก ดังนั้น คติค่านิยมและการดำเนินชีวิตของสตรีทั้งสองยุคไม่แตกต่างกันมากนัก

(๒) บทบาทในฐานะที่เป็นภรรยา

สำหรับประเด็นต่อไปที่จะต้องนำมาศึกษาก็คือประเด็นเรื่องบทบาทหน้าที่ของสตรีในฐานะที่เป็นภรรยา ซึ่งจากการศึกษามาจะพบว่า สตรีไม่ว่าจะอยู่ในยุคไหนก็ตามสิ่งที่สตรีมีก็คือ ความเป็นเพศแม่และจะต้องมีหน้าที่ในการคลอดลูก ซึ่งการที่จะมีลูกได้นั้นจะต้องมีการแต่งงานเมื่อแต่งงานแล้วบทบาทและหน้าที่ของสตรีก็จะเปลี่ยนไปจากการเป็นบุตรสาวของครอบครัวก็จะกลายมาเป็นหน้าที่ของความเป็นภรรยาของสามี โดยบทบาทและหน้าที่ของการเป็นภรณยานั้นเราสามารถที่จะนำมาเปรียบเทียบกับได้ดังต่อไปนี้

(ก) บทบาทในฐานะที่เป็นภรรยาของสตรีในสมัยพุทธกาล

สำหรับบทบาทของสตรีในเรื่องการแต่งงานสมัยพุทธกาลนั้นถือว่าเป็นเรื่องที่มีอยู่ในวัฒนธรรมของฮินดูโบราณ โดยการแต่งงานนั้นฮินดูถือว่าเป็นจุดเริ่มต้นชีวิตและการเป็นคนเต็มคน หากคนใดยังไม่แต่งงานถือว่าเป็นคนที่ไม่เต็มคน ตามแนวทางจิตวิทยาและศีลธรรม โดยการแต่งงานของสตรีในวัฒนธรรมฮินดูโบราณนั้นมุ่งหวังผล ๓ ประการ คือ (๑) ธรรม คือการได้เริ่มต้นเพื่อทำหน้าที่ (๒) ประชา คือการให้กำเนิดบุตร และ (๓) รติ คือความเสพสุขทางเพศระหว่างคนสองคน^{๑๗} โดยการแต่งงานนั้นเรียกว่าเป็นพิธีการชื่อว่า “วิวาหะ” ซึ่งโดยธรรมเนียมแล้วฝ่ายผู้หญิงจะเป็นผู้ไปสู่ขอผู้ชายภายหลังจากที่ได้เกิดการเกี้ยวพาราสีและตกลงปลงใจกันแล้วโดยการเลือกสามีนั้นสังคมฮินดูให้อิสระแก่ผู้หญิงในการเลือกสามี โดยผู้หญิงจะมีสิทธิ์แต่งงานก็อายุราวๆ ๑๖ ปีบริบูรณ์ เมื่อเธอเลือกสามีแล้วฝ่ายบิดามารดาของผู้หญิงจะเป็นคนจัดงานแต่งงานให้ โดยการยกลูกสาวให้ฝ่ายชายพร้อมกับมีค่าสินสอดให้กับฝ่ายชายด้วย โดยค่าตัวนั้นก็ยังมีทรัพย์สินเงินทอง เครื่องประดับพร้อมด้วยสัตว์เลี้ยงหรือข้าทาสบริวารก็มี ซึ่งจำนวนของค่าสินสอดที่ทางฝ่ายบิดามารดาของผู้หญิงจะมอบให้เป็นค่าเลี้ยงดูลูกสาวตัวเองนั้นถือว่าขึ้นอยู่กับฐานะของครอบครัวและวรรณะนั้น ๆ^{๑๘} อนึ่ง เพื่อเป็นความรู้เกี่ยวกับการแต่งงานจะพบว่า หญิงสาวที่จะได้แต่งงานโดยไว จากการที่มีหนุ่มมาติดพันโดยมากนั้นจะมีเกณฑ์ที่หญิงสาวจะถูกหนุ่มๆ เลือกเป็นเจ้าสาวของตนเอง โดยมีหลักการพิจารณา ดังนี้ (๑) การศึกษา (๒) ความงาม (๓) ความมั่งคั่งแห่งทรัพย์สมบัติ (๔) สุขภาพ (๕) ขาดิสกุลดี^{๑๙} ซึ่งถือว่าเกณฑ์ ๕ ประการนี้ถือว่าเป็นหลักเกณฑ์ในการเลือกคู่ของหนุ่มฮินดูโบราณจะเลือกหญิงสาวมาเป็นคู่ของตนเอง หรือหญิงสาวที่จะถูกเลือกมาเป็นคู่ของชายหนุ่มก็ต้องมีคุณสมบัติหนึ่งใน ๕ ประการนี้ ส่วนในทางพระพุทธศาสนานั้นจะพบว่า พระพุทธศาสนาไม่ได้กำหนดวัตถุประสงค์ในการแต่งงานไปในแนวทางเดียวกับยุคพระเวท ๕ ประการนั้นแต่วัตถุประสงค์ของการแต่งงานของพระพุทธศาสนาจะเป็นไปเพื่อสืบทอดเผ่าพันธุ์และความเป็นไปของโลกเท่านั้น โดยผลของการแต่งงาน

^{๑๗} ผศ.ดร.อภิวัฒน์ โพธิ์สาน, แนวคิดสตรีฮินดู, หน้า ๔๘.

^{๑๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๘.

^{๑๙} อ้างแล้ว, หน้า ๕๙.

ก็คือ การมีบุตรทั้งบุตรชายและบุตรสาวซึ่งไม่ได้เป็นเหมือนกรอบความคิดของฮินดูหรือพระเวทเลย^{๒๐} สำหรับอายุของสตรีที่เหมาะสมกับการแต่งงานนั้นในทัศนะของชาวพุทธก็อยู่ประมาณ ๑๕-๒๐ ปี ซึ่งเป็นวัยที่เหมาะสมกับการแต่งงานและการมีบุตรและไม่เป็นหมั้น และการแต่งงานนั้นหญิงสาวจะเป็นผู้ที่มีสิทธิ์ในการเลือกสามีและฝ่ายบิดามารดาของฝ่ายหญิงเป็นผู้ที่ทำหน้าที่ในการจ่ายค่าสินสอดในการแต่งงาน โดยการแต่งงานของสมัยพระพุทธศาสนานั้นมีอยู่ ๒ ประเภท คือ (๑) วิวาหะ คือการแต่งงานแล้วไปอยู่กับฝ่ายชาย และ (๒) อาวหะ คือการแต่งงานแล้วฝ่ายชายต้องมาอยู่ที่บ้านฝ่ายหญิง^{๒๑} หรืออาจจะพูดให้ง่ายคือ วิวาหะ คือ การแต่งงานออก ส่วนวิวาหะ เป็นการแต่งงานเข้านั่นเอง ซึ่งรูปแบบของการแต่งงานแบบนี้ก็มีมาจนถึงสมัยปัจจุบันในสังคมชาวพุทธทั่วไป เช่น พม่า ไทย ลาว เป็นต้น อนึ่งจะพบว่าหลักการที่สตรีจะเลือกสามีในทางพระพุทธศาสนานั้นก็มีอยู่ ๖ ประการ คือ (๑) การศึกษา (๒) ความสวยงาม (๓) ความประพฤติดี (๔) ความเชื่อในศาสนา (๕) ทรัพย์สมบัติ (๖) ชาติสกุลดี^{๒๒}

นอกจากนั้นหญิงสาวจะไม่เลือกสามีที่ไม่ดีโดยการพิจารณาหลักการดังนี้ ๑. เพราะความเป็นคนจน ๒. เพราะความเป็นคนป่วยกระเสาะกระแสะ ๓. เพราะความเป็นคนแก่ชรา ๔. เพราะความเป็นคนโง่เขลา ๕. เพราะความเป็นคนโง่เขลา ๖. เพราะความเป็นคนมีเมาน์ในกามคุณ ๗. เพราะคล้อยตามกิจการงานทั้งปวง ๘. เพราะหาทรัพย์ทั้งปวงเพิ่มเติมไม่ได้^{๒๓} นอกจากนี้ เมื่อแต่งงานแล้วสตรีย่อมมีลักษณะที่สามารถแบ่งเป็นประเภทได้ ๗ ประเภท คือ ๑. ภรรยาดุจเพชรฆาต คือ ภรรยาที่คิดประทุษร้าย ไม่เกื้อกูลอนุเคราะห์ ยินดีต่อชายเหล่าอื่น ดุหมั่นสามี เป็นหญิงที่เขาสื่อมาด้วยทรัพย์ พยายามฆ่าสามี ๒. ภรรยาดุจนางโจร คือ ภรรยาที่มุ่งจะยกยอกทรัพย์แม้มีจำนวนน้อยที่สามีประกอบศิลปกรรม พาณิชยกรรม และกสิกรรมได้มา ๓. ภรรยาดุจนายหญิง คือ ภรรยาที่ไม่สนใจกิจการงาน เกียจคร้าน กินจุ หยาดคาย ดุร้าย มักพูดคำชั่วหยาด ช่มชู้สามีผู้ขยันหมั่นเพียร ๔. ภรรยาดุจมารดา คือ ภรรยาที่เป็นผู้เกื้อกูลอนุเคราะห์ทุกเมื่อ คอยรักษาทรัพย์ที่สามีหาได้ไว้ ๕. ภรรยาดุจพี่สาวน้องสาว คือภรรยาที่เป็นเหมือนพี่สาวน้องสาว มีความเคารพในสามีของตน ๖. ภรรยาดุจเพื่อน คือ ภรรยาเห็นที่สามีแล้วชื่นชมยินดี เหมือนเพื่อนเห็นเพื่อนผู้จากไปนานแล้วกลับมาเป็นหญิงมีตระกูล มีศีล มีวัตรปฏิบัติต่อสามี ๗. ภรรยาดุจทาสี คือ ภรรยาที่ถูกสามีขู่จะเข่นตีก็มิโกรธ สงบเสงี่ยม ไม่คิดขุ่นเคืองสามี อดทนได้ มิโกรธ ประพฤติคล้อยตามอำนาจสามี^{๒๔}

ในสมัยพุทธกาลเมื่อสตรีแต่งงานแล้วต้องทำหน้าที่ในการเป็นภรรยาที่ดีก็คือการทำตามหลักทศ ๖ ได้แก่ ๑. จัดการงานดี ๒. สงเคราะห์คนข้างเคียงของสามีดี ๓. ไม่ประพฤติผิดใจ ๔. รักษาทรัพย์ที่สามีหาได้ ๕. ขยันไม่เกียจคร้านในกิจการทั้งปวง^{๒๕} หรือหลักอีกประการหนึ่งก็คือ

^{๒๐} ผศ.ดร.อภิวัฒน์ โพธิ์สาน, พระพุทธศาสนากับแนวคิดอิสตรี, (มหาสารคาม : อภิชาติการพิมพ์, ๒๕๖๐), หน้า ๗๐.

^{๒๑} ผศ.ดร.อภิวัฒน์ โพธิ์สาน, พระพุทธศาสนากับแนวคิดอิสตรี, หน้า ๗๓.

^{๒๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๒.

^{๒๓} ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๒๙๗/๑๔๓.

^{๒๔} อัง.สตุตถก. (ไทย) ๒๓/๖๓/๑๒๓.

^{๒๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๖๙/๒๑๔.

การปฏิบัติต่อพ่อแม่ผู้มีอำนาจด้วยความเคารพและดูแลทรัพย์สินรวมถึงบุตรธิดาด้วยดี นอกจากนั้น ยังต้องมีจริยธรรมในการครองเรือนก็คือ

๑. ไม่นำไฟข้างในออกไปข้างนอก หมายถึง หญิงสะใภ้ผู้ไปอยู่ในตระกูลของสามี และเมื่อได้เห็นโทษ (เรื่องไม่ดี) สิ่งใดสิ่งหนึ่งของบิดามารดาของสามีและของสามีของตนเข้า อย่าเพิ่งนำไปบอกเล่าแก่คนอื่นผู้อยู่ภายนอกเรือน

๒. ไม่นำไฟข้างนอกเข้าไปข้างใน หมายถึง หญิงสะใภ้ เมื่อได้ยินได้ฟังถ้อยคำของคนบ้านใกล้เรือนเคียงกล่าวตำหนินินทาบิดามารดาของสามีและสามีของตนเองแล้ว อย่าเพิ่งนำคำของคนเหล่านั้นมาบอกเล่าให้บิดามารดาของสามี และสามีของตนทราบ

๓. ควรให้แก่ผู้ให้เท่านั้น หมายถึง ขนเหล่าใด อยู่ใกล้หรือห่างไกลกันมาเยี่ยมสิ่งของเครื่องใช้ ครั้นเสร็จแล้วนำส่งคืน แม้ภายหลังมาขอเยี่ยมอีก หญิงสะใภ้ก็พึงให้เยี่ยมอีก

๔. ไม่ควรไม่ให้แก่ผู้ไม่ให้ หมายถึง ขนเหล่าใดจะอยู่ใกล้กันหรืออยู่ไกลกันก็ตาม ยืมสิ่งของไปแล้วไม่นำมาคืนให้ หญิงสะใภ้ อย่าพึงให้แก่ชนเหล่านั้นอีก

๕. ควรให้แก่ผู้ที่ให้และไม่ให้ หมายถึง ญาติมิตรทั้งฝ่ายสามีหรือฝ่ายตนเองเป็นคนยากจน มาขอยืมสิ่งของเครื่องใช้ไปแล้ว เมื่อเสร็จธุระแล้ว เขาจะส่งคืนหรือไม่ส่งคืนก็ตาม แม้ภายหลังมาเยี่ยมอีก หญิงสะใภ้พึงให้เยี่ยมอีก

๖. ควรนั่งให้เป็นสุข หมายถึง หญิงสะใภ้พึงกำหนดสถานที่ควรนั่งและไม่ควรนั่ง เช่น ไม่ควรนั่งริมประตูเข้าบ้าน ไม่นั่งชันห้วเข้า หรือไม่นั่งในที่สูงกว่าสามีและบิดามารดาของสามีของตน และควรนั่งให้เรียบร้อย อาทิ นั่งพับเพียบ

๗. บริโภคให้เป็นสุข หมายถึง หญิงสะใภ้ ไม่ควรบริโภคก่อนบิดามารดาสามีหรือสามีของตน พึงคอยดูแล และเพิ่มเติมสิ่งที่บกพร่องหรือยังไม่ได้ เมื่อท่านบริโภคแล้ว ตนจึงบริโภคภายหลัง

๘. ควรนอนให้เป็นสุข หมายถึง หญิงสะใภ้ยามจะหลับนอน อย่าเพิ่งนอนก่อนบิดามารดาของสามีและสามีของตน พึงทำวัตรปฏิบัติปรนนิบัติบิดามารดาของสามีและสามีของตนให้เสร็จเสียก่อน ตนจึงนอนทีหลัง

๙. ควรบูชาไฟ หมายถึง หญิงสะใภ้พึงบำรุงบำเรอบิดามารดาของสามี ให้มีความยำเกรงในบิดามารดาของสามี ยกท่านเหล่านั้นไว้เหมือนกองไฟที่บำรุงบูชา

๑๐. ควรเคารพเทวดาประจำบ้าน^{๒๖} หมายถึง หญิงสะใภ้ พึงทำการนอบน้อมบิดามารดาของสามีของตน มีความเคารพ และตั้งท่านเหล่านั้นไว้เหมือนเทวดา ที่ชนทั้งหลายพากันกราบไหว้บูชา ดังพุทธภาษิตที่ว่า “สุสฺสุสา เสฏฺฐา ภริยานํ บรรดาภรรยาทั้งหลาย ภรรยาผู้เชื่อฟังเป็นผู้ประเสริฐที่สุด”^{๒๗}

นอกจากนี้ภรรยาที่ดีในทางพระพุทธศาสนาก็ต้องมีลักษณะหรือมีคุณสมบัติสำคัญ ๔ ประการ คือ ๑. มีความรักในสามีเหมือนมารดารักบุตรน้อย ๒. มีความเคารพเหมือนน้องสาวเคารพพี่ชาย ๓. มีความซื่อตรงเหมือนเพื่อนร่วมตาย ๔. และมีความจงรักภักดีเหมือนทาสีรักนาย

^{๒๖} อจ. เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๕๘/๒๗.

^{๒๗} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๓๐/๑๑.

จากการกล่าวมาจะพบว่า บทบาทและหน้าที่ของสตรีในมุมมองของพระพุทธศาสนานั้นจะพบว่า เมื่อมีการแต่งงานแล้วสิ่งที่พระพุทธศาสนาเน้นย้ำนั้นก็คือ (๑) การดูแลสามี ด้วยการจัดการบ้านเรือนให้ดีและดูแลเรื่องของพ่อแม่บิดามารดา ญาติพี่น้องของฝ่ายสามี (๒) ไม่มีประพฤตินอกใจเอาใจใส่ในการดูแลครอบครัวบุตรสาวและบุตรชาย ซึ่งถือว่าสองประการนี้เป็นหลักของการทำหน้าที่ภรรยาที่ดี และหลีกเลี่ยงจากการกระทำที่ก่อให้เกิดความเสียหายแก่สามีและครอบครัว อนึ่ง พระพุทธศาสนา เน้นย้ำว่าภรรยาที่ดีจะต้องเป็นผู้ที่มีศีลธรรม โดยการเป็นภรรยาที่ดีนั้นจะมีลักษณะที่สำคัญก็คือทำให้ครอบครัวแม่แต่ความสุข ไม่มีปัญหาระหว่างสามีและภรรยา หากเสียชีวิตลงไปแล้ว จะได้เกิดเป็นเทวดา ดังพุทธพจน์ที่ว่า

“สตรีผู้เป็นบัณฑิต ย่อมไม่ดูหมิ่นสามี ผู้มีความเพียร ขวนขวายเป็นนิจ เลี้ยงตนเองทุกเมื่อ ผู้ให้สิ่งที่ต้องการได้ทุกอย่างไม่ทำให้สามีขุ่นเคือง ด้วยการแสดงความหึงหวง ยกย่องทุกคนที่สามีเคารพ เป็นคนขยัน ไม่เกียจคร้าน สงเคราะห์คนข้างเคียงของสามี ปฏิบัติถูกใจสามี รักษาทรัพย์ที่สามีหามาได้ สตรีผู้ยังประพฤติดามใจสามีอยู่อย่างนี้ จะเข้าถึงความเป็นเทวดา เหล่ามนาปายิกา”^{๒๘}

“หญิงใดเป็นภรรยาของสามีที่ยากจนก็พลอยยากจนด้วย เมื่อสามีร่ำรวยก็พลอยร่ำรวยมีชื่อเสียงด้วยหญิงนั้นนับว่าเป็นภรรยาสุประเสริฐของเขา ส่วนหญิงที่เป็นภรรยาของชายผู้ไม่มีเงินทองอยู่แล้วไม่น่าอัศจรรย์เลย”^{๒๙}

ตามข้อความที่ปรากฏในพระพุทธพจน์นี้เราจะพบว่า “บรรดาภรรยา ภรรยาผู้เชื้อฟุ้งดีประเสริฐที่สุด”^{๓๐} และ “ภรรยาเป็นเพื่อนที่ยอดเยี่ยมในโลกนี้”^{๓๑} ซึ่งลักษณะของสตรีดังกล่าวนี้จะพบว่าเป็นลักษณะที่เป็นภรรยาที่ดีที่บ่งถึงพฤติกรรมทางด้านศีลธรรม และถือว่านั่นเป็นลักษณะที่สำคัญของการเป็นภรรยาที่ดี เนื่องจากได้เป็นผู้ที่ได้ทำหน้าที่ของความเป็นภรรยาที่ดีไม่ขาดตกบกพร่อง ซึ่งถือว่าเป็นสิ่งที่พระพุทธศาสนาได้กำหนดไว้

(ข) บทบาทในฐานะที่เป็นภรรยาของสตรีในวรรณกรรมอีสาน

สำหรับในวรรณกรรมภาคอีสานได้กล่าวถึงบทบาทหน้าที่ของสตรีที่เป็นภรณยานั้นจากการพิจารณาภาพรวมของสังคมยุคล้านช้างจะพบว่าสมัยล้านช้างก่อตัวขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ร่วมสมัยเดียวกันกับสมัยสุโขทัยและสมัยล้านนา ซึ่งสองสมัยหรือสองอาณาจักรนี้ได้รับอิทธิพลของพระพุทธศาสนาหลักธรรมาภิบาลโดยตรง และการดำเนินชีวิตหรือการปกครองผู้คนในสังคมนั้นโดยมากใช้กฎหมายที่มีพื้นฐานมาจากกฎศีลธรรมของพระพุทธศาสนา และการดำเนินชีวิตของผู้คนในสังคมก็เป็นการดำเนินชีวิตไปตามวิถีทางแห่งความเป็นชาวพุทธที่มุ่งตรงต่อการบรรลุความสุขทั้งทางด้านร่างกายและจิตใจ

ในส่วนของคตินิยมในเรื่องของสังคมเกี่ยวกับการมีลูกผู้หญิงหรือผู้ชายนั้นไม่มีปัญหาในสังคมล้านช้างเนื่องจากสังคมล้านช้างเป็นสังคมที่มีการให้ความสำคัญกับบุตรชายหรือหญิงเท่าเทียมกัน แต่เมื่อบุตรเจริญวัยขึ้นก็จะมีการหาคู่ครองให้โดยชาวล้านช้างหรือผู้คนในอุษาคเนย์นี้แม้ว่า

^{๒๘} อ.อรรถก. (ไทย) ๒๓/๔๗/๓๒๒-๓๒๓.

^{๒๙} ข.ข. (ไทย) ๒๗/๘๐/๑๗๓.

^{๓๐} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๔/๑๓-๑๔.

^{๓๑} ส.ส.อ. (ไทย) ๑๕/๕๔/๖๙.

จะมีคดีเรื่องของการเห็นความสำคัญกับผู้ชายในฐานะที่เป็นผู้นำรัฐหรือครอบครัวก็ตาม แต่คดีเรื่องการแต่งงานหรือการมีครอบครัวนั้นก็ไม่ได้มีคดีแบบอินเดียก็คือฝ่ายหญิงไปแต่งงานหรือต้องเป็นฝ่ายไปขอฝ่ายชายแต่งงาน เนื่องจากสังคมล้านช้างเห็นว่าสตรีหรือหญิงสาวนั้น “เป็นทรัพย์สินของผู้เป็นบิดามารดา” ดังนั้น บิดามารดาจึงมีสิทธิในการเรียกร้องค่าสินสอดจากฝ่ายชายในฐานะที่บิดามารดาเป็นผู้ที่เลี้ยงดูฝ่ายหญิงมา ดังนั้น การแต่งงานจึงเป็นฝ่ายชายที่จะต้องหาสินสอดมาแต่งงานกับฝ่ายหญิง อนึ่ง คดีเรื่องผู้ชายมาขอผู้หญิงแต่งงานนี้ในสังคมล้านช้างมีพื้นฐานความเชื่อมาจากระบบเผ่าที่เผ่าหรือกลุ่มชาติพันธุ์ลาวนั้นให้ความสำคัญกับการรักษาระบบ “ตระกูล” ที่ทุกคนจะต้องเคารพโคตรเหง้าหรือตระกูลของฝ่ายหญิง เมื่อฝ่ายชายพึงพอใจฝ่ายหญิงก็ต้องมาสู่ขอหรือการมาเสียผีให้กับบรรพบุรุษหรือผู้ปกครองของฝ่ายหญิงเพื่อจะได้ฝ่ายหญิงไปครอบครอง ดังนั้น กลุ่มชาติพันธุ์ลาวในอาณาจักรล้านช้างจึงไม่ได้มีคตินิยมในเรื่องการแต่งงานแบบอินเดียทั้งๆ ที่รับอารยธรรมของพระพุทธศาสนาจากอินเดียโดยตรง

ในด้านการแต่งงานนั้นสตรีในวรรณกรรมอีสานมุ่งถึงการแต่งงานเพราะ (๑) ต้องการสืบตระกูล และ (๒) ต้องการสืบสายพันธุ์ของคนในโลก (๓) มุ่งที่จะก่อให้เกิดการสร้างบ้านแปงเมือง ดังนั้นเมื่อถึงเวลาหรือแต่ละฝ่ายเจริญวัยมาแล้วก็ต้องมีการแต่งงาน โดยการแต่งงานนั้นฝ่ายหญิงจะต้องมีอายุตั้งแต่ ๑๖ ปี เป็นต้นไป ส่วนฝ่ายชายนั้นไม่จำกัดอายุ เมื่อแต่งงานแล้วฝ่ายหญิงจะต้องมีบทบาทหน้าที่ ดังนี้

๑. การเคารพยกย่องและเชื่อฟังสามี เช่น ในวรรณกรรมเรื่องคลองสิบสี่ที่ว่า เมื่อสามีจะเข้านอนนั้นให้ภรรยาล้างเท้าสามีก่อน หรือเมื่อถึงวันพระให้เอาดอกไม้ธูปเทียนมาสมมาสามี ซึ่งเป็นการให้เกียรติสามีอย่างสูง นอกจากนั้นสิ่งที่ต้องปฏิบัติต่อสามีนั้นก็ยังมีดังนี้ คือ (๑) ไม่ด่าหรือว่ากล่าวสามีอย่างรุนแรง หากว่าหญิงใดก็ตามที่มีพฤติกรรมดังกล่าวจะถือว่าเป็นหญิงที่ไม่ดี^{๓๒}

(๒) การให้ความเคารพสามีนี้ยังปรากฏในนิทานเรื่องขูลุนางอ้ว ตอนที่นางอ้ว เมื่อลักลอบได้เสียกับขูลู โดยที่มารดาของนางไม่รู้ นางอ้วได้ให้ความเคารพขูลูเยี่ยงสามี และให้ความสำคัญแก่สามีมาก เพราะหญิงถ้าถูกชายทอดทิ้งจะกลายเป็นหญิงที่ไม่ดี ตามความเชื่อและคตินิยมของสังคมอีสาน โดยเฉพาะหญิงที่อยู่สถานภาพหม้าย จะได้รับการดูหมิ่นดูแคลนจากสังคมว่าเป็นหญิงที่มีความบกพร่องต่างๆ จนเป็นเหตุให้สามีต้องทอดทิ้ง^{๓๓}

(๓) ในตอนที่สามีเจ็บป่วยภรรยาจะต้องคอยดูแลเอาใจใส่สามี ซึ่งถือเป็นหน้าที่ของภรรยา ดังเช่น นางกองสี จากเรื่องท้าวคำสอน นางได้ปรนนิบัติสามีเป็นอย่างดี^{๓๔}

(๔) ในฐานะที่เป็นภรยานั้นจะต้องมีการให้ความรักและซื่อสัตย์ต่อสามี ซึ่งผู้แต่งวรรณกรรมได้พยายามอธิบายหรือเน้นย้ำถึงบทบาทของสตรีในการเป็นผู้ที่จะต้องมีความรักในสามีเป็นอย่างยิ่ง และลักษณะของสตรีที่สังคมอีสานยกย่องนั้น จะต้องยึดมั่นในจารีตประเพณี มีความรักและซื่อสัตย์ต่อสามี^{๓๕} คือการเป็นภรรยาที่ดีนั้นจะต้องไม่ประพฤติดนในทางเสื่อม โดยคบกันหลาย

^{๓๒} พรชัย ศรีสารคาม, *ท้าวคำสอน*, (มหาสารคาม : วิทยาลัยครูมหาสารคาม, ๒๕๒๗), ๒๒.

^{๓๓} ปรีชา พินทอง, *ขูลุนางอ้ว*, (อุบลราชธานี : โรงพิมพ์สิริธรรม, ๒๕๒๔), หน้า ๓๔.

^{๓๔} พรชัย ศรีสารคาม, *ท้าวคำสอน*, หน้า ๒๗.

^{๓๕} เทวโรภิกขุ, (อินตา กวีวงศ์), *รวมนิทานพื้นบ้านอีสาน ชุดที่ ๖ นิทานพญากวางคำ นิทานท้าวอินตานางแดงอ่อน*, หน้า ๒๖๘.

ชายในทางซู้สาวให้ใส่ใจแต่ชายเพียงคนเดียว เพราะการเป็นคนหลายใจนั้นถือว่าการกระทำที่ก่อให้เกิดผลไม่ดีกับทั้งผู้กระทำและผู้ถูกกระทำคือ ทั้งสามีและภรรยาจะต้องได้รับผล ฝ่ายสามีคือเกิดความเสียใจ ภรรยาที่ทำการก็เกิดความทุกข์ในนรก เป็นต้น^{๓๖}

(๕) การปรนนิบัติสามี สังคมอีสานนั้นถือว่าการปรนนิบัติหรือในภาษาอีสานคือ บั้วระบัด หรือปิ่นปั่ว สองคำนี้หมายถึงการปรนนิบัติรับใช้สามีโดยการปรนนิบัตินั้นมีอยู่ ๒ ประการ คือ (๑)ปรนนิบัติทางกาย ได้แก่ (ก) การดูแลเกี่ยวกับการเป็นอยู่ในเรื่องของข้าวน้ำ หรือการดูแลยามเจ็บป่วย (ข) การดูแลในเรื่องการร่วมประเวณีหรือการมีเพศสัมพันธ์ร่วมกันของสามีภรรยาซึ่งข้อนี้ถือว่าเป็นเรื่องหลักที่ภรรยาต้องทำหน้าที่หากภรรยาไม่ทำหน้าที่ก็อาจจะเกิดปัญหาได้ (๒) ปรนนิบัติทางใจก็คือการเอาใจใส่ในเรื่องของความสุขทางใจ เช่น การดูแลจัดการบ้านเรือนดีไม่มีปัญหากับคนในบ้านพูดจาเสนาะหูและให้กำลังใจสามีในยามที่สามีไปทำงานหรือยามที่ทำงานผิดพลาดมากที่ต้องเอาใจใส่ให้กำลังใจไม่ทอดทิ้งอันนี้ถือว่าการปรนนิบัติทางใจ ซึ่งหน้าที่ทั้ง ๒ ประการนั้นถือว่าเป็นเรื่องที่มีความสำคัญเป็นอย่างมาก และคนอีสานโดยมากก็ให้ความสำคัญกับการทำหน้าที่ของสตรีในบทบาทนี้ค่อนข้างมาก

(๖) การให้ความรักและซื่อสัตย์ต่อสามี สำหรับบทบาทในเรื่องของการให้ความรักและความซื่อสัตย์ต่อสามีของสตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นถือว่าเป็นเรื่องที่มีความสำคัญมาก โดยคำว่าซื่อสัตย์นั้น หมายถึง การมีใจมั่นคงต่อสิ่งใดสิ่งหนึ่งไม่ว่าจะเป็นบุคคลหรือเป็นหน้าที่การทำงานโดยสภาวะของความซื่อสัตย์นั้นก็คือ การซื่อตรงต่อคำมั่น การซื่อตรงต่อจิตใจ และการซื่อตรงต่อการทำงาน ในกรณีของการแต่งงานนั้นความซื่อสัตย์จะมีต่อคำมั่นสัญญาระหว่างชายหญิงที่รักกัน หรือคำมั่นสัญญาต่อการประกอบพิธีแต่งงานที่มีผู้มาร่วมงานอันเป็นสักขีพยานแห่งการอยู่ร่วมกันนั้น ดังนั้น คำว่า ความซื่อสัตย์ของคู่สามีภรรยาต้องมีอยู่ ๒ กรอบหลักๆ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น ซึ่งความซื่อสัตย์ต่อสามีนั้นวรรณกรรมอีสานให้ความสำคัญมากดังปรากฏในเรื่องพญากวางคำ ที่ภรรยาของพญากวางคำบอกว่าผู้หญิงเป็นคนที่อ่อนแอจะเอาไปเปรียบกับผู้ชายไม่ได้ ผู้ชายที่เป็นสามีนางนั้นต้องเป็นที่พึ่งเป็นแสงสว่างให้กับนาง นางต้องให้เกียรติกับสามีนั้นเอาเขาเป็นที่พึ่งธรรมดาคนเราก็มียุติแล้วแต่การที่จะอยู่ร่วมกันได้อย่างมีความสุขนั้นภรรยาจะต้องรักและให้เกียรติสามี ยอมรับในความเป็นผู้นำของเขา หากไม่ยอมรับก็จะอยู่กันยาก หรืออาจจะเลิกรากันไปได้^{๓๗} หรือในเรื่องพระสุธน มโนราห์ ปรากฏตอนที่นางมโนราห์ถูกขับไล่จากเมืองของท้าวสีทนในขณะที่ท้าวสีทนไม่อยู่นางจึงคำนึงถึงคนรักคือสามีของตนว่านางมีความรักต่อสามีมากของให้สามีของตนเองนั้นมีความสุขอย่างทุกข์ร้อนในขณะที่ตนเองไม่อยู่^{๓๘} หรือปรากฏในเรื่องจำปาสี่ต้นตอนที่นางปทุมเกสรถูกท้าวพันธมหายักษ์ลักตัวไป และยักษ์จะนำนางไปเป็นมเหสี นางไม่ยอมและคิดจะหนียักษ์ จึงขอให้เทวดาและพระฤๅษีผู้เป็นพ่อบุญธรรมช่วยให้นางหนีพ้นยักษ์ด้วย เหตุการณ์ตอนนี้แสดงให้เห็นความซื่อสัตย์ และจงรักภักดีต่อพระสวามี ของนางปทุมเกสรอย่างชัดเจน แม้ว่าท้าวพันธมหายักษ์จะทรงพูดจาเกลี้ยกล่อมอย่างไรนางก็ไม่

^{๓๖} ชัยสิทธิ์ เศรษฐบุบผา, อินทนิยานสอนลูก, หน้า ๑๒.

^{๓๗} พิพุล มลิวัลย์, ขุนทิง, หน้า ๔๓.

^{๓๘} พระอริยมุนี (อารีย์ เขมปัตโต), สัทธ มโนรา, (ขอนแก่น : คลังนาธรรม, ๒๕๑๓), หน้า ๓๘.

ใจอ่อน^{๓๙}วรรณกรรมเรื่องนางแตงอ่อน ตอนที่นางแตงอ่อนถูกนางทั้งห้ากลั่นแกล้งว่าตนเองคลอดลูกออกมาเป็นจระเข้โดยการสับเปลี่ยนเด็กตอนที่คลอด เมื่อทำมหายงษ์กลับมาจากไปคล้องช้างจึงทำการสอบสวนแต่ก็ได้ความจริงตามที่ฝ่ายนางทั้งห้าได้ให้สินบนกับข้าราชการในเมืองนั้นว่าจะต้องให้การว่านางไปแอบมีชู้เป็นจระเข้ทำให้นางคลอดลูกมาเป็นจระเข้ จนทำมหายงษ์เชื่อ เมื่อถึงที่สุดแล้วทำมหายงษ์ก็ขับไล่นางออกไปจากเมือง เมื่อนางถูกขับไล่ นางจึงได้แสดงความจงรักภักดีและความซื่อสัตย์ของนางต่อพระองค์ว่านางตั้งครุภักดิ์เดือนแล้วแม้จะฆ่าให้ตายอย่างไรนางก็ยืนยันคำเดิมว่านางรักสามีของนางคนเดียวเท่านั้น^{๔๐}

(๗) การให้คำแนะนำแก่สามี บทบาทหนึ่งของสตรีที่เป็นภรรยาของสามีที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานก็คือ การเป็นผู้ที่คอยแนะนำสามีในยามที่สามีต้องการคนช่วยในบางครั้งหากแม้ว่าสามีไม่รู้นางก็ต้องทำ เช่น กรณีของนางลุนในวรรณกรรมเรื่องกำกาดำ เมื่อนางกับกำกาดำได้เสียกันแล้วก่อนที่กำกาดำจะกลับนางก็เอาแหวนธำมรงค์ของนางสวมมือกำกาดำไว้ และให้ผ้าสไบไปฟ้ายาจำสวน เพื่อเป็นหลักฐานให้คนอื่นรู้ว่าต่อไปข้างหน้าเมื่อมีคนถามจะได้มีหลักฐานยืนยันว่านางกับกำกาดำนั้นเป็นสามีภรรยาจริง^{๔๑} นอกจากนี้ยังมีในวรรณกรรมเรื่องสุพรมโมกขา หมาเก้าหางที่ปรากฏบทบาทในการเป็นภรรยาที่ช่วยแนะนำสามีคือสุพรมโมกขาให้ได้รับความปลอดภัยในการเดินทางโดยนางได้มอบยาวิเศษให้กับสุพรมโมกขา กล่าวคือนางไขฟ้าเป็นทั้งภรรยาที่จะรับรู้ทุกข์ของสามี ร่วมทุกข์ร่วมสุข นางยังให้คำแนะนำเพื่อจะแก้ไขเหตุการณ์ร้ายเหล่านั้นให้ดีขึ้นนับตั้งแต่คำแนะนำหาไก่ วัว ช้าง ตลอดจนบอกลักษณะของไก่ และวัวที่จะสามารถเอาชนะคู่ต่อสู้ได้อีก เมื่อสุพรมโมกขาต้องไปเอาดอกบัวที่สระที่มีสัตว์ร้ายมากมาย ทั้งงู จระเข้ ฯลฯ นางก็ได้ให้คำแนะนำเรื่องเส้นทางเดินทางแล้วออกเดินทางไปก่อน เพื่อบอกกล่าวสัตว์ร้ายเหล่านั้นว่าสามีนางเป็นพระโพธิสัตว์ที่จะช่วยให้สัตว์โลกหลุดพ้นในภายหน้า ขอสัตว์ทั้งหลายอย่าได้ทำอันตรายสุพรมโมกขา จึงสามารถนำเอาดอกบัวไปถวายเจ้าเมืองได้ แต่ยังไม่เป็นที่พอใจของเจ้าเมือง จึงสั่งให้สุพรมโมกขาไปนำดอกบัวที่เมืองนาคมาให้อีก นางก็แนะนำวิธีการเดินทางที่จะไปสู่ที่หมายโดยปลอดภัย บอกเส้นทางเดินทางให้ด้วย^{๔๒}

(๘) การให้กำลังใจและช่วยเหลือสามี สำหรับคำว่ากำลังใจระหว่างสามีภรณานั้นหมายถึง การที่คนสองคนอยู่ร่วมสุขร่วมทุกข์กันนั้น เมื่อยามที่อีกฝ่ายประสบปัญหาเดือดร้อนหรือมีความทุกข์ใจอีกฝ่ายจะคอยให้กำลังใจ ซึ่งการให้กำลังใจและช่วยเหลือสามี ของสตรีในวรรณกรรมอีสานในบทบาทภรรยา มีบทบาทและหน้าที่และเอาใจใส่ทุกข์สุขของสามี เมื่อเห็นสามีมีความทุกข์ก็คอยซักถาม เมื่อทราบสาเหตุแล้ว ก็จะให้กำลังใจและให้ความช่วยเหลือ หรือผู้ที่เป็นภรรยาของสามี

^{๓๙} พระอริยานุวัตร (อารีย์ เขมจารี), จำปาสดัน, (พระนคร : สำนักพิมพ์สารสินสวรรค์, ๒๕๑๕), หน้า ๓๖๕.

^{๔๐} เตชะโรภิกขุ, (อินตา กวีวงศ์), รวมนิทานพื้นบ้านอีสาน ชุดที่ ๖ นิทานพญากวางคำ นิทานท้าวเย็นนิทานนางแตงอ่อน, หน้า ๒๕๘.

^{๔๑} สุภณ สมจิตศรีปัญญา, ท้าวกำกาดำ, (มหาสารคาม : ศูนย์ศิลปวัฒนธรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, ๒๕๒๒), หน้า ๓๕.

^{๔๒} อริยานุวัตร เขมจารี, พระสุพรมโมกขา, (มหาสารคาม : ศูนย์อนุรักษ์วรรณคดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือ วัดมหาชัย จังหวัดมหาสารคาม, ๒๕๑๒), หน้า ๙๗-๙๘.

ใดก็ตามจะต้องดูแลเอาใจใส่ด้วยการเป็นห่วงสารทุกข์สุกดิบของสามีโดยละเอียดและคอยให้คำแนะนำและกำลังใจแก่สามีไม่ว่าสามีจะอยู่ในสถานการณ์อย่างไรก็ตาม กำลังใจจากผู้เป็นภรรยาเป็นสิ่งสำคัญที่สุดสำหรับชายที่ได้ชื่อว่าเป็นสามี^{๔๓}

จากการกล่าวมาทั้งหมดจะพบว่าสตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นในฐานะที่เป็นภรรยาจะต้องมีบทบาทสำคัญที่จะต้องดูแลครอบครัวให้มีความสุข โดยเฉพาะการดูแลสามี เนื่องจากว่าสามีเป็นผู้ที่มีความเกี่ยวข้องกับภรรยาโดยตรงและเป็นผู้ที่ดูแลเรื่องของการเป็นอยู่รวมถึงการเป็นผู้นำของครอบครัว ดังนั้น ภรรยาจึงมีหน้าที่ดูแลทั้งทางด้านกาย และด้านจิตใจของสามีผู้เปรียบเสมือนชีวิตและทุกสิ่งอย่างของตนเอง นอกจากนี้ การดูแลสามีการซื้อสัตย์ต่อสามีถือว่าเป็นมาตรการทางด้านจิตใจและด้านสังคมที่ผู้หญิงในวรรณกรรมอีสานจะต้องทำ หากไม่ทำถือว่าเป็นสิ่งที่ไม่ดีและจะถูกลังคมประณามได้ ซึ่งตามแนวคิดของนักวิชาการที่มีความเชี่ยวชาญด้านอีสานศึกษาเห็นสอดคล้องไปในแนวทางนี้ว่า บทบาทของสตรีในฐานะที่เป็นภรรยาตามความเข้าใจของชาวอีสานนั้น นอกจากจะว่าตามคตินิยมทางพระพุทธศาสนาแล้วชาวอีสานยังมีจารีตหรือครรลองที่ระบุถึงหน้าที่ของสตรีอีสานในฐานะภรรยาว่าจะต้องมีหน้าที่อย่างไรในวรรณกรรมโบราณอีสานเรื่องฮีดผัวครองเมีย ระบุหน้าที่ของภรรยานั้นจะต้องมีต่อสามีดังนี้ (๑) ภรรยาต้องมีสามีเป็นที่พึ่ง ในคำว่า “แนวแม่หญิงนี้มีผัวซ้อนนอนนาก็บ่อุ่น แม่หญิงชิตตั้งอยู่ได้เป็นใหญ่ใสสกุล ก็เพราะคุณของผัวคว่ำมาแปลงสร้าง แม่หญิงนี้ชิมิคนย่านนบอบย่ำเกรงก็เพราะบุญของผัว” (๒) ไม่พูดจาไม่ดีต่อสามี ในคำว่า “ผัวหากโมโหฮ้ายใจไวเคียดง่าย ให้นางเอาดีเข้าใจไวอย่างแข็งอย่าได้แปลงความสัสมในให้ผัวขึ้น ให้เอาดีขึ้นไวใจเจ้าให้อ่อนหวาน” (๓) มีศีลไม่มีมารยา ในคำว่า “บ่แสนอนติดดินศีลห้าหมั่นถนอม หาแต่แนวมาล้อมศีลธรรมคำขอบเว้านอบน้อมต่อผัวนั้นช้วน อันนี้ชื่อว่าเป็นหญิงมั่นในคองพุทธบาทเทวดากะชียงผิวเนื้อผองใส” (๔) ตื่นก่อนนอนที่หลังสามี ในคำว่า “อันหนึ่งในนาถน้อยตื่นก่อนผัวตนให้ปรนนิบัติผัวบ่อนนอนหมอนมุ้ง ยามยุงบินเข้าสมเสลาให้เจ้าไล่คันเด็กชอกใช้ให้นอนใกล้หม่อมผัว หรือว่า ...เมื่อยหากลุกแต่เช้าตื่นก่อนนอนหลัง ฟังคำสอนแห่งผัวปลั่งเกินความแ้ว เถิงเวลากินข้าวให้ผัวแพงกินก่อน เถิงวันศีลวันพระให้สมมาลาโทษให้นางคารวะแก้วผัวแพงทุกเช้าค่ำ..” (๕) ปรนนิบัติรับใช้ด้วยดี ในคำว่า “เจ้าเป็นผู้ผู้ดูแลต่อผัวให้เข้าครัวหาอาหารข้าวปลาว่างตั้ง กับทั้งขันน้ำพร้อมวางตั้งจั่งคือผ้าเช็ดมือพร้อมबरบานทุกสิ่ง ยามเมื่อกินข้าวให้ผัวลงมือกินก่อน ยามชินอนให้ไหวผัวแล้วจึงนอน ปรนนิบัติได้จั่งซี้ชิลลากได้เงินแก้วมั่งมูล” (๖) ดูแลคนข้างเคียงสามี ในคำว่า “พ่อผัวแม่ผัวให้ดี ขอให้นวลนางน้องตรองดูให้มันถึให้นางยินติดอมเผ่าผัวผัวแก้วแห่งตน ให้นางนำไปเลี้ยงสนองคุณปู่ย่าให้ระวังปากอย่ากล้าใจพร้อมพราภัย” (๗) มีวัตรปฏิบัติที่ดี ในคำว่า “อันหนึ่งขึ้นขึ้นโดยเอาเอาตีนทีบอย่าได้สับความเพิ่นมาจา ตาบเห็นอย่าได้แ้วว่าแน่ขอให้เจ้าแ้วแต่ในทางที่ดี เขาบ่มีความผิดอย่าได้ป้อยด่าอย่าอวดอ้างตึงตึงตีตนทำ ในคำสอนห้ามไว้หลายวาทยอย่าได้กวาดเสียนเฝ้ายามกลางค่างกลางคืน อย่าเอาพินิจหัวก่อนเส้าอย่ากินข้าวเขาะเข้าเขาะแลง อย่ากินแกงผักที่ติดกันขี้หม้อไม้ค่อล่ออย่าได้เอามาหนุ่น อย่ากินปูนเขาะกันขี้เถ้าอย่าได้ควเอาเสื่อเช็ดปาก อย่าตากผ้าไว้เทิงหลังคา” (๘) มีความเคารพในพระศาสนา ในคำว่า “ยามชินอนให้ภวานายกมือไหว้พระ หรือ...เถิงตอนยามเช้าให้เตรียมขันน้ำขันท่า ทั้งผ้าเช็ดหน้าเตรียมไว้อย่าให้ถามเป็นหญิงนี้ยามเมื่อห่วนๆ ก้องกลองตีใกล้ชิ่ง

^{๔๓} ทูล มลิวัลย์, ขุนทิ้ง, หน้า ๔๑.

ให้ฮีบลูกนึ่งข้าวดาไว้ใส่จิ้งห้นลูกมาหาได้คไฟให้ค่อยย่อง มีเงินทองให้ทำบุญสร้างศาลทานเข้าค่าบุญ
 ชีชวนนำให้ลูกลาได้สุขถ้วนชยาม” (๙) คุณแลแขกของบ้านให้ตี ในคำว่า “ธรรมดาคนนี้ควรไปมาหาสู่
 ถามข่าวมวณพี่น้องวงศ์เชื้อชาติตน ยามขัดสนหรือไข้เจ็บเป็นเอ็นอ่อนเจ็บจนญาติพี่น้องหายฮ้อนเพ็ง
 เย็น” (๑๐) ชื่อสัตย์ต่อสามี ในคำว่า “อย่าได้คิดหลั่งล้าใจเชื้อสุจริตยามผัวไปไสมาฮีบของมาต้อน
 ถึงเวลาแลงเข้าช้อยพันพลูจิบหมากหากมีญาติพี่น้องสองฝ่ายให้ถนอม มีของกินควาหวานให้ส่งแลง
 งามเข้า” (๑๑) บุชาผู้หลักผู้ใหญ่ในตระกูลไม่ล่วงเกิน ในคำว่า “กกก่อเหง่วงศ์สกุลโคตรยา ให้บุชา
 อ่อนน้อมถนอมไว้อย่าแห่งไหนางพาเผิ่นสร้างบารมีเกือกก่อ ตักบาตรตั้งแต่เช้ากลางเว็นเช้าส่งเพลอันนี้
 เป็นดั่งข้าวต้มยามเมื่อเฮาตาย สิบได้ใส่ลงพายเมื่อลุนบุญค้ำ” เป็นต้น ที่พูดมานี้ก็เพื่อจะให้เห็นว่าจารีต
 หรือครรลองของผู้เป็นภรรยาในสมัยก่อนแล้วปราชญ์ชาวพุทธยุคหลังก็ค่อนำเอาหลักทศ ๖ มาแต่ง
 เป็นโครงเพื่อย้ำในเรื่องนี้ไว้ให้เห็นว่าคนที่เป้น “เมีย” หรือภรรยาสมควรมีวัตรอย่างไร^{๔๔} หรือการที่สตรี
 อีสานนั้นเป็นผู้ที่มีระบบวัฒนธรรมสอนให้อยู่ในกรอบของการเป็น “แม่” หรือการฝึกฝนให้เป็นภรรยา
 เพื่อเป็นแม่บ้านแม่เรือนนี้ได้มีมาคู่กับสังคมอีสานเมื่อรับเอาพระพุทธศาสนาเข้ามาในระบบวัฒนธรรมทั้ง
 สองนั้นมีความสอดคล้องกันอยู่แล้วจึงทำให้สามารถที่จะเข้ากันได้และเป็นเนื้อเดียวกัน^{๔๕} อนึ่ง
 บทบาทหน้าที่การเป็นภรรยาของสตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นจะพบว่าเป็นหน้าที่ซึ่งได้รับการสืบทอด
 มาจากระบบวัฒนธรรมแบบปิตาธิปไตย คือผู้ชายเป็นใหญ่ แต่สมัยดั้งเดิมของชาวล้านช้าง แต่เมื่อรับ
 เอาหลักคำสอนของพระพุทธศาสนามาใช้แล้วก็พยายามที่จะให้ภรรยามีหน้าที่ทางด้านศาสนา คือ
 ความมีศีลธรรมด้วยซึ่งถือว่าเป็นหลักที่เกิดมาพร้อมกับความเป็นชาวพุทธทำให้หน้าที่ของภรรยาของ
 สตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นมีความละมุนละม่อมมากขึ้น^{๔๖} หรือระบบวัฒนธรรมของชาวอีสานนั้นมุ่ง
 ที่จะทำให้เกิดความกลมเกลียวกันของสามีภรรยาและมอบหน้าที่ของการดูแลครอบครัวให้กับสตรี
 ส่วนสามีนั้นให้มีหน้าที่ไปทำงานเพื่อหารายได้ ดังนั้นบทบาทสตรีในวรรณกรรมอีสานในยุคนี้จึงอยู่
 การเป็น กุลสตรีอยู่กับเหย้าเฝ้ากับเรือนมากกว่าที่จะเป็นผู้หญิงทำงานเหมือนกับปัจจุบัน ซึ่งลักษณะ
 เช่นนี้ก็เป็นลักษณะที่ไม่แตกต่างไปจากสังคมอินเดียที่เห็นว่าสตรีต้องอยู่ที่บ้านอันมีนัยสำคัญว่าสตรีใน
 วรรณกรรมอีสานนั้นได้รับอิทธิพลมาจากกรอบแนวคิดของอินเดียอยู่พอสมควร^{๔๗}

ในประเด็นเปรียบเทียบจะพบว่า บทบาทของสตรีในฐานะที่เป็นภรรยาจะพบว่าสตรี
 สมัยพุทธกาลกับสตรีในวรรณกรรมอีสานมีบทบาทที่ไม่แตกต่างกัน กล่าวคือเมื่อนำหลักของการทำ
 หน้าที่ของสตรีในฐานะภรรยาของสมัยพุทธกาลและในวรรณกรรมอีสานนั้นจะพบว่า (๑) ประเด็น
 เรื่องอายุในการแต่งงาน จะพบว่าสตรีในสมัยพุทธกาลกับสตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นจะมีคติในการ
 กำหนดอายุการแต่งงานเหมือนกันคือ ผู้หญิงที่จะสามารถแต่งงานได้ก็ต้องมีอายุราว ๑๖-๒๐ ปี
 โดยประมาณซึ่งถือว่าวัยนี้เป็นวัยที่มีความเหมาะสมในการแต่งงาน เพราะเป็นวันเจริญพันธุ์และ
 สามารถที่จะมีบุตรได้ในเวลาที่ไม่นาน นอกเสียจากว่าฝ่ายชายหรือฝ่ายหญิงคนใดคนหนึ่งจะมีสภาวะ
 ที่เป็นหมัน คือไม่สามารถที่จะมีบุตรได้ (๒) ประเด็นเรื่องจุดประสงค์ของการแต่งงานทั้งสตรีในสมัย
 พุทธกาลและสตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นจะมีจุดประสงค์ในการแต่งงานเหมือนกันก็คือ เพื่อการ

^{๔๔} สัมภาษณ์ รศ.อุดม บัวศรี, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๔๕} สัมภาษณ์ รศ.ดร.สมชัย ศรีนอก, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๔๖} สัมภาษณ์ ศ.(พิเศษ) ดร.พระศรีญาณวงศ์, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๔๗} สัมภาษณ์ ดร.อิทธิเทพ ผาตา, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

สืบพันธุ์และเพื่อการดำรงวงศ์ตระกูลในฐานะที่เป็นพลโลก โดยทั้งสตรีในสมัยพุทธกาลและในวรรณกรรมอีสานนั้นจะไม่มีวัตถุประสงค์ในการแต่งงานที่เป็นไปเพื่อการทำความเป็นมนุษย์ให้เต็มหรือเพื่อความศักดิ์สิทธิ์ของศาสนาเหมือนกับศาสนาพราหมณ์ฮินดู ทั้งนี้ก็เพราะว่าวรรณกรรมอีสานได้รับอิทธิพลแนวคิดเรื่องการแต่งงานมาจากคติทางพระพุทธศาสนา ดังนั้น คติในเรื่องนี้จึงเหมือนกัน (๓) เมื่อพิจารณาจากกรอบแนวคิดเรื่องบทบาทของภรรยาในสมัยพุทธกาลกับในวรรณกรรมอีสานจะพบว่า มีบทบาทและหน้าที่เหมือนกัน คือ (๑) ดูแลเอาใจใส่สามีและครอบครัว (๒) จัดการงานในบ้านและเก็บหอมรอมริบในทรัพย์ที่สามีหามาได้ (๓) ดูแลบิดามารดาของสามีและคนข้างเคียง (๔) ไม่นอกใจสามีของตนไม่ว่าจะเป็นกรณีใดๆ ก็ตาม กรอบนี้ถือว่าสตรีในสมัยพุทธกาลและในวรรณกรรมอีสานมีเหมือนกัน

อนึ่ง ในประเด็นเรื่องการแต่งงานนี้จะพบว่าคติเรื่องการแต่งงานที่ปรากฏในสมัยพุทธกาลกับในวรรณกรรมอีสานจะพบว่า การแต่งงานในวรรณกรรมอีสานนั้นฝ่ายชายต้องไปสู่ขอและเสียค่าสินสอดแก่ฝ่ายหญิง ซึ่งกรณีนี้ผิดไปจากความเชื่อเรื่องการแต่งงานของอินเดียที่พบว่าสตรีในสมัยพุทธกาลจะต้องออกค่าสินสอดและจัดงานแต่งงานให้กับฝ่ายชายเอง โดยฝ่ายชายจะเป็นผู้มาหาฝ่ายหญิงเพื่อให้ฝ่ายหญิงเป็นคนเลือกเจ้าบ่าวเอง ส่วนในวรรณกรรมอีสานนั้น การเลือกเจ้าสาวเป็นหน้าที่ของฝ่ายชาย และการจ่ายค่าสินสอดก็เป็นของฝ่ายชายหรือฝ่ายชายจะต้องเป็นคนจ่ายและการจัดงานเองทั้งหมด ดังนั้น กรอบความในเรื่องการแต่งงานนี้จึงมีความแตกต่างกัน นอกจากนั้นรูปแบบของการแต่งงานของสตรีในสมัยพุทธกาลกับสตรีในวรรณกรรมอีสานก็จะมีรูปแบบเหมือนกันก็คือมีรูปแบบการแต่งงานอยู่ ๒ ประเภท คือ การแต่งงานแบบพาหนีหรือนำออกไปจากบ้านฝ่ายหญิงเพื่อไปอยู่ในที่ที่ฝ่ายชายต้องการเรียกว่า “วิวาหะ” และการแต่งงานแบบให้ฝ่ายชายมาอยู่กับฝ่ายหญิงที่บ้าน เรียกว่า “อาววาหะ” หรือเรียกง่ายๆ ว่าถ้าแต่งนอกบ้านจัดว่าเป็นวิวาหะ ส่วนถ้าแต่งเข้าบ้านเรียกว่าอาววาหะ ซึ่งในการแต่งงานของสตรีในวรรณกรรมอีสานก็มีรูปแบบของการแต่งงานทั้งสองรูปแบบนั้นแสดงให้เห็นว่าแนวคิดการแต่งงานของสตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นได้รับอิทธิพลมาจากแนวคิดการแต่งงานของพระพุทธศาสนานั้นเอง

(๓) บทบาทของสตรีในฐานะที่เป็นมารดา

สำหรับบทบาทของสตรีในฐานะมารดาในสมัยพุทธกาลที่จะต้องรับผิดชอบครอบครัว โดยเฉพาะการทำหน้าที่ของการเป็นแม่หรือมารดาของบุตร ซึ่งสตรีที่แต่งงานแล้วและมีบุตรแล้วจะต้องทำหน้าที่ในการเลี้ยงดูบุตรธิดา ให้การศึกษา ให้ที่อยู่อาศัย สำหรับมารดานั้น ท่านให้บุตรธิดาอาศัยทั้งในกายและนอกกาย คือ อาศัยอยู่ในครรภ์และอาศัยอยู่ในเรือนเมื่อคลอดออกมา อบรมบ่มนิสัยให้บุตรอยู่ในศีลธรรมจริยธรรมที่ดีงาม ทั้งพฤติกรรมทางกาย วาจา แม้กระทั่งจิตใจ มารดาต้องปฏิบัติหน้าที่ของตนรับผิดชอบต่อการดำเนินชีวิตของบุตร จนกว่าจะมีครอบครัวรับผิดชอบชั่วดีต่อตนเองได้ มารดาบิดามีหน้าที่อนุเคราะห์บุตรโดยเหตุ ๕ ประการ คือ

- (๑) ห้ามไม่ให้ทำความชั่ว
- (๒) ให้ตั้งอยู่ในความดี
- (๓) ให้ศึกษาศิลปวิทยา
- (๔) หารักรยา (สามี) ที่สมควรให้
- (๕) มอบทรัพย์สมบัติให้ในเวลาอันสมควร^{๔๘}

^{๔๘} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๖๗/๒๑๒.

กิจหรือหน้าที่ทั้ง ๕ ประการนี้ถือว่าเป็นบทบาทหรือหน้าที่ที่สำคัญทางพระพุทธศาสนา เนื่องจากว่าพระพุทธศาสนามองว่ามารดานั้นเป็นผู้ที่มีจิตใจที่เมตตาเป็นที่ตั้งมองลูกทั้งหลายในความเป็นผู้ที่อ่อนเยาว์และต้องดูแลลูกนั้นให้เจริญเติบโต เนื่องจากคำว่าแม่นั้น หมายถึงหญิงผู้ให้กำเนิดหรือเลี้ยงดูลูก^{๔๙} คำที่ลูกเรียกหญิงผู้ให้กำเนิดหรือเลี้ยงดูตน^{๕๐} ดังนั้น แม่จึงต้องทำหน้าที่ทำหน้าที่ในการเลี้ยงลูกให้ดีที่สุดไม่ว่าจะทำ อย่างไรก็ตามแม่ต้องดูแลและปกป้องเลี้ยงดูลูกให้ดีที่สุด

ส่วนสตรีในวรรณกรรมอีสาน จะพบว่าบทบาทและหน้าที่ของสตรีในฐานะมารดาที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานนั้นก็ไม่ได้มีความแตกต่างไปจากบทบาทและหน้าที่ของสตรีในสมัยพุทธกาล กล่าวคือมารดาหรือสตรีในฐานะมารดาที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานก็มีลักษณะของการทำหน้าที่แม่ตามหลักทศ ๖ คือทิศเบื้องหน้าคือบิดามารดาที่จะต้องให้การอบรมเลี้ยงดูลูก ซึ่งในสมัยล้านช้างหรือสมัยที่แต่งวรรณกรรมอีสานนี้บทบาทหน้าที่ของสตรีในฐานะที่เป็นมารดานั้นก็มีดังต่อไปนี้

๑. การให้ความรักและการเลี้ยงดูบุตรธิดา มารดา มีหน้าที่อบรมสั่งสอนบุตรธิดาเกี่ยวกับการดำเนินชีวิต การเลือกคู่ครอง และการครองเรือนนั้น บุตรธิดาส่วนมากจะเชื่อฟังและปฏิบัติตามแต่ก็มีกรณีของนางอ้ว จากเรื่องขูลูนางอ้ว ที่นางไม่ยอมเชื่อฟังคำสอนของมารดา ที่มารดาให้เลือกลงกลางเป็นคู่ครองแต่นางกลับเลือกขูลูแทนขูลาง ทำให้มารดาโกรธมาก และดูนางอ้วที่ไม่ปฏิบัติตามคำสอน^{๕๑} หรือในวรรณกรรมเรื่องสุปณณาคชาดกนั้นก็มีการที่มารดาตำหนิลูกสาวในเชิงสั่งสอนว่าทำมาถึงคิดที่จะแย่งสามีของน้องสาว เนื่องจากตอนแรกให้หาสามีก็ต่อว่าน้องสาวคือนางลุนว่าเป็นคนที่หาผัวไม่ได้ไปงูมาเป็นคู่แต่ตัวเองละพอพี่เขยกลับร่างมาแล้วจะมาคิดแบบนี้หรือ ถ้าคิดแบบนี้แม่รับไม่ได้^{๕๒}

๒. การแสดงความเป็นห่วงลูก สำหรับบทบาทอีกประการหนึ่งของผู้ที่เป็แม่หรือมารดาก็คือความรักความห่วงใยลูกว่า หากลูกไม่อยู่กับแม่แล้วจะอยู่อย่างไรจะกินอย่างไร เพราะตั้งแต่เกิดมาก็ไม่ได้ให้ทำอะไรเลยแล้วจะออกเดินป่านี้จะทำได้หรือป่านนี้ไม่ต้องไปอะไรทำนองนี้คือความเป็นห่วงของแม่ที่มีต่อลูก ซึ่งในวรรณกรรมอีสานหลายเรื่องได้กล่าวถึงความห่วงใยของแม่ที่มีต่อลูกได้คล้ายๆ กัน ดังเช่น ในวรรณกรรมเรื่องนางผมหมอมที่แม่ของพระเอกไม่ยอมให้พระเอกออกไปเดินป่าเพื่อตามหานางผมหมอม^{๕๓} นอกจากนั้นยังปรากฏในคำอ้อนวอนของบิดามารดาโดยเฉพาะมารดาที่มีต่อลูกในเรื่องนางนกระจอกว่าไม่ต้องไปไหนเพราะบ้านเมืองก็ได้อยู่แล้วสุขสบายอยู่แล้ว การไปทางไกลนั้นลำบาก เพราะเหตุนี้ มารดาของท้าววรกิตจึงได้ขอร้องให้ลูกชายอย่าเดินทางไปหา

^{๔๙} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๔๒, หน้า ๘๕๘ .

^{๕๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๗๖.

^{๕๑} ปรีชา พิณทอง, ขูลูนางอ้ว, (อุบลราชธานี : โรงพิมพ์ศิริธรรม, ๒๕๒๔), หน้า ๔๒.

^{๕๒} พระอริยานุวัตร (อารีย์ เขมจารี), สุปณณาคชาดก, (มหาสารคาม : ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดมหาสารคาม, ๑๕๑๓), หน้า ๓๗.

^{๕๓} ปรีชา พิณทอง, นางผมหมอม, (อุบลราชธานี : ศิริธรรมออฟเซต, ๒๕๓๔), หน้า ๒๑.

นางจันทระเพราะเป็นห่วงลูก^{๕๔} ดังกรณีของแม่นกกระจอกในเรื่องนางนกกระจอกที่เมื่อไฟลุกลามมาใกล้ถึงรังของนกทั้งสองนกตัวเมียมีความรักในลูกของตนเองเป็นอย่างมาก โดยนางได้อธิบายว่าลูกยังเล็กปิกก็ไม่มี บินก็ไม่ได้ จะช่วยกันอุ้มออกจากรังก็ไม่ได้ เมื่อเป็นเช่นนั้นก็คือ ขอตายตามลูกจะไม่บินออกไปไหนเพราะนางนั้นรักลูกมากที่สุดในชีวิตนาง ซึ่งนั้นก็ถือว่าเป็นสัญชาตญาณของความเป็นแม่ที่จะไม่มีวันทิ้งลูกไปอย่างเด็ดขาด เมื่อไฟไหม้มาถึงรังนางก็ยอมตายตามลูกไป นี่คือการรักของแม่ที่มีต่อลูก^{๕๕} หรือเรื่องขุนทิงก็ปรากฏการแสดงความรักในกรณีของนางแอคไค เป็นมเหสีของขุนเทืองขณะที่นางตั้งครรภ์ ขุนเทืองลากลับเมืองแต่นางยังไม่ครบกำหนดคลอด ด้วยเหตุที่นางเป็นนาค ส่วนลูกนั้นเป็นคน นางไม่สามารถเลี้ยงลูกได้ เมื่อสามีจะกลับเมือง นางจึงควักเอาลูกออกจากท้องห่อใบตองหึ่งให้สามีไปเลี้ยง และนางได้ขอร้องให้สามีอนุญาตให้ลูกมาเยี่ยมนางบ้างเมื่อลูกเติบโตแล้ว^{๕๖} หรือในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการเลี้ยงดูหรือบทบาทของสตรีในฐานะมารดาซึ่งบางกรณีก็ไม่ใช่มารดาโดยกำเนิดแต่เป็นผู้ให้การเลี้ยงดูก็เป็นอีกบทบาทหนึ่งของแม่เช่นกันที่จะต้องมีความรักต่อผู้ที่เลี้ยงนั้น ดังปรากฏในวรรณกรรมอีสานเรื่องกำกาดำ ที่ยายจำสวนเป็นคนเก็บกำกาดำมาเลี้ยงหลังจากที่ถูกแม่จับลอยแพมา^{๕๗}

๓. รักและตามใจลูกสำหรับบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานในฐานะที่เป็นมารดาอีกประการหนึ่งนั่นก็คือ การที่เป็นมารดาจะต้องรักและตามใจลูกในเรื่องที่มีเหตุผล เหมาะสมแก่ฐานะ เช่น การเดินทางไปเรียนหนังสือ การเดินทางไปหาคู่ครอง เป็นต้น อันนี้หากสมเหตุผลมารดาก็จะให้ไปหรือให้ทำหรือการขอแต่งงานแบบนี้ก็ไม่ขัดใจ เพราะเป็นความรักที่มารดาจะพึงมีต่อลูก ดังปรากฏในวรรณกรรมอีสานเรื่องสุปณานาค ความตอนหนึ่งเมื่อสุปณานาคขอลาบิดามารดาไปเที่ยวหาประสบการณ์ทางโลก คือการขึ้นไปสู่เมืองมนุษย์มารดาบิดาก็ตามใจไม่ขัดขืนหรือไม่ขัดใจทุกอย่างเพราะถือว่าลูกโตแล้ว^{๕๘} กรณีทำวกริตในวรรณกรรมเรื่องนางนกกระจอกที่จะเดินทางไปเพื่อหานางจันทระพ่อแม่ของตัวก็ไม่มีการขัดขืนใดๆ เพราะเห็นว่าเป็นเรื่องของลูก^{๕๙}

๔. การอบรมสั่งสอนบุตรธิดา สำหรับสตรีในวรรณกรรมอีสานในบทบาทมารดา มีหน้าที่อบรมสั่งสอนบุตรธิดาเกี่ยวกับการดำเนินชีวิต การเลือกคู่ครอง และการครองเรือนนั้น บุตรธิดาส่วนมากจะเชื่อฟังและปฏิบัติตามแต่ก็มีกรณีของนางอ้ว จากเรื่องขุนนางอ้ว ที่นางไม่ยอมเชื่อฟังคำสอนของมารดา ที่มารดาให้เลือกขุนนางเป็นคู่ครองแต่นางกลับเลือกขุนนางแทนขุนนาง ทำให้มารดาโกรธมาก และดุนางอ้วที่ไม่ปฏิบัติตามคำสอน^{๖๐} ในวรรณกรรมเรื่องสุปณานาคชาดกนั้นก็มีกรณีที่มารดาตำหนิลูกสาวในเชิงสั่งสอนว่าทำไมถึงคิดที่จะแย่งสามีของน้องสาว เนื่องจากตอนแรกให้หาสามีก็ต่อน้องสาวคือนางลุนว่าเป็นคนที่หาผิวไม่ได้ไปงูมาเป็นคู่แต่ตัวเองละพอพี่เขยกลับร่างมาแล้วจะ

^{๕๔} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, นกกระจอก (ทำวกริต นางจันทระ), (ขอนแก่น : ศูนย์อนุรักษ์วรรณคดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, ๒๕๑๓), หน้า ๑๕.

^{๕๕} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, นกกระจอก (ทำวกริต นางจันทระ), หน้า ๕.

^{๕๖} พิพุล มลิวัลย์, ขุนทิง, หน้า ๕๕.

^{๕๗} สุภณ สมจิตศรีปัญญา, ท้าวกำกาดำ, หน้า ๑๒.

^{๕๘} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, สุปณานาคชาดก, หน้า ๑๗.

^{๕๙} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, นกกระจอก (ทำวกริต นางจันทระ), หน้า ๒๔.

^{๖๐} ปรีชา พิณทอง, ขุนนางอ้ว, หน้า ๔๒.

มาคิดแบบนี้หรือ ถ้าคิดแบบนี้แม่รับไม่ได้^{๖๑} กรณีของนางแอกไค้ มารดาของขุนทิง จากวรรณกรรมเรื่องขุนทิง แสดงให้เห็นถึงหน้าที่ของมารดาในการแนะนำสั่งสอนบุตร^{๖๒} เป็นต้น

๕. มอบทรัพย์สมบัติให้ ในกรณีของนางแอกไค้ มารดาของขุนทิง จากวรรณกรรมเรื่องขุนทิง แสดงให้เห็นถึงหน้าที่ของมารดาในการแนะนำสั่งสอนบุตร เมื่อขุนทิงลาบิดาไปเยี่ยมมารดาที่เมืองนาค ก่อนลามารดากลับนคร มารดาได้แนะนำขุนทิงให้ไปขอหม้อทอง ขอคำ และดาบจากตายาย เพราะของทั้งสามอย่างนี้เป็นของประเสริฐที่ดลบันดาลในสิ่งที่ขุนทิงต้องการ^{๖๓}

จากการกล่าวมาทั้งหมดจะพบว่า บทบาทของสตรีที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานกับบทบาทของสตรีในสมัยพุทธกาลนั้นเมื่อนำมาเปรียบกันก็จะพบว่ามีความแตกต่างกันเนื่องจากบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานในฐานะที่เป็นมารดาก็มีบทบาทคล้ายกับบทบาทของสตรีในสมัยพุทธกาล คือ ธรรมดามารดาจะต้องเป็นผู้ที่มีความรักและเป็นห่วงลูกเหมือนกันหมด ไม่เฉพาะแต่ในพระพุทธศาสนาหรือในศาสนาอื่นๆ เรื่องของความรักลูกนั้นถือว่าเป็นเอกลักษณ์หรือลักษณะของผู้ที่เป็นแม่ แม้ว่าในบางศาสนาที่เน้นเรื่องความสำคัญของศาสนาเช่นฮินดูก็ตามก็เห็นว่าการได้เกิดเป็นแม่ของบุตรชายนั้นถือว่าเป็นเกียรติอย่างยิ่ง^{๖๔} เนื่องจากสตรีที่เป็นแม่นั้นย่อมมีความภาคภูมิใจในความ เป็นแม่อยู่ ๒ ประการคือ (๑) การได้ให้กำเนิดบุตรชาย (๒) การได้ทำหน้าที่เลี้ยงดูบุตรชายบุตรสาว นั้นตามสัญชาตญาณของความเป็นแม่^{๖๕} พอมาถึงสมัยพุทธกาลแม่ได้รับการยกย่องเป็นพรหมของลูก ซึ่งถือว่าเป็นเกียรติอย่างสูงของการเป็นผู้ให้กำเนิดมนุษย์^{๖๖} ซึ่งความสำคัญของแม่นั้นก็ได้ถูกถ่ายทอดมายังวัฒนธรรมของชาวอีสานในยุคล้านช้างซึ่งในวรรณกรรมอีสานได้กล่าวถึงความรักของมารดาที่มีต่อลูกนั้นหาประมาณมิได้ว่า พ่อแม่ก็ยังเพียงเสมอด้ามหน่วยตา^{๖๗} ดังนั้น สถานภาพหรือบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานจึงไม่ได้แตกต่างไปจากสตรีในสมัยพุทธกาลเลยเนื่องจากว่า บทบาทของมารดาในวรรณกรรมอีสานได้รับการถ่ายทอดมาจากหลักคำสอนเรื่องมารดาจากพระพุทธศาสนานั้นเอง ดังจะปรากฏว่าวรรณกรรมทุกเรื่องของอีสานล้วนถูกแต่งให้เป็นนิทานชาดกทั้งหมด

(๔) บทบาทในฐานะที่เป็นสะใภ้

สำหรับบทบาทของหญิงสะใภ้ของสตรีในสมัยพุทธกาลนั้นจะพบว่าการเป็นหญิงสะใภ้นั้นสิ่งที่จะต้องทำก็คือ (๑) การมีความเกรงกลัวในพ่อผัวหรือพ่อสามีที่ตนเองเข้าไปอยู่ที่บ้านสามีแล้ว ดังปรากฏในคำว่า เหมือนหญิงสะใภ้เห็นพ่อผัวแล้วย่อมสลดหดหู่ใจ^{๖๘} หรือคำว่า ดุจหญิงสะใภ้เห็นพ่อผัวแล้วก็เกลงกลัวละอายอยู่^{๖๙} (๒) ไม่ทำร้ายพ่อผัวหรือแม่ผัว ในพระไตรปิฎกหลายเรื่องมีการ

^{๖๑} พระอริยานุวัตร (อารีย์ เขมจารี), สุปุณณานาคชาดก, หน้า ๒๗.

^{๖๒} พิฑุล มลิวัลย์, ขุนทิง, หน้า ๖๔.

^{๖๓} พิฑุล มลิวัลย์, ขุนทิง, หน้า ๔๙.

^{๖๔} อภิญวัณน์ โพธิ์सान, แนวคิดสตรีฮินดู, หน้า ๑๔๓.

^{๖๕} อภิญวัณน์ โพธิ์सान, แนวคิดสตรีฮินดู, หน้า ๑๔๔.

^{๖๖} อ.จ.ตฤก. (ไทย) ๒๑/๖๓/๑๐๗.

^{๖๗} พระอริยานุวัตร (อารีย์ เขมจารี), สุปุณณานาคชาดก, หน้า ๑๗-๑๘.

^{๖๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๔๓/๓๕๐.

^{๖๙} ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๘๑๙/๓๒๔.

ตำหนิหญิงสะใภ้ที่ทำร้ายพ่อผัวแม่ผัวด้วยความโหดร้ายก็มี^{๗๐} (๓) ต้องปฏิบัติตัวให้เป็นที่รักใคร่ชอบพอกับคนเหล่านั้นยอมทำได้ตามที่อนุญาตยัยเศรษฐีกล่าวสอนนางวิสาขา ก่อนที่จะส่งตัวนางไปอยู่กับพ่อผัวแม่ผัว ความว่า สตรีที่อยู่สกุลพ่อผัวแม่ผัวนั้นไม่ควรนำไฟช้ำในออกไปข้างนอก ไม่ควรนำไฟช้ำนอกเข้าไปข้างใน ควรให้แก่ผู้ที่ให้เท่านั้น ไม่ควรให้แก่ผู้ที่ไม่ให้ ควรให้แก่ผู้ที่ให้และไม่ให้, ควรนั่งให้เป็นสุข, ควรกินให้เป็นสุข, ควรนอนให้เป็นสุข, ควรบูชาไฟ และควรเคารพเทวดาประจำบ้าน^{๗๑} นางวิสาขาธิดาธัญยเศรษฐี อาศัยอยู่บ้านพ่อแม่ผัว ปฏิบัติตามโอวาทบิดา ในตอนแรกๆ พ่อผัวไม่เข้าใจนางวิสาขาหญิงสะใภ้ ถึงกับขับไล่นางออกจากบ้าน แต่นางสามารถทำให้พ่อผัวรู้ และเข้าใจตัวนางได้ พ่อผัวนางคือมิกคารเศรษฐี กลับยกย่องนางไว้ในฐานะมารดา นางจึงได้ชื่อเพิ่มขึ้นอีกว่า “วิสาขามิกคารมารดา” แปลว่า “นางวิสาขาผู้เป็นมารดาของมิกการะ”^{๗๒}

จากการกล่าวมาจะพบว่าในพระไตรปิฎกนั้นได้ระบุชัดว่าการเป็นสะใภ้ถือว่าเป็นผู้ที่จะต้องมีความระมัดระวังในการวางตัวต่อพ่อผัวหรือแม่ผัวเนื่องจากการที่ตนเองเป็นผู้ที่มาจากเรือนข้างนอกต้องให้ความเคารพพ่อแม่สามีด้วย ซึ่งหลักการเช่นนี้ก็มีปรากฏในบทบาทของการเป็นภรรยาด้วยว่าเมื่อเป็นภรรยาต้องสงเคราะห์คนข้างเคียงของสามีซึ่งก็คือบิดามารดาของสามีด้วย^{๗๓}

ส่วนในวรรณกรรมอีสานนั้นได้กำหนดบทบาทของสตรีที่อยู่ในฐานะของสะใภ้ว่า การเป็นสะใภ้นั้นจะต้องทำหน้าที่ที่ควรทำในบ้านของสามีดังนี้ (๑) ต้องมีความเคารพในพ่อแม่ของสามีเสมือนหนึ่งพ่อแม่ของตนเอง ไม่ดูถูกดูหมิ่นเหยียดหยาม เพราะการที่เป็นสะใภ้แล้วดูถูกดูหมิ่นผู้ที่เป็นพ่อแม่ของสามีแล้วตามโบราณกาลของสมัยล้านช้างนั้นจะต้องถูกปรับไหม หรือการเสียผีหรือการต้องถือขันไปขอหมากกับผู้ที่ เป็นพ่อแม่สามีด้วยเนื่องจากชาวล้านช้างได้ถือว่าการกระทำดังกล่าวไม่เหมาะสมและจะต้องมีการเสียค่าขันค่อหรือการปรับไหมที่เกิดจากการกระทำนั้นด้วย โดยคำว่า ขัน คือ ขันดอกไม้รูปเทียน ขันค่าค่อ หมายถึง ขันค่าตัว ขันไหม คือ ขันค่าปรับ ขันแบ่ง หมายถึง ขันค่าทำขวัญ การทำผิดแต่ละสิ่งนั้นขึ้นอยู่กับความผิดว่าหนักหรือเบา ถ้านักสุดให้ใส่ขันค่าค่อ เช่น หัวหมิ่น หัวพัน ถึง ๘๐๐ ร้อย เป็นต้น ถ้าเป็นความผิดรองมาเป็นความผิดประเภทแพ่งก็ใส่ขันไหม และถ้าเป็นความผิดที่เกี่ยวข้องกับศีลธรรมก็ใส่ขันแบ่ง ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับวงศ์ตระกูลซึ่งมีทั้งพระและฆราวาสจะตัดสินความออกอย่างไร ในการจ่ายค่าสินไหมหรือเงินที่เป็นโทษต่อคู่คดีความนั้นจะถูกแบ่งออกเป็น ๓ ส่วน โดย ๒ ส่วนจะให้แก่เจ้าทุกข์โจทก์ผู้ฟ้องและชนะคดี อีกส่วนให้กับเจ้าพนักงานการคลัง (ราชาโกฏิ)^{๗๔}

๒. กำหนดความผิดตามชั้นของความผิด คือ ผิดมากก็จะลงโทษมากผิดน้อยก็จะลงโทษน้อย ดังได้อธิบายมาข้างต้นคือ แบ่งโทษเป็น ขันค่าค่อ ขันไหม ขันแบ่ง และขันสมา คือ เปรียบโทษเป็นประหารชีวิต จำคุก ริบทรัพย์ ปรับไหม ชาวล้านช้างเมื่อเกิดถ้อยความกันแล้วมักจะ

^{๗๐} บุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๔/๑๘๓.

^{๗๑} อง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๕๘/๒๗., บุ.ธ.อ. (ไทย) ๓/๕๙/๖๐.

^{๗๒} บุ.ธ.อ. (บาลี) ๓/๖๒.

^{๗๓} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๖๙/๒๑๔ .

^{๗๔} ปิยฉัตร สันธูสะอาด, “สังคมล้านช้างตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๑ จนถึงพุทธศตวรรษที่ ๒๓” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ (คณะศิลปศาสตร์ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์), ๒๕๔๐, หน้า ๘๓.

พยายามตกลงกันด้วยสันติวิธีตามจารีตประเพณี โดยอาศัยสถาบันทั้ง ๒ แห่งคือ รัฐกับศาสนาเป็นตัวกลางในการให้ความยุติธรรม เพราะถือว่าพระเป็นผู้ที่มีศีลธรรมการตัดสินจึงไม่มีความลำเอียง

อนึ่ง การลงโทษปรับไหมกันนั้นเป็นธรรมเนียมของล้านช้าง ซึ่งโดยรากฐานแล้วชาวล้านช้างจะยึดเกณฑ์ ๒ ระดับ คือ (๑) ประเพณีหรือฮิตคองอันเป็นจารีตหรือกฎหมายเชิงศีลธรรมโบราณ และ (๒) กฎหมายที่มีบทบัญญัติชัดเจน ในข้อ (๑) นั้น มักจะมีโทษเพียงปรับไหมหรือการขอขมาลาโทษกันเท่านั้น แต่ข้อ (๒) จะเป็นบทลงโทษที่ต้องผ่านคณะกรรมการตัดสินเป็นข้อตัดสินที่ต้องทำในที่สาธารณะและปรากฏต่อชุมชน

นอกจากนั้นแล้วชาวล้านช้างโดยมากจะคำนึงถึงข้อห้ามอันเป็นจารีตประเพณีที่ยึดถือกันมานาน เมื่อเกิดการผิดฮิตคองดังกล่าวก็จะถือว่าเป็นการ “ชะล่า” หรือไม่ดี เช่น เด็กเดินข้ามหัวผู้ใหญ่ โดยแสดงความไม่เคารพก็จะเรียกว่า ชะล่า จะต้องหาขันมาสมาโทษผู้ใหญ่คนนั้น หรือถ้าเป็นชะล่าหรือพฤติกรรมที่ไม่ดีระหว่างหญิงสาวคือ ผู้หญิงไปชู้ หรือสมสู่ทำนองหนีตามผู้ชายไปก็จะเรียกว่า เป็นการชะล่าที่จำต้องมีการมาขอขมาพ่อแม่ของทั้ง ๒ ฝ่าย และต้องมีการตกลงอยู่กับกันฉันสามีภรรยาให้ถูกต้อง ดังนั้น เราจึงจะพบว่าชาวล้านช้างจะคำนึงถึงเรื่องชะล่ามาก แต่มิใช่ว่าการฝ่าฝืนกฎเกณฑ์เรื่องชะลานั้นจะไม่มีเลย เพราะเป็นธรรมชาติของสังคมที่จะต้องมีทั้งคนเชื่อฟังและไม่เชื่อฟัง ในกรณีของการที่ลูกสะใภ้กระทำการที่เป็นการล่วงเกินให้กับพ่อแม่ของสามีก็เช่นเดียวกันที่จะต้องมีการปรับไหมเพราะเป็นการละเมิดต่อญาติของฝ่ายสามีทำให้ต้องเสียค่าขันขอสมมาหรือขันขอขมาด้วย อันนี้ถือว่าเป็นคติความเชื่อของชาวล้านช้างดังนั้น สตรีที่เข้าไปอยู่ในบ้านสามีแล้วจะต้องให้ความเคารพกับพ่อแม่ของสามี ดังปรากฏในคำว่า หญิงใครพสุกลเชื้อ ผัวโตจักเอื้องฮุ้ง^{๗๕} หรือ อันหนึ่งให้มีใจมายเมื่อ ฮักผัวให้เจ้าฮักพี่น้องแนวน้ำ แม่ผัว^{๗๖} (๒) จะต้องดูแลญาติพี่น้องของสามี ดังปรากฏในคำว่า “ให้ตำหั่วเข้าฮาง ให้ตำหางเข้าฮ้าน อย่าหาญกลักกล่าวสูง ผู้ใหญ่เอิ้นล่ง ผู้สูงให้เอิ้นป่า ลุงอา อย่าดูหมิ่น” คือสอนให้เป็นคนอ่อนน้อมถ่อมตน ไปมาก็ให้ก้มให้ทำความเรียบร้อยให้เกิด และอย่าพูดจากระโชกโอกฮาก ผู้หลักผู้ใหญ่ก็ต้องให้ความเคารพนบถนอบใครมีศักดิ์อย่างไรก็ให้เรียกอย่างนั้น เป็นต้น (๓) ต้องทำตัวให้เป็นที่รักของคนในบ้านไม่ก่อเหตุทำให้เกิดความลำบากใจแก่สามีและญาติพี่น้อง (๔) ต้องรักษาความลับของคนในครอบครัวไม่แพร่งพรายเรื่องราวในครอบครัวให้กับคนนอกฟัง (๕) รักษาและดูแลทรัพย์สินของสามี (๖) ดูแลบุตรหลานของตนเองและญาติที่อยู่ในบ้านให้ดี เป็นต้น

จากการกล่าวมาจะพบว่า บทบาทของสตรีในฐานะที่เป็นสะใภ้ทั้งในสมัยพุทธกาลและในวรรณกรรมอีสานนั้นก็ถือว่าไม่แตกต่างกันมาก เพราะบทบาทของสะใภ้ไม่ว่าจะอย่างไรเมื่อไปอยู่บ้านคนอื่นก็ต้องมีความเคารพต่อเจ้าบ้านคือพ่อแม่สามีรวมถึงญาติพี่น้อง ซึ่งความคล้ายคลึงกันนี้น่าจะมาจาก (๑) อิทธิพลของพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะนิทานธรรมที่เข้ามาเผยแผ่ในยุคนั้น (๒) คติเรื่องของจารีตของชาวล้านช้างเองที่มีความเคารพเรื่อง “ผีบรรพบุรุษ” ที่ทุกคนโดยเฉพาะสะใภ้จะต้องให้ความเคารพญาติผู้ใหญ่และผีบรรพบุรุษของครอบครัวนั้นด้วยซึ่งความเชื่อเช่นนี้เป็นความเชื่อในเชิงจารีตที่เป็นความเชื่อในศักดิ์ของบุคคลผู้ที่มีอายุในตระกูลที่ผู้มาร่วมครัวเรือนจะต้องให้ความเคารพไม่ละเมิด อนึ่ง สาเหตุที่จะต้องมีการจารีตเรื่องของการเคารพกันระหว่างพ่อแม่สามีกับลูกสะใภ้ก็เพราะว่าคนล้านช้างเชื่อว่าลูกสะใภ้กับแม่สามีส่วนมากแล้วมักจะไม่ค่อยถูกกัน คือ คำโบราณว่า “เอา

^{๗๕} พระอริยานุวัตร, พระยาคำกองสอนไพร่, (มหาสารคาม : ม.ป.ท., ๒๕๑๓), หน้า ๒๓.

^{๗๖} ชัยสิทธิ์ เศรษฐบุปผา, อินทนิยานสอนลูก, (กรุงเทพมหานคร : กรมการศาสนา, ๒๕๑๓), หน้า ๑๑.

ลูกสะใภ้ไปเลี้ยงย่า ส่าเอาฮาไปใส่เหียน” คือ ลูกสะใภ้กับย่า ส่วนมากแล้วจะไม่เข้ากัน (ไม่ถูกกัน) ที่ถูกกันก็มีแต่เป็นส่วนน้อย ดังนั้น จึงต่อมิตติเรื่องการให้ความเคารพกัน ซึ่งความที่ลูกสะใภ้กับพ่อผัว แม่ผัวไม่ถูกกันนี้แม้ในสมัยพุทธกาลก็มี และถือว่าเป็นเรื่องธรรมดาสามัญ เนื่องจากความที่สตรีผู้เป็นสะใภ้ย่อมที่จะต้องการความรักจากสามีมากกว่าที่จะให้สามีไปรักพ่อแม่ของตนเอง ดังนั้น สะใภ้จึงทำทุกวิถีทางที่จะทำให้ลายความเคารพนับถือระหว่างสามีกับพ่อแม่ อันนี้ถือว่าเป็นเรื่องธรรมดาสามัญของคนที่มีกิเลส^{๗๗} แต่เพื่อไม่ให้เกิดความผิดหรือการกระทบกระทั่งกันระหว่างสะใภ้กับพ่อผัวแม่ผัวทั้งพระพุทธานุภาพหรือวรรณกรรมอีสานเองจึงได้สอนให้สตรีที่เป็นสะใภ้จะต้องให้ความเคารพพ่อแม่สามีแม่สามี ด้วยการกำหนดจารีตหรือครองหรือวัตรของสะใภ้ว่าจะต้องให้ความเคารพพ่อแม่สามีแม่สามี หากทำความผิดพลั้งเกิดขึ้นก็ต้องมีบทลงโทษทั้งทางจริยธรรมในครอบครัวและจริยธรรมทางสังคมด้วยเพื่อไม่ให้เกิดความผิดพลาดดังกล่าวขึ้น โดยครองนั้นเรียกว่า “ชะล่า” หรือข้อห้าม^{๗๘} โดยที่ข้อห้ามเหล่านี้เป็นเสมือนมาตรการที่จะทำให้ “เจื่อนไซ” ในการที่จะนำมาใช้เพื่อการฝึกฝนสตรีในบทบาทของหญิงสะใภ้ให้มีพฤติกรรมที่จะไม่เข้าไปล่วงล้ำก้ำเกินคนที่เป็นบุพการีของฝ่ายสามี^{๗๙} ซึ่งเจื่อนไซในการฝึกฝนสตรีในบทบาทของสะใภ้ก็ไม่ปรากฏในสมัยพุทธกาลในเชิงหลักฐานการบันทึก แต่มาตรการทางสังคมต่อการกระทำของสะใภ้ในเชิงปฏิบัติของสังคมอินเดียในยุคนั้นก็น่าจะมีอยู่เช่นเดียวกัน

(๕) บทบาทในฐานะที่เป็นหญิงหม้าย

สำหรับบทบาทของสตรีในฐานะที่เป็นหญิงหม้ายในสมัยพุทธกาลจะพบว่า ความเป็นหญิงหม้ายเป็นเรื่องที่ไม่ก่อให้เกิดความสุขหรือได้รับการยอมรับมากนัก เนื่องจากยังได้รับอิทธิพลของฮินดูอยู่ แต่ในยุคที่พระพุทธศาสนาอุบัติขึ้นมานี้ถือว่าเป็นยุคที่หญิงหม้ายได้รับการยอมรับขึ้นมาบ้าง เนื่องจากว่าในสมัยพุทธกาลมีอัตราของการเป็นหญิงหม้ายเพิ่มจำนวนขึ้นมาก เนื่องจากการที่มีผู้คนออกบวชมากทำให้สตรีทั้งหลายได้กลายมาเป็นหญิงหม้ายแทนที่จำนวนมาก ดังนั้น การเป็นอยู่ด้วยสถานะของการเป็นหญิงหม้าย แม้จะได้รับการยอมรับในทางสังคมอยู่บ้างแต่ก็ไม่ได้หมายความว่าหญิงหม้ายจะไม่เป็นทุกข์ ที่เป็นทุกข์ก็เพราะการที่จะต้องเลี้ยงดูลูกเอง การที่จะต้องดูแลมารดาบิดา และญาติพี่น้องของสามีตามลำพังเนื่องจากการขาดผู้นำของครอบครัว

สำหรับบทบาทของสตรีในฐานะหญิงหม้ายที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานจะพบว่า สถานภาพของหญิงหม้ายในวรรณกรรมอีสานหรือในสังคมล้านช้างไม่ถือว่ามิสถานะที่ตกต่ำ คือสามารถที่จะใช้ชีวิตอยู่ร่วมกับคนอื่น ๆ ในสังคมได้ เนื่องจากสังคมล้านช้างเห็นว่าการเป็นหม้ายไม่ได้เป็นความผิด ซึ่งคำว่าหม้ายก็เกิดจาก สามีตาย สามีทิ้ง เป็นต้น แต่อย่างไรก็ตามก็ยังมีภาพสะท้อนเกิดขึ้นในวรรณกรรมอีสานว่า การเป็นหม้ายย่อมตกอยู่ในฐานะที่เป็นที่เหยียดหยันของคนในสังคม ดังปรากฏในนิทานเรื่องชูลูนางอ้าวว่า

ค้นว่าเป็นหญิงหม้าย

ฝูงชายชื้อถือถัก จริ่งตาย

^{๗๗} สัมภาษณ์ รศ.ดร.โสวิทย์ บำรุงศักดิ์, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๗๘} สัมภาษณ์ ดร.แสวง นิลนามะ, เมื่อวันที่ ๓ เดือนกรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๗๙} สัมภาษณ์ ดร.อิทธิเทพ ผาธา, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

ดีที่คุณพ่อเจ้า

มาค้าจั่งบ่เป็น แม่เอ๋ย^{๘๐}

โดยในนิทานเรื่องชุนนางอ้ว ตอนที่นางอ้ว เมื่อลักลอบได้เสียกับชูลู โดยที่มารดาของนางไม่รู้ นั้น นางอ้วได้ให้ความเคารพชูลูเยี่ยงสามี และให้ความสำคัญแก่สามีมาก เพราะหญิงถ้าถูกชายทอดทิ้งจะกลายเป็นหญิงที่ไม่ดี ตามความเชื่อและคตินิยมของสังคมอีสาน โดยเฉพาะหญิงที่อยู่ในสถานภาพหม้าย จะได้รับการดูหมิ่นดูแคลนจากสังคมว่าเป็นหญิงที่มีความบกพร่องต่างๆ จนเป็นเหตุให้สามีต้องทอดทิ้ง^{๘๑} ซึ่งการเป็นหม้ายนี้ถือว่าเป็นสิ่งที่ไม่พึงปรารถนาของสตรีในวรรณกรรมอีสาน เพราะถือว่าการเป็นหม้ายนั้นย่อมทำให้เกิดความลำบากดังปรากฏในข้อความว่า

ครีวว่าแม่เน บ่าวอ้อยซ้อย ตัวช่อยก็บ่ชิน อ้ายเฮย

ย่านท้อ เครือหลังเจ้า จับจ้องกายลุน บ่ฮู้

กายลุนเลย เกิดมาซิเป็นฮ้าง อ้ายเอ๋ย^{๘๒}

หรือในนิทานเรื่องนางแดงอ่อนที่นางถูกท้าวสุริยนต์ทิ้งเพราะมีความสงสัยว่านางมีชู้ นางจึงออกไปบวชเป็นฤาษีอยู่ในป่า

กรรมคุณคราวนี้มีเวรมาพลัดพราก

จากหมู่พวกพี่น้องพงศ์เชื้อกะบมี

เวรหยิ่งนอห่านี้ได้พรากที่ธานี

ทำให้องค์สามีไล่หนีทิ้งฆ่า^{๘๓}

ซึ่งมีนัยว่าเมื่อแต่งงานแล้วหากเป็นหม้ายก็จะไม่สามารถกลับไปอยู่ในสังคมได้ จำเป็นต้องออกมาบวชเพื่อหนีความวุ่นวายของสังคมก็อาจเป็นไปได้ แต่หากพิจารณาจากภาพรวมของสังคมล้านช้างแล้วเห็นว่าการเป็นหม้ายนั้นจะมีสถานะอยู่ ๒ ประการ คือ (๑) ได้รับการยอมรับจากสังคมในฐานะที่เป็นผู้ถูกทิ้ง (๒) การถูกเหยียดหยามจากสังคมในกรณีที่เป็นคนทิ้งสามี ผู้วิจัยเห็นว่าสถานะของหญิงหม้ายในสังคมล้านช้างน่าจะเป็นแบบนี้ คือหากทำตัวดีเป็นคนดีแต่ถูกสามีทิ้งย่อมได้รับความเห็นอกเห็นใจจากสังคม แต่ถ้าทำตัวไม่ดีเป็นฝ่ายทิ้งสามีย่อมถูกสังคมประณาม ในส่วนของบทบาทของหญิงหม้ายในวรรณกรรมอีสานนั้นจะพบว่ามียุทธศาสตร์ในการ (๑) ดูแลตัวเอง เช่น นางแดงอ่อน นางมะโนราห์ นางผมหอม เป็นต้น ที่ต้องตกอยู่ในสภาวะของความเป็นหม้ายซึ่งสตรีเหล่านี้จะต้องดูแลตัวเองทั้งทางกายและจิต (๒) ดูแลบุตรชายบุตรสาวของตนในกรณีที่มีลูกติดเพราะนั่นคือภาระของตนเองที่จะต้องรับผิดชอบในฐานะที่เป็นแม่ หากไม่มีลูกก็ต้องดูแลพ่อแม่และญาติพี่น้อง (๓) ดูแลสวน ในวรรณกรรมอีสานหลายเรื่องเราจะพบว่า หญิงหม้ายส่วนมากพระราชเจ้าจะให้มาทำหน้าที่เป็นคนดูแลสวนดอกไม้ โดยจะต้องชื่อให้ว่าเป็น “ย่าจำสวน” หรือคุณย่าผู้ทำหน้าที่ดูแลสวนดอกไม้ ดังปรากฏในนิทานเรื่องก่ำกาดำ ย่าจำสวนเป็นคนดูแลสวนให้พระราชเจ้า^{๘๔} เรื่องนกระจอก ตอนท้าววรกิตเดินทางไปเมืองนางจันทรร ท้าววรกิตก็ไปพักอยู่ที่สวนดอกไม้ของพระราชเจ้าโดยเข้าไป

^{๘๐} ปรีชา พินทอง, ชุนนางอ้ว, หน้า ๓๓-๓๔.

^{๘๑} ปรีชา พินทอง, ชุนนางอ้ว, หน้า ๓๘.

^{๘๒} พรชัย ศรีสารคาม, ท้าวคำสอน, หน้า ๑๙.

^{๘๓} เดชวโรภิกขุ (อินตา กวีวงศ์), รวมนิทานพื้นบ้านอีสาน ชุดที่ ๖ นิทานพญากวางคำ นิทานท้าวอี้ นิทานนางแดงอ่อน, หน้า ๒๒๙.

^{๘๔} สุภณ สมจิตศรีปัญญา, ท้าวก่ำกาดำ, หน้า ๒๑.

พักกับย่าจำสวณซึ่งเป็นหญิงหม้ายผัวตายไม่มีงานทำ ก็มาทำหน้าที่เป็นผู้ดูแลสวณให้พระราชา^{๔๕} ดังนั้น สถานะและบทบาทของหญิงหม้ายในวรรณกรรมอีสานนั้นถือว่า ส่วนหนึ่งได้รับเกียรติจากสังคมอยู่พอสมควรในการได้มาทำหน้าที่เป็นคนดูแลสวณของพระราชา

เมื่อนำมาวิเคราะห์เปรียบเทียบบทบาทของสตรีที่เป็นหญิงหม้ายในสมัยพุทธกาลกับวรรณกรรมอีสานจะพบว่า บทบาทของหญิงหม้ายสมัยพุทธกาลกับวรรณกรรมอีสานนั้นก็มีส่วนสถานะและบทบาทที่ไม่แตกต่างกันกล่าวคือ (๑) สมัยพุทธกาลหญิงหม้ายได้รับการยกฐานะที่ดีขึ้นมาจากคติความเชื่อของศาสนาฮินดูที่เดิมกตสถานะและบทบาทของหญิงหม้าย คือหญิงหม้ายได้รับการยอมรับมากขึ้น ไม่ถูกดูถูก ซึ่งข้อนี้ก็คล้ายๆ กับบทบาทสตรีหม้ายในวรรณกรรมอีสานที่ไม่ได้รับการดูถูกดูหมิ่นหรือการปฏิเสธจากสังคม เช่น ย่าจำสวณหรือคนดูแลสวณของพระราชาที่ได้รับเกียรติจากพระราชาให้ทำหน้าที่นี้ นี่ก็เป็นเรื่องของ การให้การยอมรับจากสังคม (๒) ในสมัยพุทธกาลหญิงหม้ายอาจจะถูกมองว่าเป็นผู้ที่ได้รับการดูหมิ่นจากสังคม ซึ่งกรณีนี้จะเป็นกรณีที่เป็นหญิงหม้ายที่พึ่งเลิกกับสามีหรือสามีเสียชีวิต และในท้องถิ่นนั้นยังติดอยู่กับคติของฮินดูที่เลยถูกดูหมิ่นจากสังคมได้ ซึ่งข้อนี้ก็คล้ายๆ กับสถานะและบทบาทของหญิงหม้ายในวรรณกรรมอีสานที่หญิงหม้ายที่จะถูกรังเกียจนั้นจะเป็นหญิงหม้ายที่ถูกกล่าวหาว่า เป็นชู้กับชายอื่น หรือผิดศีลกับชายอื่น ซึ่งกรณีนี้สังคมล้านช้างก็ดูถูกดูหมิ่นมากบางรายถึงกับไม่สามารถกลับเข้าไปในสังคมนั้นอีกได้เลย^{๔๖} ส่วนหน้าที่ปกติของหญิงหม้ายในสมัยพุทธกาลและในวรรณกรรมอีสานก็จะพบว่าบทบาทหน้าที่ของหญิงหม้ายก็ต้องทำหน้าที่ของการเป็นสมาชิกที่ดีของสังคมก็คือการดูแลบุตรธิดาหรือการดูแลครอบครัวตามปกติเหมือนผู้คนทั่วไป ซึ่งกรณีนี้ไม่แตกต่างกัน หรือบางรายเช่นคนเฝ้าสวณพระราชา อาจะได้รับการยกย่องในฐานะที่เป็นรับใช้ของพระราชวังซึ่งเป็นตำแหน่งเฉพาะที่ไม่ได้รับการดูแคลนแต่เป็นการให้ความสำคัญด้วยซ้ำไป

๔.๒.๒ บทบาทของสตรีในทางศาสนา

สำหรับบทบาททางด้านศาสนานั้นถือว่าเป็นบทบาทที่มีความสำคัญของสตรีทั้งในสมัยพุทธกาล และในวรรณกรรมอีสาน โดยรายละเอียดของบทบาทของสตรีในทางศาสนานั้นเราสามารถที่จะพิจารณาได้ดังต่อไปนี้

(๑) บทบาทของสตรีในทางศาสนาในสมัยพุทธกาล สำหรับบทบาทของสตรีในทางด้านการพระศาสนานั้นในสมัยพุทธกาลถือว่าชัดเจนมาก เพราะเมื่อพระพุทธรูปองค์ทรงตรัสรู้แล้วก็ทรงให้โอกาสสตรีในทางพระศาสนาเลย โดยสรุปรวมแล้วจะพบว่าบทบาทของสตรีในสมัยพุทธกาลนั้นก็มีดังต่อไปนี้คือ

(๑) บทบาทในเรื่องของการทำบุญกุศลตามหลักการทางด้านพระพุทธรศาสนา โดยการทำบุญกุศลนั้นก็คือการให้ทาน รักษาศีล และเจริญภาวนา เป็นเรื่องที่ชาวพุทธทั่วไปจะต้องทำ โดยการให้ทานรักษาศีล และเจริญภาวนานี้จะต้องเริ่มต้นจากการสมาทานตนเองว่าเป็นผู้ที่นับถือพระพุทธรศาสนามาก่อนหรือการเข้าถึงพระรัตนตรัย ซึ่งภายหลังจากการตรัสรู้พระพุทธรูปองค์ก็ทรงเสด็จไปยังบ้านพระยสะ เพื่อไปปรกัฏดาหารและฉนัฏดาหารที่บ้านหลังนั้น พร้อมกับกำกับการรับรองการเข้าถึง

^{๔๕} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, นกกระจอก (ท้าววรกิต นางจันทะจร), หน้า ๒๓.

^{๔๖} เทวโรภิกขุ (อินตา กวีวงศ์), รวมนิทานพื้นบ้านอีสาน ชุดที่ ๖ นิทานพญากวางคำ นิทานท้าวเย็นนิทานนางแดงอ่อน, หน้า ๒๒๙.

พระรัตนตรัยของมารดาและภรรยาเก่าของพระยาสะ ด้วยการขอให้พระรัตนตรัยตลอดชีวิต ซึ่งพระพุทธร่องค์ก็ทรงรับรองว่าทั้งสองคน เป็นอุบาสิกาคณแรกที่ตั้งพระรัตนตรัยในพระพุทธศาสนา^{๘๗} แสดงให้เห็นว่าทรงให้โอกาสในการเข้าสู่พระศาสนาแก่สตรีเป็นครั้งแรกด้วย นอกจากนั้นในการทำบุญกุศลนั้นก็ทรงยกนางวิสาขาเป็นแม่แบบของการเป็นผู้ที่หมั่นในการทำบุญด้วยการเป็นผู้อุปถัมภ์พระพุทธศาสนา กิจกรรมประจำคือ ถวายภัตตาหาร เภสัช โอสถ ดูแลเอาใจใส่พระสงฆ์สร้างวัด^{๘๘}

(๒) บทบาทในการบวช สำหรับบทบาทในการบวชภิกษุณีนั้นถือว่าเป็นเรื่องที่มีความสำคัญมากในสังคมอินเดีย เพราะเดิมทีคนอินเดียไม่ค่อยให้ความสนใจกับเรื่องของการให้โอกาสสตรีในการบวช เนื่องจากเชื่อว่าสตรีนั้นเป็นอันตรายต่อพรหมจรรย์หรือวิถีของนักบวช แม้ในช่วงแรกๆ พระพุทธร่องค์ก็ไม่ทรงเห็นด้วยกับการให้สตรีบวช^{๘๙} แต่ที่สุดแล้วก็ทรงอนุญาตเพื่อเปิดโอกาสให้สตรีได้มีโอกาสในการบวช^{๙๐} เนื่องจากทรงเห็นว่าเรื่องเพศย่อมมาทีหลังการเข้าถึงเป้าหมายของพระพุทธศาสนาก็คือการบรรลุธรรม^{๙๑} ซึ่งถือว่าการบวชนั้นเป็นโอกาสหนึ่งที่สตรีได้รับจากพระพุทธศาสนา และถือว่าเป็นบทบาทใหม่ที่เกิดขึ้นในสังคมอินเดียที่ไม่เคยมีมาก่อนเลย

(๓) บทบาทในการสอน ในด้านการสอนธรรมทางพระพุทธศาสนาหรือในทางศาสนานั้นปกติพระพุทธร่องค์จะทรงมอบหน้าที่การสอนให้กับพระภิกษุที่ได้รับการแต่งตั้งเท่านั้น แต่ต่อมาทรงอนุญาตให้อุบาสิกาเป็นผู้ที่มีหน้าที่ในการสอนธรรมในฝ่ายคฤหัสถ์ได้ ซึ่งผู้ที่ได้รับบทบาทหน้าที่นี้ก็คือนางขุชุตตรา เดิมเป็นนางทาสี คอยรับใช้นางสามาวดี ให้ดำรงอยู่ในฐานะมารดา และอาจารย์ของนางสามาวดี และหญิงบริวารเหล่านั้น มีหน้าที่ไปรับฟังพระธรรมเทศนาจากพระบรมศาสดา แล้วนำมาแสดงให้นางสามาวดีกับบริวารฟัง นางขุชุตตรากระทำได้ดังนี้ จนนางเป็นผู้มีความเชี่ยวชาญในพระไตรปิฎก^{๙๒} ต่อมาก็ทรงให้การรับรองและยกย่องว่านางขุชุตตรานั้นเป็นผู้เลิศในด้านกาเป็นพหูสูตร^{๙๓} แสดงให้เห็นว่าสมัยพุทธกาลนี้สตรีมีบทบาทหน้าที่ทางด้านพระพุทธศาสนาด้วยการเป็นผู้แสดงธรรมได้

(๔) บทบาทในการบำรุงพระสงฆ์ พระนางสุปปาวสา เอตทัคคะในฝ่ายผู้ถวายของมีรสอันประณีต พระนางเป็นพระธิดาของนครโกลิยะ^{๙๔} นางสุปปิยา เอตทัคคะในฝ่ายผู้อุปฐากภิกษุใช้ ครั้งหนึ่งนางสุปปิยาทราบว่ามีภิกษุอาพาธ นาง “ใช้มีดเคียนเนื้อที่ขาของตนเองออกมาก่อน

^{๘๗} วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๔/๒๑., พระครูกลุณณสิทธีวัฒน์ (สมาน กลุณณธมโม), เอตทัคคะในพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๓๔๖-๓๔๗.

^{๘๘} อจ.ทก. (ไทย) ๒๐/๒๕๙/๓๒., พระครูกลุณณสิทธีวัฒน์(สมาน กลุณณธมโม), เอตทัคคะในพระพุทธศาสนา, หน้า ๓๔๘-๓๔๙. พระมหาชัยวัฒน์ อภิญาณจารี (สิงห์โง่น), “การศึกษาวิเคราะห์บทบาทของนางวิสาขามหาอุบาสิกาที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา”, วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๔๑, หน้า ๑๔๐.

^{๘๙} อจ.อญฐก. (ไทย) ๒๓/๕๑/๓๓๓.

^{๙๐} ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๒๘๒/๔๒๕, อจ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๓๕/๓๐.

^{๙๑} อจ.อญฐก. (ไทย) ๒๓/๕๑/๓๓๓.

^{๙๒} พระครูกลุณณสิทธีวัฒน์ (สมาน กลุณณธมโม), เอตทัคคะในพระพุทธศาสนา, หน้า ๓๖๕.

^{๙๓} อจ.ทก. (ไทย) ๒๐/๒๖๐/๓๒.

^{๙๔} อจ.ทก. (ไทย) ๒๐/๒๖๓/๓๓. พระครูกลุณณสิทธีวัฒน์(สมาน กลุณณธมโม), เอตทัคคะในพระพุทธศาสนา, หน้า ๓๘๔.

หนึ่งแล้วส่งให้นางทาสีจัดการปรุงอาหารพร้อมทั้งสั่งให้นำไปถวายพระคุณเจ้าที่วัด ถ้าพระคุณเจ้าถามถึงก็ให้บอกว่าอุบาสิกาเป็นไข้^{๙๕} นอกจากนั้นก็ทรงยกย่องกาตยานี เลิศกว่าอุบาสิกาสาวิกาทั้งหลาย ในด้านการเป็นผู้ที่มีความเลื่อมใสอย่างแน่นแฟ้น^{๙๖} ในพระพุทธศาสนาและการทำบุญด้วยการให้การอุปถัมภ์พระสงฆ์ในพระพุทธศาสนา

จากการกล่าวมาทั้งหมดจะพบว่า สตรีในสมัยพุทธกาลนั้นมีบทบาทหน้าที่ทางด้านพระพุทธศาสนาหลักๆ ก็มีอยู่ ๔ ด้าน คือ (๑) บทบาทด้านการทำบุญกุศล (๒) บทบาทในด้านการบวช (๓) บทบาทในด้านการสอน (๔) บทบาทในด้านการบำรุงพระสงฆ์

(๒) บทบาทของสตรีในทางศาสนาในวรรณกรรมอีสาน สำหรับบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นจะพบว่าสตรีในวรรณกรรมอีสานนั้น มีความเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนามาก เนื่องจากวรรณกรรมของภาคอีสานโดยมากเป็นวรรณกรรมในเชิงคำสอนและเป็นคำสอนของพระพุทธศาสนาและเรื่องราวที่ปรับมาจากนิทานพื้นบ้านมาเป็นนิทานชาดก นั้นก็มีจุดมุ่งหมายเพื่อให้เป็นนิทานสอนใจหรือนิทานสอนธรรมทางพระพุทธศาสนา ดังนั้น สตรีในวรรณกรรมอีสานจึงมีความเกี่ยวข้องหรือมีบทบาททางด้านพระพุทธศาสนาโดยตรง โดยบทบาทในด้านศาสนาของสตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นก็ดังต่อไปนี้

(๑) บทบาทการเข้าวัดฟังธรรม รักษาศีล ให้ทานและเจริญภาวนา สำหรับบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานที่พบในด้านศาสนาประการที่หนึ่งก็คือ บทบาทเกี่ยวกับการได้มีโอกาสทำบุญด้วยการเข้าวัดฟังเทศน์ ให้ทาน รักษาศีล และเจริญภาวนา เป็นบทบาทที่ปรากฏในบทบาทของนางลุน และย่าจำสวณในวรรณกรรมเรื่องท้าวภักดาที่ขอบไปวัดฟังธรรมและรักษาศีล ๘ หรืออุโบสถศีลเป็นประจำ ดังปรากฏในคำว่า วันนั้นมันหากเป็นวันอุโบสถทั่ววันศีล ๑๕ คำ กุ๊กชีหนีไปหาฮีตครองกุณฑ์^{๙๗} ซึ่งการไปวัดก็จะต้องมีการกินทานหรือทำบุญทำทานกรวดน้ำอุทิศส่วนบุญส่วนกุศลให้เจ้ากรรมนายเวรด้วย ดังปรากฏในคำว่า ยายก็สุขอยู่สร้างกินทานเช้าค่ำ เข้าใส่บาตรทั้งหยาดน้ำยายเผ่าฟ้าเพ็ง^{๙๘} หรือในนิทานเรื่องขุนนางอ้าวอีกเรื่องหนึ่ง โดยพิจารณาจากคำพูดของนางอ้าวที่มีต่อมารดาของตนว่าปกติฝ่ายตนเองนั้นเป็นทำบุญสุนทานอยู่แล้วจะให้ไปแต่งกับคนที่ไม่มีใจเป็นบุญเป็นกุศลได้อย่างไรดังปรากฏในคำว่า เฮานี้กินทานเช้า ฟังธรรมจำจ้อศีลห้าตั้งจำไว้ชัวร์ แลนา^{๙๙} หรือปรากฏในนิทานเรื่องนกกระจอกที่กล่าวถึงบทบาทของนางจันทระในการให้ทานรักษาศีลว่า ก็เพื่อบุญจอมเจ้าหลานแพงกุ่มเหลื่อมอยู่ทางสุขสืบสร้าง ศีลแก้วแต่งทาน^{๑๐๐} หรือ ยูทางตักบาตรน้หยาดน้ำกินทานสร้างแต่งดี^{๑๐๑} หรือปรากฏในการทำบุญของเศรษฐีและภรรยาในเรื่องสุพรรณานาคชาดก ซึ่งเป็นทำบุญกฐินครั้งยิ่งใหญ่ภรรยาก็ช่วยสามีในการทำบุญกฐินนั้นด้วย^{๑๐๒} หรือปรากฏในเรื่องนาง

^{๙๕} อจ.ทก. (ไทย) ๒๐/๒๖๔/๓๓.

^{๙๖} อจ.ทก. (ไทย) ๒๐/๒๖๕/๓๓.

^{๙๗} สุภณ สมจิตศรีปัญญา, ท้าวภักดา, หน้า ๒๒.

^{๙๘} สุภณ สมจิตศรีปัญญา, ท้าวภักดา, หน้า ๒๓.

^{๙๙} ปรีชา พินทอง, ขุนนางอ้าว, หน้า ๓๘.

^{๑๐๐} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, นกกระจอก (ท้าววรกิต นางจันทระ), หน้า ๔๖.

^{๑๐๑} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, นกกระจอก (ท้าววรกิต นางจันทระ), หน้า ๔๗.

^{๑๐๒} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, สุพรรณานาคชาดก, หน้า ๑๙-๒๑.

แต่งอ่อนที่ได้มีการกล่าวถึงเรื่องของการให้ทานและผลบุญ อันเนื่องมาจากการให้ทานและการอุทิศผลบุญให้กับผู้ตายว่า

ให้ค่อยฟังคำสอนบ่พอจำไว้ อันว่าพุทโธให้จำไปจดจื่อ ธัมโมสวดสู่มือสังฆพร้อม
ส่วนสี่ลั้งนั้นจำหมั้นรักษาเอา ศิลห้าหาให้รักษาประจำพร้อมโมทนาน้อมทำทานอย่าได้ขาด
ทำบุญตักบาตรหยาดน้ำหาแท้ผู้ตาย^{๑๐๓}

เจ้ามหวางซ้องค์พ่อ แต่งอ่อนนอนอยู่ชอนตอนนีชื่อใจพระจึงได้บริจาคของทาน
บริการของมีแจกคนชาวบ้าน คนขอทานคนไ้คนใดก็ทานช้อย พระก็คอยแต่สร้างทางด้าน
ฝ่ายบุญนั้นแหละ^{๑๐๔}

หรือปรากฏในนิทานเรื่องนางम्मหอมเมื่อนางम्मหอมได้พบกับสามีและลูกสาวลูก
ชายแล้วนางก็มีโอกาสในการทำบุญให้ทนรักษาศิล ดังปรากฏในข้อความว่า ญทาง จำศิลสร้าง ทำบุญ
เข้าค่า จจริงแล้วฝูงคนทุกชีไ้ ขอเข้าชอดทาน^{๑๐๕} หรือปรากฏในเรื่องจำปาสีตันที่ได้มีการระบุถึง
รูปแบบของการให้ทานที่ปรากฏในเนื้อเรื่องว่า

ชาติที่ต่าบ่มมองเห็น	ก็มองเปล่านั้นแล้ว	
ควรที่เ้าทำการสร้าง	ศิลทานอย่าให้ขาด	แท้เนอ
ตักบาตรและหยาดน้ำ	หมายได้ส่งบุญ	
เช้ญแล่นต้อย	จักแตกฟ้ายพังหนีแท้ตาย	
คันเมื่อมรณตาย	สู่เมืองสวรรค์ฟ้า	หั้นแล้ว
สูงไปทำการสร้าง	ศาลาทนเก้าแห่ง	
ตกแต่งสร้าง	แฮไว้ทอดทาน	
อย่าให้อิดอยากไ้	ผ้าผ่อนแพรพรรณแท้เนอ	^{๑๐๖}

หมายความว่าสิ่งที่ชาวเมืองจะต้องทำทั้งหญิงและชายในฐานะที่เป็นชาวพุทธก็คือ
จะต้องให้ทาน รักษาศิล และเจริญภาวนาด้วยการฟังธรรมจากพระสงฆ์องค์เจ้าอันเป็นการภาวนาหรือ
พัฒนาสติปัญญาให้เกิดอันนี้ถือว่าเป็นความดีเบื้องต้นของคนเรา

นอกจากนั้นยังปรากฏในวรรณกรรมเรื่องสุพรมโมกขา ซึ่งในเรื่องนี้ได้มีการถึง
การที่สตรีจะต้องรู้จักค่านิยมของสังคมชาวอีสานล้านช้างว่า ชาวอีสานล้านช้างทุกคนมีชีวิตผูกพันอยู่
กับวัด และพระสงฆ์ในพุทธศาสนา มาก โดยถือว่าวัดเป็นศูนย์รวมจิตใจของชาวบ้าน นอกจากจะฟัง
เทศน์แล้ว ยังเน้นให้คนหมั่นรักษาศิล ๕ ศิล ๘ ให้สม่ำเสมอ ถือว่าเป็นการชำระจิตใจให้สะอาดอีก
โสดหนึ่งด้วยดังปรากฏในข้อความว่า...ก็เปนวันอุปโบสถ เดือน ๗ เพ็ง เจ้าก็ สมทานอทิฎฐานเอาอุป

^{๑๐๓} เตชวโรภิกขุ (อินตา กวีวงศ์), รวมนิทานพื้นบ้านอีสาน ชุดที่ ๖ นิทานพญาแก้ว คำ นิทาน
ท้าวอี นิทานนางแดงอ่อน, หน้า ๓๐๘.

^{๑๐๔} อ่างแล้ว, หน้า ๒๒๐.

^{๑๐๕} ปรีชา พิณทอง, นางम्मหอม, หน้า ๕๓.

^{๑๐๖} พระอริยานุวัตร (อารีย์ เขมจารี), จำปาสีตัน, หน้า ๑๐.

โบสถ์ศิลปะอยู่จำศีลเลี้ยงคินทั้งมวน...^{๑๐๗} ให้เว้นจากเวร ๕ ประการ คือว่าข้าสัตว์ ลักของท่าน สูเมีย ท่านแล ผู้หญิงหลั่นชู้จากผัว และลายท่าน กินเหล้าให้ละเสียตาบต่อเท่าอายุแห่งตนเทิน...^{๑๐๘}

จากการกล่าวมาทั้งหมดจะพบว่า บทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นจะต้องมีความเกี่ยวเนื่องหรือมีบทบาทหน้าที่สำคัญมากในการทำหน้าที่ของชาวพุทธก็คือ การให้ทานรักษาศีล และเจริญภาวนา ซึ่งเป็นบทบาทที่มีความสำคัญและถือว่าเป็นหน้าที่ของสตรีที่จะต้องเป็นผู้ให้ความสนใจในการทำบุญ ให้ทาน รักษาศีล และการเจริญภาวนานี้เองที่เป็นผลทำให้สังคมชาวอีสานในทุกวันนี้ในทุกวัดเกือบทุกแห่งจะมีแต่ผู้หญิงเข้าวัดไปทำบุญทำทานเสียเป็นส่วนมาก ผิดกับผู้ชายที่จะมีหน้าที่ในการเข้าป่าหาอาหารหรือไปประกอบอาชีพเพราะผู้ชายมีหน้าที่หลักก็คือ การหาเลี้ยงครอบครัวส่วนสตรีก็ทำหน้าที่ใส่บาตร รักษาศีลในวันพระวันโกนซึ่งระเบียบปฏิบัตินี้ได้รับการสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน^{๑๐๙} และเพราะเหตุนี้สังคมอีสานล้านช้างหรือลาวโดยทั่วไปจึงจะเห็นว่า เป็นสังคมที่ให้โอกาสกับสตรีในการเป็นผู้เป็นใหญ่ในการทำบุญ^{๑๑๐} หรือเพราะสังคมอีสานล้านช้างเห็นว่าสตรีไม่ใช่จะเป็นที่เข้มแข็งพอที่จะเข้าป่าทำงานหนักเยี่ยงบุรุษ ดังนั้น จึงให้ทำหน้าที่ในการทำบุญและรักษาศีลรวมถึงการอุทิศส่วนบุญให้กับบรรพบุรุษทั้งของฝ่ายสามีและของญาติฝ่ายตน^{๑๑๑} นอกจากนี้ก็มีเรื่องขูลุนางอ้วที่นางอ้วนนั้นเป็นนักปฏิบัติธรรมไปวัดอยู่เป็นประจำ จนสามารถที่จะนำเอาหลักธรรมหลายอย่างมาสอนคนอื่น ๆ ได้^{๑๑๒}

(๒) บทบาทการศึกษาธรรมกับผู้รู้ (พระฤๅษี) ในวรรณกรรมอีสานบางเรื่อง นอกจากจะกล่าวถึง “สงฆ์” ซึ่งหมายถึงพระสงฆ์ในวัดในทางพระพุทธศาสนาแล้ว ยังกล่าวถึง “รัสสี” หรือฤๅษีอีกด้วยเนื่องจากในสมัยล้านช้างนั้นมีนักบวชอยู่ ๒ กลุ่มจากการบันทึกของนักเดินทางต่างชาติที่เดินทางเข้ามาสำรวจล้านช้างในรัชสมัยของพระเจ้าสุริยธรรมมิกราชหรือพระเจ้าองค์หลวง โดยได้ระบุว่าในสังคมล้านช้างยุคนั้นมีนักบวชอยู่ ๒ ประเภท คือ (๑) พระสงฆ์จำนวนหลายหมื่นรูป (๒) ดาบสหรือรัสสี ที่เป็นนักบวชที่จำศีลอยู่ตามถ้ำตามเขาอีกเป็นจำนวนมาก^{๑๑๓} ซึ่งนักบวช ๒ ประเภทนี้ถือว่ามีความคุ้นเคยกับชาวบ้านมาก เวลาอยู่ในเมืองก็ไปทำบุญกับพระ แต่ถ้าหากเป็นเวลาทีหนิภัยสงครามออกไปอยู่ป่าก็จะไปอาศัยอยู่กับพระดาบสหรือฤๅษี ดังนั้น เมื่อมีการประพันธ์หรือแต่งนิทานขึ้นมาก็จะปรากฏว่าวรรณกรรมอีสานเกือบทุกเรื่องมักจะมีเรื่องราวของรัสสีหรือฤๅษีอยู่ด้วย ดังนั้น การเข้าหาหรือเรียนรู้ธรรมกับฤๅษีก็จึงปรากฏในวรรณกรรมหลายเรื่อง เช่น ในเรื่องนางแตงอ่อน เมื่อเวลานางถูกขับออกมาจากวังด้วยข้อหาเป็นชู้กับจระเข้หรือนอกใจท้าวมหาวงศ์ โดยนางได้ไปพบกับพี่ชายของนางคือท้าวกุมภ และพากันไปเรียนมนต์กับพระฤๅษีในป่าเพื่อที่จะหาทางกลับไปแก้แค้นสามีและคนที่ทำร้ายนาง โดยนางแตงอ่อนกับพี่ชายนั้นก็ได้อยู่ศึกษาตามวัตรของฤๅษี

^{๑๐๗} พระอริยานุวัตร (อารีย์ เขมจารี), *สุพรรณโมกขา*, หน้า ๑๑๒.

^{๑๐๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๔.

^{๑๐๙} สัมภาษณ์ รศ.อุดม บัวศรี, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๑๑๐} สัมภาษณ์ รศ.ดร.โสวิทย์ บำรุงภักดิ์, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๑๑๑} สัมภาษณ์ รศ.ดร.สมชัย ศรีนอก, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๑๑๒} ปรีชา พิณทอง, *ขูลุนางอ้ว*, หน้า ๔๔.

^{๑๑๓} ปิยฉัตร สิ้นธุสะอาด, “สังคมล้านช้างตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๑ จนถึงพุทธศตวรรษที่

นุ่งขาวห่มขาวส่วนท้าวกุมภานั้นนุ่งหนังสืออยู่ปฏิบัติธรรมในป่านั้น โดยฤาษีที่พระอินทร์แปลงตัวมาได้สั่งสอนก่อนกลับสวรรค์ว่าขอให้เจ้าแก่นไท้เพียรพรำภาวนารักษาศีลเป็นช้อยู่กะฎีในด้าว^{๑๑๔} ซึ่งบทบาทในเรื่องนี้ก็ถือว่าเป็นอีกเรื่องหนึ่งที่มีความเกี่ยวข้องกับพระฤาษีในฐานะที่เป็นบุคลาการทางศาสนาด้วย

(๓) บทบาทการเป็นผู้สอนธรรมหรือสอนจริยธรรมให้กับสังคม สำหรับบทบาทของสตรีในข้อนี้เป็นเรื่องของกรณีที่สตรีนั้นเป็นคนที่มีปัญญาเมื่อเป็นผู้มีปัญญาแล้วย่อมสามารถที่จะสอนหรือให้ข้อคิดที่ดีกับสังคมหรือคนอื่น ๆ ได้ โดยบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานในด้านการสอนธรรมหรือจริยธรรมให้กับสังคมนั้นก็มีปรากฏในเรื่องขุนนางอ้าว โดยนางอ้วนนั้นเป็นคนที่มีปัญญานางได้สอนในเรื่องต่างๆดังนี้ (๑) สอนเรื่องธรรมดาสตรีต้องพึงพิงบุรุษ เนื่องจากว่าสตรีเปรียบเหมือนดาวส่วนบุรุษเปรียบเหมือนพระจันทร์ ดาวจะต้องอาศัยพระจันทร์ช่วงส่องจึงจะสามารถเผยตัวเองได้^{๑๑๕}(๒) สอนว่าการกระทำที่ชั่วตนได้นั้น จัดว่าเป็นการกระทำที่ไม่ดี หมายความว่า การกระทำอะไรก็ตามไม่ควรใจดีตนได้ เพราะการกระทำเช่นนั้นเป็นการกระทำที่ถือว่าประมาทที่จะดีนั้นจะต้องแบบค่อยเป็นค่อยไปแบบว่าช้าๆ ได้พร่ำเล่มงาม คือการกระทำอะไรจะต้องคิดก่อนมีสติไม่ว่าเอาแต่เฉพาะที่ใจชอบอยากได้ก็จะเอา เป็นต้น^{๑๑๖} (๓) สอนลักษณะการให้ทาน การทานหรือการให้ทานนั้นไม่มีหรือกที่จะเอานมกับแก้มมาทานแล้วจะได้บุญ การให้ทานจะต้องเอาเงินทองหรือโภชนาอาหารมาทาน พระจึงจะได้บุญทานแล้วจะได้ขึ้นสวรรค์มีที่ไหนจะเอานมและแก้มมาทานแล้วจะได้ขึ้นสวรรค์ขึ้นฟ้า^{๑๑๗} (๔) สอนว่า คนดีมีศีลธรรมต้องคู่กับคนดีมีศีลธรรม เป็นตอนที่นางสอนแม่นางที่ขอให้นางแต่งกับขุนนางซึ่งนางไม่ชอบเพราะขุนนางนั้นเป็นคนที่ไม่ดีมีศีลธรรม การที่แม่นางจะให้นางไปอยู่กับคนที่ไม่ดีมีศีลธรรมนั้นนางรับไม่ได้เพราะของดีจะไปอยู่สิ่งที่ไม่ดีนั้นไม่ใช่เรื่อง^{๑๑๘} (๕) สอนให้ไม่ให้ลืมบุญคุณพ่อแม่ เป็นคำสอนที่นางสอนนกสาธิตสัตว์เลี้ยงที่นางรักว่าอย่าลืมบุญคุณพ่อแม่ ต้องตอบแทนคุณและให้ตั้งอยู่ในศีล ๕ อย่าได้ละวาง^{๑๑๙} (๖) สอนให้มีความระมัดระวัง ดังที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานเรื่องนางผมหมอนตอนที่นางสอนบุตรชายกับบุตรสาวของตนว่า อย่าประมาทในการเดินทางไกลเพราะในหนทางนั้นล้วนอันตรายไม่ควรมาหาแม่เพราะแม่อยู่ไกล การเดินทางมาที่สุดจะลำบากแม่ทนเห็นลูกแม่ลำบากไม่ได้^{๑๒๐} (๗) สอนว่าการเลือกสามีนั้นต้องเลือกคนที่ไม่ดีมีพันธะ โดยในเรื่องท้าวคำสอนนั้นนางกองสีได้ให้สติท้าวคำสอนว่า คราวว่าแม่น บ่าวอ้อยฮ้อย ตัวข่อยกับชินอ้ายเฮย ย้านท้อเครือหลังเจ้าจับจ้องกายลุนปู้กายลุนเลยเกิดมาชิเป็นอ้างอ้ายเฮย^{๑๒๑} (๘) สอนว่าธรรมดาผู้ชายพูดแบบไม่รับผิดชอบ คือลั่นไม่มีกระดูก ดังปรากฏในคำพูดของนางจันทร์ในเรื่องนกกระจอกว่า “ความบ่มีจา

^{๑๑๔} เตชวโรภิกขุ (อินตา กวีวงศ์), รมณนิทานพื้นบ้านอีสาน ชุดที่ ๖ นิทานพญากวางคำ นิทานท้าวยี่นิทานนางแดงอ่อน, หน้า ๒๓๐.

^{๑๑๕} ปรีชา พิณทอง, ขุนนางอ้าว, หน้า ๓๕.

^{๑๑๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕.

^{๑๑๗} ปรีชา พิณทอง, ขุนนางอ้าว, หน้า ๓๗.

^{๑๑๘} ปรีชา พิณทอง นางผมหมอน, หน้า ๕๗.

^{๑๑๙} ปรีชา พิณทอง, ขุนนางอ้าว, หน้า ๔๗.

^{๑๒๐} ปรีชา พิณทอง, นางผมหมอน, หน้า ๔๓.

^{๑๒๑} พรชัย ศรีสารคาม, ท้าวคำสอน, หน้า ๒๓.

ว่า แนวชายปั่นป่วน ล้นปี่กระดุกนี้ มาจาว่าลาย พางเจ้าเอย”^{๑๒๒} คือสอนว่าเป็นผู้ขายควรเป็นคน ที่พูดจริงทำจริงไม่ควรพูดเล่นๆ เพื่อหลอกคนอื่นเพื่อความสนุกสนานซึ่งเป็นการกระทำที่ไม่ดี (๙) บทบาทการสอนด้วยการกระทำ เป็นการสอนให้เห็นว่าการเป็นภรรยาที่ดีนั้นจะต้องเอาธุระเรื่องการทำงานในบ้าน เช่น กรณีของนางไข่ฟ้าที่ทำหน้าที่ของภรรยาของสุพรมโลกชาด้วยดี เมื่อสุพรมโมกขานำผลผลิตในไร่ไปแลกเป็นข้าวของอื่นกลับมา นางก็ได้จัดเตรียมข้าวปลาอาหารไว้ให้ ตลอดจนปรนนิบัติสามีจนหายเหนื่อยแล้วจึงค่อยซักถามความ ไม่นำเรื่องร้อนหรือร้อนใจมาพูดในขณะที่สามียังเหน็ดเหนื่อยกลับมา^{๑๒๓} ซึ่งกรณีเป็นการทำหน้าที่หรือการสอนด้วยการปฏิบัติให้เห็นเป็นรูปธรรมไม่ต้องสอนแบบหลักการอะไร เป็นต้น

จากการศึกษามาทั้งสองยุคคือบทบาทของสตรีในด้านศาสนาในสมัยพุทธกาลและในวรรณกรรมอีสานจะพบว่า สถานภาพและบทบาททางด้านศาสนาของสตรีทั้งสองยุคนั้นไม่แตกต่างกันมากกล่าวคือสตรีรับการยกฐานะขึ้นมาให้มีโอกาสในทางศาสนาไม่ว่าจะเป็นโอกาสในการทำบุญทำกุศลเข้าวัดว่า สมาทานศีล หรือการให้การอุปถัมภ์บำรุงวัดและพระสงฆ์ในพระพุทธศาสนาที่เรียกว่าเป็น “การแปงทาน” แต่พระสงฆ์หรือการใส่บาตร กรวดน้ำอุทิศส่วนบุญส่วนกุศลให้กับบรรพบุรุษหรือแม้แต่บทบาทในการเป็นคน ที่สอนคติธรรมหรือหลักธรรมทางพระพุทธศาสนานั้น ทั้งในสมัยพุทธกาลและในวรรณกรรมอีสานก็มีเหมือนกัน เช่น สมัยพุทธกาลก็มีนางชุตตรา ส่วนในวรรณกรรมอีสานก็มีนางอ้ว เป็นต้น ที่ถือว่านางเป็นนักปราชญ์หรือผู้รู้ทางพระพุทธศาสนาคนหนึ่งที่สามารถสอนธรรมให้กับชุมชนหรือผู้ที่ยังหลงหรือยังประมาทอยู่ได้ แต่ที่แตกต่างกันก็มีเรื่องของการบวชเท่านั้นที่ในสมัยพุทธกาลสตรีสามารถบวชเป็นภิกษุณีได้ แต่ในวรรณกรรมอีสานมาปรากฏว่าสตรีบวชเป็นภิกษุณีไม่ได้หรือไม่ในเรื่องของการบวชภิกษุณี เนื่องจากวรรณกรรมอีสานนั้นเกิดขึ้นในช่วงหรือในยุคของพระพุทธศาสนาเถรวาทแบบลังกาวงศ์ยุคปลายที่ไม่มีการบวชภิกษุณีแล้ว แต่สังคมล้านช้างยุคนั้นแม้ว่าจะบวชแบบพระไม่ได้การบวชแบบชีหรือการบำเพ็ญพรตแบบฤๅษีก็ยังมิได้อยู่ เพราะถือว่าสิทธิในการบวชนั้นถือว่าเป็นสิทธิสตรีสิทธิที่จะมีได้หรือสิทธิที่จะเข้าร่วมเพื่อปฏิบัติในการเป็นนักบวชได้ โดยที่สังคมก็ไม่ได้ห้ามหรือคัดค้านในเรื่องนี้แต่อย่างใด แต่ถึงไม่มีการบวชเป็นภิกษุณีแต่ก็มีการบวชเป็นฤๅษีถือศีลฤๅษีอยู่ในป่าซึ่งก็ถือว่าอนุโลมเข้าในเรื่องของบทบาทในการเป็นนักบวชได้บ้าง ซึ่งหากมองถึงภาพรวมก็ไม่แตกต่างกัน

๔.๓ วิเคราะห์บทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานที่มีต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนา

สำหรับประเด็นต่อไปที่จะต้องศึกษาก็คือ ประเด็นที่เกี่ยวข้องกับบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานที่ส่งเสริมคุณธรรมและจริยธรรมตามแนวของพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นการนำเอาบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานมาพิจารณาว่า มีบทบาทตรงไหนบ้างที่เป็นบทบาทในการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนา โดยมีประเด็นที่จะต้องศึกษาดังต่อไปนี้

๔.๓.๑ แนวคิดเรื่องคุณธรรมจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนา

^{๑๒๒} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, นกกระจอก (ท้าววรกิต นางจันทะจร), หน้า ๖-๗.

^{๑๒๓} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, สุพรมโมกขา, หน้า ๕๙.

สำหรับคำว่า คุณธรรมจริยธรรม มาจากคำว่า (๑) คุณธรรม (๒) จริยธรรม ซึ่งคำว่า คุณธรรมนั้นหมายถึง ธรรมคือ ความดี, คุณงามความดี^{๑๒๔} ธรรมที่เป็นคุณงามความดีอันเป็นหลัก ควบคุมความประพฤติปฏิบัติ ซึ่งเป็นที่ยอมรับและปฏิบัติร่วมกันของคนในสังคม คุณธรรมนั้นจึงเป็น หลักที่สำคัญสำหรับสังคม สังคมจะดีหรือเลวก็ขึ้นอยู่กับสังคมว่าจะมีจิตใจที่ร่วมกันรับผิดชอบกับ สังคมที่ตนอาศัยอยู่หรือไม่ นั่นก็แสดงว่าคุณธรรมจำเป็นต้องเริ่มที่ตัวบุคคลก่อน โดยมีการปรับตนเอง ให้ควบคุมความรู้สึกอารมณ์ปรารถนาของตนเองให้ได้ ให้เกิดความสมดุล ปราศจากความอยาก อารมณ์โกรธ ตื่นเต้นหรือดีใจ สามารถเผชิญกับทุกสถานการณ์อย่างกล้าหาญความดีและความชั่วไม่มี เกณฑ์ตายตัว จึงไม่กำหนดกฎเกณฑ์ที่ตายตัวสำหรับเรื่องนี้ ทั้งนี้ก็เพราะว่าความดีและความชั่วมีอยู่ ด้วยกันในตัวมนุษย์ทุกคน นอกจากนั้น คุณธรรมยังหมายถึงหลักความประพฤติที่อบรมกริยาและ ปลุกฝังลักษณะนิสัย ให้อยู่ในครรลองของคุณธรรมหรือศีลธรรม คุณค่าทางจริยธรรมชี้ให้เห็นความ เจริญงอกงามในการดำรงชีวิตอย่างมีระเบียบแบบแผนตามวัฒนธรรมของบุคคลที่มีลักษณะทางจิตใจ ที่ดีงาม อยู่ในสภาพแวดล้อมที่โน้มนำให้บุคคลมุ่งกระทำความดีละเว้นความชั่ว มีแนวทางความ ประพฤติอยู่ในเรื่องของความดี ความถูกต้อง ความควรในการปฏิบัติตนเพื่ออยู่ในสังคมได้อย่างสงบ เรียบร้อย และเป็นประโยชน์ต่อผู้อื่น มีคุณธรรมและมโนธรรมที่จะสร้างความสัมพันธ์อันดี โดยมี สำนึกที่จะใช้สิทธิและหน้าที่ของตนตามค่านิยมที่พึงประสงค์^{๑๒๕} หรือหมายถึง หลักธรรมจริยาที่สร้าง ความรู้สึกผิดชอบชั่วดีในทางศีลธรรม มีคุณงามความดีภายในจิตใจอยู่ในขั้นที่สมบูรณ์จนเต็มเปี่ยมไป ด้วยความสุขความยินดี คุณธรรมหรือศีลธรรมมีความสัมพันธ์เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันอยู่ในจริยธรรม^{๑๒๖} หรือคำว่า คุณธรรม เป็นคำที่มีความหมายกว้างขวาง หมายถึง ลักษณะทางสังคมหลาย ลักษณะของมนุษย์ และมีขอบเขตรวมถึงพฤติกรรมทางสังคมประเภทต่างๆ ด้วย ลักษณะและ พฤติกรรมที่เกี่ยวข้องกับคุณธรรม คุณสมบัติประเภทใดประเภทหนึ่งในสองประเภท คือ เป็นลักษณะ ที่สังคมต้องการให้มีอยู่ในสมาชิกในสังคมนั้น คือ เป็นพฤติกรรมที่สังคมนิยมชมชอบให้การสนับสนุน และผู้กระทำความผิดทำให้เกิดความพอใจว่าการกระทำนั้นเป็นสิ่งที่ถูกต้องเหมาะสม อีกประการหนึ่งคือ ลักษณะที่สังคมไม่ต้องการให้มีอยู่ในสมาชิกในสังคม เป็นการกระทำที่สังคมลงโทษหรือพยายามกำจัด และผู้กระทำความผิดกรรมนั้นส่วนมากรู้สึกว่าเป็นสิ่งที่ไม่ถูกต้องและไม่สมควร ดังนั้นผู้ที่มีคุณธรรมคือ ผู้ ที่มีลักษณะและพฤติกรรมประเภทที่หนึ่งมาก และประเภทที่สองน้อย^{๑๒๗} หรือ หมายถึงหลักความ ประพฤติที่มีการฝึกอบรมให้เป็นความประพฤติของพลเมืองดี โดยเน้นที่รายบุคคลเท่ากับที่ตระหนัก ถึงผลทางสังคมที่จะดำรงรูปแบบของสังคมนั้น ดังนั้นหลักคุณธรรมจึงไม่มีใครคนใดคนหนึ่งผูกขาด การตัดสิน ไม่ใช่เรื่องเหนือธรรมชาติไม่สร้างรูปแบบเฉพาะผูกขาดหรือวิถีชีวิตเพียงอย่างเดียวอย่างหนึ่ง การแปลความหมายคุณธรรมในชีวิตสังคมซึ่งเต็มไปด้วยการเร่รุดหน้าที่จะสร้างลักษณะนิสัยของ

^{๑๒๔} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถานพจนานุกรม ๒๕๔๒, (กรุงเทพมหานคร : นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่น จำกัด, ๒๕๔๒), หน้า ๒๔๘.

^{๑๒๕} สาโรช บัวศรี, ปรัชญาการศึกษาไทย, (กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๓๘), หน้า ๑๒.

^{๑๒๖} ประภาศรี สีหอำไพ, พื้นฐานการศึกษาทางศาสนา และจริยธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๒๑-๒๒.

^{๑๒๗} ดวงเดือน พันธุมนาวิ, พฤติกรรมศาสตร์ : จิตวิทยา และจิตวิทยาภาษา, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๔), หน้า ๔๒.

บุคคลโดยเน้นความสำคัญในจิตใจ ในการจัดจริยศึกษา^{๑๒๘} หรือหมายถึง ความประพฤติอันพึงปฏิบัติ ต่อตนเอง ต่อผู้อื่น และต่อสังคม ทั้งนี้เพื่อก่อให้เกิดความเจริญรุ่งเรืองเกษมสุขขึ้นในสังคมการที่จะ ปฏิบัติให้เป็นไปเช่นนั้นได้ผู้ปฏิบัติต้องรู้จักว่าสิ่งใดผิด ดังนั้นการปฏิบัติทางกายต้องสอดคล้องกับการ ปฏิบัติทางจิต^{๑๒๙} หรือคำว่า คุณะ คุณา จริยา ตลอดจน คุณธรรม หมายถึง การดำเนินชีวิต ความ เป็นอยู่ การยังชีวิตให้เป็นไป การครองชีวิต การใช้ชีวิต การเคลื่อนไหวของชีวิตทุกแง่ทุกด้านทุกระดับ ทั้งทางกาย ทางวาจา ทางใจ จริยธรรมที่จะพูดต่อไปขอทำความเข้าใจกันก่อนว่าจะใช้ในความหมายที่ กว้างอย่างนี้ แม้แต่การปฏิบัติกรรมฐาน เจริญสมาธิ บำเพ็ญสมณะ เจริญวิปัสสนา ก็รวมอยู่ในคำว่า คุณธรรม^{๑๓๐}

จากที่กล่าวมาสรุปได้ว่า คุณธรรม หมายถึง ความประพฤติอันพึงปฏิบัติของบุคคลโดย มีค่านิยมทางศีลธรรมและคุณธรรมที่สังคมยอมรับเป็นปทัสถานในการวัด บุคคลที่กระทำก็เกิดความ พอใจในการกระทำของตนเอง ซึ่งแสดงออกถึงคุณงามความดี เพื่อบรรลุสภาพชีวิตอันทรงคุณค่าที่พึง ประสงค์ และเพื่อความสงบสุขของสังคม

ส่วนคำว่า จริยธรรม หมายถึง การดำเนินชีวิตที่พึงงามที่ประเสริฐเป็นพรหมะ ทั้งนี้ต้อง มีการศึกษา คือฝึกฝน เรียนรู้ และพัฒนา มีองค์ประกอบ ๓ ประการคือ ศีล สมาธิและปัญญา^{๑๓๑} จริยธรรม คือกริยาที่ควรประพฤติ หมายถึง ประพฤติดี ประพฤติชอบ อยู่ในหลักธรรม ๑๐ ประการ คือ กายชอบ ๓ วาจาชอบ ๔ และทางจิตใจหรือจิตชอบ ๓ อันเป็นข้อควรทำหรือละเว้นทำชั่ว ทาง กาย คือเว้นจากการฆ่าการทำลายชีวิตทั้งคนและสัตว์ เว้นจากการถือเอาทรัพย์สินของที่เจ้าของไม่ได้ ให้ และไม่ล่วงละเมิดของรักผู้อื่น ทางวาจาคือ งดเว้นการพูดปด พูดส่อเสียดยุยง พูดคำหยาบและพูด เหลวไหลไร้สาระ ส่วนทางใจ คือ ไม่คิดโลภอยากได้ของผู้อื่น ไม่คิดพยาบาทปองร้ายและมีความคิด ถูกต้องตามทำนองคลองธรรม^{๑๓๒} จริยธรรมว่าหมายถึง กฎเกณฑ์ที่ใช้ในการจำแนกการกระทำที่ดี จากการกระทำที่ชั่ว การกระทำที่ถูกจากการกระทำที่ผิด และการกระทำที่ควรจากการกระทำที่ไม่ควร ^{๑๓๓} จริยธรรม (Ethic) หมายถึง ธรรมที่เป็นข้อควรประพฤติปฏิบัติที่กำกับอยู่ในจิตของคน ซึ่งถ้าผู้ใด ที่ประพฤติดีก็จะส่งผลให้เกิดสันติสุขแก่สังคมหรือคนที่ปฏิบัติตามเกณฑ์ทางศีลธรรมก็คือคนมี จริยธรรม^{๑๓๔} หรือ“จริยธรรม”หมายถึง ธรรม คือความประพฤติ การดำเนินชีวิต ธรรมที่เป็นข้อ

^{๑๒๘} ประภาศรี สีอำไพ, พื้นฐานการศึกษาทางศาสนา และจริยธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๓, หน้า ๓๕-๓๖.

^{๑๒๙} พันธ หันนาคินทร์ การสอนค่านิยม, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ พิษณุโลก, ๒๕๒๙), หน้า ๔๘.

^{๑๓๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๓๔.

^{๑๓๑} พระธรรมปิฎก, ถึงเวลามารื้อปรับระบบพัฒนาค้นใหม่, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การ ศาสนา, ๒๕๔๓), หน้า ๑-๒.

^{๑๓๒} กรมวิชาการ, กระทรวงศึกษาธิการ, การบริหารทางจิตสำหรับเด็กเล็ก, (กรุงเทพมหานคร : โรง พิมพ์คุรุสภา, ๒๕๔๔), หน้า ๑๔๙.

^{๑๓๓} ชีระพร อวรรณโณ อ่างใน นารี จิตรรักษา, พัฒนาการวัยรุ่น, (เชียงราย : คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงราย, ๒๕๔๙), หน้า ๑๒๕.

^{๑๓๔} สุวิทย์ มูลคำและอรทัย มูลคำ, ๒๐ วิธีจัดการเรียนรู้เพื่อพัฒนาคุณธรรม จริยธรรมค่านิยมและ การเรียนรู้โดยการแสวงหาความรู้ด้วยตนเอง, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ภาพพิมพ์, ๒๕๔๕), หน้า ๑๘๒.

ประเพณีปฏิบัติ ศีลธรรม หรือกฎศีลธรรม ความหมายตามบัญญัติสมัยใหม่กำหนดให้จริยธรรม เป็นคำแปลสำหรับภาษาอังกฤษว่า Ethics นอกจากนี้ยังให้ความหมายว่า จริยะ หรือ จริยธรรมอันประเสริฐ เรียกว่าพรหมจริยะ แปลว่าความประพฤติอันประเสริฐ หมายถึง มรรคมีองค์ ๘ หรือ ศีลสมาธิ ปัญญา^{๑๓๕} หรือคำว่า จริยธรรม (Ethics) มาจากภาษากรีกว่า Ethios คือ Habit นั่นคือนิสัย ดังนั้น จริยธรรมและจริยศาสตร์ จึงเป็นเรื่องของการฝึกนิสัย ตามทฤษฎีของชาวกรีก กล่าวว่า

“คนเราเกิดมาเหมือนผ้าขาวแล้วมาฝึกกัน โดยต้องทำบ่อยๆ ทำซ้ำๆ จนเป็นนิสัย แล้วจะกลายเป็นคุณธรรม เป็นการเริ่มจากภายนอกเข้าไปสู่ภายใน เป็นลักษณะนิสัย เป็นคุณสมบัติที่ดีในจิตใจ ฉะนั้นการทำดีต้องทำบ่อยๆ จนเป็นนิสัย^{๑๓๖}

จากความหมายของจริยธรรมที่กล่าวข้างต้น สรุปได้ว่า จริยธรรม หมายถึง แนวทางหรือกฎเกณฑ์ในการประพฤติที่ถูกต้องดีงาม ที่บุคคลพึงกระทำต่อตนเอง ผู้อื่นและสังคม เป็นปฏิบัติสิ่งที่ดีงาม ออกมาทั้งกาย วาจา และจิตใจ เพื่อก่อให้เกิดความสงบสุข และความเจริญก้าวหน้าต่อตนเอง และสังคม เมื่อผู้ใดปฏิบัติตามแนวจริยธรรมแล้วสังคมส่วนใหญ่จะชอบและพอใจ มีความรู้สึกที่ดีต่อผู้ปฏิบัติ

จากการกล่าวมาทั้งหมดจะพบว่าคุณธรรมและจริยธรรมนั้นถือว่าเป็นสิ่งที่มีไว้สำหรับการฝึกฝนหรือเป็นเครื่องวัดความเป็นมนุษย์ที่มีการฝึกตนหรือใช้เป็นมาตรฐานในการวัดค่าความเป็นคนดีหรือไม่ดีหรือเป็นคนที่สามารถที่จะอยู่ร่วมกับผู้อื่นในสังคมได้หรือไม่เนื่องจากคุณธรรมและจริยธรรมนั้นเป็นกรอบที่จะสามารถนำมาใช้ในการฝึกหัดหรือเป็นกรอบในการเรียนรู้ได้ อนึ่ง สำหรับคุณธรรมจริยธรรมนั้นถือว่าเป็นสิ่งที่มีความสำคัญสำหรับการดำเนินชีวิตของมนุษย์มากเนื่องจากว่าคุณธรรมจริยธรรมนั้นมีส่วนช่วยในการดำเนินชีวิตของมนุษย์ในสังคมดังต่อไปนี้

๑. ช่วยให้ดำเนินชีวิตไปด้วยความราบรื่นและสงบ ไม่พบอุปสรรค ถ้าในสังคมทุกคนมีคุณธรรม จริยธรรม สังคมของเราก็จะสงบสุขตามไปด้วย ทุกคนจะใช้เวลาที่มีทั้งหมดช่วยกันพัฒนาบ้านเมืองให้เจริญมั่นคง เป็นปึกแผ่น เป็นอารยประเทศ ไม่ต้องแบ่งเวลาไปคอยระมัดระวังอันตรายใดๆ ที่จะเกิดขึ้นจากการกระทำของคนเลว

๒. ช่วยให้คนเรามีสติสัมปชัญญะอยู่ตลอดเวลา ไม่เผลอตว์ ไม่ลืมตัว จะประพฤติปฏิบัติสิ่งใดก็จะระมัดระวังอยู่เสมอ คุณธรรมและจริยธรรมที่มีอยู่ในตัวแต่ละคน จะเตือนสติให้รักษาเกียรติยศชื่อเสียงของตนเองและวงศ์ตระกูล ไม่ไปเบียดเบียนผู้อื่น รู้จักเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ช่วยเหลือผู้ที่ย่อยโอกาสกว่า สังคมก็จะสงบสุข ประเทศชาติก็จะมั่งคั่งมั่นคง

๓. ช่วยสร้างความมีระเบียบวินัยให้แก่บุคคลในชาติ โดยจะเป็นตัวกำหนดความประพฤติปฏิบัติของบุคคล ให้เป็นไปตามกฎเกณฑ์ที่คนส่วนใหญ่ในสังคมยอมรับว่าถูกต้อง กฎเกณฑ์นั้นจะมาจากความพอใจของคนเพียงคนเดียวไม่ได้ คนเมื่ออยู่ในสังคมจะต้องพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันเป็นญาติพี่น้องหรือเพื่อนฝูงร่วมสังคมเดียวกัน จะอยู่คนเดียวย่อมเป็นไปไม่ได้ เมื่อบุคคลประพฤติตามคุณธรรมจริยธรรมของสังคม ชีวิตก็จะมีระเบียบไม่ต้องพบกับอุปสรรค ถ้าทุกคนปฏิบัติเหมือนกัน สังคมและประเทศชาติก็จะเป็นระเบียบตามไปด้วย

^{๑๓๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๕๗.

^{๑๓๖} พระเมธีธรรมาภรณ์, คุณธรรมสำหรับนักบริหาร, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๑),

๔. ช่วยควบคุมไม่ให้คนชั่วมีจำนวนเพิ่มมากขึ้น การปฏิบัติตนให้เป็นตัวอย่างแก่ผู้อื่นนับว่าเป็นคุณแก่สังคม เพราะนอกจากจะเป็นตัวอย่างโดยการชี้นำทางอ้อมแล้ว ยังจะออกปากแนะนำสั่งสอนโดยตรงได้อีกด้วย เช่น แนะนำให้แสดงความรับผิดชอบต่อสังคม อย่าเห็นแก่ตัว อย่าเห็นแก่ได้ จนสร้างความเดือดร้อนให้แก่ผู้อื่น ซึ่งส่งผลกระทบไปถึงความมั่นคงของสังคม และประเทศชาติ สำหรับผู้ที่ปฏิบัติจนเป็นตัวอย่างแก่ผู้อื่นได้นั้น ต้องปฏิบัติตัวให้เสมอต้นเสมอปลาย มิฉะนั้นผู้ที่คอยยึดเราเป็นตัวอย่างอาจหมดความศรัทธา และหมดกำลังใจสร้างคุณธรรมและจริยธรรม หันกลับไปทำความชั่วเช่นเดิมได้อีก

๕. ช่วยทำให้นุชนำความรู้และประสบการณ์ที่ได้ร่ำเรียนมาสร้างสรรค์ แต่สิ่งที่ดีมีคุณค่า ถ้ามุขย่นำความรู้และประสบการณ์มาใช้ในการประกอบอาชีพที่สุจริต ย่อมสร้างสรรค์คุณประโยชน์ให้แก่คนทั่วไป รวมทั้งสังคมและประเทศชาติด้วย แต่ในทางตรงกันข้าม ถ้ามุขย่นขาดคุณธรรมจริยธรรม ก็จะนำความรู้และประสบการณ์ที่มีไปเบียดเบียนเอารัดเอาเปรียบผู้อื่นสร้างความเสียหายให้สังคมและประเทศชาติ เพียงหวังให้ตนเองมีทรัพย์สินมีความสุข ผู้อื่นจะทุกข์อย่างไรก็ไม่คำนึงถึง

๖. ช่วยควบคุมความเจริญทางด้านวัตถุและจิตใจของคนให้เติบโตไปพร้อมๆ กัน ปัจจุบันความเจริญก้าวหน้าทางด้านเทคโนโลยีสูงมาก ถ้ามุขย่นนำความเจริญนี้มาใช้ในทางที่ผิด เช่น สร้างอาวุธมาประหารกัน จนคนล้มตายลงเป็นจำนวนมาก โดยหวังความเป็นใหญ่ ความมีอำนาจความเดือดร้อนก็จะเกิดแก่คนทั่วไป แต่ถ้าผู้ผลิตเทคโนโลยีมีคุณธรรม จริยธรรม เหตุการณ์เหล่านี้ก็จะไม่เกิดสิ่งที่จะได้รับการสร้าง หรือผลิตขึ้นมาก็จะมุ่งแต่ประโยชน์ที่จะเกิดแก่คนทั่วไป เช่น เครื่องคอมพิวเตอร์ เครื่องถ่ายภาพ ดาวเทียม ฯลฯ เพราะมีจิตใจที่สงบจึงสร้างสรรค์แต่สิ่งที่มีคุณค่าต่อคนในสังคมและประเทศชาติ^{๑๓๗}

(๒) แนวคิดเรื่องคุณธรรมและจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนา

อนึ่ง หากพิจารณาประเด็นเรื่องคุณธรรมจริยธรรมในแง่ของศาสนาจะพบว่า พระพุทธศาสนาก็ถือว่าเป็นศาสนาหนึ่งที่มีคำสอนในเชิงจริยธรรมหรือคุณธรรม เพราะพระพุทธศาสนานั้นสอนให้คนเป็นคนดี ทำแต่ความดี ละชั่ว ดังนั้น คำสอนของพระพุทธศาสนาจึงถือว่าเป็นคำสอนที่มุ่งถึงความดีความงาม โดยคำสอนที่เป็นคุณธรรมและจริยธรรมของพระพุทธศาสนาเรียกว่า พุทธจริยธรรม โดยมีรายละเอียดที่เราจะต้องศึกษาดังต่อไปนี้

(๑) ความหมายของพุทธจริยธรรม สำหรับคำว่า พุทธจริยธรรม หมายถึง แบบแผนของความประพฤติที่ยึดหลักของศีลธรรม ลักษณะที่แตกต่างระหว่าง “ศีลธรรม” และ “จริยธรรม” ก็คือ ศีลธรรมเป็นหลักการของคณงามความดีที่มนุษย์ยึดถือปฏิบัติอิงหลักศาสนาและมีหลักเป็นสากลส่วนจริยธรรมนั้นแม้จะมีความหมายบางส่วนคล้ายคลึงกับคำว่า ศีลธรรมแต่ก็เป็นคำที่ใช้ในสาขาวิชาพฤติกรรมศาสตร์เน้นลักษณะของความประพฤติที่สังคมนิยมชมชอบว่าถูกต้องเหมาะสม^{๑๓๘} หรือพุทธจริยธรรม คือ มรรคหรือมัชฌิมาปฏิปทา พรหมจารีหรือผู้ประพฤติธรรม หรือผู้มีจริยธรรม ตามหลักพุทธศาสนา คือผู้ดำเนินชีวิตตามมรรคหรือปฏิบัติตามมัชฌิมาปฏิปทา

^{๑๓๗} วรดิน อินทสระ, **จริยศาสตร์**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์บรรณาคาร, ๒๕๓๙), หน้า ๖.

^{๑๓๘} สุนน อมรวิวัฒน์, **การสอนโดยการสร้างศรัทธา และโยนิโสมนสิการ**, (กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, ๒๕๕๐), หน้า ๒๖.

(หลักการครองชีวิตที่ถูกต้องสมบูรณ์ของมนุษย์ที่จะนำไปสู่จุดหมาย คือความดับทุกข์)^{๑๓๙} หรือหมายถึงลักษณะทางสังคมหลายลักษณะของมนุษย์ ลักษณะและพฤติกรรมที่เกี่ยวข้องกับจริยธรรมจะมีคุณสมบัติประเภทใดประเภทหนึ่ง ใน ๒ ประเภท คือ

๑.เป็นลักษณะที่สังคมต้องการให้มีอยู่ในสมาชิกของสังคมนั้น เป็นพฤติกรรมที่สังคมนิยมชมชอบให้การสนับสนุน และผู้กระทำส่วนมากเกิดความพอใจว่าการกระทำนั้นถูกต้อง

๒.เป็นลักษณะที่สังคมไม่ต้องการให้มีอยู่ในสมาชิกของสังคม เป็นการกระทำที่สังคมลงโทษ หรือพยายามกำจัด และผู้กระทำพฤติกรรมนั้น ส่วนมากรู้สึกรู้ว่าเป็นสิ่งที่ไม่ถูกต้องและไม่สมควร ฉะนั้น ผู้ที่มีจริยธรรมสูง คือผู้ที่มีลักษณะและพฤติกรรมประเภทแรกมากและประเภทหลังน้อย ลักษณะของมนุษย์ที่เกี่ยวข้องกับพุทธจริยธรรมแบ่งออกได้เป็น ความรู้เชิงจริยธรรมทัศนคติเชิงจริยธรรม เหตุผลเชิงจริยธรรม และพฤติกรรมเชิงจริยธรรม^{๑๔๐} หรือหมายถึง สิ่งที่คนในสังคมเกิดความเชื่อถือซึ่งมีตัวตนมาจากปรมาตมสัจจะในลัทธิศาสนาอื่นๆ ถ้าเข้าใจปรมาตมสัจจะชัดแจ้ง และประพฤติ ตามนั้นจริยธรรมในสังคมย่อมเป็นผลพลอยได้ ให้บังเกิดความยุติธรรมความเมตตาปราณี และความเป็นอิสระแก่กัน แต่ความลำบากอยู่ตรงที่เมื่อยังเข้าใจไม่ถึงตัวปรมาตมสัจจะ การตีความในเรื่องปรมาตมให้ชัดแจ้งเป็นไปได้ยากแม้เข้าใจชัดก็นำมาปฏิบัติให้เต็มภาคภูมิได้ยาก^{๑๔๑} หรือ หมายถึง “ธรรมที่ควรประพฤติ หมายถึงการเว้นสิ่งที่ควรเว้น ประพฤติสิ่งที่ควรประพฤติ การที่คนเรารู้แล้วเว้น และทำสิ่งที่ควรทำได้นั้นนับว่าเป็นประโยชน์ด้วยตนเองและสังคมอย่างใหญ่หลวง”^{๑๔๒}

สรุปได้ว่า พุทธจริยธรรม หมายถึง เป็นระบบการดำเนินชีวิตที่ดีงาม หรือระบบการประพฤติ การกระทำ คำพูด และความคิดที่ถูกต้องเหมาะสมตามหลักธรรมทั้งหมดของพระพุทธศาสนา เพื่อบรรลุความสุขในการดำเนินชีวิต สามารถประพฤติปฏิบัติตนให้อยู่ในสังคมได้ด้วยการครองชีวิตที่ประเสริฐ การทำหน้าที่ของตนอย่างถูกต้องสมบูรณ์ รู้จักรสรพสิ่งที่ดีงาม ถูก หรือ ผิด เหมาะสม หรือไม่เหมาะสม ควรหรือไม่ควร ด้วยความฉลาดรอบคอบ พัฒนาตนเองให้เข้าถึงหัวใจของพระพุทธศาสนา

(๒) ลักษณะสำคัญของคุณธรรมจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนา

สำหรับลักษณะสำคัญของคุณธรรมและจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนานั้น มีลักษณะสำคัญ ๓ ประการ คือ ๑. การไม่ทำความชั่ว ๒. กระทำแต่ความดี ๓. ทำจิตใจให้บริสุทธิ์^{๑๔๓} จะเห็นได้ว่าลักษณะสำคัญของคุณธรรมและจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนามีพื้นฐานสำคัญคือว่าด้วยเรื่องความประพฤติของมนุษย์ โดยแสดงให้เห็นว่าสิ่งไหนควรประพฤติและสิ่งไหนไม่ควรประพฤติ อีกทั้งยังมีลักษณะแสดงถึงวิธีการที่จะทำให้เข้าถึงความดีสูงสุดอีกด้วย

^{๑๓๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **ธรรมบุญชีวิต**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๖, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๓๗.

^{๑๔๐} ดวงเดือน พันธุนาวิน และเพ็ญแข ประจันปัจฉิก, **รายงานการวิจัยเรื่อง จริยธรรมของเยาวชนไทย**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๐), หน้า ๘.

^{๑๔๑} ข้าเลื่อง วุฒิจันทร์, **คุณธรรมและจริยธรรม หลักการปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรมแก่นักเรียน**, (กรุงเทพมหานคร : พิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๔), หน้า ๙.

^{๑๔๒} วศิน อินทสระ, **พุทธจริยศาสตร์**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทองกวาว, ๒๕๔๑), หน้า ๖.

^{๑๔๓} **ที.ม. (ไทย) ๑๐/๕๔/๔๐.**

(๓) คุณค่าของคุณธรรมและจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนา จากการศึกษาจะพบว่า คุณธรรมและจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนานั้นมีคุณค่ามาก เมื่อบุคคลปฏิบัติให้ถึงพร้อมแล้วย่อมก่อให้เกิดประโยชน์หรือคุณค่าในปัจจุบัน ๓ ประการ คือ

๑. อัตตัตถะ หมายถึง ประโยชน์ที่ได้ฝึกฝนอบรมตนเองดีแล้ว บรรลุผลแห่งการศึกษาที่แท้จริง ถึงความเจริญงอกงามแห่งสติปัญญาและคุณธรรมต่างๆ เช่น สมบูรณ์พร้อมด้วยวิชาความรู้และความประพฤติ พึ่งตนเองได้ทั้งทางกายและทางจิตใจ ทั้งในแง่เศรษฐกิจ สังคม และจริยธรรม ตลอดทั้งปรารถนาอันเป็นประโยชน์สูงสุดหรือประโยชน์ที่เป็นสาระแท้ของชีวิต

๒. ปรีตถะ หมายถึง ประโยชน์แก่ผู้อื่นหรือประโยชน์ของท่าน คือประกอบด้วยเมตตา กรุณา และมีความสามารถที่จะนำชีวิตของตนให้เกื้อกูลอุดหนุนแก่ผู้อื่นได้ด้วยการช่วยเหลือ อนุเคราะห์ สงเคราะห์ผู้อื่น ทำตนให้เป็นคุณประโยชน์แก่ผู้อื่น ทั้งทางวัตถุอันเป็นรูปธรรมและทางจิตใจอันเป็นนามธรรม

๓. อุภยัตถะ หมายถึง ประโยชน์รวมทั้ง ๒ ฝ่าย คือ ประโยชน์ร่วมกันอันเกิดจากสิ่งที่เป็นกลางในทางวัตถุ เช่น ถนนหนทาง ไฟฟ้า น้ำประปา รถโดยสาร เป็นต้น ในทางนามธรรม เช่น ศิลปวิทยาและศีลธรรม ดำเนินชีวิตของตนให้เป็นประโยชน์เพื่อความสุขและความดีงามร่วมกัน อย่างน้อยไม่แสวงหาประโยชน์ตน แต่ไปกระทบกระเทือนเขาเพื่อให้เขาเสียหายหรือไม่ให้ประโยชน์ส่วนรวมเสียหาย^{๑๔๔}

กล่าวโดยสรุปแล้ว เมื่อปฏิบัติตามคุณธรรมและจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนาแล้วย่อมเกิดประโยชน์สูงสุด ๓ อย่าง ในปัจจุบัน คือ คุณค่าหรือประโยชน์ที่เกิดขึ้นกับตัวผู้ปฏิบัติเอง อย่างหนึ่ง คุณค่าหรือประโยชน์ที่เกิดขึ้นกับผู้อื่น อย่างหนึ่ง และคุณค่าหรือประโยชน์ที่เกิดขึ้นกับทั้งผู้ปฏิบัติเองและสังคมส่วนรวม ในส่วนที่กล่าวมาแล้วนี้เป็นเพียงคุณค่าที่เกิดขึ้นในปัจจุบันซึ่งสามารถเห็นผลได้ทันทีเมื่อปฏิบัติตามคุณธรรมและจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนาแต่คุณค่าสูงสุดในการปฏิบัตินั้นคือความหลุดพ้นจากอาสวกิเลสอย่างสิ้นเชิง

(๓) **ระดับของคุณธรรมและจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนา** เมื่อพิจารณาตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา จะพบว่าสามารถที่จะแบ่งระดับคุณธรรมและจริยธรรมออกเป็น ๓ ระดับ ตามความละเอียดของการประพฤติปฏิบัติ ดังนี้

(๑) คุณธรรมและจริยธรรมระดับต้น

สำหรับคุณธรรมจริยธรรมของพระพุทธศาสนาในระดับต้นนี้เป็นเรื่องของศีล ซึ่งคำว่า ศีล หมายถึง เจตนาเป็นเครื่องเว้น “ได้แก่เว้นจากการคิดล่วงละเมิด คำว่าละเมิดในแง่หนึ่ง คือ ละเมิดระเบียบ ละเมิดกฎเกณฑ์ บทบัญญัติ ละเมิดวินัยที่วางกันไว้ อีกแง่หนึ่งก็คือละเมิดต่อผู้อื่น มองอีกด้านหนึ่ง ศีล อยู่ที่ความสำรวมระวัง กล่าวคือ การสำรวมระวังคอยปิดกั้นหลักเว้นไม่ให้ความชั่วเกิดขึ้นได้นั่นเอง”^{๑๔๕} “และถ้ามองให้ลึกที่สุดสภาพจิตของผู้ไม่คิดจะละเมิดไม่คิดจะเบียดเบียนใคร

^{๑๔๔} พระราชวรมณี (ประยูรค์ ปยุตโต), **ธรรมบุญชีวิต**, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๗), หน้า ๒๗-๒๘.

^{๑๔๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), **พุทธธรรมฉบับขยายความ**, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๗๖๗.

นั่นแหละเป็นคือตัวศีล”^{๑๔๖} หรือหมายถึง การปฏิบัติตามขั้นศีลก็ดี ตามวินัยก็ดีที่กลายมาเป็นความประพฤติประจำตัวบุคคลแล้ว ธรรมมีทั้งที่เป็นศีลสมาธิและปัญญา แต่วินัยเป็นศีลอย่างเดียว แต่ในเวลาเดียวกันสมาธิและปัญญาเป็นธรรมอย่างเดียว ส่วนศีลเป็นธรรมก็มีเป็นวินัยก็มี^{๑๔๗} ศีลนั้นมีนัยหลายอย่าง อาจมองในแง่ของระเบียบเพื่อสร้างสังคมที่เรียบร้อยอยู่ร่วมกันด้วยความสงบสุขเป็นสภาพเกื้อกูลแก่การดำเนินชีวิตและการปฏิบัติของสมาชิกทั้งหลาย (ศีลระดับวินัย) ก็ได้ อนึ่ง หากมองในแง่ของความประพฤติงามของบุคคล ซึ่งมีความสัมพันธ์ที่ติดงอมกับผู้อื่น เป็นความดีแก่ชีวิตของตนเองและผู้อื่นด้วยก็ได้ หรือมองในแง่เป็นเครื่องมือควบคุมความประพฤติทำให้กายวาจาเรียบร้อยงดงามอยู่ในระเบียบก็ได้ หรือมองในแง่ที่เป็นข้อปฏิบัติสำหรับกำจัดกิเลสชั้นหยาบที่แสดงออกทางกายวาจาขัดเกลาคณให้ประณีตขึ้นก็ได้ หรือมองในแง่เป็นข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมกายวาจาและอาชิวะให้อยู่ในสภาพพร้อมที่จะเป็นพื้นฐานการฝึกคุณภาพจิต และการใช้สมรรถภาพของจิตอย่างได้ผลในระดับสมาธิก็ได้ หรือจะมองในแง่เป็นสภาพปกติทางกายวาจาและอาชิวะของผู้ที่มีชีวิตดีงาม หรือคนที่ได้รับการฝึกอบรมดีมีการศึกษาแท้จริงบรรลุมิธรรมอันสูงแล้วก็ได้^{๑๔๘} อย่างไรก็ตามจะพบว่าหากพิจารณาโดยย่อที่สุด เราสามารถที่จะแบ่งศีลออกเป็น ๒ ระดับ คือ

๑. ศีลในแง่ที่เป็นธรรม ได้แก่ ความประพฤติระดับกายวาจาและอาชิวะที่นำมาสั่งสอน โดยถือภาวะที่ควรจะมีจะเป็นตามธรรมชาติเป็นหลัก และผู้ปฏิบัติตามย่อมได้รับผลดี ถ้าฝ่าฝืนหรือปฏิบัติชั่ว ย่อมได้รับผลคือความชั่ว โดยรับผิดชอบกฎธรรมดาของธรรมชาติเองโดยตรง

๒. ศีลในแง่ที่เป็นวินัย ได้แก่ กฎระเบียบบังคับที่กำหนดวางกันขึ้นเป็นบัญญัติทางสังคมเพื่อกำหนดความประพฤติของบุคคล ตามความมุ่งหมายจำเพาะของหมู่ชนหรือชุมชนนั้น โดยมากมุ่งเพื่อสนับสนุนการปฏิบัติตามธรรม ให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้นและผู้ฝ่าฝืนต้องได้รับโทษตามความผิดต่อชุมชนหรือสังคมนั้นอีกชั้นหนึ่ง ซึ่งต่างจากผลทางจิตใจตามกฎธรรมชาติ

กล่าวโดยสรุป “ศีล หมายถึง การรักษากาย วาจา ให้เรียบร้อย เป็นการรักษาปกติตามระเบียบวินัย หรือข้อปฏิบัติในการเว้นจากความชั่ว เดิมเรียกว่า ลิกขาบท ๕”^{๑๔๙} เป็นข้อปฏิบัติในการฝึกตน ใครปฏิบัติตามนี้เรียกว่า มีศีลเบื้องต้น^{๑๕๐} โดยศีล ๕ ข้อนั้นก็คือ

๑. เว้นจากปาณาติบาต คือ การดำเนินชีวิตที่ปราศจากการเบียดเบียนผู้อื่นทางด้านชีวิตร่างกาย

๒. เว้นจากกามินาทาน คือ การดำเนินชีวิตที่ปราศจากการเบียดเบียนผู้อื่นทางด้านทรัพย์สินและกรรมสิทธิ์

๓. เว้นจากกาเมสุ มิจฉาจาร คือ การดำเนินชีวิตที่ปราศจากการเบียดเบียนผู้อื่นทางด้านคู่ครอง บุคคลที่รักหวงแหน ไม่ผิดประเพณีทางเพศ ไม่นอกใจคู่ครองของตน

^{๑๔๖} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๔๐/๔๖, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๐/๖๐. อธิบายใน วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๘.

^{๑๔๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรมฉบับขยายความ, หน้า ๗๖๘.

^{๑๔๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรมฉบับขยายความ, หน้า ๗๖๗-๗๖๘.

^{๑๔๙} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๗๐๓/๓๔๙, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๐๓/๔๔๗; ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๑๕/๒๐๘, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๕/๓๐๒-๓๐๕.

^{๑๕๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พ.ศ. ๒๕๓๘), หน้า ๒๐๖.

๔. เว้นจากมฺสาวาท คือ การดำเนินชีวิตที่ปราศจากการเบียดเบียนผู้อื่นด้วย วาจาเท็จโกหกหลอกลวงตักเตือนประโยชน์หรือแกล้งทำลาย

๕. เว้นจากของเมา คือ สุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท คือ การดำเนินชีวิตที่ปราศจากความประมาทหมัวเมาเนื่องจากการใช้สิ่งเสพติดที่ทำให้เสียสติสัมปชัญญะ^{๑๕๑}

สิกขาบทที่ ๑ เจตนาที่จะงดเว้นจากการทำลายชีวิตของสัตว์อื่น

สำหรับ คำว่า สัตว์ ในสิกขาบทนี้ หมายถึง มนุษย์หรือสัตว์ดิรัจฉานที่ยังมีชีวิตอยู่ ในการบัญญัติสิกขาบทข้อนี้ก็เพื่อให้มนุษย์มีความเมตตากรุณาต่อกัน ให้เห็นว่า เรารักชีวิตของเราอย่างไร ผู้อื่นหรือสัตว์อื่นก็รักชีวิตของเขาเช่นกัน ดังพุทธพจน์ที่ว่า...มองดูไปทั่วทุกทิศแล้ว ไม่เห็นใครในที่ไหนอันจะเป็นที่รักยิ่งกว่าตน ตนของผู้อื่นเป็นอันมากก็เป็นเช่นเดียวกัน เพราะฉะนั้น ผู้รักตน จึงไม่ควรเบียดเบียนผู้อื่น...^{๑๕๒} ซึ่งเกณฑ์ในการตัดสินว่าการที่ศีลข้อนี้จะขาดลงได้อย่างไรนั้นก็ต้องพิจารณาจากองค์ประกอบ ๕ ประการดังนี้คือ ๑. สัตว์นั้นมีชีวิต ๒. รู้ว่าสัตว์นั้นมีชีวิต ๓. มีเจตนาจะฆ่า ๔. พยายามจะฆ่า ๕. สัตว์นั้นตายเพราะถูกฆ่า^{๑๕๓} เมื่อบุคคลล่วงละเมิดสิกขาบทหรือศีลข้อที่ ๑ ครบทั้งองค์ ๕ นี้ถือว่าศีลขาด แต่ถ้าไม่ครบก็เป็นแต่เพียงเกิดความต่างปร้อยของศีลเท่านั้น

สิกขาบทที่ ๒ เจตนาจะงดเว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้โดยอาการแห่งขโมย

สำหรับศีลข้อนี้ การขโมย หมายถึง การถือเอาโดยอาการของโจรคืออาการที่มีเจตนาขโมยสิ่งของท่านเขาไม่ได้ให้ การบัญญัติสิกขาบทนี้ก็เพื่อต้องการให้ทุกคนทำมาหากินอย่างสุจริต ประกอบสัมมาชีพ และเพื่อเป็นการเคารพในกรรมสิทธิ์ของผู้อื่น ไม่เบียดเบียนผู้อื่นในการเลี้ยงชีพ ซึ่งข้อห้ามหรือขอบเขตของสิกขาบทนี้มีทั้งโดยตรงและโดยอ้อม ที่ผู้รักษาศีลจะต้องเว้นเพื่อรักษาให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ อนึ่ง การกระทำความผิดในศีลข้อนี้นั้นจะต้องมีองค์ประกอบ ๕ ประการ คือ ๑. ของนั้นมีเจ้าของหวงแหน ๒. รู้ว่าของนั้นมีเจ้าของหวงแหน ๓. ตั้งใจลักสิ่งของนั้น ๔. พยายามลักสิ่งของนั้น ๕. ได้สิ่งของนั้นมา ด้วยความพยายามนั้น^{๑๕๔}

สิกขาบทที่ ๓ เจตนาจะงดเว้นที่จะประพฤติดนินทาในกามทั้งหลาย

สำหรับ คำว่า กาม คือ ความใคร่, ความพอใจ, ความต้องการ, ความปรารถนา, ความอยากตามสัญชาตญาณ รวมถึงกิริยาอาการที่กระทำความใคร่ในสิ่งที่น่าใคร่^{๑๕๕} ในการทรงบัญญัติสิกขาบทนี้ เพื่อป้องกันความแตกร้างในหมู่มนุษย์ ซึ่งการจะพิจารณาว่าจะผิดศีลข้อนี้อย่างไรจะต้องพิจารณาจากองค์ประกอบของผิดอยู่ ๔ ประการคือ ๑. ผู้หญิง/ผู้ชายที่ไม่ควรละเมิด ๒. จิตที่คิดจะล่วงละเมิดหญิงชายที่ไม่ควรละเมิดนั้น ๓. มีความพยายามที่จะมีเพศสัมพันธ์กับหญิง/ชายนั้น ๔. มี

^{๑๕๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์*, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พ.ศ. ๒๕๓๘), หน้า ๒๐๗.

^{๑๕๒} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๐๙/๓๔๘.

^{๑๕๓} ขุ.ม.อ. (ไทย) ๕/๑/๒๘๐-๒๘๕. มหามกุฏราชวิทยาลัย, *มังคลัตถทีปนี* แปล เล่ม ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๕๗.

^{๑๕๔} ขุ.ม.อ. (ไทย) ๕/๑/๒๘๐-๒๘๕. มหามกุฏราชวิทยาลัย, *มังคลัตถทีปนี* แปล เล่ม ๒, อ้างแล้ว, หน้า ๕๙.

^{๑๕๕} อภ.ฉก. (ไทย) ๒๒/๖๓/๕๗๑-๕๗๒.

เพศสัมพันธ์เรียบร้อยกับหญิงชายที่ไม่ควรละเมิดนั้น^{๑๕๖} กล่าวคือเมื่อบุคคลมีเพศสัมพันธ์โดยที่มีประเด็นที่จะต้องพิจารณาซึ่งอยู่ในองค์ประกอบนี้ก็ตัดสินได้ว่าการกระทำนั้นผิด

สิกขาบทที่ ๔ เจตนางตเว้นจากการพูดหรือแสดงอาการแห่งความเท็จ

สำหรับเหตุผลของการทรงบัญญัติสิกขาบทนี้ ก็เพื่อหวังห้ามความตดประโยชน์ทางวาจา ที่จะนำมาซึ่งความบาดหมางแตกร้างในเรื่องที่พูดไม่จริง เพราะมนุษย์ทั้งหลายไม่ว่าจะระดับไหนก็ตามย่อมต้องการความจริงทั้งสิ้น ซึ่งคำว่า มุสา หมายถึง การกล่าวหรือการแสดงความจริง ซึ่งมีองค์ประกอบของการกระทำความผิดหรือผิดศีลข้อนี้ก็มีอยู่ ๔ ประการคือ ๑. วัตถุหรือสิ่งที่จะกล่าวนั้นไม่เป็นความจริง ๒. ผู้กล่าวหรือผู้กระทำให้กล่าวหรือจงใจกระทำให้ ๓. กล่าวหรือกระทำให้คลาดเคลื่อนจากความเป็นจริง ๔. ผู้ฟังเข้าใจผิดไปตามนั้น^{๑๕๗} เมื่อทำความผิดครบองค์ประกอบดังกล่าวก็ถือว่าเป็นการผิดศีลข้อที่ ๔ นี้ได้

สิกขาบทที่ ๕ เจตนางตเว้นจากการดื่มน้ำเมาคือสุราและเมรัย

สำหรับสิกขาบทนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อให้คนมีสติรอบคอบไม่ประมาทพลั้งเผลอทำสิ่งผิดอันจะนำมาซึ่งการตดทอนคุณงามความดีที่มีอยู่หรือที่จะมีขึ้น เมื่อเพ่งถึงการสำรวมในการดื่มน้ำเมาแล้ว ก็เพื่อประโยชน์แห่งความผาสุกของร่างกาย และเพื่อคุณงามความดีที่จะได้กระทำอย่างมีสติรอบคอบ โดยที่การดื่มน้ำเมานั้นพระพุทธศาสนากล่าวว่ามีโทษหลายประการ^{๑๕๘} ซึ่งการขาดจากศีลข้อนี้พึงรู้ได้จากลักษณะขององค์ศีล ๔ ประการ คือ ๑. ความเป็นน้ำเมา มีสุรา เป็นต้น ๒. มีจิตใคร่ที่จะดื่มกิน ๓. มีความพยายามที่เกิดจากจิตที่จะดื่มกินนั้น ๔. ดื่มน้ำเมาล่วงไหลล้าคองไป^{๑๕๙}

๒. คุณธรรมและจริยธรรมระดับกลาง

สำหรับหลักคำสอนที่เป็นคุณธรรมและจริยธรรมระดับกลางนี้ เป็นหลักคำสอนที่ส่งเสริมให้ประพฤติดี คือประพฤติในจิตที่ฉลาด ประพฤติด้วยความฉลาด เป็นหลักปฏิบัติที่สูงกว่าคุณธรรมและจริยธรรมระดับต้นดังที่กล่าวมาแล้วนั้น ซึ่งคุณธรรมและจริยธรรมระดับกลางนี้ ได้แก่ กุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ หมายถึง ทางแห่งการกระทำอันเกิดจากกุศล บางทีเรียกว่า อาคาริยวินัย แปลว่า วินัยของผู้ครองเรือน แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท ตามโครงสร้างของพฤติกรรมมนุษย์ ได้แก่ กายสุจจริต ๓, วจิสฺสุจจริต ๔, มโนสุจจริต ๓ ดังนี้

(๑) การสุจจริต ๓ ได้แก่ (๑) เว้นจากการฆ่าและเบียดเบียนสัตว์ (๒) การงดเว้นจากการละเมิดในทรัพย์สินของผู้อื่น (๓) เว้นจากการประพฤติผิดในกาม

(๒) วจิสฺสุจจริต ๔ ได้แก่ (๑) เว้นจากการพูดเท็จ (๒) เว้นจากการพูดส่อเสียด (๓) เว้นจากการพูดคำหยาบ (๔) เว้นจากการพูดเพ้อเจ้อเหลวไหล

^{๑๕๖} ขุ.ม.อ. (ไทย) ๕/๑/๒๘๐-๒๘๕. มหามกุฏราชวิทยาลัย มงคลตถทีปนี ปฐโม ภาค (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๒๐๕.

^{๑๕๗} ขุ.ม.อ. (ไทย) ๕/๑/๒๘๐-๒๘๕.

^{๑๕๘} พระสิริมังคลาจารย์, มงคลตถทีปนี ทุติโย ภาค, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๑๗๐.

^{๑๕๙} สำนักเรียนวัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม, คู่มือการศึกษาระบบศึกษาขั้นตรี, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๑๒๗.

(๓) มโนสุจริต ๓ ได้แก่ (๑) เว้นจากความโลภในของผู้อื่น (๒) เว้นจากความพยาบาทปองร้ายผู้อื่น (๓) มีความเห็นถูกต้องตามธรรมนองคลองธรรม^{๑๕๙}

หลักของกุศลกรรมบถทั้ง ๑๐ ประการ ในคุณธรรมและจริยธรรมระดับกลางดังกล่าวมานี้ เป็นหลักการแห่งความประพฤติดี ประพฤติฉลาด ซึ่งประกอบไปด้วย ๓ ทางด้วยกัน คือ ทางกาย ทางวาจา และทางใจ เป็นหลักที่ผสมผสานกันในการปฏิบัติไม่ว่าจะเป็นทางกาย ทางวาจา หรือทางใจก็ดี การจัดหลักคำสอนเรื่องกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการนี้ อยู่ในคุณธรรมและจริยธรรมระดับกลาง ก็เพราะมีเรื่องกายกับใจรวมกันอยู่ จะเป็นคุณธรรมและจริยธรรมระดับต้นนั้นไม่ได้เพราะมีเรื่องของใจ เป็นคุณธรรมและจริยธรรมระดับสูงก็ไม่ได้เพราะมีเรื่องของกายอยู่ด้วย ดังนั้นจึงเป็นเรื่องกลางๆ ระหว่างกายกับใจ ซึ่งเป็นพฤติกรรมร่วมกันของมนุษย์ทุกระดับชั้น^{๑๖๐}

สรุปความว่า การประพฤติปฏิบัติในหลักของกุศลกรรมบถนี้ แม้ว่าบางข้อจะซ้ำกันบ้างกับคุณธรรมและจริยธรรมระดับต้น แต่ในระดับต้นนั้นถือหรือรักษาเพราะว่าเป็นข้อห้าม ส่วนในคุณธรรมและจริยธรรมระดับกลางนี้ รักษาเพราะความบริสุทธิ์แห่งใจคือมีเจตนาที่จะรักษาด้วยใจ ไม่ใช่เพราะคิดว่าเป็นเพียงข้อห้ามหรือถูกบังคับให้กระทำ แต่สมัครใจทำด้วยเจตนาที่บริสุทธิ์ด้วยตนเอง

๓. คุณธรรมและจริยธรรมระดับสูง

สำหรับหลักคำสอนที่จัดว่าเป็นคุณธรรมและจริยธรรมระดับสูงเป็นหลักปฏิบัติเพื่อให้ข้ามพ้นจากอาสวะทั้งหลายหมดสิ้นทุกข์ อันเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดในพุทธปรัชญาเถรวาท หลักปฏิบัติในคุณธรรมและจริยธรรมระดับสูงนี้เรียกว่า อริยมรรคมีองค์ ๘ ได้แก่ หนทางอันประเสริฐ ดังที่ปรากฏในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร คือ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ^{๑๖๑} นอกจากนั้น อริยมรรคยังหมายถึง “มัชฌิมาปฏิปทา”^{๑๖๒} กล่าวคือข้อปฏิบัติที่เป็นกลาง หรือที่นิยมแปลกันว่า “ทางสายกลาง” ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติที่เป็นไปเพื่อความสงบระงับ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพาน โดยไม่สุดโต่งเอนเอียงไปในด้านกามสุขัลลิกานุโยคคือพัวพันหาความสุขในกาม และอัตตakilมณานุโยค คือการทำตนหรือทรมานตนให้ลำบากเพื่อให้ได้มาซึ่งวัตถุหรือบรรลุปเป้าหมายที่ตนเองประสงค์ ซึ่งมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๑) สัมมาทิฐิ แปลว่า ความเห็นชอบ หมายความว่า ความรู้ในทุกข์ (ความทุกข์) ความรู้ในทุกขสมุทัย (เหตุเกิดแห่งทุกข์) ความรู้ในทุกขนิโรธ (ความดับแห่งทุกข์) ความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งทุกข์) นี้เรียกว่า สัมมาทิฐิ^{๑๖๓}

๒) สัมมาสังกัปปะ แปลว่า ความดำริชอบ หมายความว่า ความดำริในการออกจากกาม ความดำริในการไม่พยาบาท ความดำริในการไม่เบียดเบียน นี้เรียกว่า สัมมาสังกัปปะ^{๑๖๔}

^{๑๕๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๗.

^{๑๖๐} อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๖๗/๑๙๖-๑๙๙.

^{๑๖๑} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๔/๑๙.

^{๑๖๒} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๔/๑๙.

^{๑๖๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๕.

^{๑๖๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๕.

๓) สัมมาวาจา แปลว่า เจรจาชอบ หมายความว่า เจตนาเป็นเหตุต้งเว้นจากการพูดเท็จ เจตนาเป็นเหตุต้งเว้นจากการพูดส่อเสียด เจตนาเป็นเหตุต้งเว้นจากการพูดคำหยาบ เจตนาเป็นเหตุต้งเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ นี้เรียกว่า สัมมาวาจา^{๑๖๕}

๔) สัมมากัมมันตะ แปลว่า การกระทำชอบหรือการงานชอบ หมายความว่า เจตนาเป็นเหตุต้งเว้นจากการฆ่าสัตว์ เจตนาเป็นเหตุต้งเว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของเขาไม่ได้ให้ เจตนาเป็นเหตุต้งเว้นจากการประพฤติดิในกาม (ศีล ๕) นี้เรียกว่า สัมมากัมมันตะ^{๑๖๖}

๕) สัมมาอาชีวะ แปลว่า อาชีพชอบหรือเลี้ยงชีพชอบ หมายความว่า อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ละมิจฉาอาชีวะแล้ว สำเร็จการเลี้ยงชีพด้วยสัมมาอาชีวะ นี้เรียกว่า สัมมาอาชีวะ^{๑๖๗}

๖) สัมมาวายามะ แปลว่า เพียรชอบหรือพยายามชอบ หมายความว่า การมีความเพียรใน ๔ ประการดังนี้ (๑) เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น=สังวรปธาน (เพียรระวัง) (๒) เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว=ปหานปธาน (เพียรละ) (๓) เพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น=ภาวนาปธาน (เพียรเจริญ) (๔) เพื่อความดำรงอยู่ ไม่เลือนหาย ภัยโยธยา ภัยโยธยา ภัยโยธยา เจริญเต็มที่แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว = อนุรักษนาปธาน (เพียรรักษา)^{๑๖๘} นี้เรียกว่า สัมมาวายามะ^{๑๖๙}

๗) สัมมาสติ แปลว่า ระลึกชอบ ได้แก่ การตามระลึกชอบในเรื่องต่อไปนี้ (๑) พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ (๒) พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ ฯลฯ (๓) พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ ฯลฯ (๔) พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ (สติปัญฐาน ๔) นี้เรียกว่า สัมมาสติ^{๑๗๐}

๘) สัมมาสมาธิ แปลว่า ตั้งใจมั่นชอบ หมายความว่า (๑) สงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก มีวิจาร มีปีติ และสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ (๒) เพราะวิตกวิจารณ์ สงบระงับไป บรรลุตติยฌานที่มีความผ่องใสภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร มีแต่ปีติและสุขอันเกิดจากสมาธิอยู่ (๓) เพราะปีติจางคลายไป มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ มีสัมปชัญญะอยู่ และเสวยสุขด้วยกาย (นามกาย) บรรลุตติยฌานที่พระอริยะทั้งหลายกล่าวสรรเสริญว่า ผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข (๔) เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อนแล้ว บรรลุดุจตถฌานที่ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่ นี้เรียกว่า สัมมาสมาธิ^{๑๗๑}

ทั้งหมดที่กล่าวมานี้ รวมเรียกว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ อนึ่ง อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้ โดยย่อแล้ว สามารถสรุปลงในไตรสิกขา หมายถึง ข้อปฏิบัติที่ต้องศึกษา^{๑๗๒} และนำไปปฏิบัติใน

^{๑๖๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๕.

^{๑๖๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๕.

^{๑๖๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๖.

^{๑๖๘} อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๔/๒๔.

^{๑๖๙} อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๔/๒๔.

^{๑๗๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๖.

^{๑๗๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๗.

^{๑๗๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๗๐.

ชีวิตประจำวัน หรือเรียกว่า สิกขา ๓ อย่าง ได้แก่ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา^{๑๗๓} หรือเรียกง่าย ๆ ว่า ศีล สมาธิ ปัญญา ดังนี้ (๑) อธิศีลสิกขา คือ การฝึกความประพฤติสุจริตทางกาย วาจา ได้แก่ รวมเอาองค์มรรคข้อสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ ไว้ด้วยกัน ถือเป็นข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมในทางความประพฤติอย่างสูง^{๑๗๔} (๒) อธิจิตตสิกขา คือ การฝึกในด้านคุณภาพ และสมรรถภาพของจิต ได้แก่ รวมเอาองค์ มรรคข้อสัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ ไว้ด้วยกัน ถือเป็นข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมจิตเพื่อให้เกิดคุณธรรม เช่น สมาธิอย่างสูง^{๑๗๕} (๓) อธิปัญญาสิกขา คือ การฝึกปัญญาให้เกิดความรู้ ความเข้าใจ สิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงจนถึงความหลุดพ้น มีจิตใจเป็นอิสระ ผ่องใส เบิกบาน ได้แก่ รวมเอาองค์มรรคข้อสัมมาทิฐิ และสัมมาสังกัปปะ ไว้ด้วยกัน ถือเป็นข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมปัญญาเพื่อให้เกิดความรู้แจ้งอย่างสูง^{๑๗๖}

จากการกล่าวมาทั้งหมดจะพบว่าคุณธรรมจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนานั้นหากพิจารณาตาเกณฑ์หรือระดับที่เหมาะสมกับการนำมาใช้เพื่อเป็นเกณฑ์ในการวัดผลการกระทำของมนุษย์

๔.๓.๒ บทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานที่มีผลต่อการส่งเสริมคุณธรรมและจริยธรรมตามแนวของพระพุทธศาสนา

สำหรับประเด็นต่อไปที่จะต้องนำมาศึกษาก็คือ การศึกษาเกี่ยวกับบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานต่อการส่งเสริมคุณธรรมและจริยธรรมตามแนวของพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นการนำเอาบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานที่ได้ศึกษามาทั้งหมดนั้นมาวิเคราะห์ว่า บทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นมีผลต่อการส่งเสริมการสร้างคุณธรรมและจริยธรรมตามแนวทางของพระพุทธศาสนาอย่างไร โดยได้ศึกษาจากเอกสารและผลการจัดประชุมสนทนากลุ่ม (Focus Group) ที่ผู้วิจัยได้ดำเนินการจัดประชุมกลุ่มเพื่อหาข้อเท็จจริงเกี่ยวกับประเด็นนี้โดยการจัดประชุมกลุ่มเพื่อสนทนาระหว่างนักวิชาการทางด้านอีสานศึกษาและพระพุทธศาสนาประกอบไปด้วย (๑) รองศาสตราจารย์อุดม บัวศรี (๒) รองศาสตราจารย์ ดร.โสวิทย์ บำรุงภักดิ์ (๓) รองศาสตราจารย์ ดร.สมชัย ศรีนอก (๔) ดร.แสง นิลนามะ (๕) ดร.อิทธิเทพ ผาธา (๖) พระศรีญาณวงศ์ ป.ธ.๙ ศ.(พิเศษ) ดร. โดยเมื่อดำเนินการประชุมกลุ่มเสร็จแล้ว ผู้วิจัยได้นำประเด็นที่นักวิชาการแต่ละท่านได้นำเสนอมาวิเคราะห์ร่วมกับข้อมูลในเอกสารที่เกี่ยวกับบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานที่มีต่อการส่งเสริมคุณธรรมและจริยธรรมตามแนวทางของพระพุทธศาสนา โดยคุณธรรมและจริยธรรมตามแนวทางของพระพุทธศาสนาที่นำมาวิเคราะห์นั้นก็มีดังต่อไปนี้

(๑) ด้านการทำบุญ (บุญกิริยาวัตถุ ๓)

จากการพิจารณาถึงบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานจะพบว่าสตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นมีบทบาทมากในเรื่องของการส่งเสริมให้ (๑) มีความเชื่อในเรื่องบุญ (๒) มีการลงมือในการทำบุญในชีวิตประจำวันตามหลักคุณธรรมจริยธรรมของพระพุทธศาสนา เนื่องจาก

^{๑๗๓} วิ.ม. (ไทย) ๑/๔๕/๓๓.

^{๑๗๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๖, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท เอส.อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๑๐๗.

^{๑๗๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๐๗.

^{๑๗๖} อ้างแล้ว, หน้าเดียวกัน.

พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่สอนในเรื่องของบุญ และการทำบุญ โดยเฉพาะการทำบุญนั้น พระพุทธศาสนาสอนว่าบุญนั้นจะเกิดขึ้นได้ก็ด้วยการปฏิบัติตามหลักการ ๓ ประการ คือ การให้ทาน การรักษาศีล และการเจริญภาวนา ซึ่งเรียกว่า บุญกิริยาวัตถุ หมายถึง สิ่งที่เป็นที่ตั้งแห่งการทำบุญ, เรื่องที่จัดเป็นการทำบุญ, ทางทำความดี, หมวด ๓ คือ (๑) ทานมัย บุญเกิดจากการให้ สำหรับคำว่า ทานมัย นั้นมาจากคำว่าทาน แปลว่าการให้ กับคำว่า มยะ แปลว่า สิ่งที่เกิดความสำเร็จ เมื่อรวมกันก็ เป็น ทานมัย แปลว่าบุญจะสำเร็จลงด้วยการให้ทาน โดยคำว่า ทานหมายถึง การให้ การแบ่งปัน หรือ การสงเคราะห์ ล้วนเป็นคุณธรรมที่เกื้อกูลกันระหว่างชีวิตต่อชีวิต มีความรักต่อเพื่อนมนุษย์ บนพื้นฐานของการให้ เป็นพื้นฐานความดี^{๑๗๗} ที่หรือหมายถึง ของที่ให้ กิริยาที่ให้ไม่คิดเอาคืนกลับมา หรือบุคคลผู้ให้บริจาค มีเจตนาและมีไทยธรรมเป็นทาน ชื่อว่าทาน”^{๑๗๘} หรือ หมายถึง การให้ การเสียสละการบริจาค”^{๑๗๙} หรือ หมายถึง การให้ทานบริจาคเพื่ออนุเคราะห์สงเคราะห์ เพื่อกำจัดความตระหนี่ เพื่อช่วยเหลือเกื้อกูลผู้อื่นและเพื่อสาธารณประโยชน์ของสังคมส่วนรวม ทานจัดเป็นบุญและเป็นการพัฒนาจิต ก็เพราะเป็นการขจัดความตระหนี่ ความเห็นแก่ตัว”^{๑๘๐} อนึ่ง คำว่า ทาน คือการให้ทาน^{๑๘๑} หรือ ทานมัย หมายถึง การให้ การสละหรือการเผื่อแผ่แบ่งปัน ไม่ว่าจะเป็นเงินทองข้าวของเครื่องใช้ หรือสิ่งอื่นใด และไม่ว่าจะให้แก่ใครก็ถือเป็นบุญทั้งสิ้น เพราะการให้ทานเป็นการลดความเห็นแก่ตัว ความตระหนี่ถี่เหนียว และความคับแคบในจิตใจให้น้อยลง ทำให้เราไม่ยึดติดในวัตถุสิ่งของ นอกจากนั้น คำว่า ทาน ยังหมายถึง การตัด หมายถึงความว่าตัดความตระหนี่ ขำระความตระหนี่ออกจาก ชั้นธันดานของตน ตัดความโลภ ขำระความโลภออกจากสันดานของตน^{๑๘๒} หรือหมายถึงการกำจัดความตระหนี่เหนียวแน่นที่นอนจมอยู่ อันเป็นอาสวะชนิดหนึ่ง”^{๑๘๓} เนื่องจากทานนั้นสามารถกำจัดความโลภได้”^{๑๘๔} (๒) สีลมัย บุญเกิดจากการรักษาศีลและประพฤติดี ซึ่งคำว่า สีล หมายถึง เจตนาเป็นเครื่องเว้น ได้แก่เว้นจากการคิดล่วงละเมิด คำว่าละเมิดในแง่หนึ่ง คือ ละเมิดระเบียบ ละเมิดกฎเกณฑ์ ที่วางกันไว้ อีกแง่หนึ่งก็คือละเมิดต่อผู้อื่น มองอีกด้านหนึ่ง สีล อยู่ที่ความสำรวม ระวัง กล่าวคือ การสำรวมระวังคอยปิดกั้นหลักเว้นไม่ให้ความชั่วเกิดขึ้นได้นั่นเอง”^{๑๘๕} “และถ้ามอง

^{๑๗๗} เสรี พงศ์พิศ, ศาสนาคริสต์, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๑), หน้า ๑๗.

^{๑๗๘} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, สารานุกรมพระพุทธศาสนา, สุขเขวัน พลอยชุม รวบรวม, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๘๖.

^{๑๗๙} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๖๒.

^{๑๘๐} พระเทพวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐิตวณโณ), การพัฒนาจิต, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ มหา มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๑๑.

^{๑๘๑} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๙.

^{๑๘๒} มงคล. (บาลี) ๒/๓/๒, มงคล. (ไทย) ๓/๓/๓.

^{๑๘๓} สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, “ทศบารมีในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๑๖๑.

^{๑๘๔} พระבודהา ถาวโร, ชีวิตการงานหลักธรรม, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา), ๒๕๓๗, หน้า ๑๐๕.

^{๑๘๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรมฉบับขยายความ, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๗๖๗.

ให้ลึกที่สุดสภาพจิตของผู้ไม่คิดจะละเมิดไม่คิดจะเบียดเบียนใครนั่นแหละเป็นคือตัวศีล”^{๑๘๖} ศีลนั้นมี นัยหลายอย่าง อาจมองในแง่ของระเบียบเพื่อสร้างสังคมที่เรียบร้อยอยู่ร่วมกันด้วยความสงบสุข เป็นสภาพเกื้อกูลแก่การดำเนินชีวิตและการปฏิบัติของสมาชิกทั้งหลาย (ศีลระดับวินัย) ก็ได้ หรือมอง ในแง่ของความประพฤติดีงามของบุคคล ซึ่งมีความสัมพันธ์ที่ตึงกับผู้อื่น เป็นความดีแก่ชีวิตของ ตนเองและผู้อื่นด้วยก็ได้ หรือมองในแง่เป็นเครื่องมือควบคุมความประพฤติทำให้กายวาจาเรียบร้อย งดงามอยู่ในระเบียบก็ได้ หรือมองในแง่ที่เป็นข้อปฏิบัติสำหรับกำจัดกิเลสชั้นหยาบที่แสดงออกทาง กายวาจาขัดเกลาคณให้ประณีตขึ้นก็ได้ หรือมองในแง่เป็นข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมกายวาจาและ อาชีวะให้อยู่ในสภาพพร้อมที่จะเป็นพื้นฐานการฝึกคุณภาพจิต และการใช้สมรรถภาพของจิตอย่าง ได้ผลในระดับสมาธิก็ได้ หรือมองในแง่เป็นสภาพปกติทางกายวาจาและอาชีวะของผู้ที่มีชีวิตดีงาม หรือคนที่ได้รับการฝึกอบรมดีมีการศึกษาแท้จริงบรรลุภูมิธรรมอันสูงแล้วก็ได้^{๑๘๗} (๓) ภาวนามัย บุญ เกิดจากการเจริญภาวนา^{๑๘๘} สำหรับคำว่า ภาวนา หมายถึง การอบรมจิตใจให้ตั้งมั่นอยู่ในความดีและ ให้ฉลาดโดยวิธีต่างๆ สำหรับคนทั่วไป ได้แก่การศึกษาเล่าเรียน หมั่นฟัง หมั่นคิด หมั่นท่องบ่นหลัก วิชาการต่างๆ หมั่นสนทนากับท่านผู้รู้เป็นต้น จนเกิดความฉลาดว่าโดยวิธีอย่างสูง สำหรับการภาวนา หรือพัฒนาในทางพระพุทธศาสนาถึงกรรมฐานหรือการพัฒนาทางจิตมี ๒ ประเภท คือ (๑) สมถ ภาวนา หมายถึง การฝึกอบรมจิตให้เกิดความสงบจนตั้งมั่นเป็นสมาธิ หรือหมายถึงวิธีทำจิตให้สงบ หรือหมายถึงธรรมเป็นเครื่องสงบระงับจิต ธรรมยังจิตให้สงบระงับจากนิวรณ์ปฏิกิเลสหรือฝึกจิตให้สงบ เป็นสมาธิ^{๑๘๙} (๒) วิปัสสนาภาวนา หมายถึง ข้อปฏิบัติในการฝึกฝนอบรมเจริญปัญญาให้เกิดความรู้ แจ่มในรูปรูปนาม โดยความเป็นไตรลักษณ์หรือรู้แจ้งต่อสภาวะของรูปนามตามความเป็นจริง^{๑๙๐} ซึ่ง พระพุทธศาสนาได้สอนว่ามนุษย์เราจะต้องมีความเชื่อในบุญและบาปในพุทธศาสนา คือ เชื่อว่าบุญ บาปมีจริง ผลของบุญบาปมีจริง เชื่อในเรื่องกฎแห่งกรรม ว่าทำได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว มีความเชื่อในเรื่อง ของนรกสวรรค์ เชื่อในกรรมคือการกระทำ การจะถือว่าเป็นกรรมดีหรือชั่ว ขึ้นอยู่กับเจตนาเป็นสำคัญ มีความเชื่อในส่วนของบุญ ว่าบุญคือชื่อของความสุข เป็นไปในเชิงบวก คือให้ผลเป็นความสุข การ ทำบุญนั้นสามารถทำได้ ๓ วิธี เรียกว่า บุญกิริยาวัตถุ ๓ แปลว่า ที่ตั้งแห่งการทำความดีหรือบุญ มี ทานมัย บุญสำเร็จด้วยการบริจาคทาน ศีลมัย บุญสำเร็จด้วยการรักษาศีล ภาวนามัย บุญสำเร็จด้วย การเจริญภาวนา จะเห็นว่า การทำบุญทั้งสามประการนั้น เป็นสิ่งที่เป็นไปตามลำดับ มีความยากง่าย ไปตามลำดับ การได้บุญก็ขึ้นอยู่กับความยากง่ายตามลำดับ กล่าวคือ การทำบุญจะเริ่มจากสิ่งที่ยาก ก่อน คือ การให้ทาน สูงขึ้นมาอีก จะเป็นการรักษาศีล และระดับสูงสุดจะเป็นการภาวนา ซึ่งทั้ง ๓ ประการนี้เป็นสิ่งเกี่ยวพันกันและกัน สามารถส่งผลจนถึงการบรรลุเป็น พระอรหันต์ หรือหมดสิ้นจาก กิเลสได้

ในวรรณกรรมอีสานที่ยกมาศึกษาทั้งหมด ๑๐ เรื่องนั้นถือว่าเป็นวรรณกรรมที่ เกี่ยวเนื่องกับบทบาทของสตรีในมุมมองต่างๆ กัน ซึ่งประเด็นหนึ่งก็คือบทบาทของสตรีในวรรณกรรม

^{๑๘๖} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๔๐/๔๖, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๐/๖๐. อธิบายใน วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๘.

^{๑๘๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรมฉบับขยายความ, หน้า ๗๖๗-๗๖๘.

^{๑๘๘} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๙.

^{๑๘๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรมฉบับขยายความ, หน้า ๒๙๙.

^{๑๙๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๘๑.

ที่มีผลต่อการส่งเสริมคุณธรรมและจริยธรรมในเรื่องของการทำบุญ คือ (๑) การให้ทาน (๒) การรักษา ศีล และ (๓) การเจริญภาวนา ซึ่งสตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นได้มีบทบาทในการส่งเสริมคุณธรรม จริยธรรมในเรื่องนี้ดังต่อไปนี้

(๑) บทบาทในการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมในเรื่องการให้ทาน สำหรับ บทบาทในการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมในเรื่องการให้ทานของสตรีในวรรณกรรมอีสานถือว่าเป็นบทบาทที่มุ่งให้เกิดความศรัทธาเลื่อมใสในหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะในเรื่องของการให้ทานหรือการบริจาคทานในทางพระพุทธศาสนาก็มีปรากฏอยู่ในหลายประเด็น ได้แก่ (๑) การให้ทานแล้วกรวดน้ำอุทิศไปให้ผู้ตาย เป็นการให้ทานเพื่อหวังบุญให้ไปถึงผู้ที่ละจากโลกนี้ไปแล้ว ดังปรากฏในวรรณกรรมอีสานเรื่องสุพรมโมกษาที่มีคำสอนเกี่ยวกับการทำบุญตวงน้ำอุทิศส่วนกุศลไปให้ กับผู้ตายด้วย ในว่า ...เจ้าก็เวนอุฏฐริกขานแลเข้าน้ำโภชนาอาหาน ถึงแก่สงฆ ยาชน้ำอุทิสสงฆ์ไปหาพ่อแลแม่แห่งตนหันแล เมื่อนั้นพ่อแห่งชายทุกคตอันพ่อตายเป็นวัตติเผดนั้น ก็ได้ไปเกิดในเม็งฟ้า สวรรเทวโลกก็มีแล...^{๑๔๑} เป็นการทำความบุญด้วยการให้ทานที่นางไขฟ้าได้ฟังคำสอนของสุพรมโมกษาแล้ว ได้ทำการอุทิศบุญไปให้ผู้ที่ยากก็จะได้บุญ ซึ่งการทำบุญอุทิศส่วนบุญส่วนกุศลนี้ยังปรากฏในเรื่อง ท้าวคำสอนว่า ให้ทำบุญหยาดน้ำอย่าหนายทางทานหากจักเป็นบุญคุณส่งนำฮาแท้^{๑๔๒} หรือตอนที่ กุมภภาพิชายนางแดงอ่อนได้เล่าถึงการได้ทำบุญให้กับบิดาที่เสียไปแล้วด้วยการให้ทานแลกรวดน้ำ ทำบุญไปให้เรียบร้อยว่า พี่หากทำทานแล้วฌาปนาคือสงฆ์ นวลอนงค์น้องหล้าทะนายน้อมส่งบุญนั้น ท่อน^{๑๔๓} (๒) เรื่องไทยธรรมหรือสิ่งที่จะทำบุญ สำหรับเรื่องนี้ปรากฏในเรื่องนกกะจอกที่ท้าววรกิต สอนเรื่องทานแก่นางจันทระเพื่อให้นางจันทระได้นำไปปฏิบัติว่า

อันว่า ทำบุญนี้ อันใดแวนประเสริฐ
ไผได้ ทานข้าวปั้น เกลือก่อนหากได้บุญ
บ่มิสังแก่ ยอมือนำเพื่อน ก็ดีถ่อน
จักได้ บุญเที่ยงแท้ ใจเหลือมผ่องใส^{๑๔๔}

หมายความว่า การทำบุญนั้นแม้ว่าจะไม่ได้ไทยธรรมอันใด แม้ว่าจะเป็นข้าวปั้นใส่ เกลือเพียงปั้นเดียวก็ยังเป็นบุญ แม้ว่าไม่มีไทยธรรมเพียงแค่มืออนุโมทนาบุญก็ยังถือว่าเป็นบุญ เหมือนกัน ซึ่งบุญนั้นถือว่าเป็นเรื่องของการมีเจตนาที่จะทำบุญแล้วก็ถือว่าเป็นการได้บุญเช่นเดียวกัน นอกจากนั้นไทยธรรมที่ควรนำมาทานหรือถวายพระนั้นก็จะมี “กองบุญ” หมายถึงกองทานสรรพสิ่งที่ ต้องการถวายพระในโอกาสสำคัญ ดังปรากฏในเรื่องก่ำกาดำว่า อันว่ากองบุญผาย ทอดทานเทให้^{๑๔๕} (๓) กิจวัตรการใส่บาตรทุกเช้า นอกจากนั้นก็ยังปรากฏคำสอนเรื่องการใส่บาตรทุกเช้าในวรรณกรรม เรื่องท้าวคำสอนที่สอนนางกงสีผู้เป็นภรรยาว่าให้เจ้าลูกตั้นเช้าใส่บาตรฟังธรรม^{๑๔๖} หรือปรากฏใน

^{๑๔๑} พระอริยานุวัตร (อารีย์ เขมจารี) สุพรมโมกษา, หน้า ๗๐.

^{๑๔๒} พรชัย ศรีสารคาม, ท้าวคำสอน, หน้า ๓๔.

^{๑๔๓} เตชวโรภิกขุ (อินตา กวีวงศ์), รวมนิทานพื้นบ้านอีสาน ชุดที่ ๖ นิทานพญากวางคำ นิทานท้าว ยี่นิทานนางแดงอ่อน, หน้า ๒๗๕.

^{๑๔๔} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, นกกะจอก (ท้าววรกิต นางจันทระ), หน้า ๑๔.

^{๑๔๕} สุภณ สมจิตศรีปัญญา, ท้าวคำสอน, หน้า ๓๐.

^{๑๔๖} พรชัย ศรีสารคาม, ท้าวคำสอน, หน้า ๔๓.

วรรณกรรมเรื่องสุปณณาคชาดกที่นางลุนได้ปฏิบัติตามคำสอนของพระสวามีคือสุปณณาค ว่า
 สำแดงธรรมให้ชาวเมืองสอนสั่ง ตกแต่งสร้างศีลสร้อยขอบทาน ทำบุญสร้างบารมีเอื้องสูง สองเทวี
 หน่อให้ประสงค์ตั้งต่อบุญ เป็นจางกว้างนครเอื้องลือเก่ง พากันหมายหยาดน้ำแบ่งสร้างส่วนบุญ^{๑๙๗}
 หรือในเรื่องจำปาสีตันที่ท่านได้สอนให้สตรีทั้งหลายได้ทำบุญว่า ตักบาตรและหยาดน้ำหมายได้ส่งบุญ^{๑๙๘}
 หรือในเรื่องก่ากาดำตอนที่กรณีท้าวทักกาดำเมื่อแปลงกายได้ทรัพย์สินเป็นจำนวนมากแล้วก็พ่ายำจำ
 สวนมาอยู่ด้วยโดยนางก็หมั่นทำบุญไม่ได้ขาดเช่นเดียวกัน ดังปรากฏในคำว่า

ธาดาธาในกาละเมื่อนั้น ยายก็สุขอยู่สร้าง โสงขาวหลังใหญ่ ผุงหมูป่าวสำน้อย
 เทียวขึ้นฟ่อง ลง ยายก็สุขอยู่สร้างกินทานเข้าค่า เข้าใส่บาตรทั้งหยาดน้ำยายเฒ่าพำเพ็ง ผุงหมูปัว
 นางไซ้ แวชมดอมราช เขาก็ชมขึ้นเล่นดอมเจ้าอีย่ายาย แท้แหล่ว แต่นั้น นายก็สร้างกินทานบ่อ
 ได้ ขาด ยายก็สุขอยู่ล้วนหลายเจ้าก่ากา^{๑๙๙}

(๔) การให้ทานแก่คนยากคนจน ปรากฏในวรรณกรรมอีสานเรื่องนางแตงอ่อนตอนที่
 ที่นางแตงอ่อนได้ร่วมทำบุญทำทานกับท้าวหมว่งษ์ว่า เจ้าหมว่งษ์องค์พ่อ แตงอ่อนนอนอยู่ชั้นตอนนี้
 ชื่อใจ พระจึงได้บริจาคของทาน บริการของมีแจกคนชาวบ้าน คนขอทานคนไ้คนใดก็ตามขอ พระก็
 คอยแต่สร้างทางด้านฝ่ายบุญนั้นแหล่ว^{๒๐๐} หรือมีการสอนให้สร้างโรงทานเพื่อไว้ให้ทานแก่คนหม่มาก
 ในเรื่องจำปาสีตันมีปรากฏแนวความคิดการทำทานเช่นนี้อยู่ด้วยว่า สูงไปทำการสร้างศาลาทานเก้าแห่ง
 ตกแต่งสร้างแฮ ไว้ทอดทาน อย่าให้อึดอยากไ้ผ้าผ่อนแพรพรรณแท้เนอ^{๒๐๑} (๕) การทำบุญทำทาน
 ตามกาลประเพณี คือการทำบุญในเทศกาลสำคัญๆ ทางพระพุทธศาสนา เช่น งานกฐินซึ่งถือว่าการ
 ทำบุญกฐินนั้นเป็นกาลทาน คือเป็นทานเฉพาะกาลเฉพาะเวลาไม่ทั่วไปแก่เวลาอื่นๆ คือทำได้ในช่วงที่
 ออกพรรษาเท่านั้น ดังนั้นการทำบุญกฐินจึงถือว่าเป็นการกระทำความดีหรือการทำความดีที่เป็นกุศลกรรม
 อย่างหนึ่ง ซึ่งการทำความดีหรือกุศลกรรมในวรรณกรรมอีสานเรื่องสุปณณาคชาดกก็มีปรากฏใน
 ตอนที่เศรษฐีและภรรยาได้ทำบุญกฐินเพื่อถวายแก่พระพุทธเจ้าทรงพระนามว่าปทุมมุตระ ในอดีตชาติ
 ที่ผ่านมาแล้วอุทิศส่วนบุญให้กับผู้ที่เกี่ยวข้องว่า ในกอมมหาภูกฐินกาลทานแต่งดีสอนอื่น บริวารพร้อม
 เศรษฐีหลวงแสนสำพร้อม^{๒๐๒} การทำบุญกฐินถือว่าเป็นบุญใหญ่ทำบุญแล้วได้มหากุศลเป็นอย่างมาก

จากการกล่าวมาทั้งหมดจะพบว่าเรื่องของการทำงานบุญด้วยการให้ทานนี้สตรีใน
 วรรณกรรมอีสานนั้นได้เอาใจใส่เป็นอย่างมาก และถือว่าเป็นหน้าที่ที่จะต้องทำซึ่งความเป็นผู้ตั้งใจต่อ
 การทำงานบุญด้วยการให้ทานในทางพระพุทธศาสนาและทานเพื่อคนยากไร้หรือทานแก่สาธารณชนนี้ถือ
 ว่าเป็นบทบาทหน้าที่หรือสิ่งที่ก่อให้เกิดเป็นวัฒนธรรมทางความคิดและวัฒนธรรมทางด้านการปฏิบัติ
 อันจะส่งผลต่อการเป็นผู้ที่เป็นแบบอย่างหรือ “ต้นแบบ” ของการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมทางด้าน
 การให้ทานนี้แก่สตรีในยุคหลัง ซึ่งจะพบว่าภาพลักษณ์ของความเป็นสตรีผู้ชอบให้ทานนี้ได้ก่อให้เกิด

^{๑๙๗} พระอริยานุวัตร (อารีย์ เขมจารี), สุปณณาคชาดก, หน้า ๒๔.

^{๑๙๘} พระอริยานุวัตร (อารีย์ เขมจารี), จำปาสีตัน, หน้า ๑๐.

^{๑๙๙} สุภณ สมจิตศรีปัญญา, ท้าวทักกาดำ, หน้า ๓๔.

^{๒๐๐} เตชวโรภิกขุ (อินตา กวีวงศ์), รวมนิทานพื้นบ้านอีสาน ชุดที่ ๖ นิทานพญากวางคำ นิทาน
 ท้าวอี้ นิทานนางแตงอ่อน, หน้า ๒๒๐.

^{๒๐๑} พระอริยานุวัตร (อารีย์ เขมจารี), จำปาสีตัน, หน้า ๑๐.

^{๒๐๒} สัมภาษณ์ รศ.อุดม บัวศรี, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

เป็นแบบอย่างมาจนถึงปัจจุบันที่สตรีอีสานโดยมากมันจะเป็นผู้ใส่ใจในการให้ทาน^{๒๐๓} ด้วยการหมั่นทำบุญตักบาตรทุกเช้าเพราะถือว่าหน้าที่นี้เป็นหน้าที่ของภรรยาที่บางครั้งต้องทำหน้าที่เป็นสามี^{๒๐๔} หรือเป็นสิ่งที่สามีสั่งสอนอบรมมาดังปรากฏในเรื่องท้าวคำสอนตอนที่ท้าวคำสอนสั่งภรรยาตัวเองว่าอย่าลืมใส่บาตรทุกเช้า^{๒๐๕} ซึ่งการสั่งสอนแบบนี้ถือว่าเป็นแนวจารีตหรือประเพณีของคนชาวอีสานที่สามีจะใส่ใจในการทำหน้าที่ทำบุญของสามีโดยเฉพาะตอนเช้า อนึ่ง จะพบว่า การเป็นผู้ที่หมั่นในการทำบุญด้วยการให้ทานนี้ถือว่าเป็นค่านิยมของสตรีในวรรณกรรมอีสานที่ส่งผลต่อพฤติกรรมของสตรีอีสานในปัจจุบันหรือสตรีล้านช้างอีสานในอดีตที่จะต้องเป็นผู้ที่เอาใจใส่ในการให้ทานให้เป็นหนึ่งในเป็นวิถีชีวิตของตนเอง^{๒๐๖} แม้ในยุคปัจจุบันการเข้าวัดเพื่อไปทำบุญนี้ถือว่าเป็นหน้าที่ของสตรีโดยมาทั้งนี้ก็อาจจะมาจากการสืบทอดแบบอย่างมาจากวรรณกรรมอีสานในอดีตนั่นเอง

(๒) บทบาทในการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมในเรื่องการรักษา ศิล สำหรับบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานที่มีผลต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมด้านการรักษาศิลนั้นถือว่าเป็นสิ่งที่มีปรากฏในวรรณกรรมอีสานอยู่เป็นจำนวนมากเนื่องจากว่า เรื่องการให้ทาน รักษาสิ่งนี้ถือว่าเป็นหน้าที่ของสตรีในฐานะที่เป็นเป็นทั้ง บุตร ภรรยา สะใภ้ มารดา หรือหญิงหม้ายจะต้องเอาใจใส่และถือเป็นค่านิยมที่ปรากฏในยุคอีสานล้านช้างเลยทีเดียวได้ โดยสตรีในยุคนี้มีหน้าที่ต่อการรักษาศิลดังต่อไปนี้ (๑) เห็นว่าศิลปะเป็นหน้าที่ที่จะต้องรักษา ดังปรากฏในวรรณกรรมเรื่องกำกาดำในบทบาทของย่าจำสวนว่าวันนั้นหากเป็นวันอุโบสถแถมวันศีล ๑๕ คำ กุ๊กซิ่นหนีไปหาฮิตครองกุแทะ^{๒๐๗} หรือในเรื่องขุนนางอ้าวที่นางสอนนกแก้วว่า ให้มีศีล ๕ ว่า อันหนึ่งอย่าได้ลืมคุณแก้วทั้งสองพ่อแม่ทุกคำเข้าศีลห้าพร้าเพ็ง พี่ถ้อน^{๒๐๘} หรือในเรื่องขุนทิงที่ขุนทิงได้พามเหสีของตนเองทำบุญด้วยการรักษาศิล ๕ ศีล ๘ ทุกวันพระว่า เจ้าก็ทศราชแท้ ตั้งอยู่ตามคลองกองศีลทาน บ่ขาดศีลได้ วันอุโปตัง วันเพ็งสับห้าคำธรรมเทศน์เข้าชาวเจ้านั่งฟัง^{๒๐๙} หรือปรากฏในเรื่องจำปาสีตันที่เห็นว่า ศีลคือวัตรที่จะต้องรักษาว่า ขาดที่ตาบั้นมองเห็นก็มองเปล่านั้นแล้ว ควรที่เฮาทำการสร้างศีลทานอย่าให้ขาดแท้เอน^{๒๑๐} หรือที่ปรากฏในเรื่องของคำสอนของสุปณนานาคที่มีต่อชาวเมืองและพระองค์กับนางลุนมเหสีก็ปฏิบัติตามแนวทางนั้นมาโดยนัยของการเป็นหน้าที่ว่า จำศีลอุโปได้หมั่นเพียรแลงเข้า สำแดงธรรมให้ชาวเมืองสอนสั่ง ตกแต่งสร้างศีลสร้อยขอบทาน ทำบุญสร้างบารมีเฮืองฮุ่ง สองเทวีหน่อให้ประสงค์ตั้งต้อบุญ^{๒๑๑} หรือปรากฏในวรรณกรรมเรื่องท้าวคำสอนที่ท้าวคำสอนสอนนางกองสีผู้เป็นภรรยาว่า ให้เจ้าลูกตั้นเข้าใส่บาตรฟังธรรมชวนขวยหาศีลบุญชู้วันยาคร้าน^{๒๑๒} หรือปรากฏในวรรณกรรมเรื่องนกกระจอกที่นางจันทจรรณามหาญาตีพี่น้องของท้าววรกิตว่า อันว่าภายหลังพ้นปีตาไ้มารดาพ่อแม่ยังคอยสุขอยู่สร้างศีลสร้อย

^{๒๐๓} สัมภาษณ์ รศ.ดร.สมชัย ศรีนอก, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๒๐๔} สัมภาษณ์ ดร.แสง นิลนามะ, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๒๐๕} สัมภาษณ์ รศ.ดร.โสวิทย์ บำรุงภักดิ์, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๒๐๖} สัมภาษณ์ พระศรีญาณวงศ์ ดร., เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๒๐๗} สุภณ สมจิตศรีปัญญา, ท้าวกำกาดำ, หน้า ๒๒.

^{๒๐๘} ปรีชา พิณทอง, ขุนนางอ้าว, หน้า ๔๗.

^{๒๐๙} พิฑุลย์ มะลิวัลย์, ขุนทิง, หน้า ๔๐.

^{๒๑๐} พระอริยานุวัตร (อารีย์ เขมจารี), จำปาสีตัน, หน้า ๑๐.

^{๒๑๑} พระอริยานุวัตร, (อารีย์ เขมจารี), สุปณนานาคชาดก, หน้า ๔๐.

^{๒๑๒} พระอริยานุวัตร, (อารีย์ เขมจารี), ท้าวคำสอน, หน้า ๓๓.

ค่อยสำหวนั้นลืออาวอาป่าลูงต่ายยังคอยอยู่ดีลือ^{๒๑๓} หรือในวรรณกรรมเรื่องนางผมหมอมที่เห็นว่าปกติบ้านเมืองอยู่สุขสบายคนยอมทำบุญด้วยการรักษาศีลอยู่ไม่ขาดว่า ญู่ทาง จำศีลสร้าง ทำบุญเข้าคำจริงแล้ว^{๒๑๔} อนึ่ง จะพบว่า การรักษาศีลถือว่าเป็นบทบาทของสตรีผู้ที่เป็นภรรยาที่จะต้องติดตามสามีไปวัดและมีจิตเป็นบุญร่วมกันในการทำทานรักษาศีลนั้น นี่จึงถือว่าเป็นหน้าที่หลักของการเป็นภรรยาที่ดีและเป็นหญิงที่ดีตามคติของสังคมชาวอีสาน แต่ถ้าสตรีใดไม่มีศีลธรรม ไม่ประพฤติอยู่ในศีลคคลองของหญิง สตรีนั้นจะได้รับคำติฉินนินทา ไม่ปิดอะไรกับผีร้าย ดังตัวอย่างในเรื่องอินทนิญาณสอนลูกว่า ญิบ มีศีลนี้ผีตายบ่ทันเน้ามอดหาก ลักดันข้อเขี้ยวล้วนตั้งแต่ไบขัวญหาก เมื่อแผ่งพื้นอวิจิหม้อใหญ่ยังแต่ โครงซากฮ้ายการสู้ขึ้นสงวนโฉมเฉลาเนื่อนันทาเจ้าพ่อ ญะยคลองหาก มีสิ่งนี้ญะลักก็จ้งสอน^{๒๑๕} ความหมายก็คือ สตรีไม่มีศีลธรรมนั้น เหมือนผีตายที่ยังไม่เน้า หรือเหมือนมอดที่เจาะกินต้นไม้ทั้งๆ ที่ไ้บยังเขี้ยว วิญญานจะไปสู่รอกอเวจี เหลือแต่ซากซึ่งเป็นที่ขึ้นชอบของกา หรือวรรณกรรมเรื่องสุพรมหมอกขา แสดงค่านิยมของสังคมชาวอีสานว่า ชาวอีสานทุกคนมีชีวิตผูกพันอยู่กับวัด และพระสงฆ์ในพุทธศาสนามากโดยถือว่าวัดเป็นศูนย์รวมจิตใจของชาวบ้าน นอกจากจะพึ่งเทศน์แล้ว ยังเน้นให้คนหมั่นรักษาศีล ๕ ศีล ๘ ให้สม่ำเสมอ ถือว่าเป็นการชำระจิตใจให้สะอาดอีกโสดหนึ่งด้วยว่า “...ก็เปวันอุโปสธ เดือน ๗ เพิ่ง เจ้าก็ สมทานอทิฎฐานเอาอุโปสธศีลว่า อโหมอุโปสธ อธิฎกถา มีดังนี้ ก็อยู่จำศีลเลี้ยงคินทั้งมวน...”^{๒๑๖} หรือ “...เอาศีล ๕ ศีล ๘ ก็ดี ให้รักษาวันนั้นคินนั้นสิ่งเดียวเทิน คนทั้งหลายผู้มี้แต่คงมาแลให้เว้นจากเวร ๕ ประการ คือว่าข้าสัตว์ ลักของท่าน ชูเมียท่าน แล ผู้หยิงหลั่นชู้จากผัว และลาย (พูดปด) ท่าน กินเหล้าให้ละเสียตาบต่อเท้าอายุแห่งตนเทิน...”^{๒๑๗} แสดงว่าการรักษาศีลเป็นเรื่องของหน้าที่ที่ทุกคนโดยเฉพาะสตรีนั้นจะต้องทำหรือนำไปปฏิบัติให้ได้ เป็นเครื่องหมายแห่งความเป็นคนดี (๒) เห็นว่าคนมีศีลย่อมคู่ควรกับคนมีศีล โดยบทบาทในเรื่องของการรักษาศีลก็มีปรากฏในวรรณกรรม เรื่องชูลนางอ้ว ตอนที่นางถูกแม่บังคับให้แต่งงานกับขุนนาง แต่นางไม่ยอมโดยให้เหตุผลว่าขุนนางเป็นคนที่ไม่มีศีลธรรมแต่นางเป็นคนที่มีศีลธรรม การที่จะให้นางไปแต่งงานกับคนที่ไม่มีศีลธรรมนั้นเป็นเรื่องที่นางรับไม่ได้ โดยเหตุผลที่นางอธิบายต่อมารดานั้นก็คือ (๑) นางเป็นคนมีศีล แต่ขุนนางไม่มีศีล (๒) นางเป็นคนให้ทานเสมอ แต่ขุนนางไม่เคยให้ทาน (๓) นางเป็นคนปฏิบัติธรรม แต่ขุนนางไม่เคยปฏิบัติธรรม หากเอาทั้งสองคนมาอยู่ร่วมกันมันก็เหมือนกับว่าเอาธรรมลงสู่เวจिनรกเป็นแน่ ว่า เขานั้นศีลธรรมเจ้าบ่มีสังจักสิ่งมีแต่สมเสบเหล้าบ่มีเอื้ออาวทาน แม่เอยเฮานี้กินทานเข้า ฟังธรรมจำจ้อศีลห้าตั้งจำไว้ชู้วัน แลนาส่งหอนนำธรรมเข้า อเวจิมจุ่ม ฉนั้น^{๒๑๘} แสดงให้เห็นว่าความเป็นผู้มีศีลนั้นยอมทำให้จำแนกคนออกจากกันได้ และคนอีสานล้านช้างจะมีค่านิยมว่าคนมีศีลค่อยคบไม่คบคนที่ไม่มีศีล เป็นต้น หรือการเกิดเป็นหญิงนั้นจะต้องมีศีล ดังปรากฏในเรื่องจำปาสีตันที่กล่าวว่าการเป็นหญิง เมื่อมีความรักจะรักนวลสงวนตัว ปฏิบัติตนอยู่ในกรอบศีลธรรม ดังตัวอย่างนางปทุมเกสรกล่าวว่านางนั้นได้รับการเลี้ยงดูจากพระฤๅษี ซึ่งเปรียบเสมือนบิดาของนาง

^{๒๑๓} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, **นกกะจอก (ท้าววรกิต นางจันทะจร)**, หน้า ๕๓.

^{๒๑๔} ปรีชา พิณทอง, **นางผมหมอม**, หน้า ๓๘.

^{๒๑๕} ชัยสิทธิ์ เศรษฐบุบผา, **อินทนิญาณสอนลูก**, หน้า ๑๖.

^{๒๑๖} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, **สุพรมหมอกขา**, หน้า ๑๑๒.

^{๒๑๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๔.

^{๒๑๘} ปรีชา พิณทอง, **ชูลนางอ้ว**, หน้า ๓๘.

ฉะนั้นจะให้นางยอมเป็นมหาสีของท้าวเพชรราช โดยบิดาไม่ทราบเรื่องเป็นการไม่สมควรว่า ดาราเจ้าโหมงามผู้ประเสริฐเยี่ยงนี้เกิดแต่น้อยรัสมิ์เลี้ยงใหญ่มา อันว่าคุณเจ้าปิตามิมากจริงนาจักให้น้องมาปะไปเนื้อถวายเป็นอภัยบ่หอนคร^{๒๑๙} การรักษานวลสงวนตัวถือว่าเป็นการรักษาความเป็นผู้มีศีลที่สตรีต้องปฏิบัติตามให้ดีที่สุด (๓) เห็นว่าศีลเมื่อรักษาดีแล้วจะนำไปสู่การเกิดในสวรรค์หรือนิพพาน ประการต่อมาคือสตรีอีสานล้านช้างนั้นเห็นว่า การรักษาศีลนี้ย่อมมีอันสำคัญก็คือการนำไปสู่สวรรค์หรือสู่เป้าหมายสูงสุดคือพระนิพพาน ดังปรากฏในเรื่องขุนนางอ้าวว่า เหา็นหมายจักขึ้นนิพพานดวงยอดศีลห้าตั้งจำไว้ชู้วัน^{๒๒๐} หมายถึงการรักษาศีลนั้นย่อมเป็นพื้นฐานของการได้ไปสู่พระนิพพาน

จากการกล่าวมาทั้งหมดจะพบว่าเรื่องการทำบุญด้วยการรักษาศีลนี้ก็ถือว่าเป็นอีกบทบาทหนึ่งของสตรีในวรรณกรรมอีสานที่มีปรากฏในวรรณกรรมเกือบทุกเรื่องที่จะสอนในเรื่องของบทบาทสตรีว่าจะต้องมีศีล และศีลดูเหมือนว่าจะเป็นบทบาทหลักของสตรีอีสาน^{๒๒๑} เนื่องจากว่าวรรณกรรมแต่ละเรื่องนั้นเน้นมาเรื่องการมีศีล และชื่นชมคนที่มีศีลและรังเกียจคนที่ไม่มีศีล ซึ่งการสอนเรื่องมีศีลหรือไม่มีศีลนี้ก็มุ่งที่จะให้บรรดาสตรีทั้งหลายเป็นผู้ที่มีความละอายทำสิ่งที่ควรทำ เว้นในสิ่งที่ควรเว้น^{๒๒๒} มองในแง่หนึ่งจะพบว่าการเน้นเรื่องความมีศีลของสตรีอีสานล้านช้างที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานล้านช้างนั้นถือว่าเป็นเรื่องของการวางมาตรการหรือเกณฑ์ที่จะให้บรรดาสตรีทั้งหลายเป็นผู้ที่มีศีล ซึ่งความเป็นผู้มีศีลนี้ย่อมส่งผลต่อการเรียนรู้เรื่องศีลของสตรีอีสานในยุคต่อๆ มา^{๒๒๓} ซึ่งการที่วรรณกรรมอีสานได้กำหนดกรอบของความเป็นผู้มีศีลให้กับสตรีนั้นก็เพื่อที่จะใช้เป็นเครื่องหมายหรือตัวอย่างของการเป็นสตรีที่ดีในโลกของความเป็นจริงก็คือ (๑) การเป็นผู้ที่มีความรักนวลสงวนตัว (๒) ความเป็นผู้มีสติปัญญาจากการเข้าวัดฟังธรรมและรักษาศีล (๓) ความเป็นผู้มีวัตรในเรื่องของวิถีแห่งวัฒนธรรมที่ดีงาม คือการเอาใจใส่ในเรื่องของวัฒนธรรมที่ดีงามของสังคม และ (๔) ความเป็นผู้ที่ทำหน้าที่เกี่ยวกับการปฏิบัติตัว การมีความซื่อสัตย์หรือการดูแลครอบครัวภายใต้กรอบของการมีศีลนั้นถือว่าเป็นผลมาจากการที่ผู้แต่งวรรณกรรมได้พยายามกำหนดบทบาทของสตรีในวรรณกรรมให้เป็นแม่แบบของสตรีอีสานในโลกของความเป็นจริงนั่นเอง^{๒๒๔} นอกจากนั้นการที่สตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นมีบทบาทในเรื่องความมีศีลนี้ย่อมมีผลต่อการกำหนดบทบาทของสตรีในทุกสถานะว่าจะต้องทำตนเองให้เป็นคนดีมีศีลและสอนหรือถ่ายทอดองค์ความรู้เกี่ยวกับความเป็นผู้มีศีลนี้กับสตรีในยุคต่อๆ มาได้ ดังนั้น จึงไม่เป็นเรื่องแปลกที่สตรีอีสานในสมัยปัจจุบันจะเป็นคนที่เน้นในเรื่องของการทำบุญด้วยการรักษาศีลเป็นพื้นฐานจะจนถึงถือว่าเป็นเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมไปในที่สุด^{๒๒๕} ดังนั้น บทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานในเรื่องของการเป็นผู้ที่มีศีลนี้ จึงถือว่าเป็นกรอบหนึ่งที่สามารถก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมหรือการเรียนรู้ในเรื่องศีลได้ (๓) บทบาทในการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมในเรื่องการเจริญภาวนา สำหรับบทบาทของการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมในเรื่อง

^{๒๑๙} พระอริยานุวัตร (อารีย์ เขมจารี), จำปาสดัน, หน้า ๓๓๘.

^{๒๒๐} ปรีชา พินทอง, ขุนนางอ้าว, หน้า ๔๐.

^{๒๒๑} สัมภาษณ์ รศ.ดร.โสวิทย์ บำรุงภักดิ์, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๒๒๒} สัมภาษณ์ พระศรีญาณวงศ์ ดร., เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๒๒๓} สัมภาษณ์ ดร.อติเทพ ผาธา, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๒๒๔} สัมภาษณ์ ดร.แสวง นิลนามะ, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๒๒๕} สัมภาษณ์ รศ.ดร.สมชัย ศรีนอก, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

การเจริญภาวนาถือว่าเป็นอีกบทบาทหนึ่งของสตรีในวรรณกรรมอีสานเนื่องจากสตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นโดยมากจะมุ่งถึงการเป็นผู้ที่มีความใส่ใจในเรื่องของการเจริญสติภาวนาเนื่องจากการไปวัดนั้นนอกจากการให้ทาน รักษาศีลแล้วก็จะต้องมีการเจริญสติภาวนาด้วย ดังปรากฏในเรื่องสุพรรณาคชาดกว่า ศีลแปดพร้อมวันมื่อแต่งทาน สุ่งคำเข้าเพียรแต่งภาวนา หมั่นในกองบุญฮีตครองบิไลมัง^{๒๒๖} หมายความว่าผู้ที่ป็นสตรีจะต้องรู้หลักอย่างหนึ่งของการไปวัดก็คือ ไปเพื่อการให้ทาน รักษาศีล และเจริญภาวนา ซึ่งการภาวนานั้นก็มีหลายรูปแบบ โดยสรุปก็มีเพียง ๒ ประการเท่านั้นก็คือ สมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาตามที่ได้เสนอไปแล้วนั้น นอกจากนั้น ยังมีปรากฏในวรรณกรรมเรื่องนางแตงอ่อนที่นางแตงอ่อนได้ออกไปจำศีลภาวนาเป็นชีหรือธำช้อยู่ในป่าก็ถือว่าเป็นรูปแบบของการภาวนาอีกแบบหนึ่งว่าขอให้เจ้าแก่นไ้เพียรพรำภาวนารักษาศีลเป็นช้อยู่กะภูในด้าว^{๒๒๗} อนึ่ง เราจะพบว่าคำว่าภาวนาในวรรณกรรมอีสานนั้นจะไม่ค่อยพบมากนัก แต่เนื้อหาของคำว่าภาวนาจะมาจากคำว่า “จำ” เช่น ศีลห้าตั้ง จำไว้ชู้

ยาม พี่แล้ว^{๒๒๘} หรืออุท่าง จำศีลสร้าง ทำบุญเข้าคำ จริงแล้ว^{๒๒๙} ซึ่งคำว่าจำศีลในที่นี้หมายถึง การไปรักษาศีลและภาวนาที่วัดด้วย ดังจะปรากฏว่าเวลาถามคนแก่ไปวัดว่าไปไหนยาย ยายก็จะบอกว่าไปวัดจำศีล ซึ่งในทางปฏิบัติก็คือการไปรักษาศีลและเจริญภาวนานั่นเอง ดังนั้น การไปวัดเพื่อให้ทาน รักษาศีล และเจริญภาวนานี้จึงถือว่าเป็นอีกหนึ่งบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานที่ถือว่าเป็น “ตัวอย่างหรือแม่แบบ” ของการทำบุญด้วยการจำศีลภาวนาของสตรีอีสานในยุคปัจจุบัน^{๒๓๐} เนื่องจากว่าการทำบุญประเภทการจำศีลภาวนาหรือการนั่งสมาธิภาวนานี้ถือว่าเป็นเรื่องใหม่สำหรับสตรีชาวลาวหรืออีสาน เนื่องจากเดิมบทบาทการดูแลครอบครัวถือว่าเป็นภาระหนักของสตรีอีสาน การที่จะหันไปทำเรื่องส่วนตัวด้วยการเจริญสติภาวนานี้จึงถือว่าเป็นเรื่องยาก แต่เมื่อสังคมรับเอาพระพุทธศาสนาเป็นที่ยึดเหนี่ยวแล้วก็เลยถือว่า การทำบุญด้วยการไปวัดนี้จึงเป็นบทบาทหนึ่งที่มีความจำเป็นของสตรีอีสาน^{๒๓๑} การที่สตรีอีสานในวรรณกรรมแสดงบทบาทผ่านการเข้าวัดนี้ก็เนื่องมาจากการที่สังคมมี “จารีต” หรือครรลองที่เป็นหน้าที่ของสตรีอยู่แล้วว่า เมื่อแต่งงานไปแล้วการทำบุญสุนทานนั้นเป็นหน้าที่ ดังนั้น ชุดหรือโหมตความคิดเกี่ยวกับการทำบุญตามหลักบุญกิริยาวัตถุจึงถือว่าเป็นชุดความคิดที่สำคัญโดยเฉพาะการจำศีลภาวนา^{๒๓๒} ในบางความคิดเห็นเสนอว่า เหตุที่สตรีอีสานต้องหมั่นทำบุญด้วยการมาเจริญภาวนามากกว่าบุรุษนี้ก็เพราะว่าผู้ชายโดยมาก (๑) เมื่อไปทำไรไถนาแล้วย่อมมีความเหนื่อยล้า (๒) กลุ่มผู้ชายมีสังคมของผู้ชายในยามหมดหน้าทำนาจึงจะมารวมกันสนทนาปัญหาการงานจึงไม่มีเวลาไปวัด ดังนั้นทุกวันพระวันศีล หมู่สตรีผู้เป็นบุตรสาวและภรรยาจึง

^{๒๒๖} สัมภาษณ์ รศ.อุดม บัวศรี, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๒๒๗} เดชวโรภิกขุ (อินตา กวีวงศ์), รมนิทานพื้นบ้านอีสาน ชุดที่ ๖ นิทานพญาควางคำ นิทานท้าวเย็นิทานนางแตงอ่อน, หน้า ๒๓๐.

^{๒๒๘} ปรีชา พิณทอง, ขูลุนางอ้าว, หน้า ๓๙.

^{๒๒๙} ปรีชา พิณทอง, นางผมหอม, หน้า ๔๔.

^{๒๓๐} สัมภาษณ์ รศ.ดร.โสวิทย์ บำรุงภักดิ์, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๒๓๑} สัมภาษณ์ รศ.ดร.สมชัย ศรีนอก, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๒๓๒} สัมภาษณ์ พระศรีญาณวงศ์ ดร., เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

เป็นฝ่ายไปวัดแทน^{๒๓๓} เหตุที่เป็นแบบนี้ก็เพราะว่าการที่ผู้หญิงไปวัดทำให้บรรดาลูกสาวลูกชายก็ตามแม่ไปวัดด้วย ดังนั้น การที่ผู้ชายอีสานปล่อยให้สตรีไปวัดจึงเป็นอุบายที่จะให้ฝ่ายหญิงพาลูกๆ ไปวัดด้วยเพื่อเป็นการปลูกฝังวัฒนธรรมที่ดีให้เกิดขึ้นกับคนรุ่นต่อๆ มาได้^{๒๓๔} นอกจากนั้นบางท่านยังกล่าวว่า การที่สตรีในวรรณกรรมอีสานมีบทบาทในเรื่องของการเจริญภวานาก็เพราะเกิดจาก “ความรัก” ของฝ่ายชายที่เสียสละให้สตรีไปรักษาศีล ไปสร้างบุญสร้างกุศลเนื่องจากว่าไม่อยากให้ไปทำมาหากินเหมือนที่ฝ่ายชายทำ เช่น การออกป่าล่าสัตว์หรือการทำงานหนัก เพราะงานพวกนี้สตรีทำไม่ได้ ดังนั้น เพื่อให้สตรีเกิดความรู้สึกว่าตนเองต้องรักษาจารีตและได้รับความไว้วางใจจากสามีก็จึงทำบุญเพื่อสามีด้วย ด้วยไปวัดให้ท่าน รักษาศีลและเจริญภวานา^{๒๓๕} เมื่อเป็นเช่นนั้นแล้วสตรีในวรรณกรรมอีสานจึงมีผลต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมในเรื่องของการภวานานี้ และรวมถึงบุญกิริยาวัตถุทั้ง ๓ ประการทั้งหมดที่ได้กล่าวมาแล้วนั้นด้วย

(๒) ด้านความซื่อสัตย์

ในวรรณกรรมอีสานได้มีการกล่าวถึงบทบาทในเรื่องของความซื่อสัตย์ของสตรีอีสานเอาไว้จำนวนมาก เนื่องจากว่าวรรณกรรมอีสานโดยมากเป็นวรรณกรรมประเภทคำสอนและเป็นวรรณกรรมทางด้านพระพุทธศาสนา ดังนั้น เนื้อหาของวรรณกรรมอีสานทั้งหมดที่กล่าวมาจึงเป็นเรื่องที่กล่าวถึงความ ซื่อสัตย์เป็นสำคัญ ซึ่งแนวคิดหรือคำสอนเกี่ยวกับ “ความซื่อสัตย์” นั้นเป็นคุณธรรมจริยธรรมทางด้านพระพุทธศาสนา หรือว่าเป็นคำสอนของพระพุทธศาสนาที่พระพุทธองค์ได้ตรัสสอนไว้ โดยความหมายของคำว่า ซื่อสัตย์ นั้นตรงกับภาษาบาลีว่า สัจจะ หมายถึง ความจริงใจต่อกัน ความซื่อสัตย์ต่อกัน หากว่าเฉพาะความหมายของคำว่าสัจจะนั้นจะพบว่า คำว่า สัจจะ ใช้ในอรรถถึง ๘ ความหมาย คือ (๑) หมายถึง พระนิพพาน (๒) หมายถึง อริยมรรค (๓) หมายถึง การงดเว้นคือการงดเว้นการกล่าวเท็จ (๔) หมายถึง การสบถหรือการสาปแช่ง (๕) หมายถึง การกล่าวคำจริงหรือวิสัจจะ (๖) หมายถึง ความจริง (๗) หมายถึง อริยสัจ (๘) หมายถึง มิจฉาทิฎฐิ คือการมีความเห็นผิด ย่อมแสดงความจริงที่แตกต่างกัน^{๒๓๖} หรือหากจะพิจารณาจากความหมาย คำว่า สัจจะ หมายถึง คำพูดจริง, คำสัจ, ความจริงดังปรากฏในคำพูดที่ว่า คำพูดที่มีอยู่ในสัตว์บุรุษหรือในคนดีทั้งหลาย ชื่อว่าสัจจะ ในพจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ให้ความหมายไว้ ๒ นัย คือ (๑) หมายถึง ความจริง โดยความจริงนั้นมีอยู่ ๒ ประการ คือ (ก) สมมติสัจจะ ความจริงโดยสมมติ และ(ข) ปรมัตถสัจจะ ความจริงโดยปรมัตถ์ และ (๒) หมายถึง ความจริงคือจริงใจ ได้แก่ ความซื่อสัตย์ จริยวาจา ได้แก่ การพูดความจริง และจริยการ ได้แก่ การทำจริง^{๒๓๗} โดยคำว่า สัจจะนี้มีคำศัพท์ในภาษาบาลีที่

^{๒๓๓} สัมภาษณ์ รศ.อุดม บัวศรี, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๒๓๔} สัมภาษณ์ ดร.อติเทพ ผาตา, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๒๓๕} สัมภาษณ์ ดร.แสวง นิลนามะ, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๒๓๖} พระมหาสมปอง ปมุทิโต, *คัมภีร์อภิธานวรรณ*, (กรุงเทพมหานคร : ประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง, ๒๕๔๗), หน้า ๙๗๓. ดูอรรถหรือความหมายเดียวกันนี้ใน พระเจ้าวรวงศ์เธอกรมหลวงชินวราลงกรณฯ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า, *คัมภีร์อภิธานปทีปิกา หรือพจนานุกรมภาษาบาลีแปลเป็นไทย*, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๒๒๖.

^{๒๓๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์*, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๒๖๗.

ใช้เป็นโวพจน์หรือคำที่สามารถใช้แทนกันได้ก็คือ สมมา, อวิตถต, ตจณ, ยถาตถ โดยคำศัพท์เหล่านี้ล้วนหมายถึง ความจริง คำพูดที่เป็นจริงทั้งสิ้น และมีคำที่อยู่ตรงกันข้ามก็คือ อลิเก, อสจจะ, มิจฉา, มุสา, ซึ่งหมายถึงคำพูดเท็จ คำไม่จริง ไม่ถูกต้องหรือคำที่คลาดจากจากความจริง^{๒๓๘} แต่หากพูดถึงเฉพาะความหมายที่นำมาใช้ในแง่ของความเป็นสัจจะหรือความซื่อสัตย์จริงใจต่อกันนั้น คำว่าสัจจะก็จะมุ่งหมายถึงเนื้อหาในเชิงคุณธรรมจริยธรรมคือ ความ “ซื่อสัตย์” ดังปรากฏในขรรวาสธรรมข้อแรกว่า ๑. สัจจะ ความจริง เช่นซื่อสัตย์ต่อกัน^{๒๓๙} อนึ่ง คำว่า ซื่อสัตย์ หมายถึง ความจริง ๓ ประการ คือ (๑) จริใจ ได้แก่ ซื่อสัตย์ (๒) จริจวาจา ได้แก่ พูดจริง และ (๓) จริจการ ได้แก่ ทำจริง (ข้อ ๑ ในขรรวาสธรรม ๔, ข้อ ๒ ในอธิฐานธรรม ๔, ข้อ ๔ ในเบญจธรรม, ข้อ ๗ ในบารมี ๑๐)^{๒๔๐} โดยคำว่า จริใจหรือความซื่อสัตย์นั้นก็ต้องเป็นการทำ พูด คิดต่อคนที่เราคบหรือเป็นมิตรหรือเป็นสามิภรรยา กันทั้งต่อหน้าและลับหลัง คือจริใจทั้งทางกายคือไม่ทำร้าย ทางวาจา คือไม่กล่าวร้าย และจริใจทางใจก็คือการไม่คิดร้าย ส่วนคำว่าจริงในส่วนของการพูดจริงก็คือพูดในสิ่งที่ประโยชน์ ถูกกาล เป็นธรรม เป็นวินัย การกล่าวถูกกาล (กาลวาที) กล่าวความจริง (ภูตวาที) กล่าวเป็นประโยชน์ (อิตถวาที) กล่าวเป็นธรรม (ธัมมวาที) กล่าวเป็นวินัย (วินยวาที)”^{๒๔๑} ซึ่งความหมายของคำว่าสัจจะในส่วนของการพูดจริงก็คือการกล่าวไม่ผิดจากความเป็นจริง มีรส คือ การกระทำสภาวะความเป็นจริงให้แจ่มแจ้ง สภาพที่ปรากฏ คือ ความดี ความถูกต้อง มีพื้นฐาน คือความเป็นผู้ยินดีในธรรมอันงาม เป็นธรรมผูกพันความสามัคคีในระหว่างมิตรให้สนิทสนมมั่นคง ถ้าขาดสัจจะแล้ว ความสามัคคีย่อมเป็นไปไม่ได้^{๒๔๒} หรือหมายถึงความจริงได้แก่มีความจริงใจต้องการที่จะกระทำสิ่งใดแล้วทำสิ่งนั้นให้จริงๆ ไม่ทอดทิ้งหรือทอดลอยเมื่อยังไม่บรรลุเป้าหมายที่ตนได้กำหนดไว้ แต่การกระทำนั้นจะเป็นสัจจะบารมีได้ก็ต่อเมื่อความตั้งใจจริงในการทำความดีและละความชั่วเท่านั้น”^{๒๔๓} หรือคำว่า ความจริง คือ ความดี ความแท้ สิ่งประเสริฐ หรือแก้ว เป็นสิ่งที่สังคมปรารถนา บุคคลที่ดีหรือประเสริฐจะต้องทำดี มีสัจจวาจา คือพูดอย่างไรจะต้องทำอย่างนั้น เช่นพระพุทธเจ้า พระองค์จะทรงทำตามที่พระองค์ตรัส (ยถาวาที ตถากาโร) การพูดกับการกระทำจะต้องตรงกันเสมอ^{๒๔๔} และในส่วนของการทำจริงหรือจริงในการกระทำก็ ได้แก่ การทำอะไรทางกาย วาจา และจิตก็ไม่มี การคิดหักหลังหรือมีเจตนาที่จะทำเพื่อก่อให้เกิดความเสียหายให้กับคนที่เรารู้จักหรือเราสมาคมด้วย กายที่ไม่ประพฤติชั่วก็คือการรักษาศีล ๕ หรือศีลที่ตนเองสมทานนั้นให้ดีก็จะสามารถแสดงออกถึงความเป็นผู้ที่มีความจริงการหรือจริงในส่วนของการกระทำได้

^{๒๓๘} พระมหาสมปอง ปมุทิโต, คัมภีร์อภิธานวรรณา, หน้า ๑๘๔-๑๘๕.

^{๒๓๙} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๕๔

^{๒๔๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๒๖

^{๒๔๑} อ.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๒๖๑/๒๒๓.

^{๒๔๒} สมเด็จพระเทพรัตนสุตา, ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาภูมิบาลวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๑๐๕-๑๐๖.

^{๒๔๓} พระโสภณคณาภรณ์ (ระแบบ จิตญาโณ), ธรรมปริทรรศน์ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ศรีสมบัติการพิมพ์, ๒๕๒๙), หน้า ๔๓๐.

^{๒๔๔} พระพรหมมุนี (พิมพ์ ธมมธโร), สากลศาสนา ภาค ๑-๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาภูมิบาลวิทยาลัย, ๒๕๐๕), หน้า ๔๕๑.

สำหรับลักษณะของสัจจะที่สำคัญก็คือ การรักษาสัตย์ คือ ความจริง คือ จริ่งใจ (ซื่อสัตย์), จริ่งวาจา (พูดจริง), จริ่งการ (ทำจริง) โดยมุ่งเน้นในการรักษาคำพูด การรักษาคำพูดที่ได้ให้ไว้กับผู้อื่นถือว่าเป็นการรักษาสัจจะอย่างหนึ่ง อนึ่ง ลักษณะของความเป็นสัจจะก็คือการสำรวมรักษาวาจาให้ดีไม่ลุแก่อำนาจของกิเลส ต้องรู้จักการพูดให้ถูกกาลและเรื่องราวที่ควรพูดนอกจากนั้นจะต้องมีความซื่อสัตย์ต่อคำพูดที่ได้เอ่ยไว้แล้ว โดยลักษณะของการรักษาสัจจะนั้นมีปรากฏในพระพุทธรพจน์ว่า

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ละการกล่าวเท็จ เว้นขาดจากการกล่าวเท็จได้แล้ว คือเป็นคนพูดจริง ตั้งมั่นในความสัตย์ มีถ้อยคำมั่นคง เชื่อถือได้ ไม่กล่าวคำหลอกลวงชาวโลก ละวาจาเสื่อมเสีย เว้นขาดจากวาจาเสื่อมเสียได้แล้ว ฟังจากข้างนี้แล้ว ไม่ไปบอกข้างโน้น เพื่อทำลายคนหมู่นี้ ฟังจากข้างโน้นแล้ว ไม่ไปบอกข้างนี้ เพื่อทำลายคนหมู่นั้น เป็นผู้สมานคนที่แตกแยกกัน หรือส่งเสริมคนที่มีประโยชน์ร่วมกัน มีความสามัคคีเป็นที่ชื่นชม ยินดีในความสามัคคี รื่นเริงในสามัคคีธรรม เป็นผู้กล่าววาจาก่อให้เกิดความสามัคคี ละวาจาหยาบ เว้นขาดจากวาจาหยาบได้แล้ว วาจาใด ไร้โทษ สบายหู น่ารัก จับใจ แบบชาวเมือง คนส่วนใหญ่ชอบใจ พอใจ ก็กล่าววาจาเช่นนั้น ละการพูดเพื่อเจ้อ เว้นขาดจากการพูดเพื่อเจ้อได้แล้ว พูดถูกเวลา พูดจริง พูดอิงอรรถ พูดอิงธรรม พูดอิงวินัย กล่าววาจาเป็นหลักฐาน มีที่อ้างอิง มี^{๒๔๕}

สำหรับการรักษาสัจจะหรือลักษณะของสัจจะที่พบในพระพุทธรพจน์นี้ก็คือ (๑) การพูดต้องพูดคำจริง (๒) มีเจตนาตั้งมั่นในคำสัตย์ (๓) มีถ้อยคำที่มั่นคงเชื่อถือได้ หรืออีกประการหนึ่งก็คือ พูดถูกเวลา พูดจริงพูดอิงอรรถ พูดอิงธรรม พูดอิงวินัย กล่าววาจาเป็นหลักฐาน มีที่อ้างอิง มีต้น มีปลาย ประกอบด้วยประโยชน์ตามกาลอันสมควร ไม่พูดเล่นหรือพูดเพียงเพื่อมุ่งหวังให้เกิดความสนุกสนานเท่านั้น

อนึ่ง คำว่าความซื่อสัตย์นี้หากมุ่งถึงคุณธรรมจริยธรรมที่พระพุทธศาสนานำมาใช้ นั่นก็เป็นเรื่องของสัมพันธภาพระหว่างบุคคลได้แก่ (๑) สัมพันธภาพระหว่างสามีภรรยา (๒) สัมพันธภาพระหว่างเพื่อนหรือ (๓) สัมพันธภาพระหว่างพี่น้องที่จะต้องมีความสัมพันธ์กัน ซึ่งสามประการนี้จะพิจารณาความสัมพันธ์ที่จะต้องมีความสัมพันธ์กันในหลักคำสอนเรื่องทศ ๖ ได้แก่ ปัจฉิมทิส ทิศเบื้องหลัง ได้แก่ บุตรภรรยา : สามี พึงบำรุงภรรยาในข้อที่ (๓) ไม่ประพฤตินอกใจ และ ภรรยาอนุเคราะห์สามีในข้อที่ (๓) ไม่ประพฤตินอกใจ^{๒๔๖}, อุตตรทิส ทิศเบื้องซ้าย ได้แก่ มิตรสหาย : พึงบำรุงมิตรสหายในข้อที่ (๕) ไม่พูดจาหลอกลวงกัน^{๒๔๗}, เหนือทิส ทิศเบื้องล่าง ได้แก่ คนรับใช้และคนงาน : คนรับใช้และคนงานอนุเคราะห์นาย ได้แก่ (๑) ตื่นขึ้นทำงานก่อนนาย (๒) เลิกงานทีหลัง (๓) เอาแต่ของทีนายให้ (๔) ทำการงานให้ดีขึ้น (๕) นำความดีของนายไปสรรเสริญ^{๒๔๘} ในทศ ๖ นี้ เป็นลักษณะการรักษาความซื่อสัตย์ ความซื่อตรง ความจริงใจ ให้คำนึงสัญญา ไม่โกหก หลอกลวง จงรักภักดี รักเดียวใจเดียว ไม่ทรยศ ต่อตนเองและผู้อื่น อนึ่ง หากพิจารณาถึงประโยชน์หรือคุณค่าของการเป็นผู้ที่มีความซื่อสัตย์ ก็

^{๒๔๕} ที.สี. (ไทย) ๙/๑๙๔/๖๕.

^{๒๔๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๖๙/๒๑๔.

^{๒๔๗} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๗๐/๒๑๔-๒๑๕.

^{๒๔๘} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๗๐/๒๑๕.

คือ ประโยชน์ในโลกนี้ คือยอมเป็นที่ไว้วางใจของคนอื่น และเป็นผู้ที่มียศเป็นที่เลื่อมใสของผู้ที่เห็น หรือได้ยินชื่อเสียง เนื่องจากคนที่มีความซื่อสัตย์นี้ไม่ว่าใครก็ตามต่างก็ปรารถนาที่จะทำความรู้จักกับผู้นั้นได้ ส่วนประโยชน์ในความเคารพตัวเองการเป็นคนซื่อสัตย์ยอมทำให้ตัวเองตำหนิตนเองได้ คนอื่นก็ตำหนิเราไม่ได้ เพราะความซื่อสัตย์นี้ยอมเป็นเกราะกำบังชีวิตเราได้ดี

สำหรับความซื่อสัตย์ที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานนั้น หมายถึง ความจริงใจของมนุษย์ที่มีต่อ (๑) ตนเอง (๒) ผู้อื่น (สาม-ภรรยา พี่น้อง เจ้านาย-คนรับใช้ ญาติ เป็นต้น) ซึ่งความซื่อสัตย์ดังกล่าวนี้โดยมากจะแสดงออกทางกาย วาจาและจิตใจโดยคุณธรรมจริยธรรมเรื่องความซื่อสัตย์ของสตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นมีปรากฏในหลายเรื่อง ได้แก่ (๑) ความซื่อสัตย์ระหว่างสามีภรรยา ดังปรากฏในวรรณกรรมเรื่องจำปาสีตันซึ่งเป็นความซื่อสัตย์จงรักภักดีของภรรยาที่มีต่อสามี ปรากฏในตอนที่น่างปทุมเกสรถูกท้าวพันธมหายักษ์ลักตัวไป และยักษ์จะนำนางไปเป็นมเหสี นางไม่ยอมและคิดจะหนียักษ์ จึงขอให้เทวดาและพระฤาษีผู้เป็นพ่อบุญธรรมช่วยให้นางหนีพันยักษ์ด้วย เหตุการณ์ตอนนี้แสดงให้เห็นความซื่อสัตย์ และจงรักภักดีต่อพระสวามี ของนางปทุมเกสรอย่างชัดเจน แม้ว่าท้าวพันธมหายักษ์จะทรงพุดจาเกลี้ยกล่อมอย่างไรนางก็ไม่ใจอ่อนว่า นางจึงยกมือไหว้อินทร์พรหมยมาราชกับทั้งเทพท่อนท้าวอดนตัวชูกายไหว้หาคุณเจ้าองค์ศรีสรีพระพ่อ ขอให้มาช่วยค้ำนำพ้นจากการแต่ทอนข้าจักลักลอบต้อนหนีจากกันดารขอให้เทพาทั้งอินทร์พรหมช่วยชูปางนี้^{๒๔๙} หรือในเรื่องของแต่งอ่อน ตอนที่แสดงถึงการกล่าวถึงโทษของความไม่ซื่อสัตย์ต่อสามีหรือภรรยาของตนว่า นอกนั้นแล้วให้เว้นต่อข้อสามอย่าประพฤติดิในกามสิ่งบ่งามเดอเจ้า เมียของเขาย่าไปใกล้ลูกของไผอย่าไปเกี่ยว เมียของตัวอยู่คนเดียวอย่าเกี่ยวไผทั้งนั้น มันเป็นบาปบ่แท้เมียเขาให้เว้นห่าง ทางเป็นบาปให้หลีกเว้นเรื่องบ่ดี^{๒๕๐} หรือความซื่อสัตย์ของนางมะโนราที่มีต่อท้าวสีมว่า มะโนราคอนเยื่อนแล้วสั่งหอบางคณิงผัวขวัญเกลื่อนกระหายหิวให้ ค่อยอยู่ดีเยอสามโกแก้วสีทนตจอมเกส พี่เอย^{๒๕๑} คือเมื่อนางถูกขับไล่จากเมืองของท้าวสีทนในขณะที่ท้าวสีทนไม่อยู่นางจึงคำนึงถึงคนรัก คือสามีของตนว่านางมีความรักต่อสามีมากของให้สามีของตนเองนั้นมีความสุขอย่าทุกข์ร้อนในขณะที่ตนเองไม่อยู่ หรือในวรรณกรรมเรื่องนางแต่งอ่อน ตอนที่นางแต่งอ่อนถูกนางทั้งห้ากลั่นแกล้งว่าตนเองคลอดลูกออกมาเป็นจระเข้โดยการสับเปลี่ยนเด็กตอนที่คลอดเมื่อท้าวมหาวงษ์กลับมาจากไปคล่องช้างจึงทำการสอบสวนแต่ก็ได้ความจริงตามที่ฝ่ายนางทั้งห้าได้ให้สินบนกับข้าราชการในเมืองนั้นว่าจะต้องให้การว่านางไปแอบมีชู้เป็นจระเข้ทำให้นางคลอดลูกมาเป็นจระเข้ จนท้าวมหาวงษ์เชื่อ เมื่อถึงที่สุดแล้วท้าวมหาวงษ์ก็ขับไล่นางออกไปจากเมือง เมื่อนางถูกขับไล่นางจึงได้แสดงความจงรักภักดีและความซื่อสัตย์ของนางต่อพระองค์ว่า น้องนี้จริงใจแท้สัจจังตั้งเที่ยงบ่ได้เอียงพุ่นพี่คือเขาเว้าใส่ความพี่เอย^{๒๕๒} คือ นางได้พยายามที่จะพิสูจน์ความรักของนางนั้นที่มีต่อสามีไม่เคยจิตจางไม่เหมือนที่คนอื่นใส่ความนาง หรือปรากฏในเรื่องขุนทิง เมื่อขุนทิงลงนางชนะนิกลันคร นางชนะนี้ถึงกับเป็นลมสลบไปด้วยความอาลัย

^{๒๔๙} พระอริยานุวัตร (อารีย์ เขมจารี), จำปาสีตัน, หน้า ๓๖๕.

^{๒๕๐} เดชวโรภิกขุ (อินตา กวีวงศ์), รวมนิทานพื้นบ้านอีสาน ชุดที่ ๖ นิทานพญากวางคำ นิทานท้าวอี้ นิทานนางแต่งอ่อน, หน้า ๒๖๘.

^{๒๕๑} พระอริยมนู (อารีย์ เขมปโต), สีทน มะโนรา, หน้า ๒๗.

^{๒๕๒} เดชวโรภิกขุ (อินตา กวีวงศ์), รวมนิทานพื้นบ้านอีสาน ชุดที่ ๖ นิทานพญากวางคำ นิทานท้าวอี้ นิทานนางแต่งอ่อน, หน้า ๒๑๒-๒๑๓.

รัก พอนางฟื้นขึ้นมา ก็รำครวญไม่อยากให้สามีจากไป ดังปรากฏในคำว่า ขอเป็นช้อยตามตีนภวานาถ
อย่าขาดอ้างพระไมตรีม้างจากกัน พระเฮยอันว่านี้โดยแห่งคำฮัก ปรรณนาเป็นมิ่งเมียบาท้าวขอให้คำ
ช้อยไว้ วางน้องแคไพร พี่เฮยพอให้น่าเห็นหน้าผัวขวัญปีเพื่อกี่เอาแล้วพอให้สับชีวิตไว้พอให้บ่ตาย
พระเฮย^{๒๕๓} คือ นางได้อธิษฐานจิตหรือตั้งสัจจาต่อผู้เป็นสามีว่าขอให้เข้ารับใช้ตามบาทพระองค์
อย่าได้ร้างราหรือขาดไมตรีจากกันเลย เพราะความรักและปรรณนาเป็นภรรยาพระองค์ ขอให้อุ้มชู
นางไว้แนบแนบปี อย่าทิ้งนางไว้ในป่าเลย แม้จะเห็นหน้าสามีปีละครั้งก็ยอม พอได้มีชีวิตสืบไป ส่วนใน
วรรณกรรมเรื่องอินทนิลาณ ได้มีคำสอนหญิงให้ซื่อสัตย์ต่อชายเพียงคนเดียว ว่าการกระทำเช่นนั้นเป็น
สิ่งที่ดีเป็นบุญ ดังปรากฏในข้อความว่าอย่าได้ ทำโลงหลืนหลายชายมักพาบ กันเนอตามวาดแล้วปลาสิ
เต้นใส่ขุม พอแล้วสับคนให้คินงาแต่ผู้หญิง นั้นเนอบกว่าแล้วตาเจ้าสิฮ่ำเพิง พอถ่อน^{๒๕๔} หรือใน
วรรณกรรมเรื่องสีทน มะโนรา ที่ได้สอนเกี่ยวกับการไม่ให้คำสามีแต่ควรให้ความเคารพยกย่องสามีซึ่ง
ถือวานั้นคือการแสดงความซื่อสัตย์ต่อสามีว่า ฟังเยอนารี้แก้วนางแพงบ่าวบ่าว เฮาเอย อย่าได้ประมาท
แก้วผัวให้แห่งตน ให้ค่อยคิดไว้ยาแยงเจ้าแก่ ดีตาย บุญจึงอยู่ขึ้นสู่สวรรค์^{๒๕๕} และความซื่อสัตย์ยังบ่ง
บอกถึงลักษณะของสตรีด้วยทั้งปรากฏในวรรณกรรมเรื่องท้าวคำสอนว่า สตรีที่เป็นภรรยาดีและที่เป็น
ภรรยาที่ไม่ต้องมีลักษณะดังต่อไปนี้ คือ หญิงใดหลังตื่นสูงขึ้นคือหลังดองเต่า หญิงนั้นใจซื่อแท้ประสงค์ตั้ง
ต่อผัวเจ้าเอย ก็บ่มักเหล้นชู้ชายอื่นมาชม ก็ทอจใจฮักต่อผัวคือค่อยๆ^{๒๕๖} จากการกล่าวมาจะพบว่าการ
ให้ความรักและซื่อสัตย์ต่อสามี กวีอีสานได้พรรณนาให้เห็นถึงชีวิตของสตรีอีสาน โดยพยายามเน้นให้
เห็นถึงความรักและความซื่อสัตย์ภรรยาที่มีต่อสามี และลักษณะของสตรีที่สังคมยกย่องนั้น จะต้องยึด
มั่นในจารีตประเพณี มีความรักและซื่อสัตย์ต่อสามี เมื่อมีเหตุการณ์ที่ทำให้ต้องพลัดพรากจากกัน สตรี
จะแสดงความอาลัยอาวรณ์ โดยการพรรณนาคำครวญอย่างเห็นได้ชัด (๒) ความซื่อสัตย์ ในมิติของ
ศีล เป็นความหมายของการเป็นคนที่มีความซื่อสัตย์ไม่หลอกลวงใครว่า ข้อเสนี้ให้เว้นจากคำเท็จ คำบ่
จริงโกหกหลอกลวงหาเรื่อง พูดแต่เพียงคำแท้คำจริงสัตย์ซื่อ อย่าเป็นคนหลอกล้อตัวตมผู้ใด^{๒๕๗} หรือ
ปรากฏในนิทานเรื่องนางผมหอม ตอนที่ลูกนางผมหอมถามว่าพ่อของตนนั้นเป็นใครขอแม่อย่าโกหก
ให้พูดความจริงว่า พระพ่อช้อย แแนวเชื้อสิ่งใดนั้นเดเขาตาน้อย ตั้งหากว่าผีสง เขาว่า แแนวหัตถิ อยู่ดง
กินหญ้าขอแก่ เหนือหัวเจ้า มารดาพระแม่บ่นบอกแจ้ง คำเว้าอย่าอำ แม่เนอมนหาก เป็นสันใด แม่
อย่าอำความไว้^{๒๕๘} หรือปรากฏในตอนที่ทำวกริตหลอกล่อให้นางจันทรพุดคุยกับตนก็ได้พูดถึงคำ
สัตย์ว่า อันว่าสัจจนี้ปางหลังตั้งเที่ยงจริงแล้ว สัจจาได้ว่าแล้วมายม้างบ่อนเป็นแท้แล้ว^{๒๕๙} จากนั้นก็
พูดถึงอดีตตอนที่เกิดเป็นนกกว่านกตัวเมียไม่ซื่อสัตย์ว่า อันนี้ ช่างมาสัปปบลิ้น แแนวึงบ่สัตย์ซื่อใจบ่

^{๒๕๓} พิพุล มลิวัลย์, ขุนทิง, หน้า ๔๓.

^{๒๕๔} ชัยสิทธิ์ เศรษฐบุบผา, อินทนิลาณสอนลูก, หน้า ๑๒.

^{๒๕๕} พระอริยมนี (อารีย์ เขมปโต), สีทน มะโนรา, หน้า ๔-๕.

^{๒๕๖} พรชัย ศรีสารคาม, ท้าวคำสอน, หน้า ๒๖.

^{๒๕๗} เตชวโรภิกขุ (อินตา กวีวงศ์), รวมนิทานพื้นบ้านอีสาน ชุดที่ ๖ นิทานพญาควางคำ นิทานท้าวอี
นิทานนางแดงอ่อน, หน้า ๒๕๘.

^{๒๕๘} ปรีชา พิณทอง, นางผมหอม, หน้า ๖๔.

^{๒๕๙} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, นกกระจอก (ท้าวกริต นางจันทะจร), หน้า ๔.

หนักหน่วงแน่นสั่งแท้อเมตงานั้นแล้ว^{๒๖๐} ในที่สุดทางอดใจไม่ได้ก็เลยพูดความจริงออกมาว่า โอนอ คำนี้ น้องหากเจ็บใจแท้อบาคานอย่าได้ว่า มาถ้อนแนวผัวออกก่อนแท้อส่งไปถ้อนใส่เมียนี่เด อ้ายก็ไถ น้องไว้บูตดาทั้งลูกไฟเล่าไหม้เมียลูกแก้วตายเมียนแคฮัง^{๒๖๑} แสดงให้เห็นว่าการที่เป็นคนที่มีความซื่อสัตย์ต่อสามีนั้นถือว่าเป็นหลักเกณฑ์หรือหลักการที่สตรีในวรรณกรรมอีสานให้ความสำคัญ เพราะการซื่อสัตย์ต่อสามีนั้นไม่ว่าจะเป็นในมิติใดก็ถือว่าเป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดประโยชน์ต่อการดำเนินชีวิตของครอบครัว

จากการกล่าวมาจะพบว่า บทบาทของสตรีที่มีความซื่อสัตย์ต่อสามีนั้น ถือว่าเป็นบทบาทที่มีส่วนสำคัญต่อการส่งเสริมคุณธรรมและจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนา มาก เนื่องจากบทบาทดังกล่าวนี้ถือว่าเป็นแบบหรือลักษณะที่ดีของ สตรีอีสาน ในอดีต^{๒๖๒} และแม้ในยุคปัจจุบันนี้ ชาวอีสานไม่ว่าอยู่ในส่วนใดของภาคอีสานหรือคนที่เป็นคู่ผัวตัวเมียชาวอีสานจะพบว่าผู้หญิงจะให้ความซื่อสัตย์ต่อสามีมาก เนื่องจากเห็นว่าการที่ผู้ชายมาแต่งงานกับตนเองแล้วก็ต้องมีความซื่อสัตย์ต่อผู้ชายคนนั้น^{๒๖๓} ถึงแม้ว่าสมัยนี้ยุคสมัยจะเปลี่ยนไปอย่างไรก็ตามแต่ลึกๆ แล้วคนอีสานหรือสตรีอีสานก็ยังมีความซื่อสัตย์ในเรื่องของความซื่อสัตย์อยู่สูงส่งเกินกว่าผู้หญิงที่สามีตายจากไปก็ยังไม่แต่งงานใหม่เนื่องจากยังรักและเคารพสามีของตนเองอยู่นั่นเอง^{๒๖๔} หรืออาจจะกล่าวได้ว่าสตรีอีสานนั้นมีวัฒนธรรมที่จะให้ความรักความผูกพันกับสามีเพียงคนเดียว หากไม่จริง ๆ แล้วการเปลี่ยนคู่ของสตรีอีสานนั้นจะมีได้ยากมาก^{๒๖๕} ซึ่งบทบาทของสตรีในวรรณกรรมนั้นมีส่วนสำคัญมากกับการส่งเสริมให้สตรีอีสานเป็นคนที่รักเดียวใจเดียวเสมอมา^{๒๖๖} แต่ปัจจุบันในยุคสืบกว่าปีที่ผ่านมา ก็จะพบว่า ค่านิยมของสตรีอาจจะเปลี่ยนไปบ้างเพราะตกอยู่ในกระแสของความยึดติดในค่านิยมแบบใหม่ๆ แต่ถึงอย่างนั้นหากมีการนำเอาบทบาทของสตรีในวรรณกรรมมาปรับใช้ก็สามารถที่จะฟื้นฟูค่านิยมของความเป็นผู้มีความซื่อสัตย์ต่อสามีขึ้นมาอีกก็ได้

(๓) ด้านความขยันหมั่นเพียร

สำหรับบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานที่มีผลต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมด้านความขยันหมั่นเพียร ถือว่าเป็นอีกบทบาทหนึ่งที่มีความเด่นชัดมากในเรื่องนี้เพราะสตรีอีสานนั้นย่อมจะเป็นผู้ที่มีความ “หนักเอาเบาสู้ เคียงคู่สามี” เนื่องจากว่าแผ่นดินอีสานนั้นเป็นแผ่นดินที่มีความแห้งแล้งการที่จะเป็นอยู่ได้และมีชีวิตรอดได้นั้น จะต้องมีความขยันหมั่นเพียรเพื่อที่จะเลี้ยงลูกให้เติบโตเป็นผู้ใหญ่ที่ดีได้ ซึ่งคำว่าความเพียรในทางพระพุทธศาสนามีคำศัพท์ที่นำมาใช้อยู่ ๓ คำก็คือ ความเพียร, วิริยะ, และความพยายาม โดยทั้งหมดนั้นหมายถึง (๑) เพียร หมายถึงความบากบั่น ความกล้าแข็ง พยายาม จนกว่าจะสำเร็จ บากบั่น ตรงกับภาษาสันสกฤตว่า วิริย ตรงกับภาษาบาลีว่า

^{๒๖๐} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, นกกระจอก (ท้าววรกิต นางจันทะจร), หน้า ๕.

^{๒๖๑} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, นกกระจอก (ท้าววรกิต นางจันทะจร), หน้า ๕.

^{๒๖๒} สัมภาษณ์ ดร.แสวง นิลนามะ, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๒๖๓} สัมภาษณ์ รศ.ดร.สมชัย ศรีนอก, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๒๖๔} สัมภาษณ์ รศ.ดร.โสวิทย์ บำรุงภักดิ์, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๒๖๕} สัมภาษณ์ ดร.อติเทพ ผาธา, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๒๖๖} สัมภาษณ์ รศ.อุดม บัวศรี, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

วิธี^{๒๖๗} (๒) วิธีะ หมายถึง ความเพียร ความบากบั่น ความกล้า มักใช้คู่กับคำ อุตสาหะ เป็นวิธีอุตสาหะ^{๒๖๘} และ (๓) พยายาม หมายถึงทำโดยมานะบากบั่น ตรงกับภาษาสันสกฤตว่า วายาม ตรงกับภาษาบาลีว่า วายาม^{๒๖๙} ส่วนความหมายในที่อื่นๆ นั้นให้ความหมายคล้ายๆ กันคือ พระอรรถกถาจารย์อธิบายว่า พยายาม หมายถึงการปรารถนาความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความตั้งหน้า ความพยายาม ความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความก้าวไปอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความประคับประคองธุระไว้ด้วยดี วิธีะ วิธียันทวิธี วิธีย-พะ วิธีสัมโพชฌงค์ สัมมาวายามะ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค เรียกว่า ความพยายาม^{๒๗๐} หรือ หมายถึง ความเพียร ความบากบั่น ความเพียรเพื่อจะละความชั่ว ประพฤติความดี ความพยายามทำกิจไม่ท้อถอย (ข้อ ๕ ในบารมี ๑๐ ข้อ ๓ ในโพชฌงค์ ๗ ข้อ ๒ ในอิทธิบาท ๔)^{๒๗๑}

จากการกล่าวมาทั้งหมดจะพบว่า คำว่า ความเพียร หมายถึงความพยายามหรือความบากบั่นไม่ทอดทิ้งธุระในการทำงาน หรือการประกอบอาชีพด้วยตั้งใจหรือความเอาใจใส่มั่นเพื่อมุ่งหวังให้สิ่งที่ทำนั้นสำเร็จลงได้ด้วยดี และจากการศึกษามาจะพบว่าคนส่วนมากในโลกนี้มีลักษณะที่คล้ายกันอย่างหนึ่ง คือ ชอบสร้างวิมานในอากาศ ชอบคิดฝันไปต่างๆ นานา บ้างก็อยากเรียนเก่ง บ้างก็อยากร่ำรวยเป็นมหาเศรษฐี บ้างก็อยากเป็นรัฐมนตรี แต่สิ่งเหล่านี้ไม่อาจได้มาด้วยการนึกฝันหรือการอ้อนวอน แม้คาถาเรียนดีมนต์มหาเศรษฐี หรือทางลัดสู่ความสำเร็จก็ไม่มีอยู่ในโลกนี้ จะมีก็แต่ความเพียรเท่านั้น ดังที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงในเวโรจนอสุรินทสูตร ว่า บุรุษควรพยายามไปจนกว่าประโยชน์จะสำเร็จ ประโยชน์ทั้งหลายอันงดงามอยู่ที่ความสำเร็จ ประโยชน์อื่นที่ยิ่งกว่าขันติไม่มี^{๒๗๒} แม้พระพุทธเจ้าก็ทรงได้แต่ชี้แนะเท่านั้น ทุกคนต้องทำความเพียรในทางที่ชอบเอง ดุจดั่งเรือที่แล่นไปในทิศทางอันถูกต้องอย่างไม่หยุดยั้งย่อมบรรลุจุดหมาย ฉันทะ ชีวิตที่ก้าวตรงไปข้างหน้าด้วยอานุภาพความเพียรและปัญญา ย่อมบรรลุความสำเร็จ ฉันทะ^{๒๗๓}

อนึ่ง หากพิจารณาในแง่ของชาวบ้านความขยันหมั่นเพียรถือว่าเป็นคุณธรรมจริยธรรมที่มีความจำเป็นผู้ที่ประสงค์ที่จะสร้างเนื้อสร้างตัวได้ จะต้องเป็นผู้ที่มีความขยันหมั่นในการทำงานทุกประเภทโดยวิธีการหรือหลักในการมีความหมั่นเพียรนั้นก็คือ จะต้องมีการกำหนดเป้าหมายชีวิตในปัจจุบันเอาไว้โดยเป้าหมายนั้นก็คือ ประโยชน์ในปัจจุบันหรือทฤษฎีมิกัตถประโยชน์ หมายถึง ธรรมที่เป็นไปเพื่อให้ได้มาซึ่งประโยชน์ในปัจจุบันหมายถึงประโยชน์อันพึงได้รับการประกอบกิจการหรือมีอาชีพที่สุจริต ถูกต้องทั้งทางกฎหมายและศีลธรรม ผลประโยชน์ที่ได้จากการประกอบกิจนั้น เป็นผลที่ได้ทันตาเห็นไม่ต้องรอถึงภายภาคหน้า ผลประโยชน์ที่ได้รับจากการประกอบกิจ อาจจะเป็นเงิน

^{๒๖๗} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒, (กรุงเทพมหานคร : ศิริวัฒนาอินเตอร์พริ้นท์, ๒๕๔๖), หน้า ๘๐๒.

^{๒๖๘} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒, หน้า ๑๐๗๙.

^{๒๖๙} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒, หน้า ๗๕๘.

^{๒๗๐} อภ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๒/๑๖๓.

^{๒๗๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์จันทร์เพ็ญ, ๒๕๕๒), หน้า ๒๓๖.

^{๒๗๒} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๕๔/๓๗๑.

^{๒๗๓} ธมมวชิโฆภิกขุ, อานุภาพความเพียร, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท เซเวนกรุ๊ปจำกัด, ๒๕๔๔), คำนำ.

สิ่งของ ชื่อเสียง เกียรติยศ การยกย่องสรรเสริญ หรือกล่าวอย่างง่าย ๆ ว่าเป็นผลประโยชน์อาจเป็นวัตถุหรือผลตอบแทนทางด้านจิตใจก็ได้ อาจเป็นสิ่งที่บุคคลทั่วไปปรารถนา การที่บุคคลใดบุคคลหนึ่งจะได้มาซึ่งประโยชน์นั้น จะต้องแสวงหาอย่างมีหลักการและมีแผนการ ซึ่งหลักการและแผนการนี้เรียกว่า ธรรมที่เป็นไปเพื่อให้ได้มาซึ่งประโยชน์ในปัจจุบัน^{๒๗๔} หรือหมายถึงประโยชน์ในปัจจุบัน ๔ อย่าง^{๒๗๕} หรือหมายถึงธรรมที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ในปัจจุบัน หลักธรรมอันอำนวยประโยชน์สุขขั้นต้น เพื่อประโยชน์สุขสามัญที่มองเห็นกันในชาตินี้ ที่คนทั่วไปปรารถนา มี ทรัพย์ ยศ เกียรติ ไฉย เป็นต้น^{๒๗๖} ธรรมที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ในปัจจุบัน, หลักธรรมอันอำนวยประโยชน์สุขขั้นต้น^{๒๗๗} หรือหมายถึงประโยชน์ที่เห็นได้ในปัจจุบัน หรือประโยชน์ในปัจจุบัน^{๒๗๘} หมายความว่า ผู้ใดปฏิบัติตามหลักธรรมนี้แล้ว ผู้นั้นย่อมได้รับประโยชน์ในปัจจุบัน^{๒๗๙} หรือหมายถึงประโยชน์อันพึงได้รับจากการประกอบกิจการหรือมีอาชีพที่สุจริต ถูกต้องทั้งทางกฎหมายและศีลธรรม ผลประโยชน์ที่ได้จากการประกอบกิจการนั้น เป็นผลที่ได้ทันตาเห็นไม่ต้องรอถึงภายภาคหน้า ผลประโยชน์ที่ได้รับจากการประกอบกิจ อาจจะเป็นเงิน สิ่งของ ชื่อเสียง เกียรติยศ การยกย่องสรรเสริญ หรือกล่าวอย่างง่าย ๆ ว่าเป็นผลประโยชน์อาจเป็นวัตถุหรือผลตอบแทนทางด้านจิตใจก็ได้ อาจเป็นสิ่งที่บุคคลทั่วไปปรารถนา การที่บุคคลใดบุคคลหนึ่งจะได้มาซึ่งประโยชน์นั้น จะต้องแสวงหาอย่างมีหลักการและมีแผนการ^{๒๘๐} สำหรับหลักทฤษฎีธรรมมีกัตถประโยชน์หรือประโยชน์ที่มนุษย์จะพึงได้พึงมีนั้นแบ่งออกเป็น ๔ ประเภท คือ (๑) อุฏฐานสัมปทา (ความขยันหมั่นเพียร) (๒) อารักขสัมปทา (การรู้จักรักษาทรัพย์และประหยัด) (๓) กัลยาณมิตตา (คบคนดีเป็นมิตร) (๔) สมชีวิตา (เลี้ยงชีพตามสมควรแก่กำลังทรัพย์ที่หามาได้)^{๒๘๑} ซึ่งหลักทฤษฎีธรรมมีกัตถประโยชน์นี้ถือว่าเป็นหลักการของความเป็นผู้ที่มีความขยันหมั่นเพียรในการทำงานไม่ทอดธุระในเรื่องของการสร้างเนื้อสร้างตัวหรือการทำให้ชีวิตมีความมั่นคงไม่ประมาท

สำหรับบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานที่มีผลต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมด้านความเพียรนั้นก็มีปรากฏในวรรณกรรมหลายเรื่อง ได้แก่ เรื่องท้าวคำสอนที่ได้แสดงลักษณะของสตรีที่มีความขยันโดยมาจากมีลักษณะดังต่อไปนี้ (๑) ขยันทำครัวใส่ใจในเรื่องการทำอาหาร (๒) เอาใจใส่ดูแลสามีเป็นอย่างดี (๓) ตื่นเช้าไปบาตรพระสงฆ์ทันเวลาไม่ตื่นสาย (๔) รู้จักการทำงานนอกระบบเข้ารู้จักการเข็นฝ้ายทำผ้าถุงหรือทำผ้าขาวม้าไว้ใช้ได้ (๕) เป็นคนที่มีมารยาทไปมารู้จักที่ต่ำที่สูง พุดจาไพเราะเสนาะหู (๖) เอาใจใส่ในการเลี้ยงดูบุตรธิดา (๗) เป็นคนที่เป็นแม่บ้านแม่เรือนรู้จักจัดแจง

^{๒๗๔} **อง.อรรถก.** (ไทย) ๒๓/๑๔๔/๒๘๙.

^{๒๗๕} **ม.ม.** (ไทย) ๑๓/๓๙๓/๔๘๖.

^{๒๗๖} **ส.ส.** (บาลี) ๑๕/๑๒๘-๑๒๙/๑๐, **อง.อ.** (บาลี) ๒/๒๗/๒๒๔, **ที.อ.** (บาลี) ๓/๑๘๗/๑๐๔.

^{๒๗๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์จันทร์เพ็ญ, ๒๕๕๒), หน้า ๑๓๘.

^{๒๗๘} พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), **การศึกษาที่สากลบนฐานแห่งภูมิปัญญาไทย**, (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้ง, ๒๕๓๒), หน้า ๑๐๙.

^{๒๗๙} **อง.อรรถก.** (ไทย) ๒๓/๑๔๔/๒๘๙.

^{๒๘๐} พระครูโพธิธรรมานุูล (บรรเทา ชุตินฺ), “ศึกษาแนวทางการนำหลักทฤษฎีธรรมมีกัตถประโยชน์เพื่อแก้ปัญหาชีวิตของพุทธศาสนิกชนในสังคมไทยปัจจุบัน”, **วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๑.

^{๒๘๑} **อง.อรรถก.** (ไทย) ๒๓/๕๔/๓๔๐.

บ้านเรือนให้สะอาดเรียบร้อย และตักน้ำกินน้ำใช้มาไว้ในบ้านในเรือนเรียบร้อยไม่มีปัญหา (๘) รู้จักการไหว้พระไหว้เจ้าก่อนนอนและยามเมื่อถึงวันพระก็ไปรักษาศีล ให้ทานและเจริญภาวนาที่วัด (๙) รู้จักการดูแลคนใกล้ชิดด้วยความอดทน เป็นต้น^{๒๘๒} หรือปรากฏในเรื่องนกระจอกที่นางนกตัวเมียนั้นทำหน้าที่ในการเลี้ยงลูกอ่อนด้วยความขยันขันแข็งว่า ยังแต่ตัวเมียเลี้ยงสักกณีน้อยอ่อนนั้นแล้วผู้ก็หาเหยื่อป้อนปุนเลี้ยงเมียแก้วลูกตน^{๒๘๓} หรือปรากฏในนิทานเรื่องขุนทิง กรณีของนางแอกไค้ธิดาพญานาค นางเป็นมเหสีของขุนทิง เมื่อนางแต่งงานมาแล้วนางก็มีความขยันหมั่นเพียรในการดูแลเอาใจใส่สามีหลายประการด้วยการจัดหาผลไม้มาถวายขุนทิง ดังปรากฏในข้อความว่านางก็เก็บหมากไม้ได้หน่วยใสงามฮวนฮวนสุกหน่วยงามถวายอ้าย^{๒๘๔} นางกองสี จากเรื่องท้าวคำสอน นางได้ปรนนิบัติสามีเป็นอย่างดี ดังคำประพันธ์ว่า สองอยู่สร้างชาวาคเคหังนางก็ ถนอมคำฮักปิ่นบัวบาทวนางก็ บั้วระบัดท้าววันคินทุกคำ^{๒๘๕} กล่าวคือ ทั้งสองอยู่ด้วยกัน นางก็รักสามีและปรนนิบัติสามีทุกวันคิน โดยคำว่าปิ่นบัวในที่นี้หมายถึงการดูแลเอาใจใส่ทุกอย่างทั้งในยามปกติและในยามที่สามีเจ็บป่วยก็ต้องปิ่นบัวเอาหรือหาหมอมารักษาให้หาย ซึ่งนี่ก็เป็นอีกความหมายหนึ่งของความเป็นผู้ที่มีความขยันหมั่นเพียรเอาใจใส่สามีเป็นอย่างดี การปรนนิบัติรับใช้สามีด้วยความหมั่นนี้ถือว่าเป็นหน้าที่ของภรรยาที่ดี โดยการปรนนิบัตินั้นมีอยู่ ๒ ประการ คือ (๑) ปรนนิบัติทางกาย ได้แก่ (ก) การดูแลเกี่ยวกับการเป็นอยู่ในเรื่องของข้าวน้ำหรือการดูแลยามเจ็บป่วย (ข) การดูแลในเรื่องการร่วมประเวณีหรือการมีเพศสัมพันธ์ร่วมกันของสามีภรรยา ซึ่งข้อนี้ถือว่าเป็นเรื่องหลักที่ภรรยาต้องทำหน้าที่หากภรรยาไม่ทำหน้าที่ก็อาจจะเกิดปัญหาได้ (๒) ปรนนิบัติทางใจก็คือการเอาใจใส่ในเรื่องของความสุขทางใจ เช่น การดูแลจัดการบ้านเรือนดีไม่มีปัญหากับคนในบ้านพูดจาเสนาะหูและให้กำลังใจสามีในยามที่สามีไปทำงานหรือยามที่ทำงานผิดพลาดมากก็ต้องเอาใจใส่ให้กำลังใจไม่ทอดทิ้งอันนี้ถือว่าเป็นการปรนนิบัติทางใจ ซึ่งหน้าที่ทั้ง ๒ ประการนั้นถือว่าเป็นเรื่องที่มีความสำคัญเป็นอย่างมาก และคนอีสานโดยมากก็ให้ความสำคัญกับการทำหน้าที่ของสตรีในบทบาทนี้ค่อนข้างมาก^{๒๘๖} หรือปรากฏกรณีของการปรนนิบัติสามีของภรรยาของสุริยวงศ์ในเรื่องนางแตงอ่อนทั้งสามสี่นางที่เมื่อเข้าหอเสร็จแล้วตื่นมาผู้เป็นภรรยาจะต้องดูแลสามีดังปรากฏในข้อความว่า ตื่นมือเช้าสวैयाโชนภาร่างายหงายพาคำซำกันสามน้อยพอแต่บรบนแล้วถอยภาซลาเล็กน้ำดอกไม้ประโลมล้าลูบมือ^{๒๘๗} หรือปรากฏในเรื่องนางผมหอมที่นางผมหอมนั้น ได้ดูแลสามีในคราวเดินทางออกจากป่า การจัดเตรียมอาหารให้สามีเป็นอย่างดีดังปรากฏในข้อความว่า ภุทธ้าว ทั้งนางยั่วละยาตพันจากแจ้ง คราวน้อยคำจวนเจ้าก็หักฟัดไม้ แปลงตูปตองเตยนางคานเลย ฮีบหาหุงข้าวกินแลงแล้ว เลยนอนนิทระเนง^{๒๘๘} หรือพบบทบาทนี้ในวรรณกรรมเรื่องจำปาสดันด้วยเช่นกันโดยในเรื่องระบุถึงหน้าที่ของภรรยาที่ดีที่จะต้องทำ

^{๒๘๒} พรชัย ศรีสารคาม, *ท้าวคำสอน*, หน้า ๒๓.

^{๒๘๓} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, *นกระจอก (ท้าววรกิต นางจันทะจร)*, หน้า ๔.

^{๒๘๔} พิฑูล มลิวัลย์, *ขุนทิง*, หน้า ๒๔.

^{๒๘๕} พรชัย ศรีสารคาม, *ท้าวคำสอน*, ๑๒.

^{๒๘๖} สุภณ สมจิตศรีปัญญา, *ท้าวคำกาดำ*, หน้า ๓๙.

^{๒๘๗} เดชวโรภิกขุ (อินตา กวีวงศ์), *รวมนิทานพื้นบ้านอีสาน ชุดที่ ๖ นิทานพญากวางคำ นิทานท้าวยี่นิทานนางแตงอ่อน*, หน้า ๒๘๙.

^{๒๘๘} ปรีชา พิณทอง, *นางผมหอม*, หน้า ๙๗.

ก็คือ การเอาใจใส่ดูแลสามีจัดข้าวน้ำหมากพลูบุหรืหรือปูนไว้ให้สามีในกรณีที่สามีต้องการจะเคี้ยวหมากหรือสูบบุหรื ดังปรากฏในเหตุการณ์ตอนนางปทุมเกสร ยกเขียนหมากมาถวายพระสวามี พร้อมทั้งเตรียมอาหารเย็นมาถวายด้วย ความว่าชั้นสลาตั้งถวายเป็นผัวมิ่ง ทุกสิ่งถ้วนปดั่งแต่งแลง^{๒๘๙} หมายความว่า การเตรียมสิ่งของไว้ให้สามีนั่นก็คือชั้นหมาก (คำว่าสลา แปลว่าหมาก เป็นคำพูดคนโบราณสมัยนี้ไม่มีการใช้คำว่าสลาแทนหมากแล้ว หรือปรากฏในวรรณกรรมเรื่องสุพรมโหมกขาเมื่อสุพรมโหมกขานำผลผลิตในไร่ไปแลกเป็นข้าวของอื่นกลับมา นางก็ได้จัดเตรียมข้าวปลาอาหารไว้ให้ตลอดจนปรนนิบัติสามีจนหายเหนื่อยแล้ว จึงค่อยซักถามความ ไม่นำเรื่องร้อนหรือร้อนใจมาพูดในขณะที่สามียังเหน็ดเหนื่อยกลับมา ว่า คั้นว่าผัวตนเข้ามาแล้ว ก็ไปต้อนไปฮับผัวแห่งตนมาแล้ว ก็นำน้ำส่วยดินมาตั้งไว้ ก็ไปตักเอาน้ำมาให้อาบ คั้นว่าผัวตนอาบน้ำแล้ว ก็เอาผ้าเช็ดหน้ามาเช็ดตนตัวทั้งมวล แล้วก็แต่งแปรงโกนอาหานหีบมาตั้งไว้แล้ว คั้นว่าผัวตนกินเข้าแล้ว ก็บีบนวดมือตีนที่เจ็บที่เมื่อยแลจึงถามว่าเป็นอย่างไรบ้าง พี่สบายดีป ^{๒๙๐} หรือในเรื่องของการเลี้ยงลูกของสตรีอีสานนั้นจะต้องมีความหมั่นในการเลี้ยงและต้องเลี้ยงด้วยวิธีการที่ดี คือการรู้จักหาวิธีเลี้ยงลูกก็ต้องเลี้ยงลูกเหมือนไก่ไม่ใช่เลี้ยงลูกเหมือนเป็ดดังปรากฏในวรรณกรรมอีสานประเภทคำสอนเรื่องอินทนิญาณสอนลูก ตัวอย่างจากคำประพันธ์ว่า อันหนึ่งอย่าได้เทียมผู้ไ้ เป็นท่านหัวเหียว นั้นเนอมันก็ไลลาปละไขกลมกลางบ้านมันก็ไลลาถ้มเสียไปดอมเพื่อนลูกแตกออกจากท้องมันเลี้ยงบ่เป็น^{๒๙๑} กล่าวคือการเป็นแม่คนต้องเป็นให้ได้ดีหรือเป็นให้เป็นการเป็นแม่คนต้องเป็นแม่เหมือนแม่ไก่ที่เลี้ยงลูกได้ แต่ไม่ควรเป็นแม่เหมือนแม่ท่านที่คลอดลูกแล้วไม่เลี้ยงหรือเลี้ยงไม่เป็น ซึ่งคำสอนนี้ถือว่าเป็นคำสอนที่สำคัญมากเพราะปัจจุบันคนเราโดยเฉพาะคู่ผัวตัวเมียทั้งหลาย โดยมารักสนุกแต่พอมีลูกก็เลี้ยงไม่เป็นโดยมากจะเป็นแม่แบบแม่ท่านคือคลอดแล้วทิ้ง ไม่ค่อยมีที่เป็นแม่คนเหมือนแม่ไก่ที่เลี้ยงดูลูกอยู่ตลอดเวลา หรือมีปรากฏในวรรณกรรมเรื่องสุพรมโหมกขาตอนที่ตอนที่สุพรมโหมกขาได้ครองเมืองมาตุตรนคร ก็ได้สั่งสอนประชาชน รวมทั้งสอนคนชาวบ้านชาวเมืองในเรื่องการทำกิจการงานของตนให้ดีขึ้น ดังคำกล่าวว่า.. บุคคลยิงชายทั้งหลาย อันบอดใจนั้น มันไปเฮ็ดไรก์ทำนาเมื่อเช้ามันก็ว่าหนาว เมื่อสวายมันก็ว่าแดดร้อน มันนอนหลับอยู่เมื่อคนทั้งหลายยกทำกาน มันบ่ไปเฮ็ด เถึงเมื่อท่านทั้งหลายเฮ็ดแล้ว มันจึงไปคว้าไปดอมเพิ่มไปทำเข้านามันลวดก็บ่ดี ทั้งยิงชายเขาก็ลวดบ่พอกิน ในเมื่อเขาก็บ่พอกิน เงินในถงมันก็บ่พอเขาใช้ น้ำขาดแลงาย...^{๒๙๒} โดยคำสอนเหล่านี้สุพรมโหมกขาได้สอนภรรยาทั้ง ๓ ของตนเองด้วย โดยมุ่งสอนให้ทุกคนเป็นคนที่มีความขยันไม่เกียจคร้าน ดังความตอนหนึ่งที่สุพรมโหมกขาสอนบุตรชายของตนเองว่า ...เจ้าลูกรักพ่อก็จักขับไล่ลูกขี้ค้านแลมก่งายนั้นเสียใจว้ ๆ แท้เทิน...^{๒๙๓} ดังนั้นสตรีอีสานจึงต้องเป็นผู้ที่มีความขยันเป็นพื้นฐานของชีวิต

จากการกล่าวมาทั้งหมดจะพบว่า บทบาทของสตรีอีสานที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานในด้านความเพียรหรือความขยันหมั่นเพียรนั้นถือว่าเป็นเรื่องที่มีผลต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมของสตรีอีสานปัจจุบันในเรื่องความขยันคือการเอาใจใส่ในหน้าที่การงานทั้งในบทบาทของบุตรสาว

^{๒๘๙} พระอริยานุวัตร, (อารีย์ เขมจารี), จำปาสีตัน, หน้า ๕๐๕.

^{๒๙๐} พระอริยานุวัตร, (อารีย์ เขมจารี), สุพรมโหมกขา, หน้า ๕๙.

^{๒๙๑} ชัยสิทธิ์ เศรษฐบุบผา, อินทนิญาณสอนลูก, หน้า ๑๕.

^{๒๙๒} พระอริยานุวัตร, (อารีย์ เขมจารี), สุพรมโหมกขา, หน้า ๕๖.

^{๒๙๓} พระอริยานุวัตร, (อารีย์ เขมจารี), สุพรมโหมกขา, หน้า ๓๗.

บทบาทของภรรยา และบทบาทของมารดา กล่าวคือในบทบาทของบุตรสาวนั้นก็ต้องช่วยเหลือพ่อแม่ทำงานบ้านหรือเวลาที่เห็นพ่อแม่ทำงานหนักก็จะเข้าไปช่วยเหลือไม่ทอดทิ้งธุระ ซึ่งคนอีสานจะสอนกันในเชิงของคำเปรียบเปรยหรือคำสอนว่าบุตรสาวจะต้องมีความกตัญญูกตเวทีคือจะต้องช่วยเหลือการทำงานทุกอย่างของพ่อแม่ให้มากที่สุด^{๒๙๔} หนักเอาเบาสู้ ส่วนบทบาทของภรยานั้นจะต้องทำหน้าที่ในการเป็นผู้ “บวระบัตินามิ” คือการต้องเป็นคนที่ยืนยันเอาใจใส่ในการดูแลสามีให้มีความสุขมากที่สุดเพราะถือว่าเป็นหน้าที่ดูแลเรื่องข้าวปลาอาหาร ในบทบาทความขยันของสตรีอีสานโบราณนี้ก็สืบทอดมาจนถึงปัจจุบันที่สตรีอีสานเมื่อแต่งงานแล้วจะเป็นคนสู้งานโดยมาก มีเพียงส่วนน้อยที่ไม่เอาการเอางาน^{๒๙๕} การเป็นภรรยาที่ดีนั้นแค่ความสุขไม่เพียงพอสำหรับคนอีสานล้านช้าง เพราะสวเคยไหนดเมื่อลงไรไถนาแล้วก็เป็นเหมือนกัน ดังนั้น ความอดทนต่อสิ่งต้องมาก่อน^{๒๙๖} ความขยันของผู้เป็นภรยานั้นถือว่ามีความสำคัญมากในการกำหนดความมั่งมีของครอบครัว แม้ว่าบทบาทของสตรีจะไม่ได้เป็นตามกรอบของความขยันในทางพระพุทธศาสนาทั้งหมดแต่เมื่อพิจารณาจากการปฏิบัติตัวตามเป็นจริงก็จะพบว่าสตรีอีสานนั้นไม่ได้มีการหลีกเลี่ยงหรือไม่เอาใจใส่ในการทำงาน แต่เหล่าสตรีอีสานจะยึดแนวทางการทำงานหรือการเป็นคนขยันตามแนวของตัวละครที่เป็นสตรีอีสานในการทำงานเพื่อให้เกิดความสุข มั่นคงแก่ (๑) ครอบครัว (๒) เพื่อสามี (๓) เพื่อลูก ทั้ง ๓ ประการนี้ถือว่าเป็นกรอบหลักที่สตรีอีสานใส่ใจในการทำงานเพื่อให้เกิดประโยชน์แก่สิ่งสามสิ่งนี้^{๒๙๗} นอกจากนั้น สตรีอีสานยังถือว่าเป็นผู้ที่มีบทบาทในการทำงานเพื่อครอบครัวเป็นอย่างมาก เช่น วันพระไปวัด วันปกติใส่บาตรหน้าบ้าน กิจวัตรที่จะต้องทำคือทำอาหารให้สามีลูก และญาติ เมื่อเสร็จงานบ้านต้องไปทำงานในไรนา เป็นต้นซึ่งหากไม่ขยันจริงๆแล้วจะอยู่ที่อีสานไม่ได้เลย^{๒๙๘} สตรีอีสานในปัจจุบันนี้เชื่อว่าจะได้รับอิทธิพลจากการศึกษาบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานมาก เพราะปรากฏว่าเรื่องนิทานปรัมปราหรือนิทานชาดกเหล่านี้ถูกเล่าขานต่อกันมาในรูปของหมอลำเรื่องต่อกลอนซึ่งเป็นที่จดจำของผู้คนเป็นจำนวนมาก ดังนั้น สตรีอีสานจึงซึมซับเอาแนวคิดหรือคุณธรรมจริยธรรมเหล่านี้มาปรับใช้ในชีวิตประจำวันของตนเอง^{๒๙๙} ในที่สุดก็กลายมาเป็นวิถีทางวัฒนธรรมของสตรีอีสานทั้งหลาย

(๔) ด้านความเข้าใจในชีวิต

สำหรับบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานที่มีผลต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนาอีกประการหนึ่งก็คือ บทบาทด้านความเป็นผู้มีความเข้าใจในชีวิต หมายถึงเป็นผู้ที่เข้าใจในเรื่องของกฎเกณฑ์ของชีวิตตามแนวทางที่เป็นหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาในเรื่องของชีวิตและความเป็นไปของชีวิต โดยหลักคำสอนที่เกี่ยวข้องกับการเป็นผู้เข้าใจในชีวิตก็คือ

(๑) เข้าในหลักธรรมดาของชีวิตตามหลักไตรลักษณ์

^{๒๙๔} สัมภาษณ์ รศ.ดร.สมชัย ศรีนอก, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๒๙๕} สัมภาษณ์ พระศรีญาณวงศ์ ป.ธ.๙ ดร., เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๒๙๖} สัมภาษณ์ ดร.อติเทพ ผาพา, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๒๙๗} สัมภาษณ์ รศ.อุดม บัวศรี, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๒๙๘} สัมภาษณ์ รศ.ดร.โสวีย์ บำรุงภักดิ์, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๒๙๙} สัมภาษณ์ ดร.แสง นิลนามะ, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

สำหรับความเข้าใจในหลักคำสอนในเรื่องนี้ก็คือเข้าใจว่าธรรมของชีวิตนั้นจะต้องตกอยู่ภายใต้กฎแห่งความเป็นธรรมดาของชีวิต คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา คือการไม่ยึดมั่นในความเป็นตัวตน ซึ่งเราเรียกกฎนี้ว่า กฎไตรลักษณ์ ซึ่งเป็นกฎแห่งธรรมชาติที่มีอยู่ในโลกและจักรวาลนี้ ซึ่งมนุษย์หรือสัตว์ทั้งหลายจะต้องตกอยู่ตามกฎนี้คือ อนิจจัง ได้แก่ ความไม่เที่ยง ทุกขัง ได้แก่ ความเป็นทุกข์ และ อนัตตา ได้แก่ ความไม่ใช่ตัว ไม่ใช่ตน^{๓๐๐} ในที่นี้สภาวะหรือลักษณะทั้ง ๓ ประการนั้นถือว่าเป็นสามัญลักษณ์ของสิ่งทั้งหลายที่จะต้องตกอยู่ในสภาวะเห็นนี้คือ สรรพสิ่งนั้นจะต้อง (๑) อนิจจัง หมายถึง สิ่งที่ไม่เที่ยง หรือลักษณะที่แสดงถึงความไม่เที่ยง (๒) ทุกข์ หมายถึง สรรพสิ่งนั้นมีสภาวะที่เป็นของคงทนอยู่ไม่ได้ ถูกบีบคั้นขัดแย้ง หรือ หมายถึงลักษณะที่แสดงถึงความ เป็นทุกข์ (๓) อนัตตา” หมายถึง ความเป็นของมิใช่ตัวตน ภาวะที่เป็นอนัตตานั่น เรียกเป็นคำศัพท์ตามบาลีว่า อนัตตตา หมายถึงลักษณะที่แสดงถึงความ เป็นอนัตตา มิใช่ตัว มิใช่ตน^{๓๐๑} โดยมนุษย์ผู้ที่ศึกษาดีแล้วจะต้องมีความเข้าใจตามความเป็นจริงของธรรมชาติ เข้าใจว่าสรรพสิ่งทั้งหลายจะต้องเป็นไปตามหลักไตรลักษณ์ คือ ความเป็นไปในสามลักษณ์ คือ อนิจจตา ความเป็นของไม่เที่ยงหรือมั่นคงถาวร ทุกขตา ความเป็นทุกข์เพราะไม่คงทนอยู่ได้ และความเป็นอนัตตา คือ ไม่อาจจะยึดมั่นถือมั่นในความเป็นตัวตน (แก่นสาร) ได้^{๓๐๒} หรือที่พูดให้เข้าใจกันว่า เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป

ในวรรณกรรมอีสานนั้นมีเรื่องราวที่แสดงให้เห็นว่าสตรีชาวอีสานในวรรณกรรมอีสานเป็นผู้ที่ยอมรับในเรื่องของกฎธรรมดาของชีวิต เรื่องยอมรับได้ถึงความเปลี่ยนแปลงของชีวิตตามหลักอนิจจตา คือความไม่แน่นอนและความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นเสมอ เช่น การที่ชีวิตต้องมีการพลัดพรากไม่ว่าจะเป็นการตายจากกันหรือพลัดพรากจากกันเพราะเหตุที่เกิดขึ้นหลายอย่าง เช่น กรณีการพลัดพรากกันของนางมะโนราห์กับท้าวสีทน ซึ่งแม้ว่านางจะเศร้าโศกปานใดที่สุดก็จะยอมรับการเปลี่ยนแปลงนั้นว่า โอนอเป็นแต่เวรจำให้มาไกลพลัดพรากกันนอคำทุกข์ มาเล่นซ่อนใกล้ท้าวถวาทายแท้แล้วน้องก็จงใจตั้งเวหาเหาะแอ่นน้องบ่อยากพลัดพรากอ้าย เวรช่องตำสอองพี่เอย^{๓๐๓} หมายถึงว่าเป็นธรรมดาของชีวิตที่จะต้องมีการพลัดพรากจากกันเป็นเรื่องปกติ แม้ว่าจะไม่ต้องการที่จะประสบชะตากรรมแบบนั้นแต่ที่สุดแล้วก็ต้องยอมรับความไม่แน่นอนและความไม่แน่นอนนั้นก็ป็นสาเหตุที่นำไปสู่ความเป็นทุกข์คือการบีบคั้นที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในชีวิตและที่สุดก็จะมีอะไรยึดได้สักอย่างดังปรากฏในคำว่า เสาจงทำมิตรแท้เอากันเป็นเสียวเสี้ยนถ่วงเพื่อว่าทุกข์อย่าให้ หาแท้สิ่งเดียวท่านเอย^{๓๐๔} คือสุดแล้วก็ไม่เหลืออะไรที่เป็นแก่นสารพอที่จะยึดว่าเป็นของเราได้ สตรีอีสานในวรรณกรรมอีสานนั้นก็มิพบาทในการยอมรับกฎธรรมดาของโลกนี้ เพราะถือว่าเป็นกฎที่ไม่อาจจะ

^{๓๐๐} สำนักราชบัณฑิต, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ๒๕๔๒, (กรุงเทพมหานคร : นานมีบุ๊คส์พับลิเคชันส์, ๒๕๔๖), หน้า ๔๘๔.

^{๓๐๑} อ.ติ.ก. (ไทย) ๒๐/๑๓๗/๓๘๕.

^{๓๐๒} คุรุรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด ๒๕๕๒), หน้า ๗๐.

^{๓๐๓} พระอริยมนี (อารีย์ เขมปโต), สีทน มะโนรา, (ขอนแก่น : คลังนาธรรม, ๒๕๑๓), หน้า ๓๐.

^{๓๐๔} อ้างแล้ว, หน้า ๓๓.

หลักเสียงได้^{๓๐๕} ดังปรากฏในเรื่องนางแตงอ่อน ที่สุดของเรื่องนั้นมีคำอธิบายว่าทุกสิ่งมันย่อมมีแก่ชรา เพราะกาลเวลามันได้ล่วงไปๆ ทำให้ไม่มีอะไรยั่งยืน ทำความหวังกับนางแตงอ่อนก็เช่นกันเมื่อถึงเวลา ก็แก่ชราและตายในที่สุดตามกฎหมายไตรลักษณ์ที่ไม่ทำอะไรเที่ยงแท้จริงๆว่า

แต่นั้น ราชเจ้า	จอมลู่ฮู้ข้าว	
พระกัมมขึ้นห้าว	ดอมท้าวชอบพระทัย	
อันว่า ฝึเมืองท้าว	ก็เมื่อโง่ห่อใหญ่	
ทรงสืบสร้าง	เพียรหมั่นอยู่เกษม	หันแหล่
อันว่า	สาละวันเจ้า	ก็เมื่อโง่ห่ออยู่
สุขสืบสร้าง	ปางนั้นสู่คน	ท่านเอย
ฝูงหมู่ไทยชาวบ้าน	ทำทานบ่ได้ขาด	
ตักบาตรหยาดน้ำ	หาให้พ่อแม่ตน	
อันว่า	พระยาธรรมเจ้า	เสวยเมือง ต้มไพร
พระกัมมเทสนให้	ไทยบ้านแต่งบุญ	
ยูทางไทยชาวบ้าน	ทำทานโปรยหว่าน	
สุขสำราญประเสริฐล้ำ	คำอันแน่นบ่มี	
ก็หากสุดท่อนี้	สนุกมากนครสี	
มีความสุขทั่วไป	ไทยบ้านก็หากนาน	
มาได้หลายปีแถมถ้าย	หลายชวบเข้าปีล่ำลวงมา	
องค์พระยาเลยเฒ่า	ชราการกายแก่	
แม่แตงอ่อนก็เฒ่า	ชราล้ำหลาลง	
สองพระองค์เข้า	เองสวรรคตล่วง	
พระกัมมดับชีพแล้ว	เลยขึ้นสู่สวรรค์ ^{๓๐๖}	

ซึ่งนี่คือหลักฐานของการยอมรับความเป็นกฎธรรมดาของชีวิต แม้แต่ดังกล่าวนี้ก็เป็นผลที่ทำให้สังคมหรือสตรีอีสานยุคหลังได้มีความเข้าใจในเรื่องของความเป็นธรรมดาของชีวิตได้มากขึ้น^{๓๐๗} ทั้งนี้เพราะนิทานโดยมากจะสอนเรื่องหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะเรื่องของความไม่เที่ยงแท้ของกองสังขารนี้ยังมีให้พบเห็นอยู่เป็นจำนวนมาก และสตรีอีสานในยุคปัจจุบันก็ยอมรับความจริงในเรื่องนี้เช่นเดียวกัน

(๒) เข้าใจในหลักของโลกตามหลักโลกธรรม ๘

สำหรับการเกิดเป็นมนุษย์นั้นพระพุทธศาสนาสอนว่าเกิดมาแล้วย่อมเป็นไปตามธรรมดาของโลกเพราะโลกนี้มีธรรมประจำโลก เรียกว่า โลกธรรมที่ไม่มีใครหลีกเลี่ยงได้เกิดมาก็พบเจอเลย ในวรรณกรรมอีสานก็เป็นอีกแหล่งข้อมูลหนึ่งที่มีปรากฏในเรื่องของโลกธรรมทั้ง ๘ ซึ่งคำว่า โลกธรรม ในทางพระพุทธศาสนา หมายถึง ธรรมที่มีประจำโลก, ธรรมดาของโลก, ธรรมที่ครอบงำ สัตว์

^{๓๐๕} สัมภาษณ์ รศ.อุดม บัวศรี, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๓๐๖} เดชวโรภิกขุ (อินตา กรวิงค์), รวมนิทานพื้นบ้านอีสาน ชุดที่ ๖ นิทานพญากวางคำ นิทาน

ท้าว ยี่ นิทานนางแตงอ่อน, หน้า ๒๑๑.

^{๓๐๗} สัมภาษณ์ พระศรีญาณวงศ์ ป.ธ.๙ ดร., เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

โลกและสัตว์โลกก็เป็นไปตามมัน มี ๘ อย่างคือ มีลาภ ไม่มีลาภ มียศ ไม่มียศ นินทา สรรเสริญ สุข ทุกข์^{๓๐๘}หรือหมายถึง สภาวะที่เป็นธรรมของโลก ที่ไม่มีใดในโลกและจักรวาลนี้จะสามารถพ้นจากโลกธรรมเหล่านี้ไปได้ แม้พระพุทธเจ้าทั้งหลายก็ยังมีภาระที่จะต้องประสบกับโลกธรรมนี้เป็นธรรมดา^{๓๐๙} โดยรายละเอียดของโลกธรรมทั้ง ๘ ประการนั้นก็มีดังต่อไปนี้

(๑) ลาภ ตรงกับภาษาบาลีว่า ลาภะ หมายถึง ของที่ได้, การได้มา^{๓๑๐} คำว่าลาภ ตรงกับคำอื่นอีก เช่น คำว่า (๑) อามิส หมายถึง เครื่องล่อใจ, เหยื่อ, สิ่งของ^{๓๑๑} (๒) สักการะ เคารพ นับถือบูชา, เครื่องแสดงความเคารพบูชา^{๓๑๒} ดังเช่น เมื่อเวลาพูดถึงลาภมักจะต่อท้ายด้วยคำว่า สักการะเสมอ เช่น ลาภสักการะ เป็นต้น

(๒) ยศ คำว่า ยศ ตรงกับภาษาบาลีว่า ยะสะ หมายถึง ความเป็นใหญ่และความยกย่องนับถือ;ในภาษาไทย มักได้ยินคำว่า เกียรติยศซึ่งบางครั้งมากับ อีสริยยศ และอาจจะมีการเรียกรวม หรือ บรืวารยศ มาเข้าชุดด้วย รวมเป็น ยศ ๓ ประเภท คือ (๑) เกียรติยศ หมายถึง ยศคือการได้ชื่อเสียงอันมาจากการรับตำแหน่งหรือการสร้างผลงานเป็นที่พึงพอใจจนได้รับการยกย่องไปไกล เช่น การได้แชมป์มวยสากลสมัครเล่นจากกีฬาโอลิมปิก อันนี้ถือว่าเป็นเกียรติยศอย่างหรือหรือการเข้าร่วมสงครามแล้วได้ชัยชนะกลับมาอันนี้ก็เป็นเกียรติยศอย่างหนึ่ง (๒) อีสริยยศ หมายถึง ยศอันได้รับมาจากการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งทางการปกครองจากพระราชา ซึ่งคำว่าอีสริยะนั้นหมายถึงอำนาจ เช่น การที่พระราชาทรงอนุเคราะห์พระราชโอรส ผู้ดำรงวงศ์ตระกูล ด้วยทรงมอบเกราะและพระราชอิสริยยศ^{๓๑๓} ดังนั้น ยศนี้จึงเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับอำนาจที่ได้รับพระราชทานมาจากพระราชา

(๓) สรรเสริญ สำหรับคำว่าสรรเสริญนั้น ตรงกับภาษาบาลีว่า ปัสังสา หมายถึง แปลว่า ยกย่อง สรรเสริญ ชมการกล่าวให้ต่างออกไปเป็นทวีคูณ พรรณนาคุณ^{๓๑๔} กล่าวคำยกย่อง เชิดชู หรือ เทิดทูนเช่น สรรเสริญพระพุทธคุณ กล่าวคำชมด้วยความนิยมพอใจ หรือเอนยอคุณความดี เช่น สรรเสริญคนที่มีความกตัญญูรู้คุณ สรรเสริญ ก็ใช้^{๓๑๕} ว่าโดยนัยสรรเสริญชื่อว่า ปัสังสา

(๔) สุข สำหรับคำว่า สุขหรือความสุข หมายถึง ความสำราญ, ความฉ่ำชื่นรื่นกาย รื่นใจ หรือหมายถึง สิ่งที่เป็นสุข หรือภาวะความสบายทางกายและทางจิต^{๓๑๖} ความสะดวกสบาย, ความยินดี, ความผาสุก, หรือธรรมที่ห้ามความทุกข์ได้^{๓๑๗} และคำว่า ความสุขในที่นี้ก็มีหลายความหมาย เท่ากันกับคำว่าประโยชน์ แต่ความสุขในที่นี้ไม่ได้หมายถึงสุขเวทนา แต่หมายถึง สิ่งที่ทำให้ชีวิตเราดีขึ้น เจริญขึ้น สิ่งนั้นพระพุทธศาสนาถือว่าเป็นความสุข ดังนั้น ประโยชน์และความสุขในที่นี้จึงมี

^{๓๐๘} พระพรหมคุณาภรณ์, พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๕๓.

^{๓๐๙} อ.อรรถก.อ. (ไทย) ๓/๕/๓๐๔.

^{๓๑๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๕๑.

^{๓๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕๑.

^{๓๑๒} อ้างแล้ว, หน้า ๔๑๔.

^{๓๑๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๒๕.

^{๓๑๔} พระมหาสมปอง มุทิโต, คัมภีร์อภิธานวรรณานา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า ๑๗๖-๑๗๗.

^{๓๑๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๔๓๘.

^{๓๑๖} วิ.อ. (บาลี) ๓/๓๖๖/๕๐๔.

^{๓๑๗} พระมหาสมปอง มุทิโต, (ผู้แปล) คัมภีร์อภิธานวรรณานา, หน้า ๑๓๖.

ความหมายเท่ากัน เพราะว่าการกระทำใดที่ส่งผลเป็นสุขและเป็นประโยชน์ก็คือ การกระทำที่ส่งเสริมให้ชีวิตเราดีขึ้น^{๓๑๘}

(๕) เสื่อมลาภ คำว่า เสื่อมลาภ นี้หมายถึง การที่เคยมีลาภแล้วไม่ได้ลาภหรือลาภที่เคยได้นั้น (๑) ไม่มีผู้ให้แล้ว (๒) ไม่มีผู้ศรัทธาแล้ว (๓) ไม่อาจจะหาลาภนั้นได้อีกต่อไปแล้ว อาการของการเสื่อมลาภนั้นท่านเปรียบเหมือนนกกระเรียนที่ไร้ขนและตกอยู่ในหนองน้ำที่แห้งกรัง ไม่มีน้ำซึ่งนกกระเรียนตัวนั้นก็รอเพียงอย่างเดียวก็คือรอความตาย การเสื่อมลาภของผู้เสื่อมลาภโดยมากจะมีสภาพไม่แตกต่างไปจากนกกระเรียนตัวนั้น

(๖) เสื่อมยศ สำหรับคำว่า เสื่อมยศนั้นตรงกับภาษาบาลีว่า อยสะ หมายถึง การเสื่อมหรือหลุดจากการได้ยศนั้น ไม่ได้มีโอกาสอยู่ในตำแหน่งหรือยศนั้น หรืออยู่ในฐานะที่ควรอยู่นั้น อีกต่อไปเนื่องจากว่า (๑) กระทำความผิด (๒) ถูกใส่ร้าย และ(๓) ถูกดำเนินการภายใต้คำสั่งพิเศษ

(๗) นินทา สำหรับคำว่า นินทา หมายถึง คำติเตียนลับหลัง, คำกล่าวร้าย หรือหากเป็นคำกิริยาหมายถึงอาการที่บุคคลหนึ่งติเตียนคนหนึ่งลับหลังในเวลาที่เขาคนที่ถูกพูดถึงนั้นไม่อยู่ ดังที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า นินทา คือ ตำนินชนผู้เป็นที่รัก มีลักษณะของการมุ่งการไม่ถูกดูหมิ่นว่า “โฉนหนอ คนทั้งหลาย พึงดูหมิ่นเรากับคนอื่น” หรือไม่รู้จักกาลหรือมิใช่กาล คือ พูดในเวลาไม่ใช่กาล ประกอบด้วยกายกรรมและวจีกรรมที่ไม่สะอาด เป็นต้น

(๘) ทุกข์ คำว่า ทุกข์ หมายถึง ธรรมชาติใด อันบุคคล พึงทนได้โดยยาก ธรรมชาติ นั้นชื่อว่าทุกข์ (สิ่งอันบุคคลพึงทนได้โดยยาก)^{๓๑๙} หรือหมายถึง ความยากลำบาก, ความเดือดร้อน, ความไม่สบายทั้งกายและใจ^{๓๒๐} หรือคำว่าทุกข์ ในภาษาไทย หรือ ทุกข ในภาษาบาลีนั้น ตัวหนังสือแท้ๆ ที่เป็ความหมายกลางๆ กว้างที่สุดแล้วมันแปลว่า ดูน่าเกลียด ทุ แปลว่า น่าเกลียด หรือชั่ว อีกข ออกนี้ก็แปลว่าดู หรือเห็น ทุกข์ ก็แปลว่า ดูเห็นแล้วน่าเกลียด^{๓๒๑} คำว่า ทุกข์ มีความหมายใกล้เคียงกับคำภาษาอังกฤษว่า Suffer, Suffering, Pain, Unhappy, Unsatisfactory เป็นต้น โดยทั่วไปแล้วมักใช้คำว่า Suffering แทนความหมายของคำว่าทุกข์ ถึงอย่างนั้นท่าน Venerable Dr. W. Rahula ก็ยังมีความเห็นว่า คำว่าทุกข์มีความหมายกว้างกว่า คำว่า Suffering หรือคำ ในภาษาอังกฤษอื่นใด^{๓๒๒} หรือคำว่าทุกข์นั้นหมายถึง ความหมาย ๒ ประการนี้ คือ ๑) สภาพที่ทนอยู่ได้ยาก, สภาพที่คงทนอยู่ไม่ได้ เพราะถูกบีบคั้นด้วยความเกิดขึ้น และความดับสลาย เนื่องจากต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัยที่ไม่ขึ้นต่อตัวมันเอง ๒) สภาพที่ทนได้ ยาก, ความรู้สึกไม่สบาย ได้ แก่ ทุกขเวทนา, ถ้ามาคู่กันกับโหมนัส (ในเวทนา ๕) ทุกข์ หมายถึงความไม่สบายกายคือทุกข์กาย

^{๓๑๘} ดร.สมภาร พรหมทา, พุทธศาสนากับปัญหาจริยศาสตร์ : บทวิเคราะห์ปัญหาโสเภณี การทำแท้ง และการอุณยฆาต, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์พุทธชาติ, ๒๕๓๕), หน้า ๕๔.

^{๓๑๙} สัททนีติปริกัณธ์ ธาตุมาลา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ, ๒๕๒๓), หน้า ๒๖.

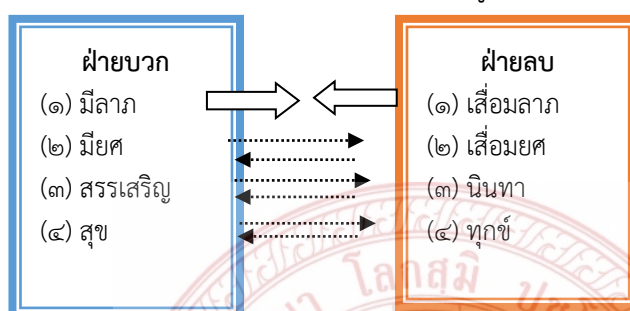
^{๓๒๐} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมราชบัณฑิตยสถานฉบับเฉลิมพระเกียรติ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : วัฒนธรรมนิพนธ์, ๒๕๓๔), หน้า ๒๕๘.

^{๓๒๑} พุทธทาสภิกขุ, ศิลปะแห่งชีวิต, (มณฑลกาล ๑๐๐ ปี ท่านพุทธทาส พระพุทธศักราช ๒๕๔๙), (กรุงเทพมหานคร : ธรรมทานมูลนิธิและธรรมสภา, ๒๕๔๙), หน้า ๑๑.

^{๓๒๒} Dr. W. Rahula, What the Buddha Taught, (Bangkok : kurusapha Press, 1988), p.

(โทมนัส คือ ไม่สบายใจ) แต่ถ้ามา ลำพัง (ในเวทนา ๓) ทุกข์ หมายถึงความไม่สบายกายไม่สบายใจ คือทั้งทุกข์กายและทุกข์ใจ^{๓๒๓}

อนึ่ง หากพิจารณาถึงความสัมพันธ์ของโลกธรรมทั้ง ๘ ประการนั้นจะพบว่า โลกธรรมทั้ง ๘ นั้นมีอยู่ ๒ ฝ่าย คือ (๑) ฝ่ายที่เป็นคุณหรือที่เป็นบวก ได้แก่มีลาภ มียศ สรรเสริญ สุข (๒) ฝ่ายที่เป็นโทษ หรือที่เป็นลบ ได้แก่ เสื่อมลาภ เสื่อมยศ นินทา ทุกข์ ซึ่งทั้งสองฝ่ายนั้นมีความสัมพันธ์กันในลักษณะของคู่ตรงข้าม คำว่าคู่ตรงข้ามหมายถึง คู่ที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกัน เช่น บวกกับลบ ขาวกับดำ เป็นต้น ซึ่งโลกธรรมนั้นมีความสัมพันธ์กันในลักษณะคู่ตรงข้ามดังต่อไปนี้

จาก ภาพ

แสดงให้เห็นว่าโลกธรรมทั้ง ๘ ประการนั้นมีความสัมพันธ์กันในเชิงของการเป็นคู่ตรงข้ามที่เกิดขึ้นจะต้องมีสภาพที่แตกต่างกันโดยสิ้นเชิง ชนิดที่ว่าไม่อาจจะโยงมาหากันได้หากว่าพิจารณาจากประเด็นเรื่องของความหมายที่มี เช่นระหว่างสุขกับทุกข์นี้มันอยู่กันคนละฝั่งเลยทีเดียว ดังนั้น จึงถือว่าทั้งสองฝั่งนี้มีความสัมพันธ์กันในเชิงของคู่ตรงข้าม

สำหรับบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานที่มีผลต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมด้านความเข้าใจในเรื่องของชีวิตเกี่ยวกับการเข้าใจในเรื่องของโลกธรรมนั้นก็มิปรากฏอยู่หลายเรื่อง ซึ่งสามารถที่จะยกมาประกอบเพื่อให้เห็นถึงการยอมรับในเรื่องของโลกธรรมทั้ง ๘ ประการ คือ

(๑) ลาภ สำหรับการได้ลาภนั้นก็มิปรากฏในวรรณกรรมเรื่องท้าวคำสอนตอนที่นางกองสีภรรยาของท้าวคำสอนได้รับการสู่ขอจากท้าวคำสอนภายหลังจากที่ท้าวคำสอนไปเจอในขณะที่นางกองสีเป็นกำพร้ากำลังตกทุกข์ได้ยากอยู่การที่ได้รับการสู่ขอและทาบถามให้มาเป็นภรรยาจากท้าวคำสอนถือว่าเป็นลาภของนางที่ได้มาซึ่งผู้อุปถัมภ์บำรุงและเป็นที่พึ่งแก่ตนเอง นางได้ตอบรับคำของท้าวคำสอนว่า เมื่อนั้นนางคราญน้อยกองสีด้านตอบครั้นว่า อ้ายซีเลี้ยงคราบน้ำยตัวข่อยก็บ่ชินแท้แล้วท่อย่าข่อยนี้มาทุกข์ยากฮ้ายขอเพิ่นมากินแท่นาปิตดาทั้งมาดาเผ่าพงศ์พันธุ์เชื้อก็หากตายเสียเสี่ยงบ่มีใผพอให้เพ่งขอเข้าเพิ่นได้ เทื่อเล็กเทื่อน้อย มาแล้วก็เล่ากินอ้ายเฮย^{๓๒๔} อันนี้ถือว่าเป็นลาภของนางกองสีที่ได้สามีมาเป็นที่พึ่งและไม่รังเกียจนาง

(๒) ยศ คือปรากฏในหลายๆ เรื่องเกี่ยวกับสตรีที่ได้รับการแต่งตั้งให้มียศ เช่นนางแตงอ่อน นางมะโนราที่ได้รับนางมาเป็นภรรยาจากการได้ไปเที่ยวป่าไปพบนางในป่าและให้พรานไปจับมาพร้อมกันนั้นก็แต่งตั้งให้เป็นพระมเหสีของท้าวสีหน^{๓๒๕} หรือกรณีของนางแตงอ่อนบุตรสาว

^{๓๒๓} มั่นเกียรติ โกศลนริตติวงศ์, พุทธธรรม : ทฤษฎี และเทคนิคการให้คำ ปรีक्षा, หน้า ๑๑๔.

^{๓๒๔} พรชัย ศรีสารคาม, ท้าวคำสอน, หน้า ๒๕.

^{๓๒๕} พระอริยเมธี (อารีย์ เขมปโต), สีหน มะโนรา, หน้า ๓๔.

ของพญาจระเข้ในป่าใหญ่ที่ท้าวมหาวงษ์ได้มาจากการไปเที่ยวป่าแล้วไปเจอและทำการสว่ขอจากพ่อของนางมาภิเชกเป็นพระมเหสี^{๓๒๖} อันนี้ถือว่าได้ยศ

(๓) สรรเสริญ สำหรับการสรรเสริญก็คือคำชื่นชมที่มีต่อคนใดคนหนึ่ง ในวรรณกรรมอีสานมีเรื่องราวของสตรีที่ได้รับการสรรเสริญหลายนาง เช่น นางมะโนราตอนแห่เข้าเมือง^{๓๒๗} หรือนางแดงอ่อนที่ปรากฏตอนแห่เข้าเมือง^{๓๒๘} หรือนางผมหอมตอนที่แห่เข้าเมืองเหมือนกัน^{๓๒๙} หรือนางลุนในกำกาดำ^{๓๓๐} กับนางลุนในสุพรรณานาคชาดก^{๓๓๑} ที่ได้รับการชื่นชมสรรเสริญมากในคราวที่ได้ครองบ้านเมืองคู่กับสามี ซึ่งสตรีเหล่านี้เมื่อได้รับการสรรเสริญก็จะพลอยยินดีกับคำสรรเสริญเหล่านั้นแต่ก็ไม่เคยลืมความทุกข์ยากที่เคยมีมาตลอด

(๔) สุข สำหรับความสุขเป็นความสุขเมื่อคราวที่สตรีเหล่านี้ได้อยู่พร้อมหน้าลูกหน้าสามีเป็นความสุขที่ทุกคนปรารถนาหรือเป็นความสุขที่สตรีอีสานทุกคนปรารถนา เมื่อเวลาที่ (๑) เห็นสามีมีความสุข (๒) เห็นลูกมีความสุข (๓) เห็นบ้านเมืองและครอบครัวมีความสุข ก็พลอยจะมีความสุขตามไปด้วยโดยความสุขเช่นนี้แม้ว่าจะเป็นความสุขที่ปรารถนาแต่บรรดาสตรีในวรรณกรรมอีสานก็จะไม่ประมาทในการทำบุญเพื่อเป็นที่พึ่งของตนเองทั้งในโลกนี้และโลกหน้า

(๕) เสื่อมลาภ (๖) เสื่อมยศ สำหรับข้อที่ (๕)-(๖) เป็นเรื่องที่มีความเกี่ยวเนื่องกันในวรรณกรรมอีสานโดยมากมักจะกำหนดจุดที่เป็นเรื่องราวความเศร้าของสตรีอีสานเอาไว้เสมอ คือตอนที่เกิดความเปลี่ยนแปลงในชีวิต เช่น การถูกทำร้าย การถูกใส่ร้าย และการถูกขับไล่ออกจากเมืองหมดลาภยศ สรรเสริญสุขทุกอย่าง สตรีหลายคนต้องถูกขับไล่ออกจากบ้านเมืองให้ไปตระกำลำบากในป่า เช่น นางแดงอ่อน นางมะโนรา เป็นต้นที่ถูกขับออกจากเมืองด้วยข้อหาที่ไม่เป็นจริง

(๗) นิินทา ปรากฏในเรื่องกำกาดำตอนที่บิดานางลุนถามว่าใครจะเอากำกาดำเป็นสามีก็ปรากฏว่าพี่น้องของนางทั้งหกไม่เอา แต่พอลามนางลุนนางกลับบอกว่านางจะเอากำกาดำเป็นสามีทำให้บรรดาพี่น้องทั้งหกพากันนิินทาวว่า แต่นั้นนางพี่เอื้อยหัวขวนซีซั่ว อันว่านางหล้าน้อยเอาหัวกำกาดำแลนอ ตั้งหากบ่อสมฮูป เจ้าน้อยหน่อโพธิสัตว์ แลนอ ผิวผางโสมต่างคนดูฮ้าย อกาตทาในกาละเมื่อนั้น นางลุนน้อย มีใจจงมาก อันว่านางพี่เอื้อยหยันข้าหย่อยกู่แท่นอ^{๓๓๒} คือนางรู้สึกไม่ค่อยพอใจคำนิินทาของพี่น้องนางแต่ก็ได้เพียงแค่นั่งในใจและเจ็บไปแบบไม่สนใจ หรือจะปรากฏในเรื่องสุพรรณานาคชาดก ในคำนิินทาของพี่น้องของนางลุนภรรยาของสุพรรณานาคที่ถูกพี่น้องนิินทาวว่าทำไมไปเองมาเป็นสามีว่า เมืองเป้งจานใหญ่กว้างลือเท่าหัวแดน นางลุนหล้าน้อยได้ผัวมิ่งเป็นนุ พากันไหลมาดูล้องพะลานเต็มแน่น สองศรีเอื้อยจาตอมน้องนาง ลุนเอยเจ้าสั่งเองเข้าซ้อนเทียมข้างต่าง

^{๓๒๖} เตชวโรภิกขุ (อินตา กวีวงศ์), วรรณนิทานพื้นบ้านอีสาน ชุดที่ ๖ นิทานพญาท้าวคำ นิทานท้าวเย็น นิทานนางแดงอ่อน, หน้า ๒๒๐.

^{๓๒๗} พระอริยมุนี (อารีย์ เขมปโต), สัทน มะโนรา, หน้า ๓๗.

^{๓๒๘} เตชวโรภิกขุ (อินตา กวีวงศ์), วรรณนิทานพื้นบ้านอีสาน ชุดที่ ๖ นิทานพญาท้าวคำ นิทานท้าวเย็น นิทานนางแดงอ่อน, หน้า ๒๕๘.

^{๓๒๙} ปรีชา พิณทอง, นางผมหอม, หน้า ๖๖.

^{๓๓๐} สุภณ สมจิตศรีปัญญา, ท้าวกำกาดำ, หน้า ๒๔.

^{๓๓๑} พระอริยานวัตร (อารีย์ เขมจารี), สุพรรณานาคชาดก, หน้า ๑๗.

^{๓๓๒} สุภณ สมจิตศรีปัญญา, ท้าวกำกาดำ, หน้า ๒๖.

คน ในโลกนี้สังเป็นต่างคนเดียว ผัวเป็นงูเมียเป็นคนเจ้าบ่าวเมืองบ้าน เขาขี้นยัณห์ย้อยทางหลังชี้
หงอน เจ้าแล้ว พ่อขามมีบัพพัชังเจ้าบ่าวเอา พ่อแม่เจ้าขี้นยัณห์ย้อยคน ชาวเบ้งจานขี้นยัณห์ย้อย
ยัณห์ย้อย เอื้อยสังบ่าวเมืองบ้านตางสกุลเสียชาติ เป็นเศรษฐีหลวงซื้อท้องเมืองบ้านเพิ่นขี้นยัณห์ ลุน
เอย กรรมสังเจ้าเอางูเข้าเทียมฮ่วม ชาติก่อนก็เวรสร้างตาวสนอง พี่และน้องขี้นยัณห์ย้อยตางเวร
กรรมสังจั่งได้เทียมฮ่วม เมื่อเอื้อยจากกล่าวลุนนาถบมีขาน^{๓๓๓} ซึ่งเรื่องนี้ก็นางลุนก็เจียบไม่ตอบโต้ใดๆ
หรือปรากฏในเรื่องนางแดงอ่อนตอนถูกใส่ความหรือจินทาวว่า นางเล่นขี้นยัณห์ลุนออกมาเป็นจระเข้ทั้งๆ
ที่นางถูกวางแผนเปลี่ยนลูกชายกับจระเข้สลับกัน เพื่อหวังที่จะไล่นางออกไปจากเมืองแม้ว่านางจะ
พูดคุยเจรจาอย่างไรก็ไม่เป็นผล^{๓๓๔} หรือปรากฏในวรรณกรรมเรื่องสึมน มะโนรา ที่นางมะโนราถูกแม่
สามีหาเรื่องไล่ออกไปจากเมือง เพราะไม่ต้องการให้มะโนรายู่ร่วมกับท้าวสึมนโดยกล่าวหาว่านางมีขี้น

๓๓๕

(๘) ทุกข์ จริงๆ ความทุกข์เป็นเรื่องที่สตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นมียู่แล้วเกือบ
ทุกเรื่องดังนั้นผู้วิจัยจะไม่นำมากล่าวซ้ำเพราะความทุกข์ที่เกิดกับสตรีอีสานก็คือ (๑) ทุกข์เพราะลูก
จากไปไกล (๒) ทุกข์เพราะสามีอดเดินทาง (๓) ทุกข์เพราะถูกทำร้าย (๔) ทุกข์เพราะถูกใส่ความ (๕)
ทุกข์เพราะลูกเพราะสามีตายจาก (๖) ทุกข์เพราะการพลัดพรากจากของรักของหวง ฯลฯ เป็นต้น ซึ่ง
ความทุกข์เหล่านี้ถือว่าเป็นความทุกข์ที่มีอยู่ประจำโลก หากจะกล่าวโดยสรุปก็มีทุกข์เพียง ๒ ประการ
เท่านั้นที่สตรีอีสานจะต้องเผชิญก็คือ (๑) ทุกข์กาย (๒) ทุกข์ใจ เป็นความทุกข์ที่เกิดขึ้นใน
ชีวิตประจำวันที่เราเกิดมาจะต้องมีทุกข์เหล่านี้เสมอ

สำหรับท่าที่ต่อโลกธรรมทั้ง ๘ ประการนี้ถามว่าสตรีอีสานมีท่าที่ต่อโลกธรรม
อย่างไร คำตอบคือมีท่าที่อยู่ ๓ ประการ คือ (๑) การไม่ยอมรับด้วยการขัดขืนหรือไม่ต้องการ ภาษา
พระพุทธศาสนาเรียกว่าอนิฏฐารมณ์ คืออารมณ์ที่ไม่ปรารถนา เช่น เวลาเกิดความทุกข์ย่อมไม่ชอบ
(๒) การยอมรับและยินดีในโลกธรรมนั้น เช่น การที่ได้รับแต่งตั้งเป็นพระมเหสีย่อมเกิดความสุข (๓)
การวางแผนต่ออารมณ์หรือเรื่องราวเหล่านั้น เช่น กรณีนางลุนในสุปณณาคชาดกที่นางแม่จะถูก
จินทาวอย่างไรนางก็นิ่งเฉยไม่ยินดียินร้ายไปกับโลกธรรมเหล่านั้น และท่าที่หรือบทบาทของสตรีอีสาน
ที่มีต่อโลกธรรมนี้ย่อมส่งผลต่อการศึกษา และเรียนรู้เรื่องของโลกธรรมสำหรับชาวพุทธว่าเมื่อโลก
ธรรมเกิดขึ้นกับเราไม่ว่าจะดีหรือไม่ดีเราจะต้องทำให้เป็นกลางไม่ยินดียินร้ายในเรื่องนั้นๆ เพราะถึ
ว่าทุกอย่างมันเป็นไปตามโลกนั่นเอง ซึ่งบทบาทในที่แสดงความความใจในชีวิตในเรื่องของโลกธรรมนี้
เมื่อศึกษาอย่าถึถ้วนแล้วจะพบว่าย่อมเป็นข้อหนึ่งที่ทำให้ผู้คนโดยเฉพาะสตรีอีสานเป็นผู้ที่รู้จักการ
วางตัวต่อปัญหาที่เกิดขึ้นได้อย่างทันท่วงที่ไม่ว่าเหตุการณ์นั้นจะเป็นไปในเชิงบวกหรือเชิงลบก็ตาม ความ
เข้าใจในชีวิตย่อมทำให้สตรีเกิดความไม่หวั่นไหวได้^{๓๓๖} นอกจากความไม่หวั่นไหวแล้วยังทำให้เกิด
ความมีสติไม่ประมาทและพร้อมที่จะเป็นที่พึ่งแก่ตนเองและครอบครัวได้^{๓๓๗} จะสังเกตว่าเวลาที่สตรี

^{๓๓๓} สุภณ สมจิตศรีปัญญา, ท้าวกำกาดำ, หน้า ๒๕.

^{๓๓๔} เตชวโรภิกขุ (อินตา กวีวงศ์), รวมนิทานพื้นบ้านอีสาน ชุดที่ ๖ นิทานพญากวางคำ นิทานท้าว
นิทานนางแดงอ่อน, หน้า ๒๕๘.

^{๓๓๕} พระอริยเมธี (อารีย์ เขมปโต), สึมน มะโนรา, หน้า ๓๓.

^{๓๓๖} สัมภาษณ์ รศ.ดร.สมชัย ศรีนอก, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๓๓๗} สัมภาษณ์ รศ.ดร.โสวิทย์ บำรุงภักดิ์, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

อิสานประสบกับโลกธรรมทั้ง ๘ นั้นจะมีเวลาที่เสียใจน้อยที่สุดเพราะสตรีเหล่านั้นสามารถที่จะเข้าหาธรรมหรือประยุกต์การปฏิบัติต่อโลกธรรมได้เร็ว^{๓๓๘} ดังจะพบว่าหลายกรณีที่สตรีสามารถที่จะพลิกความเสียใจหรือดีใจให้กลับมาเป็นความวางเฉยได้ เช่น กรณีนางลุนในนิทานเรื่องสุปณณาคชาต^{๓๓๙} เรื่องกำกาดำ^{๓๔๐} แม้ว่าจะมีการถูกนินทาอย่างไรนางก็นิ่งแสดงถึงวุฒิภาวะและการฝึกฝนตนเองมาเป็นอย่างดี^{๓๔๑} หรือไม่ว่าจะเป็นกรณีของนางนกรระจอกยามที่เกิดขึ้นในชาติใหม่นั้นแม้ว่าจะรักและชอบพอกับอดีตสามีในชาติปางก่อนแต่เพราะความมั่นในคำอธิษฐานนางก็สามารถที่จะอดทนหรือไม่หวั่นไหวต่ออารมณ์ที่เกิดขึ้นต่อหน้าได้^{๓๔๒} แสดงให้เห็นว่าสตรีอิสานนั้นเป็นผู้ที่มีบทบาทในการส่งเสริมคุณธรรมและจริยธรรมด้านการเข้าใจชีวิตในเรื่องของโลกธรรมได้เป็นอย่างดี

(๓) เข้าใจชีวิตตามหลักการเกิดและการตาย

ประเด็นต่อไปที่จะศึกษาคือประเด็นเกี่ยวกับบทบาทของสตรีอิสานในวรรณกรรมอิสานที่มีผลต่อการส่งเสริมคุณธรรมและจริยธรรมด้านการเป็นคนที่เข้าใจในหลักของชีวิตในเรื่องของความตาย ธรรมดาของมนุษย์ที่ว่าคนเราเกิดมาต้องตาย แต่ความตายนี้นับว่าเป็นความเจ็บปวดสำหรับคนที่เป็นที่รัก เช่น ญาติพี่น้องบิดามารดา บุตร ภรรยา เป็นต้น แต่การตายนี้นักไม่ได้ก่อให้เกิดสุขกับมนุษย์กลับกลายเป็นความตายนี้นักก่อให้เกิดทุกข์มากกว่าสุข เพราะชีวิตมนุษย์และสัตว์ทั้งหลายนี้ พระพุทธศาสนาก็เห็นว่าล้วนมีเหตุปัจจัยที่จะต้องเป็นไปตามกฎเกณฑ์นั้น กล่าวคือ มีการเกิดและการตายเป็นของคู่กัน และในกระบวนการเกิดขึ้นของพระพุทธศาสนานั้น พระพุทธเจ้าก็ทรงอาศัยเหตุ คือ การพิจารณาเห็นการเกิด การตายของมนุษย์เป็นเบื้องต้น ในการออกแสวงหาทางหลุดพ้น ด้วยทรงเห็นว่า การเกิด แก่ เจ็บ และตาย ของมนุษย์นั้น ล้วนเป็นวิฎฐะ หรือกระบวนการแห่งทุกข์ที่สรรพสัตว์จะพึงเกี่ยวข้องด้วยจนไม่อาจจะหลุดพ้นได้^{๓๔๓} และแม้ในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ซึ่งเป็นปฐมเทศนา (ว่าด้วยมัชฌิมาปฏิปทา) ที่ทรงแสดงให้ปัญจวัคคีย์ ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ก็ทรงกล่าวว่า “ชาติปิ ทุกขา” ความเกิดก็เป็นทุกข์ “ชราปิ ทุกขา” เมื่อความแก่เข้ามาถึง ก็เป็นทุกข์ มรณัมปิ ทุกขา เมื่อความตายเข้ามาถึง ก็เป็นทุกข์ นั่นก็คือชีวิตของคนเรานี้ เมื่อเกิดขึ้นมาแล้ว ชีวิตก็เดินหน้าไปสู่ความแก่ และจุดจบของทุกคนก็คือความตายอย่างเดียว^{๓๔๔}

สำหรับคำว่า ความตาย หรือการตายในทางพระพุทธศาสนาใช้คำว่า ขนธานํ เกโธ (การแตกแห่งขันธ์ทั้งหลาย) หรือ กายสส เกทา (ความแตกแห่งร่างกาย) กเขวรสส นิเกโข (การทอดทิ้งซากศพ) หรือชีวิต นิทรียสส อปุจเฉโท (ความขาดอินทรีย์คือชีวิต) ซึ่งก็หมายถึง การสิ้นสุดชีวิตหรือการจบลงของช่วงระยะเวลาที่จะมีชีวิตอยู่นั่นเอง ส่วนพระสารีบุตรได้กล่าวถึงการตายว่า

^{๓๓๘} สัมภาษณ์ รศ.อุดม บัวศรี, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๓๓๙} พระอริยานวัตร (อารีย์ เขมจารี), สุปณณาคชาต, หน้า ๒๖.

^{๓๔๐} สุณณ สมจิตศรีปัญญา, ท้าวกำกาดำ, หน้า ๓๒.

^{๓๔๑} สัมภาษณ์ พระศรีญาณวงศ์ ป.ธ.๙ ดร., เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๓๔๒} สัมภาษณ์ ดร.อติเทพ ผาหา, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๓๔๓} คณาจารย์แห่งโรงพิมพ์เลียงเชียง, คู่มือสำหรับนักเรียนนักธรรมและธรรมศึกษาชั้นตรี, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลียงเชียง, ๒๕๓๕), หน้า ๒๘.

^{๓๔๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่๑๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๑๕๐-๑๕๑.

ผู้ตายไม่ว่าจะเป็นมนุษย์หรือสัตว์ทั้งสังขารคือลมหายใจเข้าออกก็ดับไป วชิสังขารคือวิตกวิจารณ์ หรือ ความตรึกความตรองก็ดับไปและจิตสังขาร (สัญญาและเวทนา) คือความกำหนดได้หมายรู้ หรือ ความรู้สึกก็หมดไป อายุก็สิ้นไอรุ่น คือไฟที่เกิดแต่กรรมก็สงบ อินทรีย์ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ก็แตก ทำลายไป^{๓๔๕} โดยความสิ้นสุดของอายุนั้นหากพิจารณาจากหลักการที่ปรากฏในคัมภีร์ พระพุทธศาสนาเราจะพบว่ามียุ ๓ ประการ คือ (๑) การสิ้นสุดของอายุนั้นเนื่องมาจากผลบุญกรรม ช่วงอายุถูกกำหนดมาว่าจะอยู่ได้กี่ปีเมื่ออยู่ครบกำหนดก็ต้องตายหรือช่วงการมีชีวิตก็จะสิ้นสุดลง (๒) การสิ้นสุดอายุเนื่องจากการทำกรรมแล้วกรรมมาตัดรอน (๓) การสิ้นสุดของอายุนั้นเนื่องมาจาก อุบัติเหตุ

ส่วนในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า แต่เพราะที่เกิดแล้วต้องตายเป็นเที่ยงแท้ เพราะเหตุนี้ สัตว์นี้ตั้งแต่กาลที่เกิดก็ย่อมเดินบ้ายหน้าต่อความตาย มิได้หวนกลับแม้สักหน่อยหนึ่ง เปรียบดัง พระอาทิตย์ โผล่ขึ้นมาแล้วก็โคจรบ้ายหน้าต่อที่ตกไปทีเดียว มิได้หวนกลับมาแม้สักหน่อยหนึ่ง^{๓๔๖}

ในพระอภิธรรมมัตถวิภาวินีฎีกาได้จำแนกสาเหตุของความตายหรือ มรณูปัตติไว้ ๔ ประการคือ (๑) อายุขยมรณะ ตายเพราะสิ้นอายุ หมายถึง สัตว์ทั้งหลายต้องตายโดยสิ้นอายุ เพราะ สัตว์ทุกชนิดย่อมจะมีชีวิตอยู่ภายในขอบเขตของอายุขัย (๒) กัมมิกขยมรณะ ตายเพราะสิ้นกรรม หมายถึง การที่สัตว์ทั้งหลายเกิดขึ้นมาและเป็นไปต่างๆ นานา นั้นอาศัยกำลังของกรรมหล่อเลี้ยงหรือ สนับสนุนไว้ หากหมดกำลังของกรรมเมื่อใดผู้นั้นก็จะถึงแก่การตาย (๓) อุภยิกขยมรณะ ตายเพราะสิ้น อายุ และสิ้นกรรมทั้งสอง หมายความว่า บุคคลถึงแก่การตายด้วยเหตุทั้งสอง คือ สิ้นอายุ แก่เฒ่า อายุ มาก ร่างกายก็หมดกำลังที่จะอยู่ต่อไปได้ทั้งกรรมที่สนับสนุนให้คงชีวิตอยู่ก็หมดลงด้วย (๔) อุปัจเจก มรณะ ตายเพราะอุบัติเหตุ หมายถึง การตายของผู้มีอายุยังไม่ครบกำหนด หรือ ยังไม่ถึงอายุขัย และ ยังไม่สิ้นกรรม แต่ผู้นั้นมาเสียชีวิตลงก่อน ตายแบบปัจจุบันทันด่วน ด้วยความประมาท ด้วยอุบัติเหตุ ต่างๆ^{๓๔๗}

จากการกล่าวมาจะพบว่า ในทัศนะทางพระพุทธศาสนาได้ถือว่า ความตาย คือ จุดสิ้นสุดของชีวิตหรือของอายุ เมื่อเกิดมามีอายุแล้ว ซึ่งถือว่าเป็นจุดเริ่มต้นของชีวิตหรืออายุเมื่อ ดำเนินชีวิตไปได้ระยะหนึ่งก็จะก้าวไปถึงจุดสิ้นสุดของชีวิตที่เรียกกันว่า เป็นปลายทางของชีวิตมนุษย์ หรือสัตว์ก็คือ ความตาย เมื่อความตายมาเยือนหรือมาถึงแล้วคำว่า อายุหรือชีวิตก็จะสิ้นสุดลง ความ สันยาวของอายุนั้นขึ้นอยู่กับระยะเวลาของการดำเนินชีวิตเมื่อดำเนินชีวิตไปถึงที่สุดแล้วอายุก็จะสิ้นไป พร้อมๆ กับความตาย

สำหรับในวรรณกรรมอีสานหลายเรื่องได้กล่าวถึง ท่าทีของสตรีที่มีต่อความตายว่า ความเป็นตายเป็นธรรมดาของชีวิตและเมื่อถึงคราวก็ต้องยอมรับ แต่หากยังไม่ถึงคราวก็ต้องไม่ตัดรอน ชีวิต ดังปรากฏในวรรณกรรมเรื่องจำปาสดัน ตอนนางปทุมมา ถูกพระบิดานำเข้าไปซ่อนไว้ในกลองใบ

^{๓๔๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๕๗/๓๒๔.

^{๓๔๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๔-๕.

^{๓๔๗} คณะกรรมการแผนกตำรา มหามกุฏราชวิทยาลัย, อภิธัมมัตถสังคหบาลี และอภิธัมมัตถ วิภาวินีฎีกา ฉบับแปลเป็นไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๑๙๗.

ใหญ่คนเดียว ส่วนพระบิดามารดาและชาวเมือง ถูกอุ้งยักษ์กินหมดทั้งเมือง นางจึงเกิดความรู้สึก อ่างว้างเดียวดายและเกิดความท้อแท้ในชีวิต นางจึงคิดจะฆ่าตัวตายตามพระบิดามารดาไป แต่อีกใจหนึ่งก็คิดถึงคิตุของพระบิดาที่ว่า อยากจะให้นางมีชีวิตอยู่เพื่อสืบเชื้อสายต่อไป นางจึงเปลี่ยนใจ และอ่อนน้อมขอให้เทวดา ช่วยคุ้มครองในนางรอดปลอดภัย ว่า โอ นอกรรมกูแล้วเวรหลังจูงจ้อง คือชีตายอยู่ห้องเนาแล้วอยู่กลอง ค้อมว่านางจ่มแล้วคิดฆ่าไปมา ชลธาร์ไหลเนตรนองพุ่มหน้า โอนอ กูจักตี ทวงฆ่าตายเสียให้หายส่วงเทาะลือ จิตหนึ่งยังคิดฮอดคำพ่อแม่ด้านโลมเว้าสิ่งกูนั้นนา นางจึงวอนวาน ให้หาคุณพ่อแม่ กับทั้งเทพาด่านด้าวฮักษาเข้าชวนกับทั้งอินทร์พรหมเจ้าสรณณตรัสส่งขอให้ชู ช่วยช่วยปางนี้อย่างนานแต่ทอน ^{๓๔๘} ในเรื่องนี้กล่าวถึงความตายและการวางท่าที่ต่อความตายของสตรี ว่าการฆ่าตัวตายเป็นเรื่องที่ไม่ก่อให้เกิดประโยชน์ แต่การรักษาชีวิตไว้จะเป็นการดีกว่า นอกจากนั้นยังมีคำสอนเรื่องความตายที่สุพรรณโมกขาสอนชาวเมืองและภรรยาของตนว่าความตายมีหลายประเภท ว่า “...อ้านางกุมารีแดนแต่มาถึงชาว ๓ ปลืให้เว้นจาก่า อันข้าสัตว์ตัวน้อย มีต้นว่าฆ่ามดให้ตายทั้งไข กี้ดี ฆ่าแมงวันให้จับหายทั้งลูกกี้ดี ฆ่าแมงดอกให้จับหายกี้ดี ได้ไปสวดเอาสัดตัวน้อย มีกุ้ง หอยเป็น ต้นกี้ดีโตทั้งหลายฝูงนี้เป็นกำอั้นนัก อิตถิอันว่าผู้ยิงทั้งหลายแลได้ธรรค์พกแลตายกับคัพภอันนั้น คือ ว่าลูกตายในห้องกี้ดี แห่แลบตักตายกี้ดี ลูกพันรอกเหเลตตกตายเสียกี้ดี ฝิข้ากินแลตายนั้นกี้ดี เฮือ หล่มไหลไปตายนั้นกี้ดี ข้าเล็กคนใจได้ฆ่าตายกี้ดี เวรฝูงนี้เป็นวิบาก อันได้ข้าสัตว์ตัวน้อยตัวใหญ่ให้จับ หายตายมากนักแล...” ^{๓๔๙} ซึ่งเป็นคำสอนที่มุ่งให้เห็นถึงธรรมชาติของความตายว่าเป็นธรรมชาติของ ชีวิต แม้ว่าจะเป็นความตายที่มาจากสาเหตุที่หลากหลายก็ตาม แต่ที่สุดแล้วความตายก็เป็นคำตอบ ของทุกชีวิตอยู่ดี หรือในวรรณกรรมเรื่องนางนกระจอกที่มองว่าความตายเป็นธรรมชาติของทุกชีวิต แต่การตายพร้อมกับคนที่รักนั้นเป็นสิ่งที่มีความและสวยงามกว่า ดังปรากฏในตอนที่น่างนกระจอกยอม ตายพร้อมลูกตัวเองด้วยความรักว่า แต่นั้นสักกุนาแก้วผิวเมียขานตอบกันแล้วเฮามาตายพ้าพร้อมในนี้ แคฮันนี้แล้วตางให้ดับชีวังเมี้ยนโสตายดอมลูกเฮาแล้วเอยอย่าปาลูกน้อยไปแท่ก่อนกันแท่นออันว่าน กะจอกน้อยผิวเมียมรณาตทั้งลูกน้อยสองเจ้าเล่าตายนั้นแล้ว ^{๓๕๐} หรือในวรรณกรรมเรื่องกำกาคำกี้ เหมือนกันเห็นว่าความตายเป็นเรื่องปกติ ซึ่งในเรื่องความตายนี้กำกาคำได้บอกวากับย่าจำสวน ผู้ปกครองตนเองว่าจะกลัวไปทำไมเรื่องความตาย มันเป็นเรื่องธรรมชาติว่า อันว่าเฒ่าแก่แล้วแซ่วห ล่อนจำพินนี้เด เจ้าสังมากแล้วคำตายดังสาวฮามน้อย ค้อมว่าแล้วเลยหัวอีกแอก ^{๓๕๑} หมายถึงว่า คนเราเกิดมาจนแก่เฒ่าแล้วจะไปกลัวทำไมกับความตาย เพราะความตายเป็นเรื่องปกติ หรือในเรื่อง สุปณณานาคชาดกที่กวีอธิบายความตายของเศรษฐีและภรรยาผู้ทำบุญกุศลว่าเมื่อถึงวาระก็ต้องตาย เพราะการบีบคั้นของเวลาว่า พออายุได้หลายปีเฒ่าแก่ จึงมรมิ่งเมี้ยนกรรมสร้างแต่งทาง ^{๓๕๒} หรือความ ทุกข์ที่เกิดจากการที่พ่อแม่ตายจากสตรีคนนั้นจะต้องยอมรับสภาพของความพลัดพรากดังกล่าว ดัง ปรากฏในวรรณกรรมเรื่องท้าวคำสอนตอนที่กวีพรรณนาถึงสภาพของนางกองสีก่อนที่จะได้มีเป็น ภรรยาของท้าวคำสอนนั้นเป็นคนกำพร้าพ่อแม่ตายหมดนางก็อยู่คนเดียวอย่างทุกข์ทรมานว่า บัดนี้จัก

^{๓๔๘} พระอริยานุวัตร (อารีย์ เขมจารี), จำปาสี่ต้น, หน้า ๓๐-๓๑

^{๓๔๙} พระอริยานุวัตร (อารีย์ เขมจารี), สุพรรณโมกขา, หน้า ๑๑๖.

^{๓๕๐} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, นกกระจอก (ท้าววรกิต นางจันทะจร), หน้า ๑๗-๑๘.

^{๓๕๑} สุภณ สมจิตศรีปัญญา, ท้าวกำกาคำ, หน้า ๒๑

^{๓๕๒} พระอริยานุวัตร (อารีย์ เขมจารี), สุปณณานาคชาดก, หน้า ๒๓.

กล่าวถึง ญิงหมอดไส้พ่อแม่ตายเสียตั้งแต่ตัวเดียนางบ่มีเฮือนย้าวตองตอยสิ้นผีนเดียวขาด่องครันว่า
ทุกคำเข้าขอเข้าเพิ่นกิน ^{๓๕๓}

จากการกล่าวมาทั้งหมดจะพบว่า สตรีอีสานนั้นได้รับการบ่มเพาะองค์ความรู้เรื่องของการความตายมาเป็นอย่างดีและมีการวางใจต่อความตายว่า (๑) เป็นธรรมดาของชีวิต (๒) ทุกคนจะต้องพบเจอ (๓) เป็นสิ่งที่ต้องวางใจให้ได้ต่อความตายนั่น คือไม่เศร้าโศก (๔) ต้องไม่กลัวต่อความตายหรือไม่รำไรถึงความตายที่จะมาถึง (๕) ความตายเพื่อคนที่รักเป็นสิ่งที่สวยงาม เช่น กรณีของนางนกกระจอกและนางอ้วที่ตายเพื่อความรัก จะเห็นว่ามิติของการรับรู้เรื่องความตายของสตรีอีสานนั้นมีความลุ่มลึกเป็นอย่างยิ่งเพราะถึงขนาดที่สามารถจะ (๑) ยอมรับความตายได้ (๒) ไม่กลัวต่อความตาย (๓) ตายเพื่อคนรักได้ นั่นถือว่าเป็นสิ่งที่หาได้ยาก และคำสอนเรื่องนี้หรือบทบาทของสตรีอีสานในเรื่องของความตายนี้อยู่เป็นเครื่องยืนยันว่า ผู้ที่ศึกษาเรื่องบทบาทสตรีในวรรณกรรมอีสานย่อมทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจในเรื่องของความตายได้เป็นอย่างดี ^{๓๕๔} นอกจากนี้ ยังสามารถที่จะวางใจต่อความตายในมุมที่เป็นประโยชน์ต่อการดำเนินชีวิตได้ ^{๓๕๕} หรือที่สุดก็สามารถอุทิศชีวิตของตนเองเพื่อความดีงามอันเกิดจากความรักได้โดยไม่มี ความเสียดายในชีวิต ^{๓๕๖} หรือไม่มีความเศร้าโศกต่อความตายด้วยการยอมรับและทำใจต่อปัญหาของความตายได้ ^{๓๕๗} เพราะปัญหาของความตายที่มีต่อการดำเนินชีวิตของผู้คนในยุคปัจจุบันก็คือ ความกลัวต่อความตาย ความเศร้าโศกที่ไม่มีขอบเขตจำกัดต่อความตายที่เป็นอุปสรรคหรือเข้ามาพราดสิ่งทีรักไปจากตัวเองทำให้เกิดความทุกข์ ดังนั้น การวางท่าทีต่อความตายได้นั้นถือว่าเป็นสิ่งที่ดีและเป็นประโยชน์มากกว่าที่จะเป็นโทษ ^{๓๕๘} ดังนั้น การรับรู้เรื่องความตาย การวางท่าทีต่อความตาย รวมถึงการปฏิบัติต่อความตายได้อย่างเข้าใจถือว่าเป็นสิ่งที่ดีและมีคุณค่าต่อการดำเนินชีวิตในสังคมนี้ได้

(๕) ด้านความกตัญญูเวทีย

สำหรับประเด็นที่เป็นเรื่องที่ถือว่าเป็นจุดที่แสดงให้เห็นถึงบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานที่มีต่อการส่งเสริมคุณธรรมและจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนาได้ดีและชัดเจนมากที่สุดก็คือ ประเด็นเรื่องความกตัญญู เพราะความกตัญญูนั้นถือว่าเป็นหัวใจสำคัญของการบ่งบอกถึงอัตลักษณ์ของสตรีในวรรณกรรมอีสานรวมถึงสตรีอีสานโดยทั่วไป เนื่องจากความกตัญญูทเวทียนี้เป็นสิ่งที่มีการสอนกันมากในวรรณกรรมอีสานเกือบทุกๆ เรื่อง ซึ่งคำว่ากตัญญูนั้นหมายถึง ผู้รู้ซึ่งอุปการะอันบุคคลอื่นมาแล้วแก่ตน หรือผู้มีปิตุธิ์ซึ่งอุปการะอันบุคคลอื่นทำแก่ตน หรือผู้รู้ซึ่งอุปการะอันบุคคลอื่นมาแล้วแก่หรือผู้รู้คุณท่าน ส่วนคำว่ากตเวทีย แปลว่า ยังบุคคลให้รู้ซึ่งอุปการะอันบุคคลอื่นทำแล้วแก่ตน, ยังบุคคลให้รู้ซึ่งคุณอันบุคคลทำแล้วแก่ตน, ผู้ประกาศซึ่งอุปการะอันบุพการีชนทำแล้ว, ผู้ตอบแทนอุปการะของท่าน, ผู้ตอบแทนอุปการคุณของท่าน, ผู้สนองคุณท่าน, ผู้ตอบแทนคุณท่าน เมื่อนำมารวมกันเป็นคำว่า “กตัญญูกตเวทีย” หมายถึง บุคคลผู้รู้คุณท่านและตอบแทนคุณท่าน, ฯลฯ

^{๓๕๓} พรชัย ศรีสารคาม, *ท้าวคำสอน*, หน้า ๒๓.

^{๓๕๔} สัมภาษณ์ รศ.ดร.โสวีย์ บำรุงภักดิ์, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๓๕๕} สัมภาษณ์ พระศรีญาณวงศ์ ป.ธ.๙ ดร., เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๓๕๖} สัมภาษณ์ รศ.อุดม บัวศรี, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๓๕๗} สัมภาษณ์ ดร.แสวง นิลนามะ, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๓๕๘} สัมภาษณ์ รศ.ดร.สมชัย ศรีนอก, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

ในภาษาไทยตัดพุดเฉพาะกตัญญู แต่ก็ยังมีความหมายถึง กตเวทิตัวด้วย^{๓๕๙} ส่วนความหมายตาม พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน คำว่า กตัญญู หมายถึง รู้อุปการะที่ท่านทำให้, (ผู้) รู้คุณท่าน เป็นคำคู่กันกับ กตเวทิต์ และได้ให้ความหมายของคำว่า กตเวทิต์ ว่า (ผู้) สนองคุณท่าน, เป็นคำคู่กันกับ กตัญญู^{๓๖๐} นอกจากนั้นคำว่ากตัญญูกตเวทิต์ยังหมายถึง คนที่รู้อุปการคุณที่คนอื่นทำให้ตน ส่วนกตเวทิต์ หมายถึง คนที่รู้แล้วและตอบแทนคุณท่านด้วย^{๓๖๑} คำว่า “กตัญญู” หากแปลเอาความทางปฏิบัติแล้ว หมายถึง “เห็นคุณท่าน” คือเห็นด้วยใจด้วยปัญญา คำว่า กตเวทิต์ แปลตามตัวหมายถึงการประกาศคุณ หรือการทำให้เป็นที่รู้จักให้ปรากฏขึ้นแต่หากแปลเอาความตามภาษาไทยหมายถึงการตอบแทนคุณ^{๓๖๒}

กล่าวโดยสรุป ความกตัญญู เป็นการกระทำความดีอย่างหนึ่งที่พึงปรารถนาของทุกคน ผู้ที่มีความกตัญญู ย่อมจะทำตนเองให้มีความสุขและทำผู้อื่นให้มีความสุขด้วย จากการศึกษาพบว่า พระพุทธศาสนากล่าวยกย่องบุคคลที่มีความกตัญญู และให้ความสำคัญต่อบุคคลผู้มีความกตัญญูว่าเป็นบุคคลที่หาได้ยากในโลก พระพุทธองค์ตรัสว่าบุคคลที่หาได้ยากมี ๒ จำพวก^{๓๖๓} ได้แก่ (๑) บุพพการี ผู้ทำอุปการะก่อน (๒) กตัญญูกตเวทิต์ ผู้รู้อุปการะที่เขาทำแล้วและตอบแทน ซึ่งบุพพการีบุคคลกับ กตัญญูกตเวทิต์บุคคล คือบุคคลที่มาคู่กันเสมอ เพราะมีผู้ทำอุปการะก่อน^{๓๖๔} จึงมีผู้รู้อุปการะที่ท่านทำแล้วและตอบแทน^{๓๖๕} และเป็นบุคคลที่หาได้ยาก เพราะว่าหมู่สัตว์ส่วนใหญ่ถูกอวิชชาครอบงำยากที่จะมองเห็นคุณค่าของบุคคลอื่นได้^{๓๖๖}

จากการศึกษาในเรื่องบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานมาทั้งหมดจะพบว่าสตรีอีสานล้านช้างนั้นถือว่าเป็นผู้ที่มีความกตัญญูกตเวทิต์เป็นที่ตั้ง ดังปรากฏในเรื่องนกกระจอกที่นางจันทจรไม่ยอมพุดคุยกับพระราชบิดาตัวเองนั้นไม่ได้หมายความว่านางไม่รักและโกรธพ่อ แต่เพราะกรรมที่นางได้อธิษฐานไว้ในชาติปางก่อนจึงทำให้นางไม่พุดกับใครต่อมาเมื่อทำวรรกิตได้มาทำให้นางพุดได้แล้วนางก็ยอมแต่งงานกับทำวรรกิตทันทีเพื่อแสดงความกตัญญูต่อบิดาที่วางพนันกับชาวเมืองว่าใครก็ตามที่ทำให้บุตรสาวตัวเองพุดได้จะได้แต่งงานกับนางทันที^{๓๖๗} หรือในเรื่องจำปาสีตันตอนท้าวเพชรราชทรงชวนนางปทุมเกสรไปอยู่ด้วยและไปกราบลาพระภุชยะ พระภุชยะได้อวยพรและสอนเรื่องความกตัญญูว่าอย่าได้ละชาติเชื้อพงศ์เผ่าเหล่าสกุลมันบ่เป็นมุงคูลสืบไปภายหน้า^{๓๖๘} หมายความว่าจะไปอยู่ที่ไหนก็

^{๓๕๙} พันตรี ป. หลงสมบุญ, พจนานุกรม มคอ-ไทย, (กรุงเทพมหานคร : อาทรการพิมพ์, ๒๕๔๐), หน้า ๑๖๓-๑๖๔.

^{๓๖๐} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕, (กรุงเทพมหานคร : อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๙), หน้า ๕.

^{๓๖๑} ปิ่น มุกกันต์, แนวการสอน ตามหลักสูตรนักรธรรมชั้นตรี, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๑๔), หน้า ๑๘๑.

^{๓๖๒} ปิ่น มุกกันต์, แนวการสอน ตามหลักสูตรนักรธรรมชั้นตรี, หน้า ๕๐.

^{๓๖๓} อ.ติ. (ไทย) ๒๐/๑๒๐/๑๑๔.

^{๓๖๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๑๓๙.

^{๓๖๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒.

^{๓๖๖} มงคล. (บาลี) ๒/๓๖๓/๒๗๖.

^{๓๖๗} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, นกกระจอก (ท้าววรกิต นางจันทจร), หน้า ๓๕.

^{๓๖๘} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, จำปาสีตัน, หน้า ๕๘๖

ตามไม่ควรสืมชาติเชื้อผ้าสกุลให้กลับมาเยี่ยมดูแลบ้างเพราะการสืมบุญคุณคนนั้นย่อมไม่เจริญ หรือปรากฏในวรรณกรรมเรื่องกำกาดำตอนนางลนถูกบิดาถามว่าถ้าให้แต่งงานกับกำกาดำจะแต่งงานก็ตอบตามเป็นจริงด้วยความเคารพในบิดาของตนเองว่า อันว่าพระพ่อให้อาหาหั้นได้เมื่อได้แม่นว่าพ่อหากให้อาหมานนั้นมิชินหนีหลักได้แล้ว แม่นว่าพ่อให้ข้อยอาหาหั้นตามเจ้าบ่อขึ้นพ่อเอ๋ย ^{๓๖๙} หมายถึงว่านางลนนั้นมีความเคารพและกตัญญูต่อบิดามาก เมื่อบิดาให้แต่งงานกับใครนางก็ไม่ขัดขึ้น เพราะรู้ในคุณของบิดาว่าเป็นผู้ซบเลี้ยงตนเองมา หรือในวรรณกรรมอีสานเรื่องสุพรรณานาคชาดกนั้น มีคำสอนเรื่องความกตัญญูที่เกี่ยวข้อกับความรักและการตอบแทนบุญคุณของผู้ที่เป็นบุพการีของตน ในกรณีของนางลนที่เมื่อแม่จะหาสามีให้คือสุพรรณานาคคน นางก็ยอมรับด้วยดีเพราะถือว่าแม่เป็นแม่ ว่า ลนเอ๋ยลนลูกหอนคิอยากได้เป็นผัวมีงัเทียมสอง บ่นอ เอามาเป็นสามีโกนังนอนเทียมซ้อน นางลนหล้าจากความดอมแม่ ลูกบ่ขัดขึ้นเที่ยงแท้จอมเจ้าแม่คิง ประสงค์ให้ลูกกล่อมกลิ้งเสียงฮ่มชายแข็ง ลูกบ่มีขึ้นขัดท้อไยของน้อย แม่เอ๋ย ลูกนี้หากมีคนโตเนื้อแต่หัวใจอยู่นำแม่ ลูกบ่มีขึ้นขัดเที่ยงแท้จอมเจ้าแม่คิง แม่เอ๋ย ^{๓๗๐} หรือในวรรณกรรมเรื่องท้าวคำสอนตอนนางกองสีพูดกับท้าวคำสอนว่าหากเลือกนางเป็นภรรยา นางจะดูแลด้วยดีด้วยความสำนึกในบุญคุณที่ตกลงปลงใจเลือกนางว่า ครั้นว่าบาคราญท้าวประสงค์ชมกลิ้งกลืนเสียงนี้กับขึ้นขัดได้ตามเจ้าซิผดผายแท้แล้วแม่นว่าเจ้าประสงค์ชมก็บ่ทำให้ข้อยบ่ระบัดข่มื้อตัวข้อยกับขึ้นอายเฮย ^{๓๗๑} จะเห็นว่านี่ก็เป็นอีกมุมมองหนึ่งของความกตัญญูที่นางกองสีพูดกับท้าวคำสอนว่าอย่างไรเสียหากเลือกนางนางก็จะตอบแทนในบุญคุณของท้าวคำสอนครั้งนี้ เพราะที่ผ่านมานางเป็นกำพราได้รับความรักมากในการเป็นอยู่มาก หรือในวรรณกรรมเรื่องนางผมหอมตอนที่นางจะพาลูกไปตามหาพ่อที่เป็นช่างในป่า นางได้กราบลาแม่และได้กล่าวถึงบุญคุณของแม่เอาไว้ว่า เมื่อนั้น นางขานเอื่อยมาไปสั่งมารดาจอมหัวเอ๋ย อยู่ดีเด้อเจ้าเผื่อว่าข้าจักเดิน ประเทศด้าว นำพ่อฤๅษะโร ก่อนแล้วขอพร ดอมมารดา อย่ามีมาห้ามอันหนึ่งขออย่าให้ มีเวรฮ้าย ปาปึงบังเบียด แต่เดคุณพระแม่ มีหมื่นชั้น นำคำข้อยชู แต่ถ้อน ^{๓๗๒} หรือในวรรณกรรมเรื่องขุนทิงที่กล่าวถึงสตรีที่แสดงความกตัญญูต่อพ่อแม่ ซึ่งถือว่าเป็นการสร้างสรรค์ต่อชนบทรธรรมนิยม ที่บุตรธิดาจักต้องทำกันเอาไว้ว่า แต่นั้นบุพิตระให้อำคาเถิงพ่อยอแผ่นพื้น ดินเจ้าใส่หัวท้าวระทวยน้อมองค์ธูลักมกราบพระบาท เจ้าจอมน้อยอ่อนหวาน ^{๓๗๓}

จากการกล่าวมาทั้งหมดจะพบว่า การแสดงออกซึ่งความกตัญญูทเวทียของสตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นถือว่าเป็นแบบอย่างให้ผู้อ่านหรือผู้ศึกษาได้มีสำนึกในความกตัญญูได้ เนื่องจากว่าความกตัญญูนั้นเป็นเครื่องหมายของคนดี คนที่ได้รับการยอมรับจากสังคม ^{๓๗๔} หรือเป็นผู้ที่มีความดีที่สังคมยอมรับ ดังนั้น คนอีสานจึงให้ความสำคัญกับความกตัญญูมาก โดยเฉพาะความกตัญญูกับผู้ที่มีพระคุณ ^{๓๗๕} ซึ่งไม่ได้หมายถึงเฉพาะคนที่เป้นบิดามารดาเท่านั้นแต่หมายถึงผู้ที่มี

^{๓๖๙} สุภณ สมจิตศรีปัญญา, ท้าวกำกาดำ, หน้า ๓๓.

^{๓๗๐} พระอริยานุวัตร (อารีย์ เขมจารี), สุพรรณานาคชาดก, หน้า ๒๔.

^{๓๗๑} พรชัย ศรีสารคาม, ท้าวคำสอน, หน้า ๓๒.

^{๓๗๒} ปรีชา พิณทอง, นางผมหอม, หน้า ๗๔.

^{๓๗๓} พิฑูล มลิวัลย์, ขุนทิง, หน้า ๙๗.

^{๓๗๔} สัมภาษณ์ พระศรีญาณวงศ์ ป.ธ.๙ ดร., เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๓๗๕} สัมภาษณ์ รศ.อุดม บัวศรี, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

พระคุณกับคนเราทุกๆ ไป และเมื่อกล่าวถึงกลุ่มสตรีก็จะพบว่าสตรีหรือผู้หญิงอีสานนี้จะมี ความกตัญญูเป็นที่ตั้งรวมถึงการให้คุณค่าและการยอมรับกับคนที่มีความกตัญญูและรังเกียจคนที่ไม่มี ความกตัญญู^{๓๗๖} โดยเฉพาะความกตัญญูต่อพ่อแม่ หรือสามี เพราะสองคนนี้จะมิลกับชีวิตของสตรีอีสาน มาก^{๓๗๗} ในวรรณกรรมอีสานถือว่านิทานแต่ละเรื่องนั้นมุ่งเน้นเรื่องความกตัญญูเป็นหลัก แม้ว่าบาง เรื่องจะเป็นเรื่องที่พูดถึงบทบาทของผู้ชายก็ตาม ความกตัญญูถือว่าเป็นคุณธรรมหรือจริยธรรมที่เป็น แก่นของเรื่องโดยทีเดียว^{๓๗๘} เนื่องจากผู้ที่เป็นกวีนั้นมุ่งที่จะให้อ่านที่เป็นสตรีได้เข้าใจในบทบาทของ สตรีว่าควรแสดงออกซึ่งความกตัญญูอย่างไร เช่น การแสดงออกด้วยการไหว้ กราบ สวมมาสามีด้วยความ เคารวะนี่ถือว่าเป็นรูปแบบที่แสดงของถึงความกตัญญูทเวทีของสตรีอีสานได้อย่างหนึ่ง^{๓๗๙} เช่น บทบาทนางก่องสี บทบาทนางจันทกร บทบาทของนางลุนในกำกาดำ หรือนางลุนในสุพรรณานาค ชาดก หรือบทบาทนางแตงอ่อน นางผมหอม เป็นต้นล้วนเป็นตัวละครที่เป็นหลักในเรื่องของการ แสดงออกถึงความกตัญญูต่อบิดามารดาหรือผู้มีพระคุณแทบทั้งสิ้น ซึ่งความกตัญญูนี้ ถือว่าเป็นสิ่งที่ เป็นแบบอย่างที่น่าปรากฏในบทบาทของสตรีวรรณกรรมอีสานนั่นเอง

(๖) ด้านความมีเมตตา

สำหรับประเด็นต่อไปที่จะต้องนำมาศึกษาคือประเด็นที่เกี่ยวข้องกับบทบาทสตรีใน วรรณกรรมอีสานที่มีผลต่อการส่งเสริมความมีเมตตา ซึ่งจากการศึกษาวรรณกรรมอีสานมาทั้งหมดจะ พบว่า สตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นในบทบาทของความเป็นมารดาหรือแม่และในบทบาทของภรรยา นั้นย่อมถือว่าเป็นผู้ที่มีเมตตาเป็นที่ตั้ง หรืออาจจะกล่าวได้ว่าบทบาทของสตรีอีสานในวรรณกรรมนั้น จะต้องเป็นผู้ที่มีเมตตาเป็นพื้นฐานของสภาพจิต ซึ่งหากพิจารณาจากหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา จะพบว่า คำว่า เมตตา หมายถึง “ความรักใคร่ กิริยาที่นำใคร่ ภาวะที่รักใคร่ เมตตาเจโตวิมุตติ นี้ เรียกว่า เมตตา”^{๓๘๐} ในบางแห่งก็เพิ่มคำว่า “ในสัตว์ทั้งหลาย” เข้ามา ซึ่งเมื่อนำมาเพิ่มกับคำเดิมที่มี อยู่แล้วก็จะได้ว่า “ความรักใคร่ กิริยาที่รักใคร่ ภาวะที่รักใคร่ในสัตว์ทั้งหลาย เมตตาเจโตวิมุตติ นี้เรียกว่า เมตตา”^{๓๘๑} และเรียกจิตที่ประกอบด้วยสภาวะดังกล่าวนี้ว่า เป็นจิตที่ประกอบด้วยเมตตา สอดคล้องกับอรรถกถาที่ได้ให้ความหมายเอาไว้ว่า เช่น “ชื่อว่า เมตตา เพราะอรรถว่ารักใคร่ อธิบาย ว่า ผูกเยื่อใย ชื่อว่า เมตตา เพราะความเจริญเป็นไปในมิตร หรือความเจริญนั้นเป็นไปต่อมิตร”^{๓๘๒} “ความมีไมตรี กิริยาที่รัก ความเป็นผู้มีความรัก ความเอ็นดู กิริยาที่เอ็นดู ความเป็นผู้เอ็นดู ความ แสวงหาประโยชน์ ความอนุเคราะห์ ความไม่พยาบาท ความไม่ปองร้าย ความไม่โกรธ ชื่อว่า เมตตา”^{๓๘๓} “ชื่อว่าเมตตา เพราะมีความเยื่อใย อธิบายว่า ความรัก ชื่อว่า เมตตา เพราะมีความรัก

^{๓๗๖} สัมภาษณ์ รศ.ดร.โสวิทย์ บำรุงภักดิ์, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๓๗๗} สัมภาษณ์ ดร.แสวง นิลนามะ, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๓๗๘} สัมภาษณ์ รศ.ดร.สมชัย ศรีนอก, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๓๗๙} สัมภาษณ์ ดร.อติเทพ ผาหา, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๓๘๐} อภ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๒/๔๘๕.

^{๓๘๑} อภ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๒/๔๔๑.

^{๓๘๒} ขุ.อิติ.อ. (ไทย) ๑/๔/๑๔๖.

^{๓๘๓} ขุ.ม.อ. (ไทย) ๕/๒ ๕๙๖.

หรือความเป็นไปแห่งความรัก”^{๓๘๔} “ธรรมชาติไดย่อมสนิทสนม รักใคร่ ฉะนั้นธรรมชาตินั้น ชื่อว่า เมตตา อธิบายว่า ย่อมเสน่หา อีกอย่างหนึ่ง ความว่า ชื่อว่า เมตตาเพราะรักใคร่ เยื่อใย ยินดีในสัตว์ ทุกจำพวก”^{๓๘๕}

สำหรับคำสอนเรื่องเมตตานี้ถือว่าเป็นหลักคำสอนที่สำคัญหลักธรรมหนึ่ง ในแง่คุณธรรมจริยธรรมเนื่องจากเป็นพื้นฐานที่สำคัญของการอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุขได้ ในอรรถกถา กล่าวว่า “บุคคลผู้มีปฏิตอยู่ด้วยเมตตา ย่อมเป็นที่รักของสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง เป็นผู้ไม่กำเริบเพราะความเพียร ด้วยเหตุดังกล่าวนี้ บุคคลนั้นจึงเป็นอันมงคลนี้รักษาคุ้มครอง”^{๓๘๖} หมายความว่า ความรัก ความปรารถนาดีที่มีมนุษย์มีต่อบุคคลอื่น สัตว์อื่นนี้จะช่วยรักษา และคุ้มครองให้โลกเกิดความสงบสุข เพราะอำนาจความรักจะทำให้ไม่มีการเบียดเบียนซึ่งกันและกัน

สำหรับประเด็นเรื่องบทบาทสตรีในวรรณกรรมอีสานที่ส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมเรื่องความเมตตา ตามแนวทางของพระพุทธศาสนานั้นจะพบว่า เมื่อพิจารณาจากกรอบของเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับบทบาทของสตรีอีสานในวรรณกรรมอีสานแต่ละเรื่องจะพบว่า สตรีอีสานนั้นโดยมากเป็นผู้ที่มีจิตใจดีงาม มีจิตใจอ่อนโยนและมีเมตตา คือ มีความรักและสงสารต่อผู้อื่นไม่ทำลายหรือทำร้ายผู้อื่น ดังปรากฏในวรรณกรรมเรื่องกำกาคำ กรณีของย่าจำสวน หรือคุณยายที่ทำหน้าที่ดูแลสวนดอกไม้ให้กับพระราชา ซึ่งนางได้เมตตารับเลี้ยงดูกำกาคำที่ถูกแม่ใจร้ายลอยแพมา ย่าจำสวนก็เก็บมาเลี้ยงด้วยความเมตตา ดังปรากฏในข้อความว่า แต่นั้นยายก็เอาไปไว้เสาชะเย็นใต้ล่าง มึงก็อยู่นั่นอ่อนบัก เหวฮ้ายอย่าหนีแท้ตาย แต่นั้นยายก็ยอแยงขึ้นเมื่อเฮียนเฮาสืบ ได้เข้าบ้านมาให้แก่บา กับทั้งอาหารพร้อมของกินหมกไก่ กับทั้งปลาปิ้งมาให้แก่บามึงก็กินเสียอ่อนบักเวยเอยให้นั้นอ้มมึงอ่อน กินอ้มแล้วนอนนี่ เกียกขี้ดินนี้อ่อน แต่นั้นกาดำน้อยกินยาแล้วย่า น้ำฮูบนิ้วมือล้างสวสสี กินเข้าแล้วจิตใจว่า ย่า บากี้ อ้อดๆ เว้าจาเฒ่าอีย่ายาย^{๓๘๗} ซึ่งแสดงให้เห็นว่าย่าจำสวนนั้นเป็นคนที่มีเมตตาอย่างมากที่ไม่เห็นแก่ความยากลำบาก อุทิศส่ส่เลี้ยงกำกาคำไว้ด้วยความรักและความเมตตาสงสารที่เป็นกำพร้ามา ซึ่งความเมตตาของย่าจำสวนนี้มีมากขนาดยอมเอาชีวิตเข้าแลกด้วยการยอมไปสู่ขอลูกสาวให้กับกำกาคำ ซึ่งถือว่าเป็นการกระทำที่อุกอาจมากที่กล้าไปขอลูกเจ้าเมืองให้กับกำกาคำ แต่เพราะนางมีเมตตานางจึงได้รับปากและได้ไปขอลูกสาวเจ้าเมืองตามที่กำกาคำร้องขอ^{๓๘๘} หรือปรากฏในวรรณกรรมเรื่องนงกระจาบ กรณีย่าจำสวนของเมืองนั้นให้ความเมตตากับท้าววรกิตที่เดินทางมาเมืองกาสีเพื่อตามหานางจันทระซึ่งย่าจำสวนก็ให้ความเมตตาให้พักที่บ้านและให้คำแนะนำกับท้าววรกิต อย่างเต็มที่ดังปรากฏในข้อความว่า ท้าวก็ไปพบผัวเือนย่าจำสวนบาคานขอเขาอยู่ด้อมยายเฝ้าหั้นแล้ว^{๓๘๙} แสดงให้เห็นว่าสตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นมีความเมตตาเป็นที่ตั้ง นอกจากนั้นยังพบในวรรณกรรมเรื่องนางแตงอ่อนนั้นมีอยู่ในตอนที่นางแตงอ่อนได้กลับมาอยู่กับท้าวมหางษ์แล้วได้หารือท้าวมหางษ์ว่าผู้ที่มีความผิดกรณีที่ได้ใส่ความนางจนนางต้องหนีออกจากเมืองไปได้รับความลำบากนั้น คนที่มีโทษหนักให้

^{๓๘๔} พ.จุฬ.อ. (ไทย) ๖/๖๗๐.

^{๓๘๕} พ.ปฎิ.อ. (ไทย) ๗/๑/๒๔๓.

^{๓๘๖} พ.ชา.อ. (ไทย) ๓/๕/๙๕๒.

^{๓๘๗} สุภณ สมจิตศรีปัญญา, ท้าวกำกาคำ, หน้า ๒๓.

^{๓๘๘} สุภณ สมจิตศรีปัญญา, ท้าวกำกาคำ, หน้า ๓๔.

^{๓๘๙} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, นกกระจอก (ท้าววรกิต นางจันทระ), หน้า ๒๐.

ลงโทษหนักแต่คนที่มีโทษเพียงเล็กน้อยที่ถูกจำขังนั้นสมควรที่จะต้องได้รับการให้อภัยและปล่อยตัวไป
ดังปรากฏในข้อความว่า

มือนึง พระจึงถามยอดแก้ว องค์เอกพระยาธรรม
นำความหลังมา กล่าวถามบาท้าว
อันว่า ผู้คนใบ้ ในมารผิดพลาด
ที่จับขังผูกไว้ สิททำแท้งสิ่งใด ลูกเอ๋ย
แต่นั้น ราชเจ้า พระยาธรรมเว้าพ้อ
บ่ควรทำทำฮ้าย หลายแท้งแก่เขา
ลูกก็กลัวเวรต้อง ภายหลังเป็นบาป
ขอให้ยกทำให้ คนใช้สูกุนั้นท่อน
พวกไพร่บ้าน ให้แก่ปล่อยไปเสีย
เหลือแต่ไอยะกาโง่ พรานางทั้งห้า
กับทั้งแสนเมืองพร้อม ขุนพลผู้ใหญ่
ขังผูกไว้ จนเท่าอายุตาย
ส่วนพวกไพร่น้อย ปลดปล่อยเขาไป
เหลือคนจัญไร ผูกขังมันไว้^{๓๙๐}

การที่นางแดงอ่อนได้ทำเช่นนี้ ก็แสดงให้เห็นถึงสภาพจิตใจของนางแดงอ่อนว่า
เป็นผู้ที่ความเมตตาอ่อนโยนให้อภัยไม่คิดจองเวรหรือสร้างกรรมต่อไป เพราะคนเรานั้นอาจจะม
ผิดพลาดได้ การให้อภัยคนที่ผิดพลาดไปนั้นถือว่าได้บุญและเป็นการให้อภัยทานคือการไม่ถือผิดแก่คน
ที่ผิดไปยอมเป็นเรื่องที่ดี นอกจากนั้นยังพบเรื่องความเมตตาในวรรณกรรมเรื่องจำปาสดันในตอน
ที่ตายายจำสวพบสีกุมาร จึงนำมาเลียงไว้ด้วยความเต็มใจและดีใจ ที่ได้ลูกมาสืบสกุลดังปรากฏใน
ข้อความว่า

แต่นั้น ตายายเฒ่า ทั้งสองฟ้าวฟัง
ก็จึ่งหย้าข้าวป้อน ทั้งน้ำล่องลงนั้นแล้ว
ท้าวก็ออกอดให้ ทั้งสีกุมาร
สองตายาย เฮียกขวัญโลมเว้า
สองก็ยินดีदान ประโลมกันชมชื่น
อันนี้ ฮ้อยว่าแม่นอินทร์ส่งให้ เฮาแท้เที่ยงจริงเฒ่าเอ๋ย^{๓๙๑}

หมายความว่าอย่าจำสวเห็นสีกุมารแล้วก็บอกกับสามีว่าเลียงไว้เถอะเพื่อเอาบุญเราก็
ไม่มีลูกการที่ได้กุมารทั้งสี่มาเลียงไว้ก็นับว่าเป็นบุญอย่างยิ่งทีเดียว ซึ่งนี้ก็ถือว่าเป็นความเมตตาของ
สตรีในวรรณกรรมอีสานอีกอย่างหนึ่ง นอกจากนั้นเราจะพบว่าการที่สตรีอีสานจะมีความเมตตาสงสาร
ได้นั้นจะต้องมีการขัดเกลาจากสามีหรือสังคมที่บ่มเพาะให้สตรีได้มีแง่คิดในเรื่องของการเป็นคนที่มี
จิตใจเมตตาต่อผู้อื่นก็คือการที่คนในสังคมเป็นคนที่มีศีลมีธรรม เช่น สามี พ่อ ญาติพี่น้องเป็นที่

^{๓๙๐} เดชวโรภิกขุ (อินตา กรวิวงศ์), รวมนิทานพื้นบ้านอีสาน ชุดที่ ๖ นิทานพญากวางคำ นิทาน
ท้าวอี้ นิทานนางแดงอ่อน, หน้า ๑๘๘.

^{๓๙๑} พระอริยานุวัตร (อารีย์ เขมจารี), จำปาสดัน, หน้า ๙๑

ศีลธรรมรักษาศีลให้ท่าน และเจริญภาวนาย่อมเป็นสิ่งที่ย่อมเพราะความเป็นคนที่มีเมตตาได้ เช่น กรณีของเศรษฐีที่ทำบุญอุทิศโดยปกติท่านเป็นคนที่มีจิตเมตตาให้ท่านรักษาศีลอยู่ทุกเมื่อเชิวัน ดังปรากฏในข้อความว่า อันว่าเศรษฐีเจ้าอัศาศีลเข้าคำ ศีลแปดพร้อมวันมื่อแต่งท่าน ทุกคำเข้าเพียรแต่งภาวนา หมั่นในกองบุญฮิตครองไปมา^{๓๙๒} เมื่อบุคคลที่เป็นผู้นำเป็นคนเช่นนี้ย่อมส่งผลต่อผู้ที่เป็นบุตรสาว ภรรยาและคนใกล้เคียงให้เป็นคนที่มีจิตใจมีเมตตาตามไปด้วย หรือเมื่อคนในสังคมมีความเมตตาต่อผู้อื่น เช่น ในเรื่องสุพรมหมอกขาว่า เมื่อคนทั้งหลายเขาได้ยินคำปากลูกกำพร้าทุกคตนั้น คนทั้งหลายก็อดุณนามากนัก เจ้าก็เอาเข้าน้ำโภชนะอาหานเอาเที่ยวไปให้กินก็มีแล...”^{๓๙๓} ซึ่งคำว่าอดุณนนั้นก็หมายถึงมีความเมตตาสงสารคนกำพร้าแล้วก็นำข้าวปลาอาหารมาให้คนๆ นั้นกิน การที่สังคมมีเมตตาเช่นนี้ก็ย่อมที่จะเป็นการขัดเกลาให้สตรีอีสานในวรรณกรรมหรือสตรีในสังคมได้เรียนรู้และมีความเมตตาไปด้วย

จากการกล่าวมาทั้งหมดจะพบว่า บทบาทหน้าที่ของสตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นมีส่วนสำคัญในการส่งเสริมในเรื่องของความเป็นผู้ที่มีเมตตา เนื่องจากว่า สตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นล้วนเป็นผู้ที่มีเมตตา และความมีเมตตาก็เป็นสิ่งที่ยอมรับกันในสังคมยุคนั้นว่าเป็นสิ่งที่ดี^{๓๙๔} เมื่อเป็นสิ่งที่ดีก็จะต้องเป็นสิ่งที่มีการอบรมสั่งสอนกันเป็นทอดๆ จากรุ่นสู่รุ่นโดยใช้กรอบของความเป็นผู้มีเมตตาที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานนั้น^{๓๙๕} อนึ่ง ความเป็นผู้มีเมตตานี้ถือว่าเป็นสิ่งที่ได้รับอิทธิพลมาจากหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาโดยตรง การที่สตรีอีสานแสดงบทบาทเช่นนี้ก็เกิดมาจากแรงจูงใจของกวีผู้แต่งหรือประพันธ์วรรณกรรมนี้ขึ้นเพื่อให้เห็นว่า การมีเมตตาที่ดี การรู้จักการให้อภัยก็ดี เป็นสิ่งที่ควรมีและควรได้รับการส่งเสริมให้มากขึ้นในสังคม^{๓๙๖} นอกจากนั้นเราจะพบว่าวรรณกรรมอีสานถูกเผยแพร่ไปในรูปของหมอลำ ซึ่งหมอลำนี้ถือว่าเป็นเรื่องหรือเป็นวัฒนธรรมเฉพาะของชาวอีสานที่มีลักษณะพิเศษก็คือมีการใส่อารมณ์ไปในบทละครหรือเรื่องราวต่างๆ เพื่อให้ผู้ฟังมีอารมณ์ร่วมหรือคล้อยตาม การที่นางเอกมีความเมตตาสงสารนี้จึงถือว่าเป็นเหตุการณ์ที่ทำให้ผู้คนเห็นใจนางเอกหลังจากที่ที่นางเอกถูกทำร้ายมาแล้วเมื่อนางเอกได้รับการช่วยเหลือหรือได้รับการเห็นใจจากพระเอกหรือชาวเมืองแล้ว การแสดงความเป็นเมตตานี้เป็นการย้าให้ผู้ชมมีความชื่นชมในตัวนางเอกมากขึ้น และจะทำให้ผู้คนซึมซับเอาบทบาทของความมีเมตตาไปใช้ได้ง่ายมากขึ้น^{๓๙๗} หรือในมุมของคำสอนจะพบว่ากวีหรือนักประพันธ์พยายามที่จะใช้ความเป็นเมตตาเป็นเครื่องมือสอนให้คนในสังคมอีสานเป็นคนมีเมตตาผ่านตัวละครที่สำคัญของเรื่องคือ (๑) มารดาหรือแม่ของพระเอกหรือนางเอกที่จะต้องมีความรักความเมตตาต่อบุตร เช่น เรื่องนกระจอกที่นางนกแสดงความรักลูกและยอมตายเพื่อลูกได้ หรือในเรื่องนางผมหอมที่นางผมหอมยอมสละตนเองยอมลำบากอยู่ในป่า เพื่อให้ลูกสบายคือเพื่อให้ลูกได้อยู่ในวังกับสามีที่ถูกนางผีเปรตปลอมตัวเป็นนางเข้าไปอยู่กับสามีนาง หรือในเรื่องสุปณนาคชาดกที่กล่าวถึงมารดาของสุปณนาคที่แสดงความเป็นห่วงบุตรชายที่จะออกไปหาประสบการณ์ในโลกภายนอก เป็นต้น

^{๓๙๒} พระอริยานุวัตร (อารีย์ เขมจารี), *สุปณนาคชาดก*, หน้า ๒๕.

^{๓๙๓} พระอริยานุวัตร (อารีย์ เขมจารี), *สุพรมหมอกขา*, หน้า ๘๗.

^{๓๙๔} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, *นกระจอก (ท้าววรกิต นางจันทะจร)*, หน้า ๗.

^{๓๙๕} สัมภาษณ์ รศ.ดร.โสวิทย์ บำรุงภักดิ์, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๓๙๖} สัมภาษณ์ รศ.อุดม บัวศรี, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๓๙๗} สัมภาษณ์ พระศรีญาณวงศ์ ป.ธ.๙ ดร., เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

โดยบทบาทของความเป็นแม่นั้นได้มีผลต่อการรับรู้เรื่องของการเป็นผู้ที่มิคุณธรรมและจริยธรรมของผู้เป็นมารดาหรือสตรีในฐานะของมารดาได้ดีอันจะส่งผลต่อการนำไปใช้เป็นแบบหรือเอกลักษณ์ของความ เป็นแม่ของสตรีอีสานได้^{๓๙๘} (๒) ภรรยา หรือเมีย ในวรรณกรรมอีสานก็เป็นที่น่าทึ่งว่าเป็น วรรณกรรมที่เน้นบทบาทของความ เป็นภรรยามากที่สุด เนื่องจากต้องการที่จะสอนให้สตรีเป็นคนที่ดีมี ความรับผิดชอบและมีเมตตา กรุณาต่อคนอื่น ซึ่งบทบาทของสตรีทั้งสองบทบาทนี้ถือว่าเป็นบทบาทที่ จะต้องมีความเมตตา กรุณาเป็นที่ตั้งจึงจะเป็นสตรีที่สังคมปรารถนา^{๓๙๙} หรือวรรณกรรมอีสานมุ่งที่จะ ให้สตรีอีสานเป็นผู้ที่มีบทบาทในเรื่องความมีเมตตา นี้เพราะความเมตตานี้เป็นคุณธรรมที่จะสามารถ ลดปัญหาเรื่องความขัดแย้งในสังคมโดยเฉพาะในสังคมครอบครัวได้เป็นอย่างดีนั่นเอง

(๗) ด้านความเชื่อเรื่องกรรม

นอกจากความกตัญญูแล้วจะพบว่าเรื่องที่มีการสอนมากที่สุดในวรรณกรรมอีสานก็คือ เรื่องกรรม ซึ่งคำว่ากรรมในวรรณกรรมอีสานนั้นโดยมากจะถูกเรียกหรือรู้จักกันในชื่อ “เวร” หรือ “เวรกรรม” มักมาพร้อมกัน ซึ่งเวรหรือเวรกรรมนี้ถือว่าเป็นความเชื่ออย่างหนึ่งของสตรีอีสานหรือใน เนื้อหาของวรรณกรรมอีสานทั้งหมดที่ถูกแต่งขึ้นเนื่องวรรณกรรมอีสานเกิน ๘๐ เปอร์เซ็นต์ เป็น วรรณกรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนา ดังนั้น คำว่าเวรหรือเวรกรรมนั้นก็ถือเป็นความเชื่อที่สืบ เนื่องมาจากพระพุทธศาสนาหรือได้รับอิทธิพลมาจากคำสอนของพระพุทธศาสนานั้นเอง โดยคำว่า “กรรม” มาจากภาษาบาลี มีรูปวิเคราะหฺทางไวยากรณ์ว่า กรณฺ กมฺ การกระทำชื่อว่ากัมมะ หรือ กรียเตติ กมฺ กรรมที่บุคคลกระทำ ชื่อว่ากัมมะ^{๔๐๐} คำว่า “กรรม” มาจากคำว่า “กรฺม” ในภาษา สันสกฤต ซึ่งตรงกับคำว่า “กมฺ” ในภาษาบาลี ตามรูปศัพท์แปล “การกระทำ ซึ่งเหมือนกับคำว่า “กิริยา” (ในสันสกฤตเป็น “กรียา” ซึ่งภาษาไทยนำมาใช้คนละความหมาย) แต่ความหมายที่แท้จริง ของคำว่า “กรรม” ในทัศนะของพุทธศาสนาเถรวาทนั้นหมายถึงเจตนา^{๔๐๑} กรรม เป็นสิ่งที่ควร พิจารณาในการดำรงชีวิตของมนุษย์ในสังคม เพราะกรรมจะส่งผลต่อชีวิตทั้งในปัจจุบัน และในอนาคต ทำให้มีอันเป็นไปตามเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดกรรม ที่เราเกิดมาได้นี้ ก็เป็นเรื่องของกรรม เมื่อเกิดมาแล้ว ก็ต้องประสบกับผลของกรรมที่ก่อไว้ในอดีต ดังที่พระพุทธเจ้าทรงแนะนำให้พิจารณาเพื่อละการทำ ความชั่ว และเร่งกระทำความดีให้พ้นจากกรรมชั่ว ความตอนหนึ่งในฐานสูตร และจุฬกัมมวิภังคสูตร ว่า “สตรี บุรุษ คฤหัสถ์ หรือบรรพชิตควรพิจารณาเนื่องๆ ว่า “เรามีกรรมเป็นของตน เป็นผู้รับผลของ กรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย เราทำกรรมใดไว้ จะเป็นกรรมดี

^{๓๙๘} สัมภาษณ์ รศ.ดร.สมชัย ศรีนอก, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๓๙๙} สัมภาษณ์ ดร.แสวง นิลนามะ, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๔๐๐} ประพันธ์ ศุภสร, “การศึกษาวิเคราะห์พัฒนาการแห่งการตอบปัญหาเรื่องกรรมกับอนัตตาใน พระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ ราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๖๖. อ้างถึง พระพุทธปิฎกมหาเถระ, ปทฺฐปฺลิตฺติ, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๓), หน้า ๔๓๐, พระมหาสมปอง มุทิโต, แปลและเรียบเรียง, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า ๙๑๖.

^{๔๐๑} วชิระ งามจิตฺตเจริญ, พุทธศาสนาเถรวาท, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัย ธรรมศาสตร์, ๒๕๕๐), หน้า ๒๖๗ – ๒๖๘.

หรือกรรมชั่วก็ตาม ย่อมเป็นผู้รับผลของกรรมนั้น”^{๔๐๒} กรรมในพระพุทธศาสนาจะมีลักษณะของการให้ผลแก่ผู้กระทำการกรรมดังปรากฏตามหลักคำสอนดังต่อไปนี้

ก. กรรมในฐานะเป็นภาระต่อผู้รับกรรม กล่าวคือเมื่อได้ทำกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งลงไปแล้ว กรรมนั้นย่อมให้ผลอย่างแน่นอน คือเมื่อเราทำกรรมลงไปแล้วจะต้องได้รับผลแน่นอนที่สุด ตั้งแต่ในขณะทำกรรมลงไปเป็นกรรมทันตาเห็น บางทีกรรมบางอย่างให้ผลแบบต่อเนื่องไปถึงอนาคต เช่น ไปแอบขโมยของของคนอื่น ตอนแรกเจ้าของยังไม่ทราบว่าเป็นฝีมือใคร ตอนนั้นจึงรอดตัว แต่เมื่อรวบรวมหลักฐานได้แล้วให้เจ้าหน้าที่เข้าไปจับกุม นี่ก็เป็นผลกรรมที่ยังไม่ทันตาเห็น แต่รอให้ผลเมื่อถึงเวลาของมัน กรรมเหล่านี้จะให้ผลไปจนถึงที่สุดแห่งกรรมนั้น คือเป็นกรรมที่ไม่สามารถให้ผลอีกต่อไปแล้ว คือ เป็นอโหสิกรรมจึงจะไม่ต้องเสวยผลกรรมนั้นอีกต่อไป คือไม่ต้องรับภาระแก่กรรมกันอีก ดังนั้น กรรมจึงเปรียบเสมือนสมบัติที่ตนเองพึงจะได้รับในอนาคต หรือหนี้สินที่ตนเองต้องชดใช้ อย่างเลี้ยยไม่ได้ในอนาคต มนุษย์จึงมีกรรมเป็นของตน และกรรมนี้เองนำไปสู่การสร้างภพสร้างชาติ

๔๐๓

ข. กรรมในฐานะเป็นสิ่งที่ส่งผลต่อผู้รับผลกรรม ในอรรถกถาได้อธิบายถึงการเป็นผู้รับผลของกรรมไว้ว่า “สัตว์ทั้งหลายเป็นทายาทแห่งกรรม เพราะฉะนั้น สัตว์เหล่านั้น ชื่อว่า เป็นทายาทแห่งกรรม”^{๔๐๔} ดังนั้น หลังจากที่ได้ทำกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งไปแล้ว จะเกิดผลกรรมขึ้นมา ซึ่งอาจเกิดทันที หรืออาจให้ผลภายหลังตามแรงกรรม และผู้ที่ได้รับผลกรรมโดยตรงก็คือตัวผู้กระทำเอง ไม่มีใครรับผลกรรมแทนกันได้ หากว่ากรรมที่กระทำเป็นกุศลกรรม กรรมนั้นก็จะเป็นมรดกตกทอดให้ผู้ทำกรรมนั้นได้รับทันที ดังพุทธภาษิตที่ว่า “กรรมย่อมจำแนกสัตว์ทั้งหลายให้เลวและดีต่างกัน”^{๔๐๕} ถ้าทำกรรมดี ก็จะได้แต่สิ่งดีเป็นมรดก ถ้าทำกรรมชั่วก็จะได้ผลกรรมชั่วเป็นมรดกให้กับตนเอง และไม่มีทางที่จะได้ผลตรงกันข้าม^{๔๐๖} ซึ่งเราสามารถสังเกตได้จากผลของการกระทำนั่นเอง

ค. กรรมในฐานะเป็นเหตุให้ผู้รับกรรมต้องมาเกิดเพื่อรับกรรม กล่าวคือในอรรถกถาท่านได้อธิบายว่า “เรามีกรรมเป็นกำเนิด” ว่า “กรรมเป็นทายาทคือเป็นภักษะของสัตว์เหล่านั้น กรรมเป็นกำเนิดคือเป็นเหตุของสัตว์เหล่านั้น เพราะฉะนั้น สัตว์เหล่านั้นชื่อว่า มีกรรมเป็นกำเนิด”^{๔๐๗} คือกรรมเป็นเหตุให้คนเกิดมารับกรรมนั้นเพราะสัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน มีกรรมเป็นทายาท มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย กรรมย่อมจำแนกสัตว์ทั้งหลายให้เลวและดีต่างกัน^{๔๐๘} จะพบว่าที่เราเกิดมาแล้วต้องเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ก็เพราะกรรมที่เราได้ก่อไว้ในกาลก่อนแทบทั้งสิ้น ถ้าทำแต่สิ่งที่เป็นกุศลมาแต่ก่อน กุศลกรรมที่ได้ก่อขึ้นก็จะเป็นเหตุปัจจัยทำให้ประสบแต่สิ่งที่ดีในปัจจุบัน เช่น เกิดมารวย ก็เพราะกรรมดีมีการทำบุญให้ทาน เป็นต้น เป็นเหตุปัจจัยเกี่ยวพันแต่หากว่าก่ออกุศลกรรม คือทำความชั่ว เช่น ไปลักขโมยของ เป็นต้น เหตุปัจจัยดังกล่าวก็จะทำให้

^{๔๐๒} อภ.ปญจ. (ไทย) ๒๒/๕๗/๑๐๑.

^{๔๐๓} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๒๒/๓๔ – ๓๕.

^{๔๐๔} ม.อุ.อ. (ไทย) ๒๓/๕๙๗/๒๖๒.

^{๔๐๕} ม.อุ. (ไทย). ๑๔/๒๙๗/๓๕๖.

^{๔๐๖} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๗๙/๗๖.

^{๔๐๗} ม.อุ.อ. (ไทย) ๒๓/๕๙๗/๒๖๒.

^{๔๐๘} ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๒๘๙/๓๔๙ – ๓๕๐.

เกิดมามีฐานะยากจน อย่างนี้ เป็นต้น^{๔๐๙} ซึ่งคนเราเกิดมาเพราะยังมีกรรมอยู่ คือยังมีกิเลส มีกรรม และมีวิบากคือผลกรรม ผลของกรรมย่อมส่งวิญญูณให้เกิดในที่ต่างๆ ตามความเหมาะสมแก่กรรม จะมีแต่คนไม่มีกรรมแล้วเช่นพระอรหันต์ย่อมไม่เกิดอีก^{๔๑๐}

ง. กรรมในฐานะเป็นเผ่าพันธุ์ของผู้รับกรรม ในพระไตรปิฎกและอรรถกถาท่านอธิบายว่า “กรรมเป็นเผ่าพันธุ์ของสัตว์เหล่านั้น เพราะฉะนั้น สัตว์เหล่านั้นชื่อว่า มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์”^{๔๑๑} หมายถึง เมื่อคนเราได้ทำกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว กรรมนั้นจะส่งผลตามอำนาจของกรรมทันที โดยจะส่งผลได้ทั้งในปัจจุบันและอนาคต กล่าวคือ กรรมที่เราได้ทำไว้จะส่งผลให้เราเกิดมีและเป็นไปตามแรงกรรม จึงเปรียบเสมือนเป็นเผ่าพันธุ์ของตัวผู้กระทำความกรรมต่อไปในอนาคตนั่นเอง ได้แก่ ทิฏฐธรรมเวทนิยกรรม^{๔๑๒} อุปปัชชเวทนิยกรรม^{๔๑๓} และอปราปรเวทนิยกรรม^{๔๑๔}

จ. กรรมในฐานะเป็นที่พึ่งอาศัยของผู้รับกรรม พระพุทธศาสนาสอนว่าสิ่งมีชีวิตทุกชีวิตที่เกิดขึ้นมาและอาศัยอยู่ในภพภูมิต่างๆ ล้วนแต่อาศัยกรรมเก่าที่ทำไว้ปางก่อน และกรรมที่ทำไว้ในปัจจุบัน^{๔๑๕} คือคนหวานพีชเช่นใดย่อมได้รับผลเช่นนั้น^{๔๑๖} หมายถึงเมื่อทำกรรมอะไรเอาไว้ ย่อมได้ผลเช่นนั้น ทำกรรมดีย่อมได้รับผลดี ทำกรรมชั่วย่อมได้ผลชั่วแม้จะเหาะหนีไปก็ย่อมไม่พ้นจากความทุกข์ (กรรม) ไปได้”^{๔๑๗}

อนึ่ง หลักคำสอนเรื่องกรรมในทางพระพุทธศาสนาจะพบว่า กรรมคือการกระทำของมนุษย์นั้นย่อมจะเป็นเรื่องที่ส่งผลต่อการเกิดให้ใหม่ของผู้กระทำความกรรมนั้นและจะติดต่อกับสืบเนื่องไปยังภพน้อยภพใหญ่ที่ผู้นั้นไปเกิดด้วยโดยจะไปเกิดเป็นอะไรนั้นก็ขึ้นอยู่กับกรรมที่ตนเองได้กระทำไว้นอกจากนั้นเราจะพบว่าคำว่ากรรมตามแนวพระไตรปิฎกนั้นสามารถที่จะแบ่งออกได้เป็น ๒ ประเภท คือ มี ๒ อย่าง (๑) อกุศลกรรม กรรมที่เป็นอกุศล กรรมชั่ว การกระทำที่ไม่ดี ไม่ฉลาด ไม่เกิดจากปัญญา ทำให้เสื่อมเสียคุณภาพชีวิต หมายถึง การกระทำที่เกิดจากอกุศลมูล คือ โลภะ โทสะ หรือ

^{๔๐๙} ขุ.ชา.วิสติ. (ไทย) ๒๗/๓๘/๕๗๖.

^{๔๑๐} วสิน อินทสระ, หลักกรรมและการเวียนว่ายตายเกิด, (กรุงเทพมหานคร : เรือนธรรม, ๒๕๔๖), หน้า ๕๒.

^{๔๑๑} ม.อุ.อ. (ไทย) ๒๓/๕๙๗/๒๖๒.

^{๔๑๒} ในอรรถกถาพระสูตรตันตปิฎก อังคุตรนิกาย ติกนิบาต กล่าวว่า ทิฏฐธรรมเวทนิยกรรมนั้น ให้วิบากในอัตภาพนี้เท่านั้น (อง.ติก.อ. (ไทย) ๓๔/๔๗๓/๑๒๒.).

^{๔๑๓} ในอรรถกถาพระสูตรตันตปิฎก อังคุตรนิกาย ติกนิบาต มีคำอธิบายว่าอุปปัชชเวทนิยกรรมนั้น อำนาจผลในอัตภาพต่อไป แต่ในบรรดาอกุศลทั้งสองฝ่ายนี้ อุปปัชชเวทนิยกรรมในฝ่ายที่เป็นอกุศล พึงทราบด้วยสามารถแห่งสมาบัติ ๘ ในฝ่ายที่เป็นอกุศล พึงทราบด้วยสามารถแห่งอนันตริยกรรม ๕ ผู้ที่ได้สมาบัติ ๘ จะเกิดในพรหมโลก ฝ่ายผู้กระทำอนันตริยกรรม ๕ จะเกิดในนรกด้วย (อง.ติก.อ. (ไทย) ๓๔/๔๗๓/๑๒๒ – ๑๒๓.).

^{๔๑๔} ในอรรถกถาพระสูตรตันตปิฎก อังคุตรนิกาย ติกนิบาต มีคำอธิบายว่า อปราปรเวทนิยกรรมนั้น ได้โอกาสเมื่อใดในอนาคตกาล เมื่อนั้น จะให้ผล เมื่อความเป็นไปแห่งสังสารวัฏฏะยังมีอยู่ กรรมนั้นจะชื่อว่า เป็นโอฬัทธิกรรมย่อมไม่มี (อง.ติก.อ. (ไทย) ๓๔/๔๗๓/๑๒๓.).

^{๔๑๕} ในอรรถกถาพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ทุกนิบาตชาดก เล่ม ๓ ภาค ๓ หน้า ๓๘๙ ใช้คำว่า “จุลลันทียาชาดก” แทน “จุฬันทียาชาดก” (ขุ.ชา.ทก. (ไทย) ๕๗/๒๙๒ – ๒๙๔/๓๘๙ – ๓๙๔).

^{๔๑๖} ขุ.ชา.ทก. (ไทย) ๒๗/๑๔๓ – ๑๔๔/๑๐๓.

^{๔๑๗} ขุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๔๔/๒๖๐.

โมหะ (๒) กุศลกรรม กรรมที่เป็นกุศล กรรมดี การกระทำดี ฉลาดเกิดจากปัญญาส่งเสริมคุณภาพของชีวิตจิตใจ หมายถึง การกระทำที่เกิดจากกุศลมูล คือ อโลภะ อโทสะ หรือ อโมหะ^{๔๑๘} ส่วนอรรถกถานั้นมีจำนวนมากซึ่งผู้วิจัยจะไม่นำมากกล่าวในที่นี้เพราะเป็นเรื่องที่มีรายละเอียดมาก จะนำมาเฉพาะส่วนที่เป็นกรรมในข้อหลักๆ เท่านั้น

ส่วนในบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานที่มีผลต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมทางพระพุทธศาสนาด้านความเชื่อเรื่องกรรมนั้นเราสามารถที่จะพิจารณาได้ในประเด็นดังต่อไปนี้ (๑) ความเชื่อเรื่องกรรม (๒) บ่อเกิดของกรรม (๓) ประเภทของกรรม (๔) การผลของกรรม (๕) การสอนเรื่องของกรรม ซึ่งจากการศึกษามาทั้งหมดจะพบว่า คนอีสานนั้นมีความเชื่อเรื่องกรรมมากโดยแต่ละประเด็นนั้นมีรายละเอียดที่ต้องศึกษาดังต่อไปนี้

(๑) ความเชื่อเรื่องกรรม สำหรับความเชื่อเรื่องกรรมนั้นคนอีสานหรือสตรีอีสานรวมถึงบุรุษชาวอีสานทั้งหมดมีความเชื่อเรื่องกรรมเป็นพื้นฐานคือเชื่อว่าที่เกิดมานี้ได้รับความลำบากก็เพราะกรรมดังปรากฏในเรื่องจำปาสี่ต้นว่า อันว่า กรรมเฮาแท้้นามาแต่ชาติก่อน เฮาจึงเกิดมาใช้ชาติแท้้นาเพื่อเวรแท้้นาย ก็จึงลำบากล้นพลัดพรากกันไป ก็เพื่อเวรนำทันชาติหลังจริงแล้ว^{๔๑๙} หรือในวรรณกรรมเรื่องนางแดงอ่อนดังข้อความว่า โอละนอคราวนี้พระภูมิตนพ่อ กับทั้งนางแม่เจ้าสิริว่าจ้างไต่ ย้านแต่พระบาทไต่ตนพ่อสีพันคอ พวกเฮาอนมีกรรมสำว่าตายคราวนี้^{๔๒๐} หรือปรากฏในข้อความว่า ท้าวหากบุญเลิศล้ำ พระยาช้างเกิดนำ แต่ว่าเวรกรรมเจ้ามันหากเล่ามาถึง บาดว่าภายหลังจั่งสิคืนมาม้าง คราวนั้นเขาก็แซวๆ ลั่นไหลนองกับตัวว่า^{๔๒๑} ซึ่งถือว่าเป็นความเชื่อทั่วๆ ไปว่าตนเองทั้งหญิงและชายทั้งหลายนั้นเกิดมาก็เพราะกรรม และเพราะกรรมนั้นจึงต้องได้รับความทุกข์ หรือในวรรณกรรมอีสานเรื่องท้าวสีหน-มโนรา ซึ่งก็เป็นอีกเรื่องหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับคำว่ากรรมหรือแนวคิดเรื่องกรรมเพราะว่าเป็นจุดหมายของเรื่องที่ได้แต่งขึ้นนี้ก็เพื่อที่จะแสดงเรื่องกรรมซึ่งเป็นกรรมของเทวดาผู้ปรารถนาโพธิญาณที่จำเป็นต้องลงมาใช้กรรมจนกว่าจะหมดบุญหรือมีบารมีแก่กล้าเพียงพอ ก่อน ดังข้อความว่า อันว่า กูจักลงจากห้องหนแห่งเมืองสวรรค์ บารมีมั่งแผ่นไตรกวมพื้น พร้อมด้วยเทวบุตรท้าวบริวารหกหมื่น ลงเกิดพร้อมดอมเจ้าแก่นสมร กับทั้งชะซอนเนื้อ อนาคตนาคแสนกือ พุ้นเยอ ลงมาเกิดในเมืองคนโลกชมพูพื้น หั้นแล้ว^{๔๒๒} ซึ่งข้อความนี้เป็นเรื่องของเทพเจ้าที่จะต้องลงมาเกิดเพื่อใช้กรรมให้หมดจนชาติสุดท้ายจะได้บรรลุธรรม ซึ่งนางมะโนรากับพระสุทนต์ก็เป็นเทพเจ้าที่ลงมาเกิดเพื่อใช้กรรมด้วย หรือในเรื่องก่ำกาดำที่เกิดเพราะเรื่องของการกรรมของเทพกนิษรี (ก่ำกาดำ)

^{๔๑๘} พระธรรมปิฎก (ปอ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๖๙. เสฐียรพงษ์ วรรณปก, **เพื่อความเข้าใจที่ถูกต้องเกี่ยวกับกรรม**, (กรุงเทพมหานคร: หจก.หอรัตนชัยการพิมพ์, ๒๕๔๔), หน้า ๒๐. พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), **กรรมและนรกสวรรค์สำหรับคนรุ่นใหม่**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ม.ป.ป.) หน้า ๔๗. วศิน อินทสระ, **หลักกรรมและการเวียนว่ายตายเกิด**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๑๐.

^{๔๑๙} พระอริยานุวัตร (อารีย์ เขมจารี), **จำปาสี่ต้น**, หน้า ๕๘๐-๕๘๑.

^{๔๒๐} เตชวโรภิกขุ (อินตา กวีวงศ์), **รวมนิทานพื้นบ้านอีสาน ชุดที่ ๖ นิทานพญากวางคำ นิทานท้าวยี่นิทานนางแดงอ่อน**, หน้า ๒๓๔.

^{๔๒๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๔.

^{๔๒๒} พระอริยมนี (อารีย์ เขมปตฺโต), **สีหน มโนรา**, หน้า ๗.

กับเทพธิดาจุลฉนิ (นางลุน) ที่จะต้องมาเกิดเพื่อชดใช้กรรมเก่าให้หมดครั้งที่สมัยเป็นมนุษย์ในชาติก่อนได้ฆ่าเสือไว้ชาตินี้จะต้องเกิดมารับกรรมคือ ถูกแม่ที่เป็นอดีตเสือที่เคยฆ่าจะเอาไปฆ่าหรือเอาไปทิ้งดังปรากฏในคำของกำกาคาว่า อันว่าเจ้าอย่าได้ฮ้อนดอมข่อยเยี่ยงใดพ่อเอ๋ย อันแม่ผู้นี้ชาติก่อนเป็นเสือพ่อเอ๋ย ข่อยก็ทำปาบังลูกเสือปางนั้น บัดนี้พ่อก็ไล่เสียก่อนตามกรรมใช้ชาติพ่อเอ๋ย เอาแต่บุญข่อยท่อน เมื่อหน้าหากซิเห็นพ่อเอ๋ย^{๔๒๓} จากการกล่าวมาจะพบว่าคนอีสานนี้มีความเชื่อเรื่องกรรมเป็นอย่างมากเนื่องจากว่ากรรมนั้นเป็นบ่อเกิดของสรรพสิ่งทั้งที่ดีและไม่ดี และกรรมนั้นผู้ทำกรรมจะต้องกลับมาชดใช้กรรมด้วย

(๒) บ่อเกิดของกรรม สำหรับบ่อเกิดของกรรมนั้นก็มี ๓ อย่างตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎก คือถ้าเป็นกรรมชั่วรากเหง้าที่เป็นบ่อเกิดก็คือ กิเลส ได้แก่ โลภะ โทสะ และโมหะ แต่ถ้าเป็นกรรมดีรากเหง้าที่เป็นบ่อเกิดก็คือ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ^{๔๒๔} แต่ในวรรณกรรมโดยมากไม่กล่าวถึงรายละเอียดตรงนี้มากแต่จะเป็นการกล่าวรวมๆ ว่า กรรมเกิดมาจาก เวรหรือกรรมเก่าไม่ได้พูดถึงกิเลสตามที่เป็รายละเอียดในพระพุทธศาสนา เช่นปรากฏในเรื่องนางผมหมอนตอนที่ทางเดินป่าไปเจอช้างทำให้เกิดความกลัวว่า มันก็ กลายแจ่มเจ้า น้อยนาถ นางงามเค็งๆ เสียง ดังดงเพี้ยงนาง นานน้อย ย้านสั้นทั้งคิง นางก็ หลบหลีกช้าง ทั้งให้ค่อยไปจักว่า เวรหยิงแท้ มาประจนคินครอบ กู แห้วคิดว่ มาม่วนเหล่น ไพรกว้างก็เล่าหลง น้เดเลยเล่า ไปจวบใกล้ ช้างสารใหญ่นาโค ดังนี้^{๔๒๕} คือคำว่า “เวรหยิงน้อย” หมายถึง มันเป็นเพราะกรรมอะไรที่ทำให้ต้องมาเจอกับสิ่งที่เลวร้ายเช่นนี้ หรือในเรื่องนกกะจอกตอนที่นางนกกะจอกรำพันถึงสามีว่า เทื่อนี้แม่จักตายคานี้ในยังดอมลูกแม่แล้วตายให้ดับขั้วเมี้ยนเมืองฟ้าสว่างกะใจนี้เด^{๔๒๖} คือนางนกกะจอกตัดพ้อสามีที่ไม่กลับรับว่าไปเล่นชู้และปล่อยให้นางกับลูกตายคารังคงเป็นเพราะเวรกรรมเก่าที่ทำมา หรือในเรื่องสุปณนาคชาติที่เชื่อว่าการเกิดนั้นเกิดมาจากอกุศลกรรมทำให้เกิดเป็นนาคว่า โพธิสัตว์เจ้ากรรมเวรดังจ้อง เมื่อทำบุญกุศลได้เอาบาปแถมในพื้นโลกคน จึงลงสู่พื้นคัพภวิภังคิ เกิดเป็นเดียรัจฉานสัตว์อยู่บาดาลกว้าง^{๔๒๗} จะพบว่ากิเลสที่บ่งถึงเจตนาอันเป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดกรรมซึ่งก็เป็นไปตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา

(๓) ประเภทของกรรม ในวรรณกรรมอีสานนั้น มีการกล่าวถึงกรรมว่ากรรมนั้นสามารถที่จะแบ่งได้เป็น ๒ ประเภทหลัก คือ

๑) กรรมดี ได้แก่การรักษาศีล ให้ทาน และการเจริญภาวนา เป็นกรรมที่ทุกคนยอมรับและเป็นที่ยอมรับของทุกคนทั่วไป เป็นกรรมที่พึงประสงค์และส่งผลต่อการเกิดหรือการมีชีวิตที่ดี ซึ่งในวรรณกรรมอีสานนั้นได้กล่าวถึงบุญกรรมของสตรีที่เป็นตัวเอกหลายเรื่องล้วนเป็นผู้ที่ทำความดีไว้ และมีการสอนกันให้ทำแต่ความดี เช่น ในวรรณกรรมอีสานเรื่องจำปาสีต้นนั้นถือว่าเป็นคำสอนที่เกี่ยวข้องกับบุญกุศล คือการทำบุญ ให้ทาน และรักษาศีล ซึ่งถือว่าเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับวิถีแห่งการทำบุญของชาวบ้านว่า ควรที่เธอทำการสร้างศีลทานอย่าให้ขาดแท้เนอ ตักบาตรและหยาดน้ำหมายได้

^{๔๒๓} สุภณ สมจิตศรีปัญญา, ท้าวกำกาคา, หน้า ๒.

^{๔๒๔} อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๖๓/๕๗ พร รัตนสุวรรณ, พุทธวิทยา เล่ม ๒, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวพร, ๒๕๔๙), หน้า ๓๕.

^{๔๒๕} ปรีชา พิณทอง, นางผมหมอน, หน้า ๓๗.

^{๔๒๖} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, นกกะจอก (ท้าววรกิต นางจันทะจร), หน้า ๔-๕.

^{๔๒๗} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, สุปณนาคชาติ, หน้า ๒๗.

ส่งบุญเชิญเล่นต้องจักแตกพายัพพังหนีแท้ตายคัน เมื่อมรณาทายสู่เมืองสวรรค์ฟ้าหั้นแล้ว^{๔๒๘} หรือในวรรณกรรมอีสานเรื่องนางแดงอ่อนที่สอนเรื่องกรรมดี ได้แก่การรักษาศีล ๕ ซึ่งถือว่าเป็นศีลที่ทำให้เป็นคนปกติและเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ว่าขอให้พากันตั้งในธรรมเพียรพร้า อย่าทำกรรมบาปไปไปหน้าให้รักษา ศีลทั้งห้าประดับใสในใจว่า ไผอย่าทำผิดศีลให้คนอื่นตรองรักษาไว้ ข้อหนึ่งอย่าสืปากันได้ไปหาเที่ยวฆ่าสัตว์ อย่าไปหาทำลายฆ่าเขาเอาขึ้น อย่าไปหากินเนื้อเถื่อนหนังมันเป็นบาป ให้พากันงดเว้นการฆ่าสู่แนวนั้นเดอ ข้อสองนั้นอย่าไปลักของเขา อย่าไปเอาของไผลักเขามาใช้ ของผู้ใดกะตามท่อนอย่าหลอนเอาของคนอื่น ของเขามีกะจ้งใช้หาได้ก็จ้งเอาขึ้นแล้ว นอกนั้นแล้วให้เว้นต่อ ข้อสามอย่าประพฤติดิในกามสิ่งบ่งามเดอเจ้า เมียของเขอย่าไปไถ่ลูกของไผอย่าไปเกี่ยว เมียของตัวอยู่คนเดียวอย่าเกี่ยวไผทั้งนั้น มันเป็นปาปึงแท้เมียเขาให้เว้นห่าง ทางเป็นบาปให้หลีกเลี่ยงเรื่องบ่ดี ข้อสี่นั้นให้เว้นจากคำเท็จ คำบ่จริงดกหกหลอก ลวงหาเรื่อง พุดแต่เพียงคำแท้คำจริงสัตย์ซื่อ อย่าเป็นคนหลอกล่อตัวตมผู้ใด ข้อห้านี้อย่าได้ไปเที่ยวกินสุรา ของมันเมาอย่าสืเอาเดอเจ้าคือว่าสุราเหล้าของเมาทุกอย่าง ให้พากันก่อสร้างทางแท้แต่บุญนั้นเดอ^{๔๒๙} นอกจากนั้นในวรรณกรรมอีสานเรื่องท้าวสีหนมโนราก็ได้กล่าวถึงกรรมดีได้แก่การบำเพ็ญบุญบารมีของเทวดาแล้วมาเกิดเป็นท้าวสีหนตว่านับแต่ โพธิสัตว์เจ้าพระครรรค์ทอนมาตเรศ ปางนั้น คัพภวิภังค์ในท้องแม่ตน ทศมาสแม้งได้ประสูติบาบุญแลเด ในโองหลวงผาสารสูงเสาร์เหลื่อม ทารกาท้าวคืออินทร์แบ่งปันหล่อ มีธนูศรอยู่แจ้งตามข้างออกมา บาบุญท้าวเอามือกำพร้อมพำ^{๔๓๐} หมายความว่ากรรมดีนั้นอาจจะไม่ได้พิจารณาจากการกระทำในปัจจุบันเท่านั้น แต่อาจจะต้องพิจารณาจากอดีตชาติที่ได้สั่งสมบุญมาด้วยเช่นกัน ดังปรากฏว่าท้าวสีหนตนี้เป็นผู้มีบุญมาเกิดเพราะมีการถือลูกศรออกมาในวันที่เกิดด้วย หรือในวรรณกรรมเรื่องนางนกระจอก เมื่อนกกระจอกสองตัวเมียเสวยผลของกรรมในอดีตแล้วจึงหมดกรรมทำให้กรรมดีให้ผล และผลของกรรมดีก็ทำให้ทั้งสองได้ไปเกิดเป็นพระราชโอรส และพระราชธิดาในแต่เพราะเศษกรรมจึงได้ไปเกิดคนละเมืองว่า บัดนี้สองก็ไปเกิดก้ำเมืองใหญ่สำฮามมีหงความสุขอยู่เย็นหายฮ้อนสองได้พลัดคู่แก้วไปเกิดคนเมืองแท้ตายตัวผู้เป็นผู้ชายผู้ดีงามย้ายอันว่าตัวเมียนั้นเป็นหญิงงามยิ่งแลนาโสมสิ่งหน้างามย้อยดังทองเจ้าเอยสองก็หมดกรรมเวรแล้วเป็นคนงามเลิศ^{๔๓๑} หรือปรากฏในวรรณกรรมเรื่องก่ำกาดำที่หมอทายว่าลูกที่เกิดมานี้ไม่ใช่คนไม่ดีเป็นคนดีแต่เกิดมาใช้กรรมเท่านั้นหน้าหน้าจะดีว่า อันว่าโพธิสัตว์เจ้านาลงมาเกิด บ่อไซ้เชื้อชาติฮ้าย คนบ่ถ่อยผยาดอกนา ท่อว่าเรณำห้อยบาครานน้อยหนึ่งครั้นว่าอายุได้ ถึงชวานั้นเมื่อน้ำจิงซีเฮือง อันว่าชุมพูพื้นลือชาเซ่งซ่า จจริงแล้ว^{๔๓๒} จะเห็นว่าในวรรณกรรมอีสานนั้นได้สอนให้สตรีหรือบุรุษทำแต่กรรมดี เพราะกรรมดียอมให้ผลที่ดี และเมื่อกรรมดีให้ผลแล้วย่อมมีแต่ความสุข

^{๔๒๘} พระอริยานุวัตร (อารีย์ เขมจารี), จำปาสีตัน, หน้า ๑๐.

^{๔๒๙} เตชวโรภิกขุ (อินตา กวีวงศ์), รวมนิทานพื้นบ้านอีสาน ชุดที่ ๖ นิทานพญากวางคำ นิทานท้าวอี นิทานนางแดงอ่อน, หน้า ๒๕๘.

^{๔๓๐} พระอริยมนี (อารีย์ เขมปต์โต), สีหน มะโนรา, (ขอนแก่น : คลังนาธรรม, ๒๕๑๓), หน้า ๑๐.

^{๔๓๑} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, นกกระจอก (ท้าววรกิต นางจันทะจร), หน้า ๑๗.

^{๔๓๒} สุภณ สมจิตศรีปัญญา, ท้าวกำกาดำ, หน้า ๔-๕.

๒) กรรมชั่ว ได้แก่กรรมที่เป็นอกุศลกรรมที่เป็นไปทางกาย วาจาและจิตใจ ซึ่งในวรรณกรรมอีสานนั้นมีกรรมชั่วหรือการกระทำชั่วของสตรีอยู่หลายเรื่อง ได้แก่

๑) กรรมชั่วที่เกิดจากความอิจฉาริษยา เนื่องจากสตรีกับความอิจฉาริษยานั้นถือว่าเป็นของคู่กันในสังคมของผู้หญิงโดยมากจะมีความอิจฉาริษยาในตัวหากไม่ฝึกฝนหรือปฏิบัติธรรมเพื่อขัดเกลาจิตใจแล้วก็จะกลายเป็นคนที่มีธรรมหรือทำกรรมที่ไม่ดีได้ ดังปรากฏในในวรรณกรรมเรื่องนางตองอ่อนที่แม่สามีคือท้าวมหางศี่ได้เกิดความริษยาในทางตองอ่อนแล้วได้พยายามที่จะทำลายนางตองอ่อนหลายครั้งแต่ไม่มีโอกาส ต่อมาเมื่อนางตองไกล่คลอดประจวบเหมาะกับการทำนมหางศี่ต้องไปรบต่างเมืองพวกกลุ่มของแม่ของท้าวมหางศี่อิจฉานางตองอ่อนที่ถูกชายรักมากพอนางคลอดก็ใส่ความเอาลูกนางไปซ่อนและลอยน้ำ แล้วเอาลูกจะเข้ามาบอกว่าป็นลูกนางพอนางถามก็ด่าว่าเสียๆหายๆหาว่าแต่นั้นไยยะกาเฒ่าเกรคนชั่ว มันก็นับด่าป้อยพระนางน้อยอย่างแสบ มึงนี้มาหาเรื่องถามหาลูกอ่อน อีชั่วช้าหาเว้าบตีมึงหากไปหาเล่นกุ่มพาสมเสพ ไปเที่ยวเล่นซุ่มเชื้อชาติเดียวพุ่นแหล่ว มันจึงเกิดลูกน้อยเป็นดังแนวสัตว์ เป็นกุ่มพาวพวกพงษ์พันธุ์เชื้อ คันมึงสงสัยแท้ว่ากูเอาเสี่ยง ให้ถามสาวสำน่อยคนใช้สี่คนนั้นเดอ เขาหากเห็นเพียงพร้อมนำกันเหมิดหมู่ กูบได้เอาลูกน้อยมึงแท้ลักหนีตอกนา ^{๔๓๓} จะพบว่านี่คือความชั่วที่เกิดมาจากความอิจฉาริษยา เป็นกรรมหนักที่ทำให้นางตองอ่อนตกพลัดบ้านพลัดเมือง โดยนางก็ยอมรับว่าการที่นางถูกระทำเช่นนี้ก็มีเหตุมาจากกรรมชั่วหรือเวรกรรมของนางว่า ได้แต่โอ้อวด นอซางเป็นบ่เคยพ้อ กรรมกุนอคราวนี้มีเวรมาพลัดพราก จากหมู่พวกพี่น้องพงศ์เชื้อกะบ่มี เวรหยั่งนอหานี้ได้พรากที่ธานี ทำให้องค์สามีไล่หนีทิ้งฆ่า ^{๔๓๔} ซึ่งเป็นการยอมรับผลของกรรมเก่าที่เป็นกรรมไม่ดีของตนว่าที่เป็นแบบนี้ก็เพราะเหตุเช่นนี้ๆ นั่นเอง นอกจากนั้นก็ปรากฏในวรรณกรรมเรื่องสีทน มะโนราที่หมอดูโหรหลวงได้ทำนายฝันพระราชาแล้วว่าจะต้องขับนางมะโยราออกจากเมืองตอนที่สีทนออกรบซึ่งเป็นแผนของพระราชาที่จะกำจัดนางด้วยซึ่งอันนี้ก็เป็นกรรมชั่วอย่างหนึ่งของพระราชาที่หาเรื่องใส่ความคนอื่น ^{๔๓๕} ซึ่งกรณีของนางมะโนรากับนางตองอ่อนนั้นก็พบกับการกระทำของคนชั่วเหมือนกัน

๒) กรรมชั่วจากการกระทำผิดของสตรี นอกจากนั้นก็ยังมีความชั่วหรือกรรมชั่วของสตรีที่ปรากฏในวรรณกรรมหลายๆ เรื่อง เช่น ในเรื่องสีทน มะโนรา ที่กล่าวถึงกรรมของเปรต ด่าสามีทำให้ตนรกรเกิดเป็นเปรตเมื่อสีทนถามพวกนางก็เล่าให้ฟังว่า เขาก็เนื่องนั้นพร้อมประนมมือบอกกล่าว ชาติก่อนพุ่นเวรฮ้ายแต่หลัง พระเอย ยังเล่าได้ประมาทแล้วป้อยด่าผัวตน พระเอย เลยเล่ามาเป็นเวรก็บ่มีชายซ้อน ^{๔๓๖} หรือเปรตที่เป็นชู้จากสามีตัวเองเมื่อท้าวมีทณถามพวกนางจึงเล่าว่า ผีกี่เนื่องนั้นตันจาดจาดอมราม อันว่าชาติก่อนพุ่นมีชู้จากผัว พระเอย เพิ่นว่า เป็นบาปฮ้ายตัวหากแสวงหา ป่าปึงเลยเล่นนำมาตอง ^{๔๓๗}

^{๔๓๓} เตชวโรภิกขุ (อินตา กวีวงศ์), รมนิทานพื้นบ้านอีสาน ชุดที่ ๖ นิทานพญากวางคำ นิทานท้าวอี้ นิทานนางตองอ่อน, หน้า ๒๒๗.

^{๔๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๙.

^{๔๓๕} พระอริยมุณี (อารีย์ เขมปโต), สีทน มะโนรา, หน้า ๑๘.

^{๔๓๖} พระอริยมุณี (อารีย์ เขมปโต), สีทน มะโนรา, หน้า ๔๑.

^{๔๓๗} พระอริยมุณี (อารีย์ เขมปโต), สีทน มะโนรา, หน้า ๔๒.

๓) กรรมชั่วจากการฆ่าวัว หรือสัตว์อื่นๆ ในวรรณกรรมอีสานเรื่องสุปณนา นาคชาตตอนที่ท่านเศรษฐีทำบุญกฐินแล้วได้ปล่อยให้มีการทำปาณาติบาตก็คือการฆ่าวัวเพื่อเอาเนื้อ มาเลี้ยงแขกที่มาร่วมงาน ดังปรากฏในข้อความว่า ในกองมหากฐินกาลทานแต่งดีสอนอัน บริวาร พร้อมเศรษฐีหลวงแสนสำพร้อมฆ่าวัวเลี้ยงญาติพี่น้อง พงศ์เชื้อฮ่วมทาน^{๔๓๘} การกระทำความชั่วหรือ การทำบาปในการฆ่าวัวนี้ เป็นเหตุให้ท่านเศรษฐีได้ตายไปแล้วมีกรรมดีชั่วคนละครึ่งจึงไม่อาจจะไป เกิดในสวรรค์ได้ เมื่อตายไปแล้วก็ตกนรกเพราะเหตุที่ทำได้และชั่วครึ่งๆ

๔) กรรมชั่วอื่น ๆ นอกจากนั้นในวรรณกรรมอีสานเรื่องนกกระจอกยังได้ กล่าวถึงบาปกรรมชั่วของคนเราและผู้หญิงที่ทำชั่วนั้นก็มิดังนี้ คือ (๑) การทำอนันตริยกรรม เป็นบาป อย่างยิ่งว่า ไม่ทำปิตุมาตฆาตฮ้ายคนนั้นบาปหนาปได้ยาแยงเถ้าตายายพ่อแม่บาปจักมีหมื่นชั้น ลงหม้อ แผ่นแดงนั้นแล้ว^{๔๓๙} (๒) เมียเล่นชู้จากผัวก็บาป (๓) เป็นผู้นำแต่ข่มเหงเอาเมียลูกน้องก็บาป (๔) ผู้หญิงที่มีเพศสัมพันธ์กับพระสงฆ์องค์เณรก็บาป คนเหล่านี้จะต้องตกนรกทั้งนั้น^{๔๔๐} จากการกล่าวมา ทั้งหมดจะพบว่า กรรมชั่วของคนเราหรือของสัตว์นั้นถือว่าเป็นเกณฑ์ที่สามารถนำมาปรับใช้หรือมา สอนคนให้เห็นโทษของความชั่วได้ว่าไม่ควรทำหรือไม่ควรเข้าไปเกี่ยวข้อง

(๔) การให้ผลของกรรม สำหรับการให้ผลของกรรม หมายถึง การที่เมื่อเราทำ กรรมใดๆ ไปแล้วดีก็ตามชั่วก็ตามเราจะต้องรับผลของกรรมนั้น คือ

๔.๑) ด้วยการรับผลในปัจจุบัน สำหรับกรรมที่ให้ผลในปัจจุบันนั้นก็สามารถ พิจารณาได้จากกรณีของนางผมหมอมที่ได้พลัดพรากจากลูกและสามี โดยที่นางเชื่อว่านั่นคือผลของ กรรมชั่วที่นางได้ทำไว้ว่า บัดนี้ ข้อยหายาก หลงพลอยค้าง ในดงกลางป่า นี่แหละบ่อาจจัก เมื่ออยู่ห้อง เทียมให้พระยอดเมือง ได้แล้วข้อยจัก อยู่ใช้ชาติ ตามเวรก่อนแล้วแหงนว่า ให้ข้อย ตายกลางไพร สว่างก็ใจลงแล้ว^{๔๔๑} หมายความว่าที่เกิดเหตุเช่นนี้เพราะนางกำลังใช้เวรหรือกรรมเก่าที่เป็นกรรมไม่ ดีที่นางเคยทำมา เป็นกรรมที่ต้องชดใช้ หรือในเรื่องนางนกกระจอกสองผัวเมียที่มีกรรมเก่าเป็นบาป หนักเมื่อเวลาที่กรรมที่หนักเมื่อถึงเวลากรรมก็จะมาถึงคนที่กระทำความบาปนั้น เช่น ตอนที่กล่าวถึงไฟไหม้ นกกระจอกสามภรรยาที่ออกไปทำรังที่ป่าเลาว่าในราวเดือนสามกรรมหนักของนกสองตัวนั้นมาถึงก็ จะถูกไฟไหม้ว่า พอเมื่อเดือนสามค้อยเวรกรรมขีมาฮอดเสียแล้วไฟเลาไหม้ป่าไม้มาแต่คั่นเค็งฟงยิน หมๆ ไม้ขอนไทรกลางไร่มาแล้ว^{๔๔๒} หรือในเรื่องจำปาสดันที่พูดถึงกรรมที่จะต้องชดใช้ในปัจจุบันว่า แต่นั้นราชาเจ้า องค์ดาเลยกกล่าวจาต่อฝูงหน่อท้าวหลานแก้วแห่งตน อันว่ากรรมเฮาแต่นำมาแต่ชาติ ก่อน เหาจึงเกิดมาใช้ชาติแต่ปางนี้เพื่อเวรแท้ตาย ก็จึงลำบากล้นพลัดพรากกันไป ก็เพื่อเวรนำทันชาติ หลังจริงแล้ว^{๔๔๓} หรือในเรื่องสีทน มะโนราดตอนที่มะโนรายอมรับกรรมที่เกิดกับตนว่าเป็นเวรเก่าที่เคย ทำมาว่า โอนอเป็นแต่เวรจำให้มาไกลพลัดพรากกันนอคำทุกข์มาเล่นซอณไถ่ท้าวถั่วตายแท้แล้ว

^{๔๓๘} พระอริยานุวัตร (อารีย์ เขมจารี), สุปณนานาคชาต, หน้า ๒๘.

^{๔๓๙} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, นกกระจอก (ท้าววรกิต นางจันทะจร), หน้า ๓๖.

^{๔๔๐} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, นกกระจอก (ท้าววรกิต นางจันทะจร), หน้า ๓๘.

^{๔๔๑} ปรีชา พิณทอง, นางผมหมอม, หน้า ๕๙.

^{๔๔๒} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, นกกระจอก (ท้าววรกิต นางจันทะจร), หน้า, หน้า ๑๔.

^{๔๔๓} พระอริยานุวัตร (อารีย์ เขมจารี), จำปาสดัน, (พระนคร : สำนักพิมพ์สารสวรรณ, ๒๕๑๕), หน้า

น้องก็ตั้งใจตั้งเวหาเหาะแอ่นน้องบ่อยากพลัดพรากอ้าย เหวช่องตัวสนองพี่เอย^{๔๔๔} นางมะโนรา ยอมรับว่าเหตุที่เป็นเช่นนี้ในปัจจุบันนี้ย่อมมาจากผลที่นางทำกรรมไม่ดีไว้ในชาติที่ผ่านมาหรือในเรื่อง จำปาสี่ต้นที่ชาวเมืองถูกเหยี่ยวบินมาจับกินทั้งหมดเพราะเหตุคือการทำกรรมชั่วมาก่อนว่า อันว่าสอง เผื่อเต้าตายายทั้งไพร่สูงใหญ่ฆ่ากินเนื้อก็เพื่อเวรแท้ตายชาติก่อนพ้นได้แต่งจวนเปื้อนหมูปลาญนั้นแล้ว เคยเป็นนายพรานนกข้ายซึ่งเอาต้อน นกตายแสนล้านเวรังนำคอบ ฮ้างมากินชาตินี้ตายย้อนคอบเวรนั้น แล้ว^{๔๔๕} ในส่วนของกรรมดินนั้นจะพบว่า เมื่อทำกรรมดีไปแล้วกรรมดีอาจจะไม่ให้ผลในทันใดแต่เมื่อเวร หรือกรรมเก่าที่หมดลงไปแล้วกรรมดีย่อมให้ผลในปัจจุบันได้ดังปรากฏในวรรณกรรมเรื่องกำกาดำกับ นางลุนที่ทั้งสองผาอุปสรรคนานัปการมาต่อเมื่อหมดกรรมก็ได้รับผลที่ดี คือการที่มีพระอินทร์มา ช่วยและกำกาดำสามารถถอดรูปขี่เหวออกได้ดังปรากฏในข้อความว่า นางลุนน้อย เฮียงบาบุญมาก นางก็เห็นอุปเจ้าพอล้มหลุดตายแท้แล้ว นางก็แลหลังหล้าหน้าบาคานลิมเพศ ตั้งหากจิตต์หว่าหวัด อดท้าวเมื่อยมะโน อันว่านางลุนน้อยมีใจผุดผ่อง ศรีสะอาดแก้ว นางเทพกีนารี ทั้งสองศรีอำเพิง เพื่อนพิน ผูกหมู่ตริยาพร้อมดนตรี พิณพาด ระบายต้อยต้อยซอไค่ต้อยสาย ตะโพนอาดไวเอียงราชนอ แขนนานนหลายเสพระบ่าทั้งค่าย พระก็บ้อมมีโคกฮ้อนจักสิ่งประการใด^{๔๔๖}

๔.๒) ด้วยการรับผลในชาติต่อ ๆ ไป ในวรรณกรรมอีสานเรื่องสุพรมโมกขาได้ กล่าวถึงคำสอนเรื่องกรรมหรือกฎแห่งกรรมหรือกรรมวิบาก ได้แก่ การกระทำและผลของการกระทำ กิเลส เป็นเหตุให้ทำกรรม และกรรมย่อมมีผล เรียกว่า ไตรวิภูษะ แปลว่า การรวมเวียน ๓ ประการ คือ กิเลส กรรม วิบาก เมื่อกิเลสเกิดเป็นเหตุให้ทำกรรม ครั้นทำกรรมแล้ว ย่อมได้รับวิบาก คือ ผล กรรม เมื่อได้รับวิบาก กิเลสเกิดขึ้นอีก วนเวียนหรือหมุนเวียนกันไปเป็นวงกลมเช่นนี้เสมอ ดังข้อความว่า

“อันว่ากรรมอันสัตว์นั้น เป็นบาปอันหนา เป็นเวรอันมาก ผิดว่าฆ่ามดทั้งรังนั้นก็ดี กุ้งแลหอยปลาน้อยสับตัว จึงพอคำเขานั้นเป็นเวรอันนั้นจักมาตอบ มันผู้ใดนั้นแล ตัวสัตว์ที่ได้ นั้นจะคืนมาได้มันผู้นั้นได้ ๕ ฮ้อยชาติทุกตัวสัตว์นั้นแล ครั้นได้เข้ายามไซ้ ตัวผู้ซำก็ตายตามไซ้ ครั้นได้ตัวทั้งชุมเป็นดังขำมดนั้น ก็กองกันตายเป็นตัวซำเล็กได้ผลแล มันก็เข้าเอาไปกินอันบ่ดี มันก็กิน มันก็ซำเอาบาปเอากำใส่ตัวมันให้ชาติหน้าด้วยบาปแลเวรมากนักแล สัตว์ทั้งหลาย อันเกิดในเมืองฟ้าและเมืองคนนี่ เป็นดังดินอันคนเอามาปั้นภาชนะอันเป็นของสุกใสนั้นแล อันว่าสัตว์ทั้งหลายได้กระทำกำอันเป็นบาปตายแล้ว ได้ไปเกิดในอบายทั้ง ๔ มีนรก แลเปรต สุธกาย แลเปรตวิสัยแล”^{๔๔๗}

หมายความว่า การทำกรรมด้วยการฆ่า เบียดเบียนสัตว์อื่นนั้นย่อมได้รับผลกรรมหรือผลของการกระทำของตนเองทั้งที่เป็นผลกรรมในชาตินี้และชาติต่อ ๆ ไปได้ คือการเกิดในนรกหรือเกิดเป็นเปรตหรือสัตว์ดิรัจฉาน เช่น กรณีของเศรษฐีในเรื่องสุปัญณาคชาดกที่ทำบุญด้วยการฆ่าสัตว์ เพื่อเลี้ยงผู้คนผลกรรมนั้นย่อมก่อให้เกิดเป็นกรรมคือตกนรกพ้นจากนรกแล้วก็มาเกิดเป็นพญานาค ดังปรากฏในข้อความว่า พออายุได้หลายปีเถ่าแก่ จึงมรมิ่งเมี้ยน กรรมสร้างแต่งทาง วิบากเบื่องลงสู่เมือง

^{๔๔๔} พระอริยมุนี (อารีย์ เขมปโต), สิทน มะโนรา, หน้า ๓๑.

^{๔๔๕} พระอริยานุวัตร (อารีย์ เขมจารี), จำปาสี่ต้น, หน้า ๕๘๐-๕๘๑.

^{๔๔๖} สุภณ สมจิตศรีปัญญา, ท้าวกำกาดำ, หน้า ๔๔.

^{๔๔๗} พระอริยานุวัตร (อารีย์ เขมจารี), สุพรมโมกขา, หน้า ๖๒.

อบาย แลนากรรมทำบุญกฐินข้าวจัวย่งเวรเที่ยวใช้ ให้เป็นอาหารเลี้ยงคนโฮมคับคั่ง^{๔๔๘} อันนี้ก็ถือว่าเป็นเวรที่เกิดจากการกระทำชั่วหรืออกุศลกรรมที่ได้ทำไว้ในชาติที่แล้วมา ซึ่งตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนานั้นจะพบว่า การให้ผลของกรรมนั้น ก็จะเป็นไปตามกฎแห่งกรรมที่ว่า “บุคคลทำกรรมใดไว้ดีก็ตาม ชั่วก็ตาม เขาย่อมได้รับผลแห่งกรรมนั้น”^{๔๔๙} เพียงแต่ว่ากรรมบางอย่างทั้งดีและชั่วเมื่อทำแล้วยังไม่ปรากฏผลเป็นรูปธรรมทันที ต้องถึงเวลาจึงจะให้ผล แต่กรรมบางอย่างที่เป็นครุกรรมคือกรรมหนักทั้งดีและชั่ว เมื่อทำแล้วย่อมปรากฏผลที่เป็นรูปธรรมทันที กล่าวคือผู้ทำย่อมได้รับผลในชาติปัจจุบันนี้ ไม่ต้องไปรอรับผลในชาติหน้าหรือชาติต่อไป ซึ่งจากการศึกษาการให้ผลของกรรมทำให้ทราบว่ากรรมนั้น จะให้ผลเป็นรูปธรรมในลักษณะใหญ่ๆ ๒ ประการ คือ กรรมชั่ว-กรรมดีในชาติก่อน ให้ผลชั่ว-ผลดีในชาตินี้ และกรรมชั่ว-กรรมดีในชาตินี้ ให้ผลชั่ว-ผลดีในชาตินี้ สำหรับสถานที่ที่สัตว์คือมนุษย์ผู้ยังมีกิเลสจะต้องไปเวียนว่ายตายเกิด คือไปเสวยผลตามอำนาจแห่งกรรมดีและชั่วที่ตนทำนั้น ในทางพระพุทธศาสนาได้แสดงไว้ ๓๑ ภูมิโดยแบ่งออกได้เป็น ๒ ประเภท คือทุกคติภูมิและสุคติภูมิ ทุกคติภูมิ หมายถึง การได้ไปเกิดในอบายภูมิ ๔ มีนรก เป็นต้น ส่วนสุคติภูมิ หมายถึง การได้ไปเกิดในกามสุคติภูมิ ๗ รูปาวจรภูมิ ๑๖ และอรุปาวจรภูมิ ๔^{๔๕๐} ซึ่งการเวียนว่ายตายเกิดในภพภูมิเหล่านี้จะเกิดขึ้นแก่มนุษย์ผู้ยังไม่สิ้นกิเลสเรื่อยไปอย่างไม่มีที่สิ้นสุด จนกว่าเขาจะเจริญวิปัสสนากรรมฐานจนดับกิเลสได้หมดสิ้น การเวียนว่ายตายเกิดในภพภูมิทั้ง ๓๑ นี้ จึงจะจบสิ้นลงอย่างสิ้นเชิง

(๕) กรรมกับการเกิดใหม่ สำหรับคำว่า การเกิดใหม่นี้หมายถึง การเวียนว่ายตายเกิดของมนุษย์ใน ๓๑ ภูมิที่กล่าวมาแล้วนั้น หรือพระพุทธศาสนาถือว่า ชีวิตมิได้เริ่มต้นที่ท้องมารดาในชาตินี้ หากแต่ได้มีมานานแล้ว และชีวิตก็ไม่ได้สิ้นสุดที่เมรุเผาศพ หรือหลุมฝังศพ แต่ชีวิตจะมีต่อไปอีก ส่วนการเกิดมาในชาตินี้ เป็นเพียงอาศัยท้องมารดาเกิดออกมาให้ปรากฏในชาตินี้เท่านั้น ซึ่งเป็นดังเพียงฉากหนึ่งในภาพยนตร์เรื่องหนึ่งเท่านั้น ส่วนเหตุที่วิญญานมาปฏิสนธิในครรภ์ก็เพราะวิญญานมีกิเลส ถ้าไม่มีกิเลส ก็จะไม่มาเกิดอีก ดังวิญญานของพระอรหันต์ทั้งหลาย ซึ่งการเกิดของสัตว์มีวิญญานเป็นตัวกำหนด ทำให้สัตว์ได้เกิดมา โดยมีภพเป็นที่กำเนิดของสัตว์ ในภพสูตร พระอานนทได้ทูลถามพระพุทธเจ้าว่า

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ภพ^{๔๕๑} มีได้ด้วยเหตุอะไร พระพุทธเจ้าตรัสย้อนถามว่า ถ้ากรรมที่เกี่ยวกับกาม^{๔๕๒} จักไม่มีแล้ว กามภพจะปรากฏได้บ้างไหม พระอานนทกราบทูลว่า ไม่พึงปรากฏเลย พระพุทธเจ้าข้า พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า เพราะเหตุนี้แล กรรม^{๔๕๓} จึงชื่อว่าเป็นไรณา วิญญาน^{๔๕๔} จึงชื่อว่าเป็นพีช^{๔๕๕} ตัณหาจึงชื่อว่าเป็นยางเหนียว

^{๔๔๘} พระอริยานวัตร (อารีย์ เขมจารี), **สุปัญณานาคชาดก**, หน้า ๑๒.

^{๔๔๙} **อง.ปญจก.** (ไทย) ๒๒/๕๗/๑๐๑.

^{๔๕๐} **ที.ปา** (ไทย) ๑๑/๓๐๔/๓๐๑.

^{๔๕๑} ภพ มี ๒ คือ (๑) กรรมภพ ได้แก่ ปุญญาภิสังขาร อปุญญาภิสังขาร และอนณฺขาภิสังขาร (๒) ภพใหม่อันมีในปฏิสนธิ ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาน (**ขุ.จ.** (ไทย) ๓๐/๒๔/๑๓๘).

^{๔๕๒} กาม ในที่นี้หมายถึงวัตถุกามและกิเลสกาม (**อง.จตุกก.อ.** (บาลี) ๒/๑๘๕/๔๐๕).

^{๔๕๓} กรรม หมายถึงกุศลกรรมและอกุศลกรรม (**อง.ติก.อ.** (บาลี) ๒/๗๗/๒๒๘)

^{๔๕๔} วิญญาน หมายถึงอภิสังขารวิญญานที่เกิดร่วม คือเกิดพร้อมกับกรรม (**อง.ติก.อ.** (บาลี) ๒/๗๗/๒๒๘, **อง.ติก.ฎีกา** (บาลี) ๒/๗๗/๒๓๐)

^{๔๕๕} พีช ในที่นี้หมายถึงปฏิสนธิวิญญาน (**ขุ.ข.อ.** (บาลี) ๖/๑๗๑).

คือน้ำเชื้อของชีวิต วิญญาณดำรงมันอยู่ได้เพราะธาตุอย่างหยาบ^{๔๕๖} ของสัตว์ที่มีวิชา เป็นเครื่องปิดกัน มีตัณหาเป็นเครื่องผูกใจ การเกิดในภพใหม่จึงมีต่อไปอีกด้วยประการ ฉะนี้^{๔๕๗}

จากพระสูตรนี้เป็นการบ่งบอกได้ว่า สาเหตุของการเกิดเป็นมนุษย์นั้นมิกรรมเป็นตัว กำหนดให้เกิด และมีวิญญาณคือปฏิสนธิวิญญาณเป็นตัวเชื่อมระหว่างภพ มีตัณหาซึ่งเป็นยางเหนียว แห่งชีวิต กรรมที่ได้กระทำลงไปนั้นเหมือนมีพื้นดินคือนาอยู่ อันเป็นที่เพาะเมล็ดพืช สัตว์ที่จะไปเกิด เป็นวิญญาณ เพราะวิญญาณเหมือนเมล็ดพันธุ์พืช ในเมล็ดพันธุ์พืชก็ย่อมมียางเหนียวเป็นน้ำเชื้อชีวิต ที่วิญญาณต้องมีตัณหา เพราะถ้าหากวิญญาณไม่มีตัณหา ก็เปรียบเหมือนเมล็ดพันธุ์พืชที่ตายแล้ว ปลุกไม่ขึ้น ดังนั้น กรรม กิเลส และ วิญญาณ มีความสัมพันธ์กันเหมือนเนื่อ นานา หรือ ดิน พืช และ ยาง เหนียวในพืชอันทำให้พืชมีคุณสมบัติในการเกิดใหม่ได้อีกเมื่อสภาวะแวดล้อมเหมาะสม ซึ่งการเกิดใหม่นี้ถือว่าเป็นความเชื่อ คือเชื่อว่าการกระทำแล้วมีผล เชื่อว่าตายแล้วเกิดที่เกิต้นั้นก็เพราะกรรมที่ได้ทำ มานั้นเองในวรรณกรรมอีสานนั้นโดยเฉพาะส่วนที่เกี่ยวข้องกับสตรีได้พยายามที่จะนำเสนอหลักคำ สอน เรื่องกรรมและการเกิดใหม่ว่ามีอยู่จริง ชาตินี้ชาติหน้ามีอยู่จริง กรรมที่ทำแล้วให้ผลจริงและเมื่อทำ กรรมที่ดีย่อมนำไปสู่การเกิดในภพภูมิที่ดี ซึ่งเป็นความเชื่อที่จัดว่าเป็นสัมมาทิฐิในพระพุทธศาสนา โดยตัวอย่างของความเชื่อเรื่องการเกิดใหม่ของสตรีในวรรณกรรมอีสานที่ชัดเจนที่สุดก็ได้แก่ เรื่องการ เกิดใหม่ของนกรจอกสองตัวเมียที่ยอมตายในรังพร้อมลูกในขณะที่ถูกไฟไหม้ เมื่อตายไปแล้วก่อน ตายได้อธิษฐานคนละข้อ คือ (๑) ตัวเมียอธิษฐานว่าชาติหน้าจะไม่ขอพูดกับผู้ชายอีกเลย (๒) ตัวผู้ อธิษฐานตามว่าชาติหน้าจะทำทุกวิถีทางเพื่อให้ตัวเมียพูดให้ได้ เมื่อตายลงไปได้ไปเกิดใหม่แต่เป็นคน ละที่กันดังปรากฏในข้อความว่า

บัดนี้ สองก็ไปเกิดกำ	เมืองใหญ่สำฮามมี	
ทงความสุข	อยู่เย็นหายฮ้อน	
สองได้ พลัดคู่แก้ว	ไปเกิดคนเมือง	แท้ตาย
ตัวผู้เป็นผู้ชาย	ผู้ตั้งมาย้าย	
อันว่า ตัวเมียนั้น	เป็นหญิงงามยิ่ง	แลนา
โสมสิ่งหน้า	งามย้อยดังทอง	เจ้าเอย
สองก็ เหมิดกรรมเวรแล้ว	เป็นคนงามเลิศ ^{๔๕๘}	

จะพบว่าวรรณกรรมอีสานนั้นมีความเชื่อ หรือมีหลักความเชื่ออยู่ว่าเมื่อมนุษย์เราตาย ลงไปแล้วกรรมจะเป็นตัวนำไปเกิด คือทำดีไปเกิดบนสวรรค์ เช่น เรื่องสุพรรณโมกขา เรื่องนางแดง อ่อน เรื่องกำกาดำจะพบว่าบรรดาพระโพธิสัตว์ที่มากเกิดเป็นมนุษย์ เมื่อใช้กรรมแล้วก็จะได้ไปเกิดเป็น เทวดารอวันลงมาตรัสรู้ แต่ถ้าทำชั่วก็ไปเกิดเป็นเปรตหรือสัตว์นรก เช่น ในเรื่องของเปรตที่ทำ กามสุมิจนจารที่ได้เกิดไปเป็นเปรตเพราะการด่าสามี การทำร้ายสามี เป็นต้น^{๔๕๙} แต่ถ้าหากทำความ ดีความชั่วเพียงครั้งๆ ก็จะได้ไปเกิดเป็นมนุษย์ เช่น พญานาคเป็น ดังปรากฏในเรื่องสุปณณาค

^{๔๕๖} ธาตุอย่างหยาบ หมายถึง กามธาตุ (อง.ตัก.อ. (บาลี) ๒/๗๗/๒๒๘).

^{๔๕๗} ดุราลัยละเอียดใน อง.ทุก. (บาลี) ๒๐/๗๗-๗๘/๒๑๗-๒๑๘, อง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๗๗/๓๐๐-๓๐๑.

^{๔๕๘} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, นกรจอก (ท้าววรกิต นางจันทะจร), หน้า ๑๗

^{๔๕๙} พระอริยมนี (อารีย์ เขมปโต), สีน มะโนรา, หน้า ๔๒.

ชาตกที่ระบุว่าเศรษฐีได้ทำบุญฐานแต่ได้ฆ่าสัตว์เลี้ยงแขกผลกรรมนั้นทำให้เกิดในนรกและที่สุดก็เกิดเป็นพญานาคเพราะกรรมครั้งๆ นั้น^{๔๖๐} เป็นต้น นอกจากนั้นการกระทำกรณฐานก่อนตายนั้นย่อมมีผลต่อการเกิดเกิดใหม่ คืออริชฐานไว้อย่างไรก็จะเป็นแบบนั้น เช่น นางนกระจอกตัวเมียและตัวผู้ อริชฐานคนละข้อปรากฏว่าเมื่อเกิดใหม่มักเป็นแบบนั้นคือภรรยาไม่ชอบพูดกับผู้ชาย แต่สามีของเป็นคนที่ทำให้นางพูดเป็นคนแรก เมื่อเกิดมาก็เป็นไปตามนั้น

(๖) การสอนเรื่องของกรรม สำหรับประเด็นต่อมาคือประเด็นที่เกี่ยวข้องกับเรื่องของการสอนเรื่องกรรมว่า สตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นมีไหมที่เป็นผู้ที่ทำหน้าที่ในการสอนเรื่องกรรม ซึ่งจากการศึกษาหาทั้งหมดจะพบว่าสตรีในวรรณกรรมอีสานที่ทำหน้าที่สอนเรื่องกรรมได้ดีก็คือ นางอ้ว เพราะนางเป็นบัณฑิตมีปัญญาและมีความรู้อันเนื่องมาจากการที่นางได้เข้าวัดฟังธรรมและศึกษาธรรมมาเป็นระยะเวลานานเป็นเหตุให้นางเป็นคนที่มีความรู้ และเมื่อมีเหตุในเรื่องของการแย่งนางระหว่างสามีนาง คือท้าวขลุและขุนนางผู้เป็นกษัตริย์ตัวร้ายในเรื่อง โดยขลุรักและลอบได้เสียกับนางอ้วแล้ว แต่แม่นางอ้วไม่ชอบขลุเลยจะยกนางอ้วให้ขุนนางเพราะขุนนางเอาใจนางเป็นพิเศษ ซึ่งผลที่ออกมาทำให้ฝ่ายขลุกับขุนนางจะต้องรบกันเพื่อแย่งชิงนาง ซึ่งในตอนนีทางออกก็ต้องอยู่ที่นางที่สุด เพื่อไม่ให้เกิดสงครามและการล้มตาย อันจะก่อให้เกิดกรรมเวรต่อกันไม่มีที่สิ้นสุด นางจึงได้นัดขลุมาพบเพื่อสั่งลาเพราะนางจะผูกคอตาย โดยที่นางได้บอกกับขลุว่าไม่ควรทำเหตุให้คนอื่นฆ่ากันตายและไม่ควรที่จะก่อเวรไม่หยุดไม่หย่อนว่า อันว่าทาสข้า ตาองค์พระแมกัจกมุดมอดเมียน ตายถึมคอบเฮาลางจักเป็นเวรช่อง สองเฮาน้องพี่เทียวช่วงใช้ เวรนั้นบ่เซาขอให้ขันตีเยื่อน ซามเวรหายสว่างคันว่าเหม็ดบาปแล้วเฮาซีได้ฮ่วมกัน^{๔๖๑} คือนางอ้วกำลังสอนขลุให้เห็นโทษของการก่อกรรมหากมีวาสนาต่อกันหรือมีบุญต่อกันก็จะได้มาครองรักกันอีกในชาติหน้าชาตินี้ นางจำต้องหยุดสงครามแย่งชิงนี้ด้วยการเสียสละตัวเองด้วยการผูกคอตาย อันนี้ถือว่าเป็นวิธีการสอนเรื่องกรรมของนางอ้วซึ่งเป็นสตรีเพียงนางเดียวที่มีภูมิรู้เรื่องของธรรมะเป็นอย่างดี

นอกจากนั้นวรรณกรรมอีสานยังมีบรรดาผู้ชายที่มีความรู้เป็นพระโพธิสัตว์ได้ทำหน้าที่ในการสอนเรื่องกรรมนี้แก่สตรีเพื่อให้สตรีสำเหนียกและเชื่อเรื่องกรรมก็คือ บทบาทของท้าวสีทนที่สอนบรรดาสตรีเรื่องกรรมดีละเว้นกรรมชั่วว่า

ฟังเยอ นารีแก้ว	นางแพงบ่าว เฮาเอย
อย่าได้ประมาทแก้ว	ผัวไท้แห่งตน
ให้ค่อยคิดถืไว้	อย่าแย่งเถ้าแก่ ดีตาย
บุญจั่งอยู่	ซูขึ้นสู่สวรรค์
พี่ก็คิดเบิ่งแล้ว	ดูยากในใจ
ยามเมื่อเวรังถึง	คอบคิงพอย่าน
อันว่า ชิวหาลิ้น	ยาวฮีนอนไต่ นั้นเด
เป็นเหตุฮ้าย	ใดแท้จั่งเป็น
อันนี้ เวก่อนพุ้น	มันได้ดำผัว พระเอย
เป็นบาปแท้	โทษใหญ่ หนักหนา

^{๔๖๐} พระอริยานุวัตร (อารีย์ เขมจารี), สุปุณณานาคชาตก, หน้า ๑๘.

^{๔๖๑} ปรีชา พิณทอง, ขลุนางอ้ว, หน้า ๕๗.

หนอนตัวหลวง	ทอลำตาลตั้ง
เจาะกินลั่น	ควงในเจ็บปวด
แสนซีเจ็บปวดแท้	เลยฮ้องดังตาย
อันว่า คิงยาวตั้ง	สองหัวฝาผาด
ยังได้อุ้มลูกน้อย	เข้าขวางอาฮาม
ก็จึงมาเป็นเวอร์	คอบคิงเดียนี่ แท้แล้ว ^{๔๖๒}

ความหมายของคำสอนนี้ก็คือสอนว่า การเกิดเป็นผู้หญิงโดยบทบาทของความเป็นภรรยานั้นจะต้องระมัดระวังเรื่องของการกระทำ คือไม่ควรประมาทในสามี มีความเคารพในญาติผู้ใหญ่หากใครทำได้ก็จะได้ขึ้นสวรรค์ หากทำไม่ได้ก็จะตกอยู่ในสถานะของคนบาปที่จะต้องตกนรกโดยฝ่ายเดียว การตกนรานั้นย่อมมิได้ด้วยการเป็นเปรตที่ต้องทนต่อความทุกข์อย่างแสนสาหัส ดังนั้น ภรรยาทั้งหลายควรใส่ใจในการทำความดีกับสามี เป็นต้น นอกนั้นก็ยังมีบทบาทของชายหนุ่มที่มีปัญญาได้ทำหน้าที่สอนเรื่องกรรมแก่สตรีอีกหลายคน เช่น ท้าวคำสอนที่สอนผู้หญิงว่า หากจะเป็นภรรยาที่ดีได้นั้น การพูดการจาจะต้องไพเราะเสนาะหู มิ่งกุ โตเฮามาให้พูด แม้แต่คำว่าบัก อันนั้นอันนี้กับผู้เป็นสามีก็ไม่ควรกล่าวเพราะเป็นกรรมเป็นเวรไม่ใช่กรรมดีหรือความดีแต่อย่างใด^{๔๖๓} เพราะผลของการที่สตรีทำไม่ดีก็จะก่อให้เกิดเป็นความทุกข์มากกว่าความสุข

จากการกล่าวมาทั้งหมดจะพบว่า ประเด็นเรื่องกรรมถือว่าเป็นเรื่องที่สตรีอีสานมีความเชื่อมาก เนื่องจากว่าเป็นเรื่องที่ผู้แต่งวรรณกรรมมุ่งที่จะให้วรรณกรรมอีสานเป็นนิทานสอนธรรมหรือสอนหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา โดยพยายามที่จะให้เห็นว่าบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นเป็นผู้ที่ (๑) มีความเชื่อเรื่องกรรมว่ากรรมมีจริง โดยเฉพาะกรรมในทางพระพุทธศาสนา (๒) เชื่อเรื่องผลของกรรมว่าทำดีได้ดีทำชั่วได้ชั่ว (๓) เชื่อเรื่องกรรมกับการเกิดใหม่ คือเชื่อว่ากรรมที่ทำนั้นไม่ว่าดีหรือชั่วก็ตามสามารถที่จะให้ผลทั้งในชาตินี้และชาติหน้า โดยเฉพาะในชาตินี้สตรีอีสานเชื่ออย่างแน่นหนาว่ากรรมที่ทำนั้นเมื่อตายจากโลกนี้ไปแล้วย่อมนำไปสู่การเกิดใหม่และเชื่อว่าไม่มีกรรมใดไม่มีผลดังนั้น สตรีอีสานโดยมากจึงมีความเชื่อเรื่องกรรม^{๔๖๔} ประเด็นต่อมาเมื่อสตรีอีสานนั้นมีความเชื่อเรื่องกรรมแล้วย่อมก่อให้เกิดผลคือ (๑) มีแรงหรือกำลังใจในการทำกรรมดี เพราะเมื่อเชื่อว่ากรรมดีนั้นให้ผลอย่างแน่นอนแล้วย่อมไม่ลดละในการทำความดี (๒) มีความเกรงที่จะทำความชั่ว คือเมื่อรู้ว่าหากทำกรรมที่ไม่ดีแล้วจะได้ไปเกิดหรือได้รับผลที่ไม่ดีก็จะไม่ทำความชั่ว การเกรงกลัวความชั่วนี้ถือว่าเป็นเรื่องที่ดีสำหรับคนเรา หากไม่มีความเกรงกลัวที่จะทำความชั่วแล้วคนเราก็จะทำชั่วได้ทุกอย่าง ดังนั้นการที่สตรีอีสานเป็นคนที่มีความเกรงกลัวต่อการทำความชั่วจึงเป็นสิ่งที่ดี^{๔๖๕} (๓) มีความมั่นใจในการสอนเรื่องกรรม สตรีอีสานนั้นนอกจากจะมีความเชื่อเรื่องกรรม เชื่อผลของกรรม และเชื่อเรื่องกรรมกับการเกิดใหม่แล้ว สตรีอีสานยังเป็นคนที่สามารถที่จะสอนเรื่องกรรมได้ เนื่องจากหลังจากที่ได้เข้าวัดฟังธรรมแล้วยังสามารถนำเอาความรู้นั้นมาสอนคนอื่นได้ เช่น กรณีนางอ้ว กรณีนางจันทจร ในเรื่องนกกะจอก กรณีนางมะโนรา กรณีนางแตงอ่อน หรือกรณีนางปทุมเกสรในเรื่องจำปาสี่ต้น เป็น

^{๔๖๒} พระอริยเมธี (อารีย์ เขมปตโต), สิทน มะโนรา, หน้า ๔๙.

^{๔๖๓} พรชัย ศรีสารคาม, ท้าวคำสอน, หน้า ๓๒.

^{๔๖๔} สัมภาษณ์ พระศรีญาณวงศ์ ป.ธ.๙ ดร., เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๔๖๕} สัมภาษณ์ รศ.ดร.โสวิทย์ บำรุงภักดิ์, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

ต้น ที่เป็นสตรีที่มีความอาจหาญในการสอนธรรม โดยเฉพาะการสอนในเรื่องของบาปบุญคุณโทษ กรรมดีกรรมชั่ว^{๔๖๖} ซึ่งถือว่าเป็นบทบาทที่ก่อให้เกิดความเข้าใจกันว่าสตรีอีสานนั้นเป็นผู้ที่มีความรู้ และมีความเข้าใจในเรื่องกรรมได้เป็นอย่างดี อันเป็นเครื่องแสดงว่าสตรีอีสานนั้น (๑) เป็นคนที่ใฝ่ในการฟังธรรม (๒) เป็นคนที่ประยุกต์ธรรมกับการดำรงชีวิต และเป็นคนที่สามารถนำเอาหลักธรรมในพระพุทธศาสนานั้นมาสอนผู้อื่นได้^{๔๖๗} นอกจากสอนผู้อื่นได้แล้วยังเป็นคนที่ปฏิบัติธรรมด้วย ด้วยการเชื่อในคำสั่งสอนของสามี และสร้างชีวิตที่ดีด้วยการดูแลสามีและครอบครัวด้วยดี เพราะถือว่าการทำดีต่อสามีนั้นเป็นการกระทำความดีนั่นเอง^{๔๖๘} ซึ่งเป็นเรื่องแปลกที่วรรณกรรมอีสานนั้นแม้ว่าจะมุ่งสอนเรื่องกรรมแต่สิ่งที่เน้นมากในเรื่องกรรมกลับเป็นเรื่องของการดูแลสามี เช่น เรื่องกำกาดำ เรื่องสุปณณาคชาดก เรื่องนางผมหมอม เรื่องท้าวคำสอน หรือเรื่องสุพรหมโมกขา เรื่องจำปาสดัน เรื่องขุนทิง เป็นต้น เป็นเรื่องที่เน้นมากเรื่องของการดูแลผู้ที่เป็นสามี จึงอาจสันนิษฐานได้ว่าบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานที่เน้นเรื่องกรรมนี้เป็นการเน้นย้ำให้สตรีมองเห็นบทบาทของตัวเองที่เกี่ยวข้องกับสามีหรือการดูแลสามีเป็นสำคัญ^{๔๖๙} ทั้งนี้ก็เพราะวรรณกรรมอีสานโดยมากจะเป็นเรื่องครอบครัว เป็นสำคัญไม่ว่าจะเป็นเรื่องของครอบครัวคนชั้นสูงกับคนชั้นล่าง ดังนั้น แก่นของเรื่องจึงเน้นเรื่องวิถีชีวิตครอบครัวเป็นสำคัญ และเรื่องกรรมหรือความเชื่อเรื่องกรรมในวรรณกรรมอีสานนั้นจึงเป็นเรื่องที่เน้นให้สตรีรับบทบาทของตนเองในฐานะที่จะต้องดูแลสามีเป็นสำคัญ^{๔๗๐} ซึ่งจากการกล่าวมาทั้งหมดจะพบว่าการศึกษารูปแบบบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานในมุมหนึ่งถือว่าการเน้นให้เห็นถึงคุณธรรมจริยธรรมในเรื่องกรรมที่ก่อให้เกิดความรู้เรื่องเรื่องกรรมและนำเรื่องกรรมในทางพระพุทธศาสนาและกรรมในมิติของความเข้าใจของคนทุกระดับชั้นไปใช้ให้เกิดประโยชน์ได้

๔.๔ วิเคราะห์คุณค่าของการศึกษารูปแบบบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสาน

สำหรับประเด็นต่อไปที่จะต้องนำมาศึกษาเกี่ยวกับการศึกษารูปแบบบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานที่ผลมีต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนาก็คือ การศึกษาถึงคุณค่าที่เกิดมาจากการศึกษาในเรื่องนี้ ซึ่งคำว่าคุณค่านั้นมาจากคำว่า คำว่า คุณ หมายถึงความดี หรือประโยชน์^{๔๗๑} คุณ หมายถึง อาณิสสฺส, คุณ, ผลของกรรมดี หมายถึงความว่า ผลที่ให้ผู้รู้เหตุของตน ชื่อว่า คุณ, ผลที่ผู้กวีบอกไว้กับตน ชื่อว่า คุณ, กรรมดี ที่ผู้ต้องการความเจริญพากันสั่งสม ชื่อว่า คุณ, อาณิสสฺสที่ประกาศประโยชน์ของตน ชื่อว่า คุณ^{๔๗๒} หรือหมายถึง ความดีของบุคคล เรียกว่า คุณ ความดี คุณที่หมายถึง ประโยชน์อันมีอยู่ในบุคคล หรือ การกระทำที่เป็นประโยชน์ เราเรียกว่า

^{๔๖๖} สัมภาษณ์ รศ.อุดม บัวศรี, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๔๖๗} สัมภาษณ์ รศ.ดร.สมชัย ศรีนอก, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๔๖๘} สัมภาษณ์ ดร.แสง นิลนามะ, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๔๖๙} สัมภาษณ์ รศ.อุดม บัวศรี, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๔๗๐} สัมภาษณ์ ดร.อติเทพ ผาหา, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๔๗๑} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน, (กรุงเทพมหานคร : อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๔๒), หน้า ๒๕๓.

^{๔๗๒} พระมหาสมปอง มุทิโต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ประยวงค์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๙๔๕.

คุณประโยชน์ คนบางคน มีแต่คุณความดี คือเขามีดีอยู่ในตัวเขาเอง แต่เราไม่ได้รับประโยชน์อะไรจาก ความดีของเขาเลย เพราะเขานั้น ไม่ได้สั่งสอน หรือบำเพ็ญประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่ง เพื่อแผ้วมาถึง เรา ส่วนคำว่า ค่า หมายถึง คุณประโยชน์ในตัวของสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ซึ่งคิดเป็นเงินไม่ได้ เช่น ของสิ่งนี้หา ค่ำมิได้ หรือ คุณประโยชน์ของสิ่งใดสิ่งหนึ่งซึ่งอาจคำนวณ หรือ ประเมินราคาได้ เช่น ทองคำ มีค่า กว่าก้อนหิน^{๔๗๓} เมื่อนำมารวมกันเป็นคำว่า คุณค่า จึงหมายถึง สิ่งที่ควรทำในความดี ในสิ่งที่มี ประโยชน์ เพื่อเป้าหมายสูงสุด คือ ความสุข ความสงบ ความสำเร็จของชีวิต เป็นต้น โดยในส่วนของ คุณค่าของการศึกษาบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานที่ผลมต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมตาม แนวพระพุทธศาสนานั้น ผู้วิจัยมุ่งที่จะศึกษาถึงสาระสำคัญของเรื่องนี้ในประเด็นดังต่อไปนี้

๔.๔.๑ คุณค่าด้านการศึกษา สำหรับคุณค่าด้านการศึกษานั้นเป็นคุณค่าจากการศึกษา บทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานที่ผลมต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนา ซึ่งจะพบว่าวรรณกรรมอีสานนั้นได้บ่งชี้ให้เห็นถึงสตรีอีสานในมุมมองต่างๆ เหล่านี้คือ (๑) ท่าทีของ สังคมอีสานที่มีต่อบทบาทสตรี ซึ่งจากการศึกษามาทั้งหมดจะพบว่าในวรรณกรรมอีสานนั้นมุ่งที่จะให้ ผู้อ่านหรือผู้ศึกษาเห็นว่า สตรีอีสานควรเป็นผู้ที่มีบทบาทอย่างไร เช่น บทบาทการเป็นแม่ บทบาทการ เป็นลูกสาว หรือบทบาทการเป็นภรรยาหรือเมีย ว่าแต่ละบทบาทนั้นควรเป็นอย่างไร โดยบทบาทแม่ นั้นต้องมีหน้าที่หลักสำคัญก็คือการอบรมเลี้ยงดูลูกให้เป็นคนดี สอนการบ้านการเรือนให้กับลูกสาว สอนเรื่องคุณธรรมจริยธรรมให้กับลูกชาย และทำตัวเป็นตัวอย่างให้กับลูกสาว และดูแลลูกทั้งชายและ หญิงให้เป็นคนดี นอกจากนั้นบทบาทของสตรีในฐานะแม่นั้นก็มีอยู่ ๒ ลักษณะ คือ ลักษณะที่ดี กับ ลักษณะที่ไม่ดี โดยลักษณะของการเป็นมารดาที่ดีก็ปรากฏในวรรณกรรมเรื่องจำปาสดัน กับบทบาท ของนางพุ่มเกสร ที่ดูแลบุตรชายทั้งสี่ด้วยความรักและความเมตตาที่ดี^{๔๗๔} หรือเรื่องของบทบาทของ ย่าจำสวนในวรรณกรรมเรื่องกำกาดำ ที่ดูแลกำกาดำในฐานะที่เป็นลูกที่เลี้ยงมาตั้งแต่เด็ก เป็นคนที่รัก กำกาดำมากทั้งๆ ที่กำกาดำก็เป็นคนที่ไม่หล่อรูปร่างอัปลักษณ์ดำแตกต่างไปจากคนอื่น แต่ขึ้นชื่อว่า ลูกก็รักและดูแลเอาใจใส่ด้วยดีเสมอมา^{๔๗๕} หรือบทบาทของแม่ของนกกระจอกที่ดูแลลูกด้วยความรัก และยอมที่จะตายไปพร้อมกับลูกที่ถูกไฟไหม้ หรือบทบาทของนางผมหอมที่ดูแลลูกด้วยความรักเมื่อ ยามที่บ้านเมืองมีปัญหา นางก็ยอมที่จะอยู่ป่าเพื่อให้ลูกสบาย เป็นต้น^{๔๗๖} นี่คืบทบาทของแม่ที่เป็น บทบาทที่ดี ส่วนบทบาทที่เป็นลักษณะที่ไม่ดีของแม่ก็มี ดังปรากฏในเรื่องชูลุนางอ้าวโดยเฉพาะแม่ของ นางอ้าวที่เห็นแก่ลาภสักการะแล้วตัดสินใจก่นางอ้าวให้กับขุนนางซึ่งเป็นคนที่ไม่ดี ซึ่งเป็นการบิบบังคับ ให้นางอ้าวต้องทำตาม จนในที่สุดนางอ้าวต้องหาทางออกด้วยการฆ่าตัวตาย^{๔๗๗} หรือบทบาทของแม่ของ ท้าวผางค์ที่เกิดความอิจฉาริษยาลูกสะใภ้ ได้อาศัยจังหวะที่ลูกชายไม่อยู่ก็หาเรื่องไล่ลูกสะใภ้ คือ นางแดงอ่อนหนีจากเมืองเสีย^{๔๗๘} หรือบทบาทของแม่ของท้าวสีทนที่อาศัยช่วงที่ท้าวสีทนไม่อยู่ก็หา

^{๔๗๓} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน, หน้า ๒๔๑.

^{๔๗๔} พระอริยานุวัตร (อารีย์ เขมจารี), จำปาสดัน, หน้า ๓๔๔.

^{๔๗๕} สุภณ สมจิตศรีปัญญา, ท้าวกำกาดำ, หน้า ๒๐.

^{๔๗๖} ปรีชา พิณทอง, นางผมหอม, หน้า ๓๘.

^{๔๗๗} ปรีชา พิณทอง, ชูลุนางอ้าว, หน้า ๔๒.

^{๔๗๘} เดชวโรภิกขุ (อินตา กวีวงศ์), รวมนิทานพื้นบ้านอีสาน ชุดที่ ๖ นิทานพญาควางคำ นิทานท้าว ยี่ นิตานนางแดงอ่อน, หน้า ๒๕๘.

เรื่องใส่ความและโล่นางมะโนราออกไปจากเมือง^{๔๗๙} เป็นต้น ซึ่งที่กล่าวมานี้ถือว่าเป็นบทบาทที่ไม่ดีในบทบาทของสตรีทั้ง ๒ ลักษณะนี้สังคมชาวอีสานล้านช้างจะยอมรับในบทบาทของสตรีที่เป็นแม่ที่เป็นสตรีที่ดีเท่านั้น เนื่องจากว่าเป็นบทบาทที่ก่อให้เกิดคุณประโยชน์ก็คือ สามารถนำมาเป็นแบบอย่างและแรงจูงใจให้กับหญิงสาวหรือสตรีชาวอีสานได้ ส่วนบทบาทของภรรยาหรือเมียนั้นจะพบว่าสังคมอีสานโดยเฉพาะในวรรณกรรมอีสานนั้น ได้อธิบายถึงลักษณะหรือบทบาทของสตรีว่ามีอยู่ ๒ ลักษณะเช่นเดียวกันก็คือ (๑) ลักษณะของภรรยาที่ดี ได้แก่ลักษณะของสตรีที่มีบทบาทที่เป็นคนดี เป็นคนที่มีความอดทนเอาใจใส่ในหน้าที่และดูแลครอบครัวให้ดี โดยลักษณะของการเป็นภรรยาที่ดีนั้นก็ปรากฏในวรรณกรรมเรื่องท้าวคำสอนที่มีเกณฑ์วัดลักษณะของสตรีที่เป็นภรรยาว่าควรเลือกภรรยาแบบไหนถึงจะเป็นภรรยาที่ดีหรือไม่ดี^{๔๘๐} หรือลักษณะภรรยาที่ดีในวรรณกรรมอีสานก็มีเรื่องนางนกระจอกตอนที่เป็นนกระจอกที่ดูและสามีและลูกด้วยดี^{๔๘๑} นอกจากนี้ยังมีบทบาทของนางลุนในวรรณกรรมเรื่องกำกาดำ^{๔๘๒} นางลุนเรื่องสุปณณาคชาต^{๔๘๓} ที่นางลุนทั้ง ๒ เรื่องนั้นถือว่าเป็นผู้ที่มีลักษณะของการเป็นภรรยาที่ดีได้ นอกจากนี้ก็มีลักษณะของภรรยาที่ดีอีกเรื่องหนึ่งก็คือเรื่องท้าวคำสอนตอนที่ท้าวคำสอนดูลักษณะของนางกองสีแล้วพบว่า มีลักษณะตามที่ท่านมหาเถระกล่าวไว้และนางกองสีก็เป็นคนที่ทำหน้าที่ภรรยาที่ดีมาโดยตลอด^{๔๘๔} หรือไม่ว่าจะเป็นบทบาทของการเป็นภรรยาที่ดีของนางไขฟ้าภรรยาของสุพรหมโมกษาที่ดูแลสามีด้วยดี แม้ว่าสามีจะมีภรรยาเพิ่มอีก ๒ คนนางก็ไม่ว่าอะไร^{๔๘๕} หรือบทบาทของนางแอกไคภรรยาของขุนทิงในเรื่องของขุนทิงก็ถือว่าเป็นภรรยาที่ดีอีกคนหนึ่ง^{๔๘๖} ซึ่งลักษณะของภรรยาที่ดีนี้ถือว่าเป็นจุดประสงค์หลักของการผู้แต่งวรรณกรรมอีสานที่ต้องการจะสอนเรื่องภรรยาหรือเรื่องของครอบครัวโดยเฉพาะ (๒) ลักษณะของภรรยาที่ไม่ดี ส่วนของลักษณะของภรรยาที่ไม่ดีนั้นก็มีปรากฏในวรรณกรรมอีสานหลายเรื่อง เช่นลักษณะของหญิงที่ไม่ดีในวรรณกรรมเรื่องท้าวคำสอน^{๔๘๗} เรื่องอินทนิยานสอนลูก^{๔๘๘} หรือในเรื่องสันทที่กล่าวถึงเปรตที่เคยเป็นภรรยาแล้วสามีจำต้องตกนรกหรือเปรตที่เคยเป็นชู้กับชายอื่นที่ไม่ใช่สามีของตนเอง^{๔๘๙} หรือในเรื่องนางนกระจอกที่มีการกล่าวถึงสตรีที่เล่นชู้ และสตรีที่ด่าสามีก็จะไปเกิดเป็นเปรต หรือสตรีที่มีเพศสัมพันธ์กับพระสงฆ์ก็จะตายไปเป็นเปรต^{๔๙๐} อันนี้ก็ถือว่าเป็นตัวอย่างของการเป็นสตรีที่ไม่ดีและเป็นบทบาทที่สังคมอีสานไม่ชอบหรือไม่ปรารถนา และจะนำมาเป็นตัวอย่างในการสอนหรือเป็นแบบแผนในการกำหนดบทบาทที่พึงประสงค์ของสตรีอีสานได้ (๒) การทำความ

^{๔๗๙} พระอริยมุนี (อารีย์ เขมปโต), สิทน มะโนรา, หน้า ๓๘.

^{๔๘๐} พรชัย ศรีสารคาม, ท้าวคำสอน, หน้า ๒๕.

^{๔๘๑} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, นกระจอก (ท้าววรกิต นางจันทะจร), หน้า ๗.

^{๔๘๒} สุภณ สมจิตศรีปัญญา, ท้าวกำกาดำ, หน้า ๒๔.

^{๔๘๓} พระอริยานุวัตร (อารีย์ เขมจารี), สุปณณาคชาต, หน้า ๓๕.

^{๔๘๔} พรชัย ศรีสารคาม, ท้าวคำสอน, หน้า ๒๑-๒๗.

^{๔๘๕} อริยานุวัตร เขมจารี, พระสุพรหมโมกษา, หน้า ๘๗.

^{๔๘๖} พิฑูล มลิวัลย์, ขุนทิง, หน้า ๓๔.

^{๔๘๗} พรชัย ศรีสารคาม, ท้าวคำสอน, หน้า ๒๕.

^{๔๘๘} ชัยสิทธิ์ เศรษฐบุบผา, อินทนิยานสอนลูก, หน้า ๑๓.

^{๔๘๙} พระอริยมุนี (อารีย์ เขมปโต), สิทน มะโนรา, หน้า ๔๗.

^{๔๙๐} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, นกระจอก (ท้าววรกิต นางจันทะจร), หน้า ๓๒.

เข้าใจในคุณธรรมของสตรี นอกจากเรื่องของการศึกษาคุณลักษณะที่พึงประสงค์ของสตรีและไม่พึงประสงค์แล้ว การศึกษาบทบาทสตรีในวรรณกรรมอีสานย่อมทำให้เห็นถึงคุณธรรมที่สำคัญของสตรีอีสานด้วย กล่าวคือเมื่อศึกษาบทบาทสตรีในวรรณกรรมอีสานมาทั้งหมดแล้ว ย่อมทำให้เราทราบถึงคุณธรรมและจริยธรรมของสตรีอีสานว่ามีคุณธรรมและจริยธรรมทางพระพุทธศาสนาได้ โดยจากการศึกษามาทั้งหมดจะพบว่าสตรีอีสานนั้นมีคุณธรรมและจริยธรรมดังต่อไปนี้ก็คือ (๑) มีความเมตตา คือการเป็นคนที่มีรักลูกรักสามี รักญาติพี่น้อง พ่อสามีแม่สามีก็มีความรัก และเคารพไม่ล่วงเกินอันนี้ถือว่าเป็นคุณธรรมจริยธรรมอันแรกๆ เลยที่สตรีอีสานจะต้องมี (๒) ความขยันหมั่นเพียรและความอดทน ประการต่อมาที่สตรีอีสานจะต้องมีก็คือคุณธรรมเรื่องความขยันและความเป็นผู้ที่มีความอดทน เพราะเรื่องนี้เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการทำหน้าที่เป็นภรรยาที่ดีของสามี เป็นแม่ที่ดีของลูก และเป็นลูกที่ดีของพ่อแม่ก็จะต้องเป็นคนที่มีความขยันหมั่นเพียร (๓) ความกตัญญู นับเป็นคุณธรรมจริยธรรมที่มีความสำคัญมากของสตรีอีสานข้อหนึ่งก็คือ สตรีอีสานนั้นจะต้องเป็นผู้ที่มีความกตัญญูรู้คุณบิดามารดา และผู้มีพระคุณ ซึ่งเรื่องความกตัญญูนี้เป็นคุณธรรมจริยธรรมที่คนอีสาน หรือสังคมอีสานมีความเข้มงวดมาก หรือให้ความสำคัญมาก เพราะหากสตรีได้ก็ตามเป็นผู้ที่ขาดคุณธรรมในข้อนี้ย่อมจะถูกประณามหรือถูกสังคมรังเกียจเอาได้ ดังนั้น การที่จะเป็นสตรีที่ดีได้ก็จะต้องมีความกตัญญูเป็นพื้นฐานของจิตใจ จะสังเกตว่าแม้การได้เป็นภรรยาของผู้ชายใดก็จะต้องมีความเคารพต่อผู้ชายคนนั้น ด้วยการไม่ด่าและด้วยการกราบไหว้ เป็นต้น (๔) เป็นผู้ที่มีศีลธรรม หรือเป็นผู้ที่มีความเชื่อเรื่องกรรม หรือการทำดีได้ดีทำชั่วได้ชั่ว ไม่เป็นมิฉฉาภิกษุด้วยการเข้าวัดฟังธรรมอยู่เป็นประจำหรือเป็นผู้ที่มีความหมั่นในการทำบุญทำกุศล ด้วยการให้ทาน รักษาศีล และเจริญภาวนาอยู่เป็นนิจ ทั้งนี้ก็เพื่อที่จะได้สั่งสมความรู้และบุญกุศลในวรรณกรรมอีสานหลายเรื่อง ได้แสดงให้เห็นว่าสตรีอีสานจำเป็นอย่างที่จะต้องเป็นพุทธศาสนิกชนที่ดี

๔.๔.๒ คุณค่าด้านการเข้าถึงบทบาททางวัฒนธรรมของสตรีในวรรณกรรมอีสาน

สำหรับคุณค่าของการศึกษา เรื่องบทบาทสตรีในวรรณกรรมอีสานอีกประการหนึ่งก็คือ การเข้าถึงบทบาททางวัฒนธรรมของสตรีโดยคำว่า บทบาททางวัฒนธรรมของสตรีนั้นก็คือ บทบาทในการเป็นผู้สร้างสมวัฒนธรรมของสตรีอีสาน ได้แก่ บทบาทในเรื่องของความเชื่อ บทบาทในเรื่องของการออกสังคมหรือการเกี่ยวพาราสี หรือบทบาทในการวางตัวของสตรีในวงสังคม ซึ่งจากการศึกษามาจะพบว่าบทบาททางด้านวัฒนธรรมของสตรีอีสานนั้นก็ดังต่อไปนี้ (๑) เป็นคนที่มีความอ่อนน้อมถ่อมตน เป็นหนึ่งในลักษณะทางด้านวัฒนธรรมของสตรีอีสานก็คือ การเป็นคนที่ไม่มีความแข็งกระด้าง ความแข็งกระด้างไม่ใช่วัฒนธรรมของสตรีอีสาน เนื่องจากสตรีอีสานนั้นถูกหล่อหลอมมาให้เป็นคนที่ความอ่อนน้อมถ่อมตน รู้จักการควบคุมจิตใจพูดจาอ่อนหวานเป็นกันเองไม่กระซอกโฮกฮากเป็นมาติดกะโหลก ดังปรากฏในคำสอนของท้าวคำสอนว่าอย่าว่ามึงกูให้ตนเสียมึงเถียงตอบ อย่าว่าบักอันนี้คำนั้นก็อย่ามีได้^{๔๔๓} ซึ่งถือว่าเป็นเรื่องที่สตรีอีสานจะต้องมี (๒) เป็นคนที่ต้องมีความเคารพในสามี อันนี้เป็นวัฒนธรรมที่แท้จริงของชาวอีสานและสตรีอีสาน ถ้าไม่มีถือว่าไม่ใช่สตรีอีสาน เพราะสตรีอีสานนั้นโดยมากจะถูกอบรมสั่งสอนให้เป็นคนที่เกรงอกเกรงใจสามี ดังปรากฏในคำว่า

^{๔๔๓} พรชัย ศรีสารคาม, ท้าวคำสอน, หน้า ๒๔.

“คั้นว่าผัวตนเข้ามาแล้ว ก็ไปต้อนไปฮับผัวแห่งตนมาแล้ว ก็นำน้ำส่วยตีนมาตั้งไว้ ก็ไปตักเอาน้ำมาให้อาบ คั้นว่าผัวตนอาบน้ำแล้ว ก็เอาผ้าเช็ดหน้ามาเช็ดตนตัวทั้งมวล แล้วก็แต่งแปรงโกชนาอาหานหีบมาตั้งไว้แล้ว คั้นว่าผัวตนกินเข้าแล้ว ก็ปีบนวดมือตีนที่เจ็บ ที่เมื่อยแลจึงถามว่า ”^{๔๙๒}

และทุกวันพระต้องถือขันดอกไม้ไปกราบไหว้ขอศีลขอพรจากสามีเป็นประจำ ดังปรากฏในข้อความนี้ปางเมื่อนางลงจากแท่นแก้วมาไหว้ต่อผัวพี่เอย ^{๔๙๓} เนื่องจากคนอีสานเห็นว่าสตรีนั้นเป็นผู้ที่ต้องพึ่งพิงบุรุษหรือสามีในการเป็นอยู่ ว่า น่องนี้เป็นนึ่งแท้ บุญชายมาเหลื่อม จริตตายคันชายปะละถึมนึ่งนั้นบ่ดี พี่เอย ^{๔๙๔} หรือปรากฏในคำว่า ขอเป็นข้อยตามตีนภวานาถอย่าขาดอ้างพระไมตรีม้างจากกัน พระเฮย ^{๔๙๕} จนถือว่านี่คือวัฒนธรรมของสตรีอีสานเลยก็ได้ (๓) เป็นคนที่ดูแลครอบครัวข้างด้วยดี คือนอกจากจะเคารพสามีแล้วต้องเคารพญาติพี่น้องของสามี ด้วยการนับถือเหมือนญาติพี่น้องของตนไม่มีความขัดแย้งกับญาติฝ่ายสามีเพราะถือว่าตนเองเป็นสะใภ้ที่จะต้องให้ความเคารพญาติข้างสามีเสมอ ดังปรากฏในคำว่า อันหนึ่ง อีกผัวให้มีใจผายเผื่ออีกผัว ให้เจ้าอีกพี่น้องแนวน้ำแม่ผัว ^{๔๙๖} อันนี้ถือว่าเป็นบทบาทเชิงวัฒนธรรมของสตรีอีสานอีกอย่างหนึ่ง (๔) เป็นใจบุญสุนทาน อันนี้ชัดเจนมาก เพราะคนอีสานเชื่อมั่นในเรื่องของบุญกรรมหรือบาปเวร การเชื่อเรื่องนี้เป็นเหตุให้เกิดมีวัฒนธรรมอย่างหนึ่งกับสตรีอีสานก็คือ การที่สตรีอีสานในทุกสถานะจะต้องแสดงออกซึ่งความเป็นคนที่มั่งใจที่ตึงามหมั่นเข้าวัดทำบุญอยู่เสมอ เพื่อพัฒนาจิตใจของตนเองตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาก็คือ การพัฒนาศีล การพัฒนากาย การพัฒนาจิต และการพัฒนาปัญญาให้เกิดให้มั่งกับตัวเอง จากการกล่าวมาทั้งหมดจะพบว่าการศึกษาวรรณกรรมอีสานมาทั้งหมดจะทำให้เราทราบถึงบทบาทที่แท้จริงของสตรีอีสานโดยเฉพาะบทบาทเชิงวัฒนธรรมของสตรีอีสานในด้านต่างๆ ได้ดี

๔.๔.๓ คุณค่าในด้านการเคารพสิทธิของสตรี สำหรับคุณค่าการศึกษาบทบาทของสตรีอีสานที่มีผลต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมอีกประการหนึ่งก็คือ คุณค่าด้านการเคารพสิทธิของสตรี หากคนภายนอกที่ไม่ใช่คนอีสานมองบทบาทของสตรีอีสานแล้วหลายคนอาจจะเข้าใจว่า บทบาทของสตรีอีสานนั้นถูกกดทับหรือถูกจำกัดสิทธิ เช่น การที่จะต้องมากกราบไหว้สามีหรือการที่จะต้องยอมสามี ทุกเรื่องห้ามด่าห้ามว่า เป็นต้นนั้น ผู้วิจัยเห็นว่าถ้าจะเข้าใจในเรื่องนั้นเช่นนั้นได้หากมองบทบาทสตรีในมิติของการเป็นนักสิทธิมนุษยชน หรือความเท่าเทียม แต่หากมองในมิติของวัฒนธรรมทางสังคมของชาวอีสานแท้ๆ แล้วจะพบว่า การกำหนดบทบาทสตรีไว้เช่นนั้น เป็นการให้สิทธิกับสตรีในส่วนที่เป็นการฝึกหัด หรือการศึกษาเพื่อให้เกิดการเรียนรู้ และการเป็นสตรีที่ดีของสังคมอีสาน การกราบไหว้สามีในวันพระนั้นถือว่าเป็นความดีในทัศนะของสตรีอีสานหรือของคนอีสานเพราะเหตุผลที่กำหนดให้กราบไหว้สามีนั้นก็เป็นการแสดงความเคารพรักในสามี ซึ่งตามหลักพระพุทธศาสนานั้นเห็น

^{๔๙๒} พระอริยานุวัตร, (อารีย์ เขมจารี), สุพรรณโมกขา, หน้า ๕๙.

^{๔๙๓} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, นกกระจอก (ท้าววรกิต นางจันทะจร), หน้า ๔๘.

^{๔๙๔} ปรีชา พิณทอง, ขุนนางอ้าว, หน้า ๓๕.

^{๔๙๕} พิฑูล มลิวัลย์, ขุนทิ้ง, หน้า ๓๒.

^{๔๙๖} ชัยสิทธิ์ เศรษฐบุบผา, อินทนิญาณสอนลูก, หน้า ๑๑.

ว่าการเคารพสามีเป็นบุญทำให้ไปเกิดบนสวรรค์^{๔๙๗} ดังนั้น กรอบแนวคิดความเชื่อและวัฒนธรรมอิสานจึงเป็นไปตามความเชื่อของพระพุทธศาสนาด้วยการนำมาประยุกต์ใช้ด้วยการกำหนดให้สตรีกราบไหว้สามีด้วยเหตุผลว่า (๑) เพื่อแสดงความเคารพกับสามีในฐานะที่สามีเป็นผู้นำครอบครัวเป็นผู้ที่หารายได้มาเลี้ยงครอบครัวด้วยความยากลำบาก ภรรยาและลูกๆ ต้องให้แสดงความเคารพ (๒) เพื่อให้กำลังใจสามีในฐานะที่เป็นคนทำงานเพื่อทุกคนในครอบครัว การกราบไหว้ยอมทำให้สามีมีความอ่อนอกอ่อนใจและตั้งใจทำงานเพื่อครอบครัวได้ดียิ่งขึ้น เพราะการที่ภรรยาและลูกให้ความเคารพอย่างนี้ก็จะทำให้มีกำลังใจในการทำงานต่อไปได้ (๓) เพื่อให้เกิดความรักความเข้าใจที่ดีต่อกันระหว่างสามีภรรยาและลูกๆ เพราะในวันที่ภรรยาพาลูกๆ มากราบสามีนั้นสามีจะได้ยกโทษและให้ศีลให้พรภรรยาของตนและให้สัญญาว่าจะรักและดูแลภรรยาของตนเองด้วยดีจนกว่าจะตายจากกันไป เอาแค่ ๓ ข้อนี้ก็เห็นแล้วว่าการกราบไหว้สามีนั้นไม่ใช่ได้เป็นการริดรอนสิทธิของสตรีอิสานเลย ประการต่อมาในเรื่องสิทธิของสตรีนี้จะพบว่า คนอิสานหรือสังคมอิสานนั้นเคารพสิทธิของสตรีมาก โดยมากจะไม่มี การบีบบังคับ เพราะการบีบบังคับนั้นอาจจะทำให้เกิดความเสียหายได้ เช่น ผู้ที่ถูกบังคับอาจจะฆ่าตัวตายหรือหนีไปได้ เช่น เรื่องชูลูนางอ้าว ที่เวลานางอ้าวถูกแม่บังคับให้แต่งงานกับคนที่นางไม่รักก็ทำให้นางฆ่าตัวตาย^{๔๙๘} ซึ่งการบีบบังคับถือว่าเป็นสิ่งที่ไม่ดี ดังนั้น ชาวอิสานจึงไม่มีการบังคับให้สตรีแต่งงานความสมัครใจทุกครั้งก่อน เช่น นางลุนในเรื่องก่ำกาดำเมื่อจำจวนไปขอกับพระราชาก็เป็นบิดาให้แล้วพระราชาก็จะถามก่อนว่าจะเอากับก่ำกาดำได้ไหม นางก็ตกลง^{๔๙๙} หรือนางลุนในเรื่องสุพรรณานาคชาดกที่นางถูกแม่ถามว่าจะยกให้เป็นเมียของพญานาคจะเอาไหม นางก็บอกว่าเอาตามแม่ว่าไม่มีขัดขึ้น^{๕๐๐} หรือในอินทนิยานสอนลูกที่สอนตรีว่าให้เชื่อฟังพ่อแม่ทุกประการ^{๕๐๑} แสดงให้เห็นว่าสังคมอิสานนั้นจะถามก่อนทุกครั้งว่าถ้าให้ทำแบบนี้จะตกลงไหม ไม่ใช่การกดขี่ หรือการบีบบังคับให้ทำตามที่ตนเองหรือผู้ที่มีอำนาจสั่ง อนึ่ง ในเรื่องสิทธินี้มีอีกเรื่องหนึ่งที่ทำให้เห็นว่าสตรีอิสานมีสิทธิในการเลือกหรือยอมรับเรื่องใดเรื่องหนึ่งหรือไม่ เช่น เรื่องของการเลือกที่จะยอมรับการเป็นภรรยาของสามีร่วมกันกับสตรีคนอื่นนั้น ซึ่งในปัจจุบันยอมรับได้ยากแต่ในอดีตการมีสามีคนเดียวเท่านั้นถือว่าเป็นสิทธิของสตรีที่จะเลือก หากยอมรับได้สามีก็สามารถที่จะเอาสตรีมาร่วมเรือนก็ได้ เพราะสังคมอิสานยุคนั้นเชื่อกันว่าการที่ผู้ชายคนใดมีเมียหลายคนนั้นเป็นบุญของผู้ชายคนนั้น^{๕๐๒} ไม่ได้ถือว่าเป็นบาปหรือเป็นโทษผิดกับสตรีหรือผู้หญิงที่จะมีสามีได้คนเดียวเท่านั้น โดยจะมีสามีเพียงคนเดียวหรือมีสามีคนเดียวร่วมกับภรรยาคนอื่นๆ ที่สามีนำเข้ามาอยู่ร่วมกันก็ได้ ดังนั้น การที่สตรีจะเลือกเป็นภรรยาเดียวหรือภรรยาร่วม ก็ถือว่าเป็นสิทธิที่สตรีในสังคมอิสานนั้นจะเป็นคนเลือกและนั่นคือสิทธิ

^{๔๙๗} พระอริยมุนี (อารีย์ เขมปตโต), สิทน มะโนรา, ๔-๕. พระอริยมุนี (อารีย์ เขมปตโต) ผู้แปลและเรียบเรียง **ชนะสันตยอคำสอน**, (มหาสารคาม : โครงการปริวรรตหนังสือผูกอิสาน มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, ๒๕๒๕), หน้า ๗.

^{๔๙๘} ปรีชา พิณทอง, **ชูลูนางอ้าว**, หน้า ๓๘-๔๑.

^{๔๙๙} สุภณ สมจิตศรีปัญญา, **ท้าวกำกาดำ**, หน้า ๒๔.

^{๕๐๐} พระอริยานุวัตร, (อารีย์ เขมจารี), **สุพรรณานาคชาดก**, หน้า ๗.

^{๕๐๑} ชัยสิทธิ์ เศรษฐบุบผา, **อินทนิยานสอนลูก**, หน้า ๘.

^{๕๐๒} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, **นกกระจอก (ท้าววรกิต นางจันทะจร)**, หน้า ๒๒-๒๗.

สตรีที่สังคมอีสานยอมรับกันในยุคนั้น ดังนั้น เมื่อพิจารณาภาพรวมแล้วก็จะพบว่าสังคมอีสานนั้นเป็นสังคมที่มีความยอมรับและให้เกียรติสตรีมากสังคมหนึ่ง

๔.๔.๔ คุณค่าในการพัฒนาชีวิต

ในการศึกษาเรื่องบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานที่มีต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนานี้ถือว่าเป็นสิ่งที่ให้คุณค่าในหลายๆ ประการดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ซึ่งประเด็นหนึ่งที่จะต้องพูดถึงในเรื่องของคุณค่าในเรื่องนี้ก็คือ คุณค่าในเรื่องของการพัฒนาชีวิต เนื่องจากคำว่า มนุษย์นั้น หรือชีวิตของมนุษย์นั้นสามารถที่จะพิจารณาหรือเกี่ยวข้องกับสิ่งสองสิ่งก็คือ (๑) ชีวิตของตนเอง และ (๒) ชีวิตที่จะต้องไปเกี่ยวข้องกับสังคม ซึ่งสภาพทั้งสองประการนี้จะต้องมีความเกี่ยวข้องกัน ดังนั้น เมื่อศึกษาถึงประเด็นเรื่องของการพัฒนาชีวิตแล้วจึงเป็นเรื่องที่จะต้องเกี่ยวข้องกับสังคมด้วย เมื่อเป็นเช่นนั้นผู้วิจัยจึงได้นำประเด็นนี้มาพิจารณา เพื่อให้เกิดความสมบูรณ์กับงานวิจัยเรื่องนี้ให้มากที่สุด โดยรายละเอียดของประเด็นเรื่องคุณค่าในการพัฒนาชีวิตนั้นก็มีดังต่อไปนี้

(๑) แนวคิดเรื่องการพัฒนาชีวิตในทางพระพุทธศาสนา แนวคิดเรื่องการพัฒนาชีวิตสำหรับ คำว่า การพัฒนา มีความหมายตามหลักภาษาดังนี้ คำว่า “พัฒนา” ในพระพุทธศาสนา มีการใช้คำว่า “ภาวนา” ซึ่งเป็นคำบาลีเป็นกิริยาศัพท์ ที่มาจากคำว่า ภาเวติ ซึ่งตรงกับคำว่า วุฒเตติ หรือคำว่า วัฒนา เป็นความหมายที่ใช้เรียก คำว่า ภาวนา ซึ่งคำว่า ภาวนา แปลว่า การเจริญ^{๕๐๓} หมายถึง การทำให้มีขึ้น, เป็นขึ้น, การฝึกอบรมทำสิ่งที่ยังไม่มีให้มีขึ้น การบำเพ็ญ ต่อมานิยมใช้คำว่า “พัฒนา” ซึ่งเป็นศัพท์ใหม่ในภาษาไทย แต่เดิมใช้คำว่า เจริญ พระพุทธศาสนาใช้คำว่า เจริญ เป็นการฝึกอบรม เช่น เจริญสมถ เจริญวิปัสสนา แต่เดิมนั้น พระพุทธศาสนาใช้คำว่า ภาวนา คือ สมถภาวนา ฝึกอบรมจิตให้เกิดความสงบ วิปัสสนาภาวนา ฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้เข้าใจตามเป็นจริง เมื่อกล่าวถึงคำว่า พัฒนา ก็คือ กล่าวถึงความเจริญ เป็นคำเรียกให้เข้าใจง่าย^{๕๐๔}

ส่วนในพจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒ ได้กล่าวไว้ว่า “การพัฒนา” หมายถึง การทำให้เจริญ^{๕๐๕} การเปลี่ยนแปลงในทางเจริญขึ้น การคลี่คลายไปในทางที่ดี การกระทำที่เป็นเหตุให้บางสิ่งบางอย่างเจริญเติบโตขึ้น หรือ ขยายออกเพื่อให้ดีขึ้นกว่าที่มีอยู่เดิม และการพัฒนานั้นอาจจะเกี่ยวข้องกับสิ่งแวดล้อม หรือมนุษย์ก็ได้^{๕๐๖}

ส่วนคำว่าชีวิตในทางพระพุทธศาสนานั้น คำว่าชีวิตมาจากคำว่า “ชีวะ” หมายถึง ปาณะ คือ ชีวิต ความเป็นอยู่จิต สัตว์^{๕๐๗} และสิ่งที่มีชีวิต อาตมัน อตตา หรือชีวะ^{๕๐๘} และอีกนัยหนึ่ง

^{๕๐๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พัฒนาตน**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร : สหธรรมิก, ๒๕๔๔), หน้า ๙.

^{๕๐๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **หลักแม่บทของการพัฒนาตน**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๑๐-๑๕.

^{๕๐๕} ราชบัณฑิตยสถาน, **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒**, (กรุงเทพมหานคร : อักษรเจริญทัศน์ , ๒๕๔๒), หน้า ๗๗๙.

^{๕๐๖} คณาจารย์สถาบันราชภัฏสวนดุสิต, **ความจริงของชีวิต**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : สถาบันราชภัฏสวนดุสิต, ๒๕๔๗), หน้า ๑๗๓.

^{๕๐๗} พระอุตรคณาธิการ (ชวนินทร์ สระคำ) และ รศ.ดร. จำลอง สารพัดนึก, **พจนานุกรมบาลี-ไทย ฉบับนักศึกษา**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๐), หน้า ๔๐๘.

หมายถึง ชีวะ คือ สัตว์โลก ส่วนคำว่า “ชีวิตะ” วิเคราะห์ความหมายไว้ว่า “ชีวนติ เยนาคี ชีว, ตสมสสสติติ ชีโว” แปลว่า ผู้มีชีวะ (ชีวะ ธาตุ อ ปัจจัย)^{๕๐๘} จะเห็นได้ว่าในความหมายนี้ คำว่า “ชีวะ” หรือ “ชีวิต” หมายถึง ชีวิต หรือความเป็นอยู่ อันเป็นคุณสมบัติของสัตว์เท่านั้น (ส่วนพืชไม่มีชีวะ) สิ่งที่มีชีวิตในทางพุทธปรัชญาจึงหมายถึงสัตว์โลกเท่านั้น

อนึ่ง คำว่า ชีวิต นั้นมีจุดเริ่มต้นมาจากการเกิด โดยการเกิดนั้นมีองค์ประกอบที่ พระพุทธศาสนาได้กล่าวไว้ว่ามีอยู่ ๓ ประการ คือ (๑) บิดามารดาอยู่ร่วมกัน (๒) มารดามีระดู (๓) มี คันธัพพะ คือปฏิสนธิวิญญานปรากฏขึ้น เมื่อทารกในครรภ์คลอดแล้วและได้รับการเลี้ยงดูอย่างดีด้วย กามคุณ ๕ ก็เจริญเติบโตจากเด็กจนเป็นผู้ใหญ่ได้เสวยอารมณ์ทั้งสุขทั้งทุกข์และมีใช้สุขมิใช่ทุกข์^{๕๐๙} เมื่อมีองค์ประกอบครบแล้วก็เกิดมาเป็นมนุษย์ผ่านการคลอดจากครรภ์มารดา และมีชีวิตรอดโดยชีวิต ที่รอดมานี้ย่อมมีองค์ประกอบครบ ๕ ประการเรียกว่าชั้น ๕ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาน โดยรูปก็มีเพียง ๒ ประการก็คือกายกับใจเท่านั้น และในชั้น ๕ นี้เองที่เราเรียกว่าชีวิต และหากเป็น ชีวิตที่เป็นหรือมีรูปร่างแบบเราท่านทั้งหลายนี้ก็เรียกว่ามนุษย์ ซึ่งคำว่า “มนุษย์” มาจาก ศัพท์ภาษา สันสกฤต ๒ ศัพท์ คือ มน + อุษย ในคัมภีร์อภิธานูปทีปิกาสูจิ แสดงไว้ ๒ นัย คือ (๑) มนุษย์ หมายถึง ผู้มีจิตใจสูง (มโน อุตสนมสชาติ มนุโส) (๒) ผู้รู้สิ่งที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์ (หิตาหิต มนติ ชานาตติ มนุโส)^{๕๑๐} โดยเมื่อมนุษย์หรือเมื่อมีชีวิตมาแล้วพระพุทธศาสนาเห็นว่ากายและ จิตนี้ยังถูกรอบงำโดยอวิชาก็คือความไม่รู้ ทำให้เกิดความรู้ที่นำไปสู่ความทุกข์ ดังนั้นชีวิตของมนุษย์ เราจะต้องมีการพัฒนา เมื่อนำเอาคำว่าชีวิตกับการพัฒนามารวมกันก็เป็นคำว่า การพัฒนาชีวิต (มนุษย์) หมายถึง การทำให้เจริญ หรือ ทำสิ่งที่ยังไม่มี ทำให้มีขึ้น เป็นขึ้น เพื่อเป็นการพัฒนาตนเอง โดยอยู่บนหลักของการ พัฒนากาย พัฒนาศีล พัฒนาจิต และพัฒนาปัญญา เพื่อให้เกิดคุณค่าความเป็นชีวิต (มนุษย์) ที่สมบูรณ์

สำหรับเหตุผลที่จะต้องมีการพัฒนามนุษย์ในทางพระพุทธศาสนานั้นก็เพราะว่า (๑) มนุษย์โดยธรรมชาติเป็นสัตว์ที่ฝึกได้ พระพุทธศาสนาเถรวาทเห็นว่าโดยธรรมชาติของมนุษย์ คือ เป็น สัตว์ที่ต้องฝึกและฝึกได้^{๕๑๑} ซึ่งการที่มนุษย์เราจะมีชีวิตที่ดีงามก็ต้องศึกษาฝึกฝนพัฒนาตนเองให้ดีขึ้น ไป^{๕๑๒} ในระบบการดำเนินชีวิตของเราซึ่งประกอบด้วยพฤติกรรม จิตใจ และปัญญา เมื่อเราฝึกฝน พัฒนามีการศึกษา ก็ทำให้การดำเนินชีวิตของเราดีขึ้น แต่ถ้าเราไม่เรียนรู้ ไม่ฝึก เราที่เป็นมนุษย์นั้นก็จะ

^{๕๐๘} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ชุดศัพท์วิเคราะห์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : เลียงเชียง, ๒๕๕๐), หน้า ๒๗๐.

^{๕๐๙} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ชุดศัพท์วิเคราะห์, หน้า ๒๗๐.

^{๕๑๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๘/๔๔๓.

^{๕๑๑} พระมหาสมปอง มุทิโต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ประยวรงค์พรินท์ตั้ง จำกัด, ๒๕๕๗), ๓๐๖.

^{๕๑๒} คำว่า ฝึกตนได้แล้ว หมายถึงฝึกตนได้ด้วยอริยมรรค ๔ (โสดาปัตติมรรค สกาคามีมรรค อนาคามีมรรคและอรหัตตมรรค) (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๗/๑๒๕). ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๒๑-๓๒๒/๑๓๓.

^{๕๑๓} พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), พุทธศาสนากับปรัชญา, (กรุงเทพมหานคร : อริณทร์พรินท์กรุป, ๒๕๓๓), หน้า ๓๑.

ดำเนินชีวิตให้ไม่ดีเลย ทั้งนี้ เพราะมนุษย์อยู่ด้วยสัตยาตญาณอย่างเดียวยังไม่พอ^{๕๑๔} และ (๒) พระพุทธศาสนาเน้นหลักคำสอนเรื่องกรรม ที่เห็นว่าการกระทำของมนุษย์นั้นสามารถที่จะเปลี่ยนทุกสิ่งทุกอย่างได้ดีหรือชั่วล้วนอยู่ที่การกระทำไม่ได้ขึ้นอยู่กับชื่อ หรือโคตร หรือไม่ได้ดี หรือชั่วเพราะอำนาจของเทพเจ้า การเปลี่ยนแปลงทุกอย่างในชีวิตของมนุษย์ขึ้นอยู่กับกระทำของมนุษย์เองทั้งนั้น ดังนั้น เมื่อการเปลี่ยนแปลงขึ้นอยู่กับมนุษย์และมนุษย์เป็นผู้ที่สามารถฝึกฝนได้ ดังนั้น เหตุผลสำคัญของการพัฒนามนุษย์ต้องเริ่มจากการฝึกฝนตนเอง ผู้ที่ฝึกตนก็จะเป็นบัณฑิต ดังพุทธพจน์ที่ว่า “บัณฑิตทั้งหลายย่อมฝึกตน”^{๕๑๕} การพัฒนามนุษย์ จึงเป็นการมองคนในฐานะเป็นมนุษย์ คือ มนุษย์มีความเป็นมนุษย์ของตนเอง ชีวิตมนุษย์นั้นมีจุดหมายของชีวิตคือ ความสุข อิศราภาพ ความดีงามของชีวิต ซึ่งเป็นเรื่องเฉพาะตัวบุคคล^{๕๑๖} (๓) สาเหตุหลัก ที่มนุษย์จะต้องพัฒนาตนเองอยู่เสมอ ได้แก่ ตัณหา คือความอยาก ความปรารถนาไม่มีที่สิ้นสุด ทำให้มนุษย์ขาดการพัฒนาด้านความประพฤติที่เรียกว่าศีล トラบโดที่ยังไม่มีการฝึกอบรมพัฒนาตนให้มีคุณภาพแล้ว ย่อมตกเป็นอาหารอันโอชะของตัณหาอยู่ตราบนั่น ทำให้ใจแปรผัน ส่วนปัญญาก็ถูกอวิชชาปิดบังไว้^{๕๑๗}

สำหรับการพัฒนาตามคำสอนของพระพุทธศาสนานั้นมีอยู่ ๔ ประการคือ (๑) กายภาวนา คือ การเจริญกาย, พัฒนากาย, การฝึกอบรมกาย ให้รู้จักติดต่อกันเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลายภายนอกทางอินทรีย์ทั้งห้าด้วยดี และปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นในทางที่เป็นคุณ มิให้เกิดโทษ ให้กุศลธรรมงอกงาม ให้อกุศลธรรมเสื่อมสูญ, การพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ (๒) สีลภาวนา คือ การเจริญศีล, พัฒนากายประพฤติ, การฝึกอบรมศีล ให้ตั้งอยู่ในระเบียบวินัย ไม่เบียดเบียนหรือก่อความเดือดร้อนเสียหาย อยู่ร่วมกับผู้อื่นได้ด้วยดี เกื้อกูลแก่กัน (๓) จิตภาวนา คือ การเจริญจิต, พัฒนาจิต, การฝึกอบรมจิตใจ ให้เข้มแข็งมั่นคงเจริญงอกงามด้วยคุณธรรมทั้งหลาย เช่น มีเมตตา กรุณา ขยันหมั่นเพียร อดทนมีสมาธิ และสดชื่น เบิกบาน เป็นสุขผ่องใส เป็นต้น (๔) ปัญญาภาวนา คือ การเจริญปัญญา, พัฒนาปัญญา, การฝึกอบรมปัญญา ให้รู้เข้าใจทั้งหลายตามเป็นจริง รู้เท่าทันเห็นโลกและชีวิตตามสภาวะ สามารถทำจิตใจให้เป็นอิสระ ทำตนให้บริสุทธิ์จากกิเลสและปลดปล่อยจากความทุกข์ แก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นได้ด้วยปัญญา^{๕๑๘} โดยเป้าหมายของการพัฒนานั้นมีอยู่ ๒ ระดับ คือ (๑)ระดับชาวบ้าน ผลการพัฒนาสามารถที่จะทำให้สามารถใช้ชีวิตให้อยู่เป็นสุขในสังคมได้โดยไม่เบียดเบียนตนเอง ผู้อื่นและสังคมสามารถใช้สติปัญญารสร้างสรรคสิ่งที่ดีให้เกิดกับสังคมได้ (๒) ในระดับ พระสงฆ์หรือระดับที่เป็นการพัฒนาตนเพื่อการบรรลุธรรมหรือเพื่อเข้าถึงการบรรลุธรรมก็คือ

^{๕๑๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), *ถึงเวลาพัฒนาคนกันใหม่*, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๐), หน้า ๓๐.

^{๕๑๕} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๕๒/๔๓๑.

^{๕๑๖} ดูรายละเอียดใน พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), *การศึกษากับการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์*, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๒), หน้า ๙.

^{๕๑๗} พระมหาสมชาย สิริจนโท (หานนท์), “พุทธธรรมเพื่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตตามแนวทางของพระพุทธคุณ”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๑๗๓.

^{๕๑๘} ดูรายละเอียดใน อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๗๙/๑๔๕ และดูในพระพรหมคุณาภรณ์, *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์*, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๗๐.

สามารถที่จะพัฒนาจิตให้ก้าวไปสู่ความมีอิสรภาพทางด้าน กาย จิต และปัญญาได้อย่างสมบูรณ์ ก็คือสามารถบรรลุธรรมขั้นโสดาบัน สกิทาคามี อนาคามี และพระอรหันต์ได้

(๒) คุณค่าด้านการพัฒนาชีวิต สำหรับคุณค่าการศึกษาเรื่องบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานที่มีต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนาในด้านการพัฒนาชีวิตก็คือ (๑) ทำให้เกิดความเข้าใจในเรื่องของชีวิต กล่าวคือ การศึกษาเกี่ยวกับบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานนี้ย่อมทำให้เกิดความเข้าใจว่าชีวิตคืออะไร ชีวิตจะไปตามอะไร และชีวิตมีเป้าหมายอย่างไร ซึ่งคำถามแรกว่าชีวิตคืออะไรนั้นการศึกษารoles บทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานให้คำตอบกับเราอย่างชัดเจนว่าชีวิตคืออะไร คำตอบก็คือชีวิตก็คือการเป็นอยู่หรือชีวิตของมนุษย์เรานี้เป็นชีวิตที่เกิดมาจากการพ่อแม่และกรรม คือการเกิดของมนุษย์หรือชีวิตในวรรณกรรมอีสานนั้นระบุชัดสาการเกิดมีเพียงอย่างเดียวก็คือเกิดมาจากการอยู่ร่วมกันของบิดามารดา และมีวิญญาณหรือปฏิสนธิวิญญาณมากเกิด โดยวิญญาณที่มากเกิดในวรรณกรรมอีสานสำนักนี้ถูกระบุว่าเป็นพระโพธิสัตว์มาเกิดเพื่อใช้กรรม เช่น ในวรรณกรรมเรื่องกำกาดำ เรื่องนกระจอก เรื่องสีทน มะโนรา เป็นต้นก็เป็นวิญญาณหรือปฏิสนธิจิตของพระโพธิสัตว์ที่จะมาเกิดเพื่อชดใช้กรรมที่เหลืออยู่ และคำถามต่อมาก็คือเมื่อชีวิตเกิดขึ้นมาแล้วจะเป็นไปตามอะไร คำตอบก็คือ เป็นไปตามกรรม หรือเวรซึ่งในวรรณกรรมอีสานนี้จะมีการพูดถึงเรื่องของกรรมเวรนี้มากเกือบทุกเรื่องเพราะคนอีสานนั้นเชื่อเรื่องของกรรมเวรตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา และคำถามต่อจากนั้นก็ คือ การดำเนินไปของชีวิตนั้นจะไปสู่เป้าหมายอะไร คำตอบก็คือ (๑) เป้าหมายก็คือ การทำบุญให้ทานรักษาศีลและทำความดี (๒) เพื่อการชดใช้กรรมที่เป็นเศษกรรมที่เหลืออยู่ให้หมด (๓) เป้าหมายสุดท้ายก็คือการกลับไปเกิดเป็นเทวดาบนสวรรค์หรือคอยการกลับมาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า เพราะบรรดาตัวละครหลักที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานนั้นล้วนแต่เป็น “พระยาธรรม หรือพระโพธิสัตว์” มาเกิดทั้งนั้นและเป้าหมายของพระโพธิสัตว์ที่มากเกิดในชาตินี้ก็คือการมาชดใช้กรรมที่มีอยู่ให้หมดไปนั่นเอง

สำหรับคุณค่าของการพัฒนาชีวิตที่เกิดมาจากการศึกษาเรื่องบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานที่มีต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนาอีกประการหนึ่งก็คือคุณค่าในการพัฒนาตามแนวทางการพัฒนาของพระพุทธศาสนา ๔ ประการ ก็คือ การพัฒนากาย การพัฒนาระเบียบวินัย การพัฒนาจิต และการพัฒนาปัญญา ซึ่งมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

(๑) การพัฒนากาย คำว่าการพัฒนากายของสตรีในวรรณกรรมอีสานก็คือ การพัฒนาชีวิตในเรื่องของการดูแลสุขภาพทางกายภาพ เช่น การเดินการแต่งตัวหรือการดูแลสุขภาพของตนเองให้เป็นคนที่มีสุขภาพกาย ซึ่งลักษณะของการเป็นผู้ที่มีสุขภาพกายที่ดีนั้นเราสามารถที่จะพิจารณาได้จากบุคลิกของตัวละครในวรรณกรรมอีสานหลายเรื่องที่ย่อถึงบุคลิกของสตรีที่เป็นตัวเอกถึงความงาม หรือบุคลิกทางกายที่ดี เช่น ในวรรณกรรมเรื่องสีทน มะโนรา ที่อธิบายความงามของนางเอกเอาไว้ว่า “เจ้าผู้จอมแพงแก้วมะโนรานางนาถ อ้อยฮ้อยหน้าปานแต้มฮูปงาม นางก็ลงสู่่น้ำสระเกสเกส ลอยไปมาเหล่านในสระพังกว้าง คิงแพงแก้วมะโนรานางนาถ อ้อยฮ้อยหน้าลงน้ำล่องลอย”^{๕๑๙} หรือในวรรณกรรมเรื่องนกระจอกที่อธิบายความงามของนางจันทระว่า แต่นั้นพอกี้หาซื้อน้อยเจ้าอ่อนนางแพงชื่อวานางจันทระศรีฮูปงามทะรงแต้มแท้แล้ว^{๕๒๐}หรือปรากฏใน

^{๕๑๙} พระอริยมุนี (อารีย์ เขมปตโต), สีทน มะโนรา, หน้า ๑๗-๑๘.

^{๕๒๐} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, นกระจอก (ท้าววรกิต นางจันทระ), หน้า ๒๐.

วรรณกรรมเรื่องสุพรรณานาคชาดก ตอนอธิบายความงามของนางลูกสาวเศรษฐีว่า “เมื่อนั้น นาง
 ลูกน้อยกึ่งขาทายส่ว จักได้ลูโซคแม้งบุญสร้างส่งสนองอายุได้สิบหกปีแล้วเป็นสาวทรงอุป เนตฺยเนื้อ
 นางน้อยจ่อจี สกฺุรฺตนะเศรษฐีเอื้องเหลื่อมเงินทองมุลมั่ง ได้มีสวนดอกไม้แลงเข้าเที่ยวชม”^{๕๒๑}
 หรือในวรรณกรรมเรื่องนางอ้วที่ผู้ประพันธ์อธิบายความงามของนางอ้วเอาไว้ว่า พระบาทท้าว หาน้อย
 ลำกระบวน เห็นอุปน้อย งามเกินนางแมนพระกัแพงกุมาริ เก่งใจตนเจ้าแล้วจึงหานามให้ กุมาริเป็น
 ชื่อ อ้วเคี่ยมน้อย งามย้อยดั่งเขียน^{๕๒๒} หรือในวรรณกรรมเรื่องนางผมหอมที่มีคำอธิบายความงามของ
 นางสีดาธิดาของเจ้าเมืองนครศรีว่า

เจ้าก็ มีลูกน้อย	หญิงแก้วยอดนาง	นั้นแหละ
นามกรแก้ว	เสียดชื่อคนสีดา	
สมเสलगาม	เก่งอินทร์ลงแต่้ม	
ดีแก่ สมงามเพียง	เพียงพระจันทร์ ๑๕ ค่ำ	นั้นแหละ
ชายก็ มักปวดคั้น	ดอมน้อยพระยอดนาง	แท้แหละ
ซั่วๆหน้า	ผิวใสเสมอแว่น	
ตาเหลือบเยิ้ม	คอยไว้ก็หากงาม	
ผมหดเคี้ยว	เขี้ยวคือเทาตำอ่อน	
นิ้วกลมส้วย	คิ้วก่องคันศร	
แหวกลมบาง	ดั่งนางสวรรค์ฟ้า	
สองฝ้ายแก้ม	คือสิ่งวันคำ	
แม่นว่า เป็นเมียเฒ	ก็หากงามเหลือล้น	
หากแม่น ลูกเมืองเจ้า	พระยาราชเทวี	
นางก็ ยังเป็นพอย	ไปมีชายซ้อน ^{๕๒๓}	

ความหมายจากบทประพันธ์นี้ก็คือการอธิบายความงามของนางสีดาธิดาเจ้าเมือง
 นครศรีที่มีความงามหรืองดงามมากไม่ว่าจะเป็นใบหน้าทั้งงดงามทรวดทรงองเอาที่กลมกลึงได้สัดส่วน
 แก้มใสเหมือนกระจกเงา แต่ว่าถึงจะงามขนาดนี้ก็ปรากฏว่ายังไม่มีคู่หมั้นคู่หมาย

จากการกล่าวมาจะพบว่าสตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นถือว่าเป็นผู้ที่มีรูปลักษณ์ที่
 งดงามเกิดมาจากการพัฒนาตนเองคือการรู้จักการแต่งตัวให้งดงามตามแบบของสาวอีสานล้านช้างไม่
 ปล่อยตัวให้ซอมซ่อหรือสกปรกรกรุงรังตามแบบฉบับเรือนสามน้ำสี่ของสตรีอีสานคือ เรือนผมต้องดี
 สระให้สะอาดอยู่เสมอ เรือนกายก็ต้องอาบน้ำแต่งตัวให้งดงามด้วยเสื้อผ้าอาภรณ์ที่เหมาะสม ทำให้
 เป็นคนที่น่าดูน่ามอง ข้อนี้ถือว่าเป็นการพัฒนากายอย่างหนึ่งของสตรีอีสานที่รู้จักการแต่งตัวให้สะอาด
 สะอาดมีความงามสมเป็นกุลสตรีที่ติงามของชาวอีสาน เพราะคนอีสานนั้นจะไม่ชอบสตรีที่มีกาย
 สกปรกรกรุงรังแม้ว่าอากาศของอีสานจะร้อนแต่ก็ต้องสะอาดอยู่เสมอ เป็นที่ต้องตาต้องใจของผู้ที่
 พบเห็น

^{๕๒๑} พระอริยานุวัตร (อารีย์ เขมจารี), สุพรรณานาคชาดก, หน้า ๒๓.

^{๕๒๒} ปรีชา พิณทอง, ขุนนางอ้ว, หน้า ๑๙.

^{๕๒๓} ปรีชา พิณทอง, นางผมหอม, หน้า ๓๕.

(๒) **พัฒนาความมีระเบียบวินัย** สำหรับคำว่าระเบียบวินัยในที่นี้หมายถึงความเป็นผู้มีศีล เพราะการมีศีลถือว่าเป็นผู้ที่ปกติทั้งทางกายวาจาและจิตใจจะพบว่าสตรีอีสานโดยมากที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานนี้จะเป็นผู้ที่มีศีล รักษาระเบียบวินัยคือการรักษารรยามารยาทคือความเป็นผู้ที่มีความเชื่อฟังในบิดามารดา หรือเชื่อฟังสามี ความเป็นผู้ที่อยู่ในกรอบของศีลหรือวินัยที่ตนนั้นถือว่าเป็นสิ่งที่สตรีอีสานและสังคมอีสานให้ความสำคัญมาก^{๕๒๔} เช่น ในเรื่องกำกาดำ เรื่องอินทิญาณสอนลูก เรื่องท้าวคำสอน เรื่องสุพรรณานาคชาดก เป็นต้นเหล่านี้แสดงให้เห็นว่าสตรีนั้นจะต้องเป็นผู้ที่มีระเบียบวินัย เชื่อฟังพ่อแม่ในฐานะที่เป็นบุตรสาว เชื่อฟังสามีในฐานะที่เป็นภรรยา เชื่อฟังเจ้าโคตร หรือญาติผู้ใหญ่ของสามีในฐานะที่เป็นสะใภ้และสอนความมีระเบียบวินัยที่ตนเองได้บ่มเพาะมานี้แก่บุตรธิดาของตนเอง ซึ่งจากการกล่าวมาจะพบว่าความเป็นผู้มีศีลหรือมีระเบียบวินัยนี้ถือว่าเป็นสิ่งที่สตรีในวรรณกรรมอีสานจะต้องมีและสตรีอีสานทั่วไปก็ต้องเรียนรู้และพัฒนาเพราะคนอีสานล้านช้างจะไม่ชอบผู้หญิงที่ไม่มีระเบียบวินัยหรือที่เรียกว่าไม่มีจรรยาตนเอง^{๕๒๕} แต่ในทุกวันนี้กลับกลายเป็นสิ่งที่อยู่ตรงข้ามกับความเชื่อและความคาดหวังที่สังคมอีสานเคยคาดหวังมาก่อนกล่าวคือสังคมปัจจุบันกลับชอบผู้หญิงที่กล้าแสดงออกและเป็นคนที่ไม่ค่อยเรียบร้อยเนื่องจากสังคมที่เปลี่ยนไป^{๕๒๖} แต่ถึงอย่างนั้นในแง่ของสตรีในอุดมคติสังคมอีสานก็ยังนิยมที่จะให้สตรีเป็นคนที่มีความมีระเบียบวินัยมากกว่าที่จะให้เป็นคนที่ไร้ระเบียบการศึกษาในเรื่องนี้ย่อมให้คุณค่ากับการพัฒนาชีวิตในด้านการเป็นคนที่จะต้องมีการมีระเบียบวินัยและมีศีล เพราะการเป็นคนที่ไม่มีการมีระเบียบวินัยหรือการไม่มีศีลนั้นย่อมทำให้ถูกคนที่รักในอุดมคติของสตรีอีสานในสังคมอีสานโบราณรังเกียจเอาได้

(๓) **การพัฒนาจิตใจ** สำหรับการพัฒนาชีวิตในประเด็นต่อมาคือการพัฒนาชีวิตในเรื่องของจิตใจ จากการศึกษาเรื่องบทบาทของสตรีอีสานในวรรณกรรมอีสานมาทั้งหมดจะพบว่า สตรีอีสานในวรรณกรรมอีสานนั้นเป็นผู้ที่มีการพัฒนาจิตใจหรือการให้การพัฒนาจิตใจเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะการเน้นในเรื่องของการฟังธรรมหลังจากที่รักษาศีลแล้วก็ต้องมีการฟังธรรม โดยการฟังธรรมนั้นย่อมมีอยู่ ๒ ประเภท คือ (๑) ฟังธรรมจากพระสงฆ์ เช่น ทุกวันพระวันศีลซึ่งในทัศนะของคนอีสานหมายถึงวันพระ ๘ ค่ำ ๑๔-๑๕ ค่ำ นี้จะมีธรรมเนียมอย่างหนึ่งก็คือการไปวัดเพื่อไปฟังธรรมะ การเทศน์จากพระสงฆ์ โดยการเทศน์นั้นจะเป็นการเทศน์เรื่องนิทานชาดกบ้าง ธรรมบทบ้าง หรือนิทานท้องถิ่นที่เป็นเรื่องในตำนานบ้าง เพราะเรื่องนิทานหรือตำนานเหล่านี้ล้วนเป็นเรื่องที่แทรกคำสอนที่ดีทางพระพุทธศาสนาและค่านิยมรวมถึงวัฒนธรรมของชาวอีสานเอาไว้เป็นจำนวนมาก เมื่อลงวัดจึงถือว่าเป็นการลงไปเพื่อพัฒนาจิตใจให้เป็นคนที่ได้รับฟังแต่สิ่งที่ดีเพราะการฟังที่ดีย่อมได้ข้อคิดที่จะนำมาพัฒนากระบวนการคิดของตนเองได้ เช่น เรื่องศีล ๕ ศีล ๘ ที่เป็นอานิสงส์ในการฟังธรรมว่าเมื่อรักษาศีล ๕ แล้วย่อมได้รับประโยชน์อย่างไรบ้าง หรือเมื่อฟังนิทานธรรมหรือนิทานชาดกแล้วจะได้ข้อคิดในการดำเนินชีวิตอย่างไรบ้าง เป็นต้น ซึ่งการเข้าวัดไปฟังธรรมในวันพระวันศีลของสตรีชาวอีสานนี้ย่อมก่อให้เกิดการพัฒนากระบวนคิดของตนเองได้ (๒) การฟังธรรมจากการสอนของปราชญ์

^{๕๒๔} สัมภาษณ์ รศ.อุดม บัวศรี, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๕๒๕} สัมภาษณ์ รศ.ดร.โสวิทย์ บำรุงภักดิ์, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๕๒๖} สัมภาษณ์ ดร.อติเทพ ผาหา, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

ชาวบ้าน ซึ่งคำว่าปราชญ์ชาวบ้านที่ว่านี้ก็คือ อดีตนักบวชที่สึกขาลาเพศออกไปมีครอบครัวที่อยู่ในชุมชนนั่นเองที่เป็นผู้ที่มีความรู้ศึกษามากเรียนมากมากท่านย่อมมีความรู้มาเล่าหรือมาสอนสตรีในชุมชนนั้นได้ โดยในสมัยโบราณปราชญ์ชาวบ้านเหล่านี้จะนิยมออกมาแสดงความคิดคำสอนในโอกาสที่สำคัญๆ ก็คือ ในยามที่มีงานบวชงานแต่งงานงานบวชก็สอนนาค งานแต่งงานก็สอนคู่บ่าวสาว งานบุญทั่วไปเช่นงานขึ้นบ้านใหม่ก็สอนชาวบ้าน โดยสอนผ่านการสวดขัณฑ์หรือสูตรขวัญซึ่งเป็นบทสอนคนที่อยู่ในสังคมผ่านการประกอบพิธีกรรมโดยบทสูตรขวัญจะสอนคนหลายประเภทให้เป็นคนที่มีความคิดมีความรู้มีสติ เช่น ในวรรณกรรมอีสานเรื่องนางนกระจอกเป็นการจัดขึ้นในโอกาสที่ทำวารกิตกับนางจันทะจรจะแต่งงานกัน พระราชบิดาของนางก็เลยจัดพิธีกรรมการแต่งงานให้นางด้วยการมีพิธีกรรมการบายศรีสู่ขวัญให้ทำนางทั้งสอง ซึ่งในองค์ประกอบของการบายศรีสู่ขวัญก็จะมี (๑) บ่าวสาว (๒) ญาติของคู่บ่าวสาวคือบิดามารดา ย่าจำสวณ (๓) เสนาอำมาตย์ และ(๔) ชาวเมือง แต่ที่ขาดไม่ได้คือ หมอพรหมณ์ผู้ทำหน้าที่ในการสวดขวัญ ซึ่งคำสวดขวัญของงานแต่งงานทำวารกิตกับนางจันทะจรนั้น สวดขวัญไพเราะมากกว่า

ศิริสุทโธคตัน	ขวัญเจ้าโชคชัย
สุมังคะละเลิศล้ำ	ไชโยแข่งข่ม
มาเยอขวัญสองเจ้า	ดรณีน้อยหน่อ
ให้เจ้ามาพำพร้อม	โหมเข้าสู่ขวัญ
ขอให้ลูที่แม่	ได้ตั้งความประสงค์
โภยภัยพิส	พยาธิไกลหนีวัน
อย่าได้มีไข้ช้อง	อนตายบังเกิด
เชิญขวัญมาอยู่ห้อง	นอนกลิ้งกล่อมสนอน
ขอให้บุญเฮืองเท้า	แสนเมืองมาช่อย
ทงสนุกสืบสร้าง	เมืองแก้วให้ยุ่งเฮือง
ให้ได้เป็นจักรพรรดิ	แผ่นพื้นล้อเท้ากะเดือยดิน
อายุ วัฒน	สุขัง พลึง ^{๕๒๗}

จากนั้น พรหมณ์หมอสูตรก็จะเอาฝ่ายผูกแขนมาผูกในคู่บ่าวสาวพร้อมกับมีคำอวยพรให้คู่บ่าวสาวอีกว่า ให้สวัสดิ์เลิศแล้วสองเจ้าข่มเย็น จากนั้นพระราชผู้เป็นบิดาของนางจันทะจรก็ผูกแขนเป็นคนต่อจากพรหมณ์พร้อมกับให้คำอวยพรว่า

มาเยอขวัญนางแก้ว	บุตรลูกน้อยอ่อน	พ่อเอย
กับทั้งขวัญยอดแก้ว	บาท้าวหน่อเมือง	
เจ้าจงมาเป็นแก้ว	ท่ามะโรงลูกของพ่อ	
คงสืบสร้าง	เป็นเจ้านันทาน	
คงการฮ้อน	สันไดอย่ามาเปียด	
ขอให้สองหน่อไ้	ยืนหมั่นหมั่นปี	พ่อถ้อน
สองได้เป็นคู่แก้ว	อีกฮ่วมเฮียมหมอน	

^{๕๒๗} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี นกกระจอก (ทำวารกิต -นางจันทะจร), หน้า ๓๔.

จงอย่ามีใจหม

เคียดเค็มเมื่อหน้า ^{๕๒๘}

จากนั้นผู้ที่มีความสำคัญอันดับต่อๆ มากจะได้เข้าผูกแขนให้กับคู่บ่าวสาวเป็นอันดับต่อไป ซึ่งถือนั้นเป็นระเบียบปฏิบัติของผู้เข้าร่วมพิธีกรรมการบายศรีสู่ขวัญตามคติความเชื่อของชาวอีสานจะปฏิบัติร่วมกัน จะเห็นได้ว่าการประกอบพิธีบายศรีสู่ขวัญโดยนัยหนึ่งก็ถือเป็นการสอนธรรมจรรยาให้กับคนที่เป็นเจ้าภาพงานและคนทั่วๆ ไปที่ไปร่วมงานว่าจะต้องเป็นคนแบบนี้ๆ เวลาที่ทำการสู่ขวัญคนที่ฟังคำสู่ขวัญก็จะได้รับความรู้ไปด้วย การที่สตรีจะได้รับความรู้เพื่อเป็นการพัฒนาความคิดก็มาจากช่องทางของการฟังธรรมจากปราชญ์ชาวบ้านที่ทำหน้าที่ในการสู่ขวัญนี้ด้วย โดยองค์ความรู้ในการพัฒนาความคิดก็มาจากการฟังคำสู่ขวัญนั่นเอง ดังนั้น การศึกษาเรื่องบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานจึงให้คุณค่ามากในเรื่องของการพัฒนาจิตใจภายใต้กระบวนการของการฟังธรรมนี้เอง

(๔) การพัฒนาปัญญา สำหรับความหมายของการพัฒนาปัญญาก็คือ การพัฒนาวิธีคิดเพื่อให้เกิดปัญญาด้วยการลงมือทำหรือที่เรียกว่า “การภาวนา” ซึ่งการภาวนานี้ถือว่าการนำเอาระบบคิดที่ได้จากการพัฒนาจิตมาลงมือปฏิบัติผ่านกระบวนการพัฒนาปัญญาซึ่งในทัศนะของพระพุทธศาสนาเห็นว่าการพัฒนาปัญญาจะต้องประกอบไปด้วยองค์ประกอบดังที่ปรากฏในพระพุทธพจน์ที่ว่า

“ธรรม ๔ ประการนี้ที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อการได้ปัญญา ฯลฯ ย่อมเป็นไปเพื่อความเจริญแห่งปัญญา ฯลฯ ย่อมเป็นไปเพื่อความไพบูลย์แห่งปัญญา ฯลฯ ธรรม ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ ๑. สัมปยุตสังเสวะ ๒. สัทธัมมัสสวนะ ๓. โยนิโสมนสิการ ๔. ธรรมานุธรรมปฏิบัติธรรม ๔ ประการนี้แลที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้วย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นผู้มีปัญญาชำแรกกิเลส” ^{๕๒๙}

จากพระพุทธพจน์ที่ยกมาดังกล่าว จะพบว่ามีหลักธรรมที่จัดว่าเป็นกระบวนการคิดและลงมือปฏิบัติเพื่อการพัฒนาตนมนุษย์อยู่ ๓ ประการ คือ (๑) หลักปรโตโฆสะ อันถือว่าเป็นมูลเหตุของการจุดประกายในการพัฒนาตนเองของมนุษย์ก็จะต้องมี ก. สัมปยุตสังเสวะ คือการคบหาสัตบุรุษหรือกัลยาณมิตร และ ข. สัทธัมมัสสวนะ ก็คือการฟังธรรมหรือรับรู้ข้อมูลจากแหล่งข้อมูลที่เป็นประโยชน์คือจากกัลยาณมิตรนั้นก่อนเมื่อมนุษย์เรารู้จักการคบมิตรที่ดี และรู้แหล่งข้อมูลที่ดีฟังหรือสั่งสมข้อมูลที่ดีจากกัลยาณมิตรแล้ว สิ่งที่จะเกิดขึ้นมาก็คือ ศรัทธา เพราะศรัทธานั้นย่อมเกิดมาจากกัลยาณมิตรและการฟังธรรมนั้นย่อมโน้มน้าวไปสู่ปัจจัยหรือหลักการข้อที่ (๒) คือหลักโยนิโสมนสิการ คือหลักการคิดที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานที่เป็นสัมมาทิฐิ คือคิดโดยอุบายอันแยบคาย คิดแบบมีระบบ เมื่อคิดหรือมีวิธีคิดที่เป็นโยนิโสแล้วก็จะทำให้เกิดความโน้มเอียงอันเกิดมาจากศรัทธาและความมั่นใจในเรื่องที่คิดใคร่ครวญนั้นไปสู่การนำไปปฏิบัติในหลักการข้อที่ (๓) คือหลักการปฏิบัติหรือหลักธรรมานุธรรมปฏิบัติ ซึ่งหลักการปฏิบัติตามกรอบแนวคิดพื้นฐานในการพัฒนามนุษย์นี้ก็คือ หลักการปฏิบัติตามแนวทางของไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา นั่นเอง เมื่อปฏิบัติตามหลักการปฏิบัติดังกล่าวย่อมก่อให้เกิดผลจากการพัฒนาใน ๔ ประการ คือ (๑) พัฒนากาย (๒) พัฒนาศีล (๓) พัฒนาจิต และ (๔) พัฒนาปัญญา อันเป็นผลที่เกิดจากกระบวนการในการพัฒนาดังกล่าว อนึ่ง ในกรอบแนวคิดขั้น

^{๕๒๘} พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี นกกระจอก (ท้าววรจิต - นางจันทะจร), หน้า ๒๕.

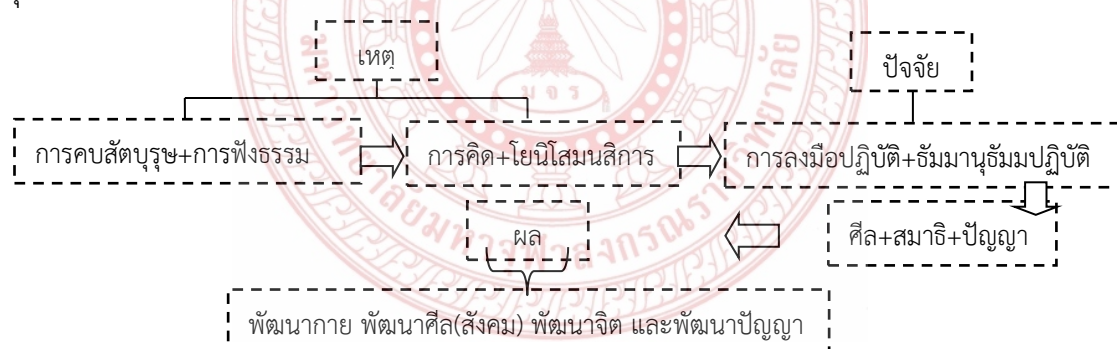
^{๕๒๙} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๓/๕๔๔.

พื้นฐานของการพัฒนามนุษย์ตามหลักไตรสิกขานั้น สามารถที่จะสรุปเป็นกระบวนการที่เป็นเหตุเป็นปัจจัยได้ดังนี้

(๑) กระบวนการที่เป็นเหตุ ได้แก่ กระบวนการที่เป็นส่วนของสัปปริสสังเสวะ และสัทธัมมัสสวนะ เพราะเป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นครั้งแรกที่นำไปสู่กระบวนการขั้นตอนมาคือการคิดใคร่ครวญหรือโยนิโสมนสิการ ซึ่งก็ถือว่าเป็นกระบวนการที่เป็นเหตุเช่นเดียวกัน ในกระบวนการที่เป็นเหตุนี้ย่อมก่อให้เกิดศรัทธาขึ้นแก่ผู้ที่เข้าสู่กระบวนการนี้เป็นครั้งแรก

(๒) กระบวนการที่เป็นปัจจัย ได้แก่ กระบวนการที่เป็นส่วนของการปฏิบัติหรือธัมมานุष्ठัมมปฏิบัติ เมื่อผ่านกระบวนการที่เป็นเหตุมาแล้วก็นำเข้าสู่กระบวนการที่เป็นปัจจัยคือเกื้อหนุนเพื่อก่อให้เกิดผลคือการลงมือทำในสิ่งที่ได้ยินได้ฟังและได้คิดใคร่ครวญมาแล้ว ก็มาสู่การลงมือปฏิบัติตามหลักการพัฒนา คือ ศีล สมาธิ และปัญญาอย่างเต็มที่ ซึ่งการปฏิบัตินี้ผู้ปฏิบัติก็ต้องใช้วิริยะความเพียร ขันติความอดทนเป็นพื้นฐานในการลงมือทำอย่างเต็มความสามารถเมื่อทำเต็มที่แล้วก็ย่อมก่อให้เกิดกระบวนการในขั้นต่อไปได้

(๓) กระบวนการที่เป็นผล หมายถึง กระบวนการที่ผ่านเหตุและปัจจัยมาแล้วย่อมก่อให้เกิดผลของการปฏิบัติก็คือ เกิดการพัฒนาใน ๔ ด้าน คือ (๑) การพัฒนากาย (๒) การพัฒนาศีล (๓) การพัฒนาจิต และ (๔) การพัฒนาปัญญา ซึ่งก็ถือว่าเป็นเป้าหมายของการพัฒนามนุษย์ตามหลักไตรสิกขาของพระพุทธศาสนาเถรวาท ซึ่งกระบวนการที่เป็นกรอบแนวคิดพื้นฐานของการพัฒนามนุษย์ตามหลักไตรสิกขานั้น สามารถที่จะพิจารณาได้จากแผนภาพดังต่อไปนี้^{๕๓๐}

จากแผนภาพเราจะพบว่าในการพัฒนายุณยานั้นพระพุทธศาสนาเน้นว่าจะต้องมีองค์ประกอบที่สำคัญ ๔ ประการ คือ (๑) การคบคนดีที่เป็นสัตบุรุษ (๒) การมีวิถีชีวิตที่ดี คือหลักโยนิโสมนสิการ (๓) การรู้หลักในการลงมือปฏิบัติเพื่อให้เข้าถึงเป้าหมายคือปัญญาได้ (๔) ผลที่เกิดจากการลงมือปฏิบัติตาม ๓ ข้อข้างต้นนั้นจะก่อให้เกิดการพัฒนาปัญญาอย่างแท้จริง

ในการศึกษาบทบาทของสตรีที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานมาทั้งหมดจะพบว่า สตรีอีสานนั้นมีกรอบในการพัฒนาปัญญาอยู่หลายประการ ก็คือ (๑) สตรีอีสานรู้จักการคบคนดี การมีเพื่อนที่ดีทำแต่เรื่องที่ดีรณะแต่เรื่องที่ดีและมีประโยชน์ เช่น การที่นางกองสมีท้าวคำสอนเป็นมิตรในเรือนสอนเรื่องที่ดียอมก่อให้เกิดปัญญาได้^{๕๓๑} หรือกรณีท้าวคำสอนไปอุปฐากภักษาพระมหาเถระแล้วท่านก็เมตตาสอนสูตรการดูนรลักษณ์ของสตรีมาให้จนในที่สุดก็สามารถเลี้ยงชีวิตได้อย่างมี

^{๕๓๐} แผนภาพแสดงกรอบแนวคิดกระบวนการพัฒนามนุษย์ตามหลักไตรสิกขา – ผู้วิจัย.

^{๕๓๑} พรชัย ศรีสารคาม, ท้าวคำสอน, หน้า ๒๓.

ความสุขและมีสติมีปัญญาดูแลครอบครัวให้มีความสุขได้^{๕๓๒} หรือการที่นางแดงอ่อนมีพี่ชายคือกุมภภาพเป็นเพื่อนำแต่เรื่องที่ต๊องสามารถผ่านเรื่องที่เลวร้ายลงไปได้^{๕๓๓} หรือกรณีของกำกาดำมีย่าจ๋าชวนเป็นคนที่ย่อยบรมสั่งสอนยอมทำให้เขามีความสามารถในการสร้างตัวเองและนำความสามารถพิเศษมาใช้จนได้บรรลุเป้าหมายของชีวิตได้^{๕๓๔} อันนี้ก็เป็นผลมาจากการคบคนดี (๒) การมีหลักการหรือวิธีที่ดี กล่าวคือในวรรณกรรมอีสานนั้นจะพบว่าสตรีที่เป็นตัวเอกนั้นเป็นคนที่มีวิธีคิดที่ดี คือ “คิดเรื่องเวอร์กรรม” คือคิดว่าเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นกับตัวเองนั้นเป็นเรื่องเกี่ยวกับเวอร์กรรมทำให้ปลงใจและยอมรับเรื่องที่เกิดขึ้นได้ไม่พยายามที่จะไปต่อสู้หรือไปทำร้ายอีกฝ่ายให้เกิดทุกข์ซ้ำซ้อนได้ เมื่อจิตสงบยอมก่อให้เกิดปัญหาหาทางออกของปัญหาได้ เช่น นางมะโนราถูกขับออกจากเมืองก็คิดว่านั่นเป็นเวอร์กรรมแล้วกลับไปอยู่ที่เมืองของตนเป็นเวลา ๗ ปีเพื่อรอเวลาให้ท้าวสีทนเดินทางมารับกลับเมืองได้^{๕๓๕} หรือกรณีของนางแดงอ่อนที่ถูกขับออกจากเมืองแล้วก็คิดว่านั่นคงเป็นเวอร์กรรมเพื่อให้เรื่องยุติ^{๕๓๖} เมื่อทุกคนคิดว่าเป็นเรื่องของเวอร์กรรมแล้วยอมไม่คิดที่จะไปทำร้ายอีกฝั่งได้ ทำให้สงบจิตใจลงได้ เมื่อจิตใจสงบลงได้ก็สามารถที่จะมีเวลาคิดในการหาทางออก เช่น กรณีของนางแดงอ่อนที่นางอาศัยกุมภภาพเป็นเพื่อนำด้วยการคิดไปเรียนวิชากับพระฤาษีก่อนจากนั้นค่อยหาทางในการเอาคืนคนที่ทำร้ายตนเอง ซึ่งนางก็มีสติปัญญาและหาทางเอาคืนคนที่รังแกนางได้ด้วยสติปัญญาของตนเอง เป็นต้น นี่ถือว่าเป็นการพัฒนาปัญญาด้วยวิธีคิดในเรื่องของ “กรรมเวอร์” จนสามารถที่จะพัฒนาให้เกิดปัญญาได้ เพราะคนเราเมื่อมีสติก็สามารถหาช่องในการสร้างโอกาสหรือหาช่องในการแก้ไขปัญหาวีชีวิตได้ ทำให้สามารถที่จะเข้าถึงปัญหาในชีวิตได้ เมื่อศึกษาเรื่องของบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานก็จะสามารถที่จะพัฒนาปัญหาด้วยการ (๑) รู้จักการคบคนดี (๒) แสวงหาวิธีคิดที่ดี (๓) ลงมือปฏิบัติตามวิธีคิดที่ดีนั้น ก็จะสามารถเข้าถึงการพัฒนาปัญญาเพื่อแก้ไขปัญหาก็ได้

๔.๔.๕ คุณค่าด้านการพัฒนาสังคม

สำหรับประเด็นต่อไปก็คือการพิจารณาประเด็นเกี่ยวกับคุณค่าของการศึกษาเรื่องสตรีในวรรณกรรมอีสานด้านการพัฒนาสังคมว่า หลังจากศึกษาเรื่องนี้แล้วให้คุณค่าเรื่องการพัฒนาสังคมอย่างไร และสังคมได้รับประโยชน์จากการศึกษาเรื่องบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานนี้อย่างไร ซึ่งประเด็นเรื่องคุณค่าต่อการพัฒนาสังคมนั้นมีประเด็นที่จะต้องศึกษาดังต่อไปนี้

(๑) แนวคิดเรื่องการพัฒนาสังคม สำหรับการพัฒนาสังคม มาจากคำว่าพัฒนาซึ่งเราได้กล่าวไว้แล้ว ส่วนคำว่า “สังคม” ตามความหมายในพจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒ หมายถึง “คนจำนวนหนึ่งที่มีความสัมพันธ์ต่อเนื่องกันตามระเบียบกฎเกณฑ์ โดยมีวัตถุประสงค์สำคัญร่วมกัน เช่น สังคมชนบท, วงการหรือ สมาคมของคนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง เช่น สังคม

^{๕๓๒} พรชัย ศรีสารคาม, ท้าวคำสอน, หน้า ๒๘.

^{๕๓๓} เตชวโรภิกขุ (อินตา กวีวงศ์), รวมนิทานพื้นบ้านอีสาน ชุดที่ ๖ นิทานพญากวางคำ นิทานท้าวเย็นนิทานนางแดงอ่อน, หน้า ๒๘๗.

^{๕๓๔} สุภณ สมจิตศรีปัญญา, ท้าวกำกาดำ, หน้า ๒๑-๔๒.

^{๕๓๕} พระอริยเมธี (อารีย์ เขมปโต), สีทน มะโนรา, หน้า ๔๖.

^{๕๓๖} เตชวโรภิกขุ (อินตา กวีวงศ์), รวมนิทานพื้นบ้านอีสาน ชุดที่ ๖ นิทานพญากวางคำ นิทานท้าวเย็นนิทานนางแดงอ่อน, หน้า ๒๕๘.

ชาวบ้าน”^{๕๓๗} หรือคำว่า “สังคม (Society) หมายถึง กลุ่มของมนุษย์ที่อยู่ร่วมกันโดยมีศีลธรรมคือ “ศาสนา” เป็นเครื่องผูกพัน เพื่อประโยชน์และความสุขร่วมกัน”^{๕๓๘} เมื่อรวมกันเป็นคำว่า “พัฒนาสังคม” จึงหมายถึง การทำให้กลุ่มของมนุษย์ที่อยู่ร่วมกันเกิดมีการเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีขึ้น ในลักษณะที่เป็น ความเจริญ และก่อให้เกิดเป็นประโยชน์ร่วมกัน โดยอาศัยหลักศีลธรรมเป็นบรรทัดฐานของชีวิต

สำหรับมูลเหตุที่จะต้องมีการพัฒนาสังคมนั้นก็สืบเนื่องมาจากสภาพธรรมชาติที่มนุษย์เป็นสัตว์สังคม หมายถึง มนุษย์โดยธรรมชาติย่อมอยู่รวมกันเป็นกลุ่ม ไม่อยู่อย่างโดดเดี่ยว แต่มีข้อยกเว้นที่มนุษย์อยู่โดดเดี่ยวตามลาพัง เช่น ฤๅษี การอยู่รวมกันเป็นกลุ่มของมนุษย์อาจมีได้หลายลักษณะและเรียกต่างกัน เป็นต้นว่า ครอบครัว (family) เผ่าพันธุ์ (tribe) ชุมชน (community) สังคม (society) และประเทศ (country) และเมื่อมนุษย์อยู่รวมกันเป็นกลุ่ม ย่อมเป็นธรรมชาติอีกทีในแต่ละกลุ่มจะต้องมี “ผู้นำกลุ่ม” และ “ผู้ตาม” คือประชาชนหรือคนในกลุ่ม รวมทั้งมี “การควบคุมดูแลกันภายในกลุ่ม” หรือ “การจัดระเบียบภายในกลุ่ม” ซึ่งอาจเรียกว่า การบริหารหรือการพัฒนาภายใน ทั้งนี้ เพื่อให้เกิดความสงบเรียบร้อยและความสุข และในบางกรณีการควบคุมดูแลอาจเกี่ยวข้องกับภายนอกด้วย เช่น กรณีการติดต่อประสานงาน การต่อสู้ หรือการทำสงครามกับกลุ่มอื่น สภาพเช่นนี้ได้มีวิวัฒนาการตลอดมา โดยผู้นำกลุ่มขนาดใหญ่ เช่น ในระดับประเทศอาจเรียกว่า “นักบริหาร” หรือ “ผู้บริหาร” ขณะที่การควบคุมดูแลหรือการจัดระเบียบนั้น เรียกว่า การบริหาร ที่กล่าวมานี้ เป็นมุมมองในแง่ของนักบริหารแต่ถ้าในมุมมองของนักพัฒนา อาจเรียกผู้บริหารและการบริหารนั้นว่า นักพัฒนาและการพัฒนาตามลำดับ ด้วยเหตุผลเช่นนี้ มนุษย์จึงไม่อาจหลีกเลี่ยงจากการพัฒนาได้ง่าย และทำให้กล่าวได้อย่างมั่นใจว่า “ที่ใดมีกลุ่ม ที่นั่นย่อมมีการพัฒนา”^{๕๓๙}

(๒) การพัฒนาสังคมเชิงพุทธ ในการประกาศพระศาสนาของพระพุทธเจ้า ทำให้มีการพัฒนาสังคมอย่างเป็นรูปธรรมเกิดขึ้นหลายด้าน เช่น ด้านการศึกษา ทำให้เกิดความเสมอภาคทางการศึกษา เพราะว่าทรงเปิดโอกาสให้คนทุกวรรณะ สามารถบวชและศึกษาหลักธรรมในพระพุทธศาสนาได้เท่าเทียมกัน หรือด้านสิทธิสตรี ทำให้สตรีมีสิทธิในการปฏิบัติศาสนกิจได้เท่าเทียมบุรุษ เพราะว่าทรงอนุญาตให้สตรีบวชในพระพุทธศาสนา จัดเป็นการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญในสมัยพุทธกาล เนื่องจากศาสนาพราหมณ์ซึ่งเป็นศาสนาที่คนส่วนใหญ่นับถือในสมัยนั้น มีข้อกำหนดว่า คัมภีร์พระเวทจะศึกษาได้เฉพาะชนชั้นสูง คือ กษัตริย์และ พราหมณ์เท่านั้นสำหรับสตรีนั้นแม้ว่าจะเป็นชนชั้นสูงก็ห้ามศึกษาพระเวทและประกอบพิธีกรรม^{๕๔๐} เป็นต้น ซึ่งในคราวส่งสาวออกไปประกาศพระศาสนาครั้งแรกว่า “ภิกษุทั้งหลายพวกเธอจงจาริกไป เพื่อประโยชน์สุขแก่ชนจานวนมาก

^{๕๓๗} ราชบัณฑิตยสถาน, **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๕๒**, (กรุงเทพมหานคร : นานมีบุ๊คพับลิเคชันส์, ๒๕๕๖), หน้า ๑๑๕๙.

^{๕๓๘} นางเยาว์ ชาญณรงค์, รศ., **ศาสนากับสังคม Religions and Society**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๕๓), หน้า ๖

^{๕๓๙} T.R. Batten, **Community and Their Development**, (London: Oxford University Press, 1959), P. 2.

^{๕๔๐} วิโรจน์ นาคชาติศรี, **พุทธปรัชญาเถรวาท**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัย รามคำแหง, ๒๕๕๔), หน้า ๕.

เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ทวย เทพและมนุษย์”^{๕๔๑} จึงทำให้ทราบเป้าหมายการพัฒนาสังคมในทัศนะของพระพุทธศาสนาก็ คือ อนุเคราะห์ชาวโลกให้ได้รับประโยชน์และความสุข โดยหลักการสร้างประโยชน์ของพระพุทธศาสนาหรือการพัฒนาสังคมนั้นมุ่งที่จะให้เกิดสิ่งต่าง ๆ ต่อไปนี้

(๑) เพื่อสร้างประโยชน์สูงสุดแก่สังคม ในทัศนะของพระพุทธศาสนาเถรวาท ประโยชน์ คือ สิ่งที่ต้องการได้มาเกื้อกูลให้เกิด ความสุข^{๕๔๒} ซึ่งสัมพันธ์กับระดับความเป็นอยู่ การครองชีพ สภาพแวดล้อม และความพร้อมหรือ ความแก่กล้าสุขงอมแห่งอินทรีย์ของบุคคล^{๕๔๓} พระพุทธศาสนาเถรวาทจึงแสดงประโยชน์ที่บุคคลพึงแสวงหาไว้ ๓ ระดับ คือ ประโยชน์ปัจจุบัน (ทิฏฐธัมมิกัตถะ)^{๕๔๔} ประโยชน์เบื้องหน้า (สัมปรายิกัตถะ) และประโยชน์สูงสุด (ปรมาตถะ)^{๕๔๕}

เนื่องจากประโยชน์ที่บุคคลพึงแสวงหาทั้ง ๓ ระดับนี้จะต้องมีส่วนเกี่ยวข้องกับประโยชน์ อีกแนวทางซึ่งมีอยู่ ๓ ประการเช่นกัน คือ อัตตัตถะ ประโยชน์ตนปรตถะ ประโยชน์ผู้อื่น และ อุภยัตถะ ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย^{๕๔๖} ซึ่งพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้อธิบายแนวคิดเรื่องประโยชน์เอาไว้ดังนี้คือ (๑) อัตตัตถะ ประโยชน์ตน คือ การบรรลุจุดหมายแห่งชีวิตของตน ได้แก่ ประโยชน์ ๓ อย่างในหมวดก่อน ที่เกี่ยวข้องกับตนเอง ซึ่งเป็นผลเกิดขึ้นแก่ตนโดยเฉพาะ เน้นการพึ่งตนได้ในทุก (๒) ปรตถะ ประโยชน์ผู้อื่น หรือประโยชน์ท่าน คือ การช่วยเหลือเกื้อกูลสนับสนุน ผู้อื่นให้บรรลุประโยชน์ หรือเข้าถึงจุดหมายแห่งชีวิตของเขาในระดับต่างๆ ประคับประคองให้เขา สามารถพึ่งตนเองได้ (๓) อุภยัตถะ ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย หรือประโยชน์ร่วมกัน ได้แก่ประโยชน์ ๓ อย่าง ในหมวดก่อนที่เป็นผลเกิดขึ้นทั้งแก่ตนเองและคนอื่นๆ หรือแก่สังคม แก่ชุมชนอันเป็นส่วนรวม เช่น ประโยชน์ที่เกิดจากของกลางและกิจส่วนรวม เป็นต้น^{๕๔๗}

จากข้อมูลดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า พระพุทธศาสนาแสดงประโยชน์ที่บุคคลพึงแสวงหาไว้ ๓ ระดับ คือ ประโยชน์ปัจจุบัน ประโยชน์เบื้องหน้า และประโยชน์สูงสุด ซึ่งประโยชน์ที่บุคคลพึงแสวงหาทั้ง ๓ ระดับนี้ สัมพันธ์กับระดับความเป็นอยู่การครองชีพ สภาพแวดล้อม และความพร้อมหรือความแก่กล้าสุขงอม แห่งอินทรีย์ของบุคคล พระพุทธศาสนาจึงมีการจำแนกประโยชน์ไว้อีกแนวทางหนึ่ง โดยแบ่งเป็น ๓ อย่าง เช่นกัน คือ ประโยชน์ตน ประโยชน์ผู้อื่น และประโยชน์ทั้งสองฝ่าย ดังนั้นเป้าหมายการพัฒนาสังคมในทัศนะของพระพุทธศาสนาในประเด็นที่ว่า เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลกให้ได้รับประโยชน์ จึงครอบคลุมประโยชน์ทุกประการ เพราะว่าเมื่อบุคคลแสวงหาประโยชน์ไปตามลำดับขั้น คือ ประโยชน์ปัจจุบัน ประโยชน์เบื้องหน้าจนกระทั่งบรรลุประโยชน์สูงสุดแล้ว ย่อมสามารถ

^{๕๔๑} วิ.ม. (ไทย) ๔/๓๒/๔๐.

^{๕๔๒} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (เจริญ สุวฑฺฒนมหาเถร), **หลักพระพุทธศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (นครปฐม : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๒๙๕.

^{๕๔๓} พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๕๙๕.

^{๕๔๔} ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๓๔๑/๔๖๔.

^{๕๔๕} ขุ.จู. (ไทย) ๓๐/๑๕๔/๔๘๗.

^{๕๔๖} อภ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๔๕,๔๖,๕๕,๗๒/๘,๙,๒๑๘,๒๙๑-๒๙๒.

^{๕๔๗} พระธรรมปิฎก (ป. อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ**, หน้า ๕๙๙-๖๐๐.

สร้าง ประโยชน์อีก ๓ อย่างไปพร้อมๆ กันด้วย คือ ประโยชน์ตนประโยชน์ผู้อื่น และประโยชน์ทั้งสองฝ่าย จึงทำให้สามารถสร้างประโยชน์สูงสุดให้แก่สังคมได้

(๒) เพื่อความสงบสุขของสังคม จากการศึกษาจะพบว่าพระพุทธศาสนาให้ความสำคัญกับความสุขเป็นอย่างมาก ดังจะเห็นได้จากการที่ จุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาหรือนิพพานเป็นบรมสุข คือ สุขสูงสุด ดังปรากฏในพระพุทธพจน์ว่า “นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง”^{๕๔๘} และจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาที่เป็นบรมสุข นั้น ก็พึงบรรลุได้ด้วยความสุข หรือด้วยข้อปฏิบัติที่มีความสุข มิใช่บรรลุด้วยความทุกข์หรือด้วยข้อปฏิบัติที่เป็นทุกข์ เนื่องจากพระพุทธศาสนายอมรับความสุขตามที่เป็นจริงคือสอนให้ปฏิบัติเพื่อบรรลุความสุข^{๕๔๙} ซึ่งความสุขนั้นโดยข้อเท็จจริงแล้วจะมีความทุกข์แทรกอยู่ด้วย ดังนั้น พระพุทธศาสนา จึงสอนให้มองความสุขตามความเป็นจริง ทั้งด้านที่เป็นสุขและด้านที่มีทุกข์เข้ามาปน คือ มอง ทั้งส่วนดีและส่วนเสีย หรือทั้งแง่ที่เป็นคุณและแง่ที่เป็นโทษนอกจากนั้นยังสอนให้รู้จักภาวะเป็นอิสระ ที่ดีกว่าเป็นล้าดๆ ไป แต่อย่างไรก็ตามจะพบว่าการปฏิบัติเพื่อให้ถึงความสุขนั้นย่อมก่อให้เกิดความสุขทั้งแก่ตนเองและผู้อื่นไปพร้อมๆ กันด้วย^{๕๕๐} กล่าวคือการพัฒนาจิตใจเพื่อให้ก้าวไปสู่การได้รับความสุขยิ่งๆ ขึ้นไปนั้นย่อมมีการละการวางไม่ยึดมั่นถือมั่น ซึ่งการทำเช่นนั้นย่อมก่อให้เกิดความสุขกับทุกคนในสังคมด้วยเช่นกัน ดังนั้น จึงสามารถสรุปได้ว่าพระพุทธศาสนามีเป้าหมายในการพัฒนาสังคมก็คือ การทำให้มนุษย์ได้รับประโยชน์และความสุขไปตามลำดับ จากขั้นที่หยابไปสู่ขั้นที่ละเอียดยิ่งขึ้น จนกระทั่ง บรรลุประโยชน์และความสุขสูงสุด คือ นิพพาน

(๓) หลักการพัฒนาสังคมในทัศนะของพระพุทธศาสนา สำหรับหลักการพัฒนาสังคมในทัศนะของพระพุทธศาสนามีหลักการง่ายๆ อยู่ที่ว่า (๑) การทำให้ มนุษย์รู้จักพัฒนาตนเองด้วยหลักธรรม ซึ่งเราได้กล่าวไว้แล้วในเรื่องของการพัฒนาชีวิต และ (๒) นำหลักธรรมไปเผยแผ่เพื่อพัฒนาสังคมต่อไป โดยหลักการพัฒนาสังคมที่จะนำมาอธิบายในประเด็นนี้ก็คือการนำเอาหลักธรรมที่นำมาใช้นี้ไปพัฒนาสังคมหรือนำศักยภาพที่เกิดจากการพัฒนาตนเองนั้นไปพัฒนาสังคม โดยการพัฒนาสังคมนั้นก็คือ (๑) การให้การศึกษา การให้การศึกษา ก็คือ การสอนหลักธรรมที่เหมาะสมกับการดำเนินชีวิตและหลักธรรมก็คือหลักคำสอนที่ก่อให้เกิดประโยชน์กับชีวิตของคนคำสอนที่เป็นหลักการการศึกษาเพื่อพัฒนามนุษย์ให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ทั้งทางกาย จิต และปัญญา ๓ ประการ คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา^{๕๕๑} โดยการพัฒนาคนหรือการพัฒนาสังคมนั้นจะต้องสอนในเรื่องของการให้ความรู้เรื่องศีลคือความมีระเบียบวินัยแก่คนในสังคม สอนเรื่องการพัฒนาจิตใจแก่คนในสังคม และการสอนเพื่อพัฒนาปัญญาของผู้คนในสังคม เมื่อคนในสังคมมีความรู้เรื่องศีล สมานะและปัญญาแล้วก็จะสามารถในการรักษาตนเอง และรักษาคณะรอบข้างและสังคมได้ (๒) การสงเคราะห์ประชาชน โดยคำว่าสงเคราะห์ก็คือ การให้คนมารวมใจประสานเข้าด้วยกัน

^{๕๔๘} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๑๕-๒๑๗/๒๕๔-๒๕๖.

^{๕๔๙} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๕๒๙-๕๓๐.

^{๕๕๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๕๓๑-๕๓๒.

^{๕๕๑} อ.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๘๗/๓๑๒, ๒๐/๙๐/๓๑๘., ข.ม. (ไทย) ๒๙/๑๐/๔๘-๔๙.

ส่วนในทางนามธรรม คือ ยึดเหนี่ยวผูกจิตใจให้รวมกันเป็นหนึ่ง ความยึดเหนี่ยวประสานกันไว้^{๕๕๒} หรือหมายถึง สังคหะ คือ ยึดเหนี่ยวใจให้รวมเป็นหนึ่ง ผูกใจกันไว้^{๕๕๓} โดยหลักการสงเคราะห์ชุมชน นั้นก็คือ หลักสังคัตถุ ๔ ได้แก่ (๑) ทาน ให้ปันสิ่งของตนแก่ผู้ที่ควรให้ปัน (๒) ปิยวาจา เจรจาด้วย วาจาที่อ่อนหวาน (๓) อตถจริยา ประพฤติสิ่งที่ เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น (๔) สมานัตตตา ความเป็นคนมี ตนเสมอต้นเสมอปลายไม่ถือเนื้อถือตัว^{๕๕๔} ซึ่งการพัฒนาสังคมในทัศนะของพระพุทธศาสนานั้นมุ่งไป ที่ (๑) การพัฒนาระบบการศึกษาเพื่อเปลี่ยนวิธีคิดและความเชื่อของสังคม (๒) การเน้นย้ำให้คนใน สังคมเป็นผู้ที่มีศีล สมาธิ และปัญญา (๓) การมุ่งให้คนในสังคมเริ่มต้นที่การทำเพื่อตนเอง และเมื่อ ตัวเองสมบูรณ์แล้วก็แผ่แผ่สิ่งที่มีนั้นไปให้แก่ชุมชนและสังคมต่อไป โดยหลักการพัฒนาสังคมนั้นก็มี รายละเอียดที่จะต้องศึกษาดังต่อไปนี้

(๑) การพัฒนาระบบการศึกษาเพื่อเปลี่ยนวิธีคิดและความเชื่อของสังคม สำหรับการให้การศึกษาเพื่อเปลี่ยนวิธีคิดและความเชื่อของสังคม พระพุทธองค์ทรงทำ (๑) ด้วยการ ปฏิเสธความเชื่อเรื่องพระพรหมสร้างโลก (๒) ปฏิเสธแนวคิดเรื่องผลของการสร้างของพรหมก็คือเรื่อง วรรณะ ๔ (๓) ปฏิเสธโลกแห่งอมตภาพของวิญญูณ และ(๔) ปฏิเสธการบูชาอัญญเพื่อเอาใจเทพเจ้า เพราะเดิมผู้คนเชื่ออยู่ในกรอบแห่งความคิดเช่นนั้นมาหลายพันปี ซึ่งผลจากการเชื่อแบบนั้นทำให้ผู้คน (๑) ไม่ยอมรับศักยภาพของความเป็นมนุษย์ของตน (๒) มอบความเป็นตัวของตัวเอง โอกาสในการ พัฒนาตัวเองให้กับเทพเจ้า และบรรดาพรหมณ์ทั้งหลาย (๓) เกิดการกดขี่ทางชนชั้นทำให้มีระบบ วรรณะเกิดขึ้น ทำให้ผู้คนได้รับความทุกข์ยากจากความเชื่อตามวิถีดั้งเดิมนั้น เมื่อพระพุทธศาสนา อุบัติขึ้นพระพุทธองค์ได้ทรงวางหลักการศึกษากลับมาเกี่ยวกับมนุษย์ โลก และชีวิตไว้ดังต่อไปนี้

(๑) มีความเชื่อแบบใหม่ กล่าวคือความเชื่อของพระพุทธศาสนาจะมี ลักษณะสำคัญ ๒ ประการ คือ (๑) ความเชื่อที่ประกอบด้วยเหตุผล เชื่อสิ่งที่ควรเชื่อ เชื่อการณ์ที่ควร เชื่อ โดยไตร่ตรอง ไคร่ครวญ และพิจารณาด้วยปัญญา (โยนิโสมนสิการ) หาเหตุผลให้เห็นจริงแก่ใจจึง เชื่อ เป็นศรัทธาที่สัมปยุตด้วยปัญญา (๒) ความเชื่อและความเลื่อมใสในพระรัตนตรัย อันได้แก่ พระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ เป็นหลัก^{๕๕๕} อันถือว่าเป็นบาปฐานของความเชื่อแบบชาวพุทธ ซึ่งความเชื่อแบบพุทธตามนัยของสังคมแบบชาวพุทธก็จะมีอยู่ ๔ ประการ ได้แก่ (๑) เชื่อกรรม เชื่อ กฎแห่งกรรม (๒) เชื่อผลของกรรม เชื่อว่าผลของกรรมมีจริง (๓) เชื่อความที่สัตว์มีกรรมเป็นของตน ผู้ทำกรรมจะต้องรับผิดชอบเสวยวิบาก เป็นไปตามกรรมของตน^{๕๕๖} (๔) เชื่อความตรัสรู้ของ

^{๕๕๒} พระเทพเวที (ประยูร ธมฺมปุตฺโต), **คัมภีร์ความหมายแห่งสังคหะสงเคราะห์**, อ้างถึงใน พระมหาสุ ชิน สุชีโว (สมบุรณ์สุข) การศึกษาวิเคราะห์เรื่องหลักการสงเคราะห์ญาติในพระพุทธศาสนาเถรวาท วิทยานิพนธ์ พุทธศาสตรมหาบัณฑิตสาขาวิชาพระพุทธศาสนาบัณฑิตวิทยาลัยมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, หน้า ๑๓.

^{๕๕๓} พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ, **ปทานุกรม บาลี ไทย อังกฤษ สันสกฤต**, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ศิวพร, ๒๕๑๓), หน้า ๗๕๘, ป. หลงสมบุญ, **พจนานุกรมไทย-บาลี**, (กรุงเทพมหานคร : อาทรการพิมพ์, ๒๕๑๙), หน้า ๖๑๒, ราชบัณฑิตยสถาน, **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕**, พิมพ์ครั้งที่ ๔ (กรุงเทพมหานคร : อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๑), หน้า ๘๐๓.

^{๕๕๔} **ที.ปา.** (ไทย) ๑๑/๒๑๐/๑๗๐ -๑๗๑.

^{๕๕๕} **ส.ม.** (ไทย) ๑๙/๑๐๔๗/๕๗๘.

^{๕๕๖} **อภ.วิ.** (ไทย) ๓๕/๘๒๒/๔๔๓.

พระพุทธเจ้า^{๕๕๗} คือเชื่อว่าทรงเป็นพระสัมมาสัมพุทธะทรงเป็นผู้นำทางที่แสดงให้เห็นว่า มนุษย์ คือเราทุกคนนี้ หากฝึกตนด้วยดีก็สามารถเข้าถึงภูมิธรรมสูงสุด ได้ด้วยตัวเอง^{๕๕๘} นอกจากนี้ พระพุทธศาสนายังได้วางกรอบในการปฏิบัติต่อความเชื่อเอาไว้ ๕ ประการ คือ การเป็นชาวพุทธที่ดีจะต้อง (๑) มีศรัทธา (๒) มีศีล (๓) เชื่อกรรม ไม่เชื่อมงคลต้นข้าว คือ มุ่งหวังผลจากการกระทำและการงาน มิใช่จากโชคกลาง และสิ่งที่ตื้นกว่าขลังศักดิ์สิทธิ์ (๔) ไม่แสวงหาบุญนอกหลักพระพุทธศาสนา (๕) ขวนขวายในการอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนา^{๕๕๙}

(๒) ยกเลิกระบบวรรณะ โดยระบบวรรณะในอินเดียนั้นมีอยู่ ๔ วรรณะ ได้แก่ (๑) กษัตริย์ (๒) พราหมณ์ (๓) แพศย์) และ (๔) ศูทร^{๕๖๐} ซึ่งคำว่า วรรณะ สามารถที่จะแปลได้หลายอย่าง เช่น แปลว่า ผิว, สี, เพศ, ชนิด, พวก, เหล่า; ความเปล่งปลั่ง, ความมีราศี; คุณความดี, ความยกย่องสรรเสริญ หรือแปลว่าหนังสือ แต่ในที่นี้จะมีความหมายหรือแปลว่า ชนชั้นที่จัดแบ่งออกไปตามหลักศาสนาพราหมณ์^{๕๖๑} ซึ่งระบบวรรณะเป็นระบบที่มีความเข้มแข็งมากในหมู่ของชาวอินเดีย ซึ่งคำว่าเข้มแข็งในที่นี้หมายถึงมีการยึดมั่นถือมั่นมากในการระวังเรื่องของการข้ามวรรณะ โดยสังคมอินเดียได้แบ่งชนชั้นมนุษย์ในสังคมเอาไว้ก็เพื่อความบริสุทธิ์ของเผ่าพันธุ์ของอารยันกล่าวคือมีการ “ห้าม” ไม่ให้คนในวรรณะต่ำได้สิทธิบางอย่างเสมอเหมือนคนที่มีความสูงโดยเฉพาะห้ามการศึกษาพระเวท เป็นต้นอันถือว่าการกีดกันการศึกษาไว้เฉพาะคนที่มีความสูงเท่านั้น เมื่อพระพุทธศาสนาเกิดขึ้นมาก็ทรงย้ำว่าไม่มีวรรณะใดๆ นอกจากวรรณะศากยบุตรเท่านั้น^{๕๖๒} และสอนว่าทุกคนเสมอเหมือนกันภายใต้กฎแห่งกรรมและกรรมเป็นสิ่งจำแนกให้คนแตกต่างกัน^{๕๖๓}

(๓) ปฏิเสธเรื่องพระเจ้าสร้างโลก สิ่งที่ทำให้เกิดการพัฒนาชีวิตในยุคพุทธกาลมากที่สุดก็คือการที่พระพุทธศาสนาได้ปฏิเสธทฤษฎีพรหมสร้างโลกตามทฤษฎีของพราหมณ์ว่า พราหมณ์ตั้งทฤษฎีนี้มาเพราะไม่รู้จริง^{๕๖๔} เพราะความจริงแล้วผู้สร้างพราหมณ์ก็คือ พ่อแม่ของพราหมณ์ในฐานะที่เป็นมนุษย์คนหนึ่งเท่านั้นเอง^{๕๖๕}

(๔) สอนว่ามนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกได้ พระพุทธองค์ทรงสอนให้ทุกคนที่เข้ามาเป็นชาวพุทธถือว่าเป็นสมณศากยบุตรเสมอกันทั้งหมดทุกชั้นวรรณะ และมีความเสมอภาค ทำให้ทุกคนได้มีโอกาสศึกษาเล่าเรียนเรื่องนี้ เป็นการเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่สำคัญ^{๕๖๖} เพราะ

^{๕๕๗} อด.สตตก. (ไทย) ๒๓/๔/๓.

^{๕๕๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์จันทร์เพ็ญ, ๒๕๕๒), หน้า ๑๔๐ -๑๑.

^{๕๕๙} อด.ปัญจก. (ไทย) ๒๒/๑๗๕/๒๙๓.

^{๕๖๐} วิ.จุ. (ไทย) ๗/๓๘๔/๒๘๓.

^{๕๖๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า...

^{๕๖๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๑๘/๘๘.

^{๕๖๓} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๖๐/๕๘๒. ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๔๒/๕๓๒.

^{๕๖๔} ที.สี. (ไทย) ๙/๕๔๐/๒๓๘.

^{๕๖๕} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๐๒/๕๐๓.

^{๕๖๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), จาริกบุญ จาริกธรรม, หน้า ๑๘๒-๑๘๓.

พระพุทธศาสนาถือว่ามนุษย์เป็นบุคคลที่มีศักยภาพ สามารถฝึกฝนและพัฒนาได้เหมือนกันหมด^{๕๖๗} และการศึกษาถือว่าเป็นเครื่องมือที่จะต้องนำมาพัฒนามนุษย์^{๕๖๘} การเข้ามาบวชหรือการเข้ามารับพระรัตนตรัยนั้นก็คือการก้าวเข้ามาเพื่อการพัฒนาตนเอง ดังนั้น จึงจะพบว่าสังคมพุทธเป็นสังคมที่ไม่มีระบบกีดกันในทางวรรณะและยกย่องในเรื่องศักยภาพความเป็นมนุษย์ที่สามารถฝึกได้

(๒) การเน้นย้ำให้คนในสังคมเป็นผู้ที่มีศีล สมาธิ และปัญญา พระพุทธศาสนาเมื่อสอนให้ผู้คนเข้าใจเรื่องโลก ชีวิต และสังคมตามเป็นจริงแล้วจากนั้นก็สอนให้ลงมือปฏิบัติตามความเป็นจริงก็คือการปฏิบัติตามหลักศีล สมาธิและปัญญาเพื่อให้เข้าถึงเป้าหมายสูงสุดก็คือ พระนิพพาน หรือพระอริยบุคคลขั้นต่างๆ ตามบุญบารมีและความรู้ความสามารถของตนเอง

(๓) การมุ่งให้คนในสังคมเริ่มต้นที่การทำเพื่อตนเอง และเมื่อตัวเองสมบูรณ์แล้วก็เมื่อแผ่สิ่งที่มีนั้นไปให้แก่มุมชนและสังคมต่อไป ประการสุดท้ายของกระบวนการพัฒนาสังคมตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาคือ กรอบการพัฒนาสังคมนั้นจะต้อง (๑) เริ่มที่การพัฒนาชีวิตของตนเองให้พร้อมมูลทั้ง กาย ศีล จิต และปัญญาเรียบร้อยแล้วจากนั้นก็ค่อยพัฒนาไปสู่การส่งความพร้อมมูลนั้นไปให้กับชุมชนหรือสังคม เช่น เมื่อพระภิกษุปฏิบัติธรรมจนบรรลุธรรมแล้ว จากนั้นท่านก็ออกสอนธรรมะและช่วยเหลือผู้คนโดยไม่มีประมาณอันเนื่องมาจากการที่ท่านได้บรรลุความพร้อมมูลแล้วจึงไม่มีกิจอื่นใดที่จะต้องทำต่อท่านจึงสามารถช่วยเหลือสังคมได้อย่างเต็มที่ดังนั้น กรอบการพัฒนาสังคมของพระพุทธศาสนาจึงเริ่มต้นที่ตัวเองแล้วค่อยแผ่ไปยังสังคมและชุมชนได้อย่างไม่มีจำกัด

(๔) บทบาทสตรีในวรรณกรรมอีสานที่มีต่อคุณค่าด้านการพัฒนาสังคม ภายหลังจากการที่ได้ศึกษาเกี่ยวกับแนวคิดด้านการพัฒนาสังคมเชิงพุทธมาแล้วประเด็นต่อไปที่จะต้องศึกษาคือประเด็นคำถามที่ว่าการศึกษาเรื่องบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นให้คุณค่าด้านการพัฒนาสังคมอย่างไร ซึ่งจากการศึกษามาจะพบว่าการศึกษาเรื่องบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นให้คุณค่าด้านการพัฒนาสังคมดังนี้

๑) การกำหนดบทบาทที่พึงประสงค์ของสตรีอีสาน ทำให้เห็นบทบาทการพัฒนาสังคมของสตรีอีสานในยุคโบราณว่าสตรีอีสานมีส่วนช่วยในการกำหนดบทบาทอันพึงประสงค์ของสังคมอีสานว่าสตรีอีสานจะต้องเป็นผู้ที่มีบทบาทหน้าที่หลายด้านทั้งเป็นมารดา เป็นภรรยา เป็นลูก เป็นสะใภ้ เป็นผู้ที่มีบทบาททางด้านศาสนา เป็นต้น ย่อมเป็นผู้ที่มีบทบาทในการกำหนดบทบาทที่พึงประสงค์ของสตรีอีสาน เช่น การเป็นคนที่มีความกตัญญู เป็นคนที่เข้าใจโลก เป็นคนที่มีความอ่อนน้อมถ่อมตนรู้จักหน้าที่รับผิดชอบ เป็นคนที่มีความเคารพสามี พ่อแม่สามีและดูแลบุตรธิดาด้วยความรัก และเมตตา รวมถึงเป็นผู้ที่มีจิตใจดี ใฝ่ในการทำบุญกุศล เป็นต้น^{๕๖๙} ซึ่งกรอบของความเป็นสตรีที่พึงประสงค์นี้สามารถที่จะนำไปเป็นกรอบในการพัฒนาสังคมได้ คือ เมื่อมีกรอบแนวคิดเช่นนี้ย่อมทำให้สตรีทั่วไปในสังคมอีสานเอาเป็นแบบอย่างในการดำเนินชีวิตยอมทำให้สตรีในสังคมอีสานหรือสังคม

^{๕๖๗} พ.ร.บ. (ไทย) ๒๕/๑๖๐/๘๒.

^{๕๖๘} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), มองวันวิสาขบูชาอย่างยิ่งถึงอารยธรรมโลก, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๓), หน้า ๓๐-๓๑.

^{๕๖๙} สัมภาษณ์ รศ.ดร.สมชัย ศรีนอก, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

โดยรวมนั้นกลายเป็นผู้ที่มีจรรยาที่ดีและเป็นผลต่อการอบรมสั่งสอนให้บุตรหลานเป็นคนดีในอนาคตด้วย เมื่อเป็นเช่นนี้ย่อมทำให้สังคมเกิดการพัฒนาไปได้^{๕๗๐}

๒) สตรีอีสานเป็นสตรีที่ไม่ถูกกดขี่ ในมุมมองของการพัฒนาสังคมอีกประการหนึ่งก็คือบทบาทของสตรีอีสานนั้นไม่ถูกกดขี่ด้วยวัฒนธรรมที่เป็นอุปสรรคต่อการดำเนินชีวิตของสตรีอีสาน เนื่องจากวัฒนธรรมอีสานนั้นไม่มีการกดขี่สตรีมีแต่ให้เกียรติและสั่งสอนให้สตรีเป็นคนดี หรือเปิดโอกาสให้สตรีนั้นได้มีโอกาสในการพัฒนาตนเอง เช่น ด้านการศึกษาจะพบว่าสตรีอีสานนั้นเป็นแบบอย่างในเรื่องของการเป็นผู้ที่ได้รับการศึกษาที่ดีและเป็นผู้ที่มีโอกาสในการสอนคติธรรมจรรยาที่ดีกับผู้คนในสังคมได้ คตินิยมหรือจริยธรรมที่เกิดมาจากการสอนของสตรีนั้นได้เป็นกรอบทำให้สังคมมีแนวทางในการดำเนินชีวิตที่ดีก็คือการรู้จักการเคารพการตัดสินใจของคนอื่น เช่น กรณีคำสอนของนางอ้วที่มีอิทธิพลต่อคนอีสานเป็นอย่างมาก^{๕๗๑} ในเรื่องของการสอนการสอนเรื่องการมีศีลธรรม การให้ทานรักษาศีล การสอนให้มีความกตัญญูต่อบุคคลที่มีพระคุณ เป็นต้น ถือว่าคำสอนต่างๆ เหล่านี้ย่อมมีผลต่อการพัฒนาสังคมโดยรวมได้^{๕๗๒}

๓) บทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นส่งผลต่อการพัฒนาสังคมอีกประการหนึ่งก็คือ สตรีอีสานเป็นคนที่มีความดีงาม คือเป็นคนที่เอาธุระหน้าที่เกี่ยวกับการดูแลครอบครัว ซึ่งถือว่าเป็นการทำหน้าที่ในการผลิตบุคลากรที่ดีให้กับรัฐหรือกับสังคมสตรีมีบทบาทในการเลี้ยงดูบุตรธิดาและการเป็นผู้ที่ทำหน้าที่ในการอบรมสั่งสอนบุตรให้เป็นคนดี^{๕๗๓} ซึ่งการดูแลครอบครัวและการให้การอบรมบุตรธิดาให้เป็นคนดีนั้นถือว่าเป็นการช่วยเหลือและพัฒนาสังคมได้ดีที่สุด^{๕๗๔} เพราะการที่สังคมจะดีได้ก็ด้วยการเริ่มต้นมาจากการอบรมที่ดีคือครอบครัว^{๕๗๕} ซึ่งในครอบครัวนั้นก็มีแม่หรือสตรีที่เป็นมารดาจะทำหน้าที่นี้ได้ดีและการให้ความร่วมมือกับสังคมในการพัฒนาสังคมในการพัฒนาบุคลากรของสังคมให้เป็นคนดีและสามารถที่จะสร้างคุณประโยชน์ให้กับสังคมทำให้สังคมสามารถพัฒนาไปสู่เป้าหมายที่พึงประสงค์ของสังคมได้ และนั่นคือบทบาทที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาสังคมของสตรีในวรรณกรรมอีสาน

^{๕๗๐} สัมภาษณ์ รศ.อุดม บัวศรี, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๕๗๑} ปรีชา พิณทอง, ขุนนางอ้ว, หน้า ๓๘-๔๙.

^{๕๗๒} สัมภาษณ์ รศ.ดร.โสวีย์ บำรุงศักดิ์, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๕๗๓} สัมภาษณ์ ดร.แสง นิลนามะ, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

^{๕๗๔} สัมภาษณ์ พระศรีญาณวงศ์ ป.ธ.๙ ดร., เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐

^{๕๗๕} สัมภาษณ์ ดร.อติเทพ ผาตา, เมื่อวันที่ ๓ เดือน กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

งานวิจัยฉบับนี้ผู้วิจัยมีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ (๑) เพื่อศึกษาบทบาทของสตรีที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา (๒) เพื่อศึกษาบทบาทของสตรีที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสาน (๓) เพื่อศึกษาวิเคราะห์บทบาทของสตรีที่มีต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสาน โดยการศึกษาครั้งนี้เป็นการศึกษาในเชิงการสำรวจข้อเท็จจริงของบทบาทสตรีในวรรณกรรมอีสาน โดยวรรณกรรมอีสานที่นำมาศึกษานั้นเป็นวรรณกรรมอีสาน ที่เกิดจากภูมิปัญญาของผู้คนที่อาศัยอยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย หรือหมายถึงวรรณกรรมกลุ่มวัฒนธรรมไทย-ลาว ซึ่งได้แพร่กระจายไปยังกลุ่มวัฒนธรรมลาว เขมร - ส่วย (กูย) และกลุ่มวัฒนธรรมโคราช ด้วยรวมถึงวัฒนธรรมลาวที่อพยพไปอยู่ตามภูมิภาคต่างๆของประเทศไทย ซึ่งวรรณกรรมอีสาน เกิดจากภูมิปัญญาของปราชญ์พื้นบ้านที่สร้างสรรค์ขึ้น เพื่อสนองความต้องการของสังคมทั้งด้านความบันเทิงใจคติสอนใจ ความเชื่อ ประเพณี วัฒนธรรม และสาระความรู้

จะพบว่าวรรณกรรมอีสานในสมัยต้นๆ ก่อนได้รับคำสอนในพุทธศาสนามักมีลักษณะเฉพาะซึ่งสะท้อนวิถีชีวิตของชาวบ้านในรูปชุมชนที่บอกเล่าสืบต่อกันมาเกี่ยวกับความเชื่อเรื่องผีสงเทวดา โชคชะตาและฤกษ์ยาม แต่ในสมัยที่ภาคอีสานเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรล้านช้างซึ่งนับถือพระพุทธศาสนา จึงมีวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับหลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนาสานกับความเชื่อเดิม โดยการจารึกวรรณกรรมลงในใบลานเป็นหนังสือผูก วรรณกรรมอีสานในช่วงนี้จึงมีคุณค่าทั้งทางคติโลกและศีลธรรม ซึ่งวรรณกรรมอีสานนั้นดูเหมือนว่าจะเป็นวรรณกรรมที่เน้นย้ำในเรื่องของบทบาทของผู้ชายมากกว่าผู้หญิงแต่เมื่อศึกษาโดยถี่ถ้วนแล้วจะพบว่าวรรณกรรมอีสานหลายเรื่องเป็นวรรณกรรมที่เน้นถึงบทบาทของสตรีหรือผู้หญิงมากกว่าผู้ชายด้วยซ้ำไป ดังนั้น ผู้วิจัยจึงได้เลือกการมาวิจัยในประเด็นนี้

ผลการวิจัยพบว่า

วัตถุประสงค์ข้อที่ (๑) พบว่า เมื่อพิจารณาถึงบทบาทของสตรีในพระพุทธศาสนาจะพบว่าสตรีในสมัยพุทธกาลนั้นเป็นสตรีที่ได้รับการยอมรับมากกว่าสมัยก่อนพุทธกาลเนื่องจากว่าสตรีในยุคก่อนพุทธกาลนั้นสตรีในวรรณะสูงเท่านั้นที่ได้รับสิทธิและมีบทบาททางด้านสังคมมาก เนื่องจากคนในวรรณะสูงนั้นเป็นผู้ที่ได้รับการยอมรับมากกว่าคนในวรรณะต่ำกว่าเมื่อพิจารณาจากบทบาทของสตรีในยุคก่อนสมัยพุทธกาลจะพบว่า (๑) สตรีในฐานะบุตรสาว ในยุคก่อนสมัยพุทธกาลสตรีในบทบาทของการเป็นบุตรสาวนั้นจะต้องมีหน้าที่ในการช่วยเหลือบิดามารดาทำงานบ้าน หรือช่วยกิจการค้ามารดาต้องการ เช่นการทำอาหารการริดนมแพะ เป็นต้น (๒) สตรีในฐานะภริยา สตรีในสมัยก่อน

พุทธกาลนั้นตามหลักศาสนากล่าวว่าเป็นผู้ที่เกิดมาเพื่อเติมเต็มให้กับชีวิตของผู้ชายที่เป็นพรหมณ์เพราะโลกนั้นมีสิ่งที่คู่กัน เมื่อสตรีแต่งงานแล้วถือว่าต้องจงรักภักดีกับชายที่แต่งงานด้วยคนเดียวเท่านั้น และเมื่อสามีตายก็ต้องตายตามไปด้วยเพราะถือว่าวิญญูณทั้งสองนั้นเกิดมาคู่กันเมื่อสามีตายผู้เป็นภรรยาต้องตายตามไปด้วยตามหลักความเชื่อทางศาสนา หากผู้เป็นภรรยาไม่ตายตามสามีถือว่าเธอจะกลายเป็นคนที่สังคมรังเกียจ อนึ่ง การแต่งงานนั้น ตามคติขิงชาวอินเดียวถือว่าฝ่ายครอบครัวผู้หญิงต้องเป็นฝ่ายแต่งงานให้กับลูกสาวตัวเองคือฝ่ายหญิงต้องเป็นฝ่ายไปขอผู้ชายและจัดการแต่งงานเอง เนื่องจากสังคมอินเดียเห็นว่าการที่ผู้หญิงจะไปอยู่บ้านคนอื่นนั้นจะต้องลำบากดังนั้นจึงต้องมอบสมบัติให้เพื่อให้หาความสุขในการไปอยู่กับครอบครัวฝ่ายชาย (๓) สตรีในฐานะหญิงหม้าย เมื่อสตรีที่ตกเป็นหญิงหม้ายนั้นถือว่าเป็นผู้ที่มีความอาภัพมาจากการแต่งงานที่ผิดพลาดหรือการที่สามีทิ้งหรือตายจากไป (๔) สตรีในฐานะมารดา ในเมื่อสตรีแต่งงานไปแล้วจะต้องมีหน้าที่สำคัญต่อการเป็นมารดาก็คือการดูแลครอบครัวดูแลสามีและลูกๆด้วยการสั่งสอนให้เป็นคนดี เป็นบทบาทที่เกิดตามหน้าที่ที่มีในฐานะที่เป็นแม่ (๕) บทบาทของสตรีในฐานะทางศาสนา ในทางศาสนาสตรีในวรรณะต่ำไม่มีสิทธิในทางศาสนา จะมีเฉพาะสตรีในวรรณะสูงเท่านั้นจึงจะมีสิทธิในการเรียนหรือศึกษาพระเวทหรือเป็นนักบวชในทางศาสนาเพราะบทบาทที่ได้รับนั้นเป็นไปตามคติความเชื่อของศาสนาพระเวทในยุคนั้น

ส่วนบทบาทของสตรีในสมัยพุทธกาลนั้นเมื่อพระพุทธองค์ตรัสรู้และสร้างองค์กรรมทางพระพุทธศาสนาแล้วและทรงสั่งสอนหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาที่ปฎิรูปคำสอนของศาสนาพรหมณ์แล้วพบว่า สตรีในยุคนั้นได้รับการยกฐานะขึ้นมามากกว่ายุคก่อนสมัยพุทธกาลมากกล่าวคือโดยภาพรวมสตรีถูกมองว่าเป็น “มนุษย์” ที่สามารถพัฒนาได้ และมนุษย์มีความเท่าเทียมกันในเรื่องของกรรมซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า จะเป็นคนวรรณะไหนก็ตาม เมื่อเข้ามาบวชแล้วท่านเรียกว่า เป็นสมณศากยบุตรเสมอกันทั้งหมดทุกชั้นวรรณะ และมีความเสมอภาค ทำให้ทุกคนได้มีโอกาสศึกษาเล่าเรียนเรื่องนี้ เป็นการเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่สำคัญ เพราะพระพุทธศาสนาถือว่ามนุษย์เป็นบุคคลที่มีศักยภาพ สามารถฝึกฝนและพัฒนาได้เหมือนกันหมด และการศึกษาถือว่าเป็นเครื่องมือที่จะต้องนำมาพัฒนามนุษย์ การเข้ามาบวชก็คือ การก้าวเข้ามาเพื่อการพัฒนาตนเอง ดังนั้น จึงจะพบว่าสังคมพุทธเป็นสังคมที่ไม่มีระบบกีดกันในทางวรรณะ หรือเป็นสังคมที่ไม่มีระบบวรรณะทุกคนมีความเสมอภาคมีสิทธิในการทำหรือเลือกที่จะไม่ทำได้ แต่ความแตกต่างในสังคมพุทธเป็นสิ่งที่เกิดมาจากการกระทำ หรือกรรม โดยเห็นว่ากรรมหรือการกระทำที่ทำให้มนุษย์เกิดมาแตกต่างกันได้ ดังนั้น สตรีในยุคนั้นจึงได้รับการยกฐานะให้เท่าเทียมกันทั้งในเชิงวรรณะและเชิงเพศสภาพ ส่วนในรายละเอียดจะพบว่า สตรีในยุคนั้นมีบทบาทดังนี้ คือ (๑) บทบาทของสตรีในฐานะบุตรสาว สตรีในยุคนั้นมีความอิสระมากขึ้นในฐานะที่เป็นลูกสาวก็คือคนยุคนั้นเห็นว่าไม่ว่าจะเป็นลูกชายหรือลูกสาวก็มีความเท่าเทียมกันในเรื่องของความรักและความรักและเรื่องของสติปัญญา ไม่ควรมีการกีดกันในเรื่องของความแตกต่างในเรื่องเพศ (๒) บทบาทของสตรีในฐานะภรรยา ในฐานะของภรยานั้นพระพุทธศาสนาเห็นว่าสตรียุคนั้นไม่ได้เป็นวิญญูณคู่กับสามีเหมือนที่พรหมณ์สอนมาดังนั้นสตรีจึงไม่ต้องฆ่าตัวตายตามสามีในคราวที่สามีตายจากไป เพราะการมีชีวิตอยู่นั้นย่อมให้คุณค่ามากกว่าการตายเพราะบุตรและธิดายังต้องการได้รับการดูแลจากตนเองอยู่ ดังนั้นยุคนั้นจึงไม่มีการทำแบบนั้น (๓) สตรีในฐานะหญิงหม้าย ในฐานะของหญิงหม้ายแม้พระพุทธศาสนาจะจัดหญิงหม้ายว่าเป็นอันตรายต่อพรหมจรรย์แต่ในฐานะของความเป็มนุษย์หญิงหม้ายยุคนั้นก็ได้รับการดูแลดูถูกเหยียดหยามแต่อย่างใด (๔) สตรีในฐานะสะใภ้ ในยุคนั้นคนที่เป็สะใภ้

ไม่ได้กลัวพ่อแม่สามีเพียงอย่างเดียวแต่สามารถที่จะสั่งสอนหรือแนะนำพ่อแม่สามีในการทำ ความดี หรือบุญได้ซึ่งผิดกับยุคสมัยของพราหมณ์แสดงให้เห็นว่าบทบาทของการเป็นหญิงสะใภ้ นั้นดีกว่ายุค สมัยของพราหมณ์มาก (๕) บทบาทของสตรีในฐานะมารดา ในฐานะของมารดานั้นทั้งสองยุคสมัยไม่ แตกต่างกันเพราะฐานะมารดานั้นต้องมีหน้าที่หลักในการดูแลสั่งสอนบุตรเท่ากัน (๖) บทบาทของสตรี ในสถานะทางศาสนา ในบทบาทของการเข้าร่วมทางศาสนานั้นจะพบว่าสมัยนี้สตรีได้รับการยกฐานะ เท่าเทียมกันสตรีทุกระดับสามารถเข้ามาบวชเป็นภิกษุณีและศึกษาความรู้ในทางพระพุทธศาสนา และบรรลุนิพพานเท่าเทียมกันหมด ดังนั้น สิทธิและบทบาทของสตรีในด้านศาสนาจึงถือว่าดีกว่า สมัยก่อนพุทธกาลมาก

วัตถุประสงค์ข้อที่ (๒) สำหรับผลการศึกษาบทบาทสตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นผู้วิจัยได้ วางกรอบการศึกษาไว้จากการศึกษาวรรณกรรมอีสานทั้ง ๑๒ เรื่องได้แก่เรื่อง (๑) สีทน มโนราห์ (๒) ขุนนางอ้าว (๓) นางนกระจอก (๔) นางแดงอ่อน (๕) สุปณณาคชาดก (๖) ท้าวกำกาดำ (๗) ขุนทิง (๘) อินทนิลสอนลูก (๙) ท้าวคำสอน (๑๐) จำปาสีตัน (๑๑) สุพรมโมกขา (๑๒) นางผมหอม โดย การวางกรอบการศึกษาไปในแนวทางเดียวกันกับแนวทางการศึกษาบทบาทของสตรีในคัมภีร์ พระพุทธศาสนาคือ (๑) การพิจารณาภาพรวมของบทบาทหน้าที่ของสตรีอีสานซึ่งจากการศึกษา พบว่าสตรีอีสานนั้นมีบริบทอยู่ที่วัฒนธรรมของลาวอีสานซึ่งคนอีสานนั้นมีความเชื่อและให้ความสำคัญ สตรีมาตั้งแต่ต้นจะเห็นได้จากการที่สตรีอีสานนั้นได้รับการยกย่องให้เป็นหม่อมหรือเป็นผู้นำทางจิต วิญญาณซึ่งบทบาทนี้ถือว่าสตรีนั้นได้รับการยกย่องมากพอสมควร ดังนั้น การปฏิบัติต่อสตรีจึงถือว่า เป่าเป็นสิ่งที่สังคมจะต้องให้ความระมัดระวัง และคนอีสานมีคำสอนที่เกี่ยวกับการสอนสตรีมาตั้งแต่ ดั้งเดิมอยู่แล้ว เมื่อเวลาที่พระพุทธศาสนาเผยแผ่เข้ามาทำให้สตรีอีสานนั้นได้รับการยกย่องและให้ เป็นไปตามแนวทางของพระพุทธศาสนาซึ่งคติของวัฒนธรรมอีสานดั้งเดิมกับพระพุทธศาสนานั้นถือว่า เป็นคำสอนที่ไม่ขัดแย้งกันดังนั้นคนอีสานจึงมีความเห็นไปในทางเดียวกับคำสอนของพระพุทธศาสนา นั้นเอง (๒) การศึกษาตามแนวที่เป็นรายละเอียดของการศึกษาบทบาทสตรีในรายละเอียด ๖ ประการ คือ (๑) บทบาทของสตรีในฐานะบุตรสาว ในบทบาทของบุตรสาวนั้นสตรีอีสานในวรรณกรรมอีสาน ถูกสอนให้รู้จักหน้าที่ในการเป็นบุตรสาวคือการมีความกตัญญูต่อบุพการีที่เชื่อฟังพ่อแม่หรือผู้ปกครองเป็น อย่างดีไม่เถียงหรือทำร้ายผู้เป็นบุพการีของตน ส่วนในหน้าที่การงานต้องเป็นคนที่เอาธุระในการดูแล และช่วยงานของบิดามารดา รวมถึงการเป็นผู้ที่เรียนรู้ในเรื่องของศีลธรรมจรรยาที่ดีของสังคมด้วย (๒) บทบาทของสตรีในฐานะภรรยา ในฐานะภรรยาเมื่อแต่งงานมาแล้วสตรีอีสานจะต้องเป็นผู้ที่มีความรัก ในตัวของสามีแม้ว่าสามีจะเป็นคนที่มีรูปร่างไม่งดงามก็ตาม เช่น ในเรื่องกำกาดำ เรื่องสุปณณาค ชาดกเป็นต้น แม้ว่าจะเป็นอย่างไรเมื่อได้แต่งงานกับคนเช่นใดก็ต้องรักและดูแลสามีในฐานะที่เป็น ผู้ดูแลครอบครัวพอถึงวันพระก็จัดดอกไม้เข้าไปขอศีลขอพรจากผู้ที่เป็นสามี ไม่นอกใจสามีเพราะคน อีสานสอนว่าการด่าสามีหรือการนอกใจสามีนั้นจะต้องตายไปตนรกรทำให้สตรีไม่กล้าทำผิดจรรยา ของสังคม หรือหน้าที่อีกประการหนึ่งของผู้ที่ป็นภรรยาที่ดีก็คือการทำบุญทำกุศลใส่บาตรทุกเช้า หรือ ไปวัดฟังธรรมในทุกวันพระวันศีลตามความเชื่อของชาวอีสานแทนผู้เป็นสามีที่ทำหน้าที่ออกไปทำงาน หรือไปหาเลี้ยงครอบครัว (๓) สตรีในฐานะหญิงหม้าย ในฐานะของการเป็นหญิงหม้ายนั้นสังคมอีสาน เห็นว่าผู้นั้นมีสถานะเป็น “สตรีมือสอง” เป็นคนที่ได้รับการดูแลจนพอสมควรแต่ทั้งนี้ก็เป็นเพียงแค่ ความคิดเท่านั้นในภาพรวมของสังคมอีสานเห็นว่าคนเราเลือกเกิดไม่ได้การเป็นหม้ายไม่ได้เป็น

ความผิดในมุมหนึ่งสังคมอีสานก็ให้โอกาสในการดูแลครอบครัวและทำกิจกรรมร่วมกันสังคมโดยไม่มี การกีดกัน แต่ความรู้สึกว่าการเป็นหม้ายเป็นการไม่ดีนั้นเป็นความรู้สึกของสตรีทั้งหลายที่ไม่อยากเป็น หม้าย (๔) สตรีในฐานะสะใภ้ ในฐานะที่เป็นสะใภ้ถือว่าเป็นฐานะที่สตรีอีสานจะต้องแบกรับ ความรู้สึกพอสมควรเพราะการแต่งงานออกไปอยู่กับครอบครัวสามีนั้นถือว่าเป็นการไปอยู่กับ ครอบครัวใหม่ และต้องไปเรียนรู้วัฒนธรรมใหม่ๆที่จะมีอยู่ในสังคมของครอบครัวของสามี แต่การ เรียนรู้เพื่อการที่จะเป็นสะใภ้ที่ดีนั้นสามีก็ต้องมีส่วนที่จะทำให้ภรรยาได้มีโอกาสเรียนรู้ได้แบบค่อย เป็นค่อยไปจนที่สุดก็จะสามารถเรียนรู้และเข้าถึงความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับครอบครัวของสามีได้ (๕) บทบาทของสตรีในฐานะมารดา ในฐานะที่เป็นภรรยานั้นจะต้องมีหน้าที่หลักก็คือการดูแล ครอบครัวและเป็นห่วงดูแลลูกสาวลูกชายของตนเองไม่ปล่อยปละละเลยในการทำหน้าที่โดยเฉพาะใน เรื่องของการทำหน้าที่สั่งสอนบุตรหลานให้เป็นคนดีของสังคม (๖) บทบาทของสตรีในฐานะทาง ศาสนา ในทางศาสนานั้นจะพบว่าสตรีอีสานนั้นมีบทบาทมากกว่าผู้ชายด้วยซ้ำไป เนื่องจากสังคม อีสานเห็นว่าสตรีทุกบทบาทนั้นจะต้องเป็นคนดีในการทำบุญทำทานหรือรักษาศีลไม่เว้นในทุก วันพระวันศีลตามความเข้าใจของคนอีสาน ดังจะพบว่าคนที่เข้าวัดมากที่สุดก็คือผู้หญิงผู้ชายจะไม่ค่อย เข้าวัดเพื่อการฟังธรรมมากเท่ากับผู้หญิง ดังนั้นบทบาทของการเป็นผู้ให้ทานรักษาศีลและเจริญ ภาวนาจึงเป็นหน้าที่โดยตรงของสตรีอีสานในทุกสถานะ โดยสถานที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานนั้นจะ พบว่าผลจากการเข้าวัดฟังธรรมบ่อยๆนั้นทำให้สตรีหลายคนเป็นคนที่มีสติปัญญาสอนคนอื่นได้ เช่น บทบาทของนางอ้วที่สอนธรรมได้ดีกว่าผู้ชายด้วยซ้ำไป อันเป็นผลมาจากการเข้าวัดฟังธรรมนั่นเอง

วัตถุประสงค์ข้อที่ (๓) สำหรับวัตถุประสงค์ข้อนี้เป็นการศึกษาเชิงวิเคราะห์ในประเด็น ต่างๆที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานที่มีผลต่อการส่งเสริมคุณธรรม จริยธรรมทางด้านพระพุทธศาสนา ดังต่อไปนี้

(๑) วิเคราะห์เปรียบเทียบบทบาทและหน้าที่ของสตรีในสมัยพุทธกาลกับสตรีใน วรรณกรรมอีสาน ซึ่งผู้วิจัยได้กำหนดกรอบในการวิเคราะห์บทบาทสตรีจากการที่ได้ศึกษาบทบาท ของสตรีในสมัยพุทธกาลมาแล้วในวัตถุประสงค์ข้อที่ (๑) กับบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานที่ได้ ศึกษามาแล้วในวัตถุประสงค์ข้อที่ (๒) ว่าบทบาทของสตรีทั้ง ๒ ยุคสมัยนั้นมีความเหมือนหรือแตกต่าง ต่างกันอย่างไร ผลจากการศึกษาพบว่า

๑.๑) บทบาทของสตรีในทางสังคม สำหรับบทบาททางด้านสังคมนั้นเป็นบทบาทที่ สตรีจำเป็นที่จะต้องมีความเกี่ยวข้องกับคนรอบข้างทั้งที่เป็นคนใกล้ชิดและคนอื่นๆในสังคม โดย บทบาทของสตรีในสมัยพุทธกาลและในวรรณกรรมอีสานนั้นมีบทบาททางด้านสังคมในฐานะต่างๆ ดังต่อไปนี้

๑.๑.๑) ในฐานะบุตร บทบาทในการทำหน้าที่ในฐานะของสตรีที่เป็นบุตรใน สมัยพุทธกาลและในวรรณกรรมอีสานนั้นจะพบว่าบทบาทของสตรีในฐานะบุตรสาวนั้นมีลักษณะที่ เหมือนกันก็คือ (๑) สตรีโดยมากได้รับการรับรองสถานะหรือความเป็นบุตรคนหนึ่งของผู้แม่ในสังคม ซึ่งในฐานะของบุตรสาวก็เป็นบุตรคนหนึ่งที่ยึดตามารดาจะต้องให้การอบรมเลี้ยงดูเท่าเทียมกัน ดังนั้น สถานะของสตรีทั้งสองสมัยจึงถือว่าไม่แตกต่างกันเนื่องจากว่าทั้งสมัยพุทธกาลและในสมัยล้านช้างนั้น สังคมสองยุคนี้แม้จะต่างกันแต่กระบวนการความคิดในเรื่องการยอมรับสถานะและบทบาทของสตรีก็ไม่ แตกต่างกัน

๑.๑.๒) ในฐานะภรรยา บทบาทของสตรีในฐานะที่เป็นภรรยาจะพบว่าสตรีสมัยพุทธกาลกับสตรีในวรรณกรรมอีสานมีบทบาทที่ไม่แตกต่างกัน กล่าวคือเมื่อนำหลักของการทำหน้าที่ของสตรีในฐานะภรรยาของสมัยพุทธกาลและในวรรณกรรมอีสานนั้นจะพบว่า (๑) ประเด็นเรื่องอายุในการแต่งงาน จะพบว่าสตรีในสมัยพุทธกาลกับสตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นจะมีคติในการกำหนดอายุการแต่งงานเหมือนกันคือ ผู้หญิงที่จะสามารถแต่งงานได้ก็ต้องมีอายุราว ๑๖-๒๐ ปี โดยประมาณ ซึ่งถือว่าวัยนี้เป็นวัยที่มีความเหมาะสมในการแต่งงาน เพราะเป็นวันเจริญพันธุ์และสามารถที่จะมีบุตรได้ในเวลาที่ไม่นาน นอกเสียจากว่าฝ่ายชายหรือฝ่ายหญิงคนใดคนหนึ่งจะมีสภาวะที่เป็นหมัน คือไม่สามารถที่จะมีบุตรได้ (๒) ประเด็นเรื่องจุดประสงค์ของการแต่งงานทั้งสตรีในสมัยพุทธกาลและสตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นจะมีจุดประสงค์ในการแต่งงานเหมือนกันก็คือ เพื่อการสืบพันธุ์และเพื่อการดำรงวงศ์ตระกูลในฐานะที่เป็นพลโลก โดยทั้งสตรีในสมัยพุทธกาลและในวรรณกรรมอีสานนั้นจะไม่มีวัตถุประสงค์ในการแต่งงานที่เป็นไปเพื่อการทำความเป็นมนุษย์ให้เต็มหรือเพื่อความศักดิ์สิทธิ์ของศาสนาเหมือนกับศาสนาพราหมณ์ฮินดู ทั้งนี้ก็เพราะว่าวรรณกรรมอีสานได้รับอิทธิพลแนวคิดเรื่องการแต่งงานมาจากคติทางพระพุทธศาสนา ดังนั้น คติในเรื่องนี้จึงเหมือนกัน (๓) เมื่อพิจารณาจากกรอบแนวคิดเรื่องบทบาทของภรรยาในสมัยพุทธกาลกับในวรรณกรรมอีสานจะพบว่า มีบทบาทและหน้าที่เหมือนกัน คือ (๑) ดูแลเอาใจใส่สามีและครอบครัว (๒) จัดการงานในบ้านและเก็บหอมรอมริบในทรัพย์ที่สามีหามาได้ (๓) ดูแลบิดามารดาของสามีและคนข้างเคียง (๔) ไม่นอกใจสามีของตนไม่ว่าจะเป็นกรณีใดๆ ก็ตาม กรอบนี้ถือว่าสตรีในสมัยพุทธกาลและในวรรณกรรมอีสานมีเหมือนกัน

๑.๑.๓) ในฐานะมารดา บทบาทของสตรีที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานกับบทบาทของสตรีในสมัยพุทธกาลนั้นเมื่อนำมาเปรียบกันก็จะพบว่ามีบทบาทที่ไม่แตกต่างกันเนื่องจากบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานในฐานะที่เป็นมารดาก็มีบทบาทคล้ายกับบทบาทของสตรีในสมัยพุทธกาล คือ ธรรมดามารดาจะต้องเป็นผู้ที่มีความรักและเป็นห่วงลูกเหมือนกันหมด ไม่เฉพาะแต่ในพระพุทธศาสนาหรือในศาสนาอื่นๆ เรื่องของความรักลูกนั้นถือว่าเป็นเอกลักษณ์หรือลักษณะของผู้ที่เป็นแม่

๑.๑.๔) ในฐานะสะใภ้ บทบาทของสตรีในฐานะที่เป็นสะใภ้ทั้งในสมัยพุทธกาลและในวรรณกรรมอีสานนั้นก็ถือว่าไม่แตกต่างกันมาก เพราะบทบาทของสะใภ้ไม่ว่าจะอย่างไรเมื่อไปอยู่บ้านคนอื่นก็ต้องมีความเคารพต่อเจ้าบ้านคือพ่อแม่สามีรวมถึงญาติพี่น้อง ซึ่งความคล้ายคลึงกันนี้ก็น่าจะมาจาก (๑) อิทธิพลของพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะนิทานธรรมที่เข้ามาเผยแผ่ในยุคนั้น (๒) คติเรื่องของจารีตของชาวล้านช้างเองที่มีความเคารพเรื่อง “ผีบรรพบุรุษ” ที่ทุกคนโดยเฉพาะสะใภ้จะต้องให้ความเคารพญาติผู้ใหญ่และผีบรรพบุรุษของครอบครัวนั้นด้วยซึ่งความเชื่อเช่นนี้เป็นความเชื่อในเชิงจารีตที่เป็นความเชื่อในศักดิ์ของบุคคลผู้ที่มีอายุในตระกูลที่ผู้มาร่วมครัวเรือนจะต้องให้ความเคารพไม่ละเมิด

๑.๑.๕) ในฐานะหญิงหม้าย บทบาทของหญิงหม้ายสมัยพุทธกาลกับวรรณกรรมอีสานนั้นก็มีสถานะและบทบาทที่ไม่แตกต่างกันกล่าวคือ (๑) สมัยพุทธกาลหญิงหม้ายได้รับการยกฐานะที่ดีขึ้นมาจากคติความเชื่อของศาสนาฮินดูที่เดิมกตสถานะและบทบาทของหญิงหม้าย คือหญิงหม้ายได้รับการยอมรับมากขึ้น ไม่ถูกดูถูก ซึ่งข้อนี้ก็คล้ายๆ กับบทบาทสตรีหม้ายในวรรณกรรมอีสานที่ไม่ได้รับการดูถูกดูหมิ่นหรือการปฏิเสธจากสังคม เช่น ย่าจำสวนหรือคนดูแล

สวนของพระราชาก็ได้รับเกียรติจากพระราชานำหน้าที่นี่ นี่ก็เป็นเรื่องของ การให้การยอมรับจาก สังคม (๒) ในสมัยพุทธกาลหญิงหม้ายอาจจะถูกมองว่าเป็นผู้ที่ได้รับการดูหมิ่นจากสังคม ซึ่งกรณีนี้จะเป็นกรณีที่เป็นหญิงหม้ายที่พึ่งเลิกกับสามีหรือสามีเสียชีวิต และในท้องถิ่นนั้นยังติดอยู่กับคติของฮินดู ก็เลยถูกดูหมิ่นจากสังคมได้ ซึ่งข้อนี้ก็คล้ายๆ กับสถานะและบทบาทของหญิงหม้ายในวรรณกรรมอีสานที่หญิงหม้ายที่จะถูกรังเกียจนั้นจะเป็นหญิงหม้ายที่ถูกกล่าวหาว่า เป็นชู้กับชายอื่น หรือผิดศีล กับชายอื่น ซึ่งกรณีนี้สังคมล้านช้างก็ดูถูกดูหมิ่นมากบางรายถึงกับไม่สามารถกลับเข้าไปในสังคมนั้นอีก ได้เลย

๑.๒) บทบาทของสตรีในทางศาสนา สำหรับบทบาทของสตรีในด้านศาสนาในสมัย พุทธกาลและในวรรณกรรมอีสานจะพบว่า สถานภาพและบทบาททางศาสนาของสตรีทั้งสองยุค นั้นไม่แตกต่างกันมากกล่าวคือสตรีรับการยกฐานะขึ้นมาให้มีโอกาสในทางศาสนาไม่ว่าจะเป็นโอกาส ในการทำบุญทำกุศลเข้าวัดว่า สมาทานศีล หรือการให้การอุปถัมภ์บำรุงวัดและพระสงฆ์ใน พระพุทธศาสนาที่เรียกว่าเป็น “การแบ่งทาน” แต่พระสงฆ์หรือการใส่บาตร กรวดน้ำอุทิศส่วนบุญ ส่วนกุศลให้กับบรรพบุรุษ หรือแม้แต่บทบาทในการเป็นคนที่สอนคติธรรมหรือหลักธรรมทาง พระพุทธศาสนานั้น ทั้งในสมัยพุทธกาลและในวรรณกรรมอีสานก็มีเหมือนกัน เช่น สมัยพุทธกาลก็มี นางขุชุตตรา ส่วนในวรรณกรรมอีสานก็มีนางอ้ว เป็นต้น ที่ถือว่านางเป็นนักปราชญ์หรือผู้รู้ทาง พระพุทธศาสนาคนหนึ่งที่สามารถสอนธรรมให้กับชุมชนหรือผู้ที่ยังหลงหรือยังประมาทอยู่ได้ แต่ที่ แตกต่างกันก็มีเรื่องของ การบวชเท่านั้นที่ในสมัยพุทธกาลสตรีสามารถบวชเป็นภิกษุณีได้ แต่ใน วรรณกรรมอีสานมาปรากฏว่าสตรีบวชเป็นภิกษุณีไม่ได้หรือไม่มีในเรื่องของการบวชภิกษุณี เนื่องจาก วรรณกรรมอีสานนั้นเกิดขึ้นในช่วงหรือในยุคของพระพุทธศาสนาเถรวาทแบบลังกาวงศ์ยุคปลายที่ไม่มี การบวชภิกษุณีแล้ว แต่สังคมล้านช้างยุคนั้นแม้ว่าจะบวชแบบพระไม่ได้การบวชแบบชีหรือการ บำเพ็ญพรตแบบฤาษีก็ยังมีได้อยู่ เพราะถือว่าสิทธิในการบวชนั้นถือว่าเป็นสิทธิสตรีสามารถที่จะมีได้ หรือสามารถที่จะเข้าร่วมเพื่อปฏิบัติในการเป็นนักบวชได้

(๒) วิเคราะห์บทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานที่มีต่อการส่งเสริมคุณธรรมตามแนว พระพุทธศาสนา สำหรับบทวิเคราะห์ต่อไปนี้เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาเพื่อให้เห็นว่าบทบาท ของสตรีในวรรณกรรมอีสานที่มีต่อการส่งเสริมคุณธรรมตามแนวพระพุทธศาสนาในด้านใดบ้าง โดยจาก การศึกษามาทั้งหมดจะพบว่า บทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานที่มีต่อการส่งเสริมคุณธรรมตาม แนวพระพุทธศาสนา ดังต่อไปนี้

๒.๑) บทบาทด้านการทำบุญ (บุญกิริยาวัตถุ ๓) ในการทำบุญในทางพระพุทธ ศาสนานั้นก็มีอยู่ ๓ ประการก็คือ การให้ทาน รักษาศีล และเจริญภาวนา โดยสตรีอีสานนั้นมีบทบาท ในการทำบุญดังนี้คือ (๑) การทำบุญด้วยการให้ทานนี้สตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นได้เอาใจใส่เป็นอย่างมาก และถือว่าเป็นหน้าที่ที่จะต้องทำซึ่งความเป็นผู้ตั้งใจต่อการทำบุญด้วยการให้ทานในทาง พระพุทธศาสนาและทานเพื่อคนยากไร้หรือทานแก่สาธารณชนนี้ถือว่าเป็นบทบาทหน้าที่หรือสิ่งที่ ก่อให้เกิดเป็นวัฒนธรรมทางความคิดและวัฒนธรรมทางด้านการปฏิบัติอันจะส่งผลต่อการเป็นผู้ที่เป็น แบบอย่างหรือ “ต้นแบบ” ของการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมทางด้านการให้ทานนี้แก่สตรีในยุคหลัง ซึ่งจะพบว่าภาพลักษณ์ของความเป็นสตรีผู้ชอบให้ทานนี้ได้ก่อให้เกิดเป็นแบบอย่างมาจนถึงปัจจุบันที่ สตรีอีสานโดยมากมันจะเป็นผู้ใส่ใจในการให้ทาน

๒.๒) บทบาทสตรีอีสานในเรื่องของการรักษาศิล เนื่องจากศิลปะดูเหมือนว่าจะเป็น บทบาทหลักของสตรีอีสานเนื่องจากว่าวรรณกรรมแต่ละเรื่องนั้นเน้นมากเรื่องการมีศิลปะ และชื่นชมคน ที่มีศิลปะและรังเกียจคนที่ไม่มีศิลปะ ซึ่งการสอนเรื่องมีศิลปะหรือไม่มีศิลปะนี้ก็มุ่งที่จะให้บรรดาสตรีทั้งหลายเป็น ผู้ที่มีความละเอียดทำสิ่งที่ควรทำ เว้นในสิ่งที่ควรเว้น การที่วรรณกรรมอีสานได้กำหนดกรอบของความ เป็นผู้มีศิลปะให้กับสตรีนั้นก็เพื่อที่จะใช้เป็นเครื่องหมายหรือตัวอย่างของการเป็นสตรีที่ดีในโลกของ ความเป็นจริงก็คือ (๑) การเป็นผู้ที่มีความรักนวลสงวนตัว (๒) ความเป็นผู้มีสติปัญญาจากการเข้าวัด ฟังธรรมและรักษาศิล (๓) ความเป็นผู้มีวัตรในเรื่องของวิถีแห่งวัฒนธรรมที่ดีงาม คือการเอาใจใส่ใน เรื่องของวัฒนธรรมที่ดีงามของสังคม และ (๔) ความเป็นผู้มีหน้าที่เกี่ยวกับการปฏิบัติตัว การมีความ ซื่อสัตย์หรือการดูแลครอบครัวภายใต้กรอบของการมีศิลปะนั้นถือว่าเป็นผลมาจากการที่ผู้แต่ง วรรณกรรมได้พยายามกำหนดบทบาทของสตรีในวรรณกรรมให้เป็นแม่แบบของสตรีอีสานในโลกของ ความเป็นจริงนั่นเอง

๒.๓) บทบาทด้านการเจริญสติภาวนาผ่านการเข้าวัดฟังธรรม การที่สตรีอีสานใน วรรณกรรมแสดงบทบาทผ่านการเข้าวัดนี้ก็เนื่องมาจากการที่สังคมมี “จารีต” หรือครรลองที่เป็น หน้าที่ของสตรีอยู่แล้วว่า เมื่อแต่งงานไปแล้วการทำบุญสุนทานนั้นเป็นหน้าที่ ดังนั้น ชุดหรือโหมด ความคิดเกี่ยวกับการทำบุญตามหลักบุญกิริยาวัตถุจึงถือว่าเป็นชุดความคิดที่สำคัญโดยเฉพาะการจำ ศิลภาวนาในบางความคิดเห็นเสนอว่า เหตุที่สตรีอีสานต้องหมั่นทำบุญด้วยการมาเจริญภาวนา มากกว่าบุรุษนั้นก็เพราะว่าผู้ชายโดยมาก (๑) เมื่อไปทำไรไถนาแล้วย่อมมีความเหนื่อยล้า (๒) กลุ่ม ผู้ชายมีสังคมของผู้ชายในยามหมดหน้าทำนาจึงจะมารวมกันสนทนาปัญหาการงานจึงไม่มีเวลาไปวัด ดังนั้นทุกวันพระวันศีล หมู่สตรีผู้เป็นบุตรสาวและภรรยาจึงเป็นฝ่ายไปวัดแทน ดังนั้น การเข้าวัดเพื่อ การให้ทาน รักษาศิลและการเจริญสติภาวนาจึงเป็นบทบาทที่ตกมาอยู่กับสตรี ซึ่งบทบาทนี้ได้มีส่วน ในการสอนสังคมให้เป็นผู้ให้ความสำคัญกับการทำบุญด้วยการให้ทาน รักษาศิล และเจริญภาวนาของ สังคมได้ด้วย

๒.๔) บทบาทด้านความซื่อสัตย์ บทบาทของสตรีที่มีความซื่อสัตย์ต่อสามีนั้น ถือว่า เป็นบทบาทที่มีส่วนสำคัญต่อการส่งเสริมคุณธรรมและจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนา มาก เนื่องจากบทบาทดังกล่าวนี้ถือว่าเป็นแบบหรือลักษณะที่ดีของ สตรีอีสาน ในอดีตและแม้ในยุค ปัจจุบันนี้ชาวอีสานไม่ว่าอยู่ในส่วนใดของภาคอีสานหรือคนที่เป็นคู่ฟัวตัวเมียชาวอีสานจะพบว่าผู้หญิง จะให้ความซื่อสัตย์ต่อสามีมาก เนื่องจากเห็นว่าการที่ผู้ชายมาแต่งงานกับตนเองแล้วก็ต้องมีความ ซื่อสัตย์ต่อผู้ชายคนนั้นซึ่งบทบาทของสตรีในวรรณกรรมนั้นมีส่วนสำคัญมากกับการส่งเสริมให้สตรี อีสานเป็นคนรักเดียวใจเดียวเสมอมา

๒.๕) บทบาทด้านความขยันหมั่นเพียร บทบาทของสตรีอีสานที่ปรากฏใน วรรณกรรมอีสานในด้านความเพียรหรือความขยันหมั่นเพียรนั้นถือว่าเป็นเรื่องที่มีผลต่อการส่งเสริม คุณธรรมจริยธรรมของสตรีอีสานปัจจุบันในเรื่องความขยันคือการเอาใจใส่ในหน้าที่การงานทั้งใน บทบาทของบุตรสาว บทบาทของภรรยา และบทบาทของมารดา กล่าวคือในบทบาทของบุตรสาวนั้นก็ จะต้องช่วยเหลือพ่อแม่ทำงานบ้านหรือเวลาที่เห็นพ่อแม่ทำงานหนักก็จะเข้าไปช่วยเหลือไม่ทอดทิ้ง ธุระ ซึ่งคนอีสานจะสอนกันในเชิงของคำเปรียบเปรยหรือคำสอนว่าบุตรสาวจะต้องมีความกตัญญู กตเวทิตีคือจะต้องช่วยเหลือการงานทุกอย่างของพ่อแม่ให้มากที่สุด หนักเอาเบาสู้ ส่วนบทบาทของ

ภรรยา นั้น จะต้องทำหน้าที่ในการเป็นผู้ “บวระบัติสามี” คือการต้องเป็นคนที่ขยันเอาใจใส่ในการดูแลสามีให้มีความสุขมากที่สุดเพราะถือว่าเป็นหน้าที่ดูแลเรื่องข้าวปลาอาหาร ในบทบาทความขยันของสตรีอีสานโบราณนี้ก็สืบทอดมาจนถึงปัจจุบันที่สตรีอีสานเมื่อแต่งงานแล้วจะเป็นคนสู้งานโดยมาก มีเพียงส่วนน้อยที่ไม่เอาการเอางาน

๒.๖) บทบาทด้านความเข้าใจในชีวิต สำหรับบทบาทในการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมในด้านนี้มีอยู่ ๓ ประการ คือ (๑) ความเข้าใจในเรื่องของกฎไตรลักษณ์ (๒) ความเข้าใจในเรื่องโลกธรรม ๘ (๓) ความเข้าใจในเรื่องของการเกิดและความตาย ซึ่งจากการศึกษามาจะพบว่า สตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นเป็นผู้ที่เข้าใจในเรื่องของโลกและชีวิตในเรื่องของความเป็นธรรมดาของชีวิตว่าชีวิตย่อมเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์และเป็นอนัตตา นอกจากนั้นยังมีความเข้าใจในความผันผวนของชีวิตเนื่องจากการเป็นมนุษย์นั้นเป็นธรรมดาที่จะต้องมิได้มีเสียเป็นรักมีร้างเป็นธรรมดา บทบาทของสตรีสอนให้สังคมรู้ว่ายามที่ได้ก็ไม่ควรยินดีเกินไปนัก ส่วนในยามที่เกิดความพลัดพรากก็ไม่ควรเสียใจจนทำให้ประโยชน์อื่นๆต้องสูญเสียไปได้ ซึ่งเรื่องนี้สตรีอีสานสอนในเรื่องโลกธรรม ๘ ประการ นอกจากนั้นสตรีอีสานยังสอนในเรื่องของการต้องเป็นคนรู้จักการยอมรับกฎเกณฑ์ของชีวิตก็คือ การยอมรับเรื่องการเกิด การตายว่าเป็นธรรมดาของชีวิต การที่จะใช้ชีวิตให้มีความสุขได้จะต้องเข้าใจชีวิตในทั้งสามประการนี้

๒.๗) บทบาทด้านความกตัญญูเวที การแสดงออกซึ่งความกตัญญูต่เวทีของสตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นถือว่าเป็นแบบอย่างให้ผู้อ่านหรือผู้ศึกษาได้มีสำนึกในความกตัญญูได้ เนื่องจากว่าความกตัญญูนั้นเป็นเครื่องหมายของคนดี คนที่ได้รับการยอมรับจากสังคมหรือเป็นผู้ที่มีความดีที่สังคมยอมรับ ดังนั้น คนอีสานจึงให้ความสำคัญกับความกตัญญูมาก โดยเฉพาะความกตัญญูกับผู้มีพระคุณซึ่งไม่ได้หมายถึงเฉพาะคนที่เป้นบิดามารดาเท่านั้นแต่หมายถึงผู้มีพระคุณกับคนเราทั่วไป และเมื่อกล่าวถึงกลุ่มสตรีก็จะพบว่าสตรีหรือผู้หญิงอีสานนี้มีความกตัญญูเป็นที่ตั้งรวมถึงการให้คุณค่าและการยอมรับกับคนที่มีความกตัญญูและรังเกียจคนที่ไม่มี ความกตัญญูโดยเฉพาะความกตัญญูต่อพ่อแม่ หรือสามี เพราะสองคนนี้จะมผลกับชีวิตของสตรีอีสานมากในวรรณกรรมอีสานถือว่าเป็นทานแต่ละเรื่องนั้นมุ่งเน้นเรื่องความกตัญญูเป็นหลัก แม้ว่าบางเรื่องจะเป็นเรื่องที่พูดถึงบทบาทของผู้ชายก็ตาม ความกตัญญูถือว่าเป็นคุณธรรมหรือจริยธรรมที่เป็นแก่นของเรื่องโดยทีเดียว

๒.๘) บทบาทด้านความมีเมตตา บทบาทหน้าที่ของสตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นมีส่วนสำคัญในการส่งเสริมในเรื่องของความเป็นผู้ที่เมตตา เนื่องจากว่า สตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นล้วนเป็นผู้ที่มีเมตตา และความมีเมตตาก็เป็นสิ่งที่ยอมรับกันในสังคมยุคนั้นว่าเป็นสิ่งที่ดีเมื่อเป็นสิ่งที่ดีก็จะต้องเป็นสิ่งที่มีการอบรมสั่งสอนกันเป็นทอดๆ จากรุ่นสู่รุ่นโดยใช้กรอบของความเป็นผู้มีเมตตาที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานนั้น อนึ่ง ความเป็นผู้มีเมตตานี้ถือว่าเป็นสิ่งที่ได้รับอิทธิพลมาจากหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาโดยตรง การที่สตรีอีสานแสดงบทบาทเช่นนี้ก็เกิดมาจากแรงจูงใจของกวีผู้แต่งหรือประพันธ์วรรณกรรมนี้ขึ้นเพื่อให้เห็นว่า การมีเมตตาที่ดี การรู้จักการให้อภัยที่ดี เป็นสิ่งที่ควรมีและควรได้รับการส่งเสริมให้มีขึ้นในสังคม

๒.๙) บทบาทด้านความเชื่อเรื่องกรรม ประเด็นเรื่องกรรมถือว่าเป็นเรื่องที่สตรีอีสานมีความเชื่อมาก เนื่องจากว่าเป็นเรื่องที่ผู้แต่งวรรณกรรมมุ่งที่จะให้วรรณกรรมอีสานเป็นนิทานสอนธรรมหรือสอนหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา โดยพยายามที่จะให้เห็นว่าบทบาทของสตรีใน

วรรณกรรมอีสานนั้นเป็นผู้ที่ (๑) มีความเชื่อเรื่องกรรมว่ากรรมมีจริง โดยเฉพาะกรรมในทางพระพุทธศาสนา (๒) เชื่อเรื่องผลของกรรมว่าทำดีได้ดีทำชั่วได้ชั่ว (๓) เชื่อเรื่องกรรมกับการเกิดใหม่ คือเชื่อว่ากรรมที่ทำนั้นไม่ว่าดีหรือชั่วก็ตามสามารถที่จะให้ผลทั้งในชาตินี้และชาติหน้า โดยเฉพาะในชาตินี้ สตรีอีสานเชื่ออย่างแน่วมน่าว่ากรรมที่ทำนั้นเมื่อตายจากโลกนี้ไปแล้วย่อมนำไปสู่การเกิดใหม่และเชื่อว่าไม่มีกรรมใดไม่มีผลดังนั้น สตรีอีสานโดยมากจึงมีความเชื่อเรื่องกรรม ประเด็นต่อมาเมื่อสตรีอีสานนั้นมีความเชื่อเรื่องกรรมแล้วย่อมก่อให้เกิดผลคือ (๑) มีแรงหรือกำลังใจในการทำกรรมดี เพราะเมื่อเชื่อว่ากรรมดีนั้นให้ผลอย่างแน่นอนแล้วย่อมไม่ลดละในการทำกรรมดี (๒) มีความเกรงที่จะทำความชั่ว คือเมื่อรู้ว่าหากทำกรรมที่ไม่ดีแล้วจะได้ไปเกิดหรือได้รับผลที่ไม่ดีก็จะไม่ทำความชั่ว การเกรงกลัวความชั่วนี้อาจถือว่าเป็นเรื่องที่ดีสำหรับคนเรา หากไม่มีความเกรงกลัวที่จะทำความชั่วแล้วคนเราก็จะทำชั่วได้ทุกอย่าง ดังนั้นการที่สตรีอีสานเป็นคนที่มีความเกรงกลัวต่อการทำความชั่วจึงเป็นสิ่งที่ดี (๓) มีความมั่นใจในการสอนเรื่องกรรม สตรีอีสานนั้นนอกจากจะมีความเชื่อเรื่องกรรม เชื่อผลของกรรม และเชื่อเรื่องกรรมกับการเกิดใหม่แล้ว สตรีอีสานยังเป็นคนที่สามารถที่จะสอนเรื่องกรรมได้ เนื่องจากหลังจากที่ได้เข้าวัดฟังธรรมแล้วยังสามารถนำเอาความรู้ที่ได้นั้นมาสอนคนอื่นได้ เช่น กรณีนางอ้าว กรณีนางจันทกร ในเรื่องนกระจอก กรณีนางมะโนรา กรณีนางแตงอ่อน หรือกรณีนางปทุมเกสร ในเรื่องจำปาสีตัน เป็นต้น ที่เป็นสตรีที่มีความอาจหาญในการสอนธรรม โดยเฉพาะการสอนในเรื่องของบาปบุญคุณโทษ กรรมดีกรรมชั่ว ซึ่งถือว่าเป็นบทบาทที่ก่อให้เกิดความเข้าใจกันว่าสตรีอีสานนั้นเป็นผู้ที่มีความรู้และมีความเข้าใจในเรื่องกรรมได้เป็นอย่างดี อันเป็นเครื่องแสดงว่าสตรีอีสานนั้น (๑) เป็นคนที่ใฝ่ในการฟังธรรม (๒) เป็นคนที่ประยุกต์ธรรมกับการดำรงชีวิต และเป็นคนที่สามารถนำเอาหลักธรรมในพระพุทธศาสนานั้นมาสอนผู้อื่นได้

วรรณกรรมอีสานนั้นแม้ว่าจะมุ่งสอนเรื่องกรรมแต่สิ่งที่เน้นมากในเรื่องกรรมกลับเป็นเรื่องของการดูแลสามี เช่น เรื่องกำกาดำ เรื่องสุปณณานาคชาดก เรื่องนางผมหมอม เรื่องท้าวคำสอน หรือเรื่องสุพรมโมกขา เรื่องจำปาสีตัน เรื่องขุนทิง เป็นต้น เป็นเรื่องที่เน้นมากเรื่องของการดูแลผู้ที่เป็นสามี จึงอาจสันนิษฐานได้ว่าบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานที่เน้นเรื่องกรรมนี้เป็นการเน้นย้ำให้สตรีมองเห็นบทบาทของตัวเองที่เกี่ยวข้องกับสามีหรือการดูแลสามีเป็นสำคัญ ทั้งนี้ก็เพราะวรรณกรรมอีสานโดยมากจะเป็นเรื่องครอบครัวเป็นสำคัญไม่ว่าจะเป็นเรื่องของครอบครัวคนชั้นสูงกับคนชั้นล่าง ดังนั้น แก่นของเรื่องจึงเน้นเรื่องวิถีชีวิตครอบครัวเป็นสำคัญ และเรื่องกรรมหรือความเชื่อเรื่องกรรมในวรรณกรรมอีสานนั้นจึงเป็นเรื่องที่เน้นให้สตรีรู้บทบาทของตนเองในฐานะที่จะต้องดูแลสามีเป็นสำคัญ

(๓) วิเคราะห์คุณค่าของการศึกษาบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสาน

๓.๑) คุณค่าด้านการศึกษา สำหรับคุณค่าด้านการศึกษาได้แบ่งชี้ให้เห็นถึงสตรีอีสานในมุมมองต่างๆ เหล่านี้คือ (๑) ท่าทีของสังคมอีสานที่มีต่อบทบาทสตรี ซึ่งจากการศึกษามาทั้งหมดจะพบว่าในวรรณกรรมอีสานนั้นมุ่งที่จะให้อ่านหรือผู้ศึกษาเห็นว่า สตรีอีสานควรเป็นผู้ที่มีบทบาทอย่างไร เช่น บทบาทการเป็นแม่ บทบาทการเป็นลูกสาว หรือบทบาทการเป็นภรรยาหรือเมีย ว่าแต่ละบทบาทนั้นควรเป็นอย่างไร (๒) การทำความเข้าใจในคุณธรรมของสตรี นอกจากเรื่องของการศึกษาคุณลักษณะที่พึงประสงค์ของสตรีและไม่พึงประสงค์แล้ว การศึกษาบทบาทสตรีในวรรณกรรมอีสานย่อมทำให้เห็นถึงคุณธรรมที่สำคัญของสตรีอีสานด้วย กล่าวคือเมื่อศึกษาบทบาทสตรี

ในวรรณกรรมอีสานมาทั้งหมดแล้ว ย่อมทำให้เราทราบถึงคุณธรรมและจริยธรรมของสตรีอีสานว่ามีคุณธรรมและจริยธรรมทางพระพุทธศาสนาได้ เช่น (๑) มีความเมตตา คือการเป็นคนที่ยกย่องรักภักดี รักญาติพี่น้อง พ่อสามีแม่สามีก็มีความรัก และเคารพไม่ล่วงเกินอันนี้ถือว่าเป็นคุณธรรมจริยธรรมอันแรกๆ เลยที่สตรีอีสานจะต้องมี (๒) ความขยันหมั่นเพียรและความอดทน (๓) ความกตัญญู นับเป็นคุณธรรมจริยธรรมที่มีความสำคัญมากของสตรีอีสานข้อหนึ่งก็คือ สตรีอีสานนั้นจะต้องเป็นผู้ที่มีความกตัญญูรู้คุณบิดามารดา และผู้มีพระคุณ ซึ่งเรื่องความกตัญญูนี้เป็นคุณธรรมจริยธรรมที่คนอีสาน หรือสังคมอีสานมีความเข้มงวดมาก หรือให้ความสำคัญมาก (๔) เป็นผู้มีศีลธรรม หรือเป็นผู้ที่มีความเชื่อเรื่องกรรมหรือการทำได้ดีทำชั่วได้ชั่ว ไม่เป็นมิฉฉาปฏิฆะด้วยการเข้าวัดฟังธรรมอยู่เป็นประจำหรือเป็นผู้ที่มีความหมั่นในการทำบุญทำกุศล ด้วยการให้ทาน รักษาศีล และเจริญภาวนาอยู่เป็นนิจ ทั้งนี้ก็เพื่อที่จะได้สั่งสมความรู้และบุญกุศล

๓.๒) คุณค่าด้านการเข้าถึงบทบาททางวัฒนธรรมของสตรีในวรรณกรรมอีสาน สำหรับคุณค่าของบทบาททางด้านวัฒนธรรมของสตรีอีสานก็คือทำให้ทราบถึงลักษณะของสตรีอีสานโดยมาจะ (๑) เป็นคนที่มีความอ่อนน้อมถ่อมตน เป็นคนที่ไม่มีความแข็งกระด้าง ความแข็งกระด้างไม่ใช่วัฒนธรรมของสตรีอีสาน เนื่องจากสตรีอีสานนั้นถูกหล่อหลอมมาให้เป็นคนที่มีความอ่อนน้อมถ่อมตน รู้จักการควบคุมจิตใจพูดจาอ่อนหวานเป็นกันเองไม่กระโชกโฮกฮากเป็นน้ำดีดกะโหลก (๒) เป็นคนที่ต้องมีความเคารพในสามี อันนี้เป็นวัฒนธรรมที่แท้จริงของชาวอีสานและสตรีอีสาน ถ้าไม่มีถือว่าไม่ใช่สตรีอีสาน (๓) เป็นคนที่ดูแลครอบครัวด้วยดี คือนอกจากจะเคารพสามีแล้วต้องเคารพญาติพี่น้องของสามี ด้วยการนับถือเหมือนญาติพี่น้องของตนไม่มีความขัดแย้งกับญาติฝ่ายสามีเพราะถือว่าตนเองเป็นสะใภ้ที่จะต้องให้ความเคารพญาติข้างสามีเสมอ (๔) เป็นใจบุญสุนทาน คือสตรีอีสานโดยมากจะแสดงออกถึงความเป็นคนที่จิตใจที่ต้งามหมั่นเข้าวัดทำบุญอยู่เสมอ เพื่อพัฒนาจิตใจของตนเองตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา

๓.๓) คุณค่าในด้านการเคารพสิทธิของสตรี สำหรับคุณค่าการศึกษาบทบาทของสตรีอีสานที่มีผลต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมอีกประการหนึ่งก็คือ คุณค่าด้านการเคารพสิทธิของสตรี โดยสิทธิของสตรีที่ว่านี้ก็คือ (๑) สิทธิในการแสดงออกในเรื่องของการเคารพสามีดังจะปรากฏในทุกวันพระสตรีอีสานที่แต่งงานแล้วจะถือขันดอกไม้เข้ากราบขอพรสามี (๒) สิทธิในการเลือกที่จะมีสามีเดียวหรือมีสามีร่วมกับหญิงอื่นที่เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของครอบครัว เป็นสิทธิที่สตรีสามารถที่จะยอมรับหรือไม่ยอมรับก็ได้

๓.๔) คุณค่าการพัฒนาชีวิต จากการศึกษาจะพบว่าสตรีอีสานนั้นก็คือการพัฒนาตัวให้เป็นคนที่มีร่างกายสะอาดสะอ้านสวยงาม การพัฒนาศีลก็คือการพัฒนาตนเองให้เป็นคนที่มีศีล รู้จักระเบียบวินัยหรือการอยู่ในกรอบของความเป็นลูก เป็นภรรยา เป็นมารดาที่ดีไม่ทำตัวให้เป็นปัญหา การพัฒนาจิตก็คือสตรีอีสานเป็นคนที่ใฝ่รู้ใฝ่เรียนในการพัฒนาจิตใจก็คือการเข้าวัดฟังธรรมอยู่ตลอดเวลา และประการสุดท้ายก็คือการพัฒนาปัญญา จากการศึกษาจะพบว่าสตรีอีสานนั้นเป็นผู้ที่มีความรู้มีปัญญาในการแก้ไขปัญหาให้กับตนเองได้ ดังนั้น การศึกษาในเรื่องนี้ก็จะเป็นเรื่องที่ก่อให้เกิดปัญญาและเหตุผลในการเอาชนะปัญหาที่เกิดขึ้นในชีวิตได้

๓.๕) คุณค่าในการพัฒนาสังคม สำหรับประเด็นเรื่องบทบาทสตรีในวรรณกรรมอีสานที่มีต่อคุณค่าด้านการพัฒนาสังคมนั้นก็คือ (๑) ทำให้เห็นบทบาทการพัฒนาสังคมของสตรีอีสาน

ในยุคโบราณว่าสตรีอีสานมีส่วนช่วยในการกำหนดบทบาทอันพึงประสงค์ของสังคมอีสานว่าสตรีอีสานจะต้องเป็นผู้ที่มีบทบาทหน้าที่หลายด้านทั้งเป็นมารดา เป็นภรรยา เป็นลูก เป็นสะใภ้ เป็นผู้ที่มีบทบาททางด้านศาสนา เป็นต้น ย่อมเป็นผู้ที่มีบทบาทในการกำหนดบทบาทที่พึงประสงค์ของสตรีอีสาน เช่น การเป็นคนที่มีความกตัญญู เป็นคนที่เข้าใจโลก เป็นคนที่มีความอ่อนน้อมถ่อมตนรู้จักหน้าที่รับผิดชอบ เป็นคนที่มีความเคารพสามี พ่อแม่สามีและดูแลบุตรธิดาด้วยความรัก และเมตตา รวมถึงเป็นผู้ที่มีจิตใจดี ใฝ่ในการทำบุญกุศล เป็นต้น (๒) บทบาทของสตรีอีสานนั้นไม่ถูกกดขี่ด้วยวัฒนธรรมที่เป็นอุปสรรคต่อการดำเนินชีวิตของสตรีอีสาน เนื่องจากวัฒนธรรมอีสานนั้นไม่มีการกดขี่สตรีมีแต่ให้เกียรติและสั่งสอนให้สตรีเป็นคนดี หรือเปิดโอกาสให้สตรีนั้นได้มีโอกาสในการพัฒนาตนเอง (๓) สตรีอีสานเป็นคนที่มีความดีงาม คือเป็นคนที่เอาธุระหน้าที่เกี่ยวกับการดูแลครอบครัว ซึ่งถือว่าเป็นการทำหน้าที่ในการผลิตบุคลากรที่ดีให้กับรัฐหรือกับสังคมสตรีมีบทบาทในการเลี้ยงดูบุตรธิดาและการเป็นผู้ที่ทำหน้าที่ในการอบรมสั่งสอนบุตรให้เป็นคนดีซึ่งการดูแลครอบครัวและการให้การอบรมบุตรธิดาให้เป็นคนดีนี้ถือว่าเป็นการช่วยเหลือและพัฒนาสังคมได้ดีที่สุดเพราะการที่สังคมจะดีได้ก็ด้วยการเริ่มต้นมาจากการอบรมที่ดีคือครอบครัว

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาวิจัยศึกษาวิเคราะห์บทบาทของสตรีที่มีต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานผู้วิจัยได้ศึกษาค้นคว้า พบว่า บทบาทของสตรีที่มีต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสาน ที่สามารถจะนำมาประยุกต์ใช้กับการพัฒนาชีวิตและสังคมอีสานหรือพัฒนาชีวิตของสตรีอีสานรวมถึงสังคมของชาวอีสานในภาพรวมได้ ดังนั้น ผู้วิจัยจึงมีข้อเสนอแนะเชิงนโยบายและข้อเสนอแนะที่จะนำไปศึกษาวิจัยต่อ

๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

๑. หน่วยงานของรัฐควรจัดมีศูนย์ศึกษาและเผยแพร่แนวคิดเรื่องบทบาทของสตรีอีสานเพื่อกำหนดอัตลักษณ์ของสตรีอีสานที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานให้ปรากฏในวงกว้างเพื่อให้กรอบแนวคิดเกี่ยวกับบทบาทของสตรีอีสานทั้งในเชิงอุดมคติและในเชิงประยุกต์ของสตรีอีสานนั้นให้เป็นที่รู้จักกับสังคมจะได้เกิดการเรียนรู้ที่ดีให้เกิดกับสตรีอีสานในอนาคตได้

๒. สถานศึกษา ควรบรรจุนิทานท้องถิ่นอีสานไว้ในหลักสูตร ให้นักเรียนนักศึกษา ได้ศึกษาค้นคว้าและการประกวดความดีเด่น ในด้านต่างๆ ของนิทานท้องถิ่น

๓. ควรนำเรื่องการคตินิยมหรืออัตลักษณ์ของสตรีในวรรณกรรมอีสานที่ปรากฏในงานวิจัยนี้ไปสรุปเป็นกรอบในการเรียนการสอนของโรงเรียนเพื่อสร้างแบบอย่างของสตรีต้นแบบให้เกิดขึ้นกับนักเรียนหญิงในสังคมอีสานได้

๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะที่จะศึกษาวิจัยต่อ

๑. ควรวิจัยในประเด็นเรื่อง “การศึกษาค้นคว้าความเป็นผู้มีศีลของสตรีอีสานที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานเพื่อนำมาประยุกต์ใช้ในการพัฒนาสตรีอีสานในยุคปัจจุบัน

๒. ควรศึกษาบทบาทที่เป็นเอกลักษณ์ของสตรีอีสานในวรรณกรรมอีสานกับบทบาทของสตรีอีสานในยุคปัจจุบัน เพื่อหาความเหมือนและแตกต่างของบทบาทของสตรีอีสานในอุดมคติและสตรีในยุคปัจจุบันเพื่อนำไปพัฒนาลักษณะที่พึงประสงค์ของสตรีอีสานในยุคปัจจุบันได้

๓. ควรศึกษาวิเคราะห์เชิงเปรียบเทียบคุณธรรมและจริยธรรมของสตรีในวรรณกรรมอีสาน กับคุณธรรมและจริยธรรมของสตรีในวรรณกรรมเพื่อหาคำตอบเกี่ยวกับลักษณะที่เหมือนหรือแตกต่างกันของคุณธรรมและจริยธรรมของสตรีในแต่ละภาคกับสตรีในภาคอีสาน

บรรณานุกรม

ก. พระไตรปิฎก

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

กรุงเทพมหานคร :มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐

____. พระไตรปิฎกแก่นธรรม ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.กรุงเทพมหานคร โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐

____. อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒.

____. พระไตรปิฎก ภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙. โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาแปล ชุด ๙๑ เล่ม. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

ข. หนังสือทั่วไป

กรมวิชาการ. กระทรวงศึกษาธิการ. การบริหารทางจิตสำหรับเด็กเล็ก. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๔๔.

กรมศิลปากร. ตำรานานและนิทานพื้นบ้านอีสาน. กรุงเทพมหานคร : การศาสนา, ๒๕๓๑.

กุหลาบ มัลลิกะมาส. “วรรณกรรมบทละคร” ใน คู่มือภาษาไทยเล่ม ๓. กรุงเทพมหานคร : หน่วยงานศึกษานิเทศก์ กรมฝึกหัดครู, ๒๕๑๗.

____. คติชาวบ้าน. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๐๙.

____. วรรณกรรมไทย. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๑๗.

คณาจารย์สถาบันราชภัฏสวนดุสิต. ความจริงของชีวิต. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : สถาบันราชภัฏสวนดุสิต, ๒๕๔๗.

คณาจารย์แห่งโรงพิมพ์เลี้ยงเชียง. คู่มือสำหรับนักเรียนมัธยมศึกษาชั้นตรี. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง. ๒๕๓๕.

จารุบุตร เรื่องสุวรรณ. ของดีอีสาน. กรุงเทพมหานคร : กองวัฒนธรรม กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๒๐.

____. ของดีอีสาน. กรุงเทพมหานคร : บริษัทโรงพิมพ์, ๒๕๒๐.

- ____. **ของดีอีสาน**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๐.
- จารุวรรณ ธรรมวัตร. “สตรีในพงศาวดารลาว” ใน **แลลดพงศาวดารลาว**. มหาสารคาม : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, ม.ป.ป.
- ____. **เอกสารประกอบการศึกษาวัฒนธรรมพื้นบ้าน**. มหาสารคาม : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, ๒๕๓๐.
- เจตนา นาควัชร. **ทางไปสู่วัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์**. กรุงเทพมหานคร : ดวงกมล, ๒๕๒๔.
- ชัยสิทธิ์ เศรษฐบุบผา. **อินทนิลสอนลูก**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๑๓.
- ชาญวิทย์ เกษตรศิริและคณะ. **วัฒนธรรมลุ่มน้ำโขง**. กรุงเทพมหานคร : มติชน, ๒๕๒๐.
- ชำเลื่อง วุฒิจันทร์. **คุณธรรมและจริยธรรม หลักการปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรมแก่นักเรียน**. กรุงเทพมหานคร : พิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๔.
- ฐานิสรา ประธานราษฎร์นิกร. **อภัยกตปัญหา ปัญหาที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงพยากรณ์**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๕๒.
- ดร. สมภาร พรหมทา. **พุทธศาสนากับปัญหาจริยศาสตร์ : บทวิเคราะห์ปัญหาโสเภณี การทำแท้ง และการฉ้อโกง**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์พุทธชาด, ๒๕๓๕.
- ดวงเดือน พันธุมนาวัน. **พฤติกรรมศาสตร์ : จิตวิทยา และจิตวิทยาภาษา**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๔.
- เตชวโรภิกขุ อินตา กวีวงศ์. **รวมนิทานพื้นบ้านอีสาน ชุดที่ ๖ นิทานพญากวางคำ นิทานท้าวอีนิทานนางแดงอ่อน**. ขอนแก่น : คลังนาธรรม, ๒๕๔๖.
- ธมมวฑฒโณภิกขุ. **อานุภาพความเพียร**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร : บริษัท เซเวนกรุ๊ปจำกัด, ๒๕๔๔.
- ธวัช ปุณโณทก. **วรรณกรรมท้องถิ่น**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์วังบูรพา, ๒๕๒๕.
- ____. **วรรณกรรมท้องถิ่น**. กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, ๒๕๒๕.
- ____. **วรรณกรรมอีสาน**. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๒๕.
- ____. **วรรณกรรมอีสาน**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พระโพธิ์, ๒๕๒๒.
- ____. **วรรณกรรมอีสาน**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๓๗.
- ธีระพร อวรรณโณ อ่างใน นารี จิตรรักษา. **พัฒนาการวัยรุ่น**. เชียงราย : คณะครุศาสตร์มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงราย, ๒๕๔๙.
- นงเยาว์ ชาญ ณรงค์. รศ. **ศาสนากับสังคม Religions and Society**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๗.
- นงลักษณ์ เทพสวัสดิ์. **ทฤษฎีและการสังคมสงเคราะห์**. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๐.
- นาคะประทีป. **ปาลี – สยาม อภิธาน**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒.
- นิยม ศุภวุฒิ ผู้แปล **อินทร์ใช้ชาติ ฉบับวัดศรีสุเมธังค์ ตำบลนาถ่อน อำเภอธาตุพนม จังหวัดนครพนม**. สกลนคร : วิทยาลัยครูสกลนคร, ๒๕๒๙.

บรรจบ บรรณรุจิ. **ภิกษุณี : พุทธสาวิกาครั้งพุทธกาล**. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

บวร ประพฤติดี และคณะ. **สตรี บทบาทในการเป็นผู้นำทางการบริหาร**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๒๐.

บุญเหลือ เทพยสุวรรณ และเจตนา นาควัชร. **วรรณคดี**. กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๐.

บุญเหลือ เทพยสุวรรณ. **ม.ล. แนวนวรรณกรรม**. กรุงเทพมหานคร : อ่านไทย, ๒๕๒๙.

ป. หลงสมบุญ. **พจนานุกรม มคอ - ไทย**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : บริษัทธรรมสาร, ๒๕๔๖.

ป.หลงสมบุญ. **พจนานุกรมไทย-บาลี**. กรุงเทพมหานคร : อาหารการพิมพ์, ๒๕๑๙.

ประทีป เหมือนนิล. **วรรณกรรมไทยปัจจุบัน**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : เจริญวิทย์การพิมพ์, ๒๕๒๓.

ประภาศรี สีหอำไพ. **พื้นฐานการศึกษาทางศาสนา และจริยธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

ประมวล พิมพ์เสน. **นิทานพื้นบ้านอีสาน ๑**. ขอนแก่น: หจก. โรงพิมพ์คลังนานาวิทยา, ๒๕๕๑.

ปรีชา พิณทอง. **ขูลุนางอ้ว**. อุบลราชธานี : โรงพิมพ์สิริธรรม, ๒๕๒๔.

____. **นางผมหมอม**. อุบลราชธานี : ศิริธรรมออฟเซต, ๒๕๓๔.

ปิ่น มุทุกันต์. **แนวการสอน ตามหลักสูตรนักธรรมชั้นตรี**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๑๔.

เปรม หิมจันทร์. **บทบาทสตรีในพระพุทธศาสนา ตอนที่ ๑**. กรุงเทพมหานคร : การพิมพ์พระนคร, ๒๕๒๙.

ผศ.ดร. อภิญาวัฒน์ โพธิ์सान. **แนวคิดสตรีอินดู**. มหาสารคาม : อภิชาติการพิมพ์, ๒๕๖๐.

____. **พระพุทธศาสนากับแนวคิดสตรี**. มหาสารคาม : อภิชาติการพิมพ์, ๒๕๖๐.

ผศ.ดร. ชัชชัย คุ่มทวีพร. **ปรัชญาในสังคมไทย**. กรุงเทพมหานคร : บริษัทนำทองการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๙.

ผศ.ดร. พุทธรักษ์ ปราบนอก. **หลักพุทธธรรมในวรรณกรรมคำสอนอีสาน**. คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๕๗.

ผศ.ดร. อภิญาวัฒน์ โพธิ์सान. **แนวคิดสตรีอินดู**. มหาสารคาม : อภิชาติการพิมพ์, ๒๕๖๐.

____. **พุทธศาสนากับแนวคิดสตรี**. มหาสารคาม : อภิชาติการพิมพ์, ๒๕๖๐.

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์. พิมพ์ครั้งที่ ๑๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.

พนัส หันนาคินทร์ **การสอนค่านิยม**. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ พิชญ์โลก, ๒๕๒๙.

พร รัตนสุวรรณ. **พุทธวิทยา เล่ม ๒**. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวัชร, ๒๕๙๙.

พรชัย ศรีสารคาม. **ชนะสันตะยอดคำสอน**. สกลนคร : สกลนครการพิมพ์, ๒๕๒๔.

- ____. **ท้าวคำสอน**. มหาสารคาม : วิทยาลัยครูมหาสารคาม, ๒๕๒๗.
- ____. **ท้าวคำสอน**. มหาสารคาม : วิทยาลัยครูมหาสารคาม, ๒๕๒๗.
- พรทิพย์ ชั่งธาดา. **วรรณกรรมท้องถิ่น. พิมพ์ครั้งที่ ๓**. กรุงเทพมหานคร : สุวีริยาสาส์น, ๒๕๓๙.
- พระครูกลียาณสิทธิวัฒน์ สมาน กลยาณธมโม. **เอตทัคคะในพระพุทธศาสนา**. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗.
- พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ. **ปทานุกรม บาลี ไทย อังกฤษ สันสกฤต**. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ศิวพร, ๒๕๑๓.
- พระเจ้าวรวงศ์เธอกรมหลวงชินวราลงกรณศิริวัฒน์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า. **คัมภีร์อภิธานปิฎกปิฎกา หรือ พจนานุกรมภาษาบาลีแปลเป็นไทย**. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.
- พระเทพวิสุทธิกวี พิจิตร ฐิตวณโณ. **การพัฒนาจิต**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหา มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.
- พระเทพเวที ประยุทธ์ ปยุตโต. **การศึกษาที่สากลบนฐานแห่งภูมิปัญญาไทย**. กรุงเทพมหานคร: อัมรินทร์พรินต์ติ้ง, ๒๕๓๒.
- พระธรรมกิตติวงศ์ ทองดี สุรเตโช. **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ชุดศัพท์วิเคราะห์**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : เลียงเชียง, ๒๕๕๐.
- พระธรรมโกศาจารย์ ประยูร ธมมจิตโต. **พุทธศาสนากับปรัชญา**. กรุงเทพมหานคร : อรินทร์พรินต์ติ้งกรุ๊ป, ๒๕๓๓.
- พระธรรมปิฎก ป.อ. ปยุตโต. **การศึกษากับการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๒.
- ____. **จาริกบุญ จาริกธรรม**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์พิมพ์สวย, ๒๕๔๑.
- ____. **ถึงเวลาพัฒนาคนกันใหม่**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๐.
- ____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.
- ____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.
- ____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.
- ____. **พระพุทธศาสนาพัฒนาคนและสังคม**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๔๒.
- ____. **พัฒนาดน**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๒. กรุงเทพมหานคร : สหธรรมิก, ๒๕๔๔.
- ____. **พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.
- ____. **มองวันวิสาขบูชาอย่างยิ่งถึอารยธรรมโลก**. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๓.
- ____. **กรรมและนรกสวรรค์สำหรับคนรุ่นใหม่**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ม.ป.ป.
- ____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.
- ____. **ถึงเวลามารื้อปรับระบบพัฒนาคนกันใหม่**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๔๓.

- ____. **พจนานุกรมฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.
- ____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.
- ____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.
- พระ будดา ถาวโร. **ชีวิตการงานหลักธรรม**. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๓๗.
- พระพรหมคุณาภรณ์ ป.อ. ปยุตโต. **ธรรมบุญชีวิต**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๖. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ชุมชนสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย จำกัด, ๒๕๕๒.
- ____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๖. กรุงเทพมหานคร : บริษัท เอส.อาร์.พรีนติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๑.
- ____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๗. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์จันทร์เพ็ญ, ๒๕๕๒.
- ____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.
- ____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.
- ____. **พุทธธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๕. กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๒.
- ____. **พุทธธรรมฉบับขยายความ**. กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๙.
- ____. **หลักแม่บทของการพัฒนาตน**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๕. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗.
- พระพรหมคุณาภรณ์. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.
- พระพรหมมุนี พิมพ์ ธรรมธโร. **สากลศาสนา ภาค ๑-๒**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๐๕.
- พระพุทฺธิปิณฑะ. **ปทฺฐปสฺสตี**. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๓.
- พระมหาสมปอง มุทิโต. **คัมภีร์อภิธานวรรณนา**. กรุงเทพมหานคร : บริษัท ประยวงค์พรีนติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗.
- ____. **คัมภีร์อภิธานวรรณนา**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๒.
- ____. **คัมภีร์อภิธานวรรณนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : บริษัท ประยวงค์พรีนติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗.
- ____. **แปลและเรียบเรียง. คัมภีร์อภิธานวรรณนา**. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๒.
- พระเมธีธรรมาภรณ์. **คุณธรรมสำหรับนักบริหาร**. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๑.
- พระราชวรมนี ประยุทธ์ ปยุตโต. **ธรรมบุญชีวิต**. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๗.

พระศรีปริยัติโมลี สมชัย กุศลจิตโต และคณะ. **สตรีในพระพุทธศาสนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๓.

กรุงเทพมหานคร: สุขภาพใจ, ๒๕๔๔.

พระสิริมงคลจารย์. **มังคลัตถทีปนี ทูติโย ภาโค**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

พระโสภณคณาภรณ์ ระเบียบ จิตตญาณ. **ธรรมปริทรรศน์ ๒**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ศรีสมบัติการพิมพ์, ๒๕๒๙.

พระอริยมุนี อารีย์ เขมปโต ผู้แปลและเรียบเรียง **ชนะสันทยอดคำสอน**. มหาสารคาม : โครงการบริหารหนังสือผู้อีสาน มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒมหาสารคาม, ๒๕๒๕.

พระอริยมุนี อารีย์ เขมปโต. **สีทน มะโนรา**. ขอนแก่น : คลังนาธรรม, ๒๕๑๓.

พระอริยานุวัตร อารีย์ เขมจารี. **จำปาสัตถ์**. พระนคร : สำนักพิมพ์สาส์นสวรรค์, ๒๕๑๕.

____. **จำปาสัตถ์**. พระนคร : สำนักพิมพ์สาส์นสวรรค์, ๒๕๑๕.

____. **นกกะจอก ท้าววรกิต นางจันทะจร**. ขอนแก่น : ศูนย์อนุรักษ์วรรณคดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, ๒๕๑๓.

____. **สุพรรณานาคชาดก**. มหาสารคาม : ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดมหาสารคาม, ๑๕๑๓.

พระอุตรคณาธิการ ชวินทร์ สระคำ และ รศ. ดร. จำลอง สารพัดนึก. **พจนานุกรมบาลี-ไทย ฉบับนักศึกษา**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๐.

พันตรี ป. หลงสมบุญ. **พจนานุกรม มคอ-ไทย**. กรุงเทพมหานคร : อาทรการพิมพ์, ๒๕๔๐.

พันเอกปิ่น มุทุกันต์. **แนวสอนธรรมตามหลักสูตรนักธรรมตรี**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา. ม.ป.พ..

____. **เรือนชั้นนอก เรือนชั้นใน**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๑๘.

พิบูล มลิวัลย์. **ขุนทิง**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ประยูรวงศ์, ๒๕๑๑.

พุทธทาสภิกขุ. **เตือนใจวัยรุ่น**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ม.ป.ป.

____. **เป้าหมายของการศึกษา**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลียงเชียง, ๒๕๒๗.

____. **ศิลปะแห่งชีวิต**. มงคลกาล ๑๐๐ ปี ท่านพุทธทาส พระพุทธศักราช ๒๕๔๙. กรุงเทพมหานคร : ธรรมทานมูลนิธิและธรรมสภา, ๒๕๔๙.

มหาจุฬาราชวิทยาลัย. **มังคลัตถทีปนี แปล เล่ม ๒**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

มหาจุฬาราชวิทยาลัย **มังคลัตถทีปนี ปฐโม ภาโค** กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

มหาวิทยาลัยราชภัฏ. **พจนานุกรมภาคอีสาน-ภาคกลาง**. กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๑๕.

มหาสิลา วีระวงศ์. **พงศาวดารลาว**. เวียงจันทน์ : กะซังสีกสาทิกัน, ๒๕๐๐.

____. **พงศาวดารลาว ตั้งแต่บุลันถึง 1946**. เวียงจันทน์ : สำนักพิมพ์มณฑาทูลาด, ๒๕๔๔.

รศ.สิริวัฒน์ คำวันสา. **พุทธศาสนาในอินเดีย**. กรุงเทพมหานคร : ทิพย์อักษร, ๒๕๔๕.

รศ.อุดม บัวศรี. **วรรณคดีอีสาน**. ขอนแก่น : เอกสารประกอบการสอน อัดสำเนา, ๒๕๔๐.

- ระวีวรรณ อินทร์แหยม. **เสี้ยวสวาสดี : การศึกษาเชิงวิเคราะห์**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์อำนวยการ
สาส์น, ๒๕๒๗.
- ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒**. กรุงเทพมหานคร : นาน
มีบุ๊คพับลิเคชั่นส์, ๒๕๔๖.
- ____. **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕**. กรุงเทพมหานคร : อักษรเจริญทัศน์,
๒๕๓๙.
- ____. **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕**. พิมพ์ครั้งที่ ๔ กรุงเทพมหานคร : อักษร
เจริญทัศน์, ๒๕๓๑.
- ____. **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒**. กรุงเทพมหานคร : ศิริวัฒนาอินเตอร์พ
รินท์, ๒๕๔๖.
- ____. **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒**. กรุงเทพมหานคร : อักษรเจริญทัศน์,
๒๕๔๒.
- ____. **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒**. กรุงเทพมหานคร : บริษัทนานมีบุ๊ค,
๒๕๔๖.
- ____. **พจนานุกรมราชบัณฑิตยสถานฉบับเฉลิมพระเกียรติ**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร :
วัฒนาพานิช. ๒๕๓๔. หน้า ๒๕๘.
- ลักษณ์วัต ปาละรัตน์. **สตรีในมุมมองของพุทธปรัชญา**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แห่ง
จุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๕.
- วศิน อินทสระ. **จริยศาสตร์**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์บรรณาคาร, ๒๕๓๙.
- ____. **พุทธจริยศาสตร์**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทองกวาว, ๒๕๔๑.
- ____. **หลักกรรมและการเวียนว่ายตายเกิด**. กรุงเทพมหานคร : เรือนธรรม, ๒๕๔๖.
- ____. **หลักกรรมและการเวียนว่ายตายเกิด**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราช
วิทยาลัย, ๒๕๔๐.
- วัชระ งามจิตรเจริญ. **พุทธศาสนาเถรวาท**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัย ธรรมศาสตร์,
๒๕๕๐.
- วิโรจน์ นาคชาติ. **พุทธปรัชญาเถรวาท**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคาแหง,
๒๕๔๔.
- ศิริเพ็ญ พิริยจิตรกรกิจ และคณะ. **“การวิเคราะห์จริยศาสตร์ในวรรณกรรมอีสาน”**. เอกสารรายงาน
การวิจัย สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ สกว., ๒๕๓๑.
- สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก เจริญ สุวฑฒนมหาเถร. **หลัก
พระพุทธศาสนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. นครปฐม : โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙.
- สมเด็จพระเทพรัตนสุตา. **ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มกุฏราช
วิทยาลัย, ๒๕๓๔.
- สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า ดิสุสมหาเถระ. **พจนานุกรมภาคอีสาน-ภาคกลาง**. กรุงเทพมหานคร : ไทย
วัฒนาพานิชย์, ๒๕๑๕.

- สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. **สารานุกรมพระพุทธศาสนา**. สุขะวณฺ์ พลอย
ชุม รวบรวม. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.
- สัทนิตติปกรณ์ ธาตุมาลา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มูลนิธิภูมิพลโลก, ๒๕๒๓.
- สาโรช บัวศรี. **ปรัชญาการศึกษาไทย**. กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๓๘.
- สำนักงานคณะกรรมการการประถมศึกษาแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ. **ธรรมะสำหรับครู**.
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๘.
- สำนักราชบัณฑิต. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ๒๕๔๒**. กรุงเทพมหานคร : นานมีบุ๊คส์
พับลิเคชันส์, ๒๕๔๖.
- สำนักเรียนวัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม. **คู่มือการศึกษาธรรมศึกษาขั้นตรี**. กรุงเทพมหานคร : มหา
จุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔.
- สิทธา พิณภูวดล และนิตยา กาญจนวรรณ. **ความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับวรรณกรรมไทย**. พิมพ์ครั้งที่ ๒.
กรุงเทพมหานคร : ดวงกมล, ๒๕๒๐.
- สุนทร ณ รัชชี. รศ.ดร. **ปรัชญาอินเดียประวัติและลัทธิ**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร :
สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๔.
- สุภณ สมจิตศรีปัญญา. **ท้าวท้าวคำดำ**. มหาสารคาม : ศูนย์ศิลปวัฒนธรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ,
๒๕๒๒.
- สุนน อมรวิวัฒน์. **การสอนโดยการสร้างสรรค์ และโยนิโสมนสิการ**. กรุงเทพมหานคร : โอเดียนส
ไตร์, ๒๕๕๐.
- สุวิทย์ มูลคำและอรทัย มูลคำ. **๒๐ วิธีจัดการเรียนรู้เพื่อพัฒนาคุณธรรม จริยธรรมค่านิยมและการ
เรียนรู้โดยการแสวงหาความรู้ด้วยตนเอง**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ภาพพิมพ์, ๒๕๔๕.
- เสฐียรพงษ์ วรรณปก. **เพื่อความเข้าใจที่ถูกต้องเกี่ยวกับกรรม**. กรุงเทพมหานคร : หจก. หอรัตนชัย
การพิมพ์, ๒๕๔๔.
- เสรี พงศ์พิศ. **ศาสนาคริสต์**. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๑.
- อริยานุวัตร เขมจารี. **พระสุพรรณโมกขา**. มหาสารคาม : ศูนย์อนุรักษ์วรรณคดีภาค
ตะวันออกเฉียงเหนือ วัดมหาชัย จังหวัดมหาสารคาม, ๒๕๑๒.
- อุดม บัวศรี. **ผญาภูมิปัญญาชีวิตของชาวอีสาน**. ขอนแก่น : พระธรรมขันธ์, ๒๕๔๐.
- . **อ้างอิงใน กองโบราณคดี กรมศิลปากร. พื้นอีสาน**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา,
๒๕๓๑.

ค. วิทยานิพนธ์

- ประพันธ์ ศุภสร. “การศึกษาวิเคราะห์พัฒนาการแห่งการตอบปัญหาเรื่องกรรมกับอนัตตาใน
พระพุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย :
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

- ปิยฉัตร สิ้นธุระอาต. “สังคml้านช้างตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๑ จนถึงพุทธศตวรรษที่ ๒๓”
วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต. สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ :
 มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๐.
- พระครูปลัดสุวัฒนพุทธคุณ จันทาโก. “ศึกษาวิเคราะห์ปรัชญาจารย์วาก”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต** สาขาวิชาปรัชญา. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕ .
- พระครูโพธิธรรมมานุกุล บรรเทา ชุตจัน. “ศึกษาแนวทางการนำหลักทฤษฎีธรรมมิกัตถประโยชน์เพื่อแก้ปัญหาชีวิตของพุทธศาสนิกชนในสังคมไทยปัจจุบัน”. **วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต.** บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓.
- พระณัฐพลชัย ฉนทสมโม พิศแสนสุวรรณ. “ศึกษามารดา-บิดาต้นแบบในพระพุทธศาสนาเถรวาท”
วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา. บัณฑิตวิทยาลัย :
 มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.
- พระมหากมล ถาวโร มั่งคามี. “สถานภาพสตรีในพระพุทธศาสนา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต.** บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.
- พระมหาชัยวัฒน์ อภิญาณจารี สิงห์โงน. “การศึกษาวิเคราะห์บทบาทของนางวิสาขามหาอุบาสิกาที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา”. **วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต.** บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑.
- พระมหาสง่า สุโกโร. “การศึกษาเชิงวิเคราะห์ปรัชญาการศึกษาของพุทธทาสภิกขุ เพื่อพัฒนาสังคมไทย.” **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต.** บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.
- พระมหาสมชาย สิริจินโท หานนท์. “พุทธธรรมเพื่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตตามแนวทางของพระพุทธคุณ”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต.** บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗.
- มหาบรรจง สิริจินโท. “การวิเคราะห์เชิงปรัชญา เรื่องปรัชญาการศึกษาในทัศนะของพระธรรมปิฎก ป.อ. ปยุตโต. ” **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต.** บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
- ร้อยตำรวจโท วุฒิชัย เปี้ยแดง. “บทบาทและชุมชนในการป้องกันและแก้ไขปัญหาคาความรุนแรงในครอบครัว: ศึกษาเฉพาะกรณีชุมชนนาร่องของกรุงเทพมหานคร ๔ ชุมชน”. **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต.** สาขาการบริหารงานยุติธรรม ภาควิชาสังคมสังเคราะห์ศาสตร์. คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์:มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๓.
- สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี. “ทศบารมีในพระพุทธศาสนาเถรวาท”.
วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕.
- สมัคร งานแสง. “ศึกษาบทบาทของสตรีในองค์กรพระพุทธศาสนาในสังคมไทยปัจจุบัน:ศึกษาเฉพาะกรณี วัดปทุมวนาราม วัดสังฆทาน สำนักปฏิบัติธรรมเสถียรธรรมสถาน และสำนักปฏิบัติ

ธรรมสวนแก้ว”. **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๐.

สัญญา สะสอง. **แนวคิดเชิงปรัชญาในวรรณกรรมพื้นบ้านอีสาน**. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๔.

สุนทรี สุริยรังษี. “การศึกษาเชิงวิเคราะห์บทบาทของคฤหัสถ์ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา : ศึกษาเฉพาะกรณีอุบาสิกผู้ได้รับเอตทัคคะ”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔.

สุภณ สมจิตศรีปัญญา. **วาทกรรมจากวรรณกรรมสองต่อการสร้างทุนทางวัฒนธรรมในภาคอีสาน**. **วิทยานิพนธ์ ปร.ด. มหาสารคาม** : มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, ๒๕๕๐.

ง. สัมภาษณ์

สัมภาษณ์ ดร. แสงว นิลนามะ. วันที่ ๓ กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

สัมภาษณ์ ดร. อธิเทพ ผาธา. วันที่ ๓ กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

สัมภาษณ์ พระศรีญาณวงศ์ ป.ธ. ๙ ดร. วันที่ ๓ กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

สัมภาษณ์ รศ. ดร. สมชัย ศรีนอก. วันที่ ๓ กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

สัมภาษณ์ รศ. ดร. โสวิทย์ บำรุงศักดิ์. วันที่ ๓ กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

สัมภาษณ์ รศ. อุดม บัวศรี. วันที่ ๓ กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๖๐.

จ. บทความ

บรรจบ พันธุเมธา. “ขุนแก้ว นางดาวคำ”. **สตรีสาร**. ปีที่ ๒๐ ฉบับที่ ๔๙ มีนาคม ๒๕๑๑.

ฉ. ภาษาอังกฤษ

Dr. W. Rahula. **What the Buddha Taught**. Bangkok : kurusapha Press. 1988.

Indara. **The Status of Women in Ancient India 2nd ed.**. Banaras: Motilal Banarasidass Oriental Publishers. 1955.

Kieth A.B. tr.. **Aitariya Aranyaka 2 parts Rve.ed.**Delli : Eastern Book Rinker. 1995.

ltekar.A.S.. **The Position of Women in Hindu Civilization : From Prehistoric Times to the Present Day**. Delhi : Motilal Banarsidass. 1962.

T. R. Batten. **Community and Their Development**. London: Oxford University Press. 1959.

ช. อินเทอร์เน็ต

“คำสอนลูกเขยและสะใภ้ของชาวอีสาน”

<http://www.onsorn.com/forum/index.php?topic=11371.0> สืบค้นเมื่อวันที่ ๑๖ มิถุนายน ๒๕๖๑.

การศึกษาวิเคราะห์บทบาทของสตรีที่มีต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนา
ที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสาน

A Critical studies in the role of woman in supporting Buddhist Virture and
morality as appeared in E-San Folklores

พระราชรัตนาลงกรณ์ ดร.¹

Dr.Phrarajratanalongkorn

บทคัดย่อ

พระพุทธศาสนาได้ให้ความสำคัญกับสตรีในทุกมิติไม่ว่าจะเป็นบทบาทในเรื่องของการเป็นมารดา เป็นภรรยา หรือบทบาทในทางพระพุทธศาสนา ส่วนบทบาทสตรีในวรรณกรรมอีสานทั้งหมด ๑๒ เรื่องพบว่า คนอีสานให้ความสำคัญกับสตรีในทุกๆบทบาท เช่น บทบาทการเป็นบุตร มารดา ภรรยา บทบาทในการเลือกคู่ หรือการทำงานหรือการสอน เป็นต้น นอกจากนั้น บทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานยังมีอิทธิพลต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนาในหลายๆด้าน คือ (๑) ด้านการทำบุญ (บุญกิริยาวัตถุ ๓) (๒) ด้านความซื่อสัตย์ (๓) ด้านความขยันหมั่นเพียร (๔) ด้านความเข้าใจในชีวิต (๕) ด้านความกตัญญูเวที (๖) ด้านความมีเมตตา (๗) ด้านความเชื่อเรื่องกรรม ซึ่งบทบาทในแต่ละด้านนั้นสามารถที่จะเป็นภาพสะท้อนหรือเป็นแบบให้สตรีในสังคมอีสานได้นำไปประพฤติปฏิบัติตามได้

Abstract

The Buddhism has paid attention to women in all dimensions, whether it is the role of motherhood, wife or role in Buddhism. But The role of women in the E-San folklores are 12 stories which we pick up to study It will be found that the E-San folklores focuses on the women in every dimensions, the role of daughter hood ,motherhood, wives or the role of the choice of partner or teaching. In addition, the role of women in the E-San folklores has also influenced the promotion of morality according to Buddhism in many aspects : (1) merit (merit 3) (2) honesty (3) diligence (4) the understanding of life (5) the gratitude of the stage (6) the mercy (7) The Law of Karma. Which Each role can be a reflection or a model for women in the E-San to be able to behave.

๑. บทนำ

ในทุกสังคมของมนุษย์นั้นไม่ว่าจะอยู่ในพื้นที่ใดในโลกก็ล้วนประกอบไปด้วยผู้คนสองกลุ่มหลักๆก็คือ กลุ่มของบุรุษเพศหรือผู้ชายและกลุ่มสตรีเพศหรือผู้หญิง และคนในทั้งสองกลุ่มนี้ก็จะมีการปรากฏอยู่ในทุกการสร้างสรรค์งานทางด้านศิลปะและวัฒนธรรมของมนุษย์ โดยในทุกการบันทึก

¹ พระราชรัตนาลงกรณ์ ดร. เจ้าคณะจังหวัดหนองคาย

เรื่องราวของมนุษย์เราที่ปรากฏในวรรณกรรมหรือวรรณคดีต่างๆก็จะเป็นการบันทึกที่เกี่ยวข้องกับทั้งผู้ชายและผู้หญิงในมุมมองที่แตกต่างกัน บางสังคมเลือกที่จะบันทึกเฉพาะความเข้มแข็งของผู้ชายในฐานะเป็นผู้นำครอบครัวหรือชุมชน แต่บางสังคมก็เลือกที่จะบันทึกเรื่องราวของผู้หญิงในฐานะที่เป็นผู้ให้กำเนิดบุตรและประชากรโลก หรือไม่ว่าจะเป็นวรรณกรรมหรือวรรณคดีทางด้านศาสนา ศาสนาแต่ละศาสนาก็เลือกที่จะบันทึกเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับสตรีและบุรุษเอาไว้แตกต่างกัน เช่นในศาสนาเทวนิยมจะเน้นเฉพาะในเรื่องของการให้ความสำคัญกับผู้ชายมากกว่าผู้หญิงในฐานะที่ผู้ชายเป็นส่วนหนึ่งของเทพเจ้า เป็นผู้นำที่เข้มแข็ง ผิดกับศาสนาอเทวนิยมที่จะเน้นหรือให้ความสำคัญกับทั้งผู้หญิงและผู้ชายในฐานะที่เป็นคู่มนุษย์ของโลกที่จะต้องอิงอาศัยกันจึงจะสามารถสร้างโลกนี้ขึ้นมาได้ โดยเฉพาะพระพุทธศาสนานั้นจะพบว่าเป็นศาสนาที่ให้ความสำคัญกับสตรีมากในฐานะที่สตรีเป็นเพศแม่ผู้ให้กำเนิดบุตรธิดาในโลกนี้ นอกจากนั้นพระพุทธศาสนายังให้ความสำคัญกับสตรีในฐานะที่เป็นผู้ที่มีความสามารถในการเข้าถึงธรรมในฐานะของความเป็นมนุษย์ที่ฝึกฝนและพัฒนาได้อีกด้วย แสดงให้เห็นว่าพระพุทธศาสนานั้นได้ให้ความสำคัญกับสตรีเป็นอย่างมาก

เมื่อพิจารณาถึงกระแสพระพุทธศาสนาที่เผยแพร่เข้ามาสู่ดินแดนประเทศไทยเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ ๓ สมัยพระเจ้าอโศกเป็นต้นมานั้นจะพบว่าพระพุทธศาสนาได้ตั้งมั่นในดินแดนประเทศไทยนี้มาเป็นเวลานาน และได้มีหลักฐานการตั้งมั่นในทุกพื้นที่ของไทยอย่างชัดเจน คือมีศิลาจารึก มีวรรณกรรมท้องถิ่นที่ได้เล่าเรื่องราวของพระพุทธศาสนาแทรกอยู่ในเนื้อหาของวรรณกรรมเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะในพื้นที่ภาคอีสานปรากฏว่ามีวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาอยู่จำนวนมากและวรรณกรรมเหล่านั้นก็เป็นเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาและบทบาทของสตรีอันแสดงให้เห็นว่าคนในภาคอีสานนั้นรับเอาพระพุทธศาสนามาปรับประยุกต์ใช้และให้ความสำคัญในเรื่องของการพัฒนาคุณธรรมจริยธรรมของสตรีไว้ในทุกมิติ เช่น เรื่องบทบาทที่เหมาะสมของสตรีในฐานะบุตรภรรยา แม่ หรือสะใภ้ เป็นต้น เพื่อเป็นกรอบให้สตรีเป็นผู้ที่มีศีลธรรมอันดีงามตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา ดังนั้น กรอบการส่งเสริมคุณธรรมและจริยธรรมของสตรีอีสานตามแนวทางของหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาจึงถือว่าเป็นเรื่องที่น่าสนใจเนื่องจากเป็นหลักการที่สามารถนำมาพัฒนาสตรีให้เป็นผู้ที่มีคุณธรรมจริยธรรมอันงามตามแนวทางของคำสอนของพระพุทธศาสนาได้ทั้งในปัจจุบันและอนาคต

๒. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

งานวิจัยฉบับนี้ผู้วิจัยมีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ (๑) เพื่อศึกษาบทบาทของสตรีที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา (๒) เพื่อศึกษาบทบาทของสตรีที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสาน (๓) เพื่อศึกษาวิเคราะห์บทบาทของสตรีที่มีต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสาน โดยการศึกษาครั้งนี้เป็นการศึกษาในเชิงการสำรวจข้อเท็จจริงของบทบาทสตรีในวรรณกรรมอีสาน โดยวรรณกรรมอีสานที่นำมาศึกษานั้นเป็นวรรณกรรมอีสาน ที่เกิดจากภูมิปัญญาของผู้คนที่อาศัยอยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย หรือหมายถึงวรรณกรรมกลุ่มวัฒนธรรมไทย-ลาว ซึ่งได้แพร่กระจายไปยังกลุ่มวัฒนธรรมลาว เขมร - ส่วย (กูย) และกลุ่มวัฒนธรรม

โคราช ด้วยรวมถึงวัฒนธรรมลาวที่อพยพไปอยู่ตามภูมิภาคต่างๆของประเทศไทย ซึ่งวรรณกรรมอีสานเกิดจากภูมิปัญญาของปราชญ์พื้นบ้านที่สร้างสรรค์ขึ้น เพื่อสนองความต้องการของสังคมทั้งด้านความบันเทิงใจคติสอนใจ ความเชื่อ ประเพณี วัฒนธรรม และสาระความรู้

จะพบว่าวรรณกรรมอีสานในสมัยต้นๆ ก่อนได้รับคำสอนในพุทธศาสนา มักมีลักษณะเฉพาะซึ่งสะท้อนวิถีชีวิตของชาวบ้านในรูปชุมชนที่บอกเล่าสืบต่อกันมาเกี่ยวกับความเชื่อเรื่องผีสงเทวดา โชคชะตาและฤกษ์ยาม แต่ในสมัยที่ภาคอีสานเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรล้านช้าง ซึ่งนับถือพระพุทธศาสนา จึงมีวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับหลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนา สานกับความเชื่อเดิม โดยการจารีการวรรณกรรมลงในใบลานเป็นหนังสือผูก วรรณกรรมอีสานในช่วงนี้จึงมีคุณค่าทั้งทางคติโลกและศีลธรรม ซึ่งวรรณกรรมอีสานนั้นดูเหมือนว่าจะเป็นวรรณกรรมที่เน้นย้ำในเรื่องของบทบาทของผู้ชายมากกว่าผู้หญิงแต่เมื่อศึกษาโดยถี่ถ้วนแล้วจะพบว่าวรรณกรรมอีสานหลายเรื่องเป็นวรรณกรรมที่เน้นถึงบทบาทของสตรีหรือผู้หญิงมากกว่าผู้ชายด้วยซ้ำไป ดังนั้น ผู้วิจัยจึงได้เลือกการวิจัยในประเด็นนี้

๓.วิธีการดำเนินการวิจัย

ในงานวิจัยนี้เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ (Quality Research) โดยการสืบค้นข้อมูลที่เกี่ยวข้องจากเอกสาร (Document Research) ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาวิเคราะห์บทบาทของสตรีที่มีต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสาน โดยศึกษาค้นคว้าข้อมูลทั้งในพระไตรปิฎกและอรรถกถา ฎีกา รวมถึงวรรณกรรมอีสานทั้ง ๑๒ เรื่อง โดยมีลำดับการดำเนินการดังต่อไปนี้

(๑) รวบรวมเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) ได้แก่เอกสารอ้างอิงทางพระพุทธศาสนาเป็นต้นว่าพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และวรรณกรรมอีสานที่ยกมา ๑๒ เรื่อง ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาการวิเคราะห์บทบาทของสตรีที่มีต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสาน

(๒) รวบรวมเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) ได้แก่ หนังสือ งานวิจัย เอกสารวารสารที่เกี่ยวข้อง

(๓) สัมภาษณ์เชิงลึก (Indept Interviews)และประชุมกลุ่มย่อย(Focus Group)ในประเด็นที่เกี่ยวข้อง

(๔) รวบรวมเรียบเรียงวิเคราะห์ข้อมูลจากเอกสารต่าง ๆ และนำเสนอผลการวิจัยรวมถึงข้อเสนอแนะต่อไป

๔.ผลการวิจัย

สำหรับวัตถุประสงค์ข้อที่ (๑) พบว่า เมื่อพิจารณาถึงบทบาทของสตรีในพระพุทธศาสนาจะพบว่าสตรีในสมัยพุทธกาลนั้นเป็นสตรีที่ได้รับการยอมรับมากกว่าสมัยก่อนพุทธกาลเนื่องจากว่าสตรีในยุคก่อนพุทธกาลนั้นสตรีในวรรณะสูงเท่านั้นที่ได้รับสิทธิและมีบทบาททางด้านสังคมมาก เนื่องจากคนในวรรณะสูงนั้นเป็นผู้ที่ได้รับการยอมรับมากกว่าคนในวรรณะต่ำกว่าเมื่อพิจารณาจากบทบาทของ

สตรีในยุคก่อนสมัยพุทธกาลจะพบว่า (๑) สตรีในฐานะบุตรสาว ในยุคก่อนสมัยพุทธกาลสตรีในบทบาทของการเป็นบุตรสาวนั้นจะต้องมีหน้าที่ในการช่วยเหลือบิดามารดาทำงานบ้าน หรือช่วยกิจการตามารดาต้องการ เช่นการทำอาหารการรีดนมแพะ เป็นต้น² (๒) สตรีในฐานะภริยา สตรีในสมัยก่อนพุทธกาลนั้นตามหลักศาสนาถือว่าเป็นผู้ที่เกิดมาเพื่อเติมเต็มให้กับชีวิตของผู้ชายที่เป็นพรหมณ์เพราะโลกนั้นมีสิ่งที่คู่กัน เมื่อสตรีแต่งงานแล้วถือว่าต้องจงรักภักดีกับชายที่แต่งงานด้วยคนเดียวเท่านั้น และเมื่อสามีตายก็ต้องตายตามไปด้วยเพราะถือว่าวิญญาณทั้งสองนั้นเกิดมาคู่กันเมื่อสามีตายผู้เป็นภรรยาต้องตายตามไปด้วยตามหลักความเชื่อทางศาสนา หากผู้เป็นภรรยาไม่ตายตามสามีถือว่าเธอจะกลายเป็นคนที่สังคมรังเกียจ อนึ่ง การแต่งงานนั้น ตามคติขิงชาวอินเดียนั้นถือว่าฝ่ายครอบครัวผู้หญิงต้องเป็นฝ่ายแต่งงานให้กับลูกสาวตัวเองคือฝ่ายหญิงต้องเป็นฝ่ายไปขอผู้ชายและจัดการแต่งงานเองเนื่องจากสังคมอินเดียเห็นว่าการที่ผู้หญิงจะไปอยู่บ้านคนอื่นนั้นจะต้องลำบาก ดังนั้นจึงต้องมอบสมบัติให้เพื่อให้นางมีความสุขในการไปอยู่กับครอบครัวฝ่ายชาย³ (๓) สตรีในฐานะหญิงหม้าย เมื่อสตรีที่ตกเป็นหญิงหม้ายนั้นถือว่าเป็นผู้ที่มีความอาภัพมากการแต่งงานที่ผิดพลาดหรือการที่สามีทิ้งหรือตายจากไป⁴ (๔) สตรีในฐานะมารดา ในเมื่อสตรีแต่งงานไปแล้วจะต้องมีหน้าที่สำคัญต่อการเป็นมารดาคือการดูแลครอบครัวดูแลสามีและลูกๆด้วยการสั่งสอนให้เป็นคนดี เป็นบทบาทที่เกิดขึ้นตามหน้าที่ที่มีในฐานะที่เป็นแม่⁵ (๕) บทบาทของสตรีในสถานะทางศาสนา ในทางศาสนาสตรีในวรรณะต่ำไม่มีสิทธิในทางศาสนา จะมีเฉพาะสตรีในวรรณะสูงเท่านั้นจึงจะมีสิทธิในการเรียนหรือศึกษาพระเวทหรือเป็นนักบวชในทางศาสนาเพราะบทบาทที่ได้รับนี้ขึ้นอยู่กับตามคติความเชื่อของศาสนาพระเวทในยุคนั้น⁶

ส่วนบทบาทของสตรีในสมัยพุทธกาลนั้นเมื่อพระพุทธองค์ตรัสรู้และสร้างองค์กรรมทางพระพุทธศาสนาแล้วและทรงสั่งสอนหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาที่ปฏิรูปคำสอนของศาสนาพรหมณ์แล้วพบว่า สตรีในยุคนี้ได้รับการยกฐานะขึ้นมามากกว่ายุคก่อนสมัยพุทธกาลมากกล่าวคือโดยภาพรวมสตรีถูกมองว่าเป็น “มนุษย์” ที่สามารถพัฒนาได้ และมนุษย์มีความเท่าเทียมกันในเรื่องของกรรม⁷ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า จะเป็นคนวรรณะไหนก็ตาม เมื่อเข้ามาบวชแล้วท่านเรียกว่า เป็นสมณศากยบุตรเสมอกันทั้งหมดทุกชั้นวรรณะ และมีความเสมอภาค⁸ ทำให้ทุกคนได้มีโอกาสศึกษาเล่าเรียนเรื่องนี้ เป็นการเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่สำคัญ เพราะพระพุทธศาสนาถือว่ามนุษย์เป็นบุคคลที่มีศักยภาพ สามารถฝึกฝนและพัฒนาได้เหมือนกันหมด และการศึกษาถือว่าเป็นเครื่องมือที่จะต้องนำมา

² ผศ.ดร.อภิญญาวัฒน์ โพธิ์สาน, แนวคิดสตรีฮินดู, (มหาสารคม : อภิชาติการพิมพ์, ๒๕๖๐), หน้า ๑๕.

³ ผศ.ดร.อภิญญาวัฒน์ โพธิ์สาน, แนวคิดสตรีฮินดู, หน้า ๕๙.

⁴ Kieth A.B. (tr.). Aitariya Aranyaka 2 parts Rve.ed.(Delli : Eastern Book Rinker,1995), p. 485.

⁵ ลักษณะวัด ปาละรัตน, สตรีในมุมมองของพุทธปรัชญา, หน้า ๒๕.

⁶ ltekar.A.S., The Position of Women in Hindu Civilization : From Prehistoric Times to the Present Day, (Delhi : Motilal Banarsidass, 1962) P. 194.

⁷ ข.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๖๐/๘๒.

⁸ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๑๘/๘๘.

พัฒนามนุษย์ การเข้ามาบวชก็คือ การก้าวเข้ามาเพื่อการพัฒนาตนเอง ดังนั้น จึงจะพบว่าสังคมพุทธเป็นสังคมที่ไม่มีระบบกีดกันในทางวรรณะ หรือเป็นสังคมที่ไม่มีระบบวรรณะทุกคนมีความเสมอภาคมีสิทธิในการทำหรือเลือกที่จะไม่ทำได้ แต่ความแตกต่างในสังคมพุทธเป็นสิ่งที่เกิดมาจากการกระทำ หรือกรรม โดยเห็นว่ากรรมหรือการกระทำที่ทำให้มนุษย์เกิดมาแตกต่างกันได้ ดังนั้น สตรีในยุคนี้จึงได้รับการยกฐานะให้เท่าเทียมกันทั้งในเชิงวรรณะและเชิงเพศสภาพ ส่วนในรายละเอียดจะพบว่า สตรีในยุคนี้มีบทบาทดังนี้ คือ (๑) บทบาทของสตรีในฐานะบุตรสาว สตรีในยุคนี้มีความอิสระมากขึ้นในฐานะที่เป็นลูกสาวก็คือคนยุคนี้เห็นว่าไม่ว่าจะเป็นลูกชายหรือลูกสาวก็มีความเท่าเทียมกันในเรื่องของ การให้ความรักและเรื่องของสติปัญญา ไม่ควรมีการกีดกันในเรื่องของความแตกต่างในเรื่องเพศ⁹ (๒) บทบาทของสตรีในฐานะภรรยา ในฐานะของภรณานั้นพระพุทธศาสนาเห็นว่าสตรียุคนี้ไม่ได้เป็นวิญญานคู่กับสามีเหมือนที่พราหมณ์สอนมาดังนั้นสตรีจึงไม่ต้องฆ่าตัวตายตามสามีในคราวที่สามีตายจากไป เพราะการมีชีวิตอยู่นั้นย่อมให้คุณค่ามากกว่าการตายเพราะบุตรและธิดายังต้องการได้รับการดูแลจากตนเองอยู่ ดังนั้นยุคนี้จึงไม่มีการทำแบบนั้น¹⁰ (๓) สตรีในฐานะหญิงหม้าย ในฐานะของหญิงหม้ายแม้พระพุทธศาสนาจะจัดหญิงหม้ายว่าเป็นอันตรายต่อพรหมจรรย์แต่ในฐานะของความเป็นมนุษย์หญิงหม้ายยุคนี้ก็ได้รับการดูแลเหยียดหยามแต่อย่างใด¹¹ (๔) สตรีในฐานะสะใภ้ ในยุคนี้คนที่ เป็นสะใภ้ไม่ได้กลัวพ่อแม่สามีเพียงอย่างเดียวแต่สามารถที่จะสั่งสอนหรือแนะนำพ่อแม่สามีในการทำ ความดีหรือบุญได้ซึ่งผิดกับยุคสมัยของพราหมณ์แสดงให้เห็นว่าบทบาทของการเป็นหญิงสะใภ้ นั้น ดีกว่ายุคสมัยของพราหมณ์มาก¹² (๕) บทบาทของสตรีในฐานะมารดา ในฐานะของมารดานั้นทั้งสอง ยุคสมัยไม่แตกต่างกันเพราะฐานะมารดานั้นต้องมีหน้าที่หลักในการดูแลสั่งสอนบุตรเท่ากัน¹³ (๖) บทบาทของสตรีในฐานะทางศาสนา ในบทบาทของการเข้าร่วมทางศาสนานั้นจะพบว่าสมัยนี้สตรี ได้รับการยกฐานะเท่าเทียมกันสตรีทุกวรรณะสามารถเข้ามาบวชเป็นภิกษุณีและศึกษาความรู้ในทาง พระพุทธศาสนาและบรรลุนิพพานเท่าเทียมกันหมด ดังนั้น สิทธิและบทบาทของสตรีในด้านศาสนาจึงถือว่าดีกว่าสมัยก่อนพุทธกาลมาก

วัตถุประสงค์ข้อที่ (๒) สำหรับผลการศึกษาบทบาทสตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นผู้วิจัยได้วางกรอบการศึกษาไว้จากการศึกษาวรรณกรรมอีสานทั้ง ๑๒ เรื่องได้แก่เรื่อง (๑) สีทน มโนราห์ (๒) ชูลู นางอ้ว (๓) นางนกระจอก (๔) นางแดงอ่อน (๕) สุปณณาคชาดก (๖) ท้าวคำกาดำ (๗) ขุนทิง (๘) อินทนิลยาสอนลูก (๙) ท้าวคำสอน (๑๐) จำปาสีตัน (๑๑) สุพรมโมกขา (๑๒) นางผมหมอม โดยการวางกรอบการศึกษาไปในแนวทางเดียวกันกับแนวทางการศึกษาบทบาทของสตรีในคัมภีร์พระพุทธศาสนาคือ (๑) การพิจารณาภาพรวมของบทบาทหน้าที่ของสตรีอีสานซึ่งจากการศึกษาพบว่าสตรีอีสานนั้นมีบริบทอยู่ที่วัฒนธรรมของลาวอีสานซึ่งคนอีสานนั้นมีความเชื่อและให้ความสำคัญ

⁹ ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๓/๑๓.

¹⁰ อ.ส.ต.ก. (ไทย) ๒๓/๖๓/๑๒๓ - ๑๒๕.ช.ุ.เ.รี. (ไทย) ๒๖/๔๗๓/๖๒๒ - ๖๒๘.

¹¹ อ.ป.ญ.จ. (ไทย) ๒๒/๑๐๒/๑๗๖.

¹² ช.ช.า. (ไทย) ๒๗/๓/๑๘๓.

¹³ อ.จ.ต.ก. (ไทย) ๒๑/๖๓/๑๐๗. ช.ช.า. (ไทย) ๒๘/๕๓/๖๘.

สตรีมาตั้งแต่ต้นจะเห็นได้จากการที่สตรีอีสานนั้นได้รับการยกย่องให้เป็นหมอดีหรือเป็นผู้นำทางจิตวิญญาณซึ่งบทบาทนี้ถือว่าสตรีนั้นได้รับการยกย่องมากพอสมควร ดังนั้น การปฏิบัติต่อสตรีจึงถือว่าเป่าเป็นสิ่งที่สังคมจะต้องให้ความระมัดระวัง และคนอีสานมีคำสอนที่เกี่ยวกับการสอนสตรีมาตั้งแต่ดั้งเดิมอยู่แล้ว เมื่อเวลาที่พระพุทธศาสนาเผยแผ่เข้ามาทำให้สตรีอีสานนั้นได้รับการยกย่องและให้เป็นไปตามแนวทางของพระพุทธศาสนาซึ่งคติของวัฒนธรรมอีสานดั้งเดิมกับพระพุทธศาสนานั้นถือว่าเป่าเป็นคำสอนที่ไม่ขัดแย้งกันดังนั้นคนอีสานจึงมีความเห็นไปในทางเดียวกับคำสอนของพระพุทธศาสนานั้นเอง (๒) การศึกษาตามแนวที่เป็นรายละเอียดของการศึกษาบทบาทสตรีในรายละเอียด ๖ ประการ คือ (๑) บทบาทของสตรีในฐานะบุตรสาว ในบทบาทของบุตรสาวนั้นสตรีอีสานในวรรณกรรมอีสานถูกสอนให้รู้จักหน้าที่ในการเป็นบุตรสาวคือการมีความกตัญญูกตเวทีเชื่อฟังพ่อแม่หรือผู้ปกครองเป็นอย่างดีไม่เถียงหรือทำร้ายผู้เป็นบุพการีของตน ส่วนในหน้าที่การงานต้องเป็นคนที่มีเอกราชในการดูแลและช่วยงานของบิดามารดา รวมถึงการเป็นผู้ที่เรียนรู้ในเรื่องของศีลธรรมจรรยาที่ดีของสังคมด้วย¹⁴ (๒) บทบาทของสตรีในฐานะภรรยา ในฐานะภรรยาเมื่อแต่งงานมาแล้วสตรีอีสานจะต้องเป็นผู้ที่มีความรักในตัวของสามีแม้ว่าสามีจะเป็นคนที่มีรูปร่างไม่งดงามก็ตาม เช่น ในเรื่องกำกาดำ¹⁵ เรื่องสุพรรณานาคชาดก¹⁶ เป็นต้น แม้ว่าจะเป็นอย่างใดเมื่อได้แต่งงานกับคนเช่นใดก็ต้องรักและดูแลสามีในฐานะที่เป็นผู้ดูแลครอบครัวพอถึงวันพระก็จัดดอกไม้เข้าไปขอศีลขอพรจากผู้ที่เป็นสามี ไม่นอกใจสามีเพราะคนอีสานสอนว่าการด่าสามีหรือการนอกใจสามีนั้นจะต้องตายไปตกนรกทำให้สตรีไม่กล้าทำผิดจรรยาของสังคม¹⁷ หรือหน้าที่อีกประการหนึ่งของผู้ที่เป่าเป็นภรรยาที่ดีก็คือการทำบุญทำกุศลใส่บาตรทุกเช้า หรือไปวัดฟังธรรมในทุกวันพระวันศีลตามความเชื่อของชาวอีสานแทนผู้เป่าเป็นสามีที่ทำหน้าที่ออกไปทำงานหรือไปหาเลี้ยงครอบครัว¹⁸ (๓) สตรีในฐานะหญิงหม้าย ในฐานะของการเป่าเป็นหญิงหม้ายนั้นสังคมอีสานเห็นว่าผู้เป่านั้นมีสถานะเป่าเป็น “สตรีมือสอง” เป่าเป็นคนที่ได้รับการดูแลจนพอสมควรแต่ทั้งนี้ก็เป่าเป็นเพียงแค่ว่าความคิดเท่านั้นในภาพรวมของสังคมอีสานเห็นว่าคนเราเลือกเกิดไม่ได้การเป่าเป็นหม้ายไม่ได้เป่าเป็นความผิดในมุมหนึ่งสังคมอีสานก็ให้โอกาสในการดูแลครอบครัวและทำกิจกรรมร่วมกันสังคมโดยไม่มีกีดกัน แต่ความรู้สึกว่าการเป่าเป็นหม้ายเป่าเป็นการไม่ดีนั้นเป่าเป็นความรู้สึกของสตรีทั้งหลายที่เป่าไม่ยอมเป่าเป็นหม้าย¹⁹ (๔) สตรีในฐานะสะใภ้ ในฐานะที่เป่าเป็นสะใภ้ถือว่าเป็นฐานะที่สตรีอีสานจะต้องแบกรับความรู้สึกพอสมควรเพราะการแต่งงานออกไปอยู่กับครอบครัวสามีนั้นถือว่าเป็นการไปอยู่กับครอบครัวใหม่ และต้องไปเรียนรู้วัฒนธรรมใหม่ๆ ที่จะมีอยู่ในสังคมของครอบครัวของสามี แต่การเรียนรู้เพื่อการที่เป่าเป็นสะใภ้ที่ดีนั้นสามีก็ต้องมีส่วนที่จะทำไห้ภรรยาได้มีโอกาสเรียนรู้ได้แบบค่อยเป่าเป็นค่อยไปจนที่สุดก็จะสามารถเรียนรู้และก็เข้าถึงความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับครอบครัวของสามีได้

¹⁴ พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, นกกระจอก (ท้าววรกิต นางจันทะจร), (ขอนแก่น : ศูนย์อนุรักษ์วรรณคดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, ๒๕๑๓), หน้า ๔-๗.เตชวิโรภิกขุ (อินตา กวีวงศ์), รวมนิทานพื้นบ้านอีสาน ชุดที่ ๖ นิทานพญาแก้วคำ นิทานท้าวอี้ นิทานนางแดงอ่อน, (ขอนแก่น : คลังนาธรรม, ๒๕๔๖), หน้า ๒๒๐.

¹⁵ สุภณ สมจิตศรีปัญญา, ท้าวกำกาดำ, หน้า ๓๕.

¹⁶ พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, สุพรรณานาคชาดก, หน้า ๓๕.

¹⁷ ปรีชา พิณทอง นางผมหอม, หน้า ๙๗.

¹⁸ พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารี, นกกระจอก (ท้าววรกิต นางจันทะจร), หน้า ๔๗.

¹⁹ สุภณ สมจิตศรีปัญญา, ท้าวกำกาดำ, ๔๑.

²⁰ (๕) บทบาทของสตรีในฐานะมารดา ในฐานะที่เป็นภรรยาจะต้องมีหน้าที่หลักก็คือการดูแลครอบครัวและเป็นห่วงดูแลลูกสาวลูกชายของตนเองไม่ปล่อยปละละเลยในการทำหน้าที่โดยเฉพาะในเรื่องของการทำหน้าที่สั่งสอนบุตรหลานให้เป็นคนดีของสังคม²¹ (๖) บทบาทของสตรีในฐานะทางศาสนา ในทางศาสนานั้นจะพบว่าสตรีอีสานนั้นมีบทบาทมากกว่าผู้ชายด้วยซ้ำไป เนื่องจากสังคมอีสานเห็นว่าสตรีทุกบทบาทนั้นจะต้องเป็นคนดีที่เอาธุระในการทำบุญทำทานหรือรักษาศีลไม่เว้นในทุกวันพระวันศีลตามความเข้าใจของคนอีสาน ดังจะพบว่าคนที่เข้าวัดมากที่สุดก็คือผู้หญิงผู้ชายจะไม่ค่อยเข้าวัดเพื่อการฟังธรรมมากเท่ากับผู้หญิง ดังนั้นบทบาทของการเป็นผู้ให้ทานรักษาศีลและเจริญภาวนาจึงเป็นหน้าที่โดยตรงของสตรีอีสานในทุกสถานะ โดยสถานที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานนั้นจะพบว่าผลจากการเข้าวัดฟังธรรมบ่อยๆนั้นทำให้สตรีหลายคนเป็นคนที่มีความดีมีสติปัญญาสอนคนอื่นได้ เช่น บทบาทของนางอ้วที่สอนธรรมได้ดีกว่าผู้ชายด้วยซ้ำไป อันเป็นผลมาจากการเข้าวัดฟังธรรมนั่นเอง²²

วัตถุประสงค์ข้อที่ (๓) สำหรับวัตถุประสงค์ข้อนี้เป็นการศึกษาเชิงวิเคราะห์ในประเด็นต่างๆที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานที่มีผลต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมทางด้านพระพุทธศาสนา ดังต่อไปนี้

(๑) วิเคราะห์เปรียบเทียบบทบาทและหน้าที่ของสตรีในสมัยพุทธกาลกับสตรีในวรรณกรรมอีสาน ซึ่งผู้วิจัยได้กำหนดกรอบในการวิเคราะห์บทบาทสตรีจากการที่ได้ศึกษาบทบาทของสตรีในสมัยพุทธกาลมาแล้วในวัตถุประสงค์ข้อที่ (๑) กับบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานที่ได้ศึกษามาแล้วในวัตถุประสงค์ข้อที่ (๒) ว่าบทบาทของสตรีทั้ง ๒ ยุคสมัยนั้นมีความเหมือนหรือแตกต่างกันอย่างไร ผลจากการศึกษาพบว่า

(๑.๑) บทบาทของสตรีในทางสังคม สำหรับบทบาททางด้านสังคมนั้นเป็นบทบาทที่สตรีจำเป็นต้องมีความเกี่ยวข้องกับคนรอบข้างทั้งที่เป็นคนใกล้ชิดและคนอื่นๆในสังคม โดยบทบาทของสตรีในสมัยพุทธกาลและในวรรณกรรมอีสานนั้นมีบทบาททางด้านสังคมในฐานะต่างๆดังต่อไปนี้

(๑) ในฐานะบุตร บทบาทในการทำหน้าที่ในฐานะของสตรีที่เป็นบุตรในสมัยพุทธกาลและในวรรณกรรมอีสานนั้นจะพบว่าบทบาทของสตรีในฐานะบุตรสาวนั้นมีลักษณะที่เหมือนกันก็คือ (๑) สตรีโดยมากได้รับการรับรองสถานะหรือความเป็นบุตรคนหนึ่งของพ่อแม่ในสังคม ซึ่งในฐานะของบุตรสาวก็เป็นบุตรคนหนึ่งที่ดีมารดาจะต้องให้การอบรมเลี้ยงดูเท่าเทียมกัน ดังนั้น สถานะของสตรีทั้งสองสมัยจึงถือว่าไม่แตกต่างกันเนื่องจากว่าทั้งสมัยพุทธกาลและในสมัยล้านช้างนั้นสังคมสองยุคนี้แม้จะต่างกันแต่กระบวนการคิดในเรื่องการยอมรับสถานะและบทบาทของสตรีก็ไม่แตกต่างกัน

(๒) ในฐานะภรรยา บทบาทของสตรีในฐานะที่เป็นภรรยาจะพบว่าสตรีสมัยพุทธกาลกับสตรีในวรรณกรรมอีสานมีบทบาทที่ไม่แตกต่างกัน กล่าวคือเมื่อนำหลักของการทำหน้าที่ของสตรีในฐานะภรรยาของสมัยพุทธกาลและในวรรณกรรมอีสานนั้นจะพบว่า (๑) ประเด็นเรื่องอายุในการแต่งงานจะพบว่าสตรีในสมัยพุทธกาลกับสตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นจะมีคติในการกำหนดอายุการแต่งงาน

²⁰ พระอริยมุนี (อารีย์ เขมปัตโต), สิทิน มະโนรา, หน้า ๔๓. พระอริยานุวัตร (อารีย์ เขมจารี), จำปาสดัน, หน้า ๒๖๓. ปรีชา พิณทอง, นางผมหมอม, หน้า ๑๒.

²¹ พรชัย ศรีสารคาม, ท้าวคำสอน, หน้า ๒๔.

²² ปรีชา พิณทอง, ขุนนางอ้ว, หน้า ๓๘.

เหมือนกันคือ ผู้หญิงที่จะสามารถแต่งงานได้ก็จะต้องมีอายุราว ๑๖-๒๐ ปี โดยประมาณซึ่งถือว่าวัยนี้เป็นวัยที่มีความเหมาะสมในการแต่งงาน เพราะเป็นวันเจริญพันธุ์และสามารถที่จะมีบุตรได้ในเวลาที่ไม่นาน นอกเสียจากว่าฝ่ายชายหรือฝ่ายหญิงคนใดคนหนึ่งจะมีสภาวะที่เป็นหมัน คือไม่สามารถที่จะมีบุตรได้ (๒) ประเด็นเรื่องจุดประสงค์ของการแต่งงานทั้งสตรีในสมัยพุทธกาลและสตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นจะมีจุดประสงค์ในการแต่งงานเหมือนกันก็คือ เพื่อการสืบพันธุ์และเพื่อการดำรงวงศ์ตระกูลในฐานะที่เป็นพลโลก โดยทั้งสตรีในสมัยพุทธกาลและในวรรณกรรมอีสานนั้นจะไม่มีวัตถุประสงค์ในการแต่งงานที่เป็นไปเพื่อการทำความเป็นมนุษย์ให้เต็มหรือเพื่อความศักดิ์สิทธิ์ของศาสนาเหมือนกับศาสนาพราหมณ์ฮินดู ทั้งนี้ก็เพราะว่าวรรณกรรมอีสานได้รับอิทธิพลแนวคิดเรื่องการแต่งงานมาจากคติทางพระพุทธศาสนาดังนั้น คติในเรื่องนี้จึงเหมือนกัน (๓) เมื่อพิจารณาจากกรอบแนวคิดเรื่องบทบาทของภรรยาในสมัยพุทธกาลกับในวรรณกรรมอีสานจะพบว่า มีบทบาทและหน้าที่เหมือนกันคือ (๑) ดูแลเอาใจใส่สามีและครอบครัว (๒) จัดการงานในบ้านและเก็บหอมรอมริบในทรัพย์ที่สามีหามาได้ (๓) ดูแลบิดามารดาของสามีและคนข้างเคียง (๔) ไม่นอกใจสามีของตนไม่ว่าจะเป็นกรณีใดๆ ก็ตาม กรอบนี้ถือว่าสตรีในสมัยพุทธกาลและในวรรณกรรมอีสานมีเหมือนกัน

(๓) ในฐานะมารดา บทบาทของสตรีที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานกับบทบาทของสตรีในสมัยพุทธกาลนั้นเมื่อนำมาเปรียบกันก็จะพบว่ามีบทบาทที่ไม่แตกต่างกันเนื่องจากบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานในฐานะที่เป็นมารดาก็มีบทบาทคล้ายกับบทบาทของสตรีในสมัยพุทธกาล คือ ธรรมดามารดาจะต้องเป็นผู้ที่มีความรักและเป็นห่วงลูกเหมือนกันหมด ไม่เฉพาะแต่ในพระพุทธศาสนาหรือในศาสนาอื่นๆ เรื่องของความรักลูกนั้นถือว่าเป็นเอกลักษณ์หรือลักษณะของผู้ที่เป็นแม่

(๔) ในฐานะสะใภ้ บทบาทของสตรีในฐานะที่เป็นสะใภ้ทั้งในสมัยพุทธกาลและในวรรณกรรมอีสานนั้นก็ถือว่าไม่แตกต่างกันมาก เพราะบทบาทของสะใภ้ไม่ว่าจะอย่างไรเมื่อไปอยู่บ้านคนอื่นก็ต้องมีความเคารพต่อเจ้าบ้านคือพ่อแม่สามีรวมถึงญาติพี่น้อง ซึ่งความคล้ายคลึงกันนี้ก็น่าจะมาจาก (๑) อิทธิพลของพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะนิทานธรรมที่เข้ามาเผยแผ่ในยุคนั้น (๒) คติเรื่องของการจารีตของชาวล้านช้างเองที่มีความเคารพเรื่อง “ผีบรรพบุรุษ” ที่ทุกคนโดยเฉพาะสะใภ้จะต้องให้ความเคารพญาติผู้ใหญ่และผีบรรพบุรุษของครอบครัวนั้นด้วยซึ่งความเชื่อเช่นนี้เป็นความเชื่อในเชิงจารีตที่เป็นความเชื่อในศักดิ์ของบุคคลผู้ที่มีอายุในตระกูลที่ผู้มาร่วมครัวเรือนจะต้องให้ความเคารพไม่ละเมิด

(๕) ในฐานะหญิงหม้าย บทบาทของหญิงหม้ายสมัยพุทธกาลกับวรรณกรรมอีสานนั้นก็มีส่วนและบทบาทที่ไม่แตกต่างกันกล่าวคือ (๑) สมัยพุทธกาลหญิงหม้ายได้รับการยกฐานะที่ดีขึ้นมาจากคติความเชื่อของศาสนาฮินดูที่เดิมกตสถานะและบทบาทของหญิงหม้าย คือหญิงหม้ายได้รับการยอมรับมากขึ้น ไม่ถูกดูถูก ซึ่งข้อนี้ก็คล้ายๆ กับบทบาทสตรีหม้ายในวรรณกรรมอีสานที่ไม่ได้รับการดูถูกดูหมิ่นหรือการปฏิเสธจากสังคม เช่น ย่าจำสว่นหรือคนดูแลสวนของพระราชาที่ได้รับเกียรติจากพระราชาให้ทำหน้าที่นี้ นี่ก็เป็นเรื่องของ การให้การยอมรับจากสังคม (๒) ในสมัยพุทธกาลหญิงหม้ายอาจจะถูกมองว่าเป็นผู้ที่ได้รับการดูหมิ่นจากสังคม ซึ่งกรณีนี้จะเป็นกรณีที่เป็นหญิงหม้ายที่พึ่งเลิกกับสามีหรือสามีเสียชีวิต และในท้องถิ่นนั้นยังติดอยู่กับคติของฮินดูที่เคยถูกดูหมิ่นจากสังคมได้ ซึ่งข้อนี้ก็คล้ายๆ กับสถานะและบทบาทของหญิงหม้ายในวรรณกรรมอีสานที่หญิงหม้ายที่จะถูกรังเกียจ

นั่นจะเป็นหญิงหม้ายที่ถูกกล่าวหาว่า เป็นชู้กับชายอื่น หรือผิดศีลกับชายอื่น ซึ่งกรณีนี้สังคมล้านช้างก็ดูถูกดูหมิ่นมากบางรายถึงกับไม่สามารถกลับเข้าไปในสังคมนั้นอีกได้เลย

(๑.๒) บทบาทของสตรีในทางศาสนา สำหรับบทบาทของสตรีในด้านศาสนาในสมัยพุทธกาล และในวรรณกรรมอีสานจะพบว่า สถานภาพและบทบาททางด้านศาสนาของสตรีทั้งสองยุคนี้ไม่แตกต่างกันมากกล่าวคือสตรีรับการยกฐานะขึ้นมาให้มีโอกาสในทางศาสนาไม่ว่าจะเป็นโอกาสในการทำบุญทำกุศลเข้าวัดว่า สมาทานศีล หรือการให้การอุปถัมภ์บำรุงวัดและพระสงฆ์ในพระพุทธศาสนาที่เรียกว่าเป็น “การแปงทาน” แต่พระสงฆ์หรือการใส่บาตร กรวดน้ำอุทิศส่วนบุญส่วนกุศลให้กับบรรพบุรุษ หรือแม้แต่บทบาทในการเป็นคนทีสอนคติธรรมหรือหลักธรรมทางพระพุทธศาสนานั้น ทั้งในสมัยพุทธกาลและในวรรณกรรมอีสานก็มีเหมือนกัน เช่น สมัยพุทธกาลก็มีนางชุตตรา ส่วนในวรรณกรรมอีสานก็มีนางอ้ว เป็นต้น ที่ถือว่าเป็นนักปราชญ์หรือผู้รู้ทางพระพุทธศาสนาคนหนึ่งที่สามารถสอนธรรมให้กับชุมชนหรือผู้ที่ยังหลงหรือยังประมาทอยู่ได้ แต่ที่แตกต่างกันก็มีเรื่องของ การบวชเท่านั้นที่ในสมัยพุทธกาลสตรีสามารถบวชเป็นภิกษุณีได้ แต่ในวรรณกรรมอีสานมาปรากฏว่าสตรีบวชเป็นภิกษุณีไม่ได้หรือไม่มีในเรื่องของการบวชภิกษุณี เนื่องจากวรรณกรรมอีสานนั้นเกิดขึ้นในช่วงหรือในยุคของพระพุทธศาสนาเถรวาทแบบลังกาวงศ์ยุคปลายที่ไม่มีการบวชภิกษุณีแล้ว แต่สังคมล้านช้างยุคคนนั้นแม้ว่าจะบวชแบบพระไม่ได้การบวชแบบชีหรือการบำเพ็ญพรตแบบฤๅษีก็ยังมีได้อยู่ เพราะถือว่าสิทธิในการบวชนั้นถือว่าเป็นสิทธิสตรีสามารถที่จะมีได้หรือสามารถที่จะเข้าร่วมเพื่อปฏิบัติในการเป็นนักบวชได้

(๒) วิเคราะห์บทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานที่มีต่อการส่งเสริมคุณธรรมตามแนวพระพุทธศาสนา สำหรับบทวิเคราะห์ต่อไปนี้เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาเพื่อให้เห็นว่าบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานที่มีต่อการส่งเสริมคุณธรรมตามแนวพระพุทธศาสนาด้านใดบ้าง โดยจากการศึกษามาทั้งหมดจะพบว่า บทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานที่มีต่อการส่งเสริมคุณธรรมตามแนวพระพุทธศาสนา ดังต่อไปนี้

(๑) บทบาทด้านการทำบุญ (บุญกิริยาวัตถุ ๓) ในการทำบุญในทางพระพุทธศาสนานั้นก็มีอยู่ ๓ ประการก็คือ การให้ทาน รักษาศีล และเจริญภาวนา โดยสตรีอีสานนั้นมีบทบาทในการทำบุญดังนี้คือ (๑) การทำบุญด้วยการให้ทานนี้สตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นได้เอาใจใส่เป็นอย่างมาก และถือว่าเป็นหน้าที่ที่จะต้องทำซึ่งความเป็นผู้ตั้งใจต่อการทำบุญด้วยการให้ทานในทางพระพุทธศาสนาและทานเพื่อคนยากไร้หรือทานแก่สาธารณชนนี้ถือว่าเป็นบทบาทหน้าที่หรือสิ่งที่ก่อให้เกิดเป็นวัฒนธรรมทางความคิดและวัฒนธรรมทางด้านการปฏิบัติอันจะส่งผลต่อการเป็นผู้ที่เป็นแบบอย่างหรือ “ต้นแบบ” ของการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมทางด้านการให้ทานนี้แก่สตรีในยุคหลัง ซึ่งจะพบว่า ภาพลักษณ์ของความเป็นสตรีผู้ชอบให้ทานนี้ได้ก่อให้เกิดเป็นแบบอย่างมาจนถึงปัจจุบันที่สตรีอีสานโดยมากมันจะเป็นผู้ใส่ใจในการให้ทาน

(๒) บทบาทสตรีอีสานในเรื่องของการรักษาศีล เนื่องจากศีลดูเหมือนว่าจะเป็นบทบาทหลักของสตรีอีสานเนื่องจากว่าวรรณกรรมแต่ละเรื่องนั้นเน้นมากเรื่องการมีศีล และชื่นชมคนที่มีศีลและรังเกียจคนที่ไม่มีศีล ซึ่งการสอนเรื่องมีศีลหรือไม่มีศีลนี้ก็จะให้บรรดาสตรีทั้งหลายเป็นผู้ที่มีความละอายทำสิ่งที่ควรทำ เว้นในสิ่งที่ควรเว้น การที่วรรณกรรมอีสานได้กำหนดกรอบของความเป็นผู้ที่มี

ศีลให้กับสตรีนั้นก็เพื่อที่จะใช้เป็นเครื่องหมายหรือตัวอย่างของการเป็นสตรีที่ดีในโลกของความเป็นจริงก็คือ (๑) การเป็นผู้ที่มีความรักนวลสงวนตัว (๒) ความเป็นผู้มีสติปัญญาจากการเข้าวัดฟังธรรม และรักษาศีล (๓) ความเป็นผู้มีวัตรในเรื่องของวิถีแห่งวัฒนธรรมที่งดงาม คือการเอาใจใส่ในเรื่องของวัฒนธรรมที่งดงามของสังคม และ (๔) ความเป็นผู้มีหน้าที่เกี่ยวกับการปฏิบัติตัว การมีความซื่อสัตย์ หรือการดูแลครอบครัวภายใต้กรอบของการมีศีลนั้นถือว่าเป็นผลมาจากการที่ผู้แต่งวรรณกรรมได้พยายามกำหนดบทบาทของสตรีในวรรณกรรมให้เป็นแม่แบบของสตรีอีสานในโลกของความเป็นจริงนั่นเอง

(๓) บทบาทด้านการเจริญสติภาวนาผ่านการเข้าวัดฟังธรรม การที่สตรีอีสานในวรรณกรรมแสดงบทบาทผ่านการเข้าวัดนี้ก็เนื่องมาจากการที่สังคมมี “จารีต” หรือครรลองที่เป็นหน้าที่ของสตรีอยู่แล้วว่า เมื่อแต่งงานไปแล้วการทำบุญสุนทานนั้นเป็นหน้าที่ ดังนั้น ชุตหรือโหมตความคิดเกี่ยวกับการทำบุญตามหลักบุญกิริยาวัตถุจึงถือว่าเป็นชุดความคิดที่สำคัญโดยเฉพาะการจำศีลภาวนาในบางความคิดเห็นเสนอว่า เหตุที่สตรีอีสานต้องหมั่นทำบุญด้วยการมาเจริญภาวนามากกว่าบุรุษนี้ก็เพราะว่าผู้ชายโดยมาก (๑) เมื่อไปทำไร่ไถนาแล้วย่อมมีความเหนื่อยล้า (๒) กลุ่มผู้ชายมีสังคมของผู้ชายในยามหมดหน้าทำนาก็จะมารวมกันสนทนาปัญหาการงานจึงไม่มีเวลาไปวัด ดังนั้นทุกวันพระวันศีล หมู่สตรีผู้เป็นบุตรสาวและภรรยาจึงเป็นฝ่ายไปวัดแทน ดังนั้น การเข้าวัดเพื่อการให้ทาน รักษาศีลและการเจริญสติภาวนาจึงเป็นบทบาทที่ตกมาอยู่กับสตรี ซึ่งบทบาทนี้ได้มีส่วนในการสอนสังคมให้เป็นผู้ให้ความสำคัญกับการทำบุญด้วยการให้ทาน รักษาศีล และเจริญภาวนาของสังคมได้ด้วย

(๒) บทบาทด้านความซื่อสัตย์ บทบาทของสตรีที่มีความซื่อสัตย์ต่อสามีนั้น ถือว่าเป็นบทบาทที่มีส่วนสำคัญต่อการส่งเสริมคุณธรรมและจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนามาก เนื่องจากบทบาทดังกล่าวนี้ถือว่าเป็นแบบหรือลักษณะที่ดีของ สตรีอีสาน ในอดีตและแม้ในยุคปัจจุบันนี้ชาวอีสานไม่ได้อยู่ในส่วนใดของภาคอีสานหรือคนที่เป็นผู้ตัวต้วเมียชาวอีสานจะพบว่าผู้หญิงจะให้ความสำคัญต่อสามีมาก เนื่องจากเห็นว่าการที่ผู้ชายมาแต่งงานกับตนเองแล้วก็ต้องมีความซื่อสัตย์ต่อผู้ชายคนนั้น ซึ่งบทบาทของสตรีในวรรณกรรมนั้นมีส่วนสำคัญมากกับการส่งเสริมให้สตรีอีสานเป็นคนรักเดียวใจเดียวเสมอมา

(๓) บทบาทด้านความขยันหมั่นเพียร บทบาทของสตรีอีสานที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานในด้านความเพียรหรือความขยันหมั่นเพียรนั้นถือว่าเป็นเรื่องที่มีผลต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมของสตรีอีสานปัจจุบันในเรื่องความขยันคือการเอาใจใส่ในหน้าที่การงานทั้งในบทบาทของบุตรสาว บทบาทของภรรยา และบทบาทของมารดา กล่าวคือในบทบาทของบุตรสาวนั้นก็จะต้องช่วยเหลือพ่อแม่ทำงานบ้านหรือเวลาที่เห็นพ่อแม่ทำงานหนักก็จะเข้าไปช่วยเหลือไม่ทอดทิ้งธุระ ซึ่งคนอีสานจะสอนกันในเชิงของคำเปรียบเปรยหรือคำสอนว่าบุตรสาวจะต้องมีความกตัญญูต่เวทีคือจะต้องช่วยเหลือการงานทุกอย่างของพ่อแม่ให้มากที่สุด หนักเอาเบาสู้ ส่วนบทบาทของภรณานั้น จะต้องทำหน้าที่ในการเป็นผู้ “บวรระบิตสามี” คือการต้องเป็นคนที่ยืนเอาใจใส่ในการดูแลสามีให้มีความสุขมากที่สุด เพราะถือว่าเป็นหน้าที่ดูแลเรื่องข้าวปลาอาหาร ในบทบาทความขยันของสตรีอีสานโบราณนี้ก็สืบทอดมาจนถึงปัจจุบันที่สตรีอีสานเมื่อแต่งงานแล้วจะเป็นคนสู้งานโดยมาก มีเพียงส่วนน้อยที่ไม่เอาการเอางาน

(๔) บทบาทด้านความเข้าใจในชีวิต สำหรับบทบาทในการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมในด้านนี้นั้นมีอยู่ ๓ ประการ คือ (๑) ความเข้าใจในเรื่องของกฎไตรลักษณ์ (๒) ความเข้าใจในเรื่องโลกธรรม ๘ (๓) ความเข้าใจในเรื่องของการเกิดและความตาย ซึ่งจากการศึกษามาจะพบว่าสตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นเป็นผู้ที่เข้าใจในเรื่องของโลกและชีวิตในเรื่องของความเป็นธรรมดาของชีวิตว่าชีวิตย่อมเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์และเป็นอนัตตา นอกจากนั้นยังมีความเข้าใจในความผันผวนของชีวิตเนื่องจากการเป็นมนุษย์นั้นเป็นธรรมดาที่จะต้องมิได้มีเสียเป็นรักมีร้างเป็นธรรมดา บทบาทของสตรีสอนให้สังคมรู้ว่ายามที่ได้ก็ไม่ควรยินดีเกินไปนัก ส่วนในยามที่เกิดความพลัดพรากก็ไม่ควรเสียใจจนทำให้ประโยชน์อื่นๆต้องสูญเสียไปได้ ซึ่งเรื่องนี้สตรีอีสานสอนในเรื่องโลกธรรม ๘ ประการ นอกจากนั้นสตรีอีสานยังสอนในเรื่องของการต้องเป็นคนที่ยึดการยอมรับกฎเกณฑ์ของชีวิตก็คือ การยอมรับเรื่องการเกิด การตายว่าเป็นธรรมดาของชีวิต การที่จะใช้ชีวิตให้มีความสุขได้จะต้องเข้าใจชีวิตในทั้งสามประการนี้

(๕) บทบาทด้านความกตัญญูเวที การแสดงออกซึ่งความกตัญญูเวทีของสตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นถือว่าเป็นแบบอย่างให้ผู้อ่านหรือผู้ศึกษาได้มีสำนึกในความกตัญญูได้ เนื่องจากว่าความกตัญญูนั้นเป็นเครื่องหมายของคนดี คนที่ได้รับการยอมรับจากสังคมหรือเป็นผู้ที่มีความดีที่สังคมยอมรับ ดังนั้น คนอีสานจึงให้ความสำคัญกับความกตัญญูมาก โดยเฉพาะความกตัญญูกับผู้ที่มิใช่พระคุณซึ่งไม่ได้หมายถึงเฉพาะคนที่เป็บิดามารดาเท่านั้นแต่หมายถึงผู้ที่มิใช่พระคุณกับคนเราทุกๆ ไป และเมื่อกล่าวถึงกลุ่มสตรีก็จะพบว่าสตรีหรือผู้หญิงอีสานนี้มีความกตัญญูเป็นที่ตั้งรวมถึงการให้คุณค่าและการยอมรับกับคนที่มีความกตัญญูและรังเกียจคนที่ไม่มีกตัญญูโดยเฉพาะความกตัญญูต่อพ่อแม่ หรือสามี เพราะสองคนนี้จะมผลกับชีวิตของสตรีอีสานมากในวรรณกรรมอีสานถือว่านิทานแต่ละเรื่องนั้นมุ่งเน้นเรื่องความกตัญญูเป็นหลัก แม้ว่าบางเรื่องจะเป็นเรื่องที่พูดถึงบทบาทของผู้ชายก็ตาม ความกตัญญูถือว่าเป็นคุณธรรมหรือจริยธรรมที่เป็นแก่นของเรื่องโดยทีเดียว

(๖) บทบาทด้านความมีเมตตา บทบาทหน้าที่ของสตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นมีส่วนสำคัญในการส่งเสริมในเรื่องของความเป็นผู้ที่มีเมตตา เนื่องจากว่า สตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นล้วนเป็นผู้ที่มีเมตตา และความมีเมตตาก็เป็นสิ่งที่ยอมรับกันในสังคมยุคนั้นว่าเป็นสิ่งที่ดีเมื่อเป็นสิ่งที่ดีก็จะต้องเป็นสิ่งที่มีการอบรมสั่งสอนกันเป็นทอดๆ จากรุ่นสู่รุ่นโดยใช้กรอบของความเป็นผู้มีเมตตาที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานนั้น อนึ่ง ความเป็นผู้มีเมตตานี้ถือว่าเป็นสิ่งที่ได้รับอิทธิพลมาจากหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาโดยตรง การที่สตรีอีสานแสดงบทบาทเช่นนี้ก็เกิดมาจากแรงจูงใจของกวีผู้แต่งหรือประพันธ์วรรณกรรมนี้ขึ้นเพื่อให้เห็นว่า การมีเมตตาที่ดี การรู้จักการให้อภัยที่ดี เป็นสิ่งที่ควรมีและควรได้รับการส่งเสริมให้มากขึ้นในสังคม

(๗) บทบาทด้านความเชื่อเรื่องกรรม ประเด็นเรื่องกรรมถือว่าเป็นเรื่องที่สตรีอีสานมีความเชื่อมาก เนื่องจากว่าเป็นเรื่องที่ผู้แต่งวรรณกรรมมุ่งที่จะให้วรรณกรรมอีสานเป็นนิทานสอนธรรมหรือสอนหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา โดยพยายามที่จะให้เห็นว่าบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นเป็นผู้ที่ (๑) มีความเชื่อเรื่องกรรมว่ากรรมมีจริง โดยเฉพาะกรรมในทางพระพุทธศาสนา (๒) เชื่อเรื่องผลของกรรมว่าทำดีได้ดีทำชั่วได้ชั่ว (๓) เชื่อเรื่องกรรมกับการเกิดใหม่ คือเชื่อว่ากรรมที่ทำนั้นไม่ว่าดีหรือชั่วก็ตามสามารถที่จะให้ผลทั้งในชาตินี้และชาติหน้า โดยเฉพาะในชาตินี้สตรีอีสานเชื่อ

อย่างมั่นใจว่ากรรมที่ทำนั้นเมื่อตายจากโลกนี้ไปแล้วย่อมนำไปสู่การเกิดใหม่และเชื่อว่าไม่มีกรรมใดไม่มีผลดังนั้น สตรีอีสานโดยมากจึงมีความเชื่อเรื่องกรรม ประเด็นต่อมาเมื่อสตรีอีสานนั้นมีความเชื่อเรื่องกรรมแล้วย่อมก่อให้เกิดผลคือ (๑) มีแรงหรือกำลังใจในการทำกรรมดี เพราะเมื่อเชื่อว่ากรรมดีนั้นให้ผลอย่างแน่นอนแล้วย่อมไม่ลดละในการทำกรรมดี (๒) มีความเกรงที่จะทำความชั่ว คือเมื่อรู้ว่าหากทำกรรมที่ไม่ดีแล้วจะได้ไปเกิดหรือได้รับผลที่ไม่ดีก็จะไม่ทำความชั่ว การเกรงกลัวความชั่วนี้ถือว่าเป็นเรื่องที่ดีสำหรับคนเรา หากไม่มีความเกรงกลัวที่จะทำความชั่วแล้วคนเราก็คงจะทำชั่วได้ทุกอย่าง ดังนั้นการที่สตรีอีสานเป็นคนที่มีความเกรงกลัวต่อการทำความชั่วจึงเป็นสิ่งที่ดี(๓) มีความมั่นใจในการสอนเรื่องกรรม สตรีอีสานนั้นนอกจากจะมีความเชื่อเรื่องกรรม เชื่อผลของกรรม และเชื่อเรื่องกรรมกับการเกิดใหม่แล้ว สตรีอีสานยังเป็นคนที่สามารถที่จะสอนเรื่องกรรมได้ เนื่องจากหลังจากที่ได้เข้าวัดฟังธรรมแล้วยังสามารถนำเอาความรู้ที่ได้นั้นมาสอนคนอื่นได้ เช่น กรณีนางอ้วน กรณีนางจันทร์ ในเรื่องนกกระจอก กรณีนางมะโนรา กรณีนางแดงอ่อน หรือกรณีนางปทุมเกสรในเรื่องจำปาสีตัน เป็นต้น ที่เป็นสตรีที่มีความอาจหาญในการสอนธรรม โดยเฉพาะการสอนในเรื่องของบาปบุญคุณโทษ กรรมดีกรรมชั่ว ซึ่งถือว่าเป็นบทบาทที่ก่อให้เกิดความเข้าใจกันว่าสตรีอีสานนั้นเป็นผู้ที่มีความรู้และมีความเข้าใจในเรื่องกรรมได้เป็นอย่างดี อันเป็นเครื่องแสดงว่าสตรีอีสานนั้น (๑) เป็นคนที่ใฝ่ในการฟังธรรม (๒) เป็นคนที่ประยุกต์ธรรมกับการดำรงชีวิต และเป็นคนที่สามารถนำเอาหลักธรรมในพระพุทธศาสนานั้นมาสอนผู้อื่นได้

วรรณกรรมอีสานนั้นแม้ว่าจะมุ่งสอนเรื่องกรรมแต่สิ่งที่เน้นมากในเรื่องกรรมกลับเป็นเรื่องของการดูแลสามี เช่น เรื่องกำกาคำ เรื่องสุพัฒน์นาคชาต เรื่องนางผมหมอม เรื่องท้าวคำสอน หรือเรื่องสุพรมโมกขา เรื่องจำปาสีตัน เรื่องขุนทิง เป็นต้น เป็นเรื่องที่เน้นมากเรื่องของการดูแลผู้ที่เป็นสามี จึงอาจสันนิษฐานได้ว่าบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานที่เน้นเรื่องกรรมนี้เป็นการเน้นย้ำให้สตรีมองเห็นบทบาทของตัวเองที่เกี่ยวข้องกับสามีหรือการดูแลสามีเป็นสำคัญ ทั้งนี้ก็เพราะวรรณกรรมอีสานโดยมากจะเป็นเรื่องครอบครัวเป็นสำคัญไม่ว่าจะเป็นเรื่องของครอบครัวคนชั้นสูงกับคนชั้นล่าง ดังนั้น แก่นของเรื่องจึงเน้นเรื่องวิถีชีวิตครอบครัวเป็นสำคัญ และเรื่องกรรมหรือความเชื่อเรื่องกรรมในวรรณกรรมอีสานนั้นจึงเป็นเรื่องที่เน้นให้สตรีรู้บทบาทของตนเองในฐานะที่จะต้องดูแลสามีเป็นสำคัญ

๕.สรุปผลการวิจัย

จากการกล่าวมาทั้งหมดจะพบว่าพระพุทธศาสนานั้นถือว่าเป็นศาสนาที่มีแนวคิดเกี่ยวกับการให้ความสำคัญกับมนุษย์ในทุกๆด้านและทุกเพศทุกวัยโดยเฉพาะเพศหญิงและเพศชายนั้นต่างมีความสำคัญเท่าเทียมกันภายใต้หลักคำสอนเรื่องของกฎแห่งกรรมซึ่งเป็นหลักคำสอนที่แสดงให้เห็นว่าคนเราจะมีเพศแตกต่างกันหรือมีฐานะทางสังคมที่แตกต่างกันก็เป็นเพราะอำนาจของกรรมหรือการกระทำดีหรือชั่ว การเป็นผู้หญิงไม่ได้มีความด้อยในฐานะของความเป็นมนุษย์เนื่องจากผู้หญิงนั้นก็สามารถที่จะบรรพชาและเข้าถึงแก่นแท้ของพระพุทธศาสนาได้เท่าเทียมกับบุรุษ ซึ่งหลักการนี้ถือว่าเป็นหลักการที่เป็นสากลของโลกและจักรวาล ไม่ว่าพระพุทธศาสนาจะเผยแผ่ไป ณ ที่ใดหลักคำสอนนี้ก็แทรกอยู่ในระบบคิดของผู้คนในพื้นที่นั้นๆเสมอ และเมื่อพระพุทธศาสนาแผ่มาถึงดินแดนภาคอีสานคนอีสานก็ได้รับเอาวัฒนธรรมทางคำสอนของพระพุทธศาสนาไปปรับประยุกต์ใช้โดยเฉพาะในเรื่อง

ของบทบาทของสตรีที่เดิมที่มีสถานะด้อยกว่าชายว่า แม้ว่าโดยสรีระสตรีจะด้อยกว่าชายแต่ในเรื่องของสติปัญญานั้นสตรีก็สามารถที่จะมีเทียบเท่ากับบุรุษได้ในทุกๆบทบาท ไม่ว่าจะเป็นบทบาทของความเป็นบุตรี เป็นมารดา เป็นภรรยา เป็นหญิงสะใภ้ เป็นต้น ซึ่งในวรรณกรรมอีสานแทบทุกเรื่องได้กล่าวถึงบทบาทที่พึงประสงค์ของสตรีว่าจะต้องเป็นผู้ที่มีศีลธรรมมีจริยธรรมอันงาม คือ มีความกตัญญู มีความขยันหมั่นเพียร และมีความซื่อสัตย์ เป็นเบื้องต้น ซึ่งคุณธรรมจริยธรรมเหล่านี้เป็นคุณธรรมและจริยธรรมของพระพุทธศาสนา ซึ่งก็เป็นผลทำให้สตรีที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานนั้นเป็นผู้ที่มีความงดงามทั้งทางด้านร่างกายและจิตใจเป็นผู้ที่มีความอ่อนน้อมถ่อมตนซึ่งเป็นกิริยามารยาทที่สอดคล้องกับคำสอนของพระพุทธศาสนานั้นเอง

๖.บรรณานุกรม

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

กรุงเทพมหานคร :มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐

เตชวโรภิกขุ อินตา กวีวงศ์. รวมนิทานพื้นบ้านอีสาน ชุดที่ ๖ นิทานพญากวางคำ นิทานท้าวอี

นิทานนางแดงอ่อน. ขอนแก่น : คลังนาธรรม, ๒๕๔๖.

ปรีชา พิณทอง. ขุนนางอ้าว. อุบลราชธานี : โรงพิมพ์สิริธรรม, ๒๕๒๔.

_____. นางผมหอม. อุบลราชธานี : ศิริธรรมออฟเซต, ๒๕๓๔.

ผศ.ดร. อภิญวัฒน์ โพธิ์सान. แนวคิดสตรีนิยม. มหาสารคาม : อภิชาติการพิมพ์, ๒๕๖๐.

_____. พระพุทธศาสนากับแนวคิดสตรี. มหาสารคาม : อภิชาติการพิมพ์, ๒๕๖๐.

พรชัย ศรีสารคาม. ท้าวคำสอน. มหาสารคาม : วิทยาลัยครูมหาสารคาม, ๒๕๒๗.

พระอริยมุนี อารีย์ เขมจารี. สีนม มะโนรา. ขอนแก่น : คลังนาธรรม, ๒๕๑๓.

_____. จำปาสีต้น. พระนคร : สำนักพิมพ์สาส์นสวรรค์, ๒๕๑๕.

_____. นกกระจอก ท้าววรกิต นางจันทะจร. ขอนแก่น : ศูนย์อนุรักษ์วรรณคดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, ๒๕๑๓.

_____. สุปุณณาคชาดก. มหาสารคาม : ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดมหาสารคาม, ๑๕๑๓.

_____. สุปุณณโมกขา. มหาสารคาม : ศูนย์อนุรักษ์วรรณคดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือ วัดมหาชัย จังหวัดมหาสารคาม, ๒๕๑๒.

พิบูล มลิวัลย์. ขุนทิง. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ประยูรวงศ์, ๒๕๑๑.

ภาคผนวก ข

กิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการนำผลการวิจัยไปใช้ประโยชน์

กิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการนำผลการวิจัยไปใช้ประโยชน์

๑. กิจกรรมด้านการเรียนการสอนในสถาบันการศึกษา

๑. จัดทำรายละเอียดของการทำงานไปใช้บูรณาการกับการเรียนการสอนใน มคอ. ๓ ให้สอดคล้องกับข้อกำหนดในหมวดที่ ๔ การพัฒนาการเรียนรู้ของนิสิตให้สอดคล้องกับทักษะต่างๆ

๒. นำความรู้ที่ได้จากการวิจัยมาจัดทำหรือนำเนื้อหามาสอดแทรกในเอกสารประกอบการสอน โดยเฉพาะในรายวิชา ๑๐๑ ๔๓๓ พระพุทธศาสนากับสตรี ๓ (๓-๐-๖) ซึ่งมีความเกี่ยวข้อง โดยรายวิชานี้เป็นศึกษาวิเคราะห์แนวคิดและปัญหาเกี่ยวกับสตรีในพระพุทธศาสนา ด้านสถานภาพบทบาทหน้าที่ ศักยภาพในการบรรลुरुธรรม การอุปถัมภ์และเผยแผ่พระพุทธศาสนาโดยตรง

๒. กิจกรรมพุทธบูรณาการในการสืบสานศิลปวัฒนธรรมชุมชนเมืองแบบมีส่วนร่วม

สร้างระบบและกลไกให้พระภิกษุสงฆ์เข้าถึงและเข้าใจในบทบาทและสถานภาพของสตรีพุทธและสตรีอีสานผ่านวรรณกรรมอีสานให้มากยิ่งขึ้นในปัจจุบัน โดยอาศัยสถานการณ์ทางสังคมในประเด็นของเรื่องสิทธิสตรีในทางพระพุทธศาสนาหรือสิทธิสตรีในมิติทางสังคมต่างๆให้เกิดความกระจ่างและเข้าใจมากยิ่งขึ้นโดยเฉพาะบทบาทและสิทธิสตรีในพระไตรปิฎกและที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสาน

๓. กิจกรรมเชิงวิชาการ

๑. การนำเอาผลงานวิจัยไปสร้างองค์ความรู้เกี่ยวกับประเด็นข้อถกเถียงและการตีความเรื่องพระพุทธศาสนากับบทบาทของสตรีรวมถึงบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานและการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมตามแนวทางพระพุทธศาสนาของสตรีอีสาน ในรูปแบบของแผ่นพับ หนังสือทางวิชาการให้กับองค์กรต่างๆ เช่น วัฒนธรรมจังหวัด สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติจังหวัดต่างๆ เป็นต้น

๒. นำผลที่เกิดจากการวิจัยอย่างเป็นรูปธรรมมาจัดทำรูปแบบการพัฒนาสตรีชาวพุทธอีสานให้สอดคล้องกับหลักคุณธรรมจริยธรรมทางพระพุทธศาสนา ในยุคไทยแลนด์ ๔.๐

๓. การนำผลงานวิจัยไปจัดสัมมนาเชิงวิชาการระหว่างหน่วยงานการศึกษาและหรือหน่วยงานที่เกี่ยวข้องเพื่อสร้างองค์ความรู้ให้เกิดกับสังคมในวงกว้าง และเพื่อเป็นหาประเด็นที่จะเป็นคำตอบที่เหมาะสมในเรื่องของการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมตามแนวทางพระพุทธศาสนาของสตรีอีสาน เพื่อก่อให้เกิดการเรียนรู้ที่หลากหลายแก่ชุมชนเมืองหรือชุมชนชนบท

ตารางเปรียบเทียบเทียบวัตถุประสงค์กิจกรรมที่วางแผนไว้ กิจกรรมที่ได้ดำเนินการมาและผลที่ได้รับของโครงการ

กิจกรรม	ผลที่ได้รับ	บรรลุวัตถุประสงค์	โดยทำให้
๑.ศึกษาข้อมูลปฐมภูมิ, ทุติยภูมิจากแหล่งข้อมูล	ทราบถึงที่มาของแนวคิด เรื่องบทบาทสตรีในทัศนะของพระพุทธศาสนาและสตรีในวรรณกรรมอีสาน / กิจกรรมการเรียนรู้	ข้อที่ ๑-๒	ทำการวิเคราะห์ความเชื่อในเรื่องของสตรีในคัมภีร์พระพุทธศาสนาและในวรรณกรรมอีสาน ทำให้เกิดความเข้าใจในเรื่องสตรี
๒.การสำรวจข้อมูลเกี่ยวกับบทบาทสตรีในคัมภีร์พระพุทธศาสนาและสตรีในวรรณกรรมอีสาน	ทราบข้อมูลเกี่ยวกับบทบาทสตรีในคัมภีร์พระพุทธศาสนาและสตรีในวรรณกรรมอีสาน	ข้อที่ ๒-๓	ทำให้สามารถวิเคราะห์รากเหง้าของความคิดของศาสนาในอินเดียที่มีต่อบทบาทของสตรีในสมัยก่อนพุทธกาลและสมัยพุทธกาล และพัฒนาการแนวคิดเรื่องบทบาทสตรีในวรรณกรรมอีสานที่ได้รับอิทธิพลจากพระพุทธศาสนา
การจัดสัมมนาประชุมกลุ่มย่อยจากผู้ทรงคุณวุฒิ	ทราบถึงผลการวิเคราะห์แนวทางการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมของสตรีตามแนวคำสอนของพระพุทธศาสนาทั้งในเชิงคัมภีร์และเชิงประยุกต์ เพื่อให้สอดคล้องกับสถานการณ์ของสตรีในภาคอีสานในปัจจุบัน	บทที่ ๑-๒-๓-๔	ได้จัดกิจกรรมรูปแบบและแนวทางในการพัฒนาองค์ความรู้และรูปแบบการประยุกต์แนวความคิดการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมของสตรีตามแนวคำสอนของพระพุทธศาสนา
๔.รายงานฉบับสมบูรณ์	ตรงตามวัตถุประสงค์ของโครงการวิจัย ๓ ข้อ (๑) เพื่อศึกษาบทบาทของสตรีที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา (๒) เพื่อศึกษาบทบาทของสตรีที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสาน (๓) เพื่อศึกษาวิเคราะห์บทบาทของสตรีที่มีต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรม		ได้รายงานวิจัยที่มีคุณค่าสามารถตอบวัตถุประสงค์ของโครงการวิจัยและส่งเสริมการเรียนรู้ พัฒนาความคิด จิตใจและปัญญา โดยผ่านกิจกรรมบูรณาการแบบมีส่วนร่วมกับการเรียนการสอน/แบบมีส่วนร่วม กับผสมกับจารีตประเพณีที่เหมาะสม

สรุปโครงการวิจัย
สถานวิจัยพุทธศาสนมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

สัญญาเลขที่ MCU RS MCU RS 610758080

ชื่อโครงการวิจัย การศึกษาวิเคราะห์บทบาทของสตรีที่มีต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสาน

หัวหน้าโครงการวิจัย พระราชรัตนาลงกรณ์ ดร. อาจารย์ประจำ สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตหนองคาย โทรศัพท์ ๐๙๑๐๕๖๙๗๕๑

E-mail : pisitti_099@hotmail.com

ความเป็นมาและความสำคัญ

วรรณกรรมพื้นบ้านอีสานเกือบทุกเรื่องไม่ว่าจะเป็น ผาแดง นางไอ่ สังข์สินไซ ชูนางอ้วะ ขุนทิงค์ กาละเกด หรือแม้แต่กำกาดำ เป็นต้น ก็จะมีเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาแทรกอยู่แทบทั้งสิ้น นอกจากนั้นวรรณกรรมอีสานยังได้มีเรื่องเล่าที่เกี่ยวข้องกับบทบาทของผู้คนที่อยู่ในพื้นที่ของชุมชนอีสานไว้อย่างหลากหลาย เช่น บทบาทของนักบวช บทบาทของผู้ปกครองบทบาทของผู้ชาย ผู้หญิง หรือบุรุษและสตรีที่ทำหน้าที่หรือแสดงบทบาทของตนเองในเรื่องต่างๆ อันเป็นการแสดงออกซึ่งอัตลักษณ์ของความเป็นคนชาวอีสานหรือลาวไว้ด้วย และเมื่อพิจารณาถึงอัตลักษณ์หรือบทบาทของผู้คนที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานแล้วเราจะพบว่า สตรี ถือว่าเป็นผู้ที่มีบทบาทมากที่สุดในวรรณกรรมอีสาน เนื่องจากสตรีเป็นผู้ที่มีบทบาททั้งในส่วนของการเป็นแม่ คนรัก น้องสาว หรือบทบาทในความเป็นคนร้าย หรือเป็นนางอิจฉาในเรื่อง หรือเป็นผู้ทำหน้าที่ในการเป็นผู้นำครอบครัวในคราวที่ผู้ชายไม่สามารถทำหน้าที่นั้นๆได้ ซึ่ง จารุวรรณ ธรรมวัตร ได้กล่าวถึงบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานเอาไว้ว่า บทบาทของสตรีที่ปรากฏในวรรณกรรมคำสอนประเภทนิทานหรือคำสอนอื่นๆนั้นได้แสดงให้เห็นว่าสตรีมีศักดิ์และสิทธิเท่าเทียมผู้ชายเช่น การที่สตรีสามารถที่จะเป็นผู้ปกครองเมืองได้เป็นต้น นอกจากนั้น ธวัช บุณโณทก ได้อธิบายไว้ว่า ชาวอีสานไม่พึงใจในสตรีที่มีความงามมากนัก แต่จะพึงใจในสตรีที่นำโชคลาภมาสู่ครอบครัวเป็นอันดับแรก และรองลงมาก็คือสตรีที่ใจบุญ ซื่อสัตย์ต่อสามีและสตรีที่เป็นแม่บ้านแม่เรือนตามลำดับ จะเห็นได้ว่าวรรณกรรมอีสานนั้นไม่ได้เน้นความงามของสตรีไว้มากเหมือนวรรณกรรมของชาวภาคกลาง เมื่อกล่าวถึงสตรีก็จะเน้นในเรื่อง ความมีจริยธรรม และความขยันหมั่นเพียร พฤติกรรมและการปฏิบัติตนเองต่อสามี การเลี้ยงดูบุตรธิดา และการดูแลบ้านเรือน โดยเฉพาะหากเป็นวรรณกรรมประเภทนิทานคำสอนจะเน้นหนักว่าสตรีจะต้องมีบทบาทในการทำบุญทำทานและมีศีลธรรมอันดีตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา ซึ่งถือว่าวรรณกรรมอีสานนั้นมีพระพุทธศาสนาเป็นพื้นฐานของความเชื่อหลักอยู่แล้ว และเมื่อพิจารณาถึงบทบาทของสตรีที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานจึงถือว่าเป็นการศึกษาถึงบทบาทของสตรีในคติความเชื่อที่มาจากพระพุทธศาสนาเป็นหลัก ซึ่งผู้วิจัยเห็นว่าประเด็นเรื่องบทบาทของสตรีชาวพุทธที่มีต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานถือว่าเป็นเรื่องที่มีความสำคัญเพราะนอกจากจะเป็นการศึกษาถึงเรื่องบทบาทสตรีโดยทั่วไปแล้ว ก็ยังเป็นการศึกษาถึงอิทธิพลของพระพุทธศาสนาที่มีต่อการแต่งวรรณกรรม และรวมถึงบทบาทของ

สตรีที่มีต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานด้วย
วัตถุประสงค์ในโครงการ ๑. เพื่อศึกษาบทบาทของสตรีที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ๒. เพื่อศึกษาบทบาทของสตรีที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสาน ๓. เพื่อศึกษาวิเคราะห์บทบาทของสตรีที่มีต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสาน
ผลการวิจัย สรุปผลการวิจัย งานวิจัยเรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์บทบาทของสตรีที่มีต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสาน” เป็นการศึกษาในเชิงการสำรวจข้อเท็จจริงของบทบาทสตรีในวรรณกรรมอีสาน โดยวรรณกรรมอีสานที่นำมาศึกษานั้นเป็นวรรณกรรมอีสาน ที่เกิดจากภูมิปัญญาของผู้คนที่อาศัยอยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย หรือหมายถึงวรรณกรรมกลุ่มวัฒนธรรมไทย-ลาว ซึ่งได้แพร่กระจายไปยังกลุ่มวัฒนธรรมลาว เขมร - ส่วย (กูย) และกลุ่มวัฒนธรรมโคราช ด้วยรวมถึงวัฒนธรรมลาวที่อพยพไปอยู่ตามภูมิภาคต่างๆของประเทศไทย ซึ่งวรรณกรรมอีสานเกิดจากภูมิปัญญาของปราชญ์พื้นบ้านที่สร้างสรรค์ขึ้น เพื่อสนองความต้องการของสังคมทั้งด้านความบันเทิงใจคิดสอนใจ ความเชื่อ ประเพณี วัฒนธรรม และสาระความรู้ จะพบว่าวรรณกรรมอีสานในสมัยต้นๆ ก่อนได้รับคำสอนในพุทธศาสนา มักมีลักษณะเฉพาะซึ่งสะท้อนวิถีชีวิตของชาวบ้านในรูปมุขปาฐะที่บอกเล่าสืบต่อกันมาเกี่ยวกับความเชื่อเรื่องผีสงเทวดา โชคชะตาและฤกษ์ยาม แต่ในสมัยที่ภาคอีสานเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรล้านช้าง ซึ่งนับถือพระพุทธศาสนา จึงมีวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับหลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนาสาขากับความเชื่อเดิม โดยการจารึกวรรณกรรมลงในใบลานเป็นหนังสือผูก วรรณกรรมอีสานในช่วงนี้จึงมีคุณค่าทั้งทางคติโลกและคติธรรม ซึ่งวรรณกรรมอีสานนั้นดูเหมือนว่าจะเป็นวรรณกรรมที่เน้นย้ำในเรื่องของบทบาทของผู้ชายมากกว่าผู้หญิงแต่เมื่อศึกษาโดยถึถ้วนแล้วจะพบว่าวรรณกรรมอีสานหลายเรื่องเป็นวรรณกรรมที่เน้นถึงบทบาทของสตรีหรือผู้หญิงมากกว่าผู้ชายด้วยซ้ำไป ดังนั้น ผู้วิจัยจึงได้เลือกการวิจัยในประเด็นนี้ ผลการวิจัยพบว่า วัตถุประสงค์ข้อที่ (๑) พบว่า เมื่อพิจารณาถึงบทบาทของสตรีในพระพุทธศาสนาจะพบว่าสตรีในสมัยพุทธกาลนั้นเป็นสตรีที่ได้รับการยอมรับมากกว่าสมัยก่อนพุทธกาลเนื่องจากว่าสตรีในยุคก่อนพุทธกาลนั้นสตรีในวรรณะสูงเท่านั้นที่ได้รับสิทธิและมีบทบาททางด้านสังคมมาก เนื่องจากคนในวรรณะสูงนั้นเป็นผู้ที่ได้รับการยอมรับมากกว่าคนในวรรณะต่ำกว่าเมื่อพิจารณาจากบทบาทของสตรีในยุคก่อนสมัยพุทธกาลจะพบว่า (๑) สตรีในฐานะบุตรสาว ในยุคก่อนสมัยพุทธกาลสตรีในบทบาทของการเป็นบุตรสาวนั้นจะต้องมีหน้าที่ในการช่วยเหลือบิดามารดาทำงานบ้าน หรือช่วยกิจการดามารดาต้องการ เช่นการทำอาหารการรดนมแพะ เป็นต้น (๒) สตรีในฐานะภริยา สตรีในสมัยก่อนพุทธกาลนั้นตามหลักศาสนาถือว่าเป็นผู้ที่เกิดมาเพื่อเติมเต็มให้กับชีวิตของผู้ชายที่เป็นพราหมณ์เพราะโลกนั้นมีสิ่งที่คู่กัน เมื่อสตรีแต่งงานแล้วถือว่าต้องจงรักภักดีกับชายที่แต่งงานด้วยคนเดียวเท่านั้น และ

เมื่อสามีตายก็ต้องตายตามไปด้วยเพราะถือว่าวิญญาณทั้งสองนั้นเกิดมาคู่กันเมื่อสามีตายผู้เป็นภรรยาต้องตายตามไปด้วยตามหลักความเชื่อทางศาสนา หากผู้เป็นภรรยาไม่ตายตามสามีถือว่าเธอจะกลายเป็นคนที่สังกรรม์เกียจ อนึ่ง การแต่งงานนั้น ตามคติขิงชาวอินเดียถือว่าฝ่ายครอบครัวผู้หญิงต้องเป็นฝ่ายแต่งงานให้กับลูกสาวตัวเองคือฝ่ายหญิงต้องเป็นฝ่ายไปขอผู้ชายและจัดการแต่งงานเอง เนื่องจากสังคมอินเดียเห็นว่าการที่ผู้หญิงจะไปอยู่บ้านคนอื่นนั้นจะต้องลำบากดังนั้นจึงต้องมอบสมบัติให้เพื่อให้นางมีความสุขในการไปอยู่กับครอบครัวฝ่ายชาย (๓) สตรีในฐานะหญิงหม้าย เมื่อสตรีที่ตกเป็นหญิงหม้ายนั้นถือว่าเป็นผู้ที่มีความอาภัพมากการแต่งงานที่ผิดพลาดหรือการที่สามีทิ้งหรือตายจากไป (๔) สตรีในฐานะมารดา ในเมื่อสตรีแต่งงานไปแล้วจะต้องมีหน้าที่สำคัญต่อการเป็นมารดา ก็คือการดูแลครอบครัวดูแลสามีและลูกๆ ด้วยการสั่งสอนให้เป็นคนดี เป็นบทบาทที่เกิดตามหน้าที่ที่มีในฐานะที่เป็นแม่ (๕) บทบาทของสตรีในฐานะทางศาสนา ในทางศาสนาสตรีในวรรณคดีไม่มีสิทธิในทางศาสนา จะมีเฉพาะสตรีในวรรณคดีสูงเท่านั้นจึงจะมีสิทธิในการเรียนหรือศึกษาพระเวทหรือเป็นนักบวชในทางศาสนาเพราะบทบาทที่ได้รับนี้เป็นไปตามคติความเชื่อของศาสนาพระเวทในยุคนั้น

ส่วนบทบาทของสตรีในสมัยพุทธกาลนั้นเมื่อพระพุทธองค์ตรัสรู้และสร้างองค์กรรมทางพระพุทธศาสนาแล้วและทรงสั่งสอนหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาที่ปฏิรูปคำสอนของศาสนาพราหมณ์แล้วพบว่า สตรีในยุคนั้นได้รับการยกฐานะขึ้นมามากกว่ายุคก่อนสมัยพุทธกาลมากกล่าวคือโดยภาพรวมสตรีถูกมองว่าเป็น “มนุษย์” ที่สามารถพัฒนาได้ และมนุษย์มีความเท่าเทียมกันในเรื่องของกรรมซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า จะเป็นคนวรรณะไหนก็ตาม เมื่อเข้ามาบวชแล้วท่านเรียกว่า เป็นสมณศากยบุตรเสมอกันทั้งหมดทุกชั้นวรรณะ และมีความเสมอภาค ทำให้ทุกคนได้มีโอกาสศึกษาเล่าเรียนเรื่องนี้ เป็นการเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่สำคัญ เพราะพระพุทธศาสนาถือว่ามนุษย์เป็นบุคคลที่มีศักยภาพ สามารถฝึกฝนและพัฒนาได้เหมือนกันหมด และการศึกษาถือว่าเป็นเรื่องที่จะต้องนำมาพัฒนามนุษย์ การเข้ามาบวชก็คือ การก้าวเข้ามาเพื่อการพัฒนาตนเอง ดังนั้น จึงจะพบว่าสังคมพุทธเป็นสังคมที่ไม่มีระบบกีดกันในทางวรรณะ หรือเป็นสังคมที่ไม่มีระบบวรรณะทุกคนมีความเสมอภาคมีสิทธิในการทำหรือเลือกที่จะไม่ทำได้ แต่ความแตกต่างในสังคมพุทธเป็นสิ่งที่เกิดมาจากการกระทำ หรือกรรม โดยเห็นว่ากรรมหรือการกระทำที่ทำให้มนุษย์เกิดมาแตกต่างกันได้ ดังนั้น สตรีในยุคนั้นจึงได้รับการยกฐานะให้เท่าเทียมกันทั้งในเชิงวรรณะและเชิงเพศสภาพ ส่วนในรายละเอียดจะพบว่า สตรีในยุคนั้นมีบทบาทดังนี้ คือ (๑) บทบาทของสตรีในฐานะบุตรสาว สตรีในยุคนั้นมีความอิสระมากขึ้นในฐานะที่เป็นลูกสาวก็คือคนยุคนั้นเห็นว่าไม่ว่าจะเป็นลูกชายหรือลูกสาวก็มีความเท่าเทียมกันในเรื่องของการให้ความรักและเรื่องของสติปัญญา ไม่ควรมีการกีดกันในเรื่องของความแตกต่างในเรื่องเพศ (๒) บทบาทของสตรีในฐานะภรรยา ในฐานะของภรยานั้นพระพุทธศาสนาเห็นว่าสตรียุคนี้ไม่ได้เป็นวิญญาณคู่กับสามีเหมือนที่พราหมณ์สอนมาดังนั้นสตรีจึงไม่ต้องฆ่าตัวตายตามสามีในคราวที่สามีตายจากไป เพราะการมีชีวิตอยู่นั้นย่อมให้คุณค่ามากกว่าการตายเพราะบุตรและธิดายังต้องการได้รับการดูแลจากตนเองอยู่ ดังนั้นยุคนี้จึงไม่มีการทำแบบนั้น (๓) สตรีในฐานะหญิงหม้าย ในฐานะของหญิงหม้ายแม้พระพุทธศาสนาจะจัดหญิงหม้ายว่าเป็นอันตรายต่อพรหมจรรย์แต่ในฐานะของความเป็นมนุษย์หญิงหม้ายยุคนี้ก็ไม่ได้ได้รับการดูถูกเหยียดหยามแต่อย่างใด (๔) สตรีในฐานะสะใภ้ ในยุคนี้คนที่เป็่นสะใภ้ นั้นไม่ได้กลัวพ่อแม่สามีเพียงอย่างเดียวแต่สามารถที่จะสั่งสอนหรือแนะนำพ่อแม่สามีในการทำคามดี

หรือบุญได้ซึ่งผิดกับยุคสมัยของพราหมณ์แสดงให้เห็นว่าบทบาทของการเป็นหญิงสะใภ้ในสังคมยุคสมัยของพราหมณ์มาก (๕) บทบาทของสตรีในฐานะมารดา ในฐานะของมารดานั้นทั้งสองยุคสมัยไม่แตกต่างกันเพราะฐานะมารดานั้นต้องมีหน้าที่หลักในการดูแลสั่งสอนบุตรเท่ากัน (๖) บทบาทของสตรีในฐานะทางศาสนา ในบทบาทของการเข้าร่วมทางศาสนานั้นจะพบว่าสมัยนี้สตรีได้รับการยกฐานะเท่าเทียมกันสตรีทุกระดับสามารถเข้ามาบวชเป็นภิกษุณีและศึกษาความรู้ในทางพระพุทธศาสนาและบรรลุนิพพานได้เหมือนกันหมด ดังนั้น สิทธิและบทบาทของสตรีในด้านศาสนาจึงถือว่าดีกว่าสมัยก่อนพุทธกาลมาก

วัตถุประสงค์ข้อที่ (๒) สำหรับผลการศึกษารoles บทบาทสตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นผู้วิจัยได้วางกรอบการศึกษาไว้จากการศึกษาวรรณกรรมอีสานทั้ง ๑๒ เรื่องได้แก่เรื่อง (๑) สีทน มโนราห์ (๒) ชูลูนางอั้ว (๓) นางนกรจอก (๔) นางแตงอ่อน (๕) สุปุณณาคชาดก (๖) ท้าวกำกาดำ (๗) ขุนทิง (๘) อินทนิลสอนลูก (๙) ท้าวคำสอน (๑๐) จำปาสีตัน (๑๑) สุพรมโมกขา (๑๒) นางผมหมอม โดยการวางกรอบการศึกษาไปในแนวทางเดียวกันกับแนวทางการศึกษารoles บทบาทสตรีในคัมภีร์พระพุทธศาสนา คือ (๑) การพิจารณาภาพรวมของบทบาทหน้าที่ของสตรีอีสานซึ่งจากการศึกษาพบว่าสตรีอีสานนั้นมีบริบทอยู่ที่วัฒนธรรมของลาวอีสานซึ่งคนอีสานนั้นมีความเชื่อและให้ความสำคัญสตรีมาตั้งแต่ต้นจะเห็นได้จากการที่สตรีอีสานนั้นได้รับการยกย่องให้เป็นหม่อมหรือเป็นผู้นำทางจิตวิญญาณซึ่งบทบาทนี้ถือว่าสตรีนั้นได้รับการยกย่องมากพอสมควร ดังนั้น การปฏิบัติต่อสตรีจึงถือว่าเป่าเป็นสิ่งที่สังคมจะต้องให้ความระมัดระวัง และคนอีสานมีคำสอนที่เกี่ยวกับการสอนสตรีมาตั้งแต่ดั้งเดิมอยู่แล้ว เมื่อเวลาที่พระพุทธศาสนาเผยแผ่เข้ามาทำให้สตรีอีสานนั้นได้รับการยกย่องและให้เป็นไปตามแนวทางของพระพุทธศาสนาซึ่งคติของวัฒนธรรมอีสานดั้งเดิมกับพระพุทธศาสนานั้นถือว่าเป็นคำสอนที่ไม่ขัดแย้งกันดังนั้นคนอีสานจึงมีความเห็นไปในทางเดียวกับคำสอนของพระพุทธศาสนานั้นเอง (๒) การศึกษาตามแนวที่เป็นรายละเอียดของการศึกษารoles บทบาทสตรีในรายละเอียด ๖ ประการ คือ (๑) บทบาทของสตรีในฐานะบุตรสาว ในบทบาทของบุตรสาวนั้นสตรีอีสานในวรรณกรรมอีสานถูกสอนให้รู้จักหน้าที่ในการเป็นบุตรสาวคือการมีความกตัญญูกตเวทิตะต่อพ่อแม่หรือผู้ปกครองเป็นอย่างดีไม่เถียงหรือทำร้ายผู้เป็นบุพการีของตน ส่วนในหน้าที่การงานต้องเป็นคนที่ไม่เอารัดเอาเปรียบในการดูแลและช่วยงานของบิดามารดา รวมถึงการเป็นผู้ที่เรียนรู้ในเรื่องของศีลธรรมจรรยาที่ดีของสังคมด้วย (๒) บทบาทของสตรีในฐานะภรรยา ในฐานะภรรยาเมื่อแต่งงานมาแล้วสตรีอีสานจะต้องเป็นผู้ที่มีความรักในตัวสามีแม้ว่าสามีจะเป็นคนที่มีรูปร่างไม่งดงามก็ตาม เช่น ในเรื่องกำกาดำ เรื่องสุปุณณาคชาดก เป็นต้น แม้ว่าจะเป็นอย่างไรเมื่อได้แต่งงานกับคนเช่นใดก็ต้องรักและดูแลสามีในฐานะที่เป็นผู้ดูแลครอบครัวพอถึงวันพระก็จัดดอกไม้เข้าไปขอศีลขอพรจากผู้ที่เป็นสามี ไม่นอกใจสามีเพราะคนอีสานสอนว่าการด่าสามีหรือการนอกใจสามีนั้นจะต้องตายไปตกนรกทำให้สตรีไม่กล้าทำผิดจรรยาของสังคม หรือหน้าที่อีกประการหนึ่งของผู้ที่เป็นภรรยาที่ดีคือการทำบุญทำกุศลใส่บาตรทุกเช้า หรือไปวัดฟังธรรมในทุกวันพระวันศีลตามความเชื่อของชาวอีสานแทนผู้เป็นสามีที่ทำหน้าที่ออกไปทำงานหรือไปหาเลี้ยงครอบครัว (๓) สตรีในฐานะหญิงหม้าย ในฐานะของการเป็นหญิงหม้ายนั้นสังคมอีสานเห็นว่าผู้ที่มีสถานะเป็น “สตรีมือสอง” เป็นคนที่ได้รับการดูแลนพอสสมควรแต่ทั้งนี้ก็เป็นเพียงแค่ว่าความคิดเท่านั้นในภาพรวมของสังคมอีสานเห็นว่าคนเราเลือกเกิดไม่ได้การเป็นหม้ายไม่ได้เป็น

ความผิดในมุมหนึ่งสังคมอีสานก็ให้โอกาสในการดูแลครอบครัวและทำกิจกรรมร่วมกันสังคมโดยไม่มี การกีดกัน แต่ความรู้สึกว่าการเป็นหม้ายเป็นการไม่ดีนั้นเป็นความรู้สึกของสตรีทั้งหลายที่ไม่อยากเป็น หม้าย (๔) สตรีในฐานะสะใภ้ ในฐานะที่เป็นสะใภ้เนื้อถือว่าเป็นฐานะที่สตรีอีสานจะต้องแบกรับ ความรู้สึกพอสมควรเพราะการแต่งงานออกไปอยู่กับครอบครัวสามีนั้นถือว่าเป็นการไปอยู่กับ ครอบครัวใหม่ และต้องไปเรียนรู้วัฒนธรรมใหม่ๆที่จะมีอยู่ในสังคมของครอบครัวของสามี แต่การ เรียนรู้เพื่อการที่จะเป็นสะใภ้ที่ดีนั้นสามีก็ต้องมีส่วนที่จะทำให้ภรรยาได้มีโอกาสเรียนรู้ได้แบบค่อย เป็นค่อยไปจนที่สุดก็จะสามารถเรียนรู้และเข้าถึงความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับครอบครัวของสามีได้ (๕) บทบาทของสตรีในฐานะมารดา ในฐานะที่เป็นภรรยาจะต้องมีหน้าที่หลักก็คือการดูแล ครอบครัวและเป็นห่วงดูแลลูกสาวลูกชายของตนเองไม่ปล่อยปละละเลยในการทำหน้าที่โดยเฉพาะใน เรื่องของการทำหน้าที่สั่งสอนบุตรหลานให้เป็นคนดีของสังคม (๖) บทบาทของสตรีในฐานะทาง ศาสนา ในทางศาสนานั้นจะพบว่าสตรีอีสานนั้นมีบทบาทมากกว่าผู้ชายด้วยซ้ำไป เนื่องจากสังคม อีสานเห็นว่าสตรีทุกบทบาทนั้นจะต้องเป็นคนดีที่เอื้อระในการทำบุญทำทานหรือรักษาศีลไม่ว่าวันใน ทุกวันพระวันศีลตามความเข้าใจของคนอีสาน ดังจะพบว่าคนที่เข้าวัดมากที่สุดก็คือผู้หญิงผู้ชายจะไม่ค่อย เข้าวัดเพื่อการฟังธรรมมากเท่ากับผู้หญิง ดังนั้นบทบาทของการเป็นผู้ให้ทานรักษาศีลและเจริญ ภาวนาจึงเป็นหน้าที่โดยตรงของสตรีอีสานในทุกสถานะ โดยสถานที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานนั้นจะ พบว่าผลจากการเข้าวัดฟังธรรมบ่อยๆนั้นทำให้สตรีหลายคนเป็นคนที่มีสติปัญญาสอนคนอื่นได้ เช่น บทบาทของนางอ้วที่สอนธรรมได้ดีกว่าผู้ชายด้วยซ้ำไป อันเป็นผลมาจากการเข้าวัดฟังธรรมนั่นเอง

วัตถุประสงค์ข้อที่ (๓) สำหรับวัตถุประสงค์ข้อนี้เป็นการศึกษาเชิงวิเคราะห์ในประเด็นต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานที่มีผลต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรม ทางด้านพระพุทธศาสนา ดังต่อไปนี้

(๑) วิเคราะห์เปรียบเทียบบทบาทและหน้าที่ของสตรีในสมัยพุทธกาลกับสตรีใน วรรณกรรมอีสาน

ผู้วิจัยได้กำหนดกรอบในการวิเคราะห์บทบาทสตรีจากการที่ได้ศึกษาบทบาทของสตรีใน สมัยพุทธกาลมาแล้วในวัตถุประสงค์ข้อที่ (๑) กับบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานที่ได้ศึกษา มาแล้วในวัตถุประสงค์ข้อที่ (๒) ว่าบทบาทของสตรีทั้ง ๒ ยุคสมัยนั้นมีความเหมือนหรือแตกต่าง ต่างกันอย่างไร ผลจากการศึกษาพบว่า

(๑.๑) บทบาทของสตรีในทางสังคม สำหรับบทบาททางด้านสังคมนั้นเป็นบทบาทที่สตรี จำเป็นที่จะต้องมีความเกี่ยวข้องกับคนรอบข้างทั้งที่เป็นคนใกล้ชิดและคนอื่นๆในสังคม โดยบทบาท ของสตรีในสมัยพุทธกาลและในวรรณกรรมอีสานนั้นมีบทบาททางด้านสังคมในฐานะต่างๆดังต่อไปนี้

(๑) ในฐานะบุตร บทบาทในการทำหน้าที่ในฐานะของสตรีที่เป็นบุตรในสมัยพุทธกาลและใน วรรณกรรมอีสานนั้นจะพบว่าบทบาทของสตรีในฐานะบุตรสาวนั้นมีลักษณะที่เหมือนกันก็คือ (๑) สตรี โดยมากได้รับการรับรองสถานะหรือความเป็นบุตรคนหนึ่งของพ่อแม่ในสังคม ซึ่งในฐานะของบุตรสาว ก็เป็นบุตรคนหนึ่งที่ดีตามารดาจะต้องให้การอบรมเลี้ยงดูเท่าเทียมกัน ดังนั้น สถานะของสตรีทั้งสอง สมัยจึงถือว่าไม่แตกต่างกันเนื่องจากว่าทั้งสมัยพุทธกาลและในสมัยล้านช้างนั้นสังคมสองยุคนี้แม้จะ ต่างกันแต่กระบวนการความคิดในเรื่องการยอมรับสถานะและบทบาทของสตรีก็ไม่แตกต่างกัน

(๒) ในฐานะภรรยา บทบาทของสตรีในฐานะที่เป็นภรรยาจะพบว่าสตรีสมัยพุทธกาลกับสตรีในวรรณกรรมอีสานมีบทบาทที่ไม่แตกต่างกัน กล่าวคือเมื่อนำหลักของการทำหน้าที่ของสตรีในฐานะภรรยาของสมัยพุทธกาลและในวรรณกรรมอีสานนั้นจะพบว่า (๑) ประเด็นเรื่องอายุในการแต่งงานจะพบว่าสตรีในสมัยพุทธกาลกับสตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นจะมีคติในการกำหนดอายุการแต่งงานเหมือนกันคือ ผู้หญิงที่จะสามารถแต่งงานได้ก็จะต้องมีอายุราว ๑๖-๒๐ ปี โดยประมาณซึ่งถือว่าวัยนี้เป็นวัยที่มีความเหมาะสมในการแต่งงาน เพราะเป็นวันเจริญพันธุ์และสามารถที่จะมีบุตรได้ในเวลาที่ไม่นาน นอกเสียจากว่าฝ่ายชายหรือฝ่ายหญิงคนใดคนหนึ่งจะมีสภาวะที่เป็นหมัน คือไม่สามารถที่จะมีบุตรได้ (๒) ประเด็นเรื่องจุดประสงค์ของการแต่งงานทั้งสตรีในสมัยพุทธกาลและสตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นจะมีจุดประสงค์ในการแต่งงานเหมือนกันก็คือ เพื่อการสืบพันธุ์และเพื่อการดำรงวงศ์ตระกูลในฐานะที่เป็นพลโลก โดยทั้งสตรีในสมัยพุทธกาลและในวรรณกรรมอีสานนั้นจะไม่มีวัตถุประสงค์ในการแต่งงานที่เป็นไปเพื่อการทำความเป็นมนุษย์ให้เต็มหรือเพื่อความศักดิ์สิทธิ์ของศาสนาเหมือนกับศาสนาพราหมณ์ฮินดู ทั้งนี้ก็เพราะว่าวรรณกรรมอีสานได้รับอิทธิพลแนวคิดเรื่องการแต่งงานมาจากคติทางพระพุทธศาสนาดังนั้น คติในเรื่องนี้จึงเหมือนกัน (๓) เมื่อพิจารณาจากกรอบแนวคิดเรื่องบทบาทของภรรยาในสมัยพุทธกาลกับในวรรณกรรมอีสานจะพบว่า มีบทบาทและหน้าที่เหมือนกันคือ (๑) ดูแลเอาใจใส่สามีและครอบครัว (๒) จัดการงานในบ้านและเก็บหอมรอมริบในทรัพย์ที่สามีหามาได้ (๓) ดูแลติดตามตาของสามีและคนข้างเคียง (๔) ไม่นอกใจสามีของตนไม่ว่าจะเป็นกรณีใดๆ ก็ตาม กรอบนี้ถือว่าสตรีในสมัยพุทธกาลและในวรรณกรรมอีสานมีเหมือนกัน

(๓) ในฐานะมารดา บทบาทของสตรีที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานกับบทบาทของสตรีในสมัยพุทธกาลนั้นเมื่อนำมาเปรียบกันก็จะพบว่ามีบทบาทที่ไม่แตกต่างกันเนื่องจากบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานในฐานะที่เป็นมารดาก็มีบทบาทคล้ายกับบทบาทของสตรีในสมัยพุทธกาล คือ ธรรมตามารดาจะต้องเป็นผู้ที่มีความรักและเป็นห่วงลูกเหมือนกันหมด ไม่เฉพาะแต่ในพระพุทธศาสนาหรือในศาสนาอื่นๆ เรื่องของความรักลูกนั้นถือว่าเป็นเอกลักษณ์หรือลักษณะของผู้ที่เป็นแม่

(๔) ในฐานะสะใภ้ บทบาทของสตรีในฐานะที่เป็นสะใภ้ทั้งในสมัยพุทธกาลและในวรรณกรรมอีสานนั้นก็ถือว่าไม่แตกต่างกันมาก เพราะบทบาทของสะใภ้ไม่ว่าจะอย่างไรเมื่อไปอยู่บ้านคนอื่นก็ต้องมีความเคารพต่อเจ้าบ้านคือพ่อแม่สามีรวมถึงญาติพี่น้อง ซึ่งความคล้ายคลึงกันนี้ก็น่าจะมาจาก (๑) อิทธิพลของพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะนิทานธรรมที่เข้ามาเผยแผ่ในยุคนั้น (๒) คติเรื่องของการจารีตของชาวล้านช้างเองที่มีความเคารพเรื่อง “ผีบรรพบุรุษ” ที่ทุกคนโดยเฉพาะสะใภ้จะต้องให้ความเคารพญาติผู้ใหญ่และผีบรรพบุรุษของครอบครัวนั้นด้วยซึ่งความเชื่อเช่นนี้เป็นความเชื่อในเชิงจารีตที่เป็นความเชื่อในศักดิ์ของบุคคลผู้ที่มีอายุในตระกูลที่ผู้มาร่วมครัวเรือนจะต้องให้ความเคารพไม่ละเมิด

(๕) ในฐานะหญิงหม้าย บทบาทของหญิงหม้ายสมัยพุทธกาลกับวรรณกรรมอีสานนั้นก็มีส่วนและบทบาทที่ไม่แตกต่างกันกล่าวคือ (๑) สมัยพุทธกาลหญิงหม้ายได้รับการยกฐานะที่ดีขึ้นมาจากคติความเชื่อของศาสนาฮินดูที่เดิมกตสถานะและบทบาทของหญิงหม้าย คือหญิงหม้ายได้รับการยอมรับมากขึ้น ไม่ถูกดูถูก ซึ่งข้อนี้ก็คล้ายๆ กับบทบาทสตรีหม้ายในวรรณกรรมอีสานที่ไม่ได้รับการดูถูกดูหมิ่นหรือการปฏิเสธจากสังคม เช่น ย่าจำสวนหรือคนดูแลสวนของพระราชชาติที่ได้รับเกียรติ

จากพระราชำให้ทำหน้าทีนี้ นีก็เป็รื่องของการให้การยอมรับจากสังคม (๒) ในสมัยพุทธกาลหญิงหม้ายอาจจะถูกมองว่าเป็นผู้ที่ได้รับการดูหมิ่นจากสังคม ซึ่งกรณีนี้จะเป็รื่องที่เป็รื่องหมายที่พึงเล็กกับสามีหรือสามีเสียชีวิต และในท้องถิ่นนั้นยังติดอยู่กับคติของฮินดูก็เลยถูกดูหมิ่นจากสังคมได้ ซึ่งข้อนี้ก็คล้ายๆ กับสถานะและบทบาทของหญิงหม้ายในวรรณกรรมอีสานที่หญิงหม้ายที่จะถูกรังเกียจนั้นจะเป็นหญิงหม้ายที่ถูกกล่าวหาว่า เป็นชู้กับชายอื่น หรือผิดศีลกับชายอื่น ซึ่งกรณีนี้สังคมล้านช้างก็ดูถูกดูหมิ่นมากบางรายถึงกับไม่สามารถกลับเข้าไปในสังคมนั้นอีกได้เลย

(๑.๒) บทบาทของสตรีในทางศาสนา สำหรับบทบาทของสตรีในด้านศาสนาในสมัยพุทธกาลและในวรรณกรรมอีสานจะพบว่า สถานภาพและบทบาททางด้านศาสนาของสตรีทั้งสองยุคนี้ไม่แตกต่างกันมากกล่าวคือสตรีรับการยกฐานะขึ้นมาให้มีโอกาสในทางศาสนาไม่ว่าจะเป็นโอกาสในการทำบุญทำกุศลเข้าวัดว่า สมาทานศีล หรือการให้การอุปถัมภ์บำรุงวัดและพระสงฆ์ในพระพุทธศาสนาที่เรียกว่าเป็น “การแปงทาน” แต่พระสงฆ์หรือการใส่บาตร กรวดน้ำอุทิศส่วนบุญส่วนกุศลให้กับบรรพบุรุษ หรือแม้แต่บทบาทในการเป็นคนทีสอนคติธรรมหรือหลักธรรมทางพระพุทธศาสนานั้น ทั้งในสมัยพุทธกาลและในวรรณกรรมอีสานก็มีเหมือนกัน เช่น สมัยพุทธกาลก็มีนางชูชุตตรา ส่วนในวรรณกรรมอีสานก็มีนางอ้ว เป็นต้น ทีถือว่านางเป็นนักปราชญ์หรือผู้รู้ทางพระพุทธศาสนาคนหนึ่งที่สามารถสอนธรรมให้กับชุมชนหรือผู้ที่ยังหลงหรือยังประมาทอยู่ได้ แต่ที่แตกต่างกันก็มีเรื่องของบวชเณรนั้นทีในสมัยพุทธกาลสตรีสามารถบวชเป็นภิกษุณีได้ แต่ในวรรณกรรมอีสานมาปรากฏว่าสตรีบวชเป็นภิกษุณีไม่ได้หรือไม่มีในเรื่องของบวชภิกษุณี เนื่องจากวรรณกรรมอีสานนั้นเกิดขึ้นในช่วงหรือในยุคของพระพุทธศาสนาเถรวาทแบบลังกาวงศ์ยุคปลายทีไม่มีการบวชภิกษุณีแล้ว แต่สังคมล้านช้างยุคนั้นแม้ว่าจะบวชแบบพระไม่ได้การบวชแบบชีหรือการบำเพ็ญพรตแบบฤาษีก็ยังมีได้อยู่ เพราะถือว่าสิทธิในการบวชนั้นถือว่าเป็นสิทธิสตรีสามารถทีจะมีได้หรือสามารถทีจะเข้าร่วมเพื่อปฏิบัติในการเป็นนักบวชได้

(๒) วิเคราะห์บทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานทีมีต่อการส่งเสริมคุณธรรมตามแนวพระพุทธศาสนา

สำหรับบทวิเคราะห์ต่อไปนี้เป็นเรื่องทีเกี่ยวข้องกับการศึกษาเพื่อให้เห็นว่าบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานทีมีต่อการส่งเสริมคุณธรรมตามแนวพระพุทธศาสนาในด้านใดบ้าง โดยจากการศึกษามาทั้งหมดจะพบว่า บทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานทีมีต่อการส่งเสริมคุณธรรมตามแนวพระพุทธศาสนา ดังต่อไปนี้

(๑) บทบาทด้านการทำบุญ (บุญกิริยาวัตถุ ๓) ในการทำบุญในทางพระพุทธศาสนานั้นก็มีอยู่ ๓ ประการก็คือ การให้ทาน รักษาศีล และเจริญภาวนา โดยสตรีอีสานนั้นมีบทบาทในการทำบุญดังนี้คือ (๑) การทำบุญด้วยการให้ทานนี้สตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นได้เอาใจใส่เป็นอย่างมาก และถือว่าเป็นหน้าที่ทีจะต้องทำซึ่งความเป็นผู้ตั้งใจต่อการทำบุญด้วยการให้ทานในทางพระพุทธศาสนาและทานเพื่อคนยากไร้หรือทานแก่สาธารณชนนี้ถือว่าเป็นบทบาทหน้าที่หรือสิ่งที่ก่อให้เกิดเป็นวัฒนธรรมทางความคิดและวัฒนธรรมทางด้านการปฏิบัติอันจะส่งผลต่อการเป็นผู้ทีเป็นแบบอย่างหรือ “ต้นแบบ” ของการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมทางด้านการให้ทานนี้แก่สตรีในยุคหลัง ซึ่งจะพบว่าภาพลักษณ์ของความเป็นสตรีผู้ชอบให้ทานนี้ได้ก่อให้เกิดเป็นแบบอย่างมาจนถึงปัจจุบันทีสตรีอีสาน

โดยมากมันจะเป็นผู้ใส่ใจในการให้ทาน

(๒) บทบาทสตรีอีสานในเรื่องของการรักษาศีล เนื่องจากศีลดูเหมือนว่าจะเป็นบทบาทหลักของสตรีอีสานเนื่องจากว่าวรรณกรรมแต่ละเรื่องนั้นเน้นมากเรื่องการมีศีล และชื่นชมคนที่มีศีลและรังเกียจคนที่ไม่มีศีล ซึ่งการสอนเรื่องมีศีลหรือไม่มีศีลนี้ก็มุ่งที่จะให้บรรดาสตรีทั้งหลายเป็นผู้ที่มีความละอาตทำสิ่งที่ควรทำ เว้นในสิ่งที่ควรเว้น การที่วรรณกรรมอีสานได้กำหนดกรอบของความเป็นผู้ที่มีศีลให้กับสตรีนั้นก็เพื่อที่จะใช้เป็นเครื่องหมายหรือตัวอย่างของการเป็นสตรีที่ดีในโลกของความเป็นจริงก็คือ (๑) การเป็นผู้ที่มีความรักนวลสงวนตัว (๒) ความเป็นผู้มีสติปัญญาจากการเข้าวัดฟังธรรมและรักษาศีล (๓) ความเป็นผู้มีวัตรในเรื่องของวิถีแห่งวัฒนธรรมที่ดีงาม คือการเอาใจใส่ในเรื่องของวัฒนธรรมที่ดีงามของสังคม และ (๔) ความเป็นผู้มีท่าทีเกี่ยวกับการปฏิบัติตัว การมีความซื่อสัตย์หรือการดูแลครอบครัวภายใต้กรอบของการมีศีลนั้นถือว่าเป็นผลมาจากการที่ผู้แต่งวรรณกรรมได้พยายามกำหนดบทบาทของสตรีในวรรณกรรมให้เป็นแม่แบบของสตรีอีสานในโลกของความเป็นจริงนั่นเอง

(๓) บทบาทด้านการเจริญสติภาวนาผ่านการเข้าวัดฟังธรรม การที่สตรีอีสานในวรรณกรรมแสดงบทบาทผ่านการเข้าวัดนั้นก็เนื่องมาจากการที่สังคมมี “จารีต” หรือครรลองที่เป็นหน้าที่ของสตรีอยู่แล้วว่า เมื่อแต่งงานไปแล้วการทำบุญสุนทานนั้นเป็นหน้าที่ ดังนั้น ชุดหรือโหมตความคิดเกี่ยวกับการทำบุญตามหลักบุญกิริยาวัตถุจึงถือว่าเป็นชุดความคิดที่สำคัญโดยเฉพาะการจำศีลภาวนาในบางความคิดเห็นเสนอว่า เหตุที่สตรีอีสานต้องหมั่นทำบุญด้วยการมาเจริญภาวนามากกว่าบุรุษนี้ก็เพราะว่าผู้ชายโดยมาก (๑) เมื่อไปทำไร่ไถนาแล้วย่อมมีความเหนื่อยล้า (๒) กลุ่มผู้ชายมีสังคมของผู้ชายในยามหมดหน้าทำนาก็จะมารวมกันสนทนาปัญหาการงานจึงไม่มีเวลาไปวัด ดังนั้นทุกวันพระวันศีล หมู่สตรีผู้เป็นบุตรสาวและภรรยาจึงเป็นฝ่ายไปวัดแทน ดังนั้น การเข้าวัดเพื่อการให้ทาน รักษาศีลและการเจริญสติภาวนาจึงเป็นบทบาทที่ตกมาอยู่กับสตรี ซึ่งบทบาทนี้ได้มีส่วนในการสอนสังคมให้เป็นผู้ให้ความสำคัญกับการทำบุญด้วยการให้ทาน รักษาศีล และเจริญภาวนาของสังคมได้ด้วย

(๒) บทบาทด้านความซื่อสัตย์ บทบาทของสตรีที่มีความซื่อสัตย์ต่อสามีนั้น ถือว่าเป็นบทบาทที่มีส่วนสำคัญต่อการส่งเสริมคุณธรรมและจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนา มาก เนื่องจากบทบาทดังกล่าวนี้ถือว่าเป็นแบบหรือลักษณะที่ดีของ สตรีอีสาน ในอดีตและแม้ในยุคปัจจุบันนี้ชาวอีสานไม่ว่าอยู่ในส่วนใดของภาคอีสานหรือคนที่เป็นคู่ผัวตัวเมียชาวอีสานจะพบว่าผู้หญิงจะให้ความซื่อสัตย์ต่อสามีมาก เนื่องจากเห็นว่าการที่ผู้ชายมาแต่งงานกับตนเองแล้วก็ต้องมีความซื่อสัตย์ต่อผู้ชายคนนั้น ซึ่งบทบาทของสตรีในวรรณกรรมนั้นมีส่วนสำคัญมากกับการส่งเสริมให้สตรีอีสานเป็นคนที่รักเดียวใจเดียวเสมอมา

(๓) บทบาทด้านความขยันหมั่นเพียร บทบาทของสตรีอีสานที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานในด้านความเพียรหรือความขยันหมั่นเพียรนั้นถือว่าเป็นเรื่องที่มีผลต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมของสตรีอีสานปัจจุบันในเรื่องความขยันคือการเอาใจใส่ในหน้าที่การงานทั้งในบทบาทของบุตรสาว บทบาทของภรรยา และบทบาทของมารดา กล่าวคือในบทบาทของบุตรสาวนั้นก็ต้องช่วยเหลือพ่อแม่ทำงานบ้านหรือเวลาที่เห็นพ่อแม่ทำงานหนักก็จะเข้าไปช่วยเหลือไม่ทอดทิ้งธุระ ซึ่งคนอีสานจะสอนกันในเชิงของคำเปรียบเปรยหรือคำสอนว่าบุตรสาวจะต้องมีความกตัญญูต่อกตเวทิต่อพ่อแม่ที่จะต้องช่วยเหลือ

การงานทุกอย่างของพ่อแม่ให้มากที่สุด หนักเอาเบาสู้ ส่วนบทบาทของภรรยา นั้น จะต้องทำหน้าที่ในการเป็นผู้ “บวรระดับดี” คือการต้องเป็นคนที่ยืนเอาใจใส่ในการดูแลสามีให้มีความสุขมากที่สุด เพราะถือว่าเป็นหน้าที่ดูแลเรื่องข้าวปลาอาหาร ในบทบาทความขยันของสตรีอีสานโบราณนี้ก็สืบทอดมาจนถึงปัจจุบันที่สตรีอีสานเมื่อแต่งงานแล้วจะเป็นคนสู้งานโดยมาก มีเพียงส่วนน้อยที่ไม่เอาการเอางาน

(๔) บทบาทด้านความเข้าใจในชีวิต สำหรับบทบาทในการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมในด้านนี้นั้นมีอยู่ ๓ ประการ คือ (๑) ความเข้าใจในเรื่องของกฎไตรลักษณ์ (๒) ความเข้าใจในเรื่องโลกธรรม ๘ (๓) ความเข้าใจในเรื่องของการเกิดและความตาย ซึ่งจากการศึกษามาจะพบว่าสตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นเป็นผู้ที่เข้าใจในเรื่องของโลกและชีวิตในเรื่องของความเป็นธรรมดาของชีวิตว่าชีวิตย่อมเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์และเป็นอนัตตา นอกจากนั้นยังมีความเข้าใจในความผันผวนของชีวิตเนื่องจากการเป็นมนุษย์นั้นเป็นธรรมดาที่จะต้องมิได้มีเสียเป็นรักมีร้างเป็นธรรมดา บทบาทของสตรีสอนให้สังคมรู้ว่ายามที่ได้ก็มิควรยินดีเกินไปนัก ส่วนในยามที่เกิดความพลัดพรากก็มิควรเสียใจจนทำให้ประโยชน์อื่นๆต้องสูญเสียไปได้ ซึ่งเรื่องนี้สตรีอีสานสอนในเรื่องโลกธรรม ๘ ประการ นอกจากนั้นสตรีอีสานยังสอนในเรื่องของการต้องเป็นคนที่ยึดการยอมรับกฎเกณฑ์ของชีวิตก็คือ การยอมรับเรื่องการเกิด การตายว่าเป็นธรรมดาของชีวิต การที่จะใช้ชีวิตให้มีความสุขได้จะต้องเข้าใจชีวิตในทั้งสามประการนี้

(๕) บทบาทด้านความกตัญญูเวที การแสดงออกซึ่งความกตัญญูเวทีของสตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นถือว่าเป็นแบบอย่างให้ผู้อ่านหรือผู้ศึกษาได้มีสำนึกในความกตัญญูได้ เนื่องจากว่าความกตัญญูนั้นเป็นเครื่องหมายของคนดี คนที่ได้รับการยอมรับจากสังคมหรือเป็นผู้ที่มีความดีที่สังคมยอมรับ ดังนั้น คนอีสานจึงให้ความสำคัญกับความกตัญญูมาก โดยเฉพาะความกตัญญูกับผู้ที่มิใช่พระคุณซึ่งไม่ได้หมายถึงเฉพาะคนที่เป็บิดามารดาเท่านั้นแต่หมายถึงผู้ที่มีพระคุณกับคนเราทุกๆ ไป และเมื่อกล่าวถึงกลุ่มสตรีก็จะพบว่าสตรีหรือผู้หญิงอีสานนี้จะมีมีความกตัญญูเป็นที่ตั้งรวมถึงการให้คุณค่าและการยอมรับกับคนที่มีความกตัญญูและรังเกียจคนที่ไม่มีมีความกตัญญูโดยเฉพาะความกตัญญูต่อพ่อแม่ หรือสามี เพราะสองคนนี้จะมผลกับชีวิตของสตรีอีสานมากในวรรณกรรมอีสานถือว่าเป็นทาน แต่ละเรื่องนั้นมุ่งเน้นเรื่องความกตัญญูเป็นหลัก แม้ว่าบางเรื่องจะเป็นเรื่องที่พูดถึงบทบาทของผู้ชายก็ตาม ความกตัญญูถือว่าเป็นคุณธรรมหรือจริยธรรมที่เป็นแก่นของเรื่องโดยทีเดียว

(๖) บทบาทด้านความมีเมตตา บทบาทหน้าที่ของสตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นมีส่วนสำคัญในการส่งเสริมในเรื่องของความเป็นผู้ที่มีเมตตา เนื่องจากว่า สตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นล้วนเป็นผู้ที่มีเมตตา และความมีเมตตาก็เป็นสิ่งที่ยอมรับกันในสังคมยุคนั้นว่าเป็นสิ่งที่ดีเมื่อเป็นสิ่งที่ดีก็ต้องเป็นสิ่งที่มีการอบรมสั่งสอนกันเป็นทอดๆ จากรุ่นสู่รุ่นโดยใช้กรอบของความเป็นผู้มีเมตตาที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานนั้น อนึ่ง ความเป็นผู้มีเมตตาถือว่าเป็นสิ่งที่ได้รับอิทธิพลมาจากหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาโดยตรง การที่สตรีอีสานแสดงบทบาทเช่นนี้ก็เกิดมาจากแรงจูงใจของกวีผู้แต่งหรือประพันธ์วรรณกรรมนี้ขึ้นเพื่อให้เห็นว่า การมีเมตตาที่ดี การรู้จักการให้อภัยที่ดี เป็นสิ่งที่ควรมีและควรได้รับการส่งเสริมให้มากขึ้นในสังคม

(๗) บทบาทด้านความเชื่อเรื่องกรรม ประเด็นเรื่องกรรมถือว่าเป็นเรื่องที่สตรีอีสานมีความ

เชื่อมาก เนื่องจากว่าเป็นเรื่องและผู้แต่งวรรณกรรมมุ่งที่จะให้วรรณกรรมอีสานเป็นนิทานสอนธรรมหรือสอนหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา โดยพยายามที่จะให้เห็นว่าบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นเป็นผู้ที่ (๑) มีความเชื่อเรื่องกรรมว่ากรรมมีจริง โดยเฉพาะกรรมในทางพระพุทธศาสนา (๒) เชื่อเรื่องผลของกรรมว่าทำดีได้ดีทำชั่วได้ชั่ว (๓) เชื่อเรื่องกรรมกับการเกิดใหม่ คือเชื่อว่าการกระทำนั้นไม่ว่าดีหรือชั่วก็ตามสามารถที่จะให้ผลทั้งในชาตินี้และชาติหน้า โดยเฉพาะในชาติหน้านั้นสตรีอีสานเชื่ออย่างแน่นหนาว่ากรรมที่ตนทำเมื่อตายจากโลกนี้ไปแล้วย่อมนำไปสู่การเกิดใหม่และเชื่อว่าไม่มีกรรมใดไม่มีผลดังนั้น สตรีอีสานโดยมากจึงมีความเชื่อเรื่องกรรม ประเด็นต่อมาเมื่อสตรีอีสานนั้นมีความเชื่อเรื่องกรรมแล้วย่อมก่อให้เกิดผลคือ (๑) มีแรงหรือกำลังใจในการทำกรรมดี เพราะเมื่อเชื่อว่าการกรรมดีนั้นให้ผลอย่างแน่นอนแล้วย่อมไม่ลดละในการทำกรรมดี (๒) มีความเกรงที่จะทำความชั่ว คือเมื่อรู้ว่าการทำความชั่วที่ไม่ดีแล้วจะได้ไปเกิดหรือได้รับผลที่ไม่ดีก็จะไม่ทำความชั่ว การเกรงกลัวความชั่วนี้ถือว่าเป็นเรื่องที่ดีสำหรับคนเรา หากไม่มีความเกรงกลัวที่จะทำความชั่วแล้วคนเราก็คงจะทำชั่วได้ทุกอย่าง ดังนั้นการที่สตรีอีสานเป็นคนที่มีความเกรงกลัวต่อการทำความชั่วจึงเป็นสิ่งที่ดี (๓) มีความมั่นใจในการสอนเรื่องกรรม สตรีอีสานนั้นนอกจากจะมีความเชื่อเรื่องกรรม เชื่อผลของกรรม และเชื่อเรื่องกรรมกับการเกิดใหม่แล้ว สตรีอีสานยังเป็นคนที่สามารถที่จะสอนเรื่องกรรมได้ เนื่องจากหลังจากที่ได้เข้าวัดฟังธรรมแล้วยังสามารถนำเอาความรู้ที่ได้นั้นมาสอนคนอื่นได้ เช่น กรณีนางอ้าว กรณีนางจันทระ ในเรื่องนกกระเจอก กรณีนางมะโนราห์ กรณีนางแดงอ่อน หรือกรณีนางปทุมเกสรในเรื่องจำปาสดัน เป็นต้น ที่เป็นสตรีที่มีความอาจหาญในการสอนธรรม โดยเฉพาะการสอนในเรื่องของบาปบุญคุณโทษ กรรมดีกรรมชั่ว ซึ่งถือว่าเป็นบทบาทที่ก่อให้เกิดความเข้าใจกันว่าสตรีอีสานนั้นเป็นผู้ที่มีความรู้และมีความเข้าใจในเรื่องกรรมได้เป็นอย่างดี อันเป็นเครื่องแสดงว่าสตรีอีสานนั้น (๑) เป็นคนที่เฝื่อนในการฟังธรรม (๒) เป็นคนที่ประยุกต์ธรรมกับการดำรงชีวิต และเป็นคนที่สามารถนำเอาหลักธรรมในพระพุทธศาสนานั้นมาสอนผู้อื่นได้

วรรณกรรมอีสานนั้นแม้ว่าจะมุ่งสอนเรื่องกรรมแต่สิ่งที่เน้นมากในเรื่องกรรมกลับเป็นเรื่องของการดูแลสามี เช่น เรื่องกำกาดำ เรื่องสุบิณณานาคชาดก เรื่องนางผมหมอม เรื่องท้าวคำสอน หรือเรื่องสุพรรณโหมกษา เรื่องจำปาสดัน เรื่องขุนทิง เป็นต้น เป็นเรื่องที่เน้นมากเรื่องของการดูแลผู้ที่เป็นสามี จึงอาจสันนิษฐานได้ว่าบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานที่เน้นเรื่องกรรมนี้เป็นภาระที่เน้นย้ำให้สตรีมองเห็นบทบาทของตัวเองที่เกี่ยวข้องกับสามีหรือการดูแลสามีเป็นสำคัญ ทั้งนี้ก็เพราะวรรณกรรมอีสานโดยมากจะเป็นเรื่องครอบครัวเป็นสำคัญไม่ว่าจะเป็นเรื่องของครอบครัวคนชั้นสูงกับคนชั้นล่าง ดังนั้น แก่นของเรื่องจึงเน้นเรื่องวิถีชีวิตครอบครัวเป็นสำคัญ และเรื่องกรรมหรือความเชื่อเรื่องกรรมในวรรณกรรมอีสานนั้นจึงเป็นเรื่องที่เน้นให้สตรีรับบทบาทของตนเองในฐานะที่จะต้องดูแลสามีเป็นสำคัญ

(๓) วิเคราะห์คุณค่าของการศึกษาบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสาน

(๑) คุณค่าด้านการศึกษา สำหรับคุณค่าด้านการศึกษาได้บ่งชี้ให้เห็นถึงสตรีอีสานในมุมมองต่างๆ เหล่านี้คือ (๑) ท่าทีของสังคมอีสานที่มีต่อบทบาทสตรี ซึ่งจากการศึกษามาทั้งหมดจะพบว่าในวรรณกรรมอีสานนั้นมุ่งที่จะให้ผู้อ่านหรือผู้ศึกษาเห็นว่า สตรีอีสานควรเป็นผู้ที่มีบทบาทอย่างไร เช่น บทบาทการเป็นแม่ บทบาทการเป็นลูกสาว หรือบทบาทการเป็นภรรยาหรือเมีย ว่าแต่ละบทบาทนั้น

ควรเป็นอย่างไร (๒) การทำความเข้าใจในคุณธรรมของสตรี นอกจากเรื่องของการศึกษาคุณลักษณะที่พึงประสงค์ของสตรีและไม่พึงประสงค์แล้ว การศึกษาบทบาทสตรีในวรรณกรรมอีสานย่อมทำให้เห็นถึงคุณธรรมที่สำคัญของสตรีอีสานด้วย กล่าวคือเมื่อศึกษาบทบาทสตรีในวรรณกรรมอีสานมาทั้งหมดแล้ว ย่อมทำให้เราทราบถึงคุณธรรมและจริยธรรมของสตรีอีสานว่ามีคุณธรรมและจริยธรรมทางพระพุทธศาสนาได้ เช่น (๑) มีความเมตตา คือการเป็นคนที่รักลูกรักสามี รักญาติพี่น้อง พ่อสามีแม่สามีก็มีความรัก และเคารพไม่ล่วงเกินอันนี้ถือว่าเป็นคุณธรรมจริยธรรมอันแรกๆ เลยที่สตรีอีสานจะต้องมี (๒) ความขยันหมั่นเพียรและความอดทน (๓) ความกตัญญู นับเป็นคุณธรรมจริยธรรมที่มีความสำคัญมากของสตรีอีสานข้อหนึ่งก็คือ สตรีอีสานนั้นจะต้องเป็นผู้ที่มีความกตัญญูรู้คุณบิดามารดา และผู้มีพระคุณ ซึ่งเรื่องความกตัญญูนี้เป็นคุณธรรมจริยธรรมที่คนอีสาน หรือสังคมอีสานมีความเข้มงวดมาก หรือให้ความสำคัญมาก (๔) เป็นผู้มีศีลธรรม หรือเป็นผู้ที่มีความเชื่อเรื่องกรรม หรือการทำดีได้ดีทำชั่วได้ชั่ว ไม่เป็นมิฉฉาที่ปฏิบัติด้วยการเข้าวัดฟังธรรมอยู่เป็นประจำหรือเป็นผู้ที่มีความหมั่นในการทำบุญทำกุศล ด้วยการให้ทาน รักษาศีล และเจริญภาวนาอยู่เป็นนิจ ทั้งนี้ก็เพื่อที่จะได้สั่งสมความดีและบุญกุศล

(๒) คุณค่าด้านการเข้าถึงบทบาททางวัฒนธรรมของสตรีในวรรณกรรมอีสาน สำหรับคุณค่าของบทบาททางด้านวัฒนธรรมของสตรีอีสานก็คือทำให้ทราบถึงลักษณะของสตรีอีสานโดยมาจะ (๑) เป็นคนที่มีความอ่อนน้อมถ่อมตน เป็นคนที่ไม่มีความแข็งกระด้าง ความแข็งกระด้างไม่ใช่วัฒนธรรมของสตรีอีสาน เนื่องจากสตรีอีสานนั้นถูกหล่อหลอมมาให้เป็นคนที่มีความอ่อนน้อมถ่อมตน รู้จักการควบคุมจิตใจพูดจาอ่อนหวานเป็นกันเองไม่กระซอกโฮกฮากเป็นมาติดกะโหลก (๒) เป็นคนที่ต้องมีความเคารพในสามี อันนี้เป็นวัฒนธรรมที่แท้จริงของชาวอีสานและสตรีอีสาน ถ้าไม่มีถือว่าไม่ใช่สตรีอีสาน (๓) เป็นคนที่ดูแลครอบครัวด้วยดี คือนอกจากจะเคารพสามีแล้วต้องเคารพญาติพี่น้องของสามี ด้วยการนับถือเหมือนญาติพี่น้องของตนไม่มีความขัดแย้งกับญาติฝ่ายสามีเพราะถือว่าตนเองเป็นสะใภ้ที่จะต้องให้ความเคารพญาติข้างสามีเสมอ (๔) เป็นใจบุญสุนทาน คือสตรีอีสานโดยมากจะแสดงออกถึงความเป็นคนที่มีจิตใจที่ดั่งามหมั่นเข้าวัดทำบุญอยู่เสมอ เพื่อพัฒนาจิตใจของตนเองตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา

(๓) คุณค่าในการเคารพสิทธิของสตรี สำหรับคุณค่าการศึกษาบทบาทของสตรีอีสานที่มีผลต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมอีกประการหนึ่งก็คือ คุณค่าด้านการเคารพสิทธิของสตรี โดยสิทธิของสตรีที่ว่านี้ก็คือ (๑) สิทธิในการแสดงออกในเรื่องของการเคารพสามีดังจะปรากฏในทุกวันพระสตรีอีสานที่แต่งงานแล้วจะถือขันดอกไม้เข้ากราบขอพรสามี (๒) สิทธิในการเลือกที่จะมีสามีเดียวหรือมีสามีร่วมกับหญิงอื่นที่เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของครอบครัว เป็นสิทธิที่สตรีสามารถที่จะยอมรับหรือไม่ยอมรับก็ได้

(๔) คุณค่าการพัฒนาชีวิต จากการศึกษาจะพบว่าสตรีอีสานนั้นก็คือการพัฒนากายให้เป็นคนที่มีร่างกายสะอาดสะอ้านสวยงาม การพัฒนาศีลก็คือการพัฒนาตนเองให้เป็นคนที่มีศีลรู้จักระเบียบวินัยหรือการอยู่ในกรอบของความเป็นลูก เป็นภรรยา เป็นมารดาที่ดีไม่ทำตัวให้เป็นปัญหา การพัฒนาจิตใจก็คือสตรีอีสานเป็นคนที่ใฝ่รู้ใฝ่เรียนในการพัฒนาจิตใจก็คือการเข้าวัดฟังธรรมอยู่ตลอดเวลา และประการสุดท้ายก็คือการพัฒนาปัญญา จากการศึกษาจะพบว่าสตรีอีสานนั้นเป็นผู้ที่มี

ความรู้มีปัญญาในการแก้ไขปัญหาให้กับตนเองได้ ดังนั้น การศึกษาในเรื่องนี้ก็จะจึงเป็นเรื่องที่ก่อให้เกิดปัญญาและเหตุผลในการเอาชนะปัญหาที่เกิดขึ้นในชีวิตได้

(๕) คุณค่าในการพัฒนาสังคม สำหรับประเด็นเรื่องบทบาทสตรีในวรรณกรรมอีสานที่มีต่อคุณค่าด้านการพัฒนาสังคมนั้นก็คือ (๑) ทำให้เห็นบทบาทการพัฒนาสังคมของสตรีอีสานในยุคโบราณว่าสตรีอีสานมีส่วนช่วยในการกำหนดบทบาทอันพึงประสงค์ของสังคมอีสานว่าสตรีอีสานจะต้องเป็นผู้ที่มีบทบาทหน้าที่หลายด้านทั้งเป็นมารดา เป็นภรรยา เป็นลูก เป็นสะใภ้ เป็นผู้ที่มีบทบาททางด้านศาสนา เป็นต้น ย่อมเป็นผู้ที่มีบทบาทในการกำหนดบทบาทที่พึงประสงค์ของสตรีอีสาน เช่น การเป็นคนที่มีความกตัญญู เป็นคนที่เข้าใจโลก เป็นคนที่มีความอ่อนน้อมถ่อมตนรู้จักหน้าที่รับผิดชอบ เป็นคนที่มีความเคารพสามี พ่อแม่สามีและดูแลบุตรธิดาด้วยความรัก และเมตตา รวมถึงเป็นผู้ที่มีจิตใจดีใฝ่ในการทำบุญกุศล เป็นต้น (๒) บทบาทของสตรีอีสานนั้นไม่ถูกกดขี่ด้วยวัฒนธรรมที่เป็นปฏิกิริยาต่อการดำเนินชีวิตของสตรีอีสาน เนื่องจากวัฒนธรรมอีสานนั้นไม่มีการกดขี่สตรีมีแต่ให้เกียรติและสั่งสอนให้สตรีเป็นคนดี หรือเปิดโอกาสให้สตรีนั้นได้มีโอกาสในการพัฒนาตนเอง (๓) สตรีอีสานเป็นคนที่มีความดีงาม คือเป็นคนที่เอาธุระหน้าที่เกี่ยวกับการดูแลครอบครัว ซึ่งถือว่าเป็นการทำหน้าที่ในการผลิตบุคลากรที่ดีให้กับรัฐหรือกับสังคมสตรีมีบทบาทในการเลี้ยงดูบุตรธิดาและการเป็นผู้ที่ทำหน้าที่ในการอบรมสั่งสอนบุตรให้เป็นคนดีซึ่งการดูแลครอบครัวและการให้การอบรมบุตรธิดาให้เป็นคนดีนี้ถือว่าเป็นการช่วยเหลือและพัฒนาสังคมได้ดีที่สุดเพราะการที่สังคมจะดีได้ก็ด้วยการเริ่มต้นมาจากการอบรมที่ดีคือครอบครัว

ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาวิจัยศึกษาวิเคราะห์บทบาทของสตรีที่มีต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานผู้วิจัยได้ศึกษาค้นคว้า พบว่า บทบาทของสตรีที่มีต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสาน ที่สามารถจะนำมาประยุกต์ใช้กับการพัฒนาชีวิตและสังคมอีสานหรือพัฒนาชีวิตของสตรีอีสานรวมถึงสังคมของชาวอีสานในภาพรวมได้ ดังนั้น ผู้วิจัยจึงมีข้อเสนอแนะเชิงนโยบายและข้อเสนอแนะที่จะนำไปศึกษาวิจัยต่อ

๑. ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

๑. หน่วยงานของรัฐควรจัดมีศูนย์ศึกษาและเผยแพร่แนวคิดเรื่องบทบาทของสตรีอีสานเพื่อกำหนดอัตลักษณ์ของสตรีอีสานที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานให้ปรากฏในวงกว้างเพื่อให้รอบแนวคิดเกี่ยวกับบทบาทของสตรีอีสานทั้งในเชิงอุดมคติและในเชิงประยุกต์ของสตรีอีสานนั้นให้เป็นที่รู้จักกับสังคมจะได้เกิดการเรียนรู้ที่ดีที่เกิดกับสตรีอีสานในอนาคตได้

๒. สถานศึกษา ควรบรรจุนิทานท้องถิ่นอีสานไว้ในหลักสูตร ให้นักเรียนนักศึกษา ได้ศึกษาค้นคว้าและการประกวดความดีเด่น ในด้านต่างๆ ของนิทานท้องถิ่น

๓. ควรนำเรื่องการคตินิยมหรืออัตลักษณ์ของสตรีในวรรณกรรมอีสานที่ปรากฏในงานวิจัยนี้ไปสรุปเป็นกรอบในการเรียนการสอนของโรงเรียนเพื่อสร้างแบบอย่างของสตรีต้นแบบให้เกิดกับนักเรียนหญิงในสังคมอีสานได้

๒. ข้อเสนอแนะที่จะศึกษาวิจัยต่อ

๑. ควรวิจัยในประเด็นเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์ความเป็นผู้มีศีลของสตรีอีสานที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานเพื่อนำมาประยุกต์ใช้ในการพัฒนาสตรีอีสานในยุคปัจจุบัน

๒. ควรศึกษาบทบาทที่เป็นเอกลักษณ์ของสตรีอีสานในวรรณกรรมอีสานกับบทบาทของสตรีอีสานในยุคปัจจุบัน เพื่อหาความเหมือนและแตกต่างของบทบาทของสตรีอีสานในอุดมคติและสตรีในยุคปัจจุบันเพื่อนำไปพัฒนาลักษณะที่พึงประสงค์ของสตรีอีสานในยุคปัจจุบันได้

๓. ควรศึกษาวิเคราะห์เชิงเปรียบเทียบคุณธรรมและจริยธรรมของสตรีในวรรณกรรมอีสานกับคุณธรรมและจริยธรรมของสตรีในวรรณกรรมเพื่อหาคำตอบเกี่ยวกับลักษณะที่เหมือนหรือแตกต่างกันของคุณธรรมและจริยธรรมของสตรีในแต่ละภาคกับสตรีในภาคอีสาน

อภิปรายผล

ประเด็นเรื่องของสตรีในทางศาสนาหรือในทางสังคมนั้นถือว่าเป็นเรื่องที่มีความน่าสนใจเนื่องจากสตรีโดยมากมักจะถูกกักให้ออกมาจากความเกี่ยวข้องในทางศาสนาและทางบ้านเมืองหรือทางการปกครองหรือในทางการมีครอบครัว ดังเราจะพบว่าสตรีในยุคโบราณนั้นถูกกักให้เป็นผู้ที่ทำหน้าที่เฉพาะในเรื่องของการให้กำเนิดบุตรธิดาและเลี้ยงบุตรธิดาให้เป็นคนดีของสังคม ดังนั้น ในสมัยโบราณสตรีจึงมีหน้าที่หลักในเรื่องของการเป็นผู้ให้กำเนิดบุตรธิดา หรือการเลี้ยงดูบุตรธิดาเท่านั้น เนื่องจากสังคมทั่วไปเห็นว่าสตรีเป็นเพศที่อ่อนแอและมีสรีระที่ไม่เหมาะสมที่จะทำหน้าที่หนักๆเหมือนผู้ชาย เช่น การเป็นนักรบ หรือการเป็นผู้นำชุมชน หลายสังคมยังเห็นว่าสตรีเป็นเพศที่อ่อนแอและไม่เหมาะสมกับหน้าที่บางอย่าง เช่น หน้าที่ในเรื่องของการสอนคน เพราะสติปัญญาของสตรีนั้นถือว่ามียู่น้อยกว่าบุรุษ ทำให้ไม่สามารถที่จะเป็นผู้นำทางด้านสติปัญญาได้ นอกจากนั้น ในด้านศาสนาสตรียังถูกกักไม่ให้เข้าไปมีส่วนร่วมในการทำกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับศาสนา แต่ถึงอย่างนั้นศาสนาโดยมากก็เห็นว่าสตรีควรมีหน้าที่หลักก็คือการให้การอุปถัมภ์บำรุงศาสนาเท่านั้น แต่ไม่ควรเข้ามาเกี่ยวข้องกับศาสนาเพราะเรื่องศาสนาเป็นเรื่องของบุรุษเพศ ดังเช่น ศาสนาพราหมณ์ฮินดูที่เดิมไม่ให้สตรีเข้ามาเกี่ยวข้องกับศาสนาเพราะถือว่าเป็นเพศที่ไม่เหมาะสมกับการปฏิบัติธรรมหรือบวชเป็นนักรบวชได้ ซึ่งแนวคิดนี้ได้แพร่ไปทั่วอินเดีย แต่เมื่อพระพุทธศาสนาได้อุบัติขึ้น พระพุทธองค์ได้ให้ความสำคัญกับสตรีในหลายสถานะทั้งในฐานะที่เป็นบุตร ภรรยา มารดาและในเรื่องของศาสนา เนื่องจากพระพุทธศาสนาเห็นว่าเพศไม่ได้เป็นอุปสรรคต่อการปฏิบัติธรรม แต่กรรมหรือการกระทำต่างหากที่มีส่วนสำคัญที่ทำให้มนุษย์แตกต่างกัน ดังนั้น พระพุทธศาสนาจึงได้ทำการยกระดับของสตรีเพศขึ้นมาให้เท่าเทียมหรือบางครั้งก็ให้มากกว่าบุรุษ เช่น ในเรื่องของการบรรลุธรรมที่สตรีสามารถบรรลุธรรมและสอนบุรุษได้ให้ความรู้แก่บุรุษได้ไม่แตกต่างไปจากบุรุษทั่วไปเลย ซึ่งแสดงให้เห็นว่าพระพุทธศาสนานั้นส่งเสริมให้สตรีมีคุณธรรมและจริยธรรมรวมถึงให้สิทธิในทางสังคมแก่สตรีมากกว่าในยุคก่อนที่พระพุทธศาสนาจะอุบัติขึ้นมา

อนึ่ง เมื่อพระพุทธศาสนาได้เผยแผ่มาถึงสุวรรณภูมิ หรือดินแดนที่เรียกว่าเป็นเอเชียอาคเนย์ ก็จะพบว่าหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนานั้นได้เข้ามาฝังรากลึกในดินแดนแห่งนี้เป็นระยะเวลาหลายพันปี และได้ปลูกฝังรากฐานแห่งวัฒนธรรมแบบพุทธเอาไว้ในทุกพื้นที่ ประเทศไทยในพื้นที่ภาคอีสานก็เป็นอีกพื้นที่หนึ่งที่ได้รับเอาหลักคำสอนและแนวคิดในทางพระพุทธศาสนาไปปรับใช้และ

แทรกลงในวิถีทางวัฒนธรรมของตนเองโดยเฉพาะในเรื่องของ “นิทาน” หรือวรรณกรรมที่ถูกสร้างขึ้น เพื่อให้ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาแก่คนในท้องถิ่น โดยวรรณกรรมหลายเรื่องนั้นได้ให้ความสำคัญกับสตรีในมุมมองของการเห็นคุณค่าและการยกสถานะของสตรีให้เทียมเท่ากับบุรุษและกล่าวถึงสถานะและบทบาทของสตรีที่ควรมีในสังคมในด้านต่างๆซึ่งเป็นเรื่องที่สอดคล้องกับหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา

ในการศึกษาพบว่าบทบาทของสตรีในวรรณกรรมอีสานนั้นไม่ว่าจะเป็นบทบาทด้านการเป็นบุตรี เป็นภรรยา เป็นมารดา หรือเป็นผู้ที่ให้แนวคิดหรือการสั่งสอนคนอื่นเป็นต้นนั้น ถือได้ว่าเป็นรูปแบบของการแสดงบทบาทที่สอดคล้องกับคุณธรรมและจริยธรรมทางพระพุทธศาสนาในหลายประเด็น เช่น เรื่องของความซื่อสัตย์ ความขยันหมั่นเพียร ความไม่ประมาทหรือการเป็นคนที่มีความเชื่อในเรื่องของกรรมและการกระทำ ความเป็นคนไม่ประมาทรวมถึงความเป็นคนที่มีความกตัญญูกตเวที เป็นต้น ซึ่งคุณธรรมและจริยธรรมตามแนวคำสอนของพระพุทธศาสนาของสตรีที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานนั้นสามารถที่จะนำมาเป็นกรอบหรือแนวทางในการพัฒนาหรือส่งเสริมคุณธรรมและจริยธรรมของสตรีอีสานในยุคปัจจุบันรวมถึงสตรีในส่วนภูมิภาคอื่นของไทยได้ เนื่องจากว่าสภาพของสังคมในยุคปัจจุบันนี้จะพบว่าสตรีไทยเกือบจะทุกภาคของประเทศมีพฤติกรรมที่เปลี่ยนไปจากเดิมที่รักงานอดิเรกส่วนตัวก็เปลี่ยนมาเป็นคนที่เปิดเผย มีความกล้าเสี่ยงที่จะแสดงตัวตนออกมาสู่สังคมในทางที่ล่อแหลมต่อระบบความเชื่อและวัฒนธรรมดั้งเดิมของสังคมไทย เช่น การแต่งตัว การมีเพศสัมพันธ์ ก่อนวัยอันควร การเดินโชว์อวัยวะที่ควรสงวนหรือการแสดงตัวตนต่อเพศตรงข้ามที่แหวกแนวจากความเชื่อดั้งเดิม หรือมีพฤติกรรมที่ไม่มีความซื่อสัตย์ต่อสามีหรือคู่ครองตนเอง ไม่ทำงานบ้านไม่ใส่ใจในเรื่องการดูแลครอบครัวหรือบุพการี เป็นต้น ซึ่งพฤติกรรมเหล่านี้ถือว่าเป็นพฤติกรรมเสี่ยงต่อการทำลายระบบวัฒนธรรมแบบเดิมๆของสังคมโดยเฉพาะสังคมอีสาน ดังนั้น การศึกษาบทบาทของสตรีที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานจึงสามารถที่จะนำมาประยุกต์หรือนำมาส่งเสริมให้สตรีอีสานในยุคปัจจุบันนี้ได้ศึกษาและจะได้พิจารณาถึงสถานภาพหรือบทบาทของตนเองที่กำลังเป็นอยู่ในปัจจุบันนี้ และที่มีมาในอดีตที่มีความแตกต่างกันอย่างไร และจะสามารถที่จะทำอย่างไรที่จะนำเอารูปแบบของพฤติกรรมของสตรีอีสานในอดีตที่เป็นคนดี เป็นคนที่มีศีลธรรมอันดีมานั้นกลับมาเป็นแนวทางในการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมหรือพัฒนาตนเองให้เป็นคนที่มีความรู้ความเข้าใจในระบบวัฒนธรรมแบบเดิมของสตรีอีสานที่เป็นระบบวัฒนธรรมที่ถูกที่ควรได้อย่างไร ซึ่งผลการศึกษาพบว่ากรอบที่จะสามารถนำมาปรับใช้ก็มีอยู่หลายประการ เช่น ความกตัญญูกตเวที ความซื่อสัตย์ เป็นต้น

การนำผลงานวิจัยไปใช้ประโยชน์

(๑) มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยสามารถที่จะนำเอาองค์ความรู้ในเรื่องของบทบาทของสตรีที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ,บทบาทของสตรีที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสาน, รวมถึงบทบาทของสตรีที่มีต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานไปปรับประยุกต์ใช้ในการเรียนการสอนได้

(๒) อาจารย์ นักวิชาการ นักคิดนักเขียน นิสิตของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

สามารถนำข้อมูลการวิจัยไปปรับใช้ในการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนได้

(๓) หน่วยงาน องค์การทางด้านการเผยแผ่พระพุทธศาสนาหรือกลุ่มนักคิดแนวสตรีนิยม
สามารถที่จะนำเอาองค์ความรู้ในเรื่องนี้ไปประยุกต์ใช้ในการพัฒนาสตรีในวงกว้างได้

การประชาสัมพันธ์

มีการประชาสัมพันธ์กิจกรรมและผลงานวิจัยทางอินเทอร์เน็ต

ส่วนการดำเนินการตีพิมพ์ผลงานวิจัยเพื่อเผยแพร่ทางวารสารทางวิชาการนั้นกำลังดำเนินการ

ภาพประกอบ สตรีอีสานในอดีต

สตรีอีสาน : บทบาทและสถานะในวรรณกรรมอีสาน

สตรีอีสานคือผู้อยู่เบื้องหลังการพัฒนาและส่งเสริมคุณธรรมและจริยธรรม
แก่ชาวอีสาน

สตรีชั้นสูงของชาวอีสาน

สตรีอีสานในยุคโบราณ

สตรีอีสานในบทบาทของการสร้างสังคม

นอกจากการเป็นลูกสาวแล้วเมื่อถึงวาระสตรีอีสานก็เปลี่ยนบทบาทได้เสมอ

พระพุทธรูปศาสนาได้มีส่วนในการสร้างสรรค์สตรีในภาคอีสาน

ภาระการดูแลครอบครัวเป็นหน้าที่หลักของสตรีอีสาน

บทบาทในด้านพระศาสนา สตรีอีสานคือผู้มีคุณธรรมและจริยธรรม

บทบาทในเรื่องของการทำงานสตรีอีสานมีเคยเกี่ยวงาน

การเข้าวัดเช้า : คือการปฏิบัติธรรมของสตรีอีสาน

ความสวยงาม : คือความภายนอกและงามภายใน สตรีอีสาน

บทบาทที่ควรเป็นของสตรีอีสานก็คือ การทำงานเพื่อครอบครัว

สตรีอีสาน คือคนที่ไม่หวั่นต่องานหนักและการดูแลครอบครัว

การสัมภาษณ์กลุ่มย่อยเพื่อรับฟังแนวคิดจากนักวิชาการ (Focus Group)

วัดโพธิ์ชัย (พระอารามหลวง) อำเภอเมือง จังหวัดหนองคาย

บรรยากาศการประชุมกลุ่มเป็นไปด้วยความเรียบร้อย

พระศรีญาณวงศ์ (นิมิต) ป.ธ.๙ ดร. รองเจ้าคณะจังหวัดหนองคาย

รศ.อุดม บัวศรี ข้าราชการบำนาญ อาจารย์พิเศษ ม.มจร.วิทยาเขตขอนแก่น

รศ.ดร.โสวิทย์ บำรุงภักดิ์ อาจารย์ประจำ ม.มจร.วิทยาเขตขอนแก่น
 รศ.สมชัย ศรีนอก ผอ.หลักสูตรป.โท สาขาวิชาการสอนสังคมศึกษา ม.มจร.วังน้อย ออยุธยา

ดร.แสง นิลนามะ ดร.อติเทพ ผาธา อาจารย์คณะพุทธศาสตร์ ม.มจร. วังน้อย ออยุธยา

คณาจารย์ถ่ายภาพร่วมกันหลังเสร็จการสัมมนา

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ : พระราชรัตนาลงกรณ์ ดร.
เกิดวันที่ : ๑๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๐
สถานที่เกิด : บ้านภักดีเจริญ ต.ห้วยไร่ อ.เมือง จ.อำนาจเจริญ
สถานที่ทำงาน : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตหนองคาย
เลขที่ ๒๑๙ หมู่ที่ ๓ ตำบลค่ายบกหวาน อำเภอเมือง
จังหวัดหนองคาย ๔๓๑๐๐ โทร.๐๔๒-๔๔๕๓๓๓

ตำแหน่งทางวิชาการ : -

วุฒิการศึกษา : น.ธ.เอก ,ป.ธ.๔
ศษ.บ.(สังคมศึกษา) ม.มสธ.
ค.ม.(การบริหารการศึกษา) ม.ราชภัฏมหาสารคาม
พธ.ด.(พระพุทธศาสนา) ม.มจร.ส่วนกลาง

เอกสารประกอบการสอน

รายวิชาพระพุทธศาสนาเถรวาท
รายวิชาพระพุทธศาสนากับการศึกษา

ประสบการณ์การทำงาน

พ.ศ.๒๕๕๕ อาจารย์ประจำ ม.มจร.วิทยาเขตหนองคาย
พ.ศ.๒๕๕๕-๒๕๖๐ รองอธิการบดี ม.มจร.วิทยาเขตหนองคาย

ประสบการณ์ทำงานด้านการวิจัย เป็นนักวิจัยรหัส....

พ.ศ.๒๕๕๖ เป็นหัวหน้าโครงการวิจัยเรื่อง ศึกษาเชิงสำรวจและอนุรักษ์แหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนา จังหวัดหนองคาย ได้ทุนสนับสนุนจากสถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พ.ศ.๒๕๕๘ เป็นหัวหน้าโครงการวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์บทบาทของสตรีที่มีต่อการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสาน ได้ทุนสนับสนุนจากสถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พ.ศ.๒๕๖๐ เป็นหัวหน้าโครงการวิจัยเรื่อง “ พุทธจริยศาสตร์สำหรับบทบาทของมนุษยชาติ : กรณีศึกษา รัฐ-บ-ว-ร จังหวัดหนองคาย ได้ทุนสนับสนุนจากมหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม